અમદાવાદ "સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય" માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

નિવેદન

આ પુસ્તક "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના ચાલુ વરસ ગ્રં. ૧૯૯૯-ના બીજા પુસ્તકરૂપે અને ૩૨ મા વરસના સળંગ ગ્રંથાંક ૩૬૩થી ૩૬૬ રૂપે ગ્રાહકોને મોકલી અપાય છે.

આમાં મહારાજા છત્રપતિ શિવાજીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર હોઈ તે ઐતિહાસિક સત્ય હકીકતોથી ભરપૂર છે.

આ ગ્રંથની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. એટલે કોઈ ગ્રાહકબંધુ પાસે આ અગાઉ આ પુસ્તક એક યા બીજી રીતે આવી ગયું હોય તો તેના બદલામાં તેટલા જ મૂલ્યનું સંસ્થાનું બીજું પુસ્તક બદલી અપાશે. આવી ફેરફારી કરવા ઇચ્છનાર ગ્રાહકબંધુએ આ પુસ્તક મજબૂત કાગળોમાં સારી રીતે બાંધીને પોતાના ખર્ચે સંસ્થાને તા. ૨૧-૪-૪૩ સુધીમાં પાછું મોકલી આપવું. એ તારીખ પછી તે બદલી અપાશે નહિ. પુસ્તક પાછું મોકલતી વખતે તેના બદલામાં બીજું તેટલી જ કિંમતનું ×(ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ના સૂચીપત્રમાં જણાવેલામાંનું) સંસ્થાનું કયું પુસ્તક જોઇએ છીએ તે જણાવવું; એટલે તે મોકલી અપાશે અને તે મોકલવાનો ખર્ચ પણ સંસ્થા ભોગવશે.

અત્યારે ચાલી રહેલા વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે કાગળો, છીંટ, બોર્ડ, તેમજ બીજી એવી જરૂરી સામગ્રીઓના ભાવ ચાર-છ ગણા વધી ગયા છે. આમ છતાં લવાજમમાં વધારો કર્યો સિવાય આ માળા અગાઉની જેમ હજી પણ ચાલુ રાખી શકાઈ છે, તેમાં સર્વેશ્વરની કૃપા જ સમજવી.

સંવત ૧૯૯૯,
મહા શુદિ ૧૦

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર
પ્રમુખ

× ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ પહેલાંના સંસ્થાનાં પુસ્તકોનાં બધાં સૂચિપત્રો રદ કરેલાં છે.

"વિવિધ ગ્રંથમાળા" નું હાલનું ધોરણ

૧—છેલ્લા ૩૨ વર્ષથી ચાલતી આ માળામાં વરસે દિવસે કદ ૫"×૭॥" નાં ૧૯૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠનું વાચન ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા અપાય છે. તેમાંનાં નીકળ્યાં હોય તે તે પુસ્તક ગ્રાહક થતી વખતે અપાય છે અને બાકીનાં નીકળે તેમ મોકલાય છે. ૨—વાર્ષિક મૂલ્ય બોર્ડપટ્ટીના પૂંઠાં સાથે રૂપિયા પાંચ હોઈ, **ટપાલખર્ચ ચાલુ વર્ષનું માફ હોય છે.** આફ્રિકા ઇત્યાદિ દેશાવર માટે વાર્ષિક મૂલ્ય રૂપિયા ૮) અથવા શિલિંગ ૧૨) છે. ૩—પ્રત્યેક વર્ષ કારતકથી-આસો સુધીનું ગણાય છે. વચ્ચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં કારતકથી પુસ્તકો અપાય છે. ૪—કોઈ વાર પુસ્તકોની સંખ્યા ચારથી વધે તો તે વધારાનું પુસ્તક સાદાં પૂંઠાવાળું જ બંધાશે; ૫—પ્રત્યેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલીને તે પછીના વર્ષનું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે; પણ બનતા સુધી તે વિશે અગાઉથી ચેતવણી અપાઈ, જેઓ નવા વર્ષમાં ગ્રાહક રહેવાની ના લખશે તેમને એ છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ પણ સાદી રીતે મોકલાશે. ૬—જેઓ પ્રથમથી ના નહિ લખતાં વી. પી. આવ્યે તે પાછું વાળશે, તો તે છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક ગુમાવશે; પરંતુ જેમનું વી. પી. ભૂલથી કે એવા કોઈ કારણથી પાછું વળ્યું હશે તેઓ પોતાનું વાર્ષિક મૂલ્ય મોકલી આપીને પોતાનું નામ પાછું ચાલુ કરાવી શકે છે; તથા વી. પી. પાછું વળવાથી ટપાલ આદિ ખર્ચ થઈ ગયું હોય તે મોકલીને પાછું વળેલું પુસ્તક પણ તેઓ મેળવી શકે છે. ૭—"વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના પુસ્તકો પૂરતી ચોકસાઈ કરીને ટપાલમાં નંખાય છે; છતાં તે ગ્રાહકને મળે નહિ, તો તેને માટે આ સંસ્થા જવાબદાર નથી. ટપાલખાતા પર અરજી કરવા છતાં, જેઓ તે પુસ્તક ન મેળવી શકે, તેઓ તે બાબતનો ટપાલખાના સાથેનો પત્રવ્યવહાર જોવા મોકલી આપશે, તો બનતો વિચાર થશે. ૮—ગેરવલ્લે જાય નહિ તેટલા માટે દરેક પુસ્તક રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મેળવવું હોય તેમણે તે બદલ વધારાના ખર્ચના બાર આના વધુ મોકલવા. ૯—વાર્ષિક મૂલ્ય રૂબરૂ ભરનારને તે જ વખતે છાપેલી પાવતી અપાય છે, તથા વી. પી. દ્વારા વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારને વી. પી. ઉપર જે સરનામું, ટપાલની છાપ વગેરે હોય છે, તેને જ પાવતી તરીકે સાચવી રાખવાનું છે. ૧૦—મુંબઈના કોઈપણમાં "વિવિધ ગ્રંથમાળા"નું વાર્ષિક મૂલ્ય ભરનારે તે સર્વ બાબતોનો સર્વ સંબંધ અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે સમજવાનો છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર ના ... સામે ગલી, ... કોર્ટ પાસે, **અમદાવાદ**

અને ... રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ ચીરા બજાર માળે, મુંબઈ–૨

प्रकाशकनुं निवेदन

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૬૯માં પ્રકટ થયા બાદ બીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૮૧માં પ્રકટ કરવામાં આવેલી; તે પણ ખલાસ થઇ જવાથી આ તેની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે.

યુરોપીય વિગ્રહના કારણથી કાગળના ભાવ લગભગ દોઢા થઇ ગયા છે; અને બોર્ડ, છીંટ તથા બંધામણીના સામાનના ભાવ પણ વધી ગયા છે; પરંતુ વાચકવર્ગના પુણ્યયોગે એક વર્ષને માટે કાગળો જૂના ભાવે મળવાની શરત વિગ્રહ પહેલાં થઇ ગયેલી છે અને બોર્ડ, છીંટ તથા બંધામણીના સામાનના ભાવ વધી ગયેલા હોવાને લીધે કિંમતમાં વધારો ન કરવો પડે એટલા માટે પૂઠું બોર્ડપટીનું રાખ્યું છે.

આ આવૃત્તિમાં એક ચિત્ર નવેસરથી તૈયાર કરાવીને આર્ટ-પેપર પર છાપેલું અપાયું છે. બીજી આવૃત્તિ વખતે લક્ષ્મીઆર્ટ પ્રેસ મુંબઇવાળા તરફથી બ્લોકો વાપરવા મળી શકેલા હોવાથી દસેક ચિત્રો આપી શકાયાં હતાં.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં પહેલી તથા બીજી આવૃત્તિનાં નિવેદનો અને મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ આપવામાં આવ્યો છે. તે પછી અપાયલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ ગ્રંથ સુધારીને વાંચવા વિનતી છે. हरिः ॐ तत्सत्।

મહાશિવરાત્રી
સંવત ૧૯૯૬

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

बीजी आवृत्तिनुं निवेदन

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૬૯માં નીકળ્યા પછી આજે લગભગ બાર વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ દરમિયાન મૂળ મરાઠી ગ્રંથની પણ બીજી આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે. ગ્રંથમાંના વિષયો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ આપનારી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પાછળથી મળી આવેલી, તેનો સંશોધન તેમજ ટિપ્પણીઓરૂપે સમાવેશ કરી લઇને એ આવૃત્તિને તેના લેખક મહાશયે બને તેટલી ઉત્તમ બનાવવામાં કસર રાખી નથી.

અત્ર તરફની આ આવૃત્તિ પણ એ મરાઠી બીજી આવૃત્તિમાંનાં સઘળાં સંશોધન તેમજ ઉપયોગી ટિપ્પણીઓ ઉમેરાવી લઇનેજ છપાવવામાં આવી છે. એ કાર્યમાં મુખ્ય-પરિશ્રમ ભાઈ પૃથુલાલ હરિકૃષ્ણ શુકલનો હોવા બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ઉપર મુજબના સુધારાવધારાને લીધે આ પુસ્તકનું કદ તેમજ મૂલ્ય વધે નહિ, તેટલા સારૂ મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિનું અનુકરણ કરીને આ (ગુજરાતી બીજી) આવૃત્તિ પણ સહજ નાના અક્ષરોમાં છપાવી છે.

આગલી આવૃત્તિમાં આર્ટપેપર ઉપર છાપેલું એકજ ચિત્ર હતું, તેને બદલે આ આવૃત્તિમાં જુદા જુદા પ્રસંગનાં દસ ચિત્રો અપાયલાં જણાશે. એમાંનાં ઘણાખરાં ચિત્રોના બ્લોક લક્ષ્મી આર્ટ વર્કર્સના વ્યવસ્થાપકે વાપરવા આપ્યા તે બદલ તેમના કૃતજ્ઞ છીએ.

છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલાં ઘણાંખરા પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તક પણ સ્વદેશી કાગળો પરજ છપાયું છે. ઉપરાંત આ પુસ્તકના તો પૂઠાં પણ સ્વદેશી ખાદી વડેજ બંધાવ્યાં [illegible] મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી ખાદીના [illegible] અને ઉપકારકતા રહેલી છે, તેનો [illegible] પુસ્તકોની વાચકવર્ગ આવી બાબતોમાં પણ [illegible] રની અપકાને મેળ લઇ દેશે અને સ્વદેશી [illegible] અનાદિ પ્રભુની પ્રસાદી, [illegible] અને [illegible] નૈવેદ્ય લેવા માંડશે.

[illegible] અનેક વ.પરા યોગ્ય પરિસ્થિતિ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

મહાન જનોનાં ચરિત્રોની ઉપકારકતા વિષે હવે લંબાણથી લખવું પડે તેમ નથી. એવાં ચરિત્રોમાં તેના અભ્યાસીઓને મહત્તા પ્રત્યે આકર્ષવાની રહેલી સ્વાભાવિકતાને લીધે દરેક દેશમાં તેની આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે; અને ઉત્તમ વિદ્વાનો તેવાં ચરિત્રો પૂરાં પાડવાના કાર્યને પોતાના એક મુખ્ય કર્તવ્ય તરીકે સમજે છે.

હરકોઈ રાજ્ય તરફથી પ્રજાનું હિત થવાને બદલે અન્યાય, પક્ષપાત કે અત્યાચાર વધી જતાં વિશ્વના અબાધ્ય નિયમાનુસાર તેના નિવારણ માટે અસાધારણ કળાકૌશલ્ય અને સામર્થ્યસંપન્ન વ્યક્તિઓ યોગ્ય સમયે ઉદ્‌ભવવાનીજ.

મહારાજ શિવાજી એક એવીજ અસામાન્ય વ્યક્તિ હતા. સામર્થ્ય, ન્યાય અને સમભાવનાના સ્તંભો પર અકબર જેવા મહાન શહેનશાહે સ્થાપેલા મોગલ સામ્રાજ્યના પાયાને અધિક સ્થિરતા અર્પવાને બદલે અન્યાય, અત્યાચાર ધર્માંધતા ઇત્યાદિ અવગુણોરૂપી સડાથી તેને નિર્બળ કરનારા એજ વંશના અન્ય શહેનશાહોના ત્રાસથી પ્રજાને મુક્ત કરવી, એ મહારાજનો મહાન ઉદ્દેશ હતો. એ ઉદ્દેશ તેમણે કેવા અસાધારણ સામર્થ્ય અને કળાકૌશલ્યથી કેટલે અંશે પાર પાડ્યો; એ કાર્યમાં તેમને કયા કયા સંયોગો, સાધનો અને વ્યક્તિઓ કેવી કેવી રીતે સહાયભૂત થયાં; કયી કયી પ્રતિકૂળતાઓ એ કાર્યમાં તેમને નડી અને તેને તેમણે કેવી રીતે દૂર કરી; એ આ ચરિત્રમાં વિસ્તારથી આલેખાયલું જણાશે.

મરાઠી ભાષામા આ પુસ્તકની અગાઉ શિવાજી મહારાજનું પ્રસિદ્ધ થયેલું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર, એવા એક મહાન રાજકર્તા માટે પૂરતી હકીકતવાળું ન હોવાથી મુંબઇનિવાસી પ્રખ્યાત મહારાષ્ટ્રીય લેખક શ્રીયુત કૃષ્ણરાવ અર્જુન કેળુસ્કર કે જેઓ "જગદ્‌ગુરુ" નામક સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રના એડિટર તથા ત્યાંની વિલ્સન સ્કૂલના શિક્ષક છે, તેમણે આ ચરિત્ર લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું અને જુદા જુદા ગ્રંથો ઇત્યાદિનો અતિ શ્રમપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આ વિસ્તૃત ચરિત્રગ્રંથ મરાઠીમાં તૈયાર કર્યો; જે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭માં "મરાઠા પ્રોવિડન્ટ ફંડ"ના ચાલક પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

મુંબઇ સરકારના કેળવણી ખાતાએ એ પુસ્તક સ્કૂલલાયબ્રેરી ખાતે મંજૂર કરવા ઉપરાંત કોલ્હાપુર અને વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમજ દક્ષિણ પ્રાઇઝ કમિટિ તરફથી પણ એ ઉપકારક ગ્રંથ રચના બદલ શ્રીયુત કેળુસ્કરને સારી જેવી બક્ષિસો તેમજ ઇનામ મળ્યાં હતાં.

આવા ઉપયોગી વિસ્તૃત ચરિત્રનો લાભ ગુર્જર વાચકવર્ગને મળે એવા હેતુથી તેનો ગુર્જરાનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપતાં શ્રીયુત કેળુસ્કરે આનંદ અને પૂર્ણ નિષ્કામતાપૂર્વક તે આપી છે, જે બદલ વાચકવર્ગ તેમજ આ સંસ્થા તરફથી તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથનો ગુર્જરાનુવાદ કરવાનું કાર્ય "ભારત જીવન" નામક લોકપ્રિય માસિકપત્રના ઉત્સાહી અધિપતિ શ્રીયુત ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતાએ સ્વીકારતાં તે તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સસ્તાપણાના હેતુને લીધે અને યોગ્ય સાધનોના અભાવે આ ખાતું માત્ર સ્વલ્પજ પુરસ્કાર આપી શકતું હોવાથી, પરોપકારવૃત્તિ કે એવા કોઇ ખાસ કારણ સિવાય આવાં કાર્ય રૂડે પ્રકારે થઇ શકતાં નથી; રા. રા. ડાહ્યાભાઇએ આ કાર્ય એજ ભાવથી અને બનતા શ્રમ તથા ઉત્સાહપૂર્વક કરી આપ્યું છે. જે બદલ તેમને પણ વાચકવર્ગ તેમજ આ સંસ્થા તરફથી અમારો પ્રેમપૂર્વક ધન્યવાદ છે.

વાચકવર્ગ આ ચરિત્રમાંથી અનેકવિધ સદ્ગુણોનો બોધ મેળવી શકશે. આ ગ્રંથમાંના છેલ્લા પ્રકરણમાં એ વિષય મૂળ લેખકે વિસ્તારથી લખેલો જણાશે. તેમની પ્રસ્તાવના પણ ગુર્જર વાચકો માટે ઉપયોગી જાણી તેનો અનુવાદ આ સાથે આપવામાં આવ્યો છે.

શિવાજી મહારાજનું એક જીવનચરિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૮૯૮–૯૯ના શુમારમાં બહાર પડેલું હતું, પરંતુ તેમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથના જેટલી ઐતિહાસિક સત્યતા જણાતી નથી. આ પુસ્તકમાં વિશેષતા એ છે કે, શિવાજી મહારાજ સંબંધી દેશી અને પરદેશી લેખકોના જે જે પ્રત્યુત્તર આપવાની જરૂર જણાઇ, તેના સ્પષ્ટ પ્રત્યુત્તર આપી વાચકવર્ગને વાસ્તવિક સત્યનું ભાન થાય તેવો યત્ન એમાં કરેલો છે.

આ ચરિત્રમાં સ્થળે સ્થળે યવન શબ્દ પ્રત્યે દ્વેષદષ્ટિ જણાશે; પરંતુ તે ઉપરથી તે દ્વેષ વર્તમાન સમયની મોગલ યા મુસલમાન કે કોઇ પણ પરજાતિના સમૂહ પ્રત્યે હિંદુઓએ હવે સમજવાનો નથી. આગલા સમયના હિંદુઓ પણ તે તે સમગ્ર જાતિ પ્રત્યે દ્વેષ રાખતા એમ સમજવાનું નથી. જે રાજ્યકર્તા યા બીજા કોઇ વિદેશી, વિજાતીય કે વિધર્મી હોય તેટલા માટેજ તે દ્વેષપાત્ર ગણાય અને માત્ર સ્વદેશી, સ્વધર્મી કે સ્વજાતીય હોય તેટલા માટેજ તે પ્રેમપાત્ર ગણાય, એ વાતો બુદ્ધિમાનો સ્વીકારે તેમજ નથી. પ્રેમ કે દ્વેષનું ખરેખરૂં પાત્ર તો માત્ર સારાપણું અને નરસાપણું–એટલે કે સદ્ગુણ અને દુર્ગુણજ છે જે જે વ્યક્તિઓમાં જેનું મુખ્યત્વ હોય તે ઉપરથીજ તેઓ અને તેમને અનુસરનારાઓ દ્વેષ કે પ્રેમના પાત્ર થઇ પડે છે. મહાન અકબર વિદેશી, વિજાતીય અને વિધર્મી મુસલમાન છતાં પણ તેના સમભાવ,

ન્યાય ઇત્યાદિ સદ્ગુણોને લીધે હિંદી રાજપ્રજા તેની સાથે હળીમળીને રહ્યાં હતાં અને અનેક મુલકોની પ્રાપ્તિ, રક્ષા તથા વ્યવસ્થાનો મહાન કારભાર પણ તેમણેજ ઉપાડી લીધો હતો.

એજ ધોરણ પ્રમાણે પાછલા મોગલ બાદશાહોની ધર્માંધતા, જજિયાવેરો, પક્ષપાત, ઇત્યાદિ અનિષ્ટ ગુણોને લીધે તે સમયની પ્રજામાં અને શિવાજી મહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી નરવીરના હૃદયમાં તેવા રાજ્યકર્તાઓ પર અને તેના અનુયાયી અમલદારો તથા સૈનિકોરૂપ આખી વિદેશીય જાતિ પર સખ્ત અભાવ ઊપજે અને તેથી તે સમયે તેમજ પાછળથી તેમને માટે બોલવામાં કે લખવામાં યવન શબ્દ સાથે કનિષ્ટ વિશેષણો યોજાય એ પણ અસ્વાભાવિક નથી.

આ વિષે આટલા ઉલ્લેખનું તાત્પર્ય એજ છે કે, આ પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે યવનજાતિ કે રાજ્ય પ્રત્યે દ્વેષસૂચક જે કાંઇ શબ્દો કે વચનો હોય તે, તે સમય અને તે સંયોગોને માટેજ હોવાથી, વર્તમાન સમયના ભિન્ન સંયોગોમાં હવે તેવી દ્વેષમય લાગણીઓ હિંદુ, મુસલમાન, મોગલ, ખ્રિસ્તી કે કોઇ પણ જાતિઓએ એકબીજા પ્રત્યે રાખવાની નથી; પરંતુ જાતિ, દેશ કે ધર્મની જુદાઇઓને ગૌણ ગણીને તથા સ્વધર્મની વિશાળ વ્યાખ્યા સમજી તેવા સ્વધર્મને અનુસરતા રહીને કેટલાક અયોગ્ય અને વધારે પડતા પેટાભેદોને દૂર કરવાના છે; તથા એકબીજાને એક ભૂમિનાં અને એક પ્રભુનાં બાળકો સમજી આંતરિક ઐક્યની કલ્યાણદાયક વૃદ્ધિ કરવાની છે. મનુષ્ય-શરીરના સ્થૂળ આકારોની વિવિધતા જેટલીજ અનેક કોટી મનુષ્યોના ધાર્મિક અને સામાજિક આચારવિચારોની વિવિધતા તો સદૈવ અનિવાર્યજ રહેશે અને તેજ પ્રમાણે વિશેષોની આચારવિચારોમાં જુદા પડતા વર્ગોની સ્વાભાવિક ભિન્નતા પણ રહેશેજ. છતાં ઈશ્વરી સામ્રાજ્યનો મહાન ઉદ્દેશ, વિવેકી, બુદ્ધિમાન અને સારદર્શી, સહનશીલ વ્યક્તિઓ અને વર્ગોને એકબીજાના માર્ગની આડે આવવું પડે, કે અથડાવું પડે તેવો સંકુચિત નથી. ઊલટું એકબીજા પ્રત્યે સહાયક બની શકાય એવીજ પ્રભુની યોજના છે.

સર્વ પ્રજાઓ, વર્ગો અને પેટાવર્ગોમાં આવી સદ્ભાવના અને સદ્વર્તન પ્રવર્તવાની ભાવનાપૂર્વક ॐ તત્સત્

સંવત ૧૯૬૯—ચૈત્રી પૂર્ણિમા
ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૩ એપ્રિલ

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

પહેલી આવૃત્તિ વિષે

મરાઠા–પ્રોવિડન્ટ ફંડના ઉત્પાદક કૈ. રા. રા. ગોવિંદરાવ કૃષ્ણરાવ દળવીના મનમાં શિવાજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખવાની પ્રથમ કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ હતી; પરંતુ અલ્પ વયમાંજ તેઓ પંચત્વ પામ્યાથી તેમનો સંકલ્પ અસિદ્ધ રહ્યો. ત્યાર પછી એ ફંડના ચાલકોએ પ્રસ્તુત લેખકને તે કાર્ય સોંપ્યું, પરંતુ એક બે મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન ગૃહસ્થો શિવાજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખતા હોવાની ખબર મળ્યાથી અને કેસરી પત્રકાર પાસે શિવાજી મહારાજના સ્મારકનિમિત્તે ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૫ થી એકઠા થવા લાગેલા હજારો રૂપિયા પૈકી થોડી રકમનો વિનિયોગ મહારાજનું એકાદ જીવનચરિત્ર લખાવી છપાવવામાં થઇ, સર્વ લોકોને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં પુસ્તકોની પેઠે તે તદ્દન અલ્પ કિંમતમાં વેચાતું મળવાનો યોગ પ્રાપ્ત થશે, એવું જણાયાથી લેખકે એ કામ હાથમાં લીધું નહોતું; પરંતુ છ સાત વર્ષ થવા છતાં ઉક્ત વિદ્વાનો તરફથી મહારાજનું એક પણ ચરિત્ર પ્રકટ થયું નહિ અને કેસરીકાર પાસે એકત્ર થયેલી રકમ અનામત પડી રહી. એ જોઇ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાધન પ્રાપ્ત થતી અનુકૂળ માહિતીનો આધાર લઇ લેખકને શિવરાયનું જીવનચરિત્ર લખવાની અને પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનો સદ્ધેતુ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે તે ઉદ્યોગ કર્યો છે આજ મહારાષ્ટ્રીય પ્રજા સમક્ષ તેનું ફળ સાદર કરવા સમર્થ થવાયું છે, તેથી લેખકને આનંદ થાય છે. ભિન્ન રુચિના વાચકોને કવચિત્ એ ફળ નાનું કિંવા અપકવ દેખાઇ તેમાં જોઇએ તેવો મિષ્ટ રસ નહિ જણાય, કિંવા તદ્દન નિઃસ્વાદ જણાશે; તોપણ જેઓ વિશેષ સ્વાદ (સાર) ગ્રાહી નથી એવા સરળ જનોની ક્ષુધાતૃપ્તિ માટે અન્ય રસભરિત ફળની ગેરહાજરીમાં આ ફળ થોડુંઘણું પણ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

જગતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અજરામર રાખનાર એ મહાપ્રતાપશાળી નરવીરના અતુલ પરાક્રમનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વતંત્ર ચરિત્રગ્રંથના રૂપમાં કરવાના કાર્યમાં મહારાષ્ટ્રના મોટા મોટા વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ આજપર્યંત આળસ કિંવા અનાસ્થા શા માટે દાખવ્યા તે જાણી શકાતું નથી. પૂર્વકાળના બખરકારોએ અને કવિઓએ પોતાની શક્તિ અને માહિતી પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો ચરિત્રમહિમા, આટલો જો કે વર્ણવ્યો છે, છતાં આધુનિક વિચારાચાર અપનાવનારા જમાનામાં સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ સંબંધી મોટા મોટા નિબંધ પ્રકટ કરનાર પંડિતો તરફથી એ મહાપુરુષ સંબંધી માત્ર એકાદો અભિનંદન પ્રકટ કર્યો સિવાય વિશેષ કંઇજ થાય નહિ એ આશ્ચર્યજનક જણાય છે. અન્યના સ્વાતંત્ર્યનો અપહાર કરનારા

કિંવા સ્વદેશનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારા એવા અનેક પુરુષોનાં ચરિત્રો મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થાય અને જે પ્રૌઢ પ્રતાપી વીર-મણિએ સ્વદેશને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો સુયશ સંપાદન કર્યો તેનું સવિસ્તર જીવનચરિત્ર લખવાની કોઇને પણ સ્ફુરણા થાય નહિ એ શું! ગુરુવર્ય પ્રો૦ રાજારામશાસ્ત્રી ભગવતે ઘણાં વર્ષ ઉપર શિવાજી મહારાજનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ તે ઘણું ત્રુટક હતું. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃત જીવનચરિત્રની જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ થયા પછી પણ ઘણું ખરું તેટલાજ આકારનું એક અન્ય ચરિત્ર ઉતાવળે છપાઇ બહાર પડ્યું છે; પરંતુ એટલા નાના ગ્રંથમાં શિવરાયનાં પ્રતાપી કિરણોનો સમાવેશ થઇ શકે નહિ, એ બહુશ્રુત વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકૃત જીવનચરિત્ર લખવામાં સાંપ્રત ઉપલબ્ધ થઇ તેટલી સર્વ માહિતીનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને બનતે પ્રયત્ને તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી શિવાજી મહારાજ સંબંધી ગ્રંથો લખનાર સર્વ નવાજૂના ગ્રંથકારોનો પ્રસ્તુત લેખક ઋણી છે. લેખકને આજે જે બનાવો સત્ય જણાયા અને જે ક્રમ પ્રમાણે તે બનાવો બન્યાની ખાતરી થઇ, તે બનાવો તેણે ક્રમ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં લખ્યા છે. કેટલાક પંડિતોદ્વારા ઇતિહાસશોધનનું કામ હજી પણ ચાલુ છે. તેમની શોધ જગત સમક્ષ પ્રસિદ્ધ થયા પછી પ્રકૃત જીવનચરિત્રમાં કંઇક સુધારો કરવો પડશે એ ખુલ્લુંજ છે; પરંતુ તેજ કારણને લીધે શંકાગ્રસ્ત થઈ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતાં અટકી પડવું યોગ્ય નહિ જણાયાથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સુજ્ઞ વાચકો એમાં જે કાંઇ દોષ અથવા ન્યૂનતા જણાય તે માટે લેખકને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

चरित्रलेखक

દાદર, મુંબઇ. તા. ૨૦–૧૨–૧૯૦૬ (કૃ૦ અ૦ કેળુસ્કર)

બીજી આવૃત્તિ વિષે

આજે બરોબર ચૌદ વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ આવ્યો છે.

જ્યારે લોકોમાં શિવાજી મહારાજ સંબંધી જાગૃતિ આવી હતી અને તેમના નામનો લોકો ગર્વથી જયજયકાર કરતા હતા, ત્યારે પોતાની અલ્પસ્વલ્પ શક્તિ પ્રમાણે પ્રકૃત લેખકે પણ આ ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને શિવાજી મહારાજના ચારિત્ર્યમા લઘુતા અને ઊણપ દર્શાવનારી કેટલીક નિરાધાર અને નિરર્થક વાતો જે ઘણા દિવસથી પ્રચલિત હતી, તેની અસત્યતા, યોગ્ય પુરાવા આપીને સિદ્ધ કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. કેટલાકને આ પ્રયત્ન પસંદ પડ્યો ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ પ્રકૃત લેખકનો એ બાબતનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અસત્ય અને આધાર વગરનો છે, એવું સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવાને કોઈ પણ ઉદ્યુક્ત અને શક્તિવાન

થયું નથી; તે માટે અમને નવાઇ લાગે છે. આથી વિરુદ્ધ પુરાવાના અભાવને લીધે પ્રથમ આવૃત્તિના અભિપ્રાયોજ આ બીજી આવૃત્તિમાં પણ કાયમ રાખવામાં આવેલા છે. પોતાના લેખમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક મત કેટલાક માણસોને પસંદ નથી, એટલાજ માટે બીજી આવૃત્તિમાંથી તે બાતલ કરવા; એ વાત કોઈ પણ સત્યનિષ્ઠ માણસને સહસા યોગ્ય લાગે એમ નથી. જ્યાંસુધી એ મત ખોટા છે એમ સાબિત થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેનું અવલંબન કરવું એજ યોગ્ય છે.

યુરોપની સમરભૂમિ પર અમારા મરાઠા બંધુઓએ પોતાના શૌર્યની જે પરાકાષ્ઠા કરી બતાવી, તેથી ચારે દિશામાં તેમની વાહવાહ થઇ છે. પૂર્વકાળમાં જે પ્રૌઢ પ્રતાપ રાજમણિના પ્રોત્સાહનથી અને કર્તૃત્વશક્તિથી મરાઠાઓમાં આ શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે યુદ્ધોપયોગી ગુણોનો આવિર્ભાવ અને ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેનું સ્મરણ અમારા મરાઠા બંધુઓને થયું અને તેનું કંઇ પણ શાશ્વત સ્મારક કરવું, એવો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો તે માટે તેઓ ફંડ એકઠું કરવા લાગ્યા. તે વખતે પ્રકૃત લેખકને પણ એમ લાગ્યું કે, મહાતેજસ્વી શિવાજી મહારાજના ચારિત્ર્યની બાબતમાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના વિદ્વાનોના જે વિપરીત અભિપ્રાય છે, તે કાઢી નાખ્યા વગર તેના સ્મારકને નિર્દોષ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી તેણે પોતાના આ ગ્રંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવવાનો વિચાર કર્યો અને તેનો આ વિચાર પોતાના મિત્ર પ્રો. ની. સ. તાકખાવ એમ. એ. ની મદદથી સફળ થયો. આ ભાષાંતર ગ્રંથ હવે એકાદ બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ આવેલો છે, તે વખતે અમારા મહારાષ્ટ્રીય ભાઇઓને પણ શિવાજી મહારાજનું સાદ્યંત ચરિત્ર વાંચવાની ઇચ્છા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેથી પ્રકૃત લેખકે પોતાના આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કર્યું છે. આ ચરિત્રગ્રંથ વાંચીને મહારાષ્ટ્રીઓનાં મનમાં-અને ખાસ કરીને મરાઠા ભાઇઓનાં મનમા શિવાજી મહારાજ સંબંધી ખરું અભિમાન અને યથાર્થબુદ્ધિ જાગૃત થશે અને તેઓ સ્મારકફંડના કાર્યમા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશે એ બાબતનો પાકો ભરોંસો છે.

આ ચૌદ વર્ષની મુદતમા ઇતિહાસસંશોધકાએ જે માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, તેનો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિમાં સુધારાવધારો કરેલો છે; જેને માટે એ ઇતિહાસસંશોધકોનો પ્રકૃત લેખક ઋણી છે. એ બધામા પણ બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જદુનાથ સરકારનું ઋણ ઘણુંજ મોટું છે. શિવાજી મહારાજ સંબંધી જે જે માહિતી આજપર્યંત અનુપલબ્ધ હતી તે, આ વિદ્વાન ઇતિહાસકારે સતત પરિશ્રમ કરીને અંગ્રેજીમાં શિવાજી મહારાજનું જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તે દ્વારા અંગ્રેજી વાચકોને ઉપલબ્ધ થઇ છે. તેમની આ મહત્ત્વ માહિતીના આધારથી આ (મરાઠી) ગ્રંથને પણ મોટું જેવું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે.

ચરિત્રલેખક

૧૧૯, મુંબઈ. તા. ૨૦ ડિસેમ્બર ૧૯૧...

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૨૭	ચદાચારી	સદાચારી
૭	૨૨	ઘોડેસ્વારની	ઘોડેસવારની
૩૩	૨૫	ક્રોધે	ક્રોધે
૪૧	૨૦	પરજય	પરાજય
૫૯	૩	માનવભવ	માનવૈભવ
૧૫૨	૧૩	સુખરૂ	સુખરૂપ
૧૬૫	૩૮	શત્રના	શત્રુના
૧૭૦	૯	તોપોનો	તોપોના
૧૭૬	૧૪	વૈસતીમાં	વસતીમાં
૨૦૮	૩૬	ફાસીર	ફારસી
૨૩૦	૧	છત્રપિત	છત્રપતિ
૨૫૧	૧૨	પાંડપુત્રોને	પાંડુપુત્રોને
૨૬૫	૬	કારકુાને	કારકુનો
૨૬૭	૨૨	આગળાં	આંગળાં
૨૮૧	૩૩	નિમુળ	નિર્મૂળ
૩૮૦	૨૫	કબજે	કબજે
૩૮૨	૨૩	મહરાજની	મહારાજની
૩૯૯	૩૫	કિલ્લદારને	કિલ્લેદારને
૪૧૭	૧૨	તેનની	તેમની
૪૪૭	૧૬	બધાયા	બંધાયા
૪૪૭	૨૬	વર્તાવા	વર્તાવવા
૪૫૯	૨	જીવનવૃતાંત્ત	જીવનવૃત્તાંત
૪૬૧	૯	કીર્તમાંથી	કીર્તનમાંથી
૪૭૮	૧૨	માત્રિક	માંત્રિક
૪૮૩	૬	શંસારસુખ	સંસારસુખ
૪૯૬	૨૫	મહાદાજ	મહારાજ
૫૩૫	૨૫	સ્વોંત્કર્ષલાલસા	સ્વોત્કર્ષલાલસા
૫૪૧	૩૩	સાથેર્ના	સાથેના
૫૪૭	૨૨	પરંન્તુ	પરંતુ
૫૫૦	૩૬	અભિશિક્ત	અભિષિક્ત
૫૬૧	૧૫	સમટ	સમય
૫૬૫	૩૩	ભૂલા બુરા	ભલાબૂરા
૫૬૮	૨૫	મૈં	મૈં
૫૭૭	૨૨	મહાભાર	મહાભારત
૫૭૮	૫	मायिन	मायिनः

अनुक्रमाणिका

શ્રીશિવાજી છત્રપતિ

શિવાજી મહારાજ સમર્થ રામદાસને પોતાનું સમગ્ર
રાજ્ય અર્પણ કરવાનો લેખ ભિક્ષામાં આપે છે.

श्री शिवाजी छत्रपति

प्रकरण १ लुं–पूर्वजोनुं वृत्तांत

મહા પ્રતાપશાળી ક્ષત્રિયકુલદીપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જન્મ, ભોંસલે નામથી ઓળખાતા એક નામાંકિત કુળમાં થયો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં એ ક્ષત્રિયકુળની સ્થાપના, મહારાણા દેવરાજજી નામક એક રજપૂત રાજાએ કરી હતી. એ મહારાણાનું પૂર્વવૃત્તાત આ પ્રમાણે છે. અયોધ્યા પ્રાંતમાં સિસોદિયા નામક સૂર્યવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમાંના કોઇ પુરુષે, નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે આવી, સ્વતંત્ર-રીતે રાજ્ય સ્થાપી ત્યા વસવાટ કર્યો. ત્યાર પછી શાલિવાહન નામનો શક-કર્તા રાજા થયો. તેણે મહારાણા દેવરાજજીના વંશના એક રાજાને પરાજિત કરી તેનું રાજ્ય જીતી લીધુ. પરાજિત થયેલા રાજાની પત્ની, પોતાના પાંચજ વર્ષના રાજકુમારને પોતાની સાથે લઈ નર્મદા નદીના ઉત્તર વિભાગમા મેવાડ પ્રાંતના વિંધ્યાદ્રિ પર્વત તરફ ચાલી ગઇ. ત્યાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર પોતાના પુત્રને ગાયો ચારવા રાખી, તેનાજ આશ્રયમા નિવાસ કરવા લાગી. ગાયોનું રક્ષણ કરતાં કરતા તે છોકરાને એક દિવસ એક સ્થળે દાટેલું પુષ્કળ ધન મળ્યું. છોકરાએ તે ધન બ્રાહ્મણને બતાવ્યું અને પોતે કોણ તથા ક્યાંથી આવ્યો, તે સંબંધી સર્વ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણે છોકરાની શુભનિષ્ઠા અને રાજબીજ વગેરે જાણ્યાથી તેને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં ખરા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી. તે સમયે એ પહાડી પ્રદેશ, જે ભીલ લોકોના તાબામાં હતો, તેમની સાથે તેઓ લડ્યા અને તેમને હરાવ્યા. એ પહાડોમાં એક સ્થળે ભવાનીનું દેવળ હતું. તેની આસપાસ એક કિલ્લો બાંધી તેનું નામ

ચિત્રકૂટ પાડયું. ભવાનીના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યા પછી તેજ કિલ્લામાં એકલિંગજી મહાદેવનું એક દેવાલય બાંધ્યું. એ પુરુષના વંશજોએ ચિત્રકૂટમાં પાંચસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું, એમ કહેવામાં આવે છે. એજ ચિત્રકૂટ નામક કિલ્લો, તે પાછળથી ચિતોડના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

દિલ્હીમાં પાછળથી મુસલમાની રાજગાદી સ્થપાઇ અને મુસલમાન બાદશાહો તથા રજપૂત રાજાઓ વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ થવા લાગ્યાં. કેટલાક હિંદુ રાજાઓ, મુસલમાન બાદશાહોના પ્રચંડ જોર આગળ નબળા પડી ગયા અને તેમના ખંડિયા થઇ રહ્યા. ચિતોડના રજપૂત રાજાઓ સાથે પણ દિલ્હીના બાદશાહોએ અનેક વખત ઘોર સંગ્રામો કર્યા; પરંતુ ઘણાં વર્ષ સુધી તેમણે શત્રુઓને નહિ લેખવતાં અપ્રતિમ શૌર્ય વડે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કર્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૨૭૫ ના અરસામાં લક્ષ્મણસિંહ નામક મહારાણો ચિતોડની રાજગાદી ઉપર બેઠો; પણ તેનો કાકો ભીમસિંહ રાજકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. ભીમસિંહે પદ્મિની નામક એક અતિ લાવણ્યવતી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.* એ સ્ત્રીને તે સિંહલદ્વીપથી લાવ્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. એ રૂપવતી સ્ત્રીના અલૌકિક સૌંદર્યની વાત દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખિલજીને કાને જવાથી તેને તે સ્ત્રી મેળવવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. અલાઉદ્દીન બાદશાહે પ્રબળ સેના સહિત મેવાડ પ્રાંત ઉપર ચડાઇ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લામાંના રજપૂતો શત્રુઓ સાથે ઘણા શૌર્યથી લડ્યા અને કેટલાક દિવસ સુધી તો તેઓ જરા પણ પાછળ હઠ્યા નહિ. તેમ છતાં અલાઉદ્દીન ઘેરો ઉઠાવે તેવો નહોતો. કિલ્લા સામું તેનું પ્રચંડ લશ્કર ઘેરો ઘાલીને પડેલુંજ હતું. રાજાએ નિરુપાય થઈ અંતે એવો વિચાર કર્યો કે, “ કિલ્લામાંના એકેએક રજપૂતોએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર એકદમ હુમલો કરવો અને સમરક્ષેત્રમાં મરણ પામતાં સુધી યુદ્ધ કરવું.” રાજાની આ યુક્તિ તેના સર્વ શૂરા સરદારોને પસંદ પડી; પરંતુ આ વખતે રાજાને એવો વિચાર સુઝ્યો કે, “ મેવાડના સિસોદિયા વંશનો સમૂળગો ઉચ્છેદ થાય તે ઠીક નહિ. આપણા વંશનાં બીજ ગમેતેમ કરીને પણ ઉપાય શોધવો જોઇએ.” રાજાને બાર પુત્રો હતા. તે સર્વ સમરપટમાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને તૈયાર થયા હતા. લક્ષ્મણસિંહને પોતાના બધા પુત્રો કરતાં બીજો પુત્ર અજયસિંહ [illegible] ઘણો વહાલો હતો. તેને રાજાએ કહ્યું કે, “ આપણો વંશ [illegible] નાશ પામે નહિ તેથી અત્યારથી પર્વતમાં, કૈલવાડા નામ-

* [illegible] (જેમ, રાજસ્થાનની હકીકત અને [illegible] [illegible] 'ભાભા' કહેવામાં આવે છે) લખ્યું છે કે, [illegible]

નું એક વિકટ સ્થળ છે. ત્યાં તું નાસી જઇ તારા પ્રાણનું રક્ષણ કર." પિતાની એ સલાહ વીર્યશાળી પુત્રને પસંદ પડી નહિ; પરંતુ ઘણો-જ આગ્રહ થવાથી પુત્ર અજયસિંહ નિરુપાયે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે કૈલવાડા નામક સ્થાનમાં જઇ ત્યાં રહ્યો.× બીજી તરફ રાજા પોતાનાં આપ્તજનો સહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યો. એ રણસંગ્રામમાં ચૌદસો રજપૂતો પંચત્વ પામ્યા. કિલ્લો શત્રુને હાથ ગયો. કિલ્લા-માંની સર્વ સામગ્રી મુસલમાનોએ લૂંટી લીધી અને સર્વ રાજ-ચિહ્નો લઇ ગયા. કિલ્લામાં એક ભવ્ય નોબત હતી અને પંચરસી દરવાજા હતા, તે પણ તેઓ કાઢી લઈ ગયા.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, અજયસિંહે નાસી જતી વખતે, પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુના નાના પુત્ર હમીરસિંહને સાથે લીધો હતો. મોટી ઉંમર-નો થતાં તેણે લશ્કર એકઠું કરીને પોતાનાં ઘણાં રાજ્યો પાછાં મેળવી લીધાં. હમીરસિંહ મોટો થયો ત્યારે ઘણો પરાક્રમી નીવડ્યો. અજયસિંહ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેને પોતાના ભત્રિજા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, તેથી તેને પોતાના વડીલોની રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે તેનો રાજકારભાર તપાસવા લાગ્યો. તેણે રાજનગર નામક એક બીજો કિલ્લો બંધાવી ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી; કારણકે ચિતોડ-માંથી નોબત વગેરે રાજચિહ્નો શત્રુઓ લઈ ગયા હોવાથી, તે પાછાં મેળવતા સુધી અસલ કિલ્લાને પગથિયે ચડવું નહિ, એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જે શત્રુના પગ વડે પોતાના કુટુંબનો ભયંકર રીતે સંહાર થયો અને વડીલોની રાજધાની પાયમાલ થઇ, તે શત્રુ-ઓનો પૂરેપૂરો પરાજય કરી, વૈર વાળતા સુધી પોતાનાં નિશાન પાછળ ચલાવવાં, થાળીમાં જમવું નહિ, પલંગ પર સૂવું નહિ અને હજામત કરાવવી નહિ, એવો તેણે નિયમ કર્યો. સિસોદિયા રાજવંશે એવો યવનદ્વેષ, આગળ ચાલુજ રાખ્યો. તેઓએ ઠેકઠેકાણે પોતાનાં થાણાં બેસાડ્યાં અને નવીન કિલ્લા બાંધી પોતાની સત્તા પુષ્કળ વધારી, તેમજ ઉદેપુરમાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી, પોતાની સત્તા જાળવી રાખી.

× ચિટનીસકૃત બખરમાં લખ્યું છે કે, લક્ષ્મણસિંહ પોતાનાં સર્વ મનુષ્યો સહિત શત્રુઓ જોડે લડતાં છેવટ પંચત્વ પામ્યો, ત્યારે તેની પત્ની આરસસિંહજી અને સજનસિંહજી નામના પોતાના બે પુત્રો સહિત કિલ્લામાંથી નાસી ગઇ અને ભીલોના આશ્રયમાં રહી. એ રાજપુત્રો મોટી ઉંમરે જ્યારે પરાક્રમી થયા, ત્યારે તેમણે યવનો પાસેથી ચિતોડ વગેરે સ્થળો પાછાં જીતી લીધાં. પ્રતાપસિંહ મહા-રાજે તૈયાર કરાવેલી વંશાવળીમાં લક્ષ્મણસિંહના એ બેજ પુત્રોનાં નામ આપ્યાં છે; તેમાં આરસસિંહને બદલે અરસીસિંગ એવું નામ લખ્યું છે. "સિંહ" એ શબ્દનું અપભ્રંશ "સિંગ" થયું છે.

અજયસિંહ મરણ પામ્યા પછી તેના પુત્ર સજ્જનસિંહે એવો વિચાર કર્યો કે, "રાજ્યમાં ભાગ મેળવવાને માટે આપણા કાકાના પુત્ર–ભાઇ સાથે કલહ કર્યાં કરવો, એ યોગ્ય નથી; પણ પોતાના બાહુબળ વડે નવું રાજ્ય સંપાદન કરવું એમાંજ ખરો પુરુષાર્થ છે." આવો વિચાર કરી તે શૂર પુરુષ દક્ષિણ તરફ ગયો. ત્યાં તેણે સોંધવાડ પ્રાંત કબજે કરી પોતાની ગાદી સ્થાપી. એ મહારાણાના વંશમાં દિલીપસિંહજી મહારાણા, સિંહજી મહારાણા,[1] ભોજાસી મહારાણા અને દેવરાજજી મહારાણા, એમ અનુક્રમે રાજા થયા. એ સર્વ રાજાઓએ મુસલમાન બાદશાહો જોડે હમેશાં યુદ્ધ કરીને પોતપોતાનાં રાજ્ય કાયમ રાખ્યાં હતાં; પરંતુ મુસલમાન બાદશાહ તરફનો સતત ત્રાસ સહન નહિ થવાથી, છેવટે કંટાળીને દેવરાજજી મહારાણા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણ દેશમાં આવ્યા અને કૃષ્ણા તથા ભીમા નદીઓને કિનારે લૂંટફાટ કરી જેમતેમ પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મુસલમાનોની બીકથી તેમણે પોતાનું નામ બદલ્યું અને પોતાને ભોંસાવંત ભોંસલે કહેવડાવવા લાગ્યા. એ શૂર પુરુષના મનમાં એ પ્રાંતમાં બની શકે તો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું, એવી ઇચ્છા હતી; પરંતુ જ્યાં ત્યાં મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ જ્યારે ફળીભૂત થયો નહિ, ત્યારે છેવટે સિંગણાપુરની પટેલાઇ મેળવી સ્વસ્થ રહેવું પડ્યું.

એમના વંશજોએ આગળ ચાલતાં ખાનવટ, હિંગણી, બેરડી, દેઉળગાવ, જીંતી, વેરૂળ, બનમેંઢ, નાનજવ કળસવાડી, મૂંગીપૈઠણ વગેરે ગામોની પટેલાઇ વેચાતી લીધી. દેવરાજજીની વંશપરંપરા આ પ્રમાણે છે:—ઇંદ્રસેન, શુભકૃષ્ણજી, રૂપસિંહજી, ભૂમીંદ્રજી, ધાપજી, બરહટજી,[2] ખેલોજી ઉર્ફે ખેલકર્ણ, કર્ણસિંહજી ઉર્ફે જયકર્ણ, સંભાજી અને બાબાજી ઉર્ફે શિવજી બાબાજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૩ માં થયો[3] બાબાજી એ ઘણો સદાચારી અને ધર્મશીલ હતો, એને માલોજી

---

[1] આને સ્થળે એનું નામ ભિવજી મહારાણા જણાય છે.
[2] સિટનીસની વંશાવળીમાં એનું નામ બરહટજી આપ્યું છે.
[3] બીજે સ્થળે [illegible] નામ પણ છે.

આ વંશાવળી સિટનીસકૃત બખરમાંથી લીધી છે, અને [illegible]

અને વિઠોજી નામના બે પુત્રો હતા. માલોજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૦માં અને વિઠોજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૩માં થયો હતો. તેઓ બહાદુર અને સદ્‌ગુણી ઉત્પન્ન થયા. તેઓ મોટા થતાંજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા. તે વખતે દેઉળગાંવના ખેડૂતોનો જમીન સંબંધી

સિંહ, અજયસિંહ, સજનસિંહ, દિલીપસિંહ, શિવાજી, ભોંસજી, દેવરાજજી, ઉગ્રસેન, માહુલજી, ખેલોજી, જનકોજી, સતુજી, સંભાજી અને શિવાજી ઉર્ફે બાબાજી, એ અંગ્રેજ ગ્રંથકારે સદરહુ વંશાવળીનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સ્થળે એવું લખ્યું છે કે, "સજનસિંહના વંશમાં આગળ એક મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થઇ, હિંદુસ્તાનમાંની મુસલમાની બાદશાહી ઉથલાવી નાખે અને તેના પૂર્વજોની જે દુર્દશા મુસલમાન બાદશાહોએ કરી હતી, તેનું બરોબર વેર લે એવો યોગાયોગ હતો; કારણકે સતારાની ગાદીનો મૂળ સ્થાપક શિવાજી એ એજ સજનસિંહના વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો." મૂળમાં આપેલી વંશાવળીની સત્યતા માટે આટલો પુરાવો પૂરતો છે. રાજસ્થાનના ભાટ લોકોના મોઢાની રાજપ્રશંસા સુધ્ધાં બનાવટી હોઇને, શિવાજી મહારાજના દોરદમામ અને વૈભવને લીધેજ માત્ર તે અસ્તિત્વમાં આવી. વસ્તુતઃ જોતાં તે સત્ય નથી, એવો તર્ક જેઓ કરતા હશે તેમનો તર્ક નિરાધાર છે, એમ કહેવામાં અડચણ નથી. એકંદર રીતે જોતાં શિવાજી મહારાજના પૂર્વજ સંબંધી માહિતી આપતાં, ઘણાક બખરકારોએ, મરજી પડે તેમ પ્રવાદ ભેગા કરીને ગમે તેમ વંશાવળી મેળવી દીધી છે; તેથી તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. એ પૈકીમાંનું કેટલુંક અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. શ્રી શિવદિગ્વિજય નામક બખરમાં મહારાજાનો વંશવૃત્ત આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છેઃ "સિસોદિયા ભોંસલેના કુળમાં ઉદેસિંગ નામનો કોઇ રાજ્યસ્થાપક ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે ઉદેપુરનગર વસાવ્યું. તેના વંશના એક પુરુષને, એક મુસલમાન બાદશાહ પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો મળ્યો. કિલ્લા ઉપર તેણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ કિલ્લા ઉપર એક ઘણીજ મોટી પંચરસી નોબત હતી. ત્યાંનો રાજા બાદશાહને સલાહસંપથી એ નોબત આપતો નહોતો, તેથીજ દિલ્હીના બાદશાહે તેના ઉપર ચડાઇ કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને વિશાળ લશ્કર વડે ઘેરી લીધો. છેવટે પંદરવીસ હજાર રજપૂતો શત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યા તે સઘળા રણમાં મરણ પામ્યા. નોબત, કિલ્લો અને સર્વ માલમત્તા બાદશાહના હાથમાં આવી. આ ઉથલપાથલ વખતે કાકાજી ભોંસલે નામનો રાણાનો ભાઇ-કાકાનો પુત્ર-કારભારી હતો. તે પોતાનું કુટુંબ અને રાજપત્નીને લઇ કિલ્લામાંથી ગુપ્તમાર્ગે નીકળી નાસી ગયો અને ઉદેપુરના રાણાના આશ્રયમાં જઇ રહ્યો. એ સમયે રાજપત્ની ગર્ભિણી હતી, તેને પુત્ર પ્રસવ્યો, તેનું નામ ચંદ્રસેન પાડ્યું.

દખલ ઉપસ્થિત થયો. ખેડુતો સાથે તેમને બનતું નહોતું, તેથી તેમણે દૌલતાબાદ નજીક વેરૂળગાંવમાં આવી નિવાસ કર્યો; પરંતુ ખેડૂતોની રડતી કમાણી ઉપર નિર્વાહ કરવા કરતાં પોતાના શરીરના બળ અને તેજસ્વિતાની યોગ્ય કદર થાય એવો કાંઈક વ્યવસાય શોધી કાઢવાનું તેના મનમાં આવ્યું; તેથી તેમણે સિંદખેડના લુકજી જાધવરાવની

ઉદેપુરના રાણાએ પોતાના આશ્રિત જનોને કેટલોક પ્રદેશ જુદો કાઢી આપ્યો. આગળ જતાં ચંદ્રસેન જ્યારે મોટી ઉંમરનો થયો, ત્યારે તેને પોતાના કાકા સાથે બન્યું નહિ. તેથીજ કાકાજીને ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. તેણે દક્ષિણમાં આવી દૌલતાબાદ સરકારનો આશ્રય લીધો અને હિંગણી, બેરણી, દેઉળગાંવ, વેરૂળ વગેરે ગામોની પટેલાઇ વેચાતી લઈ, ત્યાં સુખરૂપ રહેવા લાગ્યો. એ કાકાજીના વંશમાં બાબાજી ઉત્પન્ન થયો." મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં તે વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે પ્રકટ થયું છેઃ—"ભોંસલેના કુળનો મૂળ પુરુષ શિવરાવ ચિતોડકર ઉદેપુરમાં રહેતો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા—રામરાવ, ઉદેસિંહ અને ભીમસિંહ." અકબરે ઉદેપુર ઉપર ચડાઇ કરીને યુદ્ધ કર્યું, તે વખતે રામરાવ અને ઉદેસિંહ એ બંને રણમાં પડ્યા અને ભીમસિંહે ઉદેપુરના રાણાને ભોંસના કિલ્લામાં લઇ જઈ રાખ્યા. કિલ્લાના નામ ઉપરથી તે વંશનું નામ ભોંસલે પડ્યું. ભીમસિંહને વિજયભાન અને રાયભાન નામના બે પુત્રો હતા. રાયભાનના વંશજો ચિતોડમાંજ રહ્યા અને વિજયભાનનો પુત્ર બેલકર્ણ એ ચિતોડથી મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો. તેના વંશજોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છેઃ—"બેલકર્ણ, જયકર્ણ, મહાકર્ણ, શિવાજી, (એ ભીમાને કિનારે ભીમખેડ પાટલી સ્થળે કરાડીમાં ડૂબીને મરણ પામ્યો) બાબાજી ભોંસલે, એ માંડા જેવો હતો." બાડેકૃત શિવાજી મહારાજના વંશના અને અષ્ટપ્રધાનના ઇતિહાસમાં એવું વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે, "મૂળ પુરુષ સજનસિંહ મહારાણા, એ ઉદેપુર નજીક ચિતોડ શહેરમાં રહેતા હતા. એમને દિલીપસિંહ, સિંહાજી અને ભોંસાજી એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. એમાંનો ભોસાજી નામનો પુત્ર, ચિતોડની પાસે ભોંસાવત નામક એક ગામ છે, ત્યાં આવી રહ્યો. તે ઉપરથી તેનું ઉપનામ ભોંસલે પડ્યું. એ ભોંસાજીના [illegible] બેલકર્ણ અને મહાકર્ણ નામના [illegible] હતા. તેઓ અહમદનગરના બાદશાહ પાસે નોકરી [illegible] તેમને [illegible] અને [illegible] કહેવા લાગ્યા. એ પ્રત્યેકને [illegible] (ઉપરીપદ—મનસબ) [illegible] અને સુપા. [illegible] [illegible]

પાસે પ્રથમજ સાધારણ સિપાઈની નોકરી લીધી. જાધવરાવ એ દેવ-
ગેરિના યાદવોના વંશજ અને સિંદખેડનો દેશમુખ હતો. અહમદનગરની
નિઝામશાહીમાં તેને બાર હજાર (ઘોડેસવાર) ની મનસબદારી હતી.[1]
એ લશ્કરના ખર્ચને માટે તેમને નિઝામ સરકાર તરફથી મોટી
જાગીર મળી હતી. સરકારમાં તેમનું ઘણું માન હતું; એટલુંજ નહિ
પણ તેમના જેવા બળવાન અને શૂરા સરદાર નિઝામશાહીમાં ઘણાજ
થોડા હતા. જાધવરાવે માલોજી અને વિઠોજીને ઘણાજ આનંદપૂર્વક
આશ્રય આપ્યો, તેમજ પ્રત્યેકને પાંચ હોન[2] પગાર ઠરાવ્યો. એ
ઉપરાંત પોતાની સાથે એક પંક્તિમાં ભોજન કરવું, એવું ઠરાવવા-
મા આવ્યું. આ હકીકત ૧૫૭૭ માં બની.[3]

માલોજી રાજાનું વૃત્તાંત

માલોજી એ શરીરે બળવાન, લાંબોપહોળો અને હૃષ્ટપુષ્ટ હતો.

હોવાથી માલોજીની જાગીર જપ્ત કરવામાં આવી, બાબાજીની માતા
તેને લઈને વેરૂળ ધુમેશ્વર નામના સ્થાને જઇ રહી. બાબાજી મોટી
વયનો થયો તે વખતે તેણે દેઉળગાંવ, ખાનવટે, જીંતી વગેરે ગામો-
ની પટેલાઇ વેચાતી લીધી અને ગુમાસ્તાઓ રાખીને તેની વ્યવસ્થા
કરવા માંડી." એ પ્રમાણે બાબાજી ભોંસલે પર્યંતની વંશાવળી
સંબંધી અનેક મનુષ્યના અનેક તર્ક છે. છત્રપતિ પ્રતાપસિંહે તૈયાર
કરાવેલી વંશાવળી બીજા કરતાં વધારે વિશ્વસનીય અને ગ્રહણ કરવા
યોગ્ય જણાયાથી મૂળમાં તેનોજ આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

૧ બાદશાહી રાજસત્તા વખતે જેટલા ઘોડેસવારની મનસબદારી
મળતી, તે પ્રમાણે અમલદારનું માન ગણાતું. જેમકે બારહજારી
મનસબદારી; એટલે તે બાર હજાર ઘોડેસવારોનો માલિક ગણાતો.
એજ રીતે અમલદારોના માન જણાઈ આવતાં. —અનુવાદક

૨ તે વખતે હોન નામક સિક્કાનું ચલણ હતું. —અનુવાદક

૩ મિ. કિંકેડ અને રા૦ બા૦ પારસનીસ પોતાના મરાઠાના
ઇતિહાસમાં શેડગાવકરના બખરના આધારે એવું જણાવે છે કે,
"આ બે ભાઇઓ પ્રથમ તો પલટણના સરદાર જગપતરાવ ઉર્ફે
વણગપાળની પાસે નોકરી રહ્યા. ત્યાં પોતાના શૌર્યવીર્ય આદિ ગુણોને
લીધે તેઓ આગળ વધ્યા હતા. એક દિવસે તેઓ પોતાના સ્વામી
સાથે તળાવમાં સ્નાન કરવાને ઊતર્યા હતા. તે વખતે તેમના પર
વિજાપુરની સરકારનાં માણસોએ હુમલો કર્યો અને બંને પક્ષના લોકો
વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. આ યુદ્ધમાં આ બંને ભાઇઓએ ભારે શૌર્ય-
પૂર્વક યુદ્ધ કરીને દુશ્મનને મારીને હાંકી કાઢ્યા. આ એમના શૌર્યની
વાત મૂર્તિજા નિઝામશાહના સાંભળવામાં આવી, તેણે તેમને બોલા-
વીને સરદારની પદવીઓ આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા."

તે એટલે સુધી કે જ્યારે તે ઘોડેસવાર થતો ત્યારે કોઇ ઘોડો તેનો ભાર ઝીલી શકતો નહોતો. તેની આગળ કોઇ ઘોડા ટકતા નહોતા; એટલા માટે જાધવરાવે પોતાની દેવડી ઉપર તેની નિમણુંક કરી. તે ચતુર, તેજસ્વી અને ગુણવાન હોવાથી જાધવરાવને તેના પર સત્વર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. જાધવરાવે તેને મૂર્તિઝા નિઝામશાહ પાસે લઇ જઇ એવી ભલામણ કરી કે, આ પુરુષ ઘણોજ પ્રમાણિક અને ચાલાક છે. બાદશાહે તેનું પાણી અને ચપળતા જોઇ તેને પોતાના લશ્કરમાં શિલેદારની નોકરી આપી. ત્યાર પછીથી માલોજી, પોતાના ખર્ચે એક ઘોડી અને નોકરો રાખી નિઝામશાહની નોકરી કરવા લાગ્યો; તેમ છતાં તે જાધવરાવના તાબામાંજ હતો, એવું જણાતું હતું.

માલોજીનાં લગ્ન, પલટણના દેશમુખ ગોપાળરાવ નિંબાળકરની ભગિની, દીપાબાઇ સાથે થયાં હતાં.× ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉન્નતિ થયા પછી તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સારી પેઠે ચાલવા લાગ્યો. તેના ભાઇ વિઠોજીને પણ શિલેદારની નોકરી મળી હતી. વિઠોજીને આઠ* પુત્ર થયા હતા; પરંતુ માલોજીને કંઈ સંતતિ નહોતી. પોતાને પેટે કંઇ સંતતિ થઇ નહિ, તેથી દીપાબાઇના અંતઃકરણમાં ઘણું દુઃખ થતું હતું. પતિપત્નીએ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે ઘણા દાનધર્મ અને અનુષ્ઠાનો કર્યાં હતાં તથા બાધાઓ પણ રાખી હતી. છેવટે તેમણે નગરના પીર શાહશરીફની બાધા રાખી. પ્રત્યેક ગુરુવારે માલોજી ફકીરોને દાનધર્મ કરતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે લાગલાગટ છ મહિના સુધી દાનધર્મ કર્યું; એટલામાં સદ્ભાગ્યે દીપાબાઇ ગર્ભવતી થઈ અને ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૪ માં તેને પેટે પ્રથમ પુત્રરત્ન સાંપડયું. પીરની કૃપાથી એ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, એમ માની માલોજીએ તેનું નામ શાહજી પાડયું. ત્યાર પછી બીજો પુત્ર થયો તેનું નામ શરીફજી પાડયું.

શાહજી, એ સુંદર દેખાવનો તથા ઘણો ચાલાક, બુદ્ધિમાન અને ગુણવાન હતો. તેની વાણી સુમધુર હતી અને વર્તણુક ઘણીજ [illegible] હતી. એ છોકરાની વર્તણુક જોઈ જાધવરાવને ઘણુંજ કૌતુક

× એક બખરમાંથી એવું મળી આવે છે કે, જાધવરાવે આપેલી [illegible] નાતે બનાવ થયો નહિ, તેથી તે પલટણના નિંબાળકર [illegible]ની સામે ગયો. તેની દાક્ષિણ્યતા જોઇને નિંબાળકરે પોતા[illegible] તેની સાથે લગ્ન કરી આપ્યાં, પણ તેને આ [illegible] છોડી દીધા હતો, એમ જણાય છે. [illegible]

ઉત્પન્ન થતું. તેને વખતોવખત પોતાને ઘેર લઇ જતો, વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવી શણગારતો અને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં લાડ કરતો. જાધવરાવને જીજાઉ નામની બેત્રણ વર્ષની એકની એક પુત્રી હતી. શાહજી તેની સાથે કલાકના કલાક સુધી રમતો. બાળક અને બાળકી વચ્ચે બાલ્યાવસ્થાથીજ મૈત્રી બંધાઇ હતી. શાહજી પાંચ વર્ષનો હતો, તે વખતે હોળીનું પર્વ આવ્યું.* જાધવરાવે રંગપંચમીને દિવસે પોતાને ઘેર એક મોટો સમારંભ કર્યો અને શ્રીમંત લોકોને તેમજ પોતાનાં આપ્તજનોને આમંત્રણ કર્યું. બીજા લોકોની સાથે માલોજીને પણ આમંત્રણ થયું હતું, તેથી તે પોતાના પુત્ર શાહજીને લઇ જાધવરાવને ઘેર સમારંભમાં ગયો. જાધવરાવે શાહજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે જઇ તેમના ખોળામાં બેઠો; એટલામાં પુત્રી જીજાઉ ઘરમાંથી દોડતી આવી અને પિતાના ખોળામાં શાહજીની પાસેજ બેસી ગઇ. બન્ને બાળકો લગભગ સમાન વયનાં તેમજ દેખાવડાં હોવાથી જાધવરાવે લાડમાંજ કહ્યું કે "બેટા! તને આ વર જોઇએ છે કે? ખરેખર, આ જોડું યોગ્ય જણાય છે." એટલામાં તે બન્ને બાળકો પાસે પડેલી રકાબીમાંથી રંગ અને ગુલાલ લઈ એકબીજા ઉપર છાંટવા લાગ્યાં. તેમની બાળકોના સ્વભાવને લાયકની રમત જોઇ, સભામાં બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને ઘણું કૌતક લાગ્યું અને હસતાં હસતાંજ તેમણે કહ્યું. કે, "જોડું યોગ્યજ છે." તે સમયે માલોજી અને વિઠોજી ઊભા થઇ સભાસદોને કહેવા લાગ્યા કે, "સાંભળજો, જાધવરાવ આજથી અમારા વેવાઈ થયા અને જીજાઉ અમારી પુત્રવધૂ થઇ. તેઓ જે કાંઇ બોલ્યા છે, તે તમે સઘળાએ સાંભળ્યું છે હવે એ નિશ્ચય બદલાવાનો નથી. મોટા મનુષ્યો સભામાં બોલ્યા પછી પાછળથી ફરી જતા નથી." આ પ્રમાણે કહીને સર્વ સભાજનોને સાક્ષી રાખી તેઓ બેસી ગયા. આ સાંભળી સભાજનોએ કહ્યું કે, "યોગ્ય છે" વસ્તુસ્થિતિ જોતાંજ જાધવરાવ ચકિત થયો; પણ તે વખતે તેણે કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

બીજે દિવસે જાધવરાવે સર્વ આપ્તજનોને જમવાનું આમંત્રણ કહાવ્યું. અન્ય જનોની સાથે માલોજીને પણ બોલાવવા મોકલ્યું. માલોજીએ વળતો ઉત્તર કહાવ્યો કે, "અમે અને તમે વેવાઇ થયા છીએ. હવે લગ્નસમારંભ વખતે તમારી સાથે બેસીને ભોજન કરીશું. વચમાં અમને જમવા બોલાવશો નહિ." આ વાત જાધવરાવની પત્ની મ્હાળસાબાઇએ જાણી, એટલે માલોજીના ઉદ્ધતપણા માટે તેને ઘણોજ ક્રોધ

---

* મહારાષ્ટ્રમાં હોળીના પર્વને "શિમગ્યાચા સણ" કહે છે. તે દિવસોમાં દક્ષિણીઓ ઘણો આનંદોત્સવ કરે છે અને ઘણા દક્ષિણીઓ હોળીના તહેવારો પર પરદેશ હોય છે, ત્યાંથી પોતાને દેશ જઇ એ તહેવારોમાં આનંદોપભોગ કરે છે. —અનુવાદક

ઉત્પન્ન થયો. જાધવરાવ જેવા શ્રીમંત મનસબદાર સાથે, માલોજી જેવા તુચ્છ શિલેદારે વેવાઇપણાનો દાવો કરવાનું ઉચ્છૃંખલપણું કર્યું, એ તેને મનથી ઘણું મૂર્ખાઇભરેલું હતું. મ્હાળસાબાઇએ પોતાના પતિને કહ્યું કે, "આપના મુખમાંથી સભાની વચમાં જે શબ્દો નીકળ્યા તે અનુચિત થયું. તેઓ બોલવા ઊઠયા તેજ વખતે તેમને ધમકી આપવી જોઇએ તે આપે આપી નહિ અને ચુપચુપ બેસી રહ્યા તે પણ અયોગ્ય થયું. માલોજી આપણા તાબાનો નોકર છે. તેને ઘેર છોકરી આપવાથી લોકોમાં આપણને કલંક લાગશે. નિંબાળકર, શિર્કે, અને મહાડીક જેવા આપણી બરાબરીના સરદાર, મનસબદાર તથા દેશમુખ છે તેમના કુટુંબમાં છોકરાઓ છે, તે મૂકીને માલોજીનાજ છોકરા સાથે આપણી છોકરી પરણાવવામાં આપે તેની કયા પ્રકારની શ્રેષ્ઠતા જોઇ?" જાધવરાવે પત્નીના મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે, "સભામાં હું તો માત્ર વિનોદને માટેજ બોલ્યો હતો. તેને કાંઇ વચન આપી ચૂક્યો નથી." તેમણે માલોજીને પાછું કહાવી મોકલ્યું કે, "શરીર સંબંધ કરવાની વાત બિલકુલ ઉચ્ચારશો નહિ; કારણકે અમારા ઘરમાં તે વાત કોઇને પસંદ આવતી નથી. સભામાં હું જે કાંઇ બોલ્યો હતો તે માત્ર હાસ્યવિનોદ માટેજ હતું. તેને સત્ય માની લઇને હઠ પકડી બેસવું, એ સમજુ મનુષ્યને શોભતું નથી. ભોજન કરવા અવશ્ય આવવું. પછી તો વિધાતાએ જેવું લખ્યું હશે તેવું બનશે." એ સાંભળી માલોજીએ કહાવ્યું કે, "આટલાં બધાં મનુષ્યોની વચમાં તમે જે કાંઇ બોલ્યા છો, તે ગેરવાજબી ,શી રીતે ઠરશે! તમારી સાથે વેવાઇના સંબંધથી જોડાવું એજ અમારે માટે યોગ્ય છે." તેનો આવો ઉત્તર સાંભળી જાધવરાવને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ભોજનનું કામ પૂરું થયા પછી તેમણે કારકુનને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે, "માલોજીનો અને વિઠોજીનો જે કાંઇ હિસાબ હોય તે તેમને ચૂકવી આપો અને નોકરી છોડી કુટુંબ સહિત હમણાં ને હમણાંજ અહીંથી ચાલ્યા જવાનું કહો." આ પ્રમાણે બન્ને ભાઇઓને જાધવરાવની નોકરી છોડવી પડી અને વેરૂળગાંવ જઇ રહેવું પડ્યું. પુનઃ તેમના કાયમ ખેતીનો ધંધો આવ્યો.

આ રીતે અપમાન થવાથી માલોજીને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું.તેણે વિચાર કર્યો કે, "મારી સ્થિતિ યોગ્ય નથી અને મારી પાસે વિશેષ ધન નથી, તેથીજ જાધવરાવે મારું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું" ત્યારે તો [illegible] મનમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે, "સભામાં [illegible] જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનો ભંગ કરી, [illegible] [illegible] માર્ગ [illegible]

એજ સારૂં છે." એવા એવા વિચારોથી માલોજીના હૃદયમાં સખ્ત વેદના થવા લાગી. બંને ભાઇનાં મનની એવી ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિ હતી તે વખતે તેઓ એક દિવસ રાતે ખેતરમાં ચોકી કરવા ગયા. તે માઘ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. બંને ભાઇઓએ વારા બાંધ્યા. પ્રથમ વિઠોજી નિદ્રાવશ થયો અને માલોજી ખેતર સાચવવા બેઠો. જે સ્થળે તે બેઠો હતો તે જગ્યાએ સાપનું એક દર હતું. થોડો વખત વીત્યા પછી તે દરમાંથી સુવર્ણકંકણજડિત, ભવાનીનો એક હાથ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યો અને તે હાથ જાણે તેને કંઇ નિશાની કરતો હોય એવો ભાસ થયો. પછી ધીમે ધીમે તે હાથ પાછો દરમાં સમાઇ ગયો. માલોજીએ વિઠોજીને જાગૃત કરી પોતે જોયેલું દશ્ય કહી સંભળાવ્યું. વિઠોજીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, "એ તમારી નકામી ભ્રમણાજ છે." હવે વિઠોજી ખેતરની ચોકી કરવા લાગ્યો અને માલોજી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રાવશ થતાંજ તેને સ્વપ્ન આવ્યું. જેણે શુભ્ર અમૂલ્ય ચુંદડી ધારણ કરી છે, કપાળમાં કુમકુમની આડ કરેલી છે અને સર્વ અલંકારોથી યુક્ત છે, એવી ભવાનીદેવીની મૂર્તિ તેની સામે આવીને ઊભી રહી. તેણે માલોજીની પીઠ ઉપર થાપડ મારી જાગૃત કરીને કહ્યું કે, "હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ છું. આ દરમાં એક સર્પ રહે છે, તે મારૂં સ્વરૂપ છે. તેને નમસ્કાર કરીને દર ખોદજે એટલે તેમાંથી તને દ્રવ્ય મળશે. તે તું લેજે. સર્પ જે માર્ગે ચાલ્યો જાય તે માર્ગે તું જતો નહિ. તારા વંશની સત્તાવીશ પેઢીને હું રાજ્ય આપું છું." સ્વપ્ન પૂરૂં થયા પછી માલોજી જાગૃત થયો અને સ્વપ્નની વાત પોતાના બંધુને કહી સંભળાવી. સ્વપ્નની ખાતરી કરવા માટે બંને બંધુઓએ પેલું દર ખોદી જોયું; તેમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. તેમણે સઘળું દ્રવ્ય ઘરમાં લાવીને પાછલી પરસાળમાં દાટી દીધું.×

આ પ્રમાણે અણચિંતવ્યો ધનલાભ થવાથી માલોજીને ઘણોજ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે જનસમાજમાં એવી વાત ફેલાવી કે, "મારા ઉપર ભવાનીદેવી પ્રસન્ન થયાં છે. તેમણે મને પુષ્કળ દ્રવ્ય બતાવ્યું છે અને અમારા કુળમાં શક-કર્તા રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું વરદાન આપ્યું છે." માલોજીએ તે દ્રવ્ય શ્રીગોંદ નામક ગામમા, શેષાવા નાઇક પાંડે નામનો શાહુકાર રહેતો હતો, તેને ઘેર અનામત મૂક્યું.

× મિ. ગ્રાન્ટ ડફ કહે છે કે, "માલોજીએ કોઇને લૂંટીને એ દ્રવ્ય મેળવેલું હોવું જોઇએ." એવો નિરાધાર તર્ક કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી; કારણકે તેવા રાજ્યપરિવર્તનના અને તોફાનના સમયમાં દ્રવ્ય સંતાડી સુરક્ષિત રાખવાનો ઉપાય માત્ર પૃથ્વીમાં દાટી રાખવું એજ હતો. એ વિચાર કરી જોતાં તેને આ પ્રમાણે આકસ્મિક દ્રવ્ય મળે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

એ શાહુકારને અને માલોજીને ઘણા દિવસનો ઘર જેવો સંબંધ હતો. માલોજીએ તેનીજ મદદથી હજારેક ઘોડાં વેચાતાં લીધાં અને પુષ્કળ સિપાઇઓ તથા શિલેદાર નોકરીએ રાખ્યા. તે પ્રથમથીજ ધર્મશીલ હતો, તેમાં વળી દેવીકૃપાથી એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું, તેથી તેની ધાર્મિક ભાવના વિશેષ વધી. તેની મનોવૃત્તિ પણ એવી થઇ કે, જે દ્રવ્ય મળ્યું છે, તેનો ઉપયોગ ધર્મનાં કાર્યોમાં કરવો. જે ખેતરના દરમાંથી તેને દ્રવ્યભંડાર પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ખેતર તેણે બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું અને જે સ્થળે દર હતું તે ઠેકાણે એક સુંદર દેવાલય બાંધ્યું. સતારા જિલ્લામાં શંભુ મહાદેવનો એક ડુંગર છે. ચૈત્ર મહિનામાં તેના શિખર ઉપર મોટી જાત્રા ભરાતી હતી. એ સમયે ત્યાં પાંચસાત લાખ યાત્રાળુઓ આવતા હતા. તેઓને પાણી પીવાની ઘણી અડચણ પડતી હતી. યાત્રાળુઓને ત્રણત્રણ ગાઉથી પાણી સાથે લઇ આવવું પડતું હતું. એ અડચણ દૂર કરવાને માટે માલોજીએ ડુંગર ઉપર ઉત્તમ સ્થળ જોઇ, એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. આ કાર્યમાં તેણે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ્યા. તળાવ બંધાયા પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી આવ્યું. તે વખતે માલોજીએ બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યું અને ફકીરોને ભિક્ષા અપાવી; તે ઉપરાંત એક ધર્મશાળા પણ બંધાવી. વેરૂળમાં કૃષ્ણેશ્વરનું દેવાલય ઘણું જીર્ણ થઇ ગયું હતું, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તે ગામ પાસે એક તળાવ બંધાવ્યું. એ પ્રમાણે તેણે બીજાં પણ કેટલાંક ક્ષેત્રસ્થાનોમાં તળાવ, કૂવા વગેરે બંધાવીને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું.

માલોજીએ એવા અનેક ધર્મકૃત્યો કરીને, પોતાની શ્રીમંતતા તથા પુણ્યશીલતાને લીધે લૌકિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. ત્યાર પછી તેણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે પુનઃ ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, "તેણે હજારબારસો ઘોડેસવારો નોકરીએ રાખી પોતાનો દરમાદ ઘણોજ વધાર્યો હતો." આ સમયે માલોજીએ જાદવરાવ પાસે તેની કન્યા પુત્રની પુનઃ માગણી કરી; પરંતુ જાદવરાવ તેની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો શરીર-સંબંધ જોડવા ખુશી નહોતો, [illegible] પરગણામાં તેઓને [illegible] મળી કહ્યું કે, "જાધવરાવ [illegible] સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું પડશે હવે [illegible]

તેમણે બે ડુક્કરોનો શિકાર કર્યો અને તે ડુક્કરો દોલતાબાદ પાસેની એક મસ્જિદમાં નાખ્યાં. ડુક્કરોના ગળામાં ચિઠ્ઠીઓ બાંધી હતી; તેમાં નિઝામશાહને એવી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે, "જાધવરાવે મારા પુત્ર સાથે તેની પુત્રી પરણાવવાનું ભરસભામાં કબૂલ કર્યું છે, પણ હવે તેની પત્નીની શિખવણીથી પોતાનું વચન ભંગ કરે છે. અમને બન્ને ભાઇઓને તેણે નોકરી ઉપરથી પણ કાઢી મૂક્યા છે, તેથી અમે નિરુપાયે નિંબાળકરોનો આશ્રય લઇ આ કૃત્ય કર્યું છે. જો બાદશાહ અમારી વિનંતી સાંભળી જાધવરાવ સાથે અમારો વેવાઇનો સંબંધ જોડી આપશે તો સારૂં છે, નહિ તો પછી બીજી મસ્જિદોમાં પણ એવુંજ કૃત્ય કરીશું." નિઝામશાહને જ્યારે આ બનાવની ખબર પડી ત્યારે તેને જાધવરાવ ઉપર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેને તરતજ પોતાની હજૂરમાં બોલાવી મંગાવી ઘણીજ ધમકી આપી. તેમણે જાધવરાવને કહ્યું કે, "તમે તેમને વચન આપ્યા પછી વચનનો ભંગ કરો છો એ ઉચિત નથી. તમારે લીધેજ માલોજી ભોંસલેએ અમારી મસ્જિદોમાં ભ્રષ્ટાચાર કર્યો છે. તમે વિના કારણે કલહ ઉત્પન્ન કર્યો છે. માલોજીના પુત્ર સાથે તમારી પુત્રી પરણાવી તેની સાથે સલાહ કરો." એ સાંભળી જાધવરાવે ઉત્તર આપ્યો કે, "ભોંસલેના પુત્ર સાથે મારી પુત્રી ન પરણાવવાનું કારણ એટલુંજ છે કે, તેઓ પણ અમારા સગા તો છે; છતાં અમારી અને તેની યોગ્યતા એકસરખી નથી. મારા ઘરનાં બધાં મનુષ્યોનો એવો વિચાર છે કે, સમાન પાત્ર મળે ત્યાંજ પુત્રીનો વિવાહ કરવો."

જાધવરાવનો આવો જવાબ સાંભળતાંજ બાદશાહે વિચાર્યું કે "મારા કહેવા પ્રમાણે જાધવરાવ કબૂલ કરતો નથી—ઊલટો ઉચ્છૃંખલતા બતાવે છે; તેથી એનો ગર્વ ઉતારવા માટે માલોજીને મોટી મનસબ આપી, જાધવરાવ કરતાં તેની યોગ્યતા વધારવી." ખરું જોતાં તો માલોજી અને વિઠોજીએ મોટો અપરાધ કરેલો હોવાથી બાદશાહના મનમાં તેમને શિક્ષા કરવાનો વિચાર આવવો જોઇએ; પરંતુ તે સમય નિઝામશાહીને પ્રતિકૂળ હતો. એ રાજ્ય પર મોગલોની વક્રદૃષ્ટિ હતી. અકબર બાદશાહે તેનું જડમૂળ ઉખાડી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આવા આપત્તિના પ્રસંગે પોતાના રાજ્યના મરાઠા સરદારો પરસ્પર કલહ કરે અને તેમાંનો કોઈ, શત્રુના પક્ષમાં જઈ મળી જાય, તો પોતાનો પક્ષ તેટલોજ નિર્બળ થાય, એવો વિચાર કરી બાદશાહે માલોજીને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની ગોઠવણ કરી. બાદશાહે માલોજી અને વિઠોજીને ઘણા સન્માનપૂર્વક—દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યા. પ્રત્યેક ભાઈને બાર [illegible]

માલોજીને "રાજા" ની પદવી આપી. શિવનેરી અને ચ્યાકણ નામક કિલ્લા તથા તેની તળેટીનો પ્રદેશ ખર્ચ માટે આપ્યો. તે ઉપરાંત પુના તથા સુપા પરગણાં જાગીરમાં આપ્યાં.* (ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૪, માર્ચ.)

બાદશાહે માલોજીનો પક્ષ લઇ તેમની યોગ્યતા વધારી, એ જોઇને જાધવરાવ માલોજીની માગણી પાછી ફેરવી શક્યો નહિ. બાદશાહે બન્ને પક્ષને તેમનાં કુટુંબ તથા આપ્તજનોને દૌલતાબાદમાં તેડાવવાનું કહ્યું અને પોતાની સમક્ષ લગ્નસમારંભ કર્યો. બાદશાહ પોતેજ સમારંભમાં હાજર રહેલા હોવાથી દરબારના એકેએક અમીરો પણ આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે શાહજી અને છજાબાઇનાં લગ્ન ઘણા દબદબાથી થયાં. એ પ્રસંગે માલોજી રાજાએ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. દરબારના સર્વ અમીરોને મોટી મિજબાની અને બ્રાહ્મણોને દાનધર્મ તથા ફકીરોને ભિક્ષા આપી હતી. એ લગ્ન ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૪ ના એપ્રિલ માસમાં થયું હતું. આ પ્રમાણે માલોજીના સંકલ્પની સિદ્ધિ થઇ, ઉપરાંત મનસબદારી અને "રાજા"ની પદવી મળી.

લગ્ન થઇ ગયા પછી, માલોજી રાજા નિઝામશાહી રાજ્યના મનસબદાર થયા અને એ ક્રાન્તિના કાળમાં પોતાની સરકારને ઘણા ઉપયોગી થઇ પડ્યા. માલોજી ઘણા શરવીર અને ચતુર હોવાથી દરબારમાં તેમનું માન વધવા લાગ્યું. તેમણે સરકારનાં અનેક વિકટ કાર્યો કરી દરબારમાં પ્રશંસા મેળવી. આ રીતે જાધવરાવની હઠ હોવા છતાં, બાદશાહે માલોજીને એકદમ મોટી મનસબ આપી, તેને તે પાત્ર હતા, એવું સાબિત થયું. મોટા મોટાં કામોમાં સરકારના મુત્સદ્દીઓ પણ તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા. તેમનો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ અને પરોપકારી હોવાથી દરબારનાં મનુષ્યો હમેશાં તેમની સાથે અનુકૂળ રીતે વર્તતાં હતાં. શાહજી પોતાના પિતાની સાથે હમેશાં દરબારમાં જતા હતો. તે અતિ સુંદર દેખાવનો, કુશાગ્ર બુદ્ધિનો, નમ્ર અને સુશીલ હોવાથી બાદશાહ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. અને દરબારના અમીરઉમરાવો પણ તેને ચાહતા હતા. [illegible] મનસબદારી બોજાને [illegible] ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૯ માં [illegible] પછી નિઝામશાહે તેમનું [illegible] અને [illegible] આપી.

* [illegible]

प्रकरण २ जुं–शाहजीराजानुं वृत्तांत

નિઝામશાહીમાં નોકરી

શાહજી રાજાને મનસબદારી મળી તે સમયે નિઝામશાહી રાજ્યનો કારભાર મલિકંબરના હાથમાં હતો. તે સમયે એ સરકારની કેવી સ્થિતિ હતી, તે પ્રથમ ટૂંકમાં લખવામાં આવે છે. ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૦માં મોગલોએ અહમદનગર કબજે કર્યું. સુલ્તાના ચાંદબીબીના સરદારોએજ તેનું ખૂન કર્યું. ચાંદબીબીએ નિઝામશાહી રાજગાદી પર બહાદુર નિઝામશાહ નામનો એક બાળરાજા બેસાડ્યો હતો, તે મોગલોના હાથમાં ગયો. તેને તેઓએ ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં× કેદ પૂર્યો. નિઝામશાહી રાજધાની અને નિઝામશાહ, એ બંને શત્રુના હાથમાં જવા છતાં મલિકંબર જરા પણ નિરાશ થયો નહિ. તેણે બીજું લશ્કર ભેગું કરી, નિઝામશાહી રાજગાદી ઉપર નાની વયનો એક બીજો શાહજાદો બેસાડ્યો. તેનું નામ મૂર્તિઝા નિઝામશાહ+ પાડ્યું. તેને દૌલતાબાદના મજબૂત કિલ્લામાં રાખ્યો અને બહિરી કુલનું નિશાન પુનઃ ફરકાવ્યું. મલિકંબરના હાથમાં સર્વ સત્તા આવવાથી દરબારમાં હબસી જાતિનું ચલણ થયું. તે કારણને લીધેજ નિઝામશાહીના મરાઠા સરદારોના મનમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને રાજ્યમાં બે પક્ષ થઇ ગયા. મિયાન રાજૂ નામક એક સરદાર, મરાઠા સરદારોના પક્ષનો પ્રમુખ હતો. નિઝામશાહીના જે દેશ મોગલોએ પોતાના તાબામાં લીધા હતા, તેમાંના ઘણા દેશો મલિકંબર અને મિયાન રાજૂએ પાછા મેળવ્યા હતા. મિયાન રાજૂએ દૌલતાબાદથી ઉત્તરમાં ગુજરાત સુધીના અને દક્ષિણમાં અહમદનગર સુધીના સઘળા પ્રદેશો પોતાના તાબામાં લીધા અને દક્ષિણ તરફના સઘળા પ્રાંત

× કેટલાક વળી કહે છે કે, તેને આગ્રામાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો.

+ પ્રો૦ જદુનાથ સરકાર એને બુરાણ નિઝામશાહ એવું નામ આપે છે. બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારો તેને બીજો મૂર્તિઝા નિઝામશાહ એવું નામ આપે છે. એના દાદાનું નામ પહેલા બુરાણ નિઝામશાહ એવું હતું. ગાદી પર બેસતાં પહેલાં તેનું નામ નિઝામશાહ હો... ...પ છે.

મલિકંબરના તાબામાં આવ્યા. એ બન્ને સરદારો બહારથી એવું કહેતા હતા કે, "અમે નિઝામશાહના તાબેદાર છીએ;" પરંતુ તે દેશોની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાંજ રાખી હતી. મૂર્તિજ નિઝામશાહને આવશાના કિલ્લામાં રાખ્યા હતા; તેથી શાહના ખર્ચ માટે, કિલ્લાની સંમુખનાં કેટલાંક ગામોની ઉપજ તેમને કરી આપી હતી.

મિયાન રાજૂએ મોગલો સાથે મૈત્રી બાંધી અને મલિકંબર સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તે યુદ્ધમાં મલિકંબરને વિજય મળ્યો અને મિયાન રાજૂ તેને હાથે કેદ પકડાયો. મરાઠા સરદારોનો પક્ષ તૂટી ગયો અને તે સઘળા મલિકંબરના તાબેદાર થઇ રહ્યા. પ્રત્યેક પક્ષને નિર્બળ કર્યા પછી મલિકંબર નિશ્ચિંતપણે રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો. તેણે સર્વ રાજ્યની વ્યવસ્થા યથાસ્થિત કરી અને મહેસૂલ માટે ઉત્તમ પ્રકારનો નિયમ કર્યો. આવો સુધારો કરવાથી મહારાષ્ટ્રમાં તેની કીર્તિ ઘણી વધી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૦ માં દૌલતાબાદની પાસે ખડકી× નામનું એક નવું શહેર વસાવી ત્યાં નિઝામશાહી રાજસિંહાસન સ્થાપ્યું. તેણે મોગલો સાથે અનેક યુદ્ધ કરીને પુષ્કળ યશ સંપાદન કર્યો. અહમદનગર મોગલોના હાથમાં ગયું હતું, તે તેણે પુનઃ સ્વાધીન કર્યું. મલિકંબર પ્રબળ થયો હતો, તેના આગળ મોગલોનું કાંઈ ચાલતું ન હોવાથી દિલ્હીના જહાંગીર બાદશાહે પોતાના પુત્ર શાહજહાંને મોટા લશ્કર સાથે, ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૭ માં નિઝામશાહી પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવા દક્ષિણમાં મોકલ્યો અને બાદશાહ પણ સૈન્ય લઇને તેની પાછળજ રવાના થયો. ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૦ માં મોગલસૈન્ય અને મલિકંબર વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધમાં મરાઠા સરદારો ઘણા શૌર્યપૂર્વક લડ્યા. શાહજી રાજાના શૌર્ય, વીર્યાદિ ગુણ પ્રથમ આ યુદ્ધમાંજ જણાયા. મલિકંબરનો પરાજય થયો. તેને રણમાંથી પાછું હઠવું પડ્યું. શાહજી રાજાએ નીડરતાપૂર્વક મોગલોના સૈન્ય ઉપર [illegible] વખતેવખત છાપા માર્યા અને તેમની પૂરેપૂરી દુર્દશા કરી નાખી. શાહજીની આવી બહાદુરીને લીધે નિઝામશાહી દરબારમાં તેમની [illegible] યશસ્વી અને યુદ્ધકુશળ સરદાર છે, એવી [illegible] થઇ. મલિકંબરના અંત [illegible] તેમના પર [illegible] થયા.

[illegible] કે, મરાઠા સરદારોનું [illegible] વિષય [illegible] કામ કઠિન છે, [illegible] નવગાર [illegible] વશ કરી [illegible] નહિ [illegible]

[illegible]

મળી ગયા. એવું કહેવામાં આવે છે કે, લુકજી જાધવરાવને મોગલો તરફથી ચોવીસ હજારની મનસબદારી મળી હતી.* તે ઉપરાંત તેના આપ્તજનોને પણ મોટી મોટી મનસબદારી મળી. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૧) મોગલોની આવી લાલચમાં માત્ર શાહજી રાજા ફસાયા નહોતા. તે તો પોતાના અસલ પક્ષમાંજ રહ્યા.

એ પ્રમાણે સરદારો રાજદ્રોહી થવાથી, પોતાનો પક્ષ દુર્બળ થયેલો જાણી, મલિકંબરે નિરુપાયે અહમદનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મોગલોને આપી, તેમની સાથે મિત્રતા બાંધી. શાહજહાંને જ્યારે દિલ્હી જવું પડયું ત્યારે તે સમયનો લાગ સાધી મલિકંબરે મોગલોના લશ્કરને હાંકી મૂકયું અને તેમના તાબામાં ગયેલો પ્રદેશ પુનઃ પોતાને કબજે કરી લીધો. એમ થવાથી શાહજહાં પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો અને રાજદ્રોહી થયેલા મરાઠા સરદારોની મદદ વડે, મલિકંબરે તાબે કરેલો પ્રદેશ પાછો જીતી લીધો. આ વખતે મલિકંબર ઘણોજ નિરાશ થયો. શાહજી રાજાએ તેને પ્રમાણિકપણે મદદ કરી હતી; પરંતુ મોગલોનું સૈન્ય પ્રચંડ હોવાથી મલિકંબરનું બળકૌશલ્ય ચાલ્યું નહિ. મલિકંબર અંતે એવા નિર્ણય

* કેટલીક બખરોમાં લુકજી જાધવરાવને મોગલો સાથે મળી જવાનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે, બીજો મૂર્તિજા નિજામશાહ મૃત્યુ પામ્યો તે સમયે તેના ૭ સાત વર્ષના બે નાના પુત્રો હતા. બાદશાહની બેગમોએ સાબાજી અનંત નામના નિજામશાહીના એક ચતુર મુત્સદ્દીને પૂછયું કે, "આપણા રાજ્યમાં વજીરી ચલાવવા લાયક દક્ષ પુરુષ કોણ છે?" તે વખતે સાબાજીએ શાહજી રાજાનું નામ દીધું. તે પરથી બેગમે એ શાહજી રાજાને વજીર બનાવી રાજ્યકારભારની સર્વ સત્તા તેમના હાથમાં સોંપી. નિજામશાહના પુત્રને ખોળામાં લઇને શાહજીરાજ રાજસિંહાસન ઉપર બેસતા હતા. લુકજી જાધવરાવ વગેરે મોટા મોટા સરદારોને સિંહાસન આગળ આવી નમન કરવું પડતું હોવાથી જાધવરાવને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. જાધવરાવને એવું લાગ્યું કે, "જે કણબી, એક વખત મારી દેવડી ઉપર નોકર હતો, તેના પુત્રની ચડતી થઇ, તે સિંહાસન ઉપર બેસે અને આપણે તેના સામા ઊભા રહીને નમન કરવું, એથી આપણી કિંમત હલકી થાય છે." જાધવરાવના મનમાં એવા વિચાર આવવાથી તેને નિજામ સરકાર ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાના વકીલને એક પત્ર લખી આપી દિલ્હીના બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. પત્રમાં બાદશાહને નિજામશાહી પર ચઢાઇ લાવવાની ભલામણ કરી હતી. બાદશાહે મિરજુમલા નામક એક સરદારને સાઠ હજાર સિપાઇઓના લશ્કર સા

લા... ... સરદાર મિરજુમલા સાથે મળી ગયા.

પર આવ્યો કે, આવા પ્રબળ શત્રુ સાથે લડતા ફરવું અને કોઇક વખત નિઝામશાહી ગુમાવી દેવી, એના કરતાં સંધિ કરી તેની સાથે મિત્રભાવ રાખવો, એજ યોગ્ય છે. ચતુર મલિકંબરે મોગલો સાથે સંધિ કરી અને મહામુસીબતે તેમના પંજામાંથી છૂટ્યો. ત્યાર પછી તેણે કોઇ પણ વખત મોગલો સાથે વિરોધ કર્યો નહિ; પણ એ પછી મલિકંબર ઘણા દિવસ જીવ્યો નહિ. અચાનક કંઇ વ્યાધિથી ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો. મરણસમયે તેનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું.

મલિકંબરનું મૃત્યુ થતાંજ મોગલોએ લુકજી જાધવરાવની મદદ લઇ નિઝામશાહી સાથે યુદ્ધ કરવાનું પુનઃ શરૂ કર્યું. એ અરસામાં જહાંગીર બાદશાહનું મરણ થવાથી શાહજહાંને દિલ્હી જવું પડ્યું; તેથી તેણે જાધવરાવની મદદ માટે કેટલુંક લશ્કર રહેવા દીધું અને પોતે દિલ્હી ગયો. આ સમયે શાહજીરાજાએ સબાજી અનંત નામના એક ચતુર માણસની મદદથી બાળક નિઝામશાહની માના મનમા પોતાને માટે સંપૂર્ણ ભરોસો બેસાડ્યો હતો અને બધો કારભાર પોતાના હાથમા લીધો હતો. જ્યારે મોગલોએ દૌલતાબાદ પર સવારી કરી, ત્યારે નિઝામશાહ અને તેની માતાને ત્યાંથી કાઢીને કાસારઘાટમાં કલ્યાણની પાસે આવેલા માહુલી નામના એક કિલ્લા મા તેણે રાખ્યાં. તેમની સાથે શાહજી રાજા પણ હતા. જાધવરાવે મોગલ લશ્કરસહિત એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. શાહજીરાજા તેની સાથે ૭ મહિના સુધી લડ્યા. શત્રુઓને જરા પણ મચક આપી નહિ; તેમ છતાં કોઇ પણ રીતે શત્રુઓનો ઘેરો ઉઠતો નહોતો. મોગલોનું લશ્કર કિલ્લા સામે વધારે ને વધારે એકઠું થવા લાગ્યું. એટલું થતા છતાં શાહજી રાજામાં, શત્રુઓ સાથે છેવટ સુધી ટક્કર ઝીલવાની હિંમત હતી. ખરૂં જોતાં તે વખતે નિઝામશાહીનું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રમાણિકપણે અને શૌર્યથી લડનાર શાહજીરાજા સિવાય બીજો કો[illegible] મરદાર નહોતો, પરંતુ તે અવનતિને સમયે નિઝામશાહની માને દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી રાજાનું મન ઉદાસ થઇ [illegible] છોડી જવાનો પ્રસંગ આવ્યો [illegible] નિઝામશાહની માના મનમાં [illegible] [illegible]

[illegible]મ માર્ગ છે." એવો વિચાર કરી શાહજીએ પોતાની ઇચ્છા [illegible]જમશોહ અને તેની માતાને જણાવી, તેમજ પોતાના કેટલાક [illegible]ખાસ મનુષ્યો સાથે કિલ્લા બહાર નીકળી જવાની ગોઠવણ કરી. [illegible]જ એક રાત્રે એકાએક કિલ્લા બહાર નીકળી શત્રુની છાવણી વચ્ચે [illegible] પેલે પાર નીકળી ગયા. જાધવરાવને એટલુંજ જોઇતું હતું. શાહ-[illegible]રાજા કિલ્લામાંથી નાસી ગયાના સમાચાર મળતાંજ તેણે તેમની [illegible]ઠ પકડી અને કેટલાક દિવસ સુધી એકસરખી રીતે જીરસાબંધ [illegible]ચ્છા થયો. દ્રક્ષણ નજીક પહોંચતાંજ સસરાએ જમાઇની ધર-[illegible]કડ કરી; એટલે વેગળે સુધી જવા છતાં શાહજીરાજ પકડાયા નહોતા. [illegible]ક્ષણની સરહદ આગળ પહોંચતાંજ જાધવરાવે પાછાં પગલાં ભર્યાં; [illegible]કારણકે તેને ખબર હતી કે, નિંબાળકરોની મદદ મળતાંજ, શાહ-[illegible]રાજને વિશેષ હિંમત આવશે અને તેમ થવાથી તે આપણા પર [illegible]ફરી આવીને આપણી પાયમાલી કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખશે નહિ.

જે સમયે શાહજી રાજા માહુલીના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા, [illegible]તે સમયે તેમની પત્ની જીજાબાઇ અને ત્રણ ચાર વર્ષનો પુત્ર શંભાજી [illegible]તેમની સાથે હતા. જીજાબાઇને સાત માસનો ગર્ભ હતો. પૂંઠ પાછળ [illegible]શત્રુઓ આવતા હોવાથી જીજાબાઇને વેગપૂર્વક દોડવું પડતું હતું, જીજાબાઇને ઘોડા ઉપર બેસાડવામાં આવી હતી. કેટલાક ગાઉ જતાંજ તેના પેટમાં એવો દુખાવો થયો કે, તેનાથી એક ડગલું પણ આગળ જવાય તેમ નહોતું. આવી સ્થિતિ હોવાથી શાહજીરાજાએ જીજા-બાઇને કોઇ સ્થળે સુરક્ષિતપણે રાખી આગળ વધવાનો વિચાર કર્યો. એ સમયે જુન્નરમાં શ્રીનિવાસરાવનું થાણું હતું. તે ત્યાં સ્વતંત્ર થઈ રહ્યો હતો. તેની સાથે શાહજી રાજાને પૂર્વની મૈત્રી હતી; તેથી જીજાબાઇને તેના આશ્રયમાં શિવનેરીના કિલ્લામાં રાખી. તેના રક્ષણ-માટે કેટલાક ઘોડેસવાર અને બીજાં મનુષ્યો પણ આપ્યાં.× શાહજી રાજા આગળ ચાલ્યા ગયા પછી જાધવરાવ પાછળજ કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યો. લોકોએ તેમને કહ્યું કે, "શાહજીરાજા સાથે તમારે શત્રુતા છે; તમારી પુત્રીએ તમારો કંઇ અપરાધ કર્યો નથી, તેથી જીજાબાઈને મળી તેના રક્ષણ માટે બંદોબસ્ત કરવો ઉચિત છે, તે જો મોગલોના હાથમાં સપડાશે તો વિડંબના કોને થશે? એ બાબત-

× કેટલીક બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, શાહજી રાજાએ નિરુ-પાયે જીજાબાઇને રસ્તામાંજ પડતી મૂકી અને તેના રક્ષણ માટે કેટલાંક માણસો રાખી આગળ નાસી ગયા. પાછળથી જ્યારે જાધવ-રાવ ત્યાં આવ્યો, ત્યારે તેને પોતાની પુત્રીની દયા આવી અને તેને શિવનેરીના કિલ્લામાં સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી દીધી તથા તેના રક્ષણ માટે ત્યાં પાંચસો ઘોડેસવાર રાખ્યા.

નો વિચાર કરો." એવું યુક્તિપુરઃસર કથન સાંભળતાંજ જાધવરાવનું મન પીગળ્યું અને એ પોતાની પુત્રીને મળવા ગયો. જીજાબાઈએ પિતાને ઘણો ઠપકો આપ્યો અને એમ કહ્યું કે, "મારા પતિને બદલે હું તમારા હાથમાં આવી છું. જે કાંઇ શિક્ષા કરવી હોય તે મને કરો." જાધવરાવે પુત્રીને માથે સ્નેહપૂર્વક હાથ ફેરવતાં કહ્યું કે, "જેવી બુદ્ધિ સુઝવાની હતી તેવી સુઝી અને વૈરભાવ બંધાયો. હવે તેનો કંઇ ઉપાય નથી. તારે ક્યાં જવું છે, તે મને કહે. તારે સિંદખેડ જવું હોય તો હું તને સુરક્ષિતપણે ત્યાં પહોંચાડી દેવાની વ્યવસ્થા કરૂં." જીજાબાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે, "મારે અહીંજ રહેવું છે, પિયેર જવું નથી." પુત્રીનો એવો નિશ્ચય જોઇ, જાધવરાવે તેના રક્ષણ માટે ત્યાં બીજાં કેટલાંક માણસો રાખ્યાં. એ પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિએ નક્કી કરી આપેલ સ્થળેજ રહી. પોતાના પતિ સાથે પિતાએ વૈર કર્યું હતું, તે જીજાબાઇને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહોતું. ચારે દિશામાં ઉથલપાથલ થઇ રહી હતી, છતાં તેણે તેજ સ્થળે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને ત્યાર પછી પણ તે કદી પિયેર ગઇ નહોતી.

શાહજીરાજા નાસીને ઠેઠ વિજાપુર ગયા. નિઝામશાહની માતા જાધવરાવના મીઠા શબ્દોથી ભોળવાઈ ગઇ અને ઘરમાંજ ફાટફૂટ થઇ. એ બનાવ જોતાંજ શાહજી રાજાએ, બાળકૃષ્ણપંત હનુમંતને રાજકીય સલાહમસલત ચલાવવા માટે પ્રથમથીજ વિજાપુર સરકાર પાસે મોકલી દીધો હતો. વિજાપુર સરકારના તે વખતના મુખ્ય સલાહકાર મુરાર જગદેવ અને રણદુલ્લાખાન, એ બન્ને શાહજી રાજાની યોગ્યતા સારી પેઠે જાણતા હતા. આદિલશાહ બાદશાહે શાહજી રાજાને ઘણું માન આપ્યું અને નિઝામશાહી પાયમાલ થતી અટકાવવાનો હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા માટે જે મદદની જરૂર પડે તે આપવાનું વચન આપ્યું તેમજ મદદને માટે કેટલુંક સૈન્ય પણ આપ્યું.

આ તરફ નિઝામશાહના [illegible] અધિકારી બદલાયો. મલિકંબરના [illegible] ફતેહખાન વજીર થયો. ફતેહખાનનો [illegible] હતો. તેનામાં મલિકંબરના જેવી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તેથી તેમણે તેને અધિકાર પરથી વેગળો કરી કેદમાં નખાવ્યો અને તળરિફખાન નામના એક બીજા સરદારને પોતાનો વજીર બનાવ્યો.* અધિકારીઓમાં ફેરફાર થવાથી જાધવરાવને પુનઃ નિઝામશાહ પાસે જવાની ઇચ્છા થઇ. તેણે પોતાની ઇચ્છા શાહને કહાવી. મૂર્તિઝા નિઝામશાહ ઘણો દ્વેષી હતો. તેની વર્તણૂંક પ્રપંચમય હતી. તેના મનમાં જાધવરાવ પ્રત્યે વેર વાળવાની ઇચ્છા હતી. તેના મનમાં એવો વિચાર ન આવ્યો કે, આવો મોટો બળવાન સરદાર પોતાની મેળેજ આપણી પાસે આવે છે, ત્યારે પાછલી વાતો ભૂલી જઇ તેને આપણા પક્ષમાં લઇ લેવો અને આપણા રાજ્યને બળવાન બનાવવું. જાધવરાવે પ્રથમ જે નિમકહરામીપણું કર્યું હતું, તેનું વેર વાળવાનો પ્રપંચ કરી તેને દૌલતાબાદના કિલ્લામાં પોતાને મળવા બોલાવ્યો અને તેની શી માગણી છે, તે સમક્ષ સાંભળવાનું બહાનું કર્યું. જાધવરાવ પોતાના પુત્ર અચલોજી સહિત, નિઝામશાહને મળવા માટે શાહના દરબારમાં આવ્યો. એટલામાં 'કંઇ ગુપ્ત સલાહ કરવી છે' એવું બહાનું કાઢી બાદશાહ કચેરીમાથી ઊઠી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. પ્રથમથી કરી રાખેલી ગુપ્તમંત્રણા પ્રમાણે ત્રણે મુસલમાન સરદારો પોતાની તલવાર ઉગામી જાધવરાવ તથા તેના પુત્રના શરીર તરફ ધસી આવ્યા અને તેઓના હાથમાંની તલવારો છીનવી લીધી; બન્ને પિતાપુત્રે પોતાને દગો થયેલો જોઇ, પોતાની કમ્મરે ખોસેલી કટારીઓ હાથમાં લીધી અને તેમની સાથે ઘણા શૌર્યપૂર્વક લડ્યા; પરંતુ તેઓ મુસલમાન સરદારો સામે ટકી શકયા નહિ અને છેવટે મરણ પામ્યા.×

---

* ખાફીખાન કહે છે કે, ફત્તેહખાન પછી હમીદખાન વજીર થયો. આ હમીદખાન હબસી સરદાર હતો. એની સ્ત્રી ઘણીજ ખૂબસૂરત હતી અને તેના પર સુલતાનને મોહ થયેલો હોવાથી, તેને આ મોટો હોદ્દો મળ્યો હતો.

× મોડકકૃત આદિલશાહીના ઇતિહાસમાં જાધવરાવની આ હકીકત તદ્દન જુદીજ રીતે લખવામાં આવી છે. તેમાં લખ્યું છે કે, ફત્તેહખાનને કેદ કર્યાથી જાધવરાવ વગેરે મરાઠા સરદારોને પોતાના જીવનું અને આબરૂનું રક્ષણ શી રીતે કરવું, તેની ચિંતા થઇ. જાધવરાવે નાસી જઇ મોગલોનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત નિઝામશાહને કાને જતાંજ શાહ વિમાસણમા પડ્યો. જાધવરાવ જેવો બળવાન સરદાર મોગલો પાસે જઇ તેના પક્ષમા મળી જાય, તો પોતાનો પક્ષ ઘણોજ દુર્બળ થઈ પડે, એવું જણાયું; તેથી તેને પકડીને કેદમાં પૂરવો, એવી વ્યવસ્થા કરી. ત્યાર પછી જાધવરાવ તેના પુત્ર સહિત એક દિવસ કાઇ કાર્યનિમિત્તે દરબારમાં આવ્યો; તે વખતે દગો કરીને તેમનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં. તેની સાથે

જાધવરાવની પત્ની કેટલાક લશ્કરી સિપાઇઓ સહિત શહેર બહાર એક મકાનમાં ઊતરી હતી. પતિપુત્રના મરણના સમાચાર મળતાંજ તે સિંદખેડા નાસી ગઇ. ત્યાર પછી તેણે મોગલ બાદશાહને અરજ કરી, પોતાના દિયર જગદેવરાવને પતિની મનસબ અને જાગીર અપાવી. જાધવના વંશજો, એ સમયથી અંત સુધી મોગલોની નોકરીમાં રહ્યા.

એ સમયે શાહજી રાજા પરિંડાના કિલ્લામાં રહેતા હતા. આસપાસનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લઇ તે પર સ્વતંત્રપણે સત્તા ચલાવતા હતા. પોતાના સસરાને દગાથી મારી નાખવાના સમાચાર સાંભળતાંજ તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, નિઝામ સાથે પુનઃ મિત્રભાવથી વર્તવાની વ્યવસ્થા કરવાની કિંવા તેનો પક્ષ લઇ, મોગલો સાથે વેર રાખવાની અગત્ય નથી. મૂર્તિજા બાદશાહ દ્વેષી અને ઘાતકી મનુષ્ય છે, એવી તેમને ખાતરી થઈ. શાહજીરાજાએ એટલેજ નિશ્ચય કર્યો કે, "બની શકે તેટલો પ્રદેશ તાબામાં લઇ સ્વતંત્ર થવું." તેમણે સંગમનેરથી પુના સુધીનો સઘળો પ્રદેશ કબજે કર્યો અને આસપાસના સઘળા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. તેમણે એ ઉથલપાથલમાં, વિજાપુર સરકારનો પણ કેટલોક પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો. તે પરથી વિજાપુર સરકારને ગુસ્સો ઊપજ્યો અને શાહજીરાજાનું દમન કરવા માટે, મુરારપંતને પુષ્કળ સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે રાજાના સ્વાધીનના કેટલાક જિલ્લા તાબે કર્યા. પુના શહેર કબજે કરી, રાજાનો વાડો વગેરે તોડી બાળી નાખ્યા. તે સમયે શાહજીરાજાના [illegible] સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાનું [illegible] નહિ [illegible] તેથી તેમણે જુન્નરના [illegible] આશ્રય લીધો. [illegible] એક કિલ્લો બાંધ્યો અને તેનું નામ '[illegible]' [illegible] માણસો [illegible]

[illegible] વગેરે [illegible] સૈન્ય [illegible] પાછો [illegible] વિજાપુરી [illegible] તેઓ જુન્નરમાંથી બહાર [illegible] કિલ્લો [illegible] [illegible] હુમલો કરવા અને [illegible] [illegible] આ [illegible]

દીધેલા સઘળા કિલ્લા એક પછી એક કબજે કર્યાં. પાંચછ હજાર સિપાહીઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું. જુન્નર અને સંગમનેરથી અહમદનગર અને દોલતાબાદ સુધીનો સઘળો પ્રદેશ ધીમે ધીમે પોતાના તાબામાં લીધો અને બાલાઘાટનો પ્રદેશ પણ તેમણે કબજે કર્યો.

એ અરસામાં મોગલોના ખાનજહાં લોદી નામક એક સરદાર પર શાહજહાં બાદશાહની ઇતરાજી થવાથી તે દક્ષિણમાં નાસી આવી નિજામશાહી સરકારના આશ્રયમાં રહ્યો. તેને સજા કરવાને દિલ્હીના બાદશાહે લશ્કર મોકલ્યું. એ સમયે નિઝામશાહના દેશમુખ અને જાગીરદારે એ લોદીનો પક્ષ લઈ મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. શાહજીરાજાએ પણ તેનો પક્ષ લઇ લોદીને ઘણી સહાયતા કરી તેથી મોગલોના સૈન્યનું કાંઇ વળ્યું નહિ. શાહજહાંએ જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેને એવી બીક લાગી કે, દક્ષિણના મરાઠા સરદારો અને મુસલમાન બાદશાહ લોદી સાથે મળી જઇ, આપણી સત્તાને અને રાજગાદીને ધોકો પહોંચાડશે; તેથી લોદીનો અને તેના પક્ષનો સવેળા નાશ કરવો જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે, "જે કોઇ મનુષ્ય લોદીને મદદ કરશે અથવા તેના પક્ષમાં ભળશે, તેનો સમૂળો નાશ કરવામાં આવશે." બાદશાહે પોતાના સૈન્યની ત્રણ ટુકડી કરી તેને ત્રણ સરદારોની સત્તામાં સોંપી, લોદી પર અને તેના પક્ષનાં મનુષ્યો પર ચઢાઇ મોકલી. લોદી આ ચઢાઇ સામે ટકી શક્યો નહિ. તે દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટ્યો. તેણે વિજાપુર સરકારની મદદ માગી પણ તે તેમણે આપી નહિ, ત્યારે દૌલતાબાદ તરફ પાછો વળ્યો. એટલે નિજામશાહે તેને મદદ કરી. મોગલો અને નિજામશાહના સૈન્ય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. તેમાં મોગલોને વિજય મળ્યો. એ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી નિરુપાય થવાથી લોદી કાબૂલ નાસી જવાની ઇચ્છાએ ઉત્તર તરફ દોડ્યો, મોગલોના લશ્કરે તેની પૂંઠ પકડી. લોદી તેમાં અંતે નિરાશ થઈ, પોતાનાં વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે એકદમ પાછો ફર્યો અને શત્રુના સૈન્ય પર હુમલો કરી અતિ શૌર્ય પૂર્વક લડતાં સમરભૂમિમાં પડ્યો.

લોદીનો નાશ થયા પછી શાહજીરાજાને એવી બીક લાગી કે, હવે શાહજહાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રવૃત્ત થશે અને પોતાનું પ્રચંડ સૈન્ય મારા તરફ મોકલશે. એ પ્રસંગે પોતાનો બચાવ કરવાની એક અજબ યુક્તિ તેના ધ્યાનમાં આવી કે, બાદશાહને શરણે જઇ કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગવી અને નોકરી સ્વીકારવી. તેણે અજિમખાન નામક સરદારદ્વારા બાદશાહને એવાજ આશયની એક અરજી મોકલી. તેણે બાદશાહને અરજીમાં એવી વિનંતિ કરી હતી કે, "હું આપની નોકરી કરવા તૈયાર છું.

મારા અપરાધને માટે આપ ક્ષમા કરશો, મારા જીવને કાંઇ નુકસાન ન થાય એવી ખાતરી આપશો તો હું આપ નામદાર સમક્ષ હાજર થઇશ." શાહજહાંને રાજાના શૌર્ય, વીર્ય આદિ ગુણોની ખાતરી હતી. વળી બાદશાહે વિચાર્યું કે, નિજામશાહી ગાદી પાયમાલ કરવાના આપણા સંકલ્પની સિદ્ધિ કરવામાં શાહજીરાજ જેવા બલાઢ્ય અને પરાક્રમી સરદારની સહાયતા મળે તો ઘણુંજ સારૂં થાય. બાદશાહે રાજાની વિનંતિ તરતજ સ્વીકારી, અભયવચન આપ્યું અને તત્કાળ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. રાજા પોતાના બે હજાર ઘોડેસવાર સાથે લઇ બાદશાહની મુલાકાત લેવા ગયા. બાદશાહે તેમને ઘણું સન્માન આપ્યું અને બાવીશ હજાર ઘોડેસવારની મનસબ આપી. નિજામશાહી સરકાર તરફથી તેમને અગાઉ મળેલી જાગીર તેમની પાસેજ હંમેશાં રહેવા દીધી. તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક મહાલો આપ્યા.* શાહજહાં એટલુંજ કરીને અટક્યો નહિ, પણ તેમણે રાજાના આપ્તજનોને અને ઇતર સરદારોને પણ મનસબો આપી. વિઠોજીને એલોજી નામનો એક પુત્ર હતો.× તે આ સમયે રાજાની સાથે હતો. તેને પણ બીજાં મનુષ્યોની સાથેજ મનસબ આપવામા આવી. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૦)

આ વખતે જુન્નર, સંગમનેર અને બૈજાપુર પ્રાંતો શાહજીરાજાને મળ્યા અને તે હસ્તગત કરવાને રાજાને મોકલ્યા; અને પછી તેમનો મુકામ નાશિકમાં રાખ્યો.

એ સમયે દક્ષિણમાં મોટો દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાંની પ્રજા દુઃખી થતી હતી. નિજામશાહી પ્રજાનો ઘણો નાશ થયો. તેમાં વળી કોરો

---

* આ નવા મળેલા પ્રાંતોમાં અહમદનગરનો પ્રાંત હતો. જેઓએ: કારકુને પાઠળથી શિવાજી મહારાજે એ પ્રાંતનો હક માનેલો હતો. કિંકેડ કહે છે કે, તે ઉપરાંત ફત્તેહખાનની જાગીર પણ તેમને આપવામા આવી હતી.

× એને પણ હજારની મનસબ આપવામાં આવી હતી, તેની [illegible]

ટી નીકળ્યો. ઝપાટાબંધ હજારો લોકો મરવા લાગ્યા. સર્વ દેશમાં દુકાળ પડ્યું, તેથી સરકારી વસૂલાતને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો. એ તરફથી ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો, તેમાં વળી મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ નિઝામશાહીમાં સતત ધમાચકડી મચાવી રહ્યા હતા. મોગલોએ નિઝામશાહીના ઘણા જાગીરદારો અને મનસબદારોને નિર્મૂળ કર્યા અને તેમની જગ્યાએ પોતાના સરદારો નીમ્યા. ચારે તરફ એવો ત્રાસ વર્તવાથી નિઝામશાહને એવું લાગ્યું કે, "પોતાની ગાદી નાશ પામશે. પોતાના મોટા મોટા સરદારો રાજદ્રોહી થયા છે અને મોગલોએ તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા છે. હવે કંઇ પત્તો લાગશે નહિ." એવો વિચાર કરી સર્વ કલેશનું મૂળ શોધવા લાગ્યા. અંતે તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, આ સર્વ સંકટનું મૂળ આપણો નવો વઝીર છે. તેથી શાહે તેને અધિકાર ઉપરથી કાઢી મૂક્યો અને ફત્તેહખાનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરી પુનઃ વઝીર બનાવ્યો. પોતાનું માન ખંડન થયું, તે તકરીબખાનથી સહન થયું નહિ, તેથી તે મોગલોને જઇ મળ્યો. મોગલોએ તેને ૭ હજારી સરદાર બનાવી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યો.

ફત્તેહખાનના હાથમાં પુનઃ અધિકાર આવતાંજ તેણે નિઝામશાહ ઉપર પાછલું વૈર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિઝામશાહને ગાંડપણ લાગ્યું છે, એવી અફવા લોકોમાં ફેલાવી તેને નજરકેદ કર્યો અને થોડા વખતમાં ગળામાં ફાંસો દઇ મારી નાખ્યો. તેમના પક્ષના મોટા મોટા પચીશ સરદારોને એકેદિવસે મારી નખાવી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૨) આવું ક્રૂર કર્મ કર્યા પછી સર્વ રાજ્યાધિકાર તેના પોતાના હાથમાં આવ્યો. તે અધિકાર હમેશાં પોતાનાજ હાથમાં રાખવા માટે તેણે શાહજહાં બાદશાહને એવી વિનંતિ કરી કે, "દિલ્હીપતિના ખંડિયા થઇ રહેવાની મને કેટલી ઉત્કટ ઇચ્છા છે, તે સંબંધી ખાતરી કરવા માટેજ મેં આવાં આવાં સાહસ કર્યાં છે. મેં મૂર્તિઝા બાદશાહના દશ વર્ષના શાહ હુસેન નામના શાહજાદાને હમણાંજ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો છે, એ સંબંધી બાદશાહનો શો અભિપ્રાય છે તે જણાવશો." શાહજહાં ઘણો પ્રપંચી હોવાથી ફત્તેહખાનનો વિચાર તરતજ જાણી ગયો. એ વખતે નિઝામશાહીનાં ઘણાં પરગણાં તેના તાબામાં આવ્યા હતાં. મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી માત્ર થોડાક કિલ્લા કબજે આવ્યા નહોતા; તેથી ફત્તેહખાનને હાથમાં લઈ પોતાની મતલબ પાર પાડી લેવી, એવો વિચાર કરી તેને કહાવ્યું કે, "નિઝામશાહી ધનભંડારમાંથી સઘળાં મૂલ્યવાન જવાહીર અને ઉત્તમ હાથી અને મોકલી આપશો તો જે પ્રદેશ અદ્યાપિપર્યંત તમારા હાથમાં બચ્યા છે, તે બાજરાજાને આપી દેવામાં આવશે; તેમજ તમને પણ ખાનગીરીતે જાગીર તરીકે કેટલાક પ્રાંત બક્ષિસ આપ-

વામાં આવશે." પ્રથમ તો ફત્તેહખાનને આ માગણી પસંદ પડી નહિ. ઝવેરાત અને હાથી મોકલવાને તે તદ્દન ખુશ નહોતો; એ જાણી શાહજહાંએ તેનો પરાજય કરવા મોટું લશ્કર મોકલ્યું. ફત્તેહખાનમાં મોગલો સામે લડવાની હિંમત નહોતી તેથી તે ગભરાઇ જઇ બાદશાહને શરણે ગયો. બાદશાહે માગણી કરી હતી તેટલી સર્વ વસ્તુઓ તેણે વગર અડચણે મોકલી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. આઠ લાખ રૂપિયા રોકડા આપ્યા; તે ઉપરાંત કાંઇક વાર્ષિક ખંડણી ભરવાનું પણ કબૂલ કર્યું. એ પ્રમાણે થવાથી શાહજહાંએ તેને બક્ષિસ આપવા કહેલી જાગીર તેના નામ ઉપર ચઢાવી આપી અને બાળરાજા તરફથી સર્વ રાજ્યકારભાર પર દેખરેખ રાખવાની સત્તા પણ આપી. ફત્તેહખાનને જે જાગીર આપી હતી, તેમાં શાહજીરાજાને પૂર્વે બક્ષિસ આપેલા કેટલાક મહાલોનો* સમાવેશ થતો હતો. તેથી શાહજીરાજાને ઘણું અપમાન લાગ્યું હતું. આથી તેમણે મોગલોની તાબેદારી વેગળી ફેંકી દઇ પુનઃ સ્વતંત્ર થઇ રહેવાનો વિચાર કર્યો. ફત્તેહખાનની દશા પડતી આવે છે તે જોઇને, પોતાનાથી બને તેટલો નિજામશાહીનો મુલક તાબે કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને નાશિક, ત્ર્યંબક, સંગમનેર, જુન્નર અને ઉત્તરકોંકણનો કંઇક ભાગ કબજે કર્યો. ગાલનાનો કિલ્લેદાર ફત્તેહખાનના જુલમથી ત્રાસી ગયો હતો, તે કંઇક પૈસા લઇને કિલ્લો શાહજીરાજાને સ્વાધીન કરવાને તૈયાર હતો; પણ આ સમાચાર મોગલ સરદારને મળતાંજ કિલ્લેદારને મોટી લાલચ આપીને તેણે કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

શાહજીરાજાએ વિજાપુર સરકાર સાથે પુનઃ મૈત્રી બાંધવાનો મનમાં વિચાર કરી, દરબારના મુખ્ય કારભારી મુરારપંતને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેની મારફતે વિજાપુરસરકારને કહાવ્યું કે, "નિજામશાહીમાં [illegible] અવ્યવસ્થા થઇ રહી છે, ફત્તેહખાન ઉપર [illegible] અતિ કંગાલ બનાવી દીધો છે. [illegible] કરી લેવામાં કઠિનતા નડશે નહિ [illegible] કરી લેશો [illegible] નથી તે ઉપરાંત કિલ્લો [illegible] [illegible] [illegible] નોકરીમાં રહી, [illegible] [illegible]" [illegible]

[illegible]

રાજા જેવો બળવાન અને પરાક્રમી સરદાર આપણને મળ્યાથી મોગલો સાથે ટક્કર ઝીલવાનું આપણામાં સામર્થ્ય આવશે. આદિલશાહે પોતાનું લશ્કર શાહજીરાજાની મદદે મોકલ્યું અને મુરારપંતને રાજા સાથે દોલતાબાદ તરફ મોકલ્યો.

શાહજીરાજા વિજાપુર સરકાર જોડે મળી જઇ મોટા લશ્કરસહિત આપણા ઉપર ચઢી આવે છે, એવું જાણતાંજ ફત્તેહખાન ગભરાઇ ગયો. યુદ્ધ કરવાની તેનામાં બિલકુલ હિંમત નહોતી, તેથી તેણે મોગલ સરદાર મહોબતખાનને કહાવી મોકલ્યું કે, "શાહજીરાજા મારા પર ચઢાઈ કરીને આવે છે, કિલ્લામાં કશીયે સામગ્રી નથી; માટે તમે આવીને કિલ્લો તમારે સ્વાધીન લઇ લો અને મારો બચાવ કરો. હું બાદશાહનો તાબેદાર થવાને તૈયાર છું." આથી મહોબતખાન તેની મદદે ગયો. એ મોગલસરદારે વિજાપુર સરકારનું લશ્કર દોલતાબાદ ઉપર ચઢી આવતું હતું તેને પ્રચંડ વેગપૂર્વક અટકાવી સામો ધસારો કર્યો. એ સમયે શાહજીરાજે પોતાનું શૌર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવી આપ્યું; પરંતુ શત્રુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી વિજાપુર–સરકારના લશ્કરે રણભંગ કર્યો તેથી તેમને પાછું હઠવું પડયું.

શાહજીરાજા અને આદિલશાહના સરદારે જાણી લીધું કે, યુદ્ધ કરવાથી કિલ્લો જીતી શકાશે નહિ, તેથી તેમણે પ્રપંચ કરીને કિલ્લો તાબામાં લેવાની ગોઠવણ કરી. ફત્તેહખાનને કહાવી મોકલ્યું કે, "દોલતાબાદનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં સોંપશો તો સર્વસહિત તમારો નાશ થશે. શાહજીરાજાનું જે નુકસાન થયું છે, તે ભરી આપી કિલ્લો અમારે કબજે સોંપશો તો અમારા દરબારનો તમારા ઉપર પહેલાંના જેવોજ સ્નેહ કાયમ રહેશે અને તમારો શત્રુ તે અમારો શત્રુ માની અમે તમને સર્વ પ્રસંગે સહાય કરીશું." તેની એ માગણી ફત્તેહખાને કબૂલ રાખી, મોગલોને દગો કરવાનું સાહસ કર્યું. આથી વિજાપુરની સરકારે તેને અન્નસામગ્રી અને પૈસાની મદદ કરી. આ મદદ મળવાથી મોગલ લશ્કરે કિલ્લા નીચે પડાવ નાખ્યો હતો; તે પર ફત્તેહખાને કિલ્લા પરથી અચાનક તોપોનો મારો ચલાવ્યો. શાહજીરાજા વિજાપુર સરકારના લશ્કરસહિત ફત્તેહખાનની મદદે આવ્યા. બહારથી મોગલોની છાવણી પર હલ્લા કરીને તેમને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા. આ રીતે પાંચ મહિના સુધી કિલ્લો તેમણે શત્રુને હાથ જવા દીધો નહિ અને બન્ને વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો; પરંતુ મોગલોના પ્રબળ લશ્કર આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ. અંતે મહોબતખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે દોલતાબાદનો કિલ્લો જીતી લીધો× (ઇ.સ.૧૬૩૩)

× પ્રો. સરકાર આ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં જવાની હકીકત તદ્દન બીજીજ આપે છે. કિલ્લામાંનાં માણસોને જ્યારે ભૂખ-

એ યુદ્ધમાં ફત્તેહખાનની પૂરેપૂરી દુર્દશા થઇ. તે તદ્દન નિરાશ થઈ મોગલોને શરણે ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે તેની સર્વ સત્તા છીનવી લીધી અને તેને વાર્ષિક પેન્શન બાંધી આપી, શાંત રીતે બેસી રહેવા કહ્યું. જે બાળરાજાને નિજામશાહીની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો તેને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને બાદશાહે નિજામશાહી રાજ્ય ખાલસા કરી સઘળો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. એ પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૩માં નિજામશાહીનો અંત આવ્યો. એ કાર્ય પૂરું કર્યાથી શાહજહાં બાદશાહે પોતાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું અને પોતે શત્રુથી નિર્ભય થયો એમ તેને જણાયું. શાહજીરાજા પ્રબળ થઇ પુનઃ નિજામશાહીની સ્થાપના કરશે અને તેની સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે, એવું તેના લક્ષમાં પણ નહોતું

એ યુદ્ધપ્રસંગે મોગલ સેનાપતિએ એવો પણ નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તે ઉપાયે શાહજીરાજાનો પરાજય કરવો. દૌલતાબાદની આસપાસ મોગલોનો ઘેરો ચાલુ હતો. શાહજીરાજાએ તેમના પર વખતોવખત છાપો મારી તેમને હેરાન કરવા માંડ્યા. મહોબતખાને તેનું વેર વાળવાને એવો પ્રપંચ રચ્યો કે, શાહજીરાજાની પત્ની જીજાબાઇ બેંગલુરમાં* હતી તેને કોઇ પણ રીતે પકડી મંગાવવી. એટલામાં નિજામ-

---

મગે સદન કરવો પડ્યો ત્યારે ફત્તેહખાને મુગરપંત પાસે અભયમાગણીની માગણી કરી. ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે, પ્રથમ કિલ્લો અમારે તાબે કરો એટલે અભયમાગણી અમે પછીથી આપીશું. આ માગણી ફત્તેહખાનને માન્ય ન હોવાથી આ અભેદ કિલ્લો તેણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો. મિ. કિંકેડ એવું જણાવે છે કે, મહોબતખાનનો દીકરો ખાનજમાન દૌલતાબાદ પર આવે છે એવી હકીકત શાહજીરાજાને મળતાંજ તેઓ દૌલતાબાદ પર ચઢી આવ્યા અને ફત્તેહખાન જોડે એવી સંધિ ચલાવી કે, તેણે મોગલોનો નાશ ક[illegible] વિજાપુરવાળા જોડે દોસ્તી કરવી અને [illegible] પોતાની સત્તા ઉઠાવી લેવી. એટલે કે દૌલતાબાદ અને [illegible] નિજામશાહની [illegible] પાસ [illegible]. આ [illegible] શાહજીરાજાએ કિલ્લામ[illegible] [illegible]

* [illegible]

શાહીનો એક કિલ્લેદાર* મહોબતખાનને શરણે આવી મોગલ બાદશાહના તાબામાં નોકરી માગવા લાગ્યો. મહોબતખાને કિલ્લેદારને ઉત્તર આપ્યો કે, "શાહજીરાજાની પત્ની બીજાપુરમાં છે તેને પકડીને મારે સ્વાધીન કર. તેમ કરવાથી તારા પ્રમાણિકપણાની બાદશાહને ખાતરી થશે ને તને નોકરી પણ મળશે." એ શરત કબૂલ કરી કિલ્લેદાર પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. અનેક યુક્તિપ્રપંચ વડે જીજાબાઇને પકડી મોગલોની છાવણીમાં લાવ્યો. એ સમયે જાધવરાવનો ભાઈ જગદેવરાવ મોગલોના લશ્કરમાં નોકર હતો. તેને એ કાર્ય પસંદ પડયું નહિ. તેણે ખાન પાસે જઈ યુક્તિપૂર્વક જણાવ્યું કે "શાહજીરાજા અને અમારા કુટુંબ વચ્ચે કલહ છે, તે આપને વિદિતજ છે. એ કલહને લીધે તેણે જીજાબાઇને અને તેના પુત્રને તજી દીધાં છે અને એત્રણ વર્ષ ઉપર મોહિતેની કન્યા તુકાબાઇ સાથે વિવાહ કર્યો છે. તેમ થવાથી જીજાબાઇ અને તેમની વચ્ચે અણબનાવ થયો છે. જીજાબાઇને કેદ કરવાથી શાહજીરાજાને તો કાંઇ ખોટું લાગશે નહિ, પણ અમારા કુટુંબની આબરૂ લેવા જેવુંજ થશે." તેનું બોલવું ખાનને સાચું લાગવાથી જીજાબાઇ જાધવને સોંપી દીધી. જાધવે જીજાબાઇને શાહજીરાજાના તાબાના કોંડાણાના કિલ્લામાં સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી દીધી. આપણા ચરિત્રનાયક ઉપર એ પ્રમાણે બાળપણમાં આવી પડેલી વિપત્તિ ટળી ગઇ.

દૌલતાબાદ પાસે વિજાપુરની સરકારના લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો અને તેમને પાછું ફરવું પડયું. શાહજીરાજા નિરુપાયે લશ્કર સાથેજ પાછા ફર્યા હતા; પરંતુ પરાજિત થવાથી કિંવા આશાભંગ થવાથી બિલકુલ હતાશ થયા નહિ. તેમનામાં જે શૌર્ય અને ઉત્સાહ હતો, તે તો કાયમજ રહ્યો; એટલુંજ નહિ પણ યુદ્ધમાં અપયશ મળવાથી ઊલટો તેમાં વધારો થયો. તેમણે આ સમયે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલોએ નિઝામશાહી પાયમાલ કરી છે તેને પુનઃ સ્થાપવી. એ પ્રતિજ્ઞા કાંઈ જેવી તેવી નહોતી. મોગલો જેવા

ગામમાં રહેતું હતું અને જીજાબાઇ પણ તે વખતે પોતાની માતા સાથે ત્યાં રહેતાં હતાં, એવું જે રા. સર દેસાઇનું કહેવું છે, તે તદ્દન નિરાધાર છે. જુન્નરના શ્રીનિવાસરાવને પકડવાની ધમાલ વખતે જીજાબાઇને અને શિવાજીને શિવનેરીના કિલ્લામાંથી કાઢીને બીજાપુરમાં શાહજીરાજાએ રાખ્યાં હતાં, એવું તેઓ પોતાની મરાઠી રિયાસતમાં જણાવે છે. (પૃ. ૧૫૨) પ્રો. સરકાર જીજાબાઇને પકડવાની હકીકત જણાવતા નથી; માત્ર ખેલોજીની સ્ત્રીને પકડી ગયાની હકીકતજ લખે છે, પણ ઘણીખરી મરાઠી બખરોમા જીજાબાઇને પકડી ગયાનું જણાવેલું છે.

* મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, એ ત્ર્યંબકનો કિલ્લેદાર હતો અને તેનું નામ બાલદારખાન હતું.

બળવાન શત્રુ સાથે તેમને યુદ્ધ કરવાનું હતું. વિજાપુર સરકારના સૈન્ય સાથે વિજાપુર પાછા નહિ જતાં તેને માર્ગમાંજ રહેવા દઈ શાહજીરાજા નાશિક પાસેના ભીમગઢ તરફ ગયા.× એ કિલ્લો પ્રથમથીજ તેમના તાબામાં હતો. ત્યાંના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહી તેમણે પુનઃ લશ્કર એકઠું કર્યું. પુષ્કળ લશ્કર એકઠું થયા પછી રાજાએ મોગલોના તાબાનો પુના અને ચાકણથી બાલાઘાટ સુધીનો સઘળો પ્રાંત લૂંટી લીધો અને મોગલોનાં થાણાં એક પછી એક ઉઠાડી મૂકવા લાગ્યા. તે સમયે દોલતાબાદના બંદોબસ્ત માટે ઈરાદતખાન નામક એક સરદારની નિમણૂંક થઈ હતી. તેણે શાહજીરાજાની એ ધામધૂમ બંધ પાડવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તે યુક્તિ એ હતી કે, માલોજી ભોંસલે નામક વિઠોજીનો પુત્ર હતો, તેની સાથે તેણે મૈત્રી બાંધી અને તેની સાથે શાહજીરાજાને કહાવ્યું કે, " તમે મોગલોના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવાનું છોડી દેશો તો તમને મોગલ બાદશાહ પાસેથી બાવીશ હજારની મનસબ અપાવીશ. " શાહજીરાજાએ એ માગણી સ્વીકારી નહિ' એ સમયે એવી લાલચથી તેમનું મન બદલાય તેમ નહોતું.*

એ સમયે શાહજીરાજા પાસે આડત્રીશ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર હોવાથી મોગલોના તાબામાં ગયેલા નિજામશાહના ઘણા પ્રાંત તેમણે તાબે કર્યા. એમ કરવાથી મોગલોનું લશ્કર પોતાના ઉપર સત્વર હુમલો કરશે, એવી પણ તેમને ખાતરી થઈ હતી. મોગલો સાથે એકલા લડવાનું શાહજીરાજામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, વિજાપુર સરકારની મદદ મેળવ્યા સિવાય પ્રતિજ્ઞા પરિ-

× મિ૦ કિંકેડ બાદશાહનામાને આધારે જણાવે છે કે, દોલતાબાદમાં પોતાના મામુને મૂકીને મહોબતખાન પાછો ફર્યો કે તરત શાહજીરાજાએ દોલતાબાદ પર હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે કિલ્લાના [illegible] ખાનજમાને શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરીને રાજાનું કંઈ [illegible] નહિ.

* [illegible]

શું થશે નહિ. તે સમયમાં વિજાપુર રાજ્યના દરબારમાં ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી હતો. તેને રાજાએ મુરારપંતદ્વારા કહાવી મોકલ્યું કે " નિજામશાહના ચોરાશી કિલ્લામાંથી એક દોલતાબાદનો કિલ્લો ગયો તો તેમાં શું થઇ ગયું ? તમે મને સહાયતા કરશો તો મારાથી બનતી ખટપટ કરી પુનઃ નિજામશાહી સ્થાપન કરીશ અને બહરીવંશનો ઝુંડો પુનઃ ફરકાવીશ." રાજાનું એ કહેવું કારભારીને પસંદ પડ્યું નહિ; પરંતુ રાજાએ જ્યારે તેમની સર્વ પ્રકારની અડચણો અને સંશયનું સમાધાન કરી પોતાના સંબંધમાં તેના મનના વિચારો શુદ્ધ કર્યા, ત્યારે કારભારીએ રાજાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું તથા તેમને જોઇએ તેટલી મદદ આપવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓએ રાજા પાસેથી એવી કબૂલત કરાવી લીધી કે નિજામશાહી વંશમાંથી કોઇ પણ વારસ ચૂંટી કાઢી, તેને રાજગાદી ઉપર બેસાડી, તેના તરફથી રાજાએ નિજામશાહીનો કારભાર કરવો. એ કબૂલત પ્રમાણે રાજાએ મૂર્તિજા નામક દશ વર્ષનો એક છોકરો શ્રીવર્ધનમાં* નજરકેદ હતો તેને છોડાવી મંગાવ્યો અને ભીમગઢમાં ગાદી સ્થાપન કરી તેને રાજગાદીએ બેસાડ્યો. આ ઘટના ઇ. સ. ૧૬૩૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બની.

બાળક રાજાના નામનો ઢંઢેરો ફેરવી રાજાએ દેશ અને કિલ્લા લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તેની એવી હિંમત અને કર્તવ્યપરાયણતા જોઈ અને તે સ્તુત્ય કૃત્યથી સંતોષ પામી નિજામશાહી વંશનું અભિમાન ધરાવનારા સર્વ સરદારો, જાગીરદારો અને દેશમુખ તેમના પક્ષમાં ભળી ગયા અને જોઇતી મદદ આપવા તૈયાર થયા. નિજામશાહી લશ્કરના સિપાઇઓ નોકરી વગરના થઇ આમ તેમ રખડતા હતા, તેઓ શાહજીરાજાના ઝુંડા નીચે આવ્યા; તેથી રાજાનો પક્ષ બળવાન થયો. સૈન્યબળ પણ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. રાજાએ નિજામશાહીના તાબામાંથી સઘળી કોંકણપટ્ટી,× પૂર્વમાં અહમદનગર

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, જુધન અથવા અંજરાઇ નામનો કિલ્લો જુન્નરની પશ્ચિમે ત્રીશ માઇલ પર આવેલો છે. તે કિલ્લામાં આ બાળકને નજરકેદ રાખવામાં આવેલો હતો.

× પ્રો૦ સરકાર જણાવે છે કે, તળકોંકણમાં એક સાઇબખાન નામનો નિજામશાહીસીદી સરદાર સ્વતંત્ર થઇને રહેલો હતો. મુરારપંતની સલાહથી શાહજીરાજાએ તેને એવું લખી જણાવ્યું કે, "તમારે આ નવા નિજામશાહને મુજરો કરવાને માટે આવવું અને અમને મદદ કરવી." તેમનું આ કહેવું તે સીદીએ માન્ય કર્યું નહિ. તળકોંકણનો બધો પ્રદેશ શાહજીરાજાને આપી દઇને વિજાપુર-સરકારના દરબારમા જઇને રહેવાની તેણે યોજના કરી. શાહજીરાજાને આ વાત પસંદ

સુધીનો સઘળો દેશ અને દક્ષિણમાં નીરા નદીથી ચાંદોરના ડુંગર પર્યંતનો સઘળો પ્રાંત તાબામાં લીધો. જુન્નરના કિલ્લા ઉપર રાજાની તીવ્ર નજર હતી. શ્રીનિવાસરાવ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતો હતો. તે રાજાનો મિત્ર હતો. નિજામશાહીના પ્રાંત પચાવી પડી, જે સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા, તેને તાબે કર્યા સિવાય રાજ્ય બળવાન થશે નહિ, એવું રાજાના લક્ષમાં આવતાંજ તેમણે શ્રીનિવાસરાવને, પોતાના તાબેદાર થઇ રહેવા–મિત્રભાવે–ઘણી વખત કહાવ્યું; પરંતુ સંપનું બળ કેવું છે તે સ્વાર્થી સરદારના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. તેણે રાજાની માગણી કબૂલ કરી નહિ. તેને તાબે કરવા માટે રાજાને કપટવિદ્યાનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો. રાજાએ તેની સાથે શરીરસંબંધ કરવાનું અને તેની પુત્રી પોતાના પુત્ર શંભાજી સાથે પરણાવવાનું કહાવ્યું. વેવાઈનો સંબંધ કરવાને બહાને તેને પોતાને ઘેર જમવાનું આમંત્રણ કહાવ્યું. શ્રીનિવાસરાવ ભોજન કરવા આવ્યો તે વખતે તેને કેદ પકડ્યો અને તેના તાબાના જુન્નર, જીવધન, સોંદા, ભોરગ વગેરે થાણાં હસ્તગત કર્યાં. ગાદી ઉપર બેસાડેલા બાળરાજાને ભીમગઢથી જુન્નર મોકલી દીધો. શ્રી નિવાસરાવની પેઠેજ ભિવંડીમાં સીદી સબાનેહ્ખાન અને જંજિરામાં સીદીઅંબર,* એ બન્ને સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હતા. રાજાએ તેઓને પણ પોતાના તાબામાં લઇ લીધા.

મોગલોએ નિજામશાહીનો કબજે કરેલો ઘણો પ્રદેશ શાહજી રાજાએ હસ્તગત કર્યો અને નિજામશાહી રાજગાદી પુનઃ સ્થાપન કરી. શાહજહાં બાદશાહે એ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ શહાજીરાજાનો પરાજય કરવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. રાજાએ તેમને હરાવી કાઢ્યા. મોગલોના સૈન્ય સાથે વિજાપુર સરકારની મદદ મળવાથી(?), પરિંડે નામક સ્થળ આગળ શાહજીરાજાએ મોટું યુદ્ધ કર્યું અને તેઓનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખી હાંકી કાઢ્યા અને ખાનદેશ તરફ નસાડી મૂક્યા. એથી શાહજહાં વિશેષ ચિડાયો અને [illegible] તથા ખાનજમાનને વિશાળ લશ્કર આપી ઠેઠ

[illegible] ની મદદ માટે [illegible] મળીને [illegible]
[illegible] વિજાપુર [illegible] ને નીકળ્યે. ત્યારે તેની [illegible]
[illegible] પોતાના પ્રદેશમાંથી નીકળ્યો હ[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ાજાને બળવો શાંત પાડવા મોકલ્યા; પરંતુ એ સરદારને પણ રાજાએ શરી પાછા નસાડ્યા. વિજાપુર દરબારના રણદુલ્લાખાન અને મુરાપંત એ ઉભયને પણ રાજાની હિંમત અને મદદ હોવાથી તેમની ાસે પણ ઘણું લશ્કર ભેગું થયું હતું; તેથીજ શાહજીરાજા મોગ- ોના લશ્કરનો પરાજય કરવાને શક્તિવાન થયા. તેમણે અહમદનગ- ામાં સૈન્ય એકઠું કરીને દોલતાબાદ સુધીના મોગલોના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી.

બે વખત સૈન્ય મોકલવા છતાં શાહજીરાજાએ તેમની દુર્દશા કરી હરાવી પાછા કાઢ્યા; તે જોઇ શાહજહાં ઘણો ગુસ્સે થયો. તેમાં વળી એ બળવાખોરોને વિજાપુર-સરકારે મદદ કર્યાની વાત જાણતાં બાદશાહને ઘણોજ ક્રોધ ચડ્યો. નિઝામશાહીને તદ્દન નિર્મૂ- ળ કરી તે પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માટે બાદશાહને જે સરળતા લાગતી હતી તે માત્ર ભ્રમ છે, એવું શાહજીરાજાએ થોડા- જ સમયમાં બતાવી આપ્યું, જ્યારે બાદશાહના સમજવામાં આ- વ્યું કે, નિઝામશાહી સાથે પ્રારંભમાં કલહ ઊભો કર્યો તે વખતે તેની જે સ્થિતિ હતી તેજ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે અને પ્રથમના કરતાં હમણાં વિશેષ બળવાન શત્રુ સાથે લડવાનો સમય આવ્યો છે; ત્યારે તેના શરીરમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે પ્રચંડ લશ્કર લઇ દક્ષિણમાં જવું, શાહજીરાજાને પાયમાલ કરીને નિઝામશાહી સર્વ પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવો અને લાગ મળતાં વિજાપુરની આદિલશાહી તથા ગોવળકોંડાની કુતુબશાહી એ બે મુસલમાની રાજ્યોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાં. એ પક્કો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ સૈન્યસહિત * શાહજી રાજાના પરાજય માટે ક્રોધે ભરાયલા સિંહની પેઠે દક્ષિણમાં ધસી આવ્યો.

બાદશાહે પ્રથમ એવો વિચાર કર્યો કે, મહમદ આદિલશાહને ધમકીનો સંદેશો કહાવી શાહજીરાજાના પક્ષમાંથી જુદો પાડવો. એ વિચાર પ્રમાણે તેમણે આદિલશાહ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે, "નિઝામશાહીના જે કિલ્લા તમે લીધા છે તે સર્વ અમારે સ્વાધીન કરવા; મુલ્કમેદાન× નામની તોપ તમે પરિંડયાના કિલ્લામાંથી વિજાપુર લઇગયા છો તે પાછી મોકલવી; શાહજીરાજા અને તેના પક્ષના

તે પકડી લીધી હતી.

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, પચાશ હજારનું સૈન્ય લઇને બાદશાહ આ વખતે દક્ષિણમા ઊતરી પડ્યો હતો.

× એ નામનો અર્થ રણભૂમિનો રાજા કિંવા સિંહ થાય છે. એ તોપ નિઝામશાહીની આજ્ઞાથી કોન્સ્ટેન્ટિનોપલના એક કારીગરે અહમદ- નગરમાં ઓટીને (જેમ લોખંડનાં-બીડનાં-કારખાનામાં બીજાં યંત્રો

કોઈ પણ મનુષ્યને કોઇ પણ પ્રકારની સહાયતા કરવી નહિ; એ શરતો કબૂલ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા તમે તૈયાર હો તો નિજામશાહીની સત્તા નીચેની સર્વ કોંકણપટ્ટી, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેની તળેટીનો સઘળો પ્રદેશ અમે તમને આપીશું; પણ જો એ શરતો કબૂલ નહિ કરશો તો તમારું રાજ્ય તદ્દન પાયમાલ કરવાનો અમે ઉદ્યોગ કરીશું." તેમની એ શરત વિજાપુર સરકારે કબૂલ કરી નહિ; કારણકે રણદુલ્લાખાન વગેરે સરદારોને શાહજીરાજાના પક્ષમાં રહેવાનુંજ વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ જણાયું હતું.

શાહજહાં એ યુક્તિમાં ફાવ્યો નહિ, એટલે એકીવખતે બંનેનો પરાજય કરવાનો તેણે ઘાટ ઘડ્યો. પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ પાડ્યા. તેમાંથી બે વિભાગ શાહજીરાજા તરફ અને બે વિભાગ વિજાપુર સરકાર તરફ મોકલ્યા. શાહજીરાજા તરફ મોકલેલી બે ટુકડી પૈકી એક ઉપર શાહિસ્તેખાન નામક સરદાર પ્રમુખ હતો. તેને ચાંદોર, નાશિક, સંગમનેર વગેરે શહેરો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ તથા કિલ્લા કે જે શાહજીરાજાના તાબામાં હતા તે જીતી લેવાનું કામ સોંપ્યું. બીજી ટુકડી ઉપર ખાનજમાન નામનો સરદાર નીમ્યો હતો, તેમાં વીસ હજાર ઘોડેસવાર હતા. તેને એવું કામ સોંપ્યું હતું કે શાહજીરાજા સાથે ગ્મુમેદાનમાં યુદ્ધ કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢે અને કોંકણપટ્ટીના કિલ્લા જીતી લઇ શાહજીરાજાને નિજામશાહીના પ્રદેશમાં કોઇ પણ સ્થળે થોભવા દેવા નહિ.

મોગલોના પ્રબળ સૈન્યે શાહજીરાજા ઉપર બે બાજુથી એકદમ મારો ચલાવ્યો. તેમ છતાં તેઓ જરા પણ ગભરાયા નહિ

તેજસ્વી અને ઓજસ્વી પુરુષે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે અટલ ધૈર્યપૂર્વક છેવટ સુધી યુદ્ધ કરવું, ડરીને નાસી જવું નહિ. આ પ્રસંગે રાજાએ પોતાનું સર્વ ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ કર્યું. શાહજીરાજાનું અપ્રતિમ યુદ્ધકૌશલ્ય, વિલક્ષણ રણવેગ અને વિચક્ષણ રણચાતુર્ય જોઈને તેમના કટ્ટા શત્રુઓએ પણ દાંતમાં આંગળાં કરડયાં! રાજાએ મોગલોના સૈન્યને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો; પરંતુ તેઓની સંખ્યા વિશાળ હોવાથી રાજાના લશ્કરમાં ભંગાણ પડવા લાગ્યું. નાશિક અને ચાંદોર પ્રાંતમાંના પચીસ કિલ્લા મોગલોએ તાબે કર્યા. રાજાના તાબાનો સોલાપુર અને બેદર શહેરની વચમાંનો સઘળો પ્રદેશ તથા કોંકણપટ્ટીનાં ઘણાં થાણાં તેઓએ જીતી લીધાં. કોંકણમાંથી શત્રુઓએ નસાડી મૂકવાથી શાહજીરાજા અહમદનગર તરફ જઇ ભરાઈ બેઠા. શત્રુની બંને લશ્કરી ટુકડીઓ તેમની પૂંઠ શોધતી ફરતી હોવાથી, તેઓના પંજામાંથી છૂટવા માટે નિરુપાયે ઘણી ચાલાકીથી તેઓ ચાંભારગોંદા અને બારામતીની વચમાંના પ્રદેશમાં સંતાઈ રહ્યા. ત્યાં પણ શત્રુઓએ પૂંઠ પકડેલી હોવાથી તે કોલ્હાપુર અને મિરજ પ્રાંત તરફ ગયા. ત્યાં તેમને વિજાપુર સરકારની સહાયતા મળતાંજ પાછા ફરી મોગલોના સૈન્ય ઉપર હુમલા કરવા માંડયા. તેમનો અન્નભંડાર લૂંટી લીધો. મોગલ લશ્કરને અન્ન મળતું નહિ હોવાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાની કિંવા તેમની પૂંઠે પડવાની તેઓની હિંમત ચાલી નહિ.

એ સમાચાર સાંભળી શાહજહાંએ ખાનજમાનને આજ્ઞા કરી કે, "શાહજીરાજાની પાછળ જવામાં લશ્કરની ઘણી પાયમાલી થાય છે; તેથી હમણાં તેની પૂંઠ છોડી દઇ વિજાપુર સરકારના દેશ ઉપરજ સવારી લઇ જાઓ. તે સરકારનો પરાજય કર્યા પછી શાહજીરાજાને તાબે કરવામાં વિલંબ થશે નહિ." એ આજ્ઞા પ્રમાણે ત્રણ મોગલ સરદારોએ વિજાપુર રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી અને સર્વ સ્થળે એકસરખી ધમાચકડી મચાવી મૂકી. તેઓના ઘણા કિલ્લા અને શહેર તાબામાં લીનાં અને હજારો મનુષ્યોને કેદ પકડયાં. શત્રુની વિશાળ સેના ઠેઠ વિજાપુર નજીક જઈ પહોંચી. એ સમયે આદિલશાહ બાદશાહ ગભરાયો. તેનામાં શત્રુ સામે લડવાનું સામર્થ્ય નહોતું તેથી તેણે સંધિ કરવાનું કહાવતાંજ બંને પક્ષ વચ્ચે સંધિ થઈ. * આ સંધિ વિજાપુર સરકારને અનુકૂળ થઈ. તેમાં એવો

---

* મોગલોની આ સવારીનું વર્ણન પ્રો૦ સરકારે ઔરંગઝેબના ચરિત્રમાં કરેલું છે. તે એ પ્રમાણે છે કે, ખેતર વગેરેનો નાશ કરવું, મકાનોને સળગાવી દેવું, ઢોરઢાંખરનું હરણ કરવું અને માણસોની કતલ કરવું મોગલસૈન્ય આગળ વધવા માંડયું. હૃષ્ટપુષ્ટ માણસોને પકડીને ગુલામ બનાવ્યા. આ પ્રમાણે સુંદર ગામોને તેમણે તદ્દન વેરાન કરી નાખ્યાં. વિજાપુરની સરકારે શાહપુરના તળાવના

ઠરાવ થયો હતો કે, પરિંડા અને સોલાપુરના કિલ્લા અને તેની તળેટીનો સર્વ પ્રદેશ મહમદ આદિલશાહને મળે. સોલાપુરની પૂર્વના બેદર, કલ્યાણી અને નલદુર્ગ, એ પ્રાંતો પર પણ આદિલશાહનીજ સત્તા કાયમ રહે. મુલ્કમેદાન તોપ. તેમણે પોતાની પાસેજ રાખવી. કોંકણપટ્ટીમાં વિજાપુર સરકારના પ્રદેશની સાથે જોડાયલો નિઝામશાહીનો જે પ્રાંત વસઈ નદી સુધી છે, તે આદિલશાહના તાબામાં જ રહે; તેજ પ્રમાણે ભીમા અને નીરા નદીઓની મધ્યનો, ચાકણના કિલ્લા સુધીનો જે દેશ પ્રથમ નિઝામશાહીના તાબામાં હતો, તે આદિલશાહને મળે. એટલો મોટો વિશાળ દેશ આદિલશાહને મળે તેના બદલામાં તેણે મોગલ બાદશાહને દર વર્ષે બાર લાખ હોન ખંડણી આપવી; શાહજીરાજા પોતાના તાબાના એકેએક કિલ્લા સહિત પોતાની પાસેની સર્વ તોપો અને સઘળી યુદ્ધસામગ્રી મોગલોને સોંપી દે તો તેમને અને તેમના પક્ષનાં સર્વ મનુષ્યોને શાહજહાં બાદશાહે ક્ષમા બક્ષવી; નહિ તો વિજાપુર સરકારે તેને પોતાના રાજ્યમાં કોઇ પણ સ્થળે રહેવા દેવો નહિ અને મોગલોના શત્રુ પ્રમાણેજ આદિલશાહે પણ તેને પોતાનો શત્રુ માનવો. આ સંધિ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૫ માં થઈ. ×

બંધ તોડી નાખી આજુબાજુના પ્રદેશને એકદમ જળમય કરી નાખ્યો. તેથી મોગલસૈન્યને લાચાર થઈને પાછું જવું પડ્યું.

× પ્રો. સરકારે આ સંધિની કલમો ઔરંગઝેબના ચરિત્રમાં આ પ્રમાણે આપેલી છે-(૧) આદિલશાહે મોગલ બાદશાહને નમ્ર રહીને તેની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું. (૨) નિઝામશાહીનો [illegible] ... વર્ડગી સની અને આ વર્ડગી સીમાઓ [illegible] ... કરવી નહિ (૩) [illegible]

વિજાપુર-સરકાર એ પ્રમાણે સંધિ કરી, આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી મુક્ત થઇ; આથી શાહજીરાજા એક મોટા મદદગાર નિરૂપયોગી થવાથી એકલા પડયા, તેમ છતાં હજુ પણ તેમણે ધૈર્ય તજ્યું નહિ. શત્રુ સાથે છેવટસુધી યુદ્ધ કરવું, એજ તેમનો નિશ્ચય હતો. વિજાપુર સરકાર સાથે મૈત્રી થયા પછી શાહજહાંનું સર્વ સૈન્ય છૂટું થયું; એટલે તેણે એકલા શાહજીરાજા ઉપર ચડાઇ કરી. આટલી બધી વિશાળ સેનાએ રાજાની સતત પૂંઠ પકડી. વચમાં થોડો અવકાશ મળતાંજ રાજાએ કોંકણમાં જઇ પોતાના બચેલા કિલ્લાનો સખ્ત બંદોબસ્ત કરવા માંડયો હતો, પણ એટલામાં તો મોગલોનો પ્રચંડ સૈન્ય-સાગર તેમના ઉપર ઊછળી પડયો અને તેમાં વિજાપુરની સરકાર પણ સામેલ થઇ. તેનો સરદાર રણદુલ્લાખાન સૈન્ય લઇને મોગલોની મદદે ગયો. આથી તેમના કિલ્લા શત્રુના હાથમાં જઇ પડયા અને તેઓ પોતે ઘેરાઇ ગયા અને આખરે માહુલીના [1] કિલ્લામાં જઇને રહ્યા. મોગલોનો સરદાર ખાનજમાન તેમની પૂંઠેજ હતો. તેણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને તોપોનો મારો શરૂ કરી દીધો. રાજાએ કેટલાક સમય સુધી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો; પણ આખરે તેમને કિલ્લો સ્વાધીન કરવો પડયો. છેવટે શાહજીરાજાએ નિરુપાયે શાહજહા બાદશાહને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે, "મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરવા અને મને નોકરી આપવી." બાદશાહે રાજાની એ વિનંતિ સ્વીકારી નહિ. તેમણે ઉત્તર વાળ્યો કે, "તમને પ્રથમ મનસબ આપી હતી, તેમ છતાં તમે દિલ્હીની બાદશાહી સાથે વિરોધ કર્યો અને અંતે બળવો કરી અમારું પુષ્કળ નુકસાન કર્યું; તેથી તમને અમારી પાસે પુનઃ નોકરી મળશે નહિ. તમને માત્ર વિજાપુર સરકારની નોકરી કરવાની પરવાનગી આપી છે." એવો ઉત્તર મળ્યાથી શાહજીરાજાએ માહુલીમાં નિઝામશાહી ગાદી પર બેસાડેલો બાળરાજા બાદશાહને સ્વાધીન કર્યો અને પોતાનાં બચેલાં મનુષ્યોસહિત પોતે વિજાપુર આવ્યા. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૭) [2]

શાહજીરાજાની આદિલશાહીમાં નોકરી

શાહજીરાજા વિજાપુર આવ્યા તે સમયે આદિલશાહે તથા રણદુલ્લાખાન અને મુરારપંત વગેરે કારભારીઓએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો તથા તેમને ઘણા સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યા. એવો કર્તવ્યપરાયણ, બળવાન અને શૂર સરદાર પોતાને મળ્યો તેથી તેઓને અતિશય

૧. આ સ્થાન મુંબઇથી ઇશાન ખૂણે લગભગ ૩૨ માઇલને અંતરે આવેલું છે.

૨. પ્રો. સરકાર તવારીખ-ઇ-શિવાજી નામના ગ્રંથને આધારે ૧૬૩૬ ના ઓકટોબર મહિનામા રાજા વિજાપુરના સરકારની નોકરી મા રહ્યા, એવું જણાવે છે.

આનંદ થયો. મોગલો સાથે તેમને હમણાંજ સંધિ થઇ હતી. તેની શરત પ્રમાણે શાહજીરાજાની પ્રથમની સર્વ જાગીર આદિલશાહના તાબામાં આવી હતી. તેમના પુના અને સુપા પરગણાં,[1] રાજાને જાગીર તરીકે આપ્યાં હતાં. રાજાએ એ જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ, દાદાજી કોંડદેવ [2] નામના એક હોશિયાર અને વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપ્યું હતું. જાગીરના રક્ષણ માટે તેની પાસે એક હજાર ઘોડેસવારો રાખ્યા હતા. તેમણે એ સવારો ઉપર સીદી હિલાલને પ્રમુખ નીમ્યો હતો.

આદિલશાહને, મોગલો પાસેથી ભીમા અને નીરા નદીઓની વચમાંનો પ્રાંત પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મુરારપંતને [3] સોંપ્યું હતું. એ કારભારીએ નોકરી પર જતી વખતે શાહજીરાજાને પોતાની સાથે લીધા હતા. શાહજીરાજા એ દેશના પૂરા ભોમિયા હતા તેથી એ કામમાં તેને રાજાની ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી. તે જેવા અપ્રતિમ યોદ્ધા હતા, તેવાજ ચતુર અને બુદ્ધિમાન કારભારી હતા. તેમનામાં એવા અલૌકિક ગુણ હોવાથી મુરારપંતના મનમાં તેમના સંબંધી અધિક આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ અને તેમના પર સંપૂર્ણ સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. સુલતાને સોંપેલું કાર્ય પૂરું કરી, મુરારપંત દરબારમાં આવ્યો. તે સમયે તેમણે સુલતાન પાસે રાજાનાં અતિશય વખાણ કર્યાં અને એવી ભલામણ કરી કે, એવો શૂર, યુદ્ધકલાનિપુણ અને રાજકાર્ય-ધુરંધર પુરુષ છોડવો નહિ, તેનું ની તેટલું ગૌરવ સંભાળી આપણી પાસે હમેશાં રાખવા માટે તેને ઉત્તેજન આપવું.

શાહજીરાજાનું ચાતુર્ય જોઇ મુરારપંત આશ્ચર્ય ચકિત થયો હતો.

[1] [illegible] જાગીરનો ઉલ્લેખ છે કે, [illegible] ની વખતે, શાહજીરાજાની [illegible] અને [illegible] તેમને એ પરગણાં [illegible]

[illegible]

લીક બખરોમાંથી તે સંબંધી એક કથા મળી આવે છે. રાજાએ જાપુર સરકારને સલાહ આપી દોલતાબાદ કિલ્લા પર ચઢાઇ કરવાની દદ માગી, ત્યારે તેમણે મુરારપંતને ચઢાઇ કરવા મોકલ્યો. લશ્કર ાયું જતું હતું, ત્યાં માર્ગમાંજ સૂર્યગ્રહણ [૧] થયું, તેથી ભીમા ઇંદ્રાણીના સંગમ પાસેના નાગરગાંવ[૨] નામક ગામ આગળ લશ્કરનો પડાવ ાખ્યો. ત્યાં તેમણે પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. આ સમયે મુરારપંતના નમાં વિચાર થયો કે, પોતાને સવારી કરવાના હાથીની રોપ્યતુલા રવી અને તે રૂપું બ્રાહ્મણોને દાન કરવું; પરંતુ હાથીની તુલા કરવી ા રીતે ? એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. કોઇની બુદ્ધિ ચાલી નહિ, ત્યારે ાહજીરાજાએ સૂચના કરી કે, હાથીને હોડીમાં ચડાવવો, તેના ભારથી ોડી પાણીમાં ડુબે એટલે ત્યાં આગળ નિશાની કરવી; પછી હાથીને હાર કાઢી હોડીમાં પથરા ભરવા અને નિશાની સુધી પાણીમાં ડુબે એટલે તે સર્વ પથ્થરનું વજન કરવું; એટલે હાથીનું વજન થશે. રાજાએ આવી સાદી પણ કોઇને નહિ સૂઝેલી યુક્તિ બતાવી; તેથી મુરારપંતે તેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં. મુરારપંતે હાથીનું વજન થયું તેટલી કિંમતનાં ગામ બ્રાહ્મણોને ઇનામમાં આપ્યાં.

મુરારપંતની સાથે જઇ સુલતાનનું કામ કર્યા પછી શાહજીરાજા વિજાપુર પાછા આવ્યા; પણ ત્યાં ઘણા દિવસ રહ્યા નહિ. બીજે વર્ષે આદિલશાહના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, કર્ણાટકના હિંદુ જમીનદારોનો પરાજય કરી ત્યાં આપણી સત્તા વધારવી. તેમણે એ ચઢાઈ માટે રણદુલ્લાખાનની નિમણૂંક કરી. તેને "સર લશ્કર"ની પદવી આપી તથા શાહજીરાજાને તેના મદદગાર નીમ્યા. એ ચઢાઇમાં રાજાએ રણદુલ્લાખાનને ઘણા અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરવાથી સુલતાને તેમને તે પ્રાંતમાંની કેટલીક જાગીર આપવાનું વચન આપ્યું. રાજાએ રણદુલ્લાખાનને ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક સહાયતા કરી તેથી સુલતાનનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે સિદ્ધ થયો. તેમણે ત્યાંના જમીનદારો સાથે બેત્રણ વર્ષ પર્યંત યુદ્ધ કર્યાં અને તેમાંના ઘણાને તાબે કર્યા. એમાંના એક યુદ્ધનો ઉલ્લેખ એકએ બખરોમાંથી મળી આવે છે. રાયારાયલ[૩] નામક એક હિંદુ રાજા કર્ણાટકમાં પ્રબળ થઇ વિજાપુર રાજ્યના, તે બાજુના

૧. શકે ૧૫૫૫ના શ્રીમુખ નામ સંવત્સરમાં ભાદ્રપદ મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે એ ગ્રહણ થયું હતું.

૨. આ ગામ આગળ હાથીની તુલા થવાથી તેનું નામ તુલાપુર પડ્યું હતું. આ ગામને એવું નામ ઔરંગઝેબે આપ્યું, તે હકીકત સાચી નથી.

૩. વિજયનગરના રાજકુટુંબનો એ હશે, એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાક ગ્રંથમાં તેનું નામ શ્રીરંગ રાયલ એવું પણ જણાવેલું છે.

પ્રાંતમાં મોટો ઉપદ્રવ કરતો હતો. શાહજીરાજાએ તેની સાથે બે વખત મોટાં યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને અક્કલકોટ, બાગલકોટ, કોલ્હાર, બેંગરૂળ* વાસકોટ, બાળાપુર અને શિરટા પરગણાં તાબે કર્યાં. શાહજીરાજાએ આવાં પરાક્રમનાં કૃત્યો કર્યાથી રણદુલ્લાખાનને તેમના પર અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. વિજાપુર પાછા ફર્યા પછી ખાને સુલતાન પાસે વારંવાર રાજાની સ્તુતિ કરી. સુલતાન રાજા ઉપર ઘણા ખુશ થયા. તેમણે કર્ણાટકમાંનાં જે પરગણાં છતી લીધાં હતાં, તેજ રાજાને જાગીરમાં પાછાં આપ્યાં. કેટલાક દિવસ પછી આદિલશાહે તે જાગીરમાં રતનપુર, દેવગઢ, કનકગિરિ અને રાજપુર નામક તેજ દેશનાં પરગણાં જોડી આપ્યાં; તેજ પ્રમાણે રાજાને ફિરો જાગીર તરીકે મહારાષ્ટ્રમા ઇંદાપુર, બારામતી અને માવળપ્રાંત મળ્યા તેમજ કરાડ પ્રાતનાં બાવીસ ગામોની દેશમુખીની સનંદ પણ મળી

શાહજીરાજાના શૌર્યવીર્યાદિ ગુણનું યોગ્ય દર્શન થવાથી આ[illegible] દિલશાહે તેમની સારી પેઠે કદર કરી. તેઓ ઘણા હોશિયાર અને વિશ્વાસુ નોકર છે, એવી સુલતાનને ખાતરી થઇ. કર્ણાટક અને દ્રવિડ દેશનો જે મુલક આદિલશાહીની સત્તામાં આવ્યો હતો, તેની સુવ્યવસ્થા કરવાનું કામ ઘણું વિકટ હતુ. આદિલશાહને ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે, હોશિયાર અને વિશ્વાસુ સરદાર સિવાય તે કામ પરિપૂર્ણ થશે નહિ. સર્વ સરદારોનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ કાર્ય પર શાહજીરાજાને મોકલવામા આવશે તો તે ઉત્તમ રીતે પાર પાડશે. એ પરથી શાહજીરાજાને તે પ્રાંતની સુભેદારી આપી ત્યાં મોકલ[illegible] [illegible] વિજાપુર[illegible]ની સત્તા નીચે [illegible] [illegible] પ્રસરી રહી હતી તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ની હતી [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] સુવ્યવસ્થિત [illegible]

[illegible]

દેશપાંડે, કુલકર્ણી, શિરસ્તેદાર વગેરે ઉપનામના લોકોનો મૂળ નિવાસ મહારાષ્ટ્રમાં હતો. તેમને શાહજીરાજા લઇ ગયા હતા. રાજાએ સ્વતઃ મલિકંબરનું શિક્ષણ મેળવેલું હોવાથી સારી વ્યવસ્થા કરવામાં તેમને જરા પણ અઘરું લાગ્યું નહિ. સુવ્યવસ્થા કરતાં પ્રજાને વગર કારણે જરા પણ દુભવવામાં આવી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ઉપર ત્યાંની પ્રજાનો સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે વર્તવામાં તેઓ સદા તત્પર રહેતા. વિજાપુર–સરકારને પ્રતિવર્ષે મોકલવામાં આવતી મહેસૂલ નિયમિત મોકલી દેતા; ઉપરાંત પોતાની પાસે પણ કાંઇ અર્થસંચય થાય તે માટે હમેશાં કાળજી રાખતા હતા.

શાહજીરાજા કર્ણાટકમાં ગયા પછી, પ્રથમ બેંગરુળમાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસર્યા પછી તેમણે બાળાપુરમાં નિવાસ કર્યો. એ સમયે તંજાવરમાં વિજયરાઘવ નામક એક બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રિચિનાપલ્લીના રાજા સાથે શત્રુતા થઇ. બંને વચ્ચે કલહ જાગ્યો, ત્રિચિનાપલ્લીની સરકારે શાહજીરાજા સાથે મૈત્રી કરી અને કહેવરાવ્યું કે, "તમે અને અમે એકત્ર થઇ તંજાવરના રાજાનો પરાજય કરી તેનો દેશ તાબે લઇએ. તમારી ચઢાઇનો ખર્ચ પાંચલાખ રૂપિયા અમે આપીશું, લૂંટ કરતાં જે મળે તે તમારે લેવું. એ પરથી રાજાએ વિજયરાઘવ ઉપર ચઢાઈ કરી યુદ્ધ કર્યું; તેમાં વિજયરાઘવનો પરજય થયો અને તે રણમાં મરણ પામ્યો. તંજાવર શાહજીરાજાના તાબામાં આવ્યું, તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું, એ પ્રાંત સારો જાણી રાજાએ પોતાના તાબામાં રાખવાનો વિચાર કર્યો અને ત્રિચિનાપલ્લીની સરકારને સમજાવ્યું કે, તંજાવર પ્રાંત અમે અમારા તાબામાં રાખીશું. અમારી ચઢાઇનો ખર્ચ તમે કાંઈ પણ આપશો નહિ;* તે તેને પસંદ નહિ પડવાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. રાજાએ તેનો પણ પરાજય કર્યો અને તેનો દેશ પોતાને તાબે કર્યો અને જે નવા બે પ્રાંત રાજાએ જીત્યા તે વિજાપુરસરકારે રાજાની સત્તા તળેજ રહેવા દીધા.

આટલે સુધી શાહજીરાજાનું ચરિત્ર જોતાં સહજ રીતેજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, આવો તેજસ્વી, મહાપરાક્રમી અને ધૈર્યશાળી પુરુષ, વિજાપુર સરકારની તાબેદારી સ્વીકારીનેજ કેમ બેસી રહ્યો? જેણે મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ટક્કર ઝીલી, તેમના મોટા

* સ્કોટ વેરિંગ અને બુંદેલા લખે છે કે, તંજાવરના રાજાનું નામ પંચીરંગુ હતું. મુદ્દગલના બંડખોર જંજાપ્પા નાઇક સાથે તેને કલહ ઉત્પન્ન થયો. શાહજીરાજાએ જંજાપ્પાને સહાયતા કરી, પંચીરંગુનો પરાજય કર્યો અને એ પ્રાંત પોતાને તાબે કર્યો. જંજાપ્પાને તે પસંદ પડ્યું નહિ; તેથી રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તે મરણ પામ્યો. રાજાએ તેનો પ્રાંત પણ પોતાને તાબે કરી લીધો.

મોટા સરદારોને પણ કેટલાક વખત સુધી દાદ આપી નહિ. રે પુરુષસિંહ, આ પ્રમાણે પરવશ થઈ રહ્યો એ શું! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, શાહજીરાજા મોટા ધૂર્ત અને ધૈર્યશીલ હતા. ક્રોધ આવેશાદિ વૃત્તિઓને વશ થઇ એકાદ અવિચારી કૃત્ય કરી, પોતાનો નાશ કરવો બુદ્ધિમાન પુરુષને માટે ઉચિત નથી. બુદ્ધિમાન પુરુષ તો જેવો પ્રસંગ આવી પડે તેવું વર્તન કરી પોતાનો હેતુ સાધ્ય કરવા યત્ન કરે છે. મોગલોએ નિજામશાહી પાદશાહી ડૂબાડી હતી; છતાં શાહજીરાજાએ વિજાપુરસરકારની સહાયતા વડે તેની પુનઃ સ્થાપના કરી, પરંતુ મોગલ બાદશાહે વિજાપુરસરકારને [illegible] લાલચ બતાવી તેમના પક્ષમાં ફાટફૂટ પડાવી અને સઘળો નિજામશાહી પ્રદેશ તાબે કરી બંને બાદશાહોએ વહેંચી લીધો. તેમ કરવાથી શાહજીરાજા નિરુપાય થયા. તેમને હવે કોઈનો પણ આશ્રય રહ્યો નહોતો. પોતાની સત્તામાંથી ગુમાવેલો પ્રદેશ પુનઃ મેળવવા ખટપટ કરવા જતાં બે પ્રબળ બાદશાહો સાથે ભયંકર બાથ ભીડવી પડશે અને તેમાં પોતાનીજ પાયમાલી થશે, એમ તેઓ જાણી ગયા હતા. માત્ર થોડું તોફાન અને ધામધૂમ કરી પોતાનો સર્વસ્વ નાશ કરવો, તેના કરતાં કોઈ પણ સ્થળે હમેશની જાગીર મેળવી ભવિષ્યમાં શું બને છે તે જોવું; એવો વિચાર કરીનેજ તેમણે તે સમયે વિજાપુરસરકારની નોકરી સ્વીકારી હતી.

કર્ણાટકની સુબેદારી મેળવ્યા પછી અને આદિલશાહની મોટી કૃપા અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા પછી શાહજીરાજાએ ધીમે ધીમે પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો આરંભ કર્યો. કેટલાક ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શાહજીરાજાની ઇચ્છા કર્ણાટક પ્રાંતમાં [illegible] સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની હતી × ત્યાંની પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં અને બંદોબસ્ત કરવામાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, "સ્વતંત્ર થવાનો યોગ આવે તો તેજ પ્રજાની મદદથી [illegible] અને વળી અગાઉ [illegible] યુદ્ધ કરવાનું પોતાનામાં [illegible] તેમનો એજ ઉદ્દેશ હતો. તેનો બીજો પુરાવો એ છે કે, [illegible]

[illegible]

ગુપ્ત રીતે સલાહ રાખી આવી ધામધૂમ કરવાનું તેને ઉત્તેજન
છે." તે પરથી આદિલશાહે રાજાને આજ્ઞા કરી કે, તમે તમારા
ગેરકાયદેસર વર્તનનો અટકાવ કરી યોગ્ય બંદોબસ્ત કરો."
એ દરબારને સમજાવ્યું કે, "મેં મારી પ્રથમની પત્નીનો
તેના પુત્રનો ત્યાગ કરી દ્વિતીય લગ્ન પણ કર્યું છે. ઘણા
સ થયાં તેનો અને મારો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. સર-
ની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો બંદોબસ્ત કરવો." એવું જણાય છે કે,
નના એવા પ્રત્યુત્તરથી તે સમયે આદિલશાહના મનનું સમાધાન
લું હોવું જોઈએ; કારણકે તેમણે તે સમયે રાજાને કાંઈ પણ
ા કરી નહોતી. એવા ઉડાઉ જવાબમાં ખરો ઇસારો શું હતો
કોઈને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી. રાજાને જણાયું હોત કે
તાનો પુત્ર ઉદ્ધત વર્તન ચલાવે છે તે નિષિદ્ધ છે, તો તેનું ઉચ્છૃં-
લ વર્તન અટકાવી તરતજ જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કરી શકત,
ંતુ પોતાનો પુત્ર જે કાર્ય કરે છે, તે પોતાના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની વૃદ્ધિ-
ર્થે છે, એવું જણાયાથી શાહજીરાજા ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપી
ઇ પણ રીતે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉડાવી દઇ વેગળા રહ્યા.

આગળ ચાલતાં શિવાજી મહારાજનું તોફાન ઘણુંજ વધી પડયું.
તોફાન વિજાપુર સરકારને અસહ્ય થઇ પડવાથી તેમણે શાહજી-
જાને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. રાજાએ પોતાના પુત્ર
ાથે કાંઇ પણ સંબંધ નથી, એવું સ્પષ્ટ કહેવા છતાં પુનઃ તેજ
ંશય ઉત્પન્ન થવાથી વિજાપુરસરકારે તેમને શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય
ર્યો. તેમાં મુખ્ય કારણ એવું ઉત્પન્ન થયું કે, શાહજીરાજાનો પ્રતાપ
ર્ણાટકમાં અતિશય વધી જઇ તેઓ સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરે છે
અને તે કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે જોઇતાં સાધન–સામગ્રી એકઠાં
રે છે; એવી દરબારને પૂરી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. શાહજીરાજા-
ર વહેમ આવવાનાં સબળ કારણો સરકારને જણાયાં હશે, એમાં
કાંઈ સંદેહ નથી. વિજાપુર સરકારે શાહજીરાજાને શિક્ષા કરવાનો
નિશ્ચય કરી તેમને પકડી લાવવાનું કામ મુસ્તફાખાન નામના એક
સરદારને સોંપ્યું. આ સરદાર તે વખતે કર્ણાટકની સવારીમાં હતો
અને શાહજીરાજા તેની મદદમાં હતા. તેમણે તે વખતે જીંજીસને
ઘેરો ઘાલેલો હતો. મુસ્તફાખાને શાહજીરાજાને પકડવાનું કાર્ય બાજી
ઘોરપડે મુધોલકરને સોંપ્યું. રાજા સાથે સમરાંગણમા પ્રકટ રીતે યુદ્ધ
કરી તેને પરાજય પમાડી કેદ પકડી લાવવાનું કામ બહુ વિકટ હતું.
આથી ઘોરપડેએ રાજાને મિજબાનીનું આમંત્રણ કહાવી પોતાની પાસે
બોલાવ્યા. આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને રાજા તેને ઘેર ગયા. તે
વખતે ઘોરપડેએ ઘર બનાવવાનું બહાનું કાઢીને તેમને અંદર લીધા
અને તેઓ એક ઓરડામાં હતા, તે વખતે બારણાં બંધ કરી તેમણે

તેમને કેદ કરી વિજાપુર મોકલી દીધા. × ઘોરપડેએ રાજા સાથે જે સમયે એવો વિશ્વાસઘાત કર્યો તે સમયે રાજા ચંદાવરા પાસે ઝરાવાડીમાં થોડાં મનુષ્યો સાથે પડાવ નાખી રહ્યા હતા. શિવાજી મહારાજે રાજાના કહેવાથી ઘોરપડેના એ વિશ્વાસઘાતનું વૈર કઈ પ્રકારે લીધું, તે તેમના ચરિત્રમાં યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ કર્યું છે.

શાહજીરાજાને પકડી વિજાપુર લાવ્યા તે વખતે દરબારમાં તેમને દેહાંતની શિક્ષા આપવાનો વિચાર થયો. એ સંબંધી વાદવિવાદ ચાલતાં અંતે નક્કી થયું કે, તેમને ભીંતમાં ચણી લઈ મારી નાખવાની બીક બતાવવી. તેમ કરવાથી રાજા પોતાના પુત્રનો બંદોબસ્ત કરી તેને યોગ્ય શિક્ષા કરશે. એ સંબંધી સંપૂર્ણ હકીકત આગળ યોગ્ય સ્થળે પ્રકટ થશે.+ આ સ્થળે એ સંબંધી એટલુંજ લખવું ઉચિત છે કે આદિલશાહે શાહજીરાજા જેવા પરાક્રમી સરદારને દેહાંતશિક્ષા દેવા વિચાર કર્યો, તે તેમના વર્તન સંબંધી સંપૂર્ણ વહેમ આવવાને લીધે હતો, તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી; પણ શિવાજી મહારાજે મો[illegible] બાદશાહ સાથે સુલેહ કરી પોતાના પિતાને અઘોર મૃત્યુમાંથી છોડાવ્યા

× મોડક જણાવે છે કે, મુસ્તફાખાનની આજ્ઞાથી ઘોરપડે [illegible] આસદખાને એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં શાહજીરાજાની છાવણી પર હલ્લો કર્યો. રાજા રાત્રે આનંદપૂર્વક સ્વસ્થ-નિદ્રાવશ થયા હતા. [illegible] પોતાને પકડવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાંજ તે [illegible] ગયા અને ઘોડા પર સવાર થઈને ભાગે ત્યાં નાસી જવાના [illegible] એકદમ ઘોડાને મારી મૂક્યો, પણ ઘોરપડેએ તેમની પૂંઠ પકડી [illegible] કરીને ખાનની પાસે આણ્યા. તેણે તેમને કેદમાં નાખી તેમના [illegible]

+ [illegible]

[illegible]

હીના રાજા મધ્યસ્થ હોવાથી રાજાને મારી નખાય તેમ નહોતું;
ી આદિલેશાહે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, રાજાને પુનઃ કર્ણાટક જવા દેવા
હે; પણ તેમને વિજાપુરમાંજ નજરકેદ રાખવા. શાહજીરાજા લગ-
ગ ચાર વર્ષપર્યંત વિજાપુરમાંજ અટકી પડયા હતા. એટલા
મયમાં શિવાજી મહારાજે વિજાપુરસરકારના પ્રદેશમાં કાંઇ પણ
ાકાન કર્યું નહિ. શાહજીરાજાએ અનેક ઉપાયો યોજીને દરબારના
રબારીઓનાં મન મેળવી લઇ પોતાના ઉપરનો વહેમ દૂર કરાવ્યો
ને પોતાના ઉપર દરબારનો પૂર્વવત્ પુનઃ વિશ્વાસ બેસાડી કર્ણા-
કની સુબેદારી પાછી મેળવી ત્યાં ચાલ્યા ગયા. શાહજીરાજાએ જીવ
પર આવેલું સંકટ વેગળું કર્યા પછી વિજાપુરસરકાર સાથે પ્રકટ
ીતે કંઇ પણ વિરોધ કર્યો નહોતો; પરંતુ બની શકે તેટલી
વસત્તા વધારી કોઇ પણ વખતે સ્વતંત્ર થવાનો તેમનો વિચાર
અંત સુધી કાયમજ હતો. એ પછી શાહજીરાજાએ કર્ણાટકમાં ક્યાં
ક્યાં યુદ્ધ કર્યાં; તે સંબંધી ઇતિહાસ મળતો નથી; તેથી એ મહા-
પરાક્રમી પુરુષનું છેવટ સુધીનું જીવનવૃત્તાંત અત્રે લખી શકાતું નથી.
વિજાપુરસરકારની કર્ણાટક પર જે જે ચડાઇઓ થઈ તેનું સંક્ષિપ્ત
વર્ણન મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે, તેમાં કોઇક કોઇક
સ્થળે શાહજીરાજા સંબંધી લખ્યું છે. તેમાં વિજાપુરસરકાર તરફથી
શાહજીરાજાએ ઘણા શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, એમ પણ લખ્યું
છે. વિજાપુરસરકારે તેમને કર્ણાટકમાં જે જાગીર આપી તે તેમની
પાસે કાયમ હતી અને ઊલટો તેમાં વધારો કર્યો હતો. તંજાવર અને
ત્રિચિનાપલ્લી એ બે પ્રાંત તેમને કેવી રીતે મળ્યા તે પૂર્વે લખવા-
માં આવ્યું છે. એ સિવાય આર્નીનો કિલ્લો, પોર્ટોનોવો વગેરે સ્થા-
નો પર તેમની સત્તા હતી.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો, તે
સમાચાર રાજાના કાન ઉપર વારંવાર જતા હોવાથી તેમને ઘણો

પ્રકારે સમજાવ્યો, તેમણે છેવટે કહ્યું કે, "તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો;
હું તુરતજ પૂર્ણ કરીશ." એ સાંભળી રણદુલ્લાખાને કહ્યું કે, "આપણા
રાજ્યને કંઇ પણ નુકસાન થયું હોય તો તે શિવાજીએ કર્યું છે.
શાહજીરાજા આપણા રાજ્ય સાથે ગેરવર્તણુંક વર્ત્યા નથી. કુરાનમાં
લખ્યું છે કે, 'સારા મનુષ્યને ઇનામ આપવું અને નઠારા મનુષ્યને
શિક્ષા કરવી.' એ ધર્માજ્ઞા પ્રમાણે જોતાં શાહજીરાજાને કરેલી શિક્ષા
અન્યાયી છે. રણદુલ્લાખાનનું કહેવું બાદશાહે માન્ય કરીને શાહજી-
રાજાની શિક્ષા રદ કરી.' ભવિષ્યમા સારી વર્તણુંક રાખવા સંબંધી
ખાનને જામીન લઈ રાજાને દરબારમાં બોલાવ્યા. ત્યા તેમને ઘણું
સન્માન આપ્યું અને પુનઃ મોટા દમામ સાથે કર્ણાટક મોકલ્યા.

સંતોષ થતો હતો. એવા પરાક્રમી પુત્રની મુલાકાત કરવા માટે તેઓ ઘણીજ ઉત્કંઠા થઇ હતી; પરંતુ મહારાજનું સઘળું તોફાન વિજ[illegible]પુર સરકારના રાજ્યમાં થતું હોવાથી, તેમને પુષ્કળ દિવસ સુધી પોતાની ઉત્કટ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. [illegible] મહારાજ અને વિજાપુર-સરકાર વચ્ચે જ્યારે થોડો વખત સલાહ રહી અને વૈરભાવ લુપ્ત થયો ત્યારે તરતજ રાજાએ વિજાપુર સરકાર પાસે સ્વદેશ જવાની માગણી કરી અને પોતાના મહાપ્રતાપી પુત્રની મુલાકાત લીધી.* સ્વપુત્રના આગ્રહને લીધે શાહજીરાજ [illegible] સમયે મહારાષ્ટ્રમાંજ રહ્યા હોત; પરંતુ ત્યાં જવાની પરવાનગી આ[illegible]પતી વખતે વિજાપુરસરકારે એવી શરત કરી હતી કે, કાર્ય પૂર્ણ થતાંજ રાજાએ કર્ણાટક પાછા જવું. રાજાએ એ શરતનો ભંગ કર્યો હોત, તો આદિલશાહ તેમની કર્ણાટકમાંની તમામ ધન-સંપત્તિ જપ્ત કરી લેત. આટલો બધો શ્રમ વેઠી મેળવેલી સંપત્તિ નહિ ગુમાવવા માટેજ રાજા કર્ણાટક પાછા ચાલ્યા ગયા હતા.

પુત્રની મુલાકાત લઈ આવ્યા પછી શાહજીરાજ ઘણું દિવસ જીવ્યા નહિ. બે વર્ષ પછી તેમનું દેહાવસાન થયું. તેમના [illegible] વર્ણન એવું છે કે, બેદનૂરના બંડખોર ભદ્રપ્પા નાયક [illegible] શિવાપ્પા નાયક વિરોધી થઇ વિજાપુરસરકારના તાબાના [illegible] તોફાન મચાવ્યું. તેમનો પરાજય કરવાનું કામ આદિલશાહે [illegible] રાજને અને મર્જાખાનને સોંપ્યું. શાહજીરાજાએ ભદ્રપ્પાને [illegible] કરી તેને તાબે કર્યો. વિજાપુર-સરકારના જે પ્રાંત તેણે કબજે [illegible] હતા, તે રાજાને પાછા સોંપી દીધા એટલું તેને થોડીક [illegible] વિજાપુર સરકારનો ખંડિયો જાગીરદાર બનાવ્યો. શાહજીરાજ [illegible]

[illegible]

રાજાની એવી સ્થિતિ જોઇ કે તરતજ વ્યંકોજી રાજાને ઓમાન્યા. તેમણે રાજાની યથાવિધિ ઉત્તરક્રિયા કરી. મરણ સમયે રાજાનું વય સિત્તેર વર્ષનું હતું. ઈ. સ. ૧૬૬૪ ના જાનેવારી મહિનામાં એ શોકજનક બનાવ બન્યો. આદિલશાહે વ્યંકોજી રાજાને દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને મનસબદારીનો પોશાક તેમના નામ ઉપર ચડાવી આપ્યો. શાહજીરાજાનું જે સ્થળે મરણ થયું, તે સ્થળે તેમના સ્મરણચિહ્ન તરીકે છત્રી બાંધી અને વિજાપુરસરકાર પાસેથી સનંદ મેળવી તે ગામની ઉપજ તે છત્રીના ખર્ચ માટે વાપરવાની ગોઠવણ કરી.

શાહજીરાજાને ત્રણ ઔરસપુત્ર હતા. ઈ. સ. ૧૬૨૩માં દૌલતાબાદમાં જીજાબાઇને પેટે વડીલ પુત્ર શંભાજીનો જન્મ થયો હતો. તેના ઉપર રાજાને ઘણોજ પ્રેમ હતો. તેઓ હમેશાં રાજાની સાથેજ રહેતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૫૩માં કનકગિરિના યુદ્ધમાં તોપનો ગોળો વાગવાથી તેમનું મૃત્યુ થયું. એ યુદ્ધની હકીકત એવી છે કે, શાહજીરાજાના તાબાના બાળાપુર નામક તાલુકામાં કનકગિરિના સંસ્થાનિકોએ તોફાન મચાવ્યાના સમાચાર મળતાજ, રાજાએ શંભાજીને લશ્કર આપી તેમને શિક્ષા કરવા મોકલ્યા. તેમણે કનકગિરિની આસપાસ ઘેરો ઘાલી કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેમાં ગોળો વાગતાં સમરાંગણમાં શંભાજી મરણ પામ્યા.* એ શોકજનક

* એક સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે કે, શંભાજીને વિજાપુરસરકાર પાસેથી સ્વતંત્ર રીતે દ્રવ્ય મળ્યું હતું. તેમને મહમદ આદિલશાહની સ્ત્રી બડી બહેને વિશ્વાસઘાત કરી વિષની ગોળી ખવડાવી હતી, તેથી તે મરણ પામ્યા. શિવદિગ્વિજયમાં કનકગિરિના યુદ્ધનું કારણ એવું લખવામાં આવ્યું છે કે, કનકગિરિ શાહજીરાજાને જાગીર દાખલ મળેલો હોવાથી ત્યાંનો સરદાર આપ્પાખાન એ કિલ્લો સીધી રીતે આપતો નહોતો, તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, શાહજીરાજા કેદમાંથી મુક્ત થયા પછી પોતાની જાગીરમાં કેટલાક સરદારોએ બળવો કર્યો હતો, તે સમાવવાને માટે તેમની સાથે તેમને લડાઇ કરવી પડી હતી. એવી એક લડાઇમાં શંભાજી મરાયો. મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, શાહજીરાજા કેદમાં પડેલા હતા તે વખતે કેટલાક સરદારોએ બંડ મચાવ્યું હતું. આ વખતે મુસ્તફાખાન નામના એક સરદારે રાજાની માલિકીનો કનકદુર્ગ નામનો કિલ્લો પોતાને હાથ કર્યો. શંભાજી સૈન્ય લઇને કિલ્લા પાસે આવ્યો અને સરદારને કહાવ્યું કે, આપણો ન્યાય બાદશાહ પાસે કરાવીએ. આ વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે વખતે મુસ્તફાખાને પોતાના તોપખાનાનાં માણસોને આજ્ઞા કરી કે, નીચે તળેટીમાં શંભાજી અને તેના કામદારો છે, તેમને તોપો ચલાવી ઠાર કરો. તે લોકોએ તોપો ચલાવી; તેમાં શંભાજી મરાયો. મુસ્તફાખાને આ સ્થ-

સમાચાર સાંભળતાંજ શાહજીરાજાને ઘણું દુઃખ થયું, સાંસ્થાનિકો પર તેમને અતિશય ક્રોધ ચડવાથી જાતે ચડાઇ કરી, તેમનો પરાજય કરી કનકગિરિ હસ્તગત કર્યો એ કલહમાં સાંસ્થાનિકોને અફઝલખાન તરફથી ગુપ્ત રીતે સહાયતા મળી હતી, તેથી રાજાએ વિચાર્યું કે તેને પણ શિક્ષા કરવી; પરંતુ તેની સાથે પ્રકટ રીતે વૈર કરી યુદ્ધ પ્રવૃત થવાથી આદિલશાહને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે, તેમજ તે આપણ ઉપર ચડાઇ કરશે, એવી બીક લાગવાથી રાજાએ તેને છંછેડ્યો નહિ. થોડાજ વખતમાં શંભાજીનો નાનો ભાઇ તેનું વૈર વાળશે, તે શાહજીરાજા સ્વપ્ને પણ જાણતા નહોતા.

શુકજી જાનવરાવે પૂંઠ પકડી તે વખતે રાજાએ પોતાની પત્ની જીજાબાઈને શિવનેરીના કિલ્લામાં મૂકી હતી. તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. ત્યાં ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૭ માં આપણા ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયો. જીજાબાઈને પેટે એ દ્વિતીય પુત્ર જન્મ્યા હતા. ઈ. સ. [illegible] મા રાજાએ મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. તેને પેટે ઈ. સ. ૧૬૩૧ મા એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ [illegible]

[illegible]

प्रकरण ३ जुं–शिवाजी महाराजनी बाल्यावस्था

શાહજીરાજાએ નિઝામશાહીનો ત્યાગ કર્યો અને લુકજી જાધવ-રાવ, મોગલ સૈન્ય સહિત તેમની પાછળ પકડવા ગયા, તે સમયે જીજા-બાઇને સાતઆઠ માસનો ગર્ભ હોવાથી, તેને શિવનેરીના કિલ્લામાં મૂકી રાજા આગળ ચાલ્યા ગયા હતા, એ પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. જીજાબાઇના રક્ષણ માટે જે મનુષ્યો રાખ્યાં હતાં, તેમાં બાળકૃષ્ણ હનુમંતે,[1] શામરાવ નીલકંઠ[2] અને રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે નામક ત્રણ[3] વિશ્વાસુ કારકુનો હતા. જાધવરાવે પણ જીજાબાઇના રક્ષણ માટે પોતાના કેટલાક ઘોડેસવાર આપ્યા હતા. તે ઉપરાંત જીજાબાઇને જુન્નરના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય હતો એમ જણાય છે. જીજાબાઇ કેટલીક રીતે સુરક્ષિત સ્થળમાં હતાં એ ખરું; પરંતુ પોતાના પ્રિય પતિ પર ભયંકર સંકટ આવી પડ્યું છે, તેમજ એ તોફાનમાં પોતાનો ત્રણચાર વર્ષનો પુત્ર તેમની સાથે છે, તે બંનેનું શું થશે? એજ ચિંતા તેમને સતત થયા કરતી હતી. એજ ચિંતામાં તેમને ચિંતાજ્વર લાગુ પડવાથી તે દિવસે દિવસે કૃશ થતાં ગયાં. ચિંતાજ્વર લાગુ પડ્યો તે સમયે જીજાબાઇએ કિલ્લામાની શિવાઇદેવીની બાધા માની કે, આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી રાજા મુક્ત થશે અને મારે પેટે પુત્રનો જન્મ થશે, તો બાળકનું નામ તમારા જેવુંજ પાડીશ. ત્યાર પછી પૂરા દિવસ થતાંજ શાકે ૧૫૪૯ પ્રભવ નામ સંવત્સર, વૈશાખ શુક્લ પંચમી સોમવાર, તા. ૧૦મી એપ્રિલ, ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૭ને દિવસે

---

૧. મલ્હાર રામરાવકૃત બખરમાં કૃષ્ણાજીપંત હનુમંતે નામ લખ્યું છે. નારો ત્ર્યંબક હણમંતે એવું પણ તેનું નામ એકબે ઠેકાણે મળી આવે છે.

૨. કેટલેક સ્થળે શંકરાજી નીલકંઠ નામ છે.

૩. મલ્હાર રામરાવ, સોનોપંત ડબીર નામનો એક બીજો કાર-કુન હતો એમ લખે છે. એ કારકુનને રાજાએ બેંગરૂળથી જીજા-બાઇ સાથે મોકલ્યો હતો. ગોમાજી નાઇક પાણસંબળ નામના એક માણસને જીજાબાઇનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી જાધવરાવે તેની તહેનાતમાં આપેલો હતો; તે માણસ પણ સાથેજ હતો એવું કહેવામાં આવે છે.

જીજાબાઈ પ્રસૂતા થઇ.[1] આ પ્રચંડ ક્રાંતિને સમયે પૂનાથી આશરે પચાસ માઈલ ઉપર શિવનેરીના[2] કિલ્લામાં મરાઠી રાજ્યના સંસ્થાપક શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયો. જીજાબાઇને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આશ્રિતજનોને પરમ આનંદ થયો. સર્વેએ તે સ્થળે રિદ્ધિને અનુકૂળ થાય તેવો ઉત્સવ કર્યો. આસપાસનાં ગામોમાંથી જેટલા હેલકરીઓ (મજૂરો) હેલ લઇને આવ્યા તેટલાં સ્ત્રીપુરુષોને બારેક દિવસ સુધી ભોજન જમાડી, લૂગડાં અને ચોળાના ખંડ વગેરે બક્ષિસ આપ્યાં. તે સમયે શાહજીરાજા વિજાપુર હતા. તેમને હજૂરિયા અને કારકુનો મોકલી પુત્રપ્રાપ્તિના સમાચાર કહાવ્યા. રાજાને જેઓએ શુભ સમાચાર કહ્યા તેઓને સોનાનાં કડાં અને વસ્ત્રોનાં ઇનામ આપ્યાં અને બીજું પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. શિવાઇદેવીના કૃપા-પ્રસાદ વડે એ પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી માતાની બાધા પ્રમાણે બાળકનું નામ શિવાજી પાડવામાં આવ્યું.

એ કિલ્લામાં જીજાબાઈ પોતાના પુત્ર સહિત ત્રણ વર્ષ પર્યંત

---

૧. મલ્હાર રામરાવકૃત બખરમાં અને શિવદિગ્વિજયમાં શિવાજી મહારાજનો જન્મસમય, વૈશાખ શુક્લ-દ્વિતીયા, ગુરુવાર લખ્યો છે, પરંતુ એ તિથિને દિવસે ગુરુવાર આવતો નથી. રાયરીની બખરમાં શાકે ૧૫૪૮, ક્ષય નામ સંવત્સર, વૈશાખ શુક્લ પંચમી અને સોમવાર લખ્યો છે; પરંતુ એ તિથિએ સોમવાર આવતો નથી; તેથી એ બન્ને તિથિઓ વિશ્વાસપાત્ર નથી. કાવ્યેતિહાસ સંગ્રહકર્તા પાસે [illegible] જન્મકુંડળી મોકલી હતી, તેમાં મૂળ તિથિ [illegible] નક્ષત્ર લખ્યું છે. એ નક્ષત્ર તે તિથિએ હોવાથી [illegible] કુંડળી [illegible] છે. ([illegible] અંક ૮ જુઓ.) મરાઠી [illegible] બખર અને [illegible] [illegible]

રહ્યાં હતાં. ત્યાંથી શાહજીરાજા તેમને બીજાપુર લઈ ગયેલા હોવા જોઇએ; કારણકે ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૩માં તેમને એ સ્થળેથી પકડી લઈ જવાનું પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. મોગલોના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી ભોતાજીરાવ ઉર્ફે જગદેવરાવ જાધવે તેમને કોંડાણાના કિલ્લામાં લાવી રાખ્યાં હતાં. ત્યાંથી કેટલાક દિવસ શિવનેરીના કિલ્લામાં અને કેટલાક દિવસ માહુલીના કિલ્લામાં રહ્યાં હોય, એમ જણાય છે.[૧] શાહજીરાજાએ મોગલોના તાબાનો નિજામશાહી પ્રદેશ પુનઃ પોતાના તાબામાં લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો, તેથી જીજાબાઇ એ કિલ્લામાં રહેતાં હતાં. મોગલો અને રાજા વચ્ચે યુદ્ધ થતું તથા ઉથલપાથલ ચાલતી તે સમયે જીજાબાઇને કયાં રાખ્યાં હતાં, તે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય છે કે, પોતાના પ્રિય પુત્રનું અને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાના પિયરનાં મનુષ્યોના આશ્રયમાં તે કદી પણ ગયાં નથી. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, જીજાબાઇએ એવો આશ્રય મેળવ્યો હતો; પણ એવા કથનની સત્તા માટે તેમની પાસે કાંઇ પણ પુરાવો નથી. ગર્ભિણી સ્થિતિમાં કેવળ નિરાધાર હોવા છતાં જીજાબાઇનો પિતા તેમને પોતાને ગામ લઇ જવા તૈયાર હતો; છતાં જે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ત્યાં જવાનું કબૂલ કર્યું નહિ, તે પાછળથી કોઇ પણ સમયે પિયેર જઇ રહ્યાં હોય એ બિલકુલ સંભવિતજ નથી. તેમાં વળી જાધવનું કુટુંબ મોગલોના આશ્રયમાં જઈ રહ્યું હતું, તેથી જીજાબાઇના મનમાં કદી પણ પિયેર જવાનો સંકલ્પ થાયજ નહિ; કારણકે શાહજીરાજાએ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૪-થી મોગલો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું; તેથી મોગલ સરદારોના આશ્રયમાં જવું એ ઘણુંજ ભય ભરેલું હતું અને તે કામ જીજાબાઈના પતિને જરા પણ પસંદ પડત નહિ. સારાંશ એજ છે કે, શિવાજી મહારાજના જન્મથી દસ વર્ષ સુધી શાહજીરાજાએ ચલાવેલી ઉથલ-પાથલને સમયે જીજાબાઈ પોતાના પુત્ર સહિત રાજાના તાબામાંના કોઇ ને કોઈ કિલ્લામાં રહેતાં હતાં અને તેમનું બની શકે તેટલું રક્ષણ કરવાને શાહજીરાજા ચિંતા રાખતા હતા. બીજાપુરમાં નિવાસ હતો, ત્યારે જીજાબાઇને એક કિલ્લેદારે મોગલોના હાથમાં સોંપ્યાં તે સમયે તેમના બંધુએ તેમને છોડાવ્યાં હતાં; એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે ખરૂં જોતાં તેમણે પિયેરમાં જઇ સુખરૂપ રહેવું યોગ્ય હતું; પરંતુ પુનઃ તે પોતાના પતિના તાબાના કોંડાણાના કિલ્લામાં આવી રહ્યાં. એ પરથી તેમનો આત્માભિમાની સ્વભાવ સારી પેઠે જણાઇ આવે છે. જ્યાં ત્યાં મોગલોના સૈન્યની દોડધામ થઇ

૧. શાહજીરાજાને વશ કરવાને માટે બાળક શિવાજીને પકડવાનો મોગલોએ ત્રણ વરસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો; પણ જીજાબાઇ શિવાજીને એવી તજવીજથી છુપાવી રાખતાં કે તેમની સર્વ મહેનત વ્યર્થ ગઇ.

રહી હતી અને રાજાના તાબાના કિલ્લા અને થાણાં એક પછી એક શત્રુઓ જીતી લેતા હતા, છતાં જીજાબાઇનો દૃઢનિશ્ચય અડગ રહે, એજ આશ્ચર્યની વાત છે.

એ દસવર્ષમાં જીજાબાઇના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે અને તેમને અહર્નિશ કેટલી ચિંતા થતી હશે, તેની કલ્પના સહજ રીતે થઇ શકે એમ છે. તેમને આજે એક કિલ્લામાં તો કાલે બીજા કિલ્લામાં, એમ નાસભાગ કરવી પડતી હતી. શત્રુઓ ક્યારે આવી પરમપ્રિય પુત્રનો અને પોતાનો નાશ કરશે, તે સંબંધી તેમને સતત ચિંતા થતી હતી. તેજ પ્રમાણે શાહજીરાજાએ મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ઘોર સંગ્રામ ચલાવ્યો છે, તેનું પરિણામ અંતે શું આવશે, એ ચિંતામાં તેમને ચિંતાજ્વર લાગુ પડ્યો હતો; પરંતુ જીજાબાઇ સ્વાભિમાની અને પતિવ્રતા હોવાથી ધૈર્યપૂર્વક અને દૃઢનિશ્ચયપૂર્વક દસ વર્ષ વિતાવ્યાં, એટલા સમય સુધી તેમણે શિવાજીમહારાજનું લાલનપાલન કેવે પ્રકારે કર્યું અને તેમને સુશિક્ષણ આપવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી, તે સંબંધીનો ઉલ્લેખ કોઇ પણ બખરમાંથી મળતો નથી; દસ વર્ષના એટલી વયમાં મહારાજાએ ઘોડા ઉપર સવાર થવું, તીરંદાજી કરવી, બંદૂક મારવી, પટ્ટા ફેરવવા, ઇત્યાદિ યુદ્ધોપયોગી કળાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સારી પેઠે વાંચનાલખનાં પણ શીખ્યા હતા.

શાહજીરાજાને ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૭ માં આદિલશાહીમાં [illegible] આશ્રય મળ્યો અને તેમણે વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો, ત્યારે [illegible] પુત્રને અને જીજાબાઇને પોતાની પાસે તેડાવી લીધાં. [illegible]

શાહજીરાજા કર્ણાટક પ્રાંતના બેંગરૂળ મુકામે હતા, તે વખતે
જીને પરગણાનો હિસાબ લઇ ત્યાં જવું પડયું. તે સમયે દાદાજી
વાજી મહારાજ અને જીજાબાઈને શાહજીરાજાને મળવા પોતાની
થે લઈ ગયો હતો; પણ તેઓ સત્વર પૂને પાછાં આવ્યાં હતાં.
વખતે રાજાએ તેમની સાથે શામરાવ નીલકંઠ પેશ્વા, બાળકૃષ્ણ-
ત મજમુદાર, સોનોપંત ડબીર, રઘુનાથ બલ્લાળ, કોરડે સબનીસ
ગેરેને મોકલ્યા.[1]

શાહજીરાજા કર્ણાટક પરની ચડાઇમાં વિજય મેળવી વિજાપુર
છા આવ્યા, તે સમયે તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો
, શિવાજી મહારાજને વિજાપુર લાવી ત્યાં તેમનો વિવાહ કરવો.
જાએ એ વિચાર દાદાજીને પત્રદ્વારા લખી જણાવ્યો. પિતાના
નનો વિચાર શિવાજી મહારાજના જાણવામાં આવ્યો. તેમણે ઉત્તરમાં
દાજીને કહ્યું કે, મારું લગ્ન વિજાપુરમાં યવનોની વસ્તીમાં નહિ થતાં
પૂનામાંજ થવું જોઇએ; કારણકે ત્યાં લગ્નના ધર્મકાર્યસમયે યવનો
આવે તો આપણે ધર્મભ્રષ્ટ થઈએ. મહારાજની ઇચ્છા દાદાજીએ
શાહજીરાજાને લખી જણાવી અને વિશેષમાં લખ્યું કે, અમે અત્રે
સુંદર કન્યા જોઇ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ કરીશું. રાજાને એ વિચાર
પસંદ પડવાથી દાદાજીના કાર્યને સંમતિ આપી. સંમતિ મળતાંજ
દાદાજીએ શિરકેની કન્યા સઈબાઇ સાથે ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૦ માં પૂનામાં
મોટા ઠાઠમાઠથી શિવાજી મહારાજનાં લગ્ન કર્યાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૧માં શાહજીરાજાએ મહારાજને અને જીજાબાઇને
વિજાપુર બોલાવી પોતાની પાસે રાખ્યાં. ત્યાં જીજાબાઈ બેત્રણ વર્ષ
રહ્યાં હતાં, એવું જણાય છે. યવનોની રાજધાનીમાં એટલા દિવસ
નિવાસ કરવાનું મળ્યું, તેથી ત્યાની યથાસ્થિત સ્થિતિ મહારાજના
જોવામાં આવી. પ્રથમથી થોડોઘણો યવનદ્વેષ તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી
ચૂકયો હતો, તે આ સમયે દૃઢ થયો. શિવાજી મહારાજે પ્રત્યેક પ્રસંગે
પોતાનું અગાધ રાજકીય જ્ઞાન પ્રકટ કરી સર્વ જગતને ચકિત કરી
દીધું. તે ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સંપાદનકાર્ય આ સ્થળેજ થયું હતું.

શિવાજી મહારાજ આ સમયે માત્ર ચૌદ વર્ષનાજ હતા; છતાં
પણ સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળામાં દક્ષ થયા હતા. તેઓ શરીરે બળવાન

---

૧. દાદાજીની મદદ માટે આ લોકોને મોકલ્યા હતા. તેમની અટક
પરથીજ તેમના હોદ્દા માલુમ પડી આવે છે. દાદાજી કોંડદેવ પોતાના
નામની આગળ "સુબેદાર નામજાદ કિલ્લે કોડાણા" એ પ્રમાણે લ-
ખતો હતો. આ કિલ્લો શાહજીરાજાની જાગીરના મધ્ય ભાગમાં
આવેલો હતો, તેથી દાદાજી કોંડદેવે ત્યાં લશ્કરનું થાણું રાખ્યું હતું
અને પોતે પણ વારંવાર ત્યાં જઇને રહેતો હતો.

સુંદર દેખાવના હતા; તેમજ અતિશય ચપળ અને ચોકસ હતા. હાથી, ઘોડા તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિનાં કાર્યાલય લક્ષપૂર્વક જોઈ તે સંબંધી સર્વ સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવવાનો તેમને શોખ લાગ્યો હતો. બુદ્ધિમાન અને મોટાં મનુષ્યોનું યથોચિત સન્માન કરી, તેમના પર તેનો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેઓ વર્તતા અને તેમને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી જેટલી માહિતી મળે તેટલી મેળવવા યત્ન કરતા. હલકા સ્વભાવના મનુષ્યોનો તેઓ જરા પણ સંબંધ રાખતા નહિ. વ્યસની અને ઉડાઉ મનુષ્યો પર તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેમણે કોઈ દિવસ વડીલોની અવજ્ઞા કિંવા અપમાન કર્યું નથી. તેમના એવા સદ્ગુણ જોઈ રાજા પાસે આવનાર સરદારો તેમની સાથે વાતચીત કરી હર્ષ પામતા. રાજાનો પરમમિત્ર મુરાર જગદેવ તો મહારાજની વર્તણૂક જોઈ ઘણોજ ખુશ થતો હતો.

મુરારપંતે આદિલશાહ બાદશાહ પાસે એક દિવસ શાહજીરાજના પુત્ર શિવાજી મહારાજના સદ્ગુણની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી તાજ બાદશાહને એવો ગુણિયલ છોકરો જોવાની ઇચ્છા થઈ. બાદશાહે શિવાજી મહારાજને પોતાની પાસે તેડી લાવવા મુરારપંતને આજ્ઞા કરી. એ પરથી શિવાજી મહારાજને બાદશાહની મુલાકાતે જવાનું થયું. પરંતુ શિવાજી મહારાજને એ વાત પસંદ પડી નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક પિતાને પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, "યવનો પરમ નીચ ગણાય છે. તેમને કાપાકાપી કરવા ભ્રષ્ટ તેમને સલામ કરવી, એ મને જરા પણ ગમતું નથી. એમ કરતાં મને ત્રાસ થાય છે એ લોકો સ્વધર્મ અને બ્રાહ્મણની નિંદા કરે છે, તે મારાથી ખમાતુ નથી. રસ્તામાં જતાં આવતાં ગૌ [illegible]

[illegible]

હિ; ત્યારે શાહજીરાજાએ મહારાજને પોતાની સમક્ષ બોલાવી બોધ માપ્યો કે, "યવનો પૃથ્વીપતિ છે. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી તેમની સેવા રવામાં શી અડચણ છે ? ઇશ્વરી સૂત્ર પ્રમાણે આપણે હમણાં તેમની વા સ્વીકારી આનંદ ભોગવવો, એજ આવશ્યક છે. ઇશ્વરની એવી ચ્છા ન હોત, તો હિંદુઓનું રાજ્ય તેમના હાથમાં શા માટે જાત ાારૂ ? અમે સમય પ્રમાણે વર્તી જે વૈભવ સંપાદન કર્યો છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમારે બાદશાહની કૃપા સંપાદન કરવી જોઇએ." એ ઉપદેશ સાંભળી મહારાજાએ વિનયપૂર્વક અને માનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે, "વડીલોની આજ્ઞા મારે શિરસાવંદ્ય છે; પરંતુ યવનો ગોહત્યા અને દેવ-બ્રાહ્મણને અડચણ કરે છે, તે મારાથી કિંચિત્ પણ સહન થતું નથી."

શિવાજી મહારાજના હૃદયમાં યવનદ્વેષ સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામેલો જોઇને શાહજીરાજાને ઘણું ખોટું લાગ્યું; પરંતુ બુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુત્ર સાથે સખ્તાઇથી વર્તવું અથવા તેને શિક્ષા કરવી, એ તેમને ઇષ્ટપ્રદ લાગ્યું નહિ. ખરૂં કહીએ તો તેમને પણ યવનો પર તિરસ્કાર હતો; પરંતુ તેઓની સાથે સામોપચારથી વર્તી પોતાનું કાર્ય સાધ્ય કરી લેવું, એવો તેમનો વિચાર હતો. પુત્રનો મનોનિગ્રહ જોઇ તેમને ગુસ્સો નહિ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. રાજાએ મહારાજા સાથે અનેક વેળા વાતચીત કર્યા પછી અંતે તેમને આગ્રહપૂર્વક દરબારમાં જવા તૈયાર કર્યા. દરબારમા ગયા પછી શિવાજીને પૃથ્વી સાથે હાથ લગાડી બાદશાહને મુજરો કરવાનું શીખવ્યું હતું; પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો દરબારમાં ગયા તેવાજ સલામ કરી પિતાની પાસે બેસી ગયા. બાદશાહે દરબારમાં કોઈ છોકરો આવેલો જોઈ મુરારપંતને પૂછ્યું કે, "શાહજીરાજાનો પુત્ર તે આજ કે?" પંતે ઉત્તરમા "હા" કહી. શિવાજી મહારાજે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુર્નિશ (સલામ) કરી નહિ, તે સંબંધી બાદશાહના મનમાં કાંઇ વહેમ આવે નહિ, તે માટે પંતે બાદશાહને કહ્યું કે, "છોકરાએ દરબાર કદી પણ જોયો નથી, આજે તેને પહેલોજ પ્રસંગ છે. ઘેર સર્વને સલામ કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી એણે બાદશાહને સીધી રીતે સલામ કરી છે. બાળક અજ્ઞાન છે." તેમણે શિવાજી મહારાજને વસ્ત્રો તથા ઝવેરાત આપ્યાં. તેમને ઘેર જવાની રજા મળી, એટલે ઘેર આવ્યા પછી તેમણે દરબારનાં વસ્ત્રો વેગળાં ફેંકી સ્નાન કર્યું.

શિવાજી મહારાજ બાદશાહના દરબારમાં વખતોવખત જવા લાગ્યા; પરંતુ હમેશાં બાદશાહને ઊભા ઊભા સલામ કરીનેજ પોતાને સ્થાને બેસી જતા. તેમનો એવો હમેશનો નિયમ જોઈ બાદશાહના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો. શિવાજી મહારાજ જાણીજોઇને કુર્નિશ કરતા નથી કે કેમ, તે સંબંધી ખાતરી કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે

મહારાજને પોતાની પાસે બોલાવી તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. મહારાજે યુક્તિપુરઃસર ઉત્તર આપી વખત સાચવી લીધો. તેમણે ઉત્તર દીધો કે, "મારા પિતાજી મને મુજરો કરવાનું કહે છે, પણ ઉઠ છેડી ઘડીએ હું ભૂલી જઈ જુહાર કરું છું તે માટે ક્ષમા બક્ષશો. એ જુહારમાંજ બાળકની કુર્નિશ છે, એમ હજૂરે માની લેવું. હજૂર અને મારા પિતા એ બંને મને એકસરખાજ જણાય છે. હજૂર જુદા છે એવું જણાશે ત્યારે મુજરો કરતાં શીખીશ." મહારાજનું સમયસૂચક બોલવું સાંભળી બાદશાહને હસવું આવ્યું.

દરબારમાંથી જતાંજ માર્ગમાં કસાઇઓની દુકાનો હતી. તેમાં કાચું ગોમાંસ અને પશુઓનાં માથાં વેચવા માટે ટાંગેલાં હતાં. રાજદરબાર સામે પણ કેટલાક ભઠિયારા રાંધેલું માંસ વેચવા બેસતા. એ જોઇ શિવાજી મહારાજના અંતઃકરણમાં અતિશય દુઃખ થતું અને એ કસાઇઓનો તથા ભઠિયારાઓને છરાથી મારવા એવો તેમને ક્રોધ ચડતો; પરંતુ શું કરે? તેમને ચુપચુપ તે માર્ગે થઇને જવું આવવું પડતું. એક દિવસ મહારાજ તે રસ્તે થઇને જતા હતા એવામાં એક કસાઇ ગાયોનો વધ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે ક્ષણે તેઓ કસાઇના શરીર પર ધસી ગયા અને તેને પુષ્કળ માર મારીને તેના હાથમાંથી ગાયને છોડાવી. એ સમાચાર ચારે દિશાએ ફેલાઇ ગયા, પરંતુ દરબારમાં શાહજીરાજાનું વિશેષ ગૌરવ હોવાથી કોઇએ તેમનું નામ દીધું નહિ અને બાદશાહે પણ તે વાત મનમાં લીધી નહિ. તે વખતે બનાવ નિત્ય શિવાજી મહારાજની દૃષ્ટિએ પડતો હતો, તેમને પરોણા કરતો આવ્યો એ વાત તેમણે મનમાં [illegible] નહિ [illegible] રાજધાનીમાં હવે પછી રહેવું નહિ અને [illegible] [illegible] પણ જવું નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાની [illegible] [illegible] કરવું એ [illegible] છે, એમ તેઓ સમજતા હતા, [illegible] [illegible] પિતાને બવિનય પ્રાર્થના કરી કે, [illegible]

[illegible]

મની સાથે કાંઇ સલાહમસલત ચલાવવા આવ્યો. તેની સાથે કેટલીક વાતચીત થયા પછી શાહજીરાજાએ તેને પોતાના ધર્મસંકટની વાત કહી. સરદારે રાજાને સલાહ આપી કે, "પુત્રને આજે ઘેરજ રહેવા દો. આપણે બંને દરબારમાં જઇએ, હજૂરની તબિયત જોઇ એ સંબંધી વાત કાઢીશું."

બંને દરબારમાં ગયા. સરકારી કામકાજ પૂરું થયા પછી બાદશાહની ખુશ-મરજી જોઇ સરદાર મિરજુમલાએ તેમને વિનંતી કરી કે, "આપ હજૂર સર્વના માતાપિતા સમાન છો અને હિંદુ અને મુસલમાન એ બંને આપની પ્રજા છે. સર્વ ઉપર આપની એકસરખી કૃપા છે. આપની શહેનશાહતમાં જેમ મુસલમાન નોકર છે તેમજ હિંદુ નોકર પણ પુષ્કળ છે. તેમને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા, એ આપ નામદારને ઉચિત છે. ગોવધ અને ગોમાંસનું સેવન કરવું એને હિંદુઓ મોટું પાપકર્મ ગણે છે. આપના રાજમાર્ગ ઉપર અને રાજદરબાર આગળ આસપાસ ગોમાંસ વેચવાની દુકાનો હોવાથી સર્વના દેખતાં ગોહત્યા થાય છે, એ જોઇ હિંદુઓનું મન ઘણુંજ દુખાય, એ સ્વાભાવિક છે. શાહજીરાજા જેવા આબરૂદાર અને વજનદાર સરદાર આપની નોકરીમાં છે. તેમના મનમાં કોઇ પ્રકારે ખોટું ન લાગે તેમ કરવું આપને ઉચિત છે. પોતાની જાતે આપ નામદારને પ્રાર્થના કરવાની તેમનામાં હિંમત નથી. શાહજીરાજાનો પુત્ર શિવાજી આજે દરબારમાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ પણ મેં કહ્યું તેજ છે. ગોવધ થાય અને ગોમાંસ વેચાય એ દૃશ્ય તેનાથી જોઇ શકાતું નથી. તે તેના પિતા ઉપર ઘણોજ ક્રોધે ભરાયો છે. હજૂરે એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ." બાદશાહે સરદારની વિનંતી શાંતપણે સાંભળી. યોગ્ય વિચાર કરતાં તેમને જણાયું કે, એ સંબંધી બંદોબસ્ત અવશ્ય થવો જોઇએ. બાદશાહે તરતજ એવી આજ્ઞા ફેરવી કે, "શહેરમાં કોઇએ ગોવધ કરવો નહિ, તેમજ શહેરમાં કોઇએ કોઇ દુકાને ગોમાંસ વેચવું નહિ. એ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને સખત શિક્ષા કરવામાં આવશે. એ કાર્ય હિંદુઓના ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાથી તેમના દેખતાં કોઇ ગોહત્યા કરશે કે માર્ગમાં ગોમાંસ વેચવા બેસશે અને તેને કોઇ હિંદુ મારી નાખશે, તો સરકારમાં તેની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવશે નહિ." શહેરમાં ચારે તરફ સખત આજ્ઞા ફેરવી દીધી અને શહેરની દક્ષિણ દિશામાં કસાઇપરું વસાવ્યું. સર્વ કસાઇઓને ત્યાં રહેવાનો હુકમ કર્યો. એ બંદોબસ્ત થયા પછી શિવાજી મહારાજ પોતાના પિતા સાથે નિત્ય દરબારમાં જવા લાગ્યા. તેમની હોશિયારી, તેજ અને દબદબો જોઇ બાદશાહની તેમના પર પ્રીતિ થઇ. બાદશાહ તેમને વારંવાર વસ્ત્રો, આભૂષણો, મેવા, મીઠાઈ વગેરે આપીને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ, એક કસાઇ ગોમાંસનો ટોપલો ભરી, શહેર પાસે[illegible] દરવાજામાં આવી વેચવા બેઠો; એટલામાં શિવાજી મહારાજ પોતાના સમાન વયના કેટલાક મિત્રો સાથે ઘોડેસવાર થઇ તે રસ્તેથી જતા હતા. પેલા કસાઇ ઉપર તેમની નજર પડતાંજ કમરેથી તલવાર કાઢી ત્યાં ને ત્યાંજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. કસાઇની સ્ત્રીએ બાદશાહ પાસે જઇને ફરિયાદ કરી અને દરવાજા પાસેના લોકોએ સંબંધી પુરાવો આપ્યો. ફરિયાદ સાંભળ્યા પછી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે, "શિવાજી મહારાજે જે કર્યું છે તે યોગ્યજ છે. 'શહેરમાં [illegible] ગોમાંસ વેચવું નહિ' એવી આજ્ઞા ફરમાવવા છતાં તમે દરકાર [illegible] નહિ, તેથી તમને જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્યજ છે." બાદશાહે કસાઇની સ્ત્રીને ચાર રૂપિયા ભૂમિદાહ માટે આપ્યા અને ભટિયારખાનામાંથી દરરોજ એક શેર રોટલી મળે એવું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

શહેરમાં આ વાતની પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી. કોઇ કહેતા હતા કે, "આ રાજધાનીમા હવે મુસલમાનોનું કાંઇ ચલણ રહ્યું નથી. મુસલમાની બાદશાહી આજથી ડૂબી ગઇ કે શું ! બાદશાહ [illegible] પણ ફરિયાદ કાને સાંભળતા નથી. શિવાજી તો એવો [illegible] કે, બાદશાહને કુર્નિશ સુધ્ધા કરતો નથી. તેને ખોટું લાગે છે [illegible] અથવા કસાઇઓને શહેર બહાર હાંકી કાઢી તેમની દુકાનો [illegible] બંધ કરાવી. સર્વ મુસલમાનોને મોટી અડચણ થઇ પડી [illegible] શાહજીનો છોકરો પરોજ ઉદ્ધત થઇ ગયો છે અને હવે [illegible] વખતે નીકળી પડી મુસલમાનોના ખૂન પણ કરવા લાગે [illegible] પોતાનું ધણું નથી."

[illegible]

. અમે આજ સુધી યવનોની નોકરી કરી છે અને પોતાના
વ્યના બળ વડે માનવભવ પામ્યાં છીએ. અમે આજપર્યંત
ું કષ્ટ અને ત્રાસ સહન કરીને સંપત્તિ મેળવી છે, તે અમારું
જાણે છે. નિઝામશાહીમાં મારે કેટલાં સંકટો અને ત્રાસ ભોગ-
ાં પડયાં છે, છતાં તેમાં ટકી રહેવાથી આજે રાજદરબારમાં હું
, માન પામ્યો છું તેનો કાંઇ વિચાર કર. તારે પણ મારી પેઠે
દરબારમાં રહીને વિનયપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક વર્તવું અને મારી
નસંપત્તિમાં વધારો કરવો, એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. વડીલો
ર્તતા આવ્યા છે તેમ વ્યાવહારિક નીતિ પ્રમાણે વર્તીશ અને પ્રત્યેક
ાર્ય દક્ષતાપૂર્વક અને ચતુરાઇથી કરીશ તો તારા જેવો શ્રીમંત અને
ખી બીજો કોઇ થઈ શકશે નહિ. તું સાંપ્રત જે ઉદ્ધતપણું બતાવે
તે ભૂલી નહિ જાય તો તારી તેજ કુટેવ મને અહીંયાં નસાડી
શે અને મારી સઘળી ધનસંપત્તિ જપ્ત કરાવશે. દરબારમાં મારું
ાન-ગૌરવ છે અને કેટલાક અમીરઉમરાવો મારા મિત્ર છે એટલે
તારું છે, પરંતુ જેઓ મારો ધનવૈભવ જોઇ શકતા નથી તેઓ મારા
સંબંધી બાદશાહનું મન કલુષિત કરશે, તો મારાથી અહીં એક
ક્ષણ પણ ટકાશે નહિ. એ સંબંધી પૂરેપૂરો વિચાર કર અને તારું
ભવિષ્યનું વર્તન સુધાર. માત્ર વૈર ઉત્પન્ન કરીને સ્વહિતનો નાશ
કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુત્રને જરા પણ
યોગ્ય નથી." પિતાનો ઉપદેશ શિવાજી મહારાજે શાંતપણે સાંભળી
લીધો. કાંઇ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

શાહજીરાજાએ મહારાજને ઉપદેશ આપ્યા પછી તેમને એકાંતમાં શિખામણ આપવાની જીજાબાઇને પણ ભલામણ કરી. તે પ્રમાણે માતાએ મહારાજને મમતાભરેલા મધુર શબ્દોમાં બોધ કર્યો કે, "પુત્ર! તું હવે કાંઇ બાળક નથી. તારા પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તન કરી, તેમને કોઇ પણ વાતે કલેશ કરવા દેવો, એ તારા જેવા નીતિમાન પુત્રને શોભતું નથી. તામસિક વૃત્તિનો ત્યાગ કરી નમ્રતાપૂર્વક વર્તીશ તો તારૂં કલ્યાણ થશે. તારા પિતાએ આટલા દિવસ સુધી પરિશ્રમ અને ત્રાસ સહન કરી પ્રાપ્ત કરેલી ધનસંપત્તિનું તારે રક્ષણ કરવું એજ યોગ્ય છે. તારા પિતાને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરવા જેવું તારૂં વય થયું છે. તારી શૂરતા પણ કંઇ ઓછી નથી. તેમના મનમાં ખોટું લાગે એવું અથવા ધન-સંપત્તિને નુકસાન થવા જેવું વર્તન ચલાવવું તને શોભાપ્રદ નથી. પિતાની અવજ્ઞા કરી પોતાનું સર્વ રીતે અકલ્યાણ કરી લેવું, એ તારા જેવા બુદ્ધિમાન પુત્રને ઉચિત નથી. અયોગ્ય વર્તન રાખીને અને અવિચારીપણે વર્તીને તારૂં અમંગલ કરી લઈશ નહિ. તારા કુળની શીલતાનો વિચાર કરીને વર્તન કર. તેને કલંક લાગવા દઈશ નહિ." માતાનો મમતાભરેલો

प्रकरण ૮ थुं–शिवाजी महाराजनुं शिक्षण

થાયજ નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. નિઝામશાહે વિશ્વાસઘાત કરી તેના પિતા અને બંધુનો વધ કર્યો હતો, તેથી યવનો પર તેને ક્રોધ થયો હતો; તેજ પ્રમાણે ભોંસલેના કુળનો રાજવૈભવ યવનોના પગ તળે નષ્ટ થયો, તે કુળના પુરુષોને નાસી જવું પડ્યું અને કેવળ કંગાલ સ્થિતિમાં સમય વ્યતીત કરવો પડ્યો, તે પણ જીજાબાઈ કદી ભૂલ્યાં નહોતાં. આગળ જતાં શાહજીરાજાએ સ્વબાહુબળ વડે યવનો સાથે કેટલોક સમય યુદ્ધ કરી પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ ક્ષાત્રતેજ અને વિલક્ષણ શૌર્ય બતાવી આપી તેમને ચકિત કરી દીધા હતા; પરંતુ યવનોનું શૌર્યબળ પ્રચંડ હોવાથી શાહજીરાજાએ પરાજય પામી કેવળ નિરુપાયે પુનરપિ યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. સ્વપતિનું એવું અલૌકિક પરાક્રમ જોઇને અને થોડો વખત સમરવિજયી થઇ એક યવનની બાદશાહી રાજ્યના તાબામાં આવ્યા છતાં અંતે તેમનો પરાજય થયો; એ સંબંધી વિચાર કરતાં જીજાબાઇના હૃદયમાં કેવી તીક્ષ્ણ વૃત્તિ ઉદ્દભવી હશે વારુ ? "ભોંસલેના કુળમાં શકપ્રવર્તક પુરુષ ઉત્પન્ન થઈ યવનોના ત્રાસમાંથી સર્વ હિંદુઓને મુક્ત કરશે" એવું ભવાની દેવીએ તેને જે વરદાન આપ્યું હતું તે વરદાન હવે સત્વર ખરું પડશે, એ આશા જીજાબાઈના હૃદયમાં કેટલીક વખત સ્ફુરણ થવા જેવી કૃતિ શાહજી રાજાને હાથે બનતી હતી; પરંતુ તેની ગતિ બીજેજ રસ્તે વળતાં પુનરપિ તેમને યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી પડતી. એ જોતાં તેને કેટલી નિરાશા થઇ હશે અને કેટલું કષ્ટ થયું હશે, તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

એ શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીને સર્વદા એવો ભાસ થતો કે, પૂર્વજોનો ગતવૈભવ પોતાને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે અને પોતાના કુળમાં શકકર્તા પુરુષ અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. શાહજીરાજાએ કરેલાં પરાક્રમો પરથી તે એમ બનવું અસંભવિત સમજતી નહોતી. યવનોએ ઉભય કુળનો રાજવૈભવ હરણ કર્યાથી પોતાને કેવી હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તે જીજાબાઈ પોતાના પુત્રને વખતોવખત કહેતા હતાં અને શાહજીરાજાએ તે સમયે જે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તેનું પુનઃ પુનઃ વર્ણન કરીને જીજાબાઈ શિવાજીના હૃદયમાં તેવુંજ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. હિંદુધર્મ પર દ્વેષ રાખી, તે ધર્મને માનનાર પ્રજાને ત્રાસ આપનાર, ક્રૂર અને વિશ્વાસઘાતી યવનોની સેવા કરી સંપત્તિવૈભવ ભોગવીને આનંદ કરવો એ નિંદ્ય અને વિપત્તિજનક છે, એવું જીજાબાઇ પુત્ર શિવાજીને અહર્નિશ કહેતા હતાં. જીજાબાઈ દૃઢ ધર્મશીલ હોવાથી ઘરમાં હમેશાં ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાચતાં હતાં. શિવાજી મહારાજને પણ બાલ્યાવસ્થાથીજ કથા સાંભળવાનો શોખ લાગ્યો હતો, તેથી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વધર્મનું અભિમાન અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાં

[illegible] વગેરેના યુદ્ધના વર્ણનો [illegible] [illegible] થયું હતું અને સ્વમાતાના [illegible] [illegible] પરાક્રમ [illegible] સાંભળવાથી તેજ [illegible] [illegible], એવી મહેચ્છા [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થઈ [illegible]

[illegible] અને ચપળ [illegible]

ા હૃદયમાં પ્રથમથી માતૃબોધ વડેજ સ્વતંત્ર રાજ્યના સ્થાપના-
સ્ફૂર્તિ, આવેશ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયાં હતાં, એમાં કાંઇ પણ
ા નથી. વિજાપુરમાં નિવાસ હતો તે સમયે મહારાજે યવનો ઉપર
મજ તિરસ્કાર પ્રકટ કર્યાથી જીજાબાઇએ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે
ા નિષેધ કર્યો હતો, એવું પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. એ પરથી
ઈ કહેશે કે, યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી એવોજ જીજાબાઈનો
હારાજને બોધ હતો; પરંતુ એ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણકે
મનો અંતર્યામી ગમે તેવા વિચાર કરતો હશે, છતાં પતિની આજ્ઞા
ારસાવંદ્ય માની તે પ્રમાણે વર્તવું, એ સાધ્વી સ્ત્રીનો ધર્મ છે;
ેમ જાણીને જીજાબાઇએ તે પ્રસંગે શિવાજી મહારાજને બોધ કર્યો
તો; પરંતુ તેમના વિચારો તો સહજ પણ બદલાયા નહોતા.
શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ માતૃભક્ત અને અત્યંત બુદ્ધિમાન
પુરુષને પણ સદ્ભાગ્યે જીજાબાઇ જેવાં પરમસાત્ત્વિક, ભાવિક અને
સ્વાભિમાની તથા સ્વોત્કર્ષપ્રિય માતા પ્રાપ્ત થવાથીજ તેમના અતિ
પ્રેમાળ બોધની અસર પુત્ર શિવાજીના મન ઉપર ઉત્કૃષ્ટ રીતે થઈ
અને તેમને હાથે સર્વ જગતને ચકિત કરી નાખે એવાં અને હિંદુ-
પ્રજાને મુસલમાનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરાવે એવાં પરાક્રમો થયાં.

જીજાબાઈ પાસેથી શિવાજી મહારાજને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ
મળ્યું તે અમે ઉપર લખ્યું છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૭માં શાહજીરાજાએ
દાદાજી કોંડદેવને મહારાષ્ટ્રની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું
કામ સમજાવી શિવાજી મહારાજને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, એને યોગ્ય
પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું. તે સમયથી મહારાજને શિક્ષણ આપવાનું
કાર્ય મુખ્યતઃ દાદાજી પાસે આવ્યું. તેમ છતાં માતાના સુશિક્ષણનો
અંત આવ્યો હતો, એમ સમજવાનું નથી. તેમનો જીવ મહારાજ-
માંજ હતો. જીજાબાઈ એવુંજ જાણતાં હતાં કે, સર્વ આશાનું અને
ભાવી ઉત્કર્ષનું મૂળ એ પુત્રજ છે. ઉભયકુળનો ગતવૈભવ યવનો
પાસેથી પુનઃ ખેંચી લાવવાનું સામર્થ્ય શિવાજી મહારાજમાં આવશે,
એવું તેમને જણાતું હતું; એટલુંજ નહિ પણ ભવાનીના વરદાનથી
પોતાના કુળમા એક શકપ્રવર્તક રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું પણ તે
ભાવિક સ્ત્રીને લાગતું હતું. તેવો પુરુષ કદાચિત્ પોતાના એ પુત્રના
રૂપમાંજ પ્રકટ થશે, એવું અનુમાન કરવા જેવાં કાંઇક ચિહ્નનો અ-
ત્યારથીજ મહારાજના સ્વભાવમાં તેમને જણાતાં હતાં; તેથી તે સદા
મહારાજમાં સદ્ગુણ અને સ્વધર્મ સંબંધી પ્રીતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા
પામે એવાજ યત્ન કરવાની કાળજી રાખતા હતાં.

દાદાજી કોંડદેવ પાસેથી મહારાજને કયા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત
થયું હતું, તે હવે લખવું જોઇએ. પ્રથમ તો આ સ્થળે એ પુરુષની

દાદાજીનો કાર્યક્રમ જોતાં જણાય છે કે, તે ઘણો પ્રમાણિક અને સ્વામીકાર્યદક્ષ હતો. શાહજીરાજાએ તેને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું, તે સમયે તે પુખ્ત વયનો અને ઘણો અનુભવી હતો. તેનું વર્તન પવિત્ર હતું. સ્વધર્મ પર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધર્મનાં કાર્યો તે નિયમ પ્રમાણે કરતો હતો. તેની મનોવૃત્તિ એવી હતી કે, સ્વામીના કાર્ય માટે જીવતોડ મહેનત કરી, દક્ષતાપૂર્વક તથા પ્રમાણિકપણે વર્તી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો. એવા પ્રમાણિક, ધર્મશીલ અને પાપભીરૂ પુરુષને પોતાનો પુત્ર સોંપવામાં શાહજીરાજાને કાંઈ પણ અડચણ હોય નહિ, એ સ્વાભાવિક જ છે. દાદાજીએ પણ પોતાના સ્વામીના સદ્ગુણી તથા શૂરવીર પુત્રનું અતિ પ્રેમપૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજાબાઈને કોઈ પણ વાતની ચિંતા ન પડે તે માટે દાદાજી અંતઃકરણપૂર્વક કાળજી રાખતા. [illegible]

આરતીઓ રચી છે, તેમાં ઉર્દૂ ભાષાના ઘણા શબ્દો છે.* દાદાજી સ્વતઃ ધર્મશીલ પુરુષ હોવાથી મહારાજનું મન પણ ધર્મ તરફ વળ્યું હતું. નિત્ય કથા અને પુરાણનું શ્રવણ કરવામાં આવતું, તેથી તેમના અંતઃકરણમાં સ્વધર્માભિમાન વિશેષ દૃઢ થયું હતું.

શિવાજી મહારાજને દાદાજી પાસેથી જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું તેમાં કાંઇ વિશેષત્વ નહોતું. જીજાબાઇએ પ્રથમથીજ એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. દાદાજી પાસેથી મળેલું શિક્ષણ એથી જુદુંજ હતું. દાદાજી જમાબંધીના કાર્યમાં અતિ કુશળ હતો. તેની વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાંતોની ઉપજ વધારવા માટે અને રૈયતને ખુશી રાખવા માટે, યોગ્ય લાગે તેવા ઉપાયો યોજવામાં તે પૂરો વાકેફગાર હતો. હાથ નીચેના લોકો સાથે ઉત્તમ રીતે વર્તીને તેમની પાસેથી ઇચ્છા-માં આવે તે કામ કરાવી લેવામાં દાદાજી સિદ્ધહસ્ત હતો. ન્યાય અને સલાહના કાર્યમાં પણ તે બુદ્ધિમાન, નિષ્પક્ષપાતી અને નિઃસ્પૃહ હતો. તાબાની પ્રજાનું યોગ્ય રક્ષણ થાય અને તે આબાદ રહે, એવી યોજના યોજવા માટે તે અંતઃકરણપૂર્વક મહેનત કરતો. સ્વામીહિતનાં પ્રત્યેક

* રા. રાજવાડેકૃત મ. ઇ. શા. ખં. ૪ પૃ. ૭૪ જુઓ. એ વિદ્વાન ઇતિહાસ શોધકે, સરસ્વતીમંદિર વ. ૫ અં. ૫ માં "શિવા-જીની સાક્ષરતા" એ નામનો લેખ લખી, મહારાજની નિરક્ષરતા સંબંધી પ્રાન્ટ ડફનું વિધાન સર્વથા અસત્ય છે, એવું સિદ્ધ કર્યું છે. શિવાજી મહારાજના સમયના, તેમના પૂર્વે થઇ ગયેલા અને પછીથી થયેલા, ઘણા મરાઠા સરદારોને લખનાવાંચતાં આવડતું હતું, એ તેમનું કહેવું સત્ય છે. આવો પુરાવો તેણે આપેલો છતાં પ્રો. સરકારને તે કબૂલ નથી અને શિવાજી નિરક્ષર હતા, એવો હઠાગ્રહ તેમણે પકડી રાખ્યો છે. રા. દેવ કહે છે કે, રામદાસ સ્વામીને લખેલા પત્રમાનો પાછળનો થોડોક ભાગ મહારાજના હાથનો લખેલો હતો. એ વાત પ્રો. સરકારને વિશ્વસનીય લાગતી નથી. આ બાજુ પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો વગેરે વાંચતાં તો એમ સાબિત થાય છે કે, શિવાજી મહારાજને તો શું પણ તેમનાં માતુશ્રી જીજાબાઇને, તેમના દાદાના બાપ બાબાજીને, તેમના દાદા માલોજીને અને તેમના પિતા શાહજીરાજાને પણ વાંચતાંલખતાં આવડતું હતું. મરાઠા એ ક્ષત્રિય હતા અને શુદ્ર ન હતા, એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી. સને ૧૬-૧૭-મા સૈકામા કુલિન મરાઠાઓમાં સર્વત્ર લખતાંવાંચતાં શીખવાનો પરિપાક હતો; એટલુંજ નહિ પણ તેમાંના કેટલાક તો કવિ હતા. દ્રૌપદીસ્વયંવરના કર્તા અચ્યિસુન કાશી અને સિદ્ધાંતબોધના કર્તા શહામુનિ એ મરાઠા હતા. સાધુવર્ય તુકારામનું અધ્યયન અને કવિત્વ તો સર્વશ્રુત છે.

દાદાજીનો કાર્યક્રમ જોતાં જણાય છે કે, તે ઘણો પ્રમાણિક અને સ્વામીકાર્યદક્ષ હતો. શાહજીરાજાએ તેને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું. તે સમયે તે પુખ્ત વયનો અને ઘણો અનુભવી હતો [illegible] સ્વધર્મ પર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધર્મના [illegible] નિયમ પ્રમાણે કરતો હતો. તેની મનોવૃત્તિ મોટી હતી [illegible] ઉત્તેજક મહેનત કરી, દક્ષતાપૂર્વક તરફ [illegible] ઉત્કર્ષ કરતો. એવા પ્રમાણિક, ધર્મનિષ્ઠ [illegible] શાહજીરાજાને [illegible] [illegible] દાદાજીએ પણ પોતાના [illegible] અતિ પ્રેમપૂર્વક તર [illegible]

[illegible]

આપી જમીનની ખેતી કરવાના કાર્યમાં ઉત્તેજન આપ્યું; પુષ્કળ મનુષ્યોને પોતાના સિપાઇની નોકરીઓ આપી, મહેસૂલ ઉઘરાવવી વગેરે કામો સોંપ્યાં. એકએ રૂપિયા પગારે અને થોડુંક લૂખું અનાજ તેમને પૂરતું થઇ પડતું. પહાડી પ્રદેશમાં વાઘવરૂનો ઉપદ્રવ વિશેષ હતો, તેનો નાશ કરવા માટે દાદાજીએ માવળા બરકંદાજ રાખી વાઘવરૂ મારી લાવે તેને ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરી; જેથી તે લોકોએ તે પ્રાંતમાંથી પુષ્કળ હિંસક પશુઓનો સંહાર કરી ઘણો ત્રાસ ઓછો કર્યો.

એ પ્રાંતમાં ઘણી ચોરીઓ થતી હતી, તેથી દાદાજીએ સ્થળે સ્થળે ચોકીપહેરા બેસાડી ચોરો માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો. સારી ઊપજ થાય એવાં વૃક્ષો રોપવા અને બગીચા વધારવા તેણે લોકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેમ થવાથી જ્યાંત્યાં બાગબગીચા અને આંબાવાડિયાં વગેરે નિર્માણ થયાં. શાહજીરાજાના તાબાના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી ત્યાં રક્ષણને માટે ફોજ રાખી અને માવળી લોકોની એક પલટણ તૈયાર કરી. એ ધમાધમીના વખતમાં કોઇ કોઇનું ન માનતાં સૌ સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા. બધા દેશમુખોને શાહજીરાજાના તાબામાં લાવતાં દાદાજીને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો. પ્રસંગાનુસાર તેને સામ, દામ ભેદ અને દંડ દરેકની યોજના કરવી પડતી. આપસઆપસના ટંટા તેણે ચતુરાઇથી પતાવ્યા. તેના આ કાર્યની કલ્પના પ્રસિદ્ધ થયેલા કાગળપત્રો પરથી સારી રીતે થાય છે. આ રીતે દાદાજી કોંડદેવના પરિશ્રમને લીધે શાહજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે થઇ અને તેની ઊપજ પણ પુષ્કળ વધી. એ ઊપજમાંથી સિપાઇ, નોકર, કારકુન વગેરે મનુષ્યોને અપાતો પગાર તથા બીજો પરચુરણ ખર્ચ બાદ જતાં જે રકમ વધતી તે સર્વ દાદાજી પ્રમાણિકપણે વર્ષોવર્ષ શાહજીરાજાને પહોંચાડતો. એ વિશ્વાસુ કારભારીના પ્રમાણિકપણા સંબંધી એવી દંતકથા કહેવામાં આવે છે કે, દાદાજી એક દિવસ શિવાજી મહારાજને સાથે લઇ રાજાના એક બાગમાં ફરતો હતો. તે સમયે તેણે પોતાને હાથે એક પકવ કેરી તોડી લીધી; પરંતુ તુરતજ તેના મનમાં આવ્યું કે, "એ કામ અયોગ્ય થયું છે, તેથી તેની મને પોતાનેજ શિક્ષા થવી જોઇએ." તેમણે સાથેના નોકરોને કહ્યું કે, "જે હાથ વડે મેં કેરી તોડી છે, તે હાથ તમે ભાંગી નાખો." એ સાંભળી શિવાજી મહારાજે કહ્યું કે, "તમારૂં કહેવું વાજબી નથી આ બાગ તમેજ બનાવ્યો છે, તમેજ તેના માલિક છો." શિવાજી

થોડીક ઓળખાણ આપવી અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ. દાદાજી કોંડ-દેવ શહાજીની નોકરીમાં ક્યારથી રહ્યો હતો, તે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ તે ઘણોજ બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, પ્રમાણિક અને સ્વામીનિષ્ઠ છે, એવી ખાતરી થવાથી રાજાએ પૂના, સૂપા, બારામતી, ઈંદાપુર, માવળ વગેરે મહારાષ્ટ્રની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. તેણે પોતાના સ્વામીની નોકરી ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી છે. મોગલ અને મુસલમાનો વચ્ચે દીર્ઘકાળ પર્યંત ચાલેલા કલહને લીધે એ પ્રાંત ઘણોખરો ઉજ્જડ જેવો થઇ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં સન ૧૬૩૦–૩૧ માં ભયંકર દુકાળ પડ્યો, તેથી એ પ્રાંત લગભગ વેરાન થઇ ગયો હતો; તેમાં તેણે પુનઃ વસ્તી કરાવી તેને આબાદ કર્યો. ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેઓની જમીનની મહેસુલ કેટલાંક વર્ષ સુધી માફ કરી. આસપાસનાં ગામોના ખેડૂતો એ પ્રાંતમાં આવીને જમીનો ખેડવા લાગ્યા. તેમ થવાથી જમીનની કિંમત વધી અને ત્યાંની પ્રજા પણ સુખી થઇ. દાદાજીએ જમીની માપણી કરીને [illegible] મહેસુલની પદ્ધતિ દાખલ કરી. એ રીત એવી હતી કે, દર વર્ષે જે પાક ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરથી અનુમાન કરી તે પર મહેસુલ લેવાનું ઠરાવ્યું. એમ થવાથી [illegible]

[illegible]

આપી જમીનની ખેતી કરવાના કાર્યમાં ઉત્તેજન આપ્યું; પુષ્કળ મનુષ્યોને પોતાના સિપાઇની નોકરીઓ આપી, મહેસૂલ ઉઘરાવવી વગેરે કામો સોંપ્યાં. એકએ રૂપિયા પગારે અને થોડુંક લખું અનાજ તેમને પૂરતું થઇ પડતું. પહાડી પ્રદેશમાં વાઘવરૂનો ઉપદ્રવ વિશેષ હતો, તેનો નાશ કરવા માટે દાદાજીએ માવળા બરકંદાજ રાખી વાઘ-વરૂ મારી લાવે તેને ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરી; જેથી તે લોકોએ તે પ્રાંતમાંથી પુષ્કળ હિંસક પશુઓનો સંહાર કરી ઘણો ત્રાસ ઓછો કર્યો.

એ પ્રાંતમાં ઘણી ચોરીઓ થતી હતી, તેથી દાદાજીએ સ્થળે સ્થળે ચોકીપહેરા બેસાડી ચોરો માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો. સારી ઊપજ થાય એવાં વૃક્ષો રોપવા અને બગીચા વધારવા તેણે લોકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેમ થવાથી જ્યાંત્યાં બાગબગીચા અને આંબા-વાડિયાં વગેરે નિર્માણ થયાં. શાહજીરાજાના તાબાના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી ત્યાં રક્ષણને માટે ફોજ રાખી અને માવળી લોકોની એક પલટણ તૈયાર કરી. એ ધમાધમીના વખતમાં કોઇ કોઇનું ન માનતાં સૌ સ્વતંત્ર થઈ બેઠા હતા. બધા દેશમુખોને શાહજીરાજાના તાબામાં લાવતાં દાદાજીને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો. પ્રસંગાનુસાર તેને સામ, દામ ભેદ અને દંડ દરેકની યોજના કરવી પડતી. આપસઆપસના ટંટા તેણે ચતુરાઇથી પતાવ્યા. તેના આ કાર્યની કલ્પના પ્રસિદ્ધ થયેલા કાગળપત્રો પરથી સારી રીતે થાય છે. આ રીતે દાદાજી કોંડદેવના પરિશ્રમને લીધે શાહજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે થઇ અને તેની ઊપજ પણ પુષ્કળ વધી. એ ઊપજમાંથી સિપાઇ, નોકર, રકુન વગેરે મનુષ્યોને અપાતો પગાર તથા બીજો પરચુરણ ખર્ચ ાદ જતાં જે રકમ વધતી તે સર્વ દાદાજી પ્રમાણિકપણે વર્ષોવર્ષ ાહજીરાજાને પહોંચાડતો. એ વિશ્વાસુ કારભારીના પ્રમાણિકપણા ંબંધી એવી દંતકથા કહેવામાં આવે છે કે, દાદાજી એક દિવસ શેવાજી મહારાજને સાથે લઇ રાજાના એક બાગમાં ફરતો હતો. તે ામયે તેણે પોતાને હાથે એક પકવ કેરી તોડી લીધી; પરંતુ તુરતજ ેના મનમાં આવ્યું કે, "એ કામ અયોગ્ય થયું છે, તેથી તેની મને ોતાનેજ શિક્ષા થવી જોઇએ." તેમણે સાથેના નોકરોને કહ્યું કે, "જે હાથ વડે મેં કેરી તોડી છે, તે હાથ તમે ભાંગી નાખો." એ સાંભળી શિવાજી મહારાજે કહ્યું કે, "તમારૂં કહેવું વાજબી નથી આ બાગ તમેજ બનાવ્યો છે, તમેજ તેના માલિક છો." શિવાજી મહારાજે આ પ્રમાણે ના કહ્યા છતા પણ દાદાજીએ પોતાની જાતને શિક્ષા કરી. પોતાના અંગરખાની એક બાંય તોડી નાખી અને તે અંગરખું તેણે મરણપર્યંત પહેર્યું.×

× રાયરીની બખરમાં એ દંતકથા તદ્દન જુદીજ રીતે પ્રકટ

હતી, એ ઉપર લખ્યું છે. પ્રાણ જતા સુધી સ્વધર્મના દ્વેષી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ, તેમનું અન્ન ખાવું એ વિષ ખાવાતુલ્ય છે અને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી હિંદુપ્રજાને તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાનો અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરવો, વગેરે બહાદુરીના વિચારો તેમના હૃદયમાં નાનપણથીજ ઉદ્ભવી ઉત્તરોત્તર દૃઢ થયા, તે મુખ્યતઃ તેમની માતાના શિક્ષણને લીધેજ હતું. એ સંબંધી સર્વ શ્રેય જીજાબાઇનેજ આપવું જોઇએ.

દાદાજી કોંડદેવના મનમાં એવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો કાંઇ પણ સંભવ નહોતો. તે એટલી દીર્ઘદૃષ્ટિનો પણ નહોતો. જેની કૃપાથી પોતાના સ્વામીને એ જાગીર મળી છે, તેની સાથે નમ્રતાથી વર્તી, તેની અવકૃપા ન થવા માટે કાયા, વાચા અને મનપૂર્વક નોકરી કરવી અને કોઇ પણ રીતે જાગીરનું સંરક્ષણ કરવું, એજ આપણું કર્તવ્ય છે; એજ તે વિશ્વાસુ અને સરળ મનના પુરુષને યોગ્ય લાગતું હતું. સ્વામીની જાગીર વધારવા માટે સાહસ કરી, યવનના ક્રોધને પાત્ર થવાનો વિચાર તેના મનમાં કદી પણ આવ્યો નહોતો, એ સ્પષ્ટજ છે.

મહારાજને અને જીજાબાઇને દાદાજી કોંડદેવ સાથે છેલ્લી વખત વિજાપુરથી પૂને મોકલી દીધા પછી મહારાજે દાદાજીને પોતાનો સંકલ્પ કહી સંભળાવ્યો કે, "પિતાએ મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વીકારી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. પોતાના પરાક્રમથીજ નવીન સંપત્તિ મેળવવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. મારે હાથે કાઇ નવીન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીશ, ત્યારેજ ભોસલેના કુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક થશે. પુરુષોએ પોતે પ્રાપ્ત કરેલું અન્ન ગ્રહણ કરવું, એમાજ પુરુષાર્થ છે. દૈવ ઉપર ભરોસો રાખી બેસવું, એ સર્વથા યોગ્ય નથી. દૈવ એ પંગુ છે. પુરુષોએ સ્વપ્રયત્ન વડે તેને નિર્બળ કરવું જોઇએ. મુસલમાનોએ આપણા હિંદુઓની સ્વતંત્રતા લૂંટી ગોબ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આદિને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપ્યો છે, તેમજ ચારે દિશામા હિંદુધર્મની ગ્લાનિ થતી જાય છે. અનિષ્ટ કાર્ય બંધ પાડી સ્વતંત્રતાની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તન, મન અને ધનપૂર્વક ઉદ્યોગ આરંભવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. એ સત્કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતાં સર્વસ્વ નાશ થાય અને સ્વપ્રાણ વેચવા પડે, તોપણ તેની મને ચિંતા નથી.

કાર્ય તે દક્ષતાપૂર્વક અને ચપળતાપૂર્વક કરતો. દાદાજી સર્વ કારભાર કેવી રીતે કરે છે, તે શિવાજી મહારાજ હમેશાં પાસે રહીને ધ્યાનપૂર્વક જોતા હતા. પ્રત્યેક બાબતની બારીક ખાતરી કરીને વ્યવહારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તેમને અતિશય હોંસ હતી. તેમનું ચોકસપણું એવું અમર્યાદ હતું કે, પાસેના મનુષ્યને તેઓ પ્રત્યેક બાબતમાં સેંકડો પ્રશ્નો પૂછી તેને ગભરાવી નાખતા. તેમનામાં એવી જિજ્ઞાસા અને ચોકસપણું હોવાથી દાદાજીનું પ્રત્યેક કાર્ય ચોકસાઈથી સમજી લેવાને તેઓ સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એકાદ વિષય બરાબર સમજાતો નહિ, તો તેમને ઘણુંજ દુઃખ થતું. શિવાજી મહારાજ દાદાજીને ઘણું માન આપતા હતા. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક જાણતા હતા કે, દાદાજી પાસેથી તેમના સર્વ પ્રકારના અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો લાભ મેળવી લેવો. પરંતુ દાદાજી સર્વ વાત તેમની મરજી કરતા નથી, એવું જ્યારે [illegible] માટે એક દિવસ તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે, "હું નાનો [illegible] પ્રત્યેક કાર્ય મને સમજાવીને કરવું. [illegible]

[illegible]

તી, એ ઉપર લખ્યું છે. પ્રાણ જતા સુધી સ્વધર્મના દ્વેષી મુસલ-માનોની તાબેદારી કરવી નહિ, તેમનું અન્ન ખાવું એ વિષ ખાવા-તુલ્ય છે અને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી હિંદુપ્રજાને તેમના પાશમાંથી મુક્ત કરવાનો અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરવો, વગેરે બહાદુરીના વિચારો તેમના હૃદયમાં નાનપણથીજ ઉદ્‌ભવી ઉત્તરોત્તર દૃઢ થયા, તે મુખ્યતઃ તેમની માતાના શિક્ષણને લીધેજ હતું. એ સંબંધી સઘળું માન જીજા-બાઈનેજ આપવું જોઈએ.

દાદાજી કોંડદેવના મનમાં એવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો કાંઇ પણ સંભવ નહોતો. તે એટલી દીર્ઘદૃષ્ટિનો પણ નહોતો. જેની કૃપાથી પોતાના સ્વામીને એ જાગીર મળી છે, તેની સાથે નમ્રતાથી વર્તી, તેની અવકૃપા ન થવા માટે કાયા, વાચા અને મનપૂર્વક નોકરી કરવી અને કોઇ પણ રીતે જાગીરનું સંરક્ષણ કરવું, એજ આપણું કર્તવ્ય છે; એજ તે વિશ્વાસુ અને સરળ મનના પુરુષને યોગ્ય લાગતું હતું. સ્વામીની જાગીર વધારવા માટે સાહસ કરી, યવનના ક્રોધને પાત્ર થવાનો વિચાર તેના મનમાં કદી પણ આવ્યો નહોતો, એ સ્પષ્ટજ છે.

મહારાજને અને જીજાબાઇને દાદાજી કોંડદેવ સાથેપેહલી વખત બિજાપુરથી પૂને મોકલી દીધા પછી મહારાજે દાદાજીને પોતાનો સંકલ્પ કહી સંભળાવ્યો કે, "પિતાએ મુસલમાનોની તાબેદારી સ્વીકારી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. પોતાના પરાક્રમથીજ નવીન સંપત્તિ મેળવ-વાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. મારે હાથે કાઇ નવીન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીશ, ત્યારેજ ભોસલેનાં કુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક થશે. પુરુષો-એ પોતે પ્રાપ્ત કરેલું અન્ન ગ્રહણ કરવું, એમાંજ પુરુષાર્થ છે. દૈવ ઉપર ભરોસો રાખી બેસવું, એ સર્વથા યોગ્ય નથી. દૈવ એ પંગુ છે. પુરુષોએ સ્વપ્રયત્ન વડે તેને નિર્બળ કરવું જોઇએ. મુસલમાનોએ આપણા હિંદુઓની સ્વતંત્રતા લૂંટી ગોબ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આદિને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપ્યો છે, તેમજ ચારે દિશામા હિંદુધર્મની ગ્લાનિ થતી જાય છે. અનિષ્ટ કાર્ય બંધ પાડી સ્વતંત્રતાની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તન, મન અને ધનપૂર્વક ઉદ્યોગ આરંભવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. એ સત્કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતાં સર્વસ્વ નાશ થાય અને સ્વપ્રાણ વેચવા પડે, તોપણ તેની મને ચિંતા નથી. મારું આયુષ્ય આજપર્યંત નિરર્થક ગયું, તેનો હવે ઉપાય નથી; પણ હવે પછી મહત્તના માલ ઉપર તાગડધિન્ના કરી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમા સંતોષ માની લેવામા કાંઇ સાર નથી." શિવાજી મહા-રાજનો એ સંકલ્પ દાદાજીએ જાણ્યો ત્યારે તેણે તેમને એ કાર્યથી નિવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપદેશ કર્યો કે, "તમે મનમાં ધારેલો ઉદ્દેશ

[illegible] થવો પરમદુર્ઘટ છે. સર્વ પ્રદેશ મુસલમાનોએ [illegible] છે. સર્વ [illegible] અને થાણા [illegible] કરી ત્યા તેમનો પોતાનું [illegible] કરેલી સંપત્તિનું તમે [illegible] કરવા માટે [illegible] તમારા પિતાએ જે [illegible]

[illegible]

નહિ પણ તેજ ચિંતામાં ને ચિંતામાં તેનું વહેલું અવસાન થયું. ×

પોતાના ઉપર કાંઇ પણ દોષ આવે નહિ, એ વિચારથી દાદાજીએ ટૂંક હકીકત શાહજીરાજાને લખી જણાવી અને વિનંતી કરી કે, "મેં પ્રમાણિકપણે યથામતિ આપની અહીંની જાગીરોની વ્યવસ્થા અને રક્ષણ આજપર્યંત કર્યું છે. આપના પુત્ર હવે મનમાં આવે છે તેમ સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે; તેથી ભવિષ્યમાં આવી પડનાર દુષ્પરિણામનું કલંક મારા ઉપર ન આવે તે માટેજ આપને સવેળા લખી જણાવ્યું છે. આપને યોગ્ય લાગે તેવો બંદોબસ્ત કરશો." શાહજીરાજાએ દાદાજીનો પત્ર વાંચવા છતાં જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કર્યો નહિ, તેનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, એ સમયે શાહજીરાજાના મનમાં પણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ઘોળાતો હતો. તે સંબંધી યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મહારાજના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર દાદાજી કોંડદેવના શિક્ષણથી યત્કિંચિત્ પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો; પણ તેમના એ વિચાર વિરુદ્ધ તેણે મહારાજને વારંવાર ઉપદેશ કર્યો હતો. વળી એ શિષ્ય હલ્કી પણ વિચારનો હોત તો ગુરુનો બીકણ ઉપદેશ સાંભળી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાંજ સંતોષ માની શાંત થયો હોત; પરંતુ મહારાજનું તેજસ્વીપણું વિલક્ષણ હોવાથી, અંગીકૃત કાર્યનું મહત્ત્વ અને તેની સિદ્ધિ કરવા માટે જરૂર પડતાં સાધનનું જ્ઞાન તેમના મનમાં સંપૂર્ણ રીતે ઠસેલું હોવાથી, તેઓ એ કાર્યથી કિંચિત્ પણ વિમુખ થયા નહિ! માતૃબોધનું પરિણામ કેવું વિલક્ષણ હોય છે તે જુઓ! માતૃમુખમાંથી નીકળેલો પ્રેમાળ અને મધુર એક શબ્દ દસસહસ્ર ઉપદેશકોનાં પુષ્કળ વ્યાખ્યાનો કરતાં પણ વિશેષ છે, એ કહેવતની સત્યતા શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી જણાઇ આવે છે.

શિવાજી મહારાજ દાદાજીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્ત્યા નહિ, તે પરથી એવું સમજવાનું નથી કે, સર્વ બાબતમાં તેઓ ઉદ્ધતાઇથી વર્તતા

× મરાઠી સામ્રાજ્યની બખરમાં લખ્યું છે કે, દાદાજીને જે હૃદ્રોગ (ચિંતાજ્વર) ઉત્પન્ન થયો હતો, તે અસહ્ય હોવાથી તેણે વિષ ખાઇને આપઘાત કર્યો. તવારીખ-ઈ-શિવાજીમાં પણ એવોજ ઉલ્લેખ છે. આ યવની બખરમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શિવાજી મહારાજ ૧૬ વર્ષના હતા. તે વખતે દાદાજીનું મૃત્યુ થયું. એવું લખાણ પણ મળી આવે છે કે, તે ઇ. સ. ૧૬૪૭ના ઑક્ટોબર મહિનામાં મરણ પામ્યો. ભા૦ ઇ૦ સ૦ મં૦ અ૦ શકે ૧૮૩૫ અંક ૫૩ પરથી એમ કહી શકાય કે, શિવાજી [illegible] તોરણાનો કિલ્લો લીધો (૧૬૪૬) અને રાજગડ પર [illegible] બાંધી (૧૬૪૫) તે વખતે દાદાજી હયાત હતો; [illegible] રસ્થાનમાં તેનો ભાગ હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે

પરિપૂર્ણ થવો પરમદુર્ઘટ છે. સર્વ પ્રદેશ મુસલમાનોએ જીતી લીધો છે. સર્વ કિલ્લા અને થાણાં હસ્તગત કરી ત્યાં તેમણે પોતાનું લશ્કર રાખ્યું છે. તમારા પિતાએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનું તમે રક્ષણ કરશો તોજ પૂરતું છે. નવીન સંપત્તિ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા જતાં યવનો સાથે વિરોધ થશે. તમારા પિતાએ જે સંપત્તિ મેળવી છે, તે હાથમાંથી જતી રહેશે. તમારા પિતાના તથા તમારા પ્રાણ સંકટમાં નાખશો. તમારા પિતા કાંઈ ઓછા પરાક્રમી નથી; પરંતુ પ્રબળ યવનો આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને અંતે તેમની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી; એ બાબતનો સારી પેઠે વિચાર કરો. અવિચારી કૃત્ય કરશો નહિ." દાદાજીના આ ઉપદેશ ઉપરથી તેના વિચારો અને તેને કયું કર્તવ્ય પસંદ હતું, એ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

શિવાજીમહારાજે સંકલ્પ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ આરંભી વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમાં તોફાન શરૂ કર્યાં, ત્યારે દાદાજી [illegible] સમજાવ્યા. તેણે મહારાજને કહ્યું કે, "તમે જે કર્તવ્ય કરવા માંડ્યું છે, તે સર્વથા અનિષ્ટ છે. એવું કરવાથી તમને અને તમારી [illegible] અપાર નુકસાન થશે, યવનોની સાથે [illegible] [illegible] પ્રબળ [illegible] છે. તેમના [illegible]

[illegible]

તે પ્રમાણિક, સ્વામીભક્ત અને એકનિષ્ઠ પુરુષે પ્રાણ તજ્યા. મરણ-સમયે તેનું વય સિત્તેર વર્ષનું હતું.

શિવાજી મહારાજને જીજાબાઇ અને દાદાજી પાસેથી જે પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે ઉપરાંત બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ વિજાપુરમાં પિતૃસમાગમથી પ્રાપ્ત થયું હતું. વિજાપુર દરબારમાં શાહજીરાજાનો પ્રભાવ હોવાથી ઘણા સરદારો સાથે તેમને સંબંધમાં આવવું પડતું હતું. આથી દરબારની નીતિ, અમીરઉમરાવોનું વર્તન, રાજકાર-ભારની પદ્ધતિ, જુદાં જુદાં સરકારીખાતાંની વ્યવસ્થા વગેરે વિષ-યોનું જ્ઞાન મહારાજે ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સંપાદન કર્યું હતું. સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોને એ વિષય સંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછી તે સંબંધી જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું મેળવવાનો નિત્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો તે સમયે તેમણે પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવી નહોતી. લશ્કરની વ્યવસ્થા, પાય-ગાનો બંદોબસ્ત તથા દારૂગોળાની અને બંદૂકતોપોની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે રખાય છે, તે તેઓ પુનઃ પુનઃ તપાસતા અને તે સંબંધી મોટા મોટા અનુભવી પુરુષોને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી તેનો સારાંશ પોતાના મનોગ્રંથમાં ચોક્કસ રીતે લખી રાખતા હતા. પોતાનો પુત્ર આવો બુદ્ધિમાન અને ચતુર છે તેમજ તેને ઉત્તમ વિષયોનો શોખ છે, એમ જાણી શાહજીરાજાને ઘણો સંતોષ થતો. પુત્રની એ સંબંધી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં પિતાએ જરા પણ કસર કરી નહોતી. દરબારના કારભારીઓ સાથે સલાહમસલત ચાલતી તે સમયે શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને પાસે રાખતા અને દરબારમાં જતી વખતે તેમને પોતાની સાથે લઈ જતા. એમ થવાથી મહારાજને પુષ્કળ વાતો સાંભળવાની અને જોવાની તક મળતી. મહારાજની ગ્રાહકશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અપ્રતિમ હોવાથી ભવિષ્યમાં એ વાતોથી અમૂલ્ય લાભ થયો. પિતૃસમાગમથી તેમને અત્યંત અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમજ તેમના મનમાં યવનદ્વેષ પણ સં-પૂર્ણ રીતે વિકસિત થયો.

તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુપુરુષોએ તેમના સંબંધી સ્તુતિ-જનક ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે; તે પરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમણે ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોવો જોઇએ; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખ-નારને એ પ્રકારનું શિક્ષણ વિશેષ મહત્ત્વનું જણાયું નથી; એ નિર્વિવાદ છે. ગ્રંથવાચનથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન કરતાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું તેજ કદાચિત્ પ્રખર હોય છે, એ પણ મહારાજના ઉજ્જ્વલ ચરિત્ર પરથી જગતને સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું છે અને ઇતિહાસલેખકો તેમની એ તેજસ્વિતામાં અંજાઇ જવાથીજ ઇતર વિષય સંબંધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા છે, તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

હતા. પોતાના ગુરુ દાદાજીને તેઓ પિતાસમાન માન આપતા હતા; તેઓ તેની સાથે હમેશાં નમ્રપણે વર્તતા અને તે જે કાંઈ કામ સોંપતા તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા અને તેને પિતાનો વિશ્વાસુ નોકર જાણી તેના પર સ્નેહ રાખતા હતા. મહારાજનાં ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કૃત્યો ઉપદેશથી અટકાવાતાં નથી, એમ જાણીને તેમની વધતી જતી શૌર્યતા અને તેજસ્વીપણાને કોઈક બીજે માર્ગે વાળવાની ઇચ્છાથી દાદાજીએ તેમની સાથે ગામેગામ ફરીને જમીનમહેસૂલ વગેરેની વ્યવસ્થા બનાવવી માંડી. દાદાજીએ પોતાનો ઘણોખરો કામ ભાર તેમને સોંપી મહારાજનો ઘણો સમય તેજ કામમાં જાય, એવું કરવા માંડ્યું. તેઓ પણ તે કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા; તેમ છતાં તેમણે પોતાના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો નહિ. ઊલટું એવું બન્યું કે, મહારાજને જાગીરમાંના કેટ[illegible] મુખ, દેશપાંડે, દફતદાર, કારકુનો વગેરે સાથે ઓળખાણ [illegible] પ્રત્યક્ષ સંબંધ થયો અને સ્વતંત્રપણે કારભાર ચલાવવાની [illegible] વધારે થયો.

પોતાની યુક્તિ નિષ્ફળ થયેલી જોઈ દાદાજીને વિશેષ [illegible] [illegible]

તે પ્રમાણિક, સ્વામીભક્ત અને એકનિષ્ઠ પુરુષે પ્રાણ તજ્યા. મરણ-સમયે તેનું વય સિત્તેર વર્ષનું હતું.

શિવાજી મહારાજને જીજાબાઇ અને દાદાજી પાસેથી જે પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે ઉપરાંત બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ વિજાપુરમાં પિતૃસમાગમથી પ્રાપ્ત થયું હતું. વિજાપુર દરબારમાં શાહજીરાજાનો પ્રભાવ હોવાથી ઘણા સરદારો સાથે તેમને સંબંધમાં આવવું પડતું હતું. આથી દરબારની નીતિ, અમીરઉમરાવોનું વર્તન, રાજકારભારની પદ્ધતિ, જુદાં જુદાં સરકારીખાતાંની વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મહારાજે ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સંપાદન કર્યું હતું. સમાગમમાં આવનાર મનુષ્યોને એ વિષય સંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછી તે સંબંધી જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું મેળવવાનો નિત્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો તે સમયે તેમણે પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવી નહોતી. લશ્કરની વ્યવસ્થા, પાયગાનો બંદોબસ્ત તથા દારૂગોળાની અને બંદૂકતોપોની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે રખાય છે, તે તેઓ પુનઃ પુનઃ તપાસતા અને તે સંબંધી મોટા મોટા અનુભવી પુરુષોને નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી નો સારાંશ પોતાના મનોગ્રંથમાં ચોક્કસ રીતે લખી રાખતા હતા. ાનાનો પુત્ર આવો બુદ્ધિમાન અને ચતુર છે તેમજ તેને ઉત્તમ ષયોનો શોખ છે, એમ જાણી શાહજીરાજાને ઘણો સંતોષ થતો. ૂત્રની એ સંબંધી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવામાં પિતાએ જરા પણ કસર ્રી નહોતી. દરબારના કારભારીઓ સાથે સલાહમસલત ચાલતી તે મયે શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને પાસે રાખતા અને દરબારમાં જતી વખતે તેમને પોતાની સાથે લઈ જતા. એમ થવાથી મહારાજને પુષ્કળ વાતો સાંભળવાની અને જોવાની તક મળતી. મહારાજની ગ્રાહકશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અપ્રતિમ હોવાથી ભવિષ્યમાં એ વાતોથી અમૂલ્ય લાભ થયો. પિતૃસમાગમથી તેમને અત્યંત અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમજ તેમના મનમાં યવનદ્વેષ પણ સંપૂર્ણ રીતે વિકસિત થયો.

તુકારામ, રામદાસ વગેરે સાધુપુરુષોએ તેમના સંબંધી સ્તુતિજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે; તે પરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમણે ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોવો જોઇએ; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખનારને એ પ્રકારનું શિક્ષણ વિશેષ મહત્ત્વનું જણાયું નથી; એ નિર્વિવાદ છે. ગ્રંથવાચનથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન કરતાં વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું તેજ કદાચિત્ પ્રખર હોય છે, એ પણ મહારાજના ઉજ્જ્વલ ચરિત્ર પરથી જગતને સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યું છે અને ઇતિહાસલેખકો તેમની એ તેજસ્વિતામાં અંજાઇ જવાથીજ ઇતર વિષય સંબંધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા છે, તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

प्रकरण ५ मुं–स्वराज्य–स्थापनानी सिद्धता

વિજાપુરથી પાછા આવતાંજ મહારાજે સત્સંકલ્પ કર્યો કે, "મુસલમાનોની મહા ક્લેશપ્રદ તાબેદારી વેઠતા હિંદી પ્ર[illegible] રાજ્ય સ્થાપન કરવું, તેમની સત્તામાંથી સ્વધર્મીઓની મુક્તિ કરવી અને સ્વધર્મ ભ્રષ્ટ કરનાર યવનોને સ્વદેશમાંથી હાંકી મૂકવા." એ સંકલ્પાનુસાર તેમણે પ્રારંભમાં શું કર્યું, તેનું વર્ણન ઉપલબ્ધ ન [illegible] લખવા જેવું મળી આવતું નથી. કોઇ કોઇ સ્થળે થોડું ઘણું જે કાંઇ મળી આવે છે, તેનું આવશ્યક વર્ણન આ સ્થળે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

પૂને પાછા આવ્યા પછી શિવાજી મહારાજે પોતાની [illegible]

તચીત કરતાંજ તેમના પર મોહ પામી જતો. એ અપ્રતિમ કળા
મણે નાનપણથીજ સાધ્ય કરેલી હોવાથી, મુખ્યતઃ અંગીકૃત કાર્યમાં
મને ઉજ્જવલ યશ પ્રાપ્ત થતો હતો. મહારાજ પોતાના તાબાના
મનુષ્ય સાથે અતિ પ્રેમપૂર્વક મધુર સંભાષણ કરતા હતા.
ી સાથે સમાગમમાં આવનાર મનુષ્ય સાથે વર્તન કરતી વખતે
ું શ્રેષ્ઠ અને તે કનિષ્ઠ એવો સહજ પણ આભાસ થાય નહિ,
તેઓ સર્વદા સાવચેતી રાખતા હતા. તેના પર કંઈ સંકટ
. વિઘ્ન આવતાંજ તેઓ અતિ સ્નેહપૂર્વક પોતાનાથી બની શકે
l સહાયતા કરવાને સદા તત્પર થતા અને પોતાના તાબાનાં
ોને પૈસાની અડચણ પડતી, તે વખતે તેમને મદદ કરવામાં
પાછા હઠતા નહિ.

મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી ઘણા પૈસા ખર્ચાવા લાગ્યા.
જોઈ દાદાજીએ એક દિવસ કહ્યું કે, "આપ માલિક છો. આપ કોઇને
ક આપવાનું કહો છો ત્યારે અમારે તેમને આપવુંજ પડે છે;
તુ આપને જે વર્ષાસન નક્કી કરી આપ્યું છે; તેથી વિશેષ ખર્ચ
મ અને આપના પિતાને ખર્ચવા માટે જે રકમ મોકલવામાં
ાવે છે, તેમાં કાંઇ ઓછું થાય તો વિનાકારણ તેમના તરફથી મને
પકો મળે; માટે વધારે ખર્ચ કરવાની આપે તેમની પરવાનગી મં-
ાવવી એટલે પછી મને અડચણ નથી." એ સાંભળતાંજ મહારાજે
ઉત્તર દીધો કે, "તમને તેની શી પંચાત? અધિક ખર્ચ થશે તેની
હું પિતાની પાસેથી પરવાનગી મંગાવી લઇશ." એ સાંભળી દાદાજી
સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તે બિચારાને મહારાજના ભવિષ્યની કલ્પના
ક્યાંથી આવે? મહારાજે પોતાના તાબાના મનુષ્યોનો નિઃસીમ પ્રેમ
સંપાદન કરી તેમને હાથે ભવિષ્યમાં મહત્ કાર્ય સિદ્ધ કરાવવાનો
સંકલ્પ કર્યો હતો, એ વિચાર તેને ક્યાંથી હોય? પોતાના સ્વામીની
ઊપજની વ્યવસ્થા કરકસરથી કરીને બને તેટલી મોટી રકમ વખત-
સર પહોંચતી કરવી, એજ દાદાજી તો પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો
અને તે કંઇ ખોટું નહોતું.

શિવાજી મહારાજ પોતાના તાબાના મનુષ્યોને ખુશી રાખી તેમની
સાથે મમતાપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા. તે પરથી સર્વને જણાયું કે, "એ
સ્વામી પરમ દયાળુ અને ઉદાર છે, આપણું હિત જોનાર છે, એમની
સાથે પ્રમાણિક વર્તન રાખી એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી આપણું
કલ્યાણ થશે." મહારાજે સર્વના મનમાં એવાજ વિચારો ઉત્પન્ન કર્યા
હતા. તાબાના નોકરોમાં માવળી જાતિ પર મહારાજની ઘણી મહેર-
બાની હતી. તે જાતિનાં મનુષ્યો જંગલી અને બબૂચક જેવાં જણાતાં
હતાં; પરંતુ ઘણાંજ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી સોંપેલું
કામ અંતઃકરણપૂર્વક હોશિયારીથી કરતાં હતાં. અત્યંત વિશ્વાસનું

કોઇ પણ કામ તેમને સોંપતાં તેઓ કદી પણ દગો કરતા નહિ. તેઓ અત્યંત કંગાલ સ્થિતિના હોવાથી, તેમને કોઇ નોકરીએ રાખી, અન્નવસ્ત્રની સગવડ કરી આપે તો તેઓ ઉપકાર માનતા અને પોતાના અન્નદાતાને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થતા. દાદાજી કોંડદેવે એ લોકોના સદ્‌ગુણો જોઇને તેમને પ્રથમજ પોતાની ફોજમાં નોકરીએ રાખ્યા. મહારાજને પણ માવળી જાતિના સદ્‌ગુણની ખબર પડતાં કંઇ વિલંબ થયો નહિ. તેમણે એ લોકો સાથે મમતાથી અને ઉદારતાથી વર્તન કરી તેમને સત્વરજ વશ કરી લીધા. મહારાજને તેઓ ભવિષ્યમાં કેટલા ઉપયોગી થઇ પડયાં તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. એ લોકો મહારાજની જાગીરની આસપાસના પહાડી પ્રદેશના નિવાસી હતા. પોતાના પોષણને માટે તેમને ઘોર જંગલમાં રાતદિવસ ફરવું પડતું હતું, તેથી ત્યાંના સર્વ રસ્તા, ગુપ્ત માર્ગ અને પહાડો હમેશાં તેમના પગ નીચે આવી ગયાં હતાં. મહારાજ જ્યારે શિકાર કરવા જતા, ત્યારે માવળી લોકોને પોતાની સાથે લઇ જતા અને તે લોકો પણ દરેક પ્રકારે પોતાના તરફ અને પ્રેમ રહે તે ઉપયોગમાં આવી તેમને ખુશી રાખવાને અંતઃકરણપૂર્વક કામ કરતા. કોઇ કામ કર્યા પછી તેમને થોડીક ખબર પડતી, તો તેઓ સંતુષ્ટ થઇ [illegible] પોતાના [illegible] સાથે [illegible] મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી અને સર્વ સાથે પ્રેમભર્યું વર્તન [illegible] લોકો તેમને [illegible]

[illegible]

દરપેઢીથી વતનદાર હોવાથી બાપજી મોહો તેમને પોતાના આગેવાનો સમજતા હતા. એ ત્રણે પુરુષો મહારાજનાં કાર્યોમાં પ્રથમથીજ ઉપસ્થિત હતા. ભવિષ્યમાં તેમણે પ્રમાણિકપણાથી તથા બહાદુરીથી મોટાં મોટાં કર્તવ્ય કેવી રીતે પરિપૂર્ણ કર્યાં, તેમજ સ્વામીના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાને તેઓ કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થયા તે યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવશે.

મહારાજે કરેલો સંકલ્પ દાદાજીને પસંદ આવ્યો નહિ; એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. દાદાજી પોતાના ઉદ્દેશને ઉત્તેજન આપતા નહિ હોવાથી મહારાજે તેના હાથ નીચેના કારકુનોને પોતાની ઇચ્છા કહી સંભળાવી અને તેમને પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ કરી લીધા. ગામેગામના દેશમુખ કાર્યનિમિત્તે પૂને આવતા ત્યારે તેઓ તેમને એકાંતમાં લઈ જઇ પોતાની ઇચ્છા જણાવતા અને તે કાર્ય સંબંધી તેમનો કેવો અભિપ્રાય છે તે સાંભળી લઈ સાથે એવી યુક્તિથી મોહક રીતે ભાષણ કરતા કે, જેથી તેઓ મન, વાણી અને કર્મ વડે મહારાજની ઇચ્છાને આધીન થતા. ગામેગામ ફરતી વખતે મહારાજ પ્રત્યેક દેશમુખને મળવા જતા અને તેની સાથે સભ્યતાપૂર્વક વાતચીત કરી વિશ્વાસ બેસાડી પોતાનો કરી લેતા. તેજ પ્રમાણે જે મરાઠા સરદારો મળતા તેમની સાથે પણ વિનયયુક્ત વર્તન કરી તેમને વશ કરી લેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા. મહારાજનું વય નાનું હતું, છતાં તેમનાં ઉત્સાહજનક અને તેજસ્વી ભાષણ સાંભળી તેમણે યોજેલી યોજનાની સાધ્યતા કેવી ફળદાયક છે, તે બરોબર લક્ષમાં લઇ સર્વ દેશમુખ અને મરાઠા સરદારો તેમના કાર્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તથા તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તત્પર થતા. એ સિવાય તેમનું આદરશીલપણું, તેમનો વીર્યોત્સાહ, મુસલમાનો સંબંધી તેમની નસેનસમાં રમી રહેલો અત્યંત વૈરભાવ, સ્વધર્મના સંરક્ષણ માટે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાથી વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યમાં થનાર અત્યંત ફાયદાનું ઉત્તમ પરિણામ; એ સર્વ મનોવેધક રીતે પ્રતિપાદન કરવાની ઉત્કૃષ્ટ શૈલી જોઇને ગમે તેવો પ્રપંચી, દંભી કિંવા આપસ્વાર્થી મનુષ્ય હોય, તોપણ મહારાજ સાથે મળી જતો. વળી તે પ્રાંતમાં મહારાજના વીર્યશાળી પિતાએ કરેલાં પરાક્રમ અને સંપાદન કરેલી કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી. એવા પ્રતાપી પુરુષનો પુત્ર પોતાના પિતાના જેવોજ શૂરવીર નીવડી બહાદુરી બતાવી આપણને યવનોના ત્રાસબંધનમાંથી અવશ્ય મુક્ત કરશે. એવા ઉત્સાહજનક વિચાર

સહી છે. દેશમુખ કનોજી જેધેનો એ જમાઈ થાય. સંકટમાં આવી પડેલા દેશમુખોને આના તરફથી સારી મદદ મળતી હતી. તે શિવાજી મહારાજની સ્વરાજ-સ્થાપનાની યોજનામા અનુકૂળ થઇને તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થયો, તે વખતે તેની ઉંમર પુખ્ત હતી.

તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થતાં મહારાજ અલ્પ વયના હોવા છતાં તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા. તેમના એ મ[illegible] કાર્યમાં જેમણે સહાયતા કરી નહિ તેમને મહારાજે કેવી હિ[illegible] કરી, તે પણ આગળ લખવામાં આવશે.

શિવાજી મહારાજ પોતાની જાગીરના અને આસપાસનાં ગામે[illegible] દેશમુખ અને સરદારોને વશ કરી લેવાનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. તેમણે સ્વીકારેલા દુર્ઘટ કાર્યમાં યશ મળવાનો કેટલો સંભવ હતો, તેમણે આગલોપાછલો વિચાર નહિ કરતાં એ કાર્ય તેમણે કેવળ ઉ[illegible] પણાથી અને સાહસિકપણાથીજ આરંભ્યું હતું કે કેમ, તેનો નિર્ણ[illegible] આ સ્થળે અવશ્ય થવો જોઇએ.

મહારાજના એ ઉદ્દેશને અત્યંત પ્રોત્સાહક પ્રથમ સંધિ જોઇએ તો તે તેમના મહાપરાક્રમી તીર્થરૂપ પિતાનું અત્યાર સુધીનું ચ[illegible] ચરિત્રજ જણાય છે. નિજામશાહીમાં નોકરી કરતી વખતે તેમણે જે પરાક્રમો કર્યાં, નિજામશાહી પાયમાલ કરવા મોગલો પ્રવૃત્ત થ[illegible] સમયે તેમની સામે જે યુદ્ધ કર્યાં અને મોગલોએ નિજામશાહી [illegible] [illegible] કર્યાં પછી તેની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તેમણે જે પ્રયા[illegible] ઉદ્યોગ કર્યો, તેનો પણ મહારાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ તાજેતાજો [illegible]

[illegible]

હતું તે પરથી યવનોની તાબેદારી માટે તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. મહારાજે બાલ્યવયમાંજ એવો સ્તુત્ય સંકલ્પ કર્યો હતો કે, "આપણી અવનતિનો સમય હોવાથી આપણા પિતા જેવા પુરુષસિંહને પણ જે દીન સ્થિતિ સહન કરવી પડી છે, તે કનિષ્ઠ સ્થિતિમાંથી બનતે ઉપાયે તેમને મુક્ત કરવાનો ઉદ્યોગ કરવોજ જોઇએ." એ વિચારથી અલ્પ વયમાંથીજ તેમનામાં તેજસ્વિતા, સ્વાભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી સદ્વૃત્તિઓ કેટલે દરજ્જે વિકાસ પામતી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

એ રાજક્રાંતિને સમયે પૂના, સૂપા, માવળ વગેરે પ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ યવન રાજાના અમલથી ત્રાસ પામી તોફાન મચાવતા હતા અને હમેશાં પરસ્પર કલહ કરતા હતા. આવા નારાજ થયેલા દેશમુખને ઐક્યતું મહત્ત્વ સમજાવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ્ય ઉપાય બતાવ્યો હોય તો તે તેમને કેટલો રુચિકર થઇ પડે, એ કહેવાની અગત્યજ નથી. મહારાજે એ કાર્ય યુક્તિપ્રયુક્તિ વડે પાર પાડી તેમની વચ્ચે પરસ્પર થતું તોફાન-કુસંપ બંધ પાડ્યાં અને પોતાના ઇષ્ટ કાર્ય માટે તેમને અનુકૂળ બનાવી લીધા.

મહારાજના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ થઇ પડે એવો એક બીજો યોગ એ હતો કે, પૂના, સૂપા અને માવળ વગેરે નિઝામશાહી પ્રાંત વિજાપુર સરકારના તાબામાં તાજાજ આવેલા હોવાથી સરકારે અદ્યાપિ પર્યંત તે પ્રાંતની સુવ્યવસ્થા કરી નહોતી; તેમજ આસપાસના કિલ્લાઓ પર લશ્કર વગેરે જોઇએ તેવું રાખ્યું નહોતું. એ સિવાય દરબારના કારભારીઓમાં માંહોમાંહે કુસંપ-દ્વેષ ચાલતા હોવાથી ઘણા નવા પ્રાંતોમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તેમાં વળી શાહજીરાજને નવા પ્રાંતો જાગીરમાં આપેલા હોવાથી તે પ્રાંતોમાં સ્વસ્થતા રહેશે, એમ વિજાપુર સરકારને લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું. એ પ્રાંતો માલોજીરાજા અને શાહજીરાજાના તાબામાં ઘણાં વર્ષ રહ્યાં હતાં. તેમને દાદાજી કોંડદેવ જેવો ઉત્તમ કારભારી મળેલો હોવાથી તે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા એવી ઉત્કૃષ્ટ થઇ હતી કે જેથી ત્યાંની પ્રજા સુખી થઇ. તેમને જણાયું હતું કે, હિંદુઓના રાજ્યમાં આપણે સુખી થઇશું. શાહજીરાજા જેવા લશ્કરને તાબે રાખનાર મહાપરાક્રમી પુરુષના તેજસ્વી પુત્રના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતા અને તેની સિદ્ધિને માટે ઉપાય યોજવામાં પણ તે પરમકુશળ છે, એવી ખાતરી થતાં, તેઓ તેમને તન, મન અને ધન વડે સહાયતા કરવા તૈયાર થાય તેમાં નવાઇ શી? મનુષ્યોની અનુકૂળતા જોતાંજ શિવાજી મહારાજને અધિકાધિક ઉત્સાહ થાય, એ પણ સ્વાભાવિકજ છે.

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો સદુદ્દેશ સિદ્ધ થતાં શિવાજી મહારાજમાં રાજ્ય ચલાવવાની યોગ્યતા અને બુદ્ધિમત્તા કેવી હતી, તે જાણવા

અનુભવમાં આવ્યું છેજ. મહારાજને ઘરમાંથીજ રાજકીય શિક્ષણ હતું. માતા જીજાબાઇ, દાદાજી કોંડદેવ અને ઇતર કારભારીઓ હમેશાં એ સંબંધીજ વાતો કરતાં હતાં. તેમની જાગીરની વ્ય રાખવા માટે જે વ્યવહાર નિત્ય ચાલતો તે સદૈવ મહારા દૃષ્ટિ સમક્ષજ થતું હતું. જમીનની મહેસૂલ, લશ્કરી વ્યવસ્થા, ન્ તર્ક વગેરે વિષયોમાં મહારાજ નાનપણથીજ ધ્યાન આપતા એ પાછળ લખ્યું છે. એ પ્રમાણે થોડાઘણા અનુભવમાં વળી બિ પુરમાં મળેલા અનુભવથી વૃદ્ધિ થઈ હતી. દ્વિતીય અનુભવ તો થોડો વખતજ મળ્યો હતો એ ખરું; પરંતુ મહારાજ જેવા કુ બુદ્ધિના, તેજસ્વી અને ઉત્સાહી પુરુષને માટે તો તેટલુંજ પૂરું પડે એમ હતું. તે સમયે વિજાપુર સરકારની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ હ સમયના પ્રમાણમાં પ્રત્યેક રાજકીય વિષય સંપૂર્ણ અવલોકવા થવા જેવું હતું. દરબારમાં બાદશાહતનું સંપૂર્ણ ગૌરવ ખરી પ્રત્યેક બાબત મહારાજને સમજતાં સહજ પણ ગણ પડી નહિ, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે.

મહારાજ જેવા અલૌકિક પુરુષને પ્રારંભમાંજ [illegible]

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું–સ્વરાજ્ય–સ્થાપનાનો આરંભ

શિવાજી મહારાજે પોતાની જાગીર પૂનામાં આવી નિવાસ કર્યા પછી એકાદ સંપત્તિસંપન્ન સરદારના ચિરંજીવી પેઠે મોજશોખમાં મગ્ન થઈ ન રહેતાં અનુભવી મનુષ્યોને સાથે લઇ, પોતાની જાગીરનાં અને આસપાસના પ્રાંતોનાં પ્રત્યેક મહત્ત્વનાં સ્થળો અને કિલ્લા બારીકાઇથી તપાસી લીધા. પ્રત્યેક કિલ્લા પર યવનોએ કેવો બંદોબસ્ત રાખ્યો છે, તેની માહિતી મેળવી લીધી. સઘળા ગુપ્ત અને વિકટ માર્ગોનો અનુભવ મેળવી લીધો. ઘણાખરા દેશમુખ સાથે ઓળખાણ કરી સલાહમસલત ચલાવી લીધી. કયાં મનુષ્યો આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે અને કયાં મનુષ્યો આપણાં કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ થઇ પડશે તે સર્વ લક્ષમાં રાખી લીધું; તેજ પ્રમાણે કયી રીતે આપણા ઇષ્ટકાર્યનો આરંભ કરવો, ક્યારથી શરૂઆત કરતાં વિશેષ યશસ્વી થવાશે તેનો પણ શાંતચિત્તે સારી પેઠે વિચાર કરી, એ કાર્ય સંબંધી પાસેનાં મનુષ્યો સાથે વારંવાર તર્ક કર્યા અને પછીજ કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ પોતાની મેળે કર્યો નથી; પણ મહારાજ અગિયાર–બાર વર્ષના હતા તે સમયે શાહજીરાજાની આજ્ઞાથી દાદાજી કોંડદેવ અને તેની સાથેના બીજા કારકુનોએ કર્યો હતો, એવું એક ઇતિહાસ-સંશોધક× લખ્યું છે. તે લેખકે પોતાના લેખની પુષ્ટિમાં રા. સભાસદે લખેલાં કેટલાંક વચનો ટાંકી બતાવ્યા છે. રા. સભાસદે લખ્યું છે કે, "બેંગલૂરથી પૂને આવતાંજ બાર માવળા કબજે કર્યા. માવળાદેશમુખોને બાંધી લાવતાં જેઓ સામા થયા તેમને મારી નાખ્યા;" પરંતુ એ એકજ વાકય પરથી શાહજીરાજાએજ આરંભમાં સ્વરાજ્ય–સ્થાપનાનો ગુરુમંત્ર આપ્યો અને તેપીજ એ મહત્કાર્ય દાદાજી કોંડદેવની સલાહથી સાધ્ય કરવાનું તેમને સૂઝી આવ્યું હતું, એ કહેવું સર્વથા યુક્તિપૂર્વક નથી. રા. સભાસદના એ વાકયનું તાત્પર્ય વાસ્તવિકરીતે જોતાં જણાય છે કે, શાહજીરાજાએ કર્ણાટકની ચઢાઇમા ઉત્તમ કાર્ય કર્યાથી બાર માવળા, બારામતી અને ઇંદાપુર નામક પ્રાંતો શાહે તેમને પોતાના ખર્ચ માટે

× રાજવાડે કૃત ખંડ ૪, પૃ૪ ૭૩.

આપ્યા હતા. પ્રાપ્ત થયેલા તે નવીન પ્રાંત પોતાની સત્તામાં લેવા માટે રાજાએ દાદાજી કોંડદેવને કહ્યાથી ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૮માં બેંગલૂરથી પાછા ફર્યા પછી રા. સભાસદ કહે છે તેમ તેમણે માવળા તાબે કરી ત્યાંના દેશમુખોને પોતાની સત્તામાં લીધા હતા. એ સમયે શાહજીરાજાએ વિજાપુર દરબારમાં તાજો પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેમને સ્થિર થવાની શરૂઆત થઇ હતી. એવે સમયે પુનઃ તોફાન કરી અવિચારી કૃત્ય આરંભવાનું તેમના પર કલંક ચઢાવવું એ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. શાહજીરાજાને દાદાજી કોંડદેવની સલાહથી માવળામાં રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા શી રીતે થઇ, તેનું કારણ બખરોનાં ઉક્ત ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કર્ણાટકમાં અફઝલખાન, મારોજી ઘોરપડે વગેરે વિજાપુરના સરદારો શાહજી ઉપર દ્વેષ રાખી તેમનો પગ ટકવા દેતા નહિ; તેમ કારણ ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૮માં બિલકુલ સંભવતું નથી. શાહજી [illegible] પર અફઝલખાન વગેરે સરદારો તો આઠ દસ વર્ષ પછી દ્વેષ [illegible] [illegible] હતા. કર્ણાટકના [illegible] તે વર્ષમાં એવી [illegible] [illegible] નથી. એ અપ્રયોજક અનુમાનને " [illegible]

[illegible]

એવું ભગીરથ કાર્ય નિર્માલ્ય કારભારીને સોંપવાને બદલે શાહજીરાજા પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત કેમ એકદમ ચઢાઇ લઇ ગયા નહિ? પ્રત્યેક કલ્પના તપાસતાં જણાય છે કે, તેમનાં એવાં અનુમાન અત્યંત નિરાધાર છે અને તે મહારાજને માત્ર લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ પરથી કોઇએ એવું સમજવાનું નથી કે, શાહજીરાજાના મનમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કદી પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો. આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી પાછળ થોડોક ઉલ્લેખ થયો છેજ.* હવે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન માત્ર એજ છે કે, શિવાજી મહારાજે સ્વતઃ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કરવા પહેલાં સાતઆઠ વર્ષ પૂર્વે શાહજીરાજાના કહેવાથી મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો કે કેમ? અને તે પ્રમાણે શરૂ થયો હતો એ વાત સત્ય માનવામાં આવે તો પછીથી તે બંધ કેમ પડ્યો? તેમજ દાદાજી કોંડદેવની મતિ પાછળથી બદલાઈ ગઇ શા માટે? એટલી વાત સાચી કે દાદાજીએ શાહજીરાજાની જાગીરની સુંદર વ્યવસ્થા કરીને તેને એક નાના સરખા સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ આપેલું હતું અને આ બાબતનો સઘળો કારભાર અલ્પવયના પણ કુશાગ્ર બુદ્ધિના શિવાજી મહારાજની નજર આગળ થયો હતો અને તેથી તેમને એ બાબતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળેલું હતું. આટલા પૂરતો સ્વરાજ્યસ્થાપનનો આરંભ થયો એમ કહીએ તો કશી હરકત નથી; પણ આ જાગીર આદિલશાહની કૃપાથી મળી હતી અને તેના પર તેનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો. તે કાબૂ કાઢી નાખવાનું સાહસ દાદાજી કે શાહજીરાજાએ કર્યું નહોતું; પણ તે શિવાજી મહારાજાએજ પ્રથમ કર્યું.

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન થાય છે કે, શાહજીરાજાના મનમાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ન હોત તો દાદાજી કોંડદેવે, શિવાજી મહારાજ સંબંધી તેમની પાસે ફરિયાદ કરવાથી અને વિજાપુરસરકાર તરફથી તેમને એ બાબત ઠપકો મળવાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું અથવા તેમને પોતાની જાગીરમાંથી કાઢી મૂકવાનું રાજાના મનમાં કેમ આવ્યું નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઈથી આપી શકાશે. મહારાજે જે સમયે વિજાપુર સરકારના તાબાના દેશમાં ઉથલપાથલ શરૂ કરી, તે અરસામાં કર્ણાટકમાં શાહજીરાજાનું વર્ચસ્વ સારી પેઠે જામ્યું હતું અને તેમના હાથમાં જાગીરતરીકે ઘણા પ્રાંતો આવ્યા હતા; તેમજ ત્યાં તેઓ પ્રબળ થઈ વિશેષ ગૌરવાન્વિત થયા હતા. વિજાપુર-દરબારમાં બે પક્ષ બંધાયલા હોવાથી રાજ્યમાં નર્યાતર્યાં અવ્યવસ્થા થઇ હતી. એ સમયે રાજા સ્વતઃ કર્ણાટકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ પાછળ

---

* જુઓ પ્રકરણ બીજું.

લખવામાં આવ્યું છે. એ સમયે સ્વપુત્રે યુક્તિપૂર્વક આરંભેલું કાર્ય યશસ્વી થવાનો સંભવ જાણી, દાદાજીની ફરિયાદ સાંભળતાં છતાં અજાણ્યા થઈ અલગજ રહ્યા. તેમના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર સંપૂર્ણ રીતે જામ્યો હતો અને તેમને યવનોની સેવા કરવું અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ નહોતું, એ નિર્વિવાદજ છે; પરંતુ કેટલાક ઇતિહાસશોધક લખે છે તેમ તેજ વર્ષમાં તેમણે એ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો એ તદ્દન અયોગ્ય છે; શાહજીરાજાએ આગળ જતાં કંઈક થોડી ગરબડ કરી હતી એ સત્ય છે. પરંતુ શિવાજી મહારાજની પેઠે વિજાપુર સરકાર સાથે તેમણે ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો હોય એવું કદી પણ બન્યું નથી. શાહજીરાજા તો અંત સુધી વિજાપુર-સરકારની તાબેદારી કરનારજ હતા ×

અસ્તુ. ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની કાર્યની શરૂઆત કરવાનું સર્વ શ્રેય માતુશ્રી જીજાબાઈને અને શિવાજી મહારાજનેજ આપવું જોઈએ. મહારાજે એ આરંભ શી રીતે કર્યો તે સવિસ્તર નિરૂપણ કોઈ પણ બખરમાં કર્યું નથી. જે કંઈ [illegible] અવ્યવસ્થિત રીતે પ્રકટ થયું છે, તે વ્યવસ્થિત કરવાનો [illegible] [illegible]

[illegible]

કરીને નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલ અને મુસલમાનોના તાબામાં સિંહાદ્રિનો પ્રદેશ છે; પરંતુ તે પર તેમની જોઇએ તેવી દૃઢ સત્તા થઇ નથી, તેમજ તે પ્રદેશ તેમના તાબામાં હમેશને માટે રહેશે તો વિશેષ લાભ થશે નહિ. એવું જણાયાથી ત્યાંના કોટકિલા વગેરે પર તેમણે પૂરતો બંદોબસ્ત રાખ્યો નથી; તેથી એજ પ્રાંત પ્રથમ આપણા તાબામાં લેવા જોઇએ. ત્યાંના કિલા હાથમાં આવવાથી તેની આસપાસનો પ્રદેશ સહજ રીતે આપણા હાથમાં આવશે અને યવનો ગમે તેટલા પ્રપંચ કરશે તોપણ એ પ્રાંતમાંની હિંદુ પ્રજા અનુકૂળ થયા સિવાય તેમના એ પ્રાંત હમેશને માટે કદી પણ રહેશે નહિ; તેથી યવનો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવા પ્રાંત આપણી સત્તામાં લેવા. ત્યાંના વિકટ કિલ્લાના આશ્રય વડે યવનો સાથે થોડાં મનુષ્યોની સહાયતાથી ઝઝૂમતાં ફાવશે અને પ્રસંગ આવતાં એ કિલ્લામાં સંતાઈ રહીને સ્વરક્ષણ કરી શકાશે. તેજ પ્રમાણે આપણી જાગીરના અને આસપાસના પ્રાંતના દેશમુખ પર કરપ રાખી, તેમને આપણા હમેશના તાબેદાર બનાવવા માટે એ પહાડી કિલ્લા ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડશે, એ વિચાર કરી મહારાજે પ્રથમ કેટલાક કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. તે સમયે મોગલ સરકારે આસપાસના ઘણાખરા કિલ્લા પર રખેવાળો રાખ્યા હતા, તેમની સાથે પ્રકટ રીતે વિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઇ બીજીજ યુક્તિ વડે કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. પુનાથી નૈઋત્ય ખુણામાં આશરે વીસ માઇલ વેગળે તોરણા નામનો કિલ્લો છે. મહારાજે તે કિલ્લા પરના અમલદારો સાથે વાતચીત કરવા યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને બાજી ફણસલકરને મોકલ્યા. તેમણે કિલ્લેદારોને કહ્યું કે, "એ કિલ્લો હમણાંજ અમારે સ્વાધીન કરો, અમે બાદશાહ પાસેથી લેવાનાજ છીએ." એ સાંભળી તેમણે કિલ્લો સોંપી દીધો. તેમની સાથે સરળ વાતચીત કરીને અને કાંઇક લાંચ વગેરે આપીને મહારાજે એ કિલ્લો ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૬માં પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.*

*ખાફીખાન જણાવે છે કે, મહારાજે પ્રથમ ચંદનવદનનો કિલ્લો કબજે કર્યો. રા. રાજવડે જણાવે છે કે, "તોરણા અને રાજગઢ કિલ્લા તાબે કરવાનું કારણ એવું છે કે, દક્ષિણમાં રોહીડ ગામોમાં બાદલ દેશમુખ રહેતો હતો. તે મહારાજને અનુકૂળ ન હતો. તેને કબજે કરવાને માટે આ બે કિલ્લા હસ્તગત કરવામાં આવ્યા. આ રીતે ૧૬૪૬માં મહારાષ્ટ્રના રાજ્યની જડ નાખવામાં આવી." આ કિલ્લા લીધાનો બીજો પણ એક મુદ્દો જણાવવામાં આવે છે. વરસાદની મોસમમાં કિલ્લેદાર પોતાનાં માણસોને લઇને તળેટીનાં ગામડાંમાં રહેતો હતો. એ સંધિ સાંધીને મહારાજાએ હજારબારસો માણસોની મદદથી એ કિલ્લો પોતાને કબજે લીધો. કિલ્લેદારે બાદશાહને ફરિયાદ કરી

શિવાજી મહારાજે વિજાપુર સરકારની પહેલીજ મિલાત ખરું પાડવા માટે બુદ્ધિ પહોંચાડી. તેમણે વિજાપુર દરબારમાં [illegible] વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે, "એ કિલ્લો અમે સરકારના [illegible] માટેજ લીધો છે. નિર્જન પ્રદેશમાં અગારા જેવા [illegible] હોવાથી બાદશાહનું ઘણે પ્રકારે હિત થાય એમ છે. આ તાલુકા [illegible] દેશોમાં દેશમુખીઓ જમીનમહેસૂલ ઉપરાતના હોવાથી તેનું [illegible] મૂલ્ય થતું નથી; તેમજ દેશમુખીઓ ખરું મૂલ્ય દેતું છે, તે [illegible] દેતા નથી. એમ થવાથી તેમને લાભ થાય છે અને સરકારને [illegible] નુકશાન થાય છે; પણ એ પ્રદેશ અમારા તાબામાં આવ્યાથી [illegible] યોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવશે." એ વાતની બાદશાહે [illegible] થાય તે માટે મહારાજે વિજાપુર સરકારને [illegible] મહેસૂલ [illegible] તેના કરતા અધિક મહેસૂલ [illegible] કર્યું હતું. પ્રાર્થના ઉત્તર મળતા પહેલાં [illegible]

[illegible]

[illegible] તેમને [illegible] ગાદી પરથી તેઓ [illegible]
[illegible] તેમને [illegible] કામનો ફાયદો
[illegible] સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં અને
[illegible] કર્યો.

[illegible] મિજાજથી ખાસ ગાદી ઉપર મુસ્તાદ[1] [illegible] એમ જાણી મહારાજે ત્યાં વસ્તી વધારી [illegible] શરૂ કર્યું. એ ડુંગરમાં પણ [illegible] [illegible] બનાવી. મુખ્ય કિલ્લાનું નામ [illegible] એક વિશાળ મકાન બંધાવ્યું.[2] એ [illegible]

[illegible] એવી ફરિયાદ કરી કે, કિલ્લેદાર પોતાનું થાણું [illegible], તેથી [illegible] તેનું રક્ષણ કરવાને માટે [illegible] પડ્યા

[1] [illegible] કેટલાક મુસ્તફાબાદ અને કેટલાક [illegible] [illegible] ખબરમાં "મુસ્તફાબાદ" એવું નામ આપેલું છે
[2] [illegible] લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો પ્રથમથી જ હોવાથી [illegible] રાજકીય કાર્યોના ઉપયોગમાં લીધો અને તેમાંની [illegible]

કરી શાહજીરાજા કર્ણાટકમાંજ સ્થાયી નિવાસ કરી રહ્યા.

શાહજીરાજાની જાગીરના સૂપા પ્રાંતની વ્યવસ્થા બાજી મોહિતેના તાબામાં હતી. બાજી એ શાહજીરાજાનો સાળો અને તુકાબાઇનો બંધુ હતો. એના તાબામાં સૂપાનાં થાણાં તથા ત્રણસો ઘોડાની પાયગા હતી. દાદાજીનું મૃત્યુ થયા પછી મહારાજે તેને પત્ર લખ્યો કે, "તમારે તમારી પાસેની વસૂલાતનો હિસાબ તથા સર્વ પાયગા લઇને પૂને આવવું." બાજીએ તે માન્યું નહિ તેમજ પત્રનો ઉત્તર પણ લખ્યો નહિ. તેણે પત્ર લઇ જનારને કહ્યું કે, "શાહજીરાજા જીવતા છતાં શિવાજી શી રીતે માલિક થયા? આવી આજ્ઞા કરવાનો તેમને અધિકાર શો છે? આદિલશાહના રાજ્યમાં તોફાન મચાવી કિલ્લા હસ્તગત કરે છે, તે માટે તેમને શિક્ષા થવી જોઈએ; પરંતુ તેમના પિતાને લીધે બચી જાય છે, તેથીજ તે વિશેષ ઉત્તેજિત થયા છે. એજ પ્રમાણે તોફાન અને પ્રપંચ કર્યા કરશે, તો એમના પિતાનું માનખંડન થશે અને પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં નાખશે, એ બાબતની તેમને ચિંતાજ જણાતી નથી. બની શકે તે કામ કરવું; પણ એવા પ્રપંચમાં તેમણે પડવું જોઇએ નહિ." મહારાજને પત્રવાહકે મોહિતેનું કહેવું સવિસ્તર નિવેદન કર્યું. મામાના શબ્દો સાંભળતાંજ તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી હોળીના પર્વ ઉપર કેટલાક માવળી લોકોને સાથે લઇ ઇનામ લેવાને બહાને મામાને મળવા ગયા. ત્યાં તેને એકાએક પકડી, કેદ કરી* તેના તાબાના પ્રાંત તથા પાયગા હસ્તગત કરી લીધાં; તે ઉપરાંત તેની પાસેનું પુષ્કળ દ્રવ્ય, ઝવેરાત, ઊંચી જાતનાં વસ્ત્રો વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હસ્તગત કરી. મહારાજે મોહિતેને પોતાનો મામો જાણી તેનો વિશેષ સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાની સાથે રહી આરંભ કરેલા કાર્યોમાં સહાયતા કરવાનું કહ્યું; પરંતુ મોહિતેએ કેમે કરતાં માન્યું નહિ, અંતે તેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને માનપૂર્વક કર્ણાટકમાં શાહજીરાજા પાસે મોકલી દીધાં.

આ એકજ કૃત્યથી તાબાના અને ઇતર સર્વે મનુષ્યો પર મહારાજનો સારો કરપ બેઠો. સર્વેને ખાતરી થઇ કે, જેણે પોતાના મામાનું સુધ્ધાં માન રાખ્યું નહિ તેની સાથે ઘણીજ સાવચેતીથી વર્તવું

---

* કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, શિવાજી મહારાજ કેટલાક માવળીઓને સાથે લઇ મોહિતેને ખબર ન પડે તેવી રીતે તેના પ્રાંતમા ગયા અને મધ્યરાત્રિએ સૂપાના થાણા પર છાપો મારી તાબામાં લીધો અને મોહિતેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને કેદ પકડ્યાં; વળી એકબે બખરમાં એવું છે કે, મહારાજે ત્રણસો ચૂંટી કાઢેલાં માણસો

[illegible]
[illegible] કરે નહિ." [illegible] પ્રમુખ લોકોને ઉદ્દેશીને દાદાજી અને શિવાજી મહારાજની એ [illegible] મહારાજને કહે [illegible] એ કૃત્ય કરતા [illegible], તેમજ [illegible] કામ નહિ કરવા માટે [illegible]. એ પ્રસંગે દાદાજીએ શહાજીને એક પત્ર લખ્યો [illegible] હતા. તેણે શિવાજી મહારાજને પણ તેમના કાર્યમાંથી પુષ્કળ બોધ આપ્યો હતો; પણ તેનું કંઈ ફળ મળ્યું નહિ, એ પ્રગટ લખાણમાં આવ્યું છે.

દાદાજી કોંડદેવ થોડા વખતમાંજ મરણ પામ્યા. મહારાજ સ્વત પોતાના પિતાના નામથી જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં જાગીરની પાછલી બાકી રહેલી ઉપજ લેવા માટે શાહજીરાજાના નોકરો આવ્યા. તેમને મહારાજે એવો ઉત્તર આપી પાછા મોકલ્યા કે, "દાદાજી પંત મરણ પામ્યા છે અહીંનો ખર્ચ વધેલો હોવાથી જાગીરના ખર્ચ માટે કગાળ જમીનોની ઉપજ પુરતી થઇ પડતી નથી. કર્ણાટકમાં આપના તાબામાં પુષ્કળ પ્રાંતો છે, તે સારા ફળદ્રૂપ છે; તેથી હવે પછી આપે ત્યાંની ઊપજ પર નિર્વાહ કરવો, એજ યોગ્ય છે." એ ઉત્તરથી શાહજીરાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો નહિ, એમ જણાય છે. ઊલટું પોતાનો પુત્ર કર્મનિષ્ઠ થઈ મહત્કાર્યો કરી સ્વોત્કર્ષ સાધવા તત્પર થયો છે, એ જાણી તેમને અતિ સંતોષ થયો હતો. તેમણે શિવાજી મહારાજને પોતાની જાગીરોની સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર આપ્યો અને કહાવ્યું કે, "તમારી તેજસ્વિતા અને કર્તવ્યપરાયણતા સાંભળીને હું ઘણો આનંદ પામ્યો છું." એ સમયે વિજાપુર–દરબારમાં બે પક્ષ પડેલા હોવાથી ત્યાં ગોટાળો ચાલતો હતો. શાહજીરાજાએ વિચાર કર્યો કે, કર્ણાટકની આપણી જાગીરનું રક્ષણ કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવું, એજ યોગ્ય છે. શિવાજી મહારાજે જે તોફાન ઊભું કર્યું છે, તે પરથી શાહને આપણા-પર શક ઉત્પન્ન થાય તેના કરતાં ચાર ડગલાં વેગળા રહેવાથી તેની સાથે આપણો કાંઇ સંબંધ નથી, એમ કહી શકાશે; એવો વિચાર

થાય તેની તેમને મોટી ચિંતા થઇ પડી. તે કિલ્લાપર વિજાપુર સરકારે એક મુસલમાન હવાલદાર નીમ્યો હતો. તેની સાથે પ્રકટ રીતે યુદ્ધ કરીને એ કિલ્લો છતી લેવા જેટલું તે સમયે મહારાજમાં સામર્થ્ય નહોતું. ક્વચિત્ મહારાજ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તો વિજાપુર-સરકાર સાથે ખુલી રીતે વૈર કરવા જેવું થઈ પોતાનો નાશ થવામાં વિલંબ લાગે નહિ, એ પણ તે સારી પેઠે જાણતા હતા; તેથી તેમણે તે કિલ્લેદારને લાંચ આપી વશ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેમનો એ વિચાર સરળતાથી સિદ્ધ થયો. આ રીતે કોંડાણા-નો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી તેની સુવ્યવસ્થા કરી તેનું નામ સિંહગઢ પાડ્યું.

એ સમયે પુરંદર નામક કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો પ્રાંત નીલકંઠ હૈબતરાવ નામક એક બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણના તાબામાં હતો. તે તેને નિજામશાહી સરકાર તરફથી ઇનામમાં મળ્યા હતા. નિજામશાહી પ્રદેશ જ્યારે મોગલોના તાબામાં ગયો ત્યારે નીલકંઠરાવ સ્વતંત્ર થઇ બેઠો હતો. શાહજીરાજા અને દાદાજી કોંડદેવ સાથે તે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. દાદાજી મરણ પામ્યો તેજ અરસામાં નીલકંઠરાવ પણ મરણ પામ્યો હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. તેમાંનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર નિળોપંત સર્વ કારભાર ચલાવતો હતો. તે પોતાના નાના બંધુઓને ગાંઠતો નહોતો. એ બે બંધુઓનાં નામ પિલાજી અને સંકાજી હતાં. તેમનું કહેવું એવું હતું કે, કિલ્લાનું સ્વામિત્વ ત્રણે બંધુઓના હાથમાં સરખી રીતે રહેવું જોઇએ. એજ કારણને લીધે ત્રણે બંધુઓમા કલહ ચાલી રહ્યો હતો. શિવાજી મહારાજ પરાક્રમી નીવડી, પોતાની જાગીરમાં વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ જોઇને નિળોપંત તેમની સાથે સ્નેહભાવથી વર્તતો હતો.

કોંડાણાનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં શી રીતે આવે, તે સંબંધી મહારાજ વિચાર કરવા લાગ્યા. કિલ્લાના માલિકો જોડે ખુલ્લી રીતે વૈર પણ કેમ થાય? તેઓ વંશાનુક્રમે મિત્ર થતા હતા. તેમની સાથે વૈર કરવું એ જનસમૂહના આચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું. બારામતી, ઇંદાપુર અને સુપા એ ત્રણે પરગણાનું સંરક્ષણ અને બંદોબસ્ત યથાસ્થિતરીતે થવા માટે એ કિલ્લાની સહાયતાની અવશ્ય જરૂર છે, એ પણ મહારાજ જાણી ગયા. ત્રણે બંધુઓ વચ્ચે કલહ ચાલે છે, એમ જાણીને મહારાજ કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા માવળાઓ સહિત સુપા પ્રાંતમાં જવાને બહાને* રાજગઢથી ઊપડ્યા. મહારાજ

---

* શિવદિગ્વિજયમાં એવું લખેલું છે કે, ફલટણના નિંબાળકર પર હુમલો કરવાનું બહાનું કાઢીને કિલ્લાની પાસે ૭ માઇલ પર સાસવડ મુકામે તેમણે પોતાનો પડાવ નાખેલો હતો.

[illegible]

[illegible] ચાકણ કોટની જાગીરની વ્યવસ્થા કરી રાખવા એ કિલ્લા પર ફિરંગોજી નરસાળાને હવાલદાર નીમ્યો હતો. શાહજીનું મરણ થયા પછી ફિરંગોજી એ કિલ્લામાં સ્વતંત્ર થઈ બેઠો હતો; તેની ચાકરી નહિ કરતાં [illegible] છે કે કેમ, તે જોવા માટે મહારાજે તેની પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહાવ્યું. કિલ્લેદારે મહારાજનું કહેવું માન્ય કરી કિલ્લો તેને સ્વાધીન કર્યો અને મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમની સત્તા સ્વીકારી નોકરી કરવાનું કબૂલ કર્યું. તેનું એવું નમ્રતાભરેલું વર્તન જોઈ મહારાજ તેના પર ખુશી થયા અને તે કિલ્લા પર પાછો તેનેજ હવાલદાર નીમ્યો. આસપાસની જમીનોનું મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું કામ તેનેજ સોંપ્યું. એ કિલ્લા પર [illegible] નામક એક જૂનો નોકર હતો. મહારાજ પાસે રહેવાની તેની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તેને તેમણે શાહજીરાજા પાસે જવા દીધો. પહેલાંના જે જૂના નોકરોએ મહારાજની નોકરીમાં રહેવા ખુશી બતાવી, તેમને પોતપોતાના કામ ઉપર નીમ્યા. ચાકણ કિલ્લો મહારાજના તાબામાં આવ્યાથી બારામતી અને ઇંદાપુરના થાણદાર મહારાજને વશ થયા અને તેમની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા.

ફિરંગોજી નરસાળે મહારાજની આજ્ઞાથી શિવનેરીનો કિલ્લો પાછળથી હસ્તગત કર્યો. એ કિલ્લાની દેખરેખ મહારાજે તેનેજ સોંપી અને એ બન્ને કિલ્લાની આસપાસના ગામોમાં દાદાજી કોંડદેવે દાખલ કરેલી મહેસૂલ-પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય પણ તેને સોંપ્યું.

એ પછી મહારાજનું લક્ષ પૂના પાસે આવેલા કોંઢાણા નામક કિલ્લા તરફ ગયું. તેમને જણાયું કે, પૂનામાં સુરક્ષિતપણે નિવાસ કરવા માટે એ મજબૂત કિલ્લો આપણા હાથમાં અવશ્ય આવવો જોઈએ. એ કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી મહારાજના પૂના પ્રાંતની સઘળી જાગીર સુરક્ષિત થાય એમ હતું; પરંતુ તે હસ્તગત શી રીતે

હમણાં નિદ્રાવશ પડ્યો છે તેને સાંજ કેદ પકડવો." એ યુક્તિ બંને બંધુઓએ કબૂલ કરી, એટલે મહારાજે કિલ્લા નીચેના પોતાના માવળી લોકોને ઉપર બોલાવ્યા અને કિલ્લા ઉપરના જે મનુષ્યો અનુકૂળ હતા, તેમની સહાયતા લઇ નિળોપંતને નિદ્રાવસ્થામાંજ કેદ પકડ્યો. ત્રણે બંધુઓને કિલ્લા નીચે લાવી કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો.* તેમનાં ઇનામી ગામ તેમને સરખે ભાગે વહેંચી આપ્યા અને તેમને કિલ્લા નીચેની માંચીમાં નિવાસ કરવાની પરવાનગી આપી.× પછીથી મહારાજે તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીઓ આપી તેમની ઉન્નતિ કરી. એ પ્રમાણે રક્તપાત અને તોફાન કર્યા વગર પુરંદરનો કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લઇ સુપા, ઇંદાપુર વગેરે પરગણાં સુદૃઢ બનાવ્યાં.

એ પછી મહારાજની આજ્ઞાથી માણેકજી દેશમુખે વિસાપુરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો. ત્યાં શાહજીરાજાના હાથ નીચેનો સીદી બિલાલ નામક એક હબસી સરદાર રહેતો હતો. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે, "તેની પાસેજ કિલ્લાનો કબજો રહેવા દેવો." પરંતુ એ સંબંધી પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, "મહારાજ ઉદ્ધતાઇ કરે છે, તેમનાં આચરણ અયોગ્ય છે, તેમણે એ ઉદ્યોગ પોતાનો પ્રાણનાશ કરવાને માટે આરંભ્યો છે. હું એવા મનુષ્યની નોકરી કરવા ચાહતો નથી." હબસી સરદારનો ઉત્તર સાંભળી મહારાજને ક્રોધ આવ્યો નહિ, કારણકે તે શાહજીરાજાના તાબાનો જૂનો નોકર હતો. તેનું અપમાન નહિ કરતાં તેને સારી બક્ષિસ આપી શાહજીરાજા પાસે મોકલી દીધો.

શિવાજી મહારાજે શરૂઆતમાં પોતાની જાગીરની આસપાસના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લઈ તેને સુદૃઢ બનાવ્યા. એ સમય પર્યંત તેમણે વિજાપુર સરકાર સાથે સાક્ષાત્ રીતે વિશેષ વિરોધ પ્રકટ કર્યો નહોતો. એ સરકારના તોરણા, કોંડાણા વગેરે એત્રણ કિલ્લા કિંચિત્ પણ રક્તપાત કર્યા વગર તાબામાં લીધા હતા અને

---

* મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, કિલ્લા પર ગયા પછી બીજે દિવસે મહારાજે એ ત્રણે ભાઇઓને કહ્યું કે, તમે સાસવડ પાસેની નદીમાં સ્નાન કરી આવો. આ વાત તેમને પસંદ પડવાથી તે લોકો પ્રાતઃકાળસ્નાન કરવાને માટે ગયા; પણ સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે, મહારાજનાં માણસોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો છે અને તેના પર પોતાનું નિશાન ચઢાવી દીધું છે.

× કેટલીક બખરોમાં એવું લખેલું છે કે, વડીલ બંધુ પાસે પહેલાંની મિલકત રહેવા દીધી અને બીજા બે ભાઇઓને બીજી તરફ ઇનામી જમીન આપી. વચલા શંકરરાવ નીલકંઠને તોપખાના અને હાથીખાના પર નીમ્યો અને સૌથી નાનાને પણ પોતાની પાસે રાખી લીધો.

પાસે આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાંજ નાના બંધુઓએ પોતાંના તકરારનો નિવેડો લાવવા મહારાજને પુરંદર બોલાવ્યા.× તે સંબંધે તેમણે એ કિલ્લાનાં પગથિયાં પાસેના નારાયણના દેવાલયમાં પડાવ નાખ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે, એકદમ કિલ્લા પર ચઢી જવાથી નિરે-પંતને સંશય આવશે. ખુલ્લી રીતે શિવાજી મહારાજને જઈ મળવાને નાના બંધુઓની હિંમત ચાલતી નહોતી. એ પ્રસંગે બંને પક્ષ ગોટાળામાં પડ્યા. કિલ્લા પરના મનુષ્યોએ વિચાર કર્યો કે, ત્રણે બંધુઓ પરસ્પર કલહ કરતા હોવાથી અંતે કિલ્લો કોના હાથમાં જશે તે નક્કી નથી; તેના કરતાં કિલ્લો શિવાજી મહારાજના તાબામાં જાય તો વધું સારૂં. આસપાસના દેશ ઉપર તેમની સત્તા હોવાથી તેઓ બીજા દેશો અને કિલ્લા પણ સ્વાધીનતામાં લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે. આપણે તેમના જેવા પરાક્રમી અને વીર પુરૂષના હાથમાં જવું, એજ સારૂં છે; એવો વિચાર કરી તેમણે મહારાજને કિલ્લા પર લાવવાની એક યુક્તિ કરી. તેમણે ત્રણે બંધુઓને કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજ સાથે તેમને સ્નેહભાવ છે, તેઓ આજે કિલ્લા નીચે આવ્યા છે, તેમને મળી આદરસત્કાર કરી કિલ્લા પર તેડી આવો; વળી દિવાળીના દિવસો છે તેથી તેમને સ્નાન કરવાનું આમંત્રણ કરો. કિલ્લા પર આવ્યા પછી તેમને તમારા ગૃહકલહની વાત કહેજો અને પછી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તજો." એ સલાહ ત્રણે બંધુઓએ માન્ય કરી અને ગઢની નીચે મહારાજને મળવા જઈ તથા કિલ્લા પર સ્નાન કરવાનું આદરપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. મહારાજે કહ્યું કે, "મારી સાથે ચાર મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થો છે, તેમને નીચે મૂકી હું એકલો કિલ્લા પર શી રીતે આવું!" તે સાંભળી તેમણે કહ્યું કે, "સર્વને લઈ ઉપર આવો." મહારાજ સર્વને લઈ કિલ્લા પર ગયા. ત્રણ દિવસ અતિ વિસ્તાર [illegible] મહારાજે ત્રણે બંધુઓની તકરાર સાંભળી લઈ કલહ શાંત કરવાનો યત્ન કર્યો. પરંતુ કોઈ પણ રીતે તેમની વચ્ચે સંપ થયો નહિ. કનિષ્ઠ બંધુઓએ મહારાજને વિનતિ કરી કે, "અમારો મોટો ભાઈ અમને [illegible] આપતો નથી. અમને આ.ની પાસ નોકરી આપો." [illegible]

[illegible]

ણું નિદ્રાવશ થશો છે તેને ત્યાંજ કેદ પકડો." એ યુક્તિ બંને
ધુઓએ કબૂલ કરી, એટલે મહારાજે કિલ્લા નીચેના પોતાના
રની લોકોને ઉપર બોલાવ્યા અને કિલ્લા ઉપરના જે મનુષ્યો અનુ-
ળ હતા, તેમની સહાયતા લઇ નિળોપંતને નિદ્રાવસ્થામાંજ કેદ
કર્યો. ત્રણે બંધુઓને કિલ્લા નીચે લાવી કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં
લીધો.* તેમનાં ઇનામી ગામ તેમને સરખે ભાગે વહેંચી આપ્યા
અને તેમને કિલ્લા નીચેની માંચીમાં નિવાસ કરવાની પરવાનગી આપી.×
ત્યારથી મહારાજે તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીઓ આપી તેમની
ઉન્નતિ કરી. એ પ્રમાણે રક્તપાત અને તોફાન કર્યા વગર પુરંદરનો
કિલ્લો પોતાના સ્વાધીનમાં લઇ સુપા, ઇંદાપુર વગેરે પરગણાં
સુદૃઢ બનાવ્યાં.

એ પછી મહારાજની આજ્ઞાથી માણેકજી દેશમુખે ત્રિસાપુરનો
કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો. ત્યાં શાહજીરાજાના હાથ નીચેનો સીદી બિલાલ
નામક એક હબસી સરદાર રહેતો હતો. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે,
"તેની પાસેજ કિલ્લાનો કબજો રહેવા દેવો." પરંતુ એ સંબંધી
પૂછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, "મહારાજ ઉદ્ધતાઇ કરે છે, તેમનાં
આચરણ અયોગ્ય છે, તેમણે એ ઉદ્યોગ પોતાનો પ્રાણનાશ કરવાને
માટે આરંભ્યો છે. હું એવા મનુષ્યની નોકરી કરવા ચાહતો નથી."
હબસી સરદારનો ઉત્તર સાંભળી મહારાજને ક્રોધ આવ્યો નહિ, કારણકે
તે શાહજીરાજાના તાબાનો જૂનો નોકર હતો. તેનું અપમાન નહિ કરતાં
તેને સારી બક્ષિસ આપી શાહજીરાજા પાસે મોકલી દીધો.

શિવાજી મહારાજે શરૂઆતમાં પોતાની જાગીરની આસપાસના
મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લઈ તેને સુદૃઢ બનાવ્યા. એ
સમય પર્યંત તેમણે વિજાપુર સરકાર સાથે સાક્ષાત્ રીતે વિશેષ
વિરોધ પ્રકટ કર્યો નહોતો. તો સરકારના તોરણા, કોંડાણા વગેરે એ ત્રણ
કિલ્લા કિંચિત્ પણ રક્તપાત કર્યા વગર તાબામાં લીધા હતા અને

* મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, કિલ્લા પર ગયા પછી બીજે દિવસે
મહારાજે એ ત્રણે ભાઇઓને કહ્યું કે, તમે સાસવડ પાસેની નદીમાં
સ્નાન કરી આવો. આ વાત તેમને પસંદ પડવાથી તે લોકો પ્રાતઃ-
કાળસ્નાન કરવાને માટે ગયા; પણ સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે
તેમણે જોયું કે, મહારાજનાં માણસોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો
છે અને તેના પર પોતાનું નિશાન ચઢાવી દીધું છે.

× કેટલીક બખરોમાં એવું લખેલુ છે કે, વડીલ બંધુ પાસે પહેલાંની
મિલકત રહેવા દીધી અને બીજા બે ભાઇઓને બીજી તરફ ઇનામી
જમીન આપી. વચલા શંકરરાવ નીલકંઠને તોપખાના અને હાથી-
ખાના પર નીમ્યો અને સૌથી નાનાને પણ પોતાની પાસે રાખી લીધો.

તે સંબંધી એવું કારણ બતાવ્યું હતું કે, "એ કિલ્લા અ[illegible] જાગીરની આસપાસ હોવાથી અમારે હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થશે અમારી જાગીર પણ સુરક્ષિત થશે; તેમજ આસપાસના દેશમુખ[illegible] તોફાન કરે છે. તેમના પર સખ્ત કડપ રાખી શકાશે અને સરકા[illegible] મહેસૂલ ભરવા માટે તેઓ બહાનાં બતાવતા હોવાથી વખતસર [illegible] સૂલ વસૂલ કરી શકાશે. ચાકણ, પુરંદર વગેરે ઇતર કિલ્લા જે [illegible] ળવાખોરોએ સ્વાધીન કર્યા છે, તેઓ સરકારને બિલકુલ ગાંઠતા નહો[illegible] તેથી એવા તોફાની લોકોને જેર કરવામાં મેં વિજાપુર સરકા[illegible] હિતજ કર્યું છે," એવું મહારાજ તેમને સમજાવી શક્યા. અ[illegible] એવાં ક્ષુલ્લક જણાતાં આંદોલનોથી વિજાપુર સરકારને તે સમયે વિ[illegible] મહત્ત્વ જણાયું નહિ, એ યોગ્યજ થયું. સ્વાભાવિકરીતેજ તે[illegible] સમજતા હતા કે, શાહજીરાજા આપણી સાથે પ્રમાણિકપણે વ[illegible] બહાદુરીપૂર્વક રાજ્યની નોકરી કરતા હોવાથી તેનો એ અલ્પવ[illegible] પુત્ર આપણી સત્તાવિરુદ્ધ કંઇ ધમાલ કરે એવો નથી. તે જે [illegible] કરે છે તે આપણા હિતને માટેજ કરે છે. વળી આદિલશાહ મો[illegible] મોટી ઇમારતો બાંધવામાં ગુંથાયેલો હોવાથી કર્ણાટકમાં રસ્તા [illegible] કરવા તરફજ તેનું લક્ષ વિશેષરીતે લાગી રહ્યું હતું. શાહજીરાજા જે[illegible] શૂરા અને બળવાન સરદારની સહાયતાવડે તેણે તે દેશમાં પોત[illegible] સત્તા સારી પેઠે બેસાડેલી હોવાથી રાજા પર તેમની સંપૂર્ણ [illegible] હતી તેથી બાદશાહને એવો પણ વિચાર થયેલો હોવો જોઇએ [illegible] રાજાના [illegible] પુત્રને [illegible] રાજાના નામની જાગીર [illegible] કરવાથી તો તેમને દુઃખ [illegible] કરવા [illegible] થશે

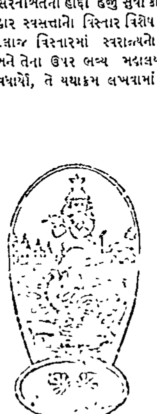
[illegible] મહારાજનો ઉદ્દેશ અને યુક્તિ કેવા હતાં, તે [illegible] [illegible] પ્રયોજન નથી [illegible]

રાજી રાખી તેમની પાસેથી વખતસર મહેસૂલ આવે, એવી ગોઠવણ કરી રૈયતને સુરક્ષિતપણું જણાય અને જમીનનો પાક વધારે ઉત્પન્ન ા માટે અંતઃકરણપૂર્વક શ્રમ કરે, એવું કરવા મહારાજ હમેશાં ર રહેતા. તેમ કરવાથી તેઓ મહારાજને ઘણુંજ ચાહવા લાગ્યા. ' હિંદુપ્રજાને જણાવા લાગ્યું કે, એજ આપણા રાજા છે. મહા- ની સ્વસત્તાવૃદ્ધિની એવી અજાયબીભરેલી યોજના જોઇ તેમના ાના મનુષ્યોને અતિશય કૌતુક લાગ્યું. મહારાજની યુક્તિ અને ળતા જોઈ સર્વ મનુષ્યોના મનમાં તેમના ઉપર પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન ા અને તેઓ મહારાજની વિશેષ ભક્તિ કરવા લાગ્યા. માવળી કોને મન તો મહારાજ કેવળ માતાપિતા જેવાજ જણાવા લાગ્યા. કો તેમને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા. મહારાજ જે ' કાર્ય કહે તે તે પોતાના જીવની પણ દરકાર કર્યા વગર એક- ાથી કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજે જમીનમહેસૂલ વગેરેની વ્યવસ્થા યથાયોગ્ય કર્યા પછી ેમ બને તેમ પોતાના તાબામાં સિપાઇઓ વધારવાનો યત્ન કર્યો. પ્રત્યેકને તેમની નોકરીમાં રહેવાની ઉત્કંઠા થવાથી પુષ્કળ મનુષ્યો ેમની પાસે આવવા લાગ્યા. એવા માલિક મળવાથી તેઓ પોતાને ઘણા ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. મનુષ્યની યોગ્ય પરીક્ષા કરવામાં મહારાજ અતિશય ચતુર હતા. ગમે તેવો મનુષ્ય તેમની પાસે આવતાં તેઓ તેની પરીક્ષા કરી, તે જે કામને લાયક જણાતો તેવું કામ તેને સોંપતા. શૂરા સિપાઈઓ અથવા બુદ્ધિમાન કારકુનો જેટલા મળી આવતા તેટલાને તેમણે નોકરીએ રાખવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. તેમણે બુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક નોકરો ભેગા કરી તેમનામાં ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ આવતાં ભવિષ્યના મહત્કાર્યમાં તેઓ ઉપયોગી થઈ પડે, એવી દીર્ઘ- દૃષ્ટિ રાખવામાં જરા પણ આળસ કર્યું નહોતું.

એ પ્રમાણે નોકરો રાખતાં દસહજાર માવળી લોકો ભેગા થયા. શાહજીરાજાની પાયગા જુદે જુદે સ્થળે હતી, તે એકત્ર કરી તેમાં નવા નોકરો વધારી તેને ત્રણ હજાર સિપાઇઓની બનાવી દીધી. શાહજીરાજાએ તાબામાં સોંપેલા અને દાદાજી કોંડદેવે પોતાની જિંદગીથી નોકરીએ રાખેલા કેટલાક કારકુનો અદ્યાપિપર્યંત મહા- રાજ પાસેજ કાયમ હતા, તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગે તેમના તરફથી ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા મળવા લાગી. પોતાના તરુણ સ્વામીનો સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો સ્તુત્ય ઉમંગ અને હિંમત જોઈ તેમના શરીરમાં પણ સ્ફૂર્તિ થઇ. તેઓ મહારાજને પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રમાણિકપણે યોગ્ય લાગે તે સલાહ આપતા. મહારાજનું વય નાનું હોવા છતાં તેમનામાં સતત કર્તવ્યપરાયણતા અને અલૌકિક કલ્પનાશક્તિ હતી. એ જોઈ તેઓ તેમને અતિશય માન આપવા લાગ્યા અને તેમનો પડતો બોલ

ઝીલી લેવા લાગ્યા. મહારાજે પણ તેમના સદ્દગુણો જોઈ યોગ્ય કદર કરી અને તેમને શોભે એવી પદવીઓ આપી આગળ વધાર્યા. હાલ તુરત પોતાની જાગીર જેટલોજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખવો અને તાબાના નોકરોના મનમાં એ કલ્પનાનાં બીજ રોપવાં, એવો વિચાર કરી મહારાજે શામરાવ નીલકંઠ રાજેકરને પેશ્વા બનાવ્યો, બાળકૃષ્ણ પંત દીક્ષિતને મજુમદારી આપી, સોનોપંતને કારભારીનું કામ સોંપ્યું અને રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડેને સબનીસ નીમ્યો. એ સિવાય યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે અને બાજી ફસલકરને માવળા લશ્કરના સરદાર બનાવ્યા અને શિવાજી મહારાજ સ્વતઃ સર્વ સૈન્યના સેનાધિપતિ થયા. સરનૌબતનો હોદ્દો હજુ સુધી કોઇને આપ્યો નહોતો. પોતાની જાગીર બહાર સ્વસત્તાનો વિસ્તાર વિશેષ વધ્યો નહોતો, તેમ છતાં મહારાજે એટલાજ વિસ્તારમાં સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી તે કાયમ રાખવાનો અને તેના ઉપર ભવ્ય મહાલય બાંધવાનો ઉદ્યોગ આગળ કેવી રીતે વધાર્યો, તે યથાક્રમ લખવામાં આવશે.

प्रकरण ७ मुं–स्वसत्तानी वृद्धि

શિવાજી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યા પછી તેને આવશ્યક થઇ પડે એવી થોડીઘણી વ્યવસ્થા કરી સ્વસત્તા વધારવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. તેમણે એ ઉદ્યોગનો આરંભ શી રીતે કર્યો, તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં પોતાની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કેવી હતી, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું આ સ્થળે ઉચિત ગણાશે.

નીરાનદીના દક્ષિણ કિનારાનો પ્રદેશ, પૂર્વમાં શિરવળપર્યંત અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણાનદીની ઉત્તર તરફના ડુંગરપર્યંત હતો. તે પ્રદેશ હિરડસ માવળના બાંદલ નામક દેશમુખના તાબામાં હતો. એ બાંદલ તેનું મહેસૂલ વસૂલ કરતો હતો. રોહિડા નામક કિલ્લો પણ તેના સ્વાધીનમાં હતો. એ દેશમુખ શિવાજી મહારાજ ઉપર પહેલાંથીજ ઈર્ષ્યા રાખતો હતો.× તેણે પોતાના તાબાના કિલ્લા પર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખેલો હોવાથી તેના રક્ષણ માટે મનુષ્યો પણ પુષ્કળ રાખ્યાં હતાં. મહારાજ નજીકના કિલ્લા હસ્તગત કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે એ કિલ્લો તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. પુરંદરના કિલ્લાની આસપાસના પ્રદેશો ઉપર બાદલની સંપૂર્ણ નજર હતી. શિવાજી મહારાજે જ્યારે એ કિલ્લો તાબામાં લીધો ત્યારે તેને પોતાના કિલ્લા સંબંધી મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

× આ બાંદલ પૂનાના બાર માવળાઓમાં બહુ જોરાવર હતો અને ત્યાંની વસૂલાત તે લેતો હતો. દાદાજીને તે બિલકુલ ગણકારતો ન હતો, તેથી તેના પર દાદાજીએ સવારી કરી; પણ બાંદલે દાદાજીનાં માણસોને મારીને હાંકી કાઢ્યાં. પાછળથી કાનોજી નાઇક જેધે તેને સમજાવીને દાદાજીની મુલાકાતે લઇ આવ્યા હતા; પણ આ દેશમુખ શિવાજી મહારાજને અનુકૂળ થયો નહિ. બીજો એક ખોપડે નામનો અટકનો દેશમુખ હતો, તે પણ મહારાજ સાથે વિરોધ રાખતો હતો. જ્યારે મહારાજે તોરણા વગેરે કિલ્લા હસ્તગત કર્યા, ત્યારે આ બે દેશમુખોએ વિજાપુરસરકારના સરદારને ફરિયાદ કરી હતી.

કૃષ્ણા નદીથી વારણા નદીપર્યંતના કિનારાનો પ્રદેશ, ચંદ્રરાવ મોરે નામક મરાઠાના સ્વાધીનમાં હતો. જાવલી પ્રાંત ઉપર તેની સત્તા હતી અને હશમગઢ ઉપર તેનું થાણું હતું. એ મનુષ્ય મહાકઠણ હતો; તેથી જને સીધી રીતે વશ થાય તેવો નહોતો. એની પાસે મનુષ્યોની મોટી ટોળી હોવાથી તેના બળને લીધેજ તે કોઈને ગાંઠતો નહોતો.

વાઈ નામક ગામમાં વિજાપુર–સરકારે નીમેલો એક ઈનામદાર રહેતો હતો. પાંડવગઢ, કમળગઢ, વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેના સ્વાધીનમાં હતા. કોલ્હાપુર પ્રાંત એક મુસલમાન અધિકારીની વ્યવસ્થા નીચે હતો અને ત્યાંનો પન્હાળા નામક કિલ્લો તેનાજ સ્વાધીનમાં હતો.

કલ્યાણ પ્રાંત પૂર્વે નિઝામશાહીની સત્તા નીચે હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૩૬માં મોગલો સાથે થયેલા તહનામા પ્રમાણે તે પ્રાંત વિજાપુર સરકારની સત્તામાં આવ્યો હતો. એ પ્રાંતના બે વિભાગ પડી તેના ઉપર બે અધિકારીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા. કલ્યાણ–ભીમડીથી નાગોઠણા સુધીના ઉત્તર તરફના પ્રાંત ઉપર મુલાના અહમદ નામક એક કુલીન મુસલમાન સરદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. તેનું મુખ્ય થાણું કલ્યાણ–ભીમડીના હતું. તેના તાબાનો પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ હોવાથી ડુંગર ઉપરના અને ડુંગર નીચેના ઘણા કિલ્લા તેના સ્વાધીનમાં હતા. એ કિલ્લા પર સારો બંદોબસ્ત નહોતો. દક્ષિણ તરફના ભાગ ઉપર એક હબસી સરદારની નિમણૂક કરી હતી અને તેની પાસે તે ભાગ માત્ર જાગીર દાખલ હતો. એ જાગીર નિઝામશાહીસરકાર પાસેથી તેના પૂર્વજોને મળી હતી. એ જાગીર તેઓને એટલા માટે આપવામાં આવી હતી કે, તેમણે વહાણો રાખી સમુદ્રનું રક્ષણ કરવું અને મક્કે જનારા યાત્રાળુઓને [illegible] લઈ જવા. એ જાગીર વંશપરંપરાથી મળી નહોતી; પણ જે [illegible] ઉત્કૃષ્ટ કામ કરી [illegible] મળી હતી. [illegible]

[illegible]

કોંકણપટ્ટીમાં ઘણાં વર્ષોથી વિજાપુર સરકારની સત્તા ચાલતી હતી. તે પ્રાંતમાંનાં પરગણાં સરકારે જાગીરદાખલ આપેલાં હોવાથી ત્યાંના દેશમુખ વંશપરંપરાથી જાગીરોનો ઉપભોગ કરતા હતા અને જમીનોની મહેસુલ પણ તેઓજ વસુલ કરતા હતા. સરકારી અધિકારીઓ દાભોળ, અંજનવેલ, રત્નાગિરિ અને રાજાપુર નામક બંદરની વ્યવસ્થા કરતા હતા અને તે શહેરોની આસપાસના પ્રાંતોની મહેસુલ તેઓજ ઉઘરાવતા હતા. એ સર્વ દેશમુખીઓમાં વાડીના સાવંત દેશમુખ અત્યંત પ્રબળ હતા. ફિરંગી લોકોના તાબાના ગોવા પ્રાંતને લગતો મજબૂત પહાડી પ્રાંત પણ દેશમુખના તાબામાં જાગીરદાખલ હતો. શૃંગારપુરના સુર્વે[1] એ સાવંતોથી બીજી પંક્તિની યોગ્યતાના દેશમુખ હતા. તેમના તાબાનો પ્રાંત તદ્દન એકાંત હોવાથી તેઓ સિંહાસનમાંના ગણપતિ પેઠે ઘણે દરજ્જે સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હતા.

શિવાજી મહારાજ સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા, ત્યારે તેમની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની એવી વ્યવસ્થા હતી. એ પ્રાંતો પર તેમની દૃષ્ટિ હોય એ પણ સ્વાભાવિકજ છે. મહારાજે માવળીઓની સહાયતા વડે ઘાટ ઉપરના અને તેની નીચેના પ્રાંતનો અનુભવ મેળવેલો હતોજ તથા ત્યાંના કેટલાક દેશમુખીઓને વશ કરી લીધા હતા; તેજ પ્રમાણે કોકણ દેશની સ્થિતિનું અવલોકન કરવા માટે અને ત્યાંના દેશમુખીઓ અને કિલ્લેદારોને સમક્ષ મળી તેમની યવન-તાબેદારી વેગળી ફેંકી દેવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ કરી તેઓ આપણા સંકલ્પને અનુકૂળ થાય છે કે કેમ? તે જાણવા માટે મહારાજે પોતાના તાબાના બ્રાહ્મણ અને પ્રભુનોકરોને તે પ્રાંતોમાં મોકલ્યા. તેમણે સર્વ સ્થળે જઇ ઘણા દેશમુખ અને મરાઠા સરદારોને સમજાવી તેમને મહારાજના સત્સંકલ્પને અનુકૂળ કરી લીધા.

એ સમયે શિવાજી મહારાજ પાસે લશ્કરનો મોટો સંગ્રહ થયો હતો અને બીજાં વધારાનાં મનુષ્યો પણ તેમની પાસે નોકરીએ રહેવા તૈયાર હતાં; પરંતુ એટલાં બધાં મનુષ્યોને પગાર ક્યાંથી આપવો તેજ અડચણ આવી પડી હતી. તાબામાં આવેલા દેશની ઊપજ એકસરખા વધતા જતા ખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી નહોતી. નોકરોને વખતસર પગાર મળે તો તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક કોઈ પણ કામ કરવા તૈયાર હોય છે. લશ્કર અને પાયગા વધે તેટલી વધવા દીધા સિવાય આરંભેલું કાર્ય સિદ્ધ થવાની બિલકુલ આશા નહોતી. તેજ પ્રમાણે તાબે લીધેલા કિલ્લાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, તે ઉપર અન્નાદિ સામગ્રી પુષ્કળ રાખ્યા સિવાય શત્રુના ભવિષ્યના હુમલામાંથી તેનું

---

૧. ગ્રાંટ ડફ એનું નામ દળવી લખે છે અને ચિટનીસ, સભાસદ તથા ચિત્રગુપ્ત એનું નામ સુર્વે લખે છે.

રક્ષણ થવું શક્ય નહોતું. વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવાથી કોઇ પણ રીતે દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય ગતિ નથી, એ મહારાજના લક્ષમાં આવતાંજ તેમણે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. કોઇ પણ ધનાઢ્ય શાહુકાર મળી આવતાં તેની પાસેથી ઉછીનું દ્રવ્ય લેવા માંડ્યું અને જે શાહુકાર સીધી રીતે દ્રવ્ય આપતો નહિ તેની પાસેથી જોરજુલમથી દ્રવ્ય કઢાવતા. એ અન્યાયનું કામ તો ખરૂંજ; પરંતુ જે દેશકાર્યમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વનું હોવાથી તે સિદ્ધ થતાંજ સર્વનું કલ્યાણ થાય એમ હતું; તેથી બને તે માર્ગે મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની અનુકૂળતા કરવાની અગત્ય હતી. દ્રવ્યની લાલચ વડે મનુષ્યો અનુકૂળ થઇ શકે; પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તેને મીઠી વાણી કહીને વશ કરવાનો ઉપાય ન રહે, તો બીજો ઉપાય જોરજુલમ કરવાનોજ બાકી રહે છે.

એ સમયે મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, કલ્યાણના સુબેદાર મુલાણા અહમદ તરફથી વિજાપુરદરબાર તરફ મોટો ખજાનો મોકલવામાં આવે છે. એ ખજાનો કોકણમાં વાટને માર્ગે થઇને જવાનો હતો. તે લૂંટવાના ઇરાદાથી મહારાજે ત્રણસો ઘોડેસવાર અને કેટલાક માવળા સહિત ખજાનો લઇ જનાર ઉપર હુમલો કર્યો,[1] અને ખજાનો લૂંટી લઇ સઘળું દ્રવ્ય તત્કાળ રાયગડ પર લઇ ગયા. ખજાનાની સાથે મજબૂત લશ્કરી બંદોબસ્ત હતો; કારણકે શિવાજી મહારાજ [illegible] બીજો કોઇ પણ લૂટારૂ ટોળી તે લૂંટી લેશે, એવી સરદારને ધાસ્તી હતી. બને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં મહારાજનાં દશપંદર મનુષ્ય મરણ પામ્યા અને પાંચપચીસ ઘાયલ થયા હતાં, ત્યારે [illegible] ખાના પચીસ મનુષ્યો મરણ પામ્યા અને સોસવાસો મનુષ્ય ઘાયલ થયા હતા. [illegible]

[illegible]

ાર્યો અને તે સર કરી મુલાણા હયાતીસને[1] કેદ પકડ્યો; તેમજ ેના તાબાના સઘળા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. મહારાજે જ્યારે એ વિજયવાર્તા સાંભળી ત્યારે તેમને ઘણો આનંદ થયો. તેઓ સ્વતઃ કલ્યાણ ગયા, મુલાણાને કેદ કર્યો હતો તેને બંધનમુક્ત કરાવી તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને માનપૂર્વક વિજાપુર મોકલી દીધો. આબાજીપંતે એ મુલાણાની પુત્રવધૂને[2] યુદ્ધની ભીડમાંથી પકડી લીધી હતી. મહારાજ કલ્યાણ આવ્યા ત્યારે આબાજીએ તેમને વિનંતી કરી કે, "યુદ્ધમાંથી એક લાવણ્યસંપન્ન તરુણ સ્ત્રી મળી છે. મહારાજની સેવા કરવા યોગ્ય જણાયાથી તેને સંગ્રહી રાખી છે." એ સાંભળી મહારાજે તેને આજ્ઞા કરી કે, "જે સુંદર સ્ત્રી તમે સંગ્રહી રાખી છે તેને સભામાં લઇ આવો." આજ્ઞા થતાંજ કારભારીએ તે યુવતીને સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ કરી સભામાં હાજર કરી. તેને જોઈ મહારાજે હસતાંહસતાંજ કહ્યું કે, "એ યુવતીના જેવુંજ મારી માતુશ્રીનું રૂપલાવણ્ય હોત, તો હું પણ એના જેવોજ સુંદર સ્વરૂપ-વાન થાત." એ શબ્દો સાંભળી સર્વ મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગ્યું. મહા-રાજના મનોનિગ્રહ માટે સર્વને મોટી નવાઇ લાગી. મહારાજે આ-બાજી સોનદેવને કહ્યું કે, "જેને યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પરસ્ત્રીની અભિલાષા કદી પણ રાખવી નહિ. રાજાએ ઉચ્છિષ્ટ સ્ત્રીનો અંગીકાર કરવો નહિ. પરસ્ત્રીની અભિલાષાથી રાવણ જેવા બળવાન રાજાનો નાશ થયો છે, તો પછી મારા જેવાની શી ગતિ? રાજાના મનથી સર્વ પ્રજા પોતાનાં સંતાન જેવી છે." એ બોધપૂર્ણ ભાષણ સાંભળી સર્વના મન ઉપર એવી છાપ પડી કે, "મહારાજ મહાપુરુષ છે. એમને હાથે કદી પણ અનાચાર થશે નહિ અને હાથ નીચેનાં મા-ણસોએ જો કદી અપકૃત્ય કર્યું તો તે તેમને પસંદ પડશે નહિ." મહારાજે તે યુવતીને વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કરી સન્માનપૂર્વક તેના

---

૧. પ્રો. સરકાર એનું નામ નવૈયત હતુ એમ જણાવે છે. વળી તે આગળ જણાવે છે કે, મહમદ આદિલશાહ સખ્ત બિમાર હોવાથી આ મુલ્લાં ઘણા દિવસથી વિજાપુરમાં હતો અને તેની આ જાગીરમાં અવ્યવસ્થા થવાથી એ પ્રાંત સહેલાઇથી મહારાજના હાથમાં આવ્યો.

૨. શિ. દિ. માં લખ્યું છે કે, તે મુલાણાની કન્યા હતી. તેને આબા-જી સોનદેવે મુલાણા પાસેથી પૈસા આપી રાજીખુશીથી વેચાતી લીધી હતી. "તવારીખ-ઇ-શિવાજી" નામના ગ્રંથમાં પણ આવોજ ઉલ્લેખ છે. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, એ બીજાજ કોઈ મુસલમાનની દીકરી હતી.

સસરા પાસે વિજાપુર મોકલી દીધી.[૧]

કલ્યાણ પ્રાંત જીતવાથી મહારાજે આબાજી સોનદેવની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને તે પ્રાંતનો સૂબેદાર નીમ્યો. તે પ્રાંતમાં જમીન-મહેસૂલની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ શરૂ કરી. યવનરાજ્યઅમલથી પ્રજા ઘણી કંટાળી ગઈ હતી, તેને આશ્વાસન આપી નચિંત બનાવી તે પ્રાંતમાં જે પ્રાચીન સંસ્થાઓ લુપ્તપ્રાય થઇ હતી, તેનું પુનરુજ્જીવન કર્યું. દેવસ્થાનોને અને બ્રાહ્મણોને પૂર્વે જે વર્ષાસનો મળતાં હતાં, તે પુનઃ શરૂ કર્યાં અને જે વર્ષાસનો ચાલુ હતાં તેને ચાલુ રહેવા દીધાં; એથી સર્વ હિંદુપ્રજાને સંતોષ થયો. મહારાજની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહી.

એ પ્રાંતમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી મહારાજને અને તેમના તાબાના નોકરોને ઘણો ઉત્સાહ થયો. મુલાણાની ચિંતા દૂર કર્યા પછી તેમણે આસપાસના કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તેમણે કિલ્લેદારોને પ્રથમ સમજાવીને કહાવી મોકલ્યું અને રક્તપાત વગર તેઓ કિલ્લા સ્વાધીન કરે છે કે કેમ, તે તપાસી જોયું. એમ કરતાં જેઓએ કબૂલ ન કર્યું તેઓના ઉપર અકસ્માત્ છાપો મારી કિલ્લા સર કર્યા. મહારાજે એ નીતિ પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. તેમણે વિચાર કર્યો કે, માવળા અને ધાવકરી લોકોને કિલ્લાની ગુપ્ત માહિતી હોય છે. જે કિલ્લાની તેમને માહિતી ન હોય તે કિલ્લાના માહિતગાર મનુષ્યો મેળવવા. તેમ જ્યાં એકાદ કિલ્લામાં પ્રવેશ ન કરી શકાય ત્યાં તે કિલ્લા તરફના [illegible] ગામના કોઈક મનુષ્યને ફોડી અને તેને આપવા [illegible] કિલ્લા નીચેના ગામલોકો એ [illegible]

[illegible]

હિંદુ રાજા થવાથી કોઈ પણ બાબતમાં કોઇનો જોરજુલમ ચાલતો નથી, એ જાણી સર્વ હિંદુપ્રજાજન મહારાજને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. સ્વધર્મનું રક્ષણ થવા લાગ્યું અને સ્વરાજ્યનો અનુભવ થવાથી સર્વને સુખ થયું.

કલ્યાણ પ્રાંતના ઉત્તર ભાગની પ્રજા સુખી અને આબાદ થઇ છે, એ સાંભળી સીદીના તાબાના દક્ષિણ વિભાગની હિંદુપ્રજાના મનમાં પણ પોતાના પર શિવાજી મહારાજની સત્તા થાય, એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તે સમયે હબસીઓની નોકરીમાં સોડવળેકર અને કોડવળેકર નામક બે મરાઠા જમાદાર હતા. તેમણે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, "અમને હબસીઓની તાબેદારીનો કંટાળો આવ્યો છે. તેઓ અમને અનેક પ્રકારે છેતરે છે. આપ કોંકણમાં પધારો તો અમે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લા આપને અપાવી શકીશું. એ કિલ્લા સ્વાધીનમાં આવવાથી આપના તાબામાં પુષ્કળ પ્રાંત આવશે અને અમે યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઇ આપના તાબામાં આવીશું." એ પ્રજાની અનુકૂળતા જોઈ મહારાજ કેટલાંક મનુષ્યો સહિત ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને તે કિલ્લા તેમણે સ્વાધીન કરી લીધા. એ કિલ્લાની પાસેજ સુરગઢ નામક કિલ્લો હતે, તે પણ હસ્તગત કર્યો અને આસપાસના પ્રાંતો પર પોતાની સત્તા સ્થાપી. હબસીઓનો પ્રાંત તેમના હાથમાં આવ્યો તો ખરો; પરંતુ તે હમેશને માટે તેમના સ્વાધીનમાં રહેવો એ અતિ કઠિન હતું. સીદી અતિ પ્રબળ હતો, તેથી મહારાજે બીરવાડીને સારૂં નાકું જાણી ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો; તેમજ રાયરીના× મજબૂત ડુંગર પર લિંગાણા નામક કિલ્લો બંધાવ્યો. પાછળથી એજ કિલ્લાને વિશેષ મજબૂત બનાવી તેનું નામ રાયગઢ પાડ્યું. એ કિલ્લા પર મહારાજે પોતાનું સર્વ લશ્કર રાખી મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો. આ પ્રમાણે કોલાબા પ્રાંતનો પૂર્વ ભાગ હબસીના હાથમાંથી મહારાજના તાબામાં આવ્યો.

એ ચઢાઇમાં શિવાજી મહારાજને પ્રસિદ્ધ ભવાની–તલવાર પ્રાપ્ત થઇ. મહારાજ હરિહરેશ્વરનાં દર્શન કરી પાછા આવતા હતા, તે સમયે તેમને કોઇએ કહ્યું કે, "ગોવલકર સાવંતને ઘેર એક પ્રસિદ્ધ તલવાર છે. તેનું મૂલ્ય ત્રણસો હોન છે." પાસેનાં મનુષ્યોએ મહારાજને ભલામણ કરી કે, તેમની પાસેથી એ તલવાર આપે લેવી. એ સાંભળી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, "કોઇ પણ માનનીય પુરુષ પાસે કોઇ વસ્તુ હોવાનું સાંભળી ખરા વીરપુરુષે તેની અભિલાષા

× રાયરી અને લિંગાણા એ બે કિલ્લા જુદા જુદા છે અને રાયરીના કિલ્લાનેજ પાછળથી રાયગઢનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

ખવી નહિ. પુરાણુમાં લખેલી સ્યમંતકમણિની કથા તમારા લક્ષ્યમાં
હોજ. તે મણિને માટે માંહોમાંહે ઉત્પન્ન થયેલું વૈર તો સ્વ-
ગવાનજ નિભાવી શકે. મનુષ્યે ક્ષુદ્ર વસ્તુ માટે નિરર્થક વૈર બાંધવું
ચિત નથી." મહારાજનું નિઃસ્પૃહપણું જોઈ પાસેનાં મનુષ્યો ચૂપ
થઇ ગયા. સાવંતના કારભારીઓએ પોતાના સ્વામીને સલાહ આપી
, "શિવાજી મહારાજ જેવા પ્રતાપી પુરુષ સાથે મૈત્રી કરવાની અનુ-
કૂળ સંધિ આવી છે, તે વ્યર્થ જવા દેવી નહિ. તમારી પાસેની તલવાર
તેમને અર્પણુ કરી તેમની સાથે મિત્રતા બાંધવી ઉચિત છે." એ
સલાહ સાવંતને રુચિકર થઇ પડી. તેમણે મહારાજની મુલાકાત લઈ,
તેમને ભવાની–તલવાર ભેટ આપી, એથી મહારાજ ખુશી થયા. તલ-
વારની ભેટના બદલામાં તેમણે તેમને ત્રણસો હોન તથા પોશાકની
ભેટ આપી અને તેમને પોતાના તાબામાં નોકરીએ રાખ્યા. એ
તલવાર ઉપર મહારાજને ઘણો પ્રેમ હતો. કોઈ પણ ચડાઈમાં જતી
વખતે મહારાજ તેને સાથે લીધા સિવાય ક્યાંય જતા નહોતા. એનું
નામ તેમણે "ભવાની" રાખ્યું હતું. એ તલવાર હાથમાં લીધા
પછી પ્રત્યેક ચડાઇમાં મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી તેઓ
તેની નિત્ય પૂજા કરતા હતા નવરાત્રિના દિવસમાં એ તલવાર દેવીના
સ્થાન આગળ મૂકી, તેની પૂજાઅર્ચા કરતા અને દશેરાને દિવસે
પુનઃ હાથમાં પકડી નવીન ચડાઈમાં જવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે નવીન ચડાઈ કરવા [illegible]પુર શહેર ઉપર હુમલો
કર્યો. એ શહેર [illegible] તાબામાં હતું. [illegible]

[illegible]

સ્ત્રીને ત્રણ પુત્રો હતા. જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ બાલાજી આબાજી અને બીજા બેનાં નામ ચિમણાજી અને શામજી હતાં. વિસાજીએ એ ત્રણ જણાને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. બાલાજી એક કસબાદારના હાથ નીચે કારકુન હતો. શિવાજી મહારાજની સવારી કોંકણમાં આવી છે, તે સાંભળી તેણે તેમને પોતાની દૈન્યાવસ્થાના વર્ણન સહિત એક પત્ર લખ્યો. તે પત્રમાં લખેલા અક્ષર જોઇને મહારાજ ઘણાજ ખુશી થયા અને પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું કે, "તમારે અમારા તાબામાં કારકુનની નોકરી સ્વીકારવી." બાલાજીએ પ્રત્યુત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે, 'મારા મામાનું દેવું વાળ્યા સિવાય મારાથી આપની નોકરીમાં આવી શકાય તેમ નથી." મહારાજ જ્યારે રાજાપુર ગયા, ત્યારે તેમણે ત્યાંના લોકોને કહ્યું કે, "અહીં બાલાજી આબાજી નામક કોઇ ગૃહસ્થ રહે છે, તેને મારી પાસે લઇ આવો." બાલાજીને ખબર મળતાં તે મહારાજ પાસે ગયો. એ સમાચાર તેની માતાએ સાંભળ્યા, એટલે તે ગભરાઇ અને દોડતી મહારાજ પાસે ગઈ. તેને તેમણે કાલાવાલા કરી પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. એ સાંભળી મહારાજને ઘણી દયા આવી. તેના બીજા બે પુત્રોને પોતાની પાસે બોલાવી તે સ્ત્રીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, "જેમ તમારા આ ત્રણ પુત્રો છે, તેજ પ્રમાણે મને તમારો ચોથો પુત્ર સમજી તેમને મારી સાથે મોકલો. હું તેમનું કલ્યાણ કરીશ." બાલાજીના અક્ષર જોઈને મહારાજ પ્રથમથીજ સંતુષ્ટ થયા હતા. તેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થતાં તેની કુલીનતા અને બુદ્ધિ જોઇ મહારાજને વિશેષ આનંદ થયો અને તેને પોતાનો ચિટનીસ, ચિમણાજી જમાખર્ચ લખવામાં કુશળ હોવાથી તેને દફતરદાર અને શામજીને રાયગઢનો કારભારી નીમ્યો. એ પ્રમાણે મહારાજે ત્રણે બંધુઓને સારી નોકરી આપી.

બાલાજી આબાજી ઉપર મહારાજની વિશેષ કૃપા હતી. મહારાજ પ્રત્યેક ગુપ્ત કામ પ્રથમ તેને કહેતા. તે અતિશય પ્રમાણિક અને સ્વામીનિષ્ઠ હોવાથી મહારાજનો તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વિશેષ મહત્ત્વના પત્રો અને ખરીતા તેઓ હમેશાં તેની પાસેજ લખાવતા. તે ઉત્તમ લેખક હતો અને પ્રબંધને ક્રમવાર ગોઠવતો, તેથી તેને કોઈ પણ વિષય સંબંધી થોડીક સૂચના આપવાથી પૂરતું થઇ પડતું. થોડીક સૂચના મળતાંજ તેને ક્રમવાર ગોઠવી મુદ્દાસર પ્રબંધ લખવાના કામમા તે નિપુણ હતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે, સવારીમા ફરતાં એક સમયે મહારાજે તેને એક ખરીતો લખવાની સૂચના આપી હતી; પરંતુ સમસ્ત દિવસમાં એક પછી એક કામ નીકળ્યાથી રાત્રિ થતા સુધી તેને ખરીતો લખવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. રાત્રિએ મહારાજે તેને પોતાની પાસે બોલાવી ખરીતા લખવા સબંધી પૂછ્યું. એ સાંભળતાંજ બાલાજી ગભરાઇ ગયો. તેને ખાતરી હતી કે, ના

કહેવાથી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે શિક્ષા થશે; માટે
વર્તવું જોઇએ, એવો વિચાર કરી તેણે ઉત્તરમાં "હા" કઈ
આજ્ઞા કરી કે, " ખરીતો કેવી રીતે લખ્યો છે, તે મને
ભળાવો." બાલાજીએ તરતજ દફ્તર છોડી તેમાંથી એક કે
હાથમાં લીધો અને જરા પણ અટક્યા વગર તે કાગળ
વાચવા માંડ્યો. સર્વ ખરીતો વાંચી સંભળાવ્યાથી મહાર
ખુશી થયા અને ક્રમવાર ખરીતો લખવા માટે બાલાજીન
કર્યાં. બાલાજી પાસે એક નોકર દીવો લઇને ઊભો હતો,
ચતુરાઈ જોયેલી હોવાથી તેને હસવું આવ્યું. મહારાજે તે
કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, "મહારાજ!
હમણા જે કાગળ વાંચ્યો છે, તે તદ્દન કોરો છે. તે ઉપર
લખ્યું નથી." બાલાજીની ચોરી પકડાઈ જતાં તેણે મહારા
પોતાનો અપરાધ કબૂલ કર્યો અને ખરીતો લખવાનો સ
રીતે મળ્યો નહિ તેનું કારણ કહી સંભળાવ્યું. તેની એવી સ
બુદ્ધિશક્તિ જોઇ મહારાજને અતિશય સંતોષ થયો.

प्रकरण ८ मुं–पितृसंकटनिवारण

શિવાજી મહારાજે, વિજાપુરસરકારના પ્રાંતોમાં અત્યાર સુધીનાં બેત્રણ વર્ષપર્યંત જે ધમાલ મચાવી હતી, તેના સર્વ સમાચાર શાહી દરબારમાં વખતોવખત પહોંચતા હતા; પરંતુ તે તરફ સરકારે વિશેષ લક્ષ આપ્યું નહોતું. કલ્યાણના સુબેદાર મુલ્લાણાને પાયમાલ કર્યાથી તે વીલે મોંએ વિજાપુરના દરબારમાં ગયો હતો. તેને મોઢે બાદશાહે મહારાજ સંબંધી થોડીઘણી હકીકત સાંભળી, ત્યારે તેમને જણાયું કે, હવે શિવાજી મહારાજની હિલચાલ તરફ દુર્લક્ષ કરવું યોગ્ય નથી. શિવાજી મહારાજે સરકારી ખજાનો લૂંટયો, કલ્યાણ પ્રાંત તાબામાં લીધો, નજીકના ઘણા પ્રાંતો હસ્તગત કર્યા અને હજી તે બીજા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લેવાના તથા સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લેવાના ઉદ્યોગમાં છે, એ સમાચાર વિજાપુરમાં પ્રસરવાથી ત્યાં ગંભીર ચર્ચા થઇ રહી. બાદશાહ અહમદ આદિલશાહને સંશય આવ્યો કે, "એ સર્વ શાહજીરાજાનોજ ગુપ્ત પ્રપંચ હોવો જોઇએ. તેમણે પોતાના પુત્રને અંદરખાનેથી ચડાવ્યાથી તેણે પ્રકટ રીતે તોફાન શરૂ કર્યું છે." સંશય ઉત્પન્ન થવાનાં બીજાં કારણો એ હતાં કે, રણદુલ્લાખાન કર્ણાટકથી પાછો આવ્યા પછી તે પ્રદેશનો સર્વ બંદોબસ્ત કરવાનું કામ શાહજીરાજાને સોંપ્યું હતું તથા ત્યાંની સુબેદારી પણ તેમનેજ સોંપી હતી. ત્યાંની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા શાહજીરાજાના હાથમાં આવ્યાથી અને ત્યાંની પ્રજાનો વિશ્વાસ અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યાથી, તેમના મનમાં ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાના વિચારો પણ ઘોળાયા કરતા હતા; એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યુંજ છે. શિવાજી મહારાજે જે પ્રાતો ઉપર તોફાન મચાવ્યું હતું, તે થોડા સમય પરજ શાહજીરાજાના હાથમાંથી જતા રહેલા હોવાથી તે પ્રાંતો પુનઃ પોનાના તાબામા આવે એ ઇચ્છાથીજ તેમણે પોતાના પુત્રદ્વારા એવી ખટપટ ચલાવેલી હોવી જોઇએ, એવો વહેમ બાદશાહને આવે એ સ્વાભાવિકજ હતું.

બાદશાહને સંશય આવ્યો તો ખરો; પરંતુ પ્રકટ રીતે શાહજીરાજાનો પરાજય કરવાનું બની શકે એમ નહોતું. શિવાજી મહારાજ ઉપર ચડાઇ મોકલવામાં આવે તો આ તરફ કર્ણાટકમાં શાહ-

જીરાજ પોતાની વિરુદ્ધ થઇ ત્યાંની ધનસંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડે, તેથી બાદશાહે એ કાંટો યુક્તિપૂર્વક કાઢવાનો વિચાર કર્યો. તેણે શાહજીરાજાને પ્રથમ પત્ર લખાવી મોકલ્યો કે, "તમે અમારા પ્રામાણિક અમીર હોવા છતાં તમારો પુત્ર પૂના પ્રાંતમાં રહીને અમારી વિરુદ્ધ વર્ત્તે છે. તેણે અમને વિશ્વાસઘાત કરી અમારા તાબાના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા છે અને કલ્યાણ પ્રાંત પણ કબજે કર્યો છે, એ રીત સારી નહિ. એમાં અમારૂં હિત શું છે? તમને આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવે છે કે, શિવાજીએ વિશ્વાસઘાતકતા, બેદરકારી અને [illegible] કરવી જોઇએ નહિ, એવી તેને તમારે ચેતવણી આપવી. તેણે અમારા તાબામાં રહીને અમારી કૃપા સંપાદન કરવી. એ પ્રમાણે વર્તશે તે ખુશી નહિ હશે, તો તમારા ઉપર અમારી ઇતરાજી થશે, તમારી જાગીરો છીનવી લેવામાં આવશે અને તેને તથા તમને શિક્ષા કરવામાં આવશે. તમારાથી એને આજ્ઞામાં રખાતો ન હોય કિંવા તેને પરાજય થતો ન હોય, તો તેને અમારા દરબારમાં લાવશે."

શાહજીરાજાએ બાદશાહને ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે, "શિવાજી મારો પુત્ર છે; પરંતુ તે મારી આજ્ઞાના રહેતો નથી. તે વિષે તેમાં મારો કાંઇ ઇલાજ નથી. હું બાદશાહનો રાજભક્ત નોકર [illegible] એના કાર્યમાં મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. મારે આ[illegible] હોય તો હું અંતઃકરણપૂર્વક હજૂરની પાસે હાજર થવા તૈયાર [illegible] આપ નામદાર શિવાજી ઉપર ચડાઈ મોકલી તેને છતનો પાડી [illegible] વરો અથવા તેની સાથે [illegible] હું એ કામની વચ્ચે આવું તો મારી [illegible] નહિ. મને એ સિવાય બીજું કાંઇ [illegible]

[illegible]

પુનઃ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે, " તમે તમારા પુત્રનું તોફાન અને ઉદ્ધતાઈ બંધ કરાવો." બાદશાહે અન્ય સરદારોદ્વારા પણ રાજાને ઘણું કહે- વડાવ્યું; પરંતુ રાજા સર્વને એકજ પ્રકારનો ઉત્તર આપતા હતા કે, " શિવાજી સાથે મારે કંઈ સંબંધજ નથી. તે સરકાર સામે જેમ બળવો કરે છે, તેમ મારી સાથે પણ બળવાખોર જેવીજ વર્ત- ણુંક ચલાવે છે." અંતે બાદશાહે રાજા પાસે પોતાની સમક્ષ શિવાજી મહારાજ પર એવા આશયનો પત્ર લખાવ્યો કે, "તમારે એકદમ વિજાપુર આવવું અને બાદશાહના જે કિલા, કોટ વગેરે સ્વાધીનમાં લીધા હોય તે તેમને સ્વાધીન કરવા. તમારા એવા વર્તનને લીધેજ બાદશાહની મારા પર અતિશય ખતરાજી થઇ છે."

પિતાનો પત્ર પ્રાપ્ત થતાંજ શિવાજી મહારાજ ઊંડા વિચારમાં પડ્યા. " મારે લીધેજ પિતાને માથે સંકટ આવી પડ્યું. હવે શું કરવું ? તેમની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી આજપર્યંત મેળવેલા કિલ્લા અને પ્રાંત છોડી દેવાથી, તેમજ યવનોના તાબેદાર થઇ રહેવાથી, મેં શરૂ કરેલું સ્તુત્ય કાર્ય અપૂર્ણ રહેશે અને જે સ્થિતિનો મને અતિ- શય તિરસ્કાર છે, તેજ સ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે." શિવાજી મહા- રાજના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતાં તે ચિંતાગ્રસ્ત થયા. તેમની ચિંતાગ્રસ્ત–ઉદાસીન–અવસ્થા જોઇ સઇબાઇએ તેમને ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું. મહારાજે તેને પોતાના પિતાનો પત્ર વાંચી સંભ- ળાવ્યો અને હવે શું કરવું, તે પૂછ્યું. સઇબાઇએ ઉત્તર આપ્યો કે, " અમે તો સ્ત્રીજાતિ છીએ. અમારી બુદ્ધિ કેટલી ? આપની પાસે બુદ્ધિમાન–ચતુર–કારભારીઓ અને સરદારો છે, તેમની સલાહ લેવી જોઇએ; તોપણ મને પૂછો છો ત્યારે કહું છું કે, " આપે રાજ્ય મેળવવાનો અને સ્વધર્મનું તથા ગૌબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે યોગ્યજ છે. ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખી કાર્ય આગળ ચલાવવું. યશ આપનાર તે મહાપ્રભુ સમર્થ છે. રાજ્ય મેળવવુંજ છે ત્યાં પછી મોહ શા કામનો ? મોટા મહારાજ દૂર પ્રદેશોમા છે, નહિ તો આ સ્થિતિમાં શું કરવું, તેનું નિરાકરણ તેમનીજ પાસે કરાવત." સઇબાઈના વચનો સાંભળી મહારાજને સંતોષ થયો. ત્યાર પછી માતુશ્રી, સરદાર અને કારભારીઓને પૂછતાં, તેમણે પણ એવીજ સલાહ આપી. શિવાજી મહારાજે શાહજીરાજાના પત્રનો ઉત્તર લખતા જણાવ્યું કે, " મારા ત્યાં આવવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ફળપ્રાપ્તિ થવાની નથી. મેં જીતી લીધેલા કોટ–કિલ્લા અને તે સાથેના પ્રાંતો છોડી દેવાને હું ખુશી નથી; માટે જેનાં ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે તે થશે."

શાહજી મહારાજનો પ્રત્યુત્તર મળતાંજ તેમણે તે પત્ર બાદશાહને વંચાવી વિનંતી કરી કે, " મારો પુત્ર મારા આધીનમા નથી. આપ

નામદારને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે તેનો પરાજય કરો. મારા પર વિનાકારણે દોષારોપ કરી કોપાયમાન થશો નહિ." તેમ છતાં બાદશાહને સંતોષ થયો નહિ. બાદશાહને એવુંજ લાગ્યું કે, એ કામમાં શાહજી રાજાનોજ સર્વ પ્રપંચ છે. તેમને શિક્ષા કર્યા સિવાય શિવાજી મહારાજની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવશે નહિ. બાદશાહે ભીંતમાં પથ્થરનો એક ગોખલો કરાવી તેમાં બેસવા જેટલી જગ્યા રખાવી અને તેમાં રાજાને ચણી લઈ, ફક્ત એક ફૂટ જેટલી જગ્યા ચણી લેવાનું બાકી રહેવા દીધું અને કહ્યું કે, "અમુક મુદતમાં તમારો પુત્ર મારે શરણે નહિ આવે, તો આ ફૂટ પણ ચણી લેવામાં આવશે." રાજાને એ ગોખલામાંથી દિવસમાં એકએ વખત બહાર કાઢી પુનઃ તેમાં બેસાડી દેતા. જો શિવાજી મહારાજ બાદશાહને શરણે ન આવે તો શાહજીરાજાને જીવતાંજ ભીંતમાં ચણી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો.

શિવાજી મહારાજે જ્યારે પિતા ઉપર અતિ ભયંકર પ્રસંગ આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમના હૃદયમાં અતિશય વેદના થઈ અને ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તવું તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતાને લીધે પિતાના પ્રાણનો નાશ થવાના વિચાર આવતાં તેમનું હૃદય શોકવિહ્વળ થયું. એવા મહાપરાક્રમી નરરત્નનો [illegible] કારક રીતે અંત થાય અને તે પણ પુત્રની ઉદ્ધતાઈને લીધેજ [illegible] તે અનાર એક સુશીલ પિતૃભક્ત પુત્રના હૃદયમાં અત્યંત [illegible] ઉત્પન્ન કરેજ. આજપર્યંત મેં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, તે [illegible] [illegible] આવતા છે અને તે માટે રાજાએ મને કાંઈ પણ [illegible] કરી નથી, તેથી તે કાર્યો તેમને [illegible] જોઈએ, એમ [illegible] શિવાજી મહારાજે [illegible] કાર્યો નિશ્ચય [illegible] આવતા [illegible] તેમને [illegible]

[illegible]

મમાંથી સ્વદેશને મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કરવાનો તેમણે જે સંકલ્પ
વખત કર્યો હતો, તે પિતૃમોહને લીધે હમણાં ચલિત થવાનો
અવ આવ્યો હતો. તેમણે વિચાર્યું કે, "સંકલ્પનો ત્યાગ નહિ
વામાં આવે તો આપણે પિતૃહત્યાનું કારણ થઈશું અને પિતૃરક્ષણ
વા માટે યવનોને શરણે જઈશું તો ઠરેલો સંકલ્પ અસિદ્ધ રહેવા-
જગતમાં આપણું હાસ્ય થશે." શિવાજી મહારાજની સ્થિતિ એક
રફ વાવ અને બીજી તરફ કૂવા જેવી થઇ પડી હતી; પરંતુ એ
સંગે સ્વસંકલ્પત્યાગ નહિ કરતાં પિતૃસંકટનિવારણ કરવાની તેમણે
જે અજાયબીભરેલી યુક્તિ યોજી, તે ઉપરથી તેમની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના-
શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા સારી પેઠે જણાઇ આવે છે.

શિવાજી મહારાજે અત્યાર સુધી મોગલોના દેશમાં યત્કિંચિત
પણ ઉપદ્રવ કર્યો નહોતો, તેનું કારણ સ્પષ્ટજ હતું કે, એ બાદશાહી
સાથે એકદમ વિરોધ કરવો, એ ઇષ્ટપ્રદ નહોતું. વળી સરહદના
મુલકોમાં મોગલોનો બંદોબસ્ત ઘણો સારો હતો. બીજું કારણ એ
હતું કે, વિજાપુરસરકારની સત્તા દુર્બળ કરી નાખનાર રિપુ ઉત્પન્ન
થાય અને શાહજીરાજા જેવો શૂરો અને બળવાન સરદાર કિંવા તેનો
તેજસ્વી પુત્ર એ સરકારના રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરે, એ મોગલ
બાદશાહને ઇષ્ટપ્રદ લાગવા જેવું હતું. વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ
કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ક્વચિત્ પાછા હઠવું પડશે, તો મોગલોનો
આશ્રય લઇને આત્મરક્ષણ કરી શકાશે; એવું જણાયાથી મહારાજે
તે સરકારને સહજ પણ દૂભવી નહોતી.

શિવાજી મહારાજને, મોગલ બાદશાહનો ઉદ્દેશ બરોબર સમજાયો
હતો, તેથી તેમને આ પ્રસંગે ખાતરી થઇ કે, "હમણાં તેમની પાસે
મદદ માગવામાં આવશે, તો તેઓ તત્કાળ આપશે." તેથી મહારાજે
શાહજહાં બાદશાહને, તેનો દીકરો મુરાદબક્ષ કે જે તે વખતે દક્ષિણનો
સુબેદાર હતો, તેની મારફતે વિનંતી કરી કે, "મારા પિતા શાહજીરાજ
ઉપર વિજાપુર સરકારની ઇતરાજી થવાથી તેઓએ તેમને ભીંતમાં ચણી
લઇ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેમને પ્રાણસંકટમાંથી છોડા-
વવાની કૃપા કરવી અને તેમને આપના તાબામા લેવા. હું પણ
આપની નોકરીમાં રહેવા ખુશી છું. નિજામશાહીના સંબંધને લીધે
ઉત્પન્ન થયેલો ક્લેશ મનમાં નહિ લાવતાં, એ શૂરવીર અને પ્રમાણિક
સરદારને જીવતદાન દેવાથી દક્ષિણમાં મોગલાઈ સત્તા વૃદ્ધિગત અને
મજબૂત કરવા માટે, તેમના તરફથી તેમજ મારા તરફથી આપને
ઘણી સહાયતા મળશે." એ મતલબની અરજી જે વખતે રૂઘનાથ પંત
મુરાદબક્ષ પાસે લઇને ગયો, તે વખતે તેના મોમાથી પાણી છૂટયું
હશે! નિજામશાહીને મદદ કરતાં, શાહજીરાજાએ વિલક્ષણ શૌર્ય અને
પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તે મુરાદબક્ષ વીસર્યો નહોતો; તેજ પ્રમાણે

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં શિવાજી મહારાજે પ્રદર્શિત કરેલી કાર્યદક્ષતા અને યુક્તિમત્તા, તેમના કાને વખતોવખત આવેલી હશે. એવો પરાક્રમી અને શૂરો સરદાર પોતાને અનુકૂળ થાય, તો નિઝામશાહી પ્રમાણે આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પાયમાલ કરતાં વિલંબ લાગે નહિ; એવું તેમણે વિચાર્યું હોય, તો તે પણ સ્વાભાવિક છે.

મહારાજની આ નમ્રતાભરેલી અરજીનો મુરાદબક્ષે સને ૧૬૪૯ના માર્ચ માસમાં એવો જવાબ આપ્યો કે, "તમારી માગણી શી છે તે જણાવવાને તમારા કોઈ વિશ્વાસુ વકીલને અમારી પાસે મોકલો." મહારાજે પોતાના વકીલને મોકલી આપ્યો. મુરાદે એ વાત બાદશાહને જણાવી અને મહારાજની અરજ કબૂલ કરવાની ભલામણ કરી. આથી શાહજહાં બાદશાહનું મન પીગળ્યું અને તેમણે વિજાપુર સરકારને ખરીતો લખી મોકલ્યો કે, "શાહજીરાજાને કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા નહિ કરતા, છોડી દેવા." અને મહારાજને સને ૧૬૪૯ના ઓગસ્ટ મહિનામાં મુરાદબક્ષ મારફતે એવો કાગળ લખી મોકલ્યો કે, "શાહજીરાજાનું પૂર્વનું ગેરવર્તન મનમાં નહિ લાવતાં, અમે તેમને નોકરીમાં રાખવા ખુશી છીએ. તમને પણ પાંચહજાર ઘોડેસવારની મનસબ આપવા તૈયાર છીએ, માટે તમારા પિતા અને બીજા સગાસંબંધીઓને લઈને દરબારમાં હાજર થવું." એ બાબત પછી મુરાદબક્ષે શાહજીરાજાને એવો મતલબનો પત્ર લખ્યો કે, "તમારા પુત્ર શિવાજીએ તમારા છુટકારા માટે અરજ કરીને તમે બાદશાહની નોકરી કરવાને રાજી છો, એવું જણાવ્યું [illegible]

ની સખત મના કરી, ત્યાં નજરકેદ રાખ્યા. (ઈ૦ સ૦ ૧૬૪૯) શાહજી-રાજા લગભગ ચાર વર્ષ સુધી વિજાપુરમાંજ નજરકેદ રહ્યા હતા. ત્યાંથી મુક્ત થવા માટે તેમણે નાના પ્રકારના યત્નો કર્યા, પરંતુ આદિલશાહ તેમને કોઇ પણ રીતે કર્ણાટકમાંની પોતાની જાગીરમાં જવા દેતા નહોતા. તેમના તરફથી મોટા મોટા સરદારોએ બાદશાહને ઘણા સમજાવ્યા; પરંતુ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ચાર વર્ષ પછી રાજાને કર્ણાટકમાં જવા દેવાનું મુખ્ય કારણ એ બન્યું કે, તે પ્રદેશમાં જ્યાંત્યાં અરાજકતા થઇ રહી અને બાદશાહની સત્તા નિરર્થક થઇ પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. ત્યાંના રાજદ્રોહી બળવાખોરોનો પરાજય કરવાનું કામ અત્યંત કઠિન હતું. શાહજીરાજા જેવો બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર સરદાર તે કામમાં વિજય

તેમણે બાદશાહને કહ્યું કે, "એવા ગૌરવશાળી અને શૂરવીર સરદારનો નિંદ્ય રીતે વધ કરવાથી લોકોમાં તમારી નિંદા થશે અને સર્વ મરાઠા સરદારો આપના ઉપર ક્રોધે ભરાશે;" પરંતુ એ ખરૂં નથી, કારણકે એ બન્ને કારભારીઓ તે સમયે હયાત નહોતા, એમ જણાય છે. રણદુલ્લાખાનના રાજીનામાનો ચમત્કારિક પ્રકાર અગાઉ ટીપણીમાં જણાવ્યો છે. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, શાહજહાંએ આદિલશાહને પત્ર લખ્યો હોય એમ લાગતું નથી, તો પછી રણદુલ્લાખાનની ભલામણથીજ શાહજીરાજાનો છુટકારો થયેલો હોવો જોઇએ; પણ શાહજીરાજા અને શિવાજી મહારાજ પર મુરાદબક્ષ તરફથી આવેલા પત્રો રા. બ. પારસનીસ પાસે મૂળ ફારસી ભાષામાં છે. તે ખરા માનીને તેનો અનુવાદ કરેલો છે. તેમાંનો ત્રીજો પત્ર શિવાજી મહારાજની માર્ચ મહિનાની અરજી પછી મુરાદબક્ષે ખુદ શાહજીરાજાને લખેલો છે અને તેણે તે સાથે પોશાક પણ મોકલેલો છે. તેણે મોગલો સાથે શરતો કરવાને માટે વકીલ પણ મોકલવાનું લખેલું છે. ઑગસ્ટ મહિનામાં શિવાજી મહારાજને શાહજીરાજા વગેરેને લઇને હજૂરના દરબારમાં આવવાનું લખ્યું હતું. જો જેધેની શકાવલી ખરી માનીએ તો શાહજીરાજા આશરે જૂન મહિનામાં (જેઠ સુદિ પૂર્ણિમા) છૂટેલા હોવા જોઇએ. મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, શાહજહાં બાદશાહનો કાગળ આવવાથી આદિલશાહના મનમાં ઘણોજ ડર પેઠો. તેને લાગ્યું કે, જો આપણે શાહજીરાજાનો વધ કરીશું તો શિવાજી મહારાજ મોગલોના તાબામાં જતા રહેશે અને તેથી પોતાનો જિતાયલો મુલક પણ મોગલોની સત્તા નીચે જતો રહેશે. ઉપરાંત શાહજીરાજાએ મોગલોની નોકરી સ્વીકારેલી હોવાથી જો તેનો વધ કરીશું, તો મોગલ બાદશાહ આપણો જવાબ માગશે. આ બાબતનો તેને વિચાર થઈ પડ્યો. પછી રણદુલ્લાખાન અને મોરારપંતની ભલામણથી આદિલશાહે શાહજીરાજાને મુક્ત કર્યા.

મેળવે તેમ હોવાથી આદિલશાહે રાજાને ત્યાં મોકલ્યા; પરંતુ રાજાને ત્યાં મોકલતાં પહેલાં તેમની પાસે કબૂલાત કરાવી લીધી કે, "તેમણે મુધોળકરને અને તેની જાગીરને કંઈ પણ ઉપદ્રવ કરવો નહિ." બાદશાહ એટલુંજ કરીને અટક્યા નહિ, પણ તેમણે બનેલી વાત ભૂલી જઇને પરસ્પર વચ્ચે સ્નેહસંબંધ થાય તે માટે રાજાને કહ્યું કે, "તમે તમારી ઇનામી-જમીન ફેરબદલ કરો. ઘોરપડેએ પોતાની કર્ણાટકની સઘળી જાગીર શાહજીરાજાને આપવી અને રાજાએ [illegible] પ્રાંત ઉપરનો હક્ક ઘોરપડેને આપવો." બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે પોતાની જાગીરો ફેરબદલ કરી લીધી.

પરંતુ શાહજીરાજાના અંતઃકરણમાંથી ઘોરપડે ઉપરનો દ્વેષ જરા પણ ઓછો થયો નહોતો. નજરકેદમાંથી મુક્ત થઈ કર્ણાટકમાં પગ મૂકતાંજ રાજાએ શિવાજી મહારાજને પત્ર લખ્યો કે, "જો તું મારો ખરો પુત્ર હોય તો બાજી ઘોરપડેને શિક્ષા કરજે." ખરું જોતાં શિવાજી મહારાજને રાજા તરફની એવી આજ્ઞાની અગત્યજ નહોતી. તેમના અંતઃકરણમાં ઘોરપડે ઉપર સંપૂર્ણ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયેજ હતો અને તેઓ તેને શિક્ષા કરવાની યોગ્ય તક જોતાજ હતા. એ તક તેમને આગળ જતાં આઠ નવ વર્ષે પ્રાપ્ત થઈ. શાહજીરાજાએ કહ્યું હોત, તો તેના ઉપર વૈર વાળવાનો વિલંબ કરત નહિ; પરંતુ તેઓ બાદશાહના આશ્રયમાં હોવાથી ઘોરપડે સાથે પ્રકટ રીતે વૈર લઈ શકતા નહોતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ના અરસામાં ખેમસાવંત અને લખમસાવંત દેસાઈએ વિજાપુરસરકારની મદદ લઈને શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી, ત્યારે સરકારે બાજી ઘોરપડેને તેમની મદદ માટે [illegible]

[illegible]

માલ કર્યું. ઘોરપડેનાં સર્વ સગાં વગેરે જેટલાં મનુષ્યો હાથમાં આવ્યાં તેમને પકડી મારી નાખ્યાં. કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે એ સમયે લગભગ ત્રણહજાર મનુષ્યોનો સંહાર કર્યો હતો! એ સમય પહેલાં કિંવા અત્યાર પછી મહારાજને હાથે એવું ભયંકર કૃત્ય કદી પણ થયું નહોતું; પરંતુ યવનોનો પક્ષ લઇને માત્ર પોતાનું તળિયું ટાઢું કરવા માટે ઘોરપડેએ શાહજીરાજાનો જીવ સંકટમાં નાખ્યો હતો, તે માટે મહારાજના અંતઃકરણમાં કેવો સખત દંશ હતો તે, તેમજ તેમના અંતઃકરણમાં પિતૃભક્તિ કેટલી ઉજ્જવળ હતી, તે પણ ઉપલા ભયંકર કાર્ય પરથી જણાઈ આવે છે.

શાહજીરાજા ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯થી ૧૬૫૩ સુધી વિજાપુરમાં નજરકેદ રહ્યા હતા. તે અરસામાં શિવાજી મહારાજે વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમાં કંઇ પણ હિલચાલ કરી નહોતી, એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે. શિવાજી મહારાજ જાણતા હતા કે, પોતાના પૂર્વક્રમને અનુસરીને તે સરકારના પ્રાંતમાં કિંચિત્ પણ ગડબડ કે તોફાન કરવામાં આવશે તો પોતાના પ્રિય પિતાના જીવનું જોખમ થશે. મોગલોના પ્રદેશમાં કંઇ પણ ઉથલપાથલ કરવામાં આવે, તો ત્યાંના મોગલ બાદશાહ સાથે વેર થતાં પોતાના પિતા પર પુનઃ પ્રાણસંકટ આવે, તે પણ નક્કીજ હતું; તેથીજ તેમને એટલા બધા લાંબા સમયપર્યંત એકજ સ્થળે સ્વસ્થ બેસી દિવસો નિર્ગમન કરવા પડ્યા. તેમાં આનંદ પામવા જેવી એક વાત એ હતી કે, વિજાપુરસરકારે મોગલ બાદશાહની બીકથી મહારાજા સાથે શરત કરી નહિ કે, "અમારા કિલ્લા અને પ્રાંત તમે તાબે કર્યા છે, તે અમને પાછા નહિ આપો તો અમે શાહજીરાજાને દેહાંત શિક્ષા કરીશું." મહારાજે એટલા લાંબા સમયમાં તાબે કરેલા કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી મજબૂત બનાવ્યા અને તે પર સુવ્યવસ્થા કરી દીધી; તેમજ પોતાની સત્તામાં આવેલા પ્રાંતોમાં જમાબંધી વગેરે પદ્ધતિસર ચાલુ કર્યાં.

એટલા સમય દરમ્યાન વિજાપુરસરકારે શિવાજી મહારાજનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ, તેનું કારણ એ હોવું જોઇએ કે, મહારાજે મોગલોને શરણે જઇ તે સરકારને આશા આપી હતી અને મોગલો પાસે નોકરી રહેવા તૈયાર થયા હતા, એ સર્વ વાત આદિલશાહ જાણી શકયા હતા. જો શિવાજી મહારાજ સાથે કલેશ ઉત્પન્ન થાય તો તેણે આપણી માલિકીના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યા છે, તે મોગલોને સોંપી દઇ તેમના શરણમાં જશે અને તેમને આપણા ઉપર સવારી કરવા ઉશ્કેરણી કરશે, તો પછી આપણો કયાંય પત્તો લાગશે નહિ. આદિલશાહના મનમાં એવી પણ કલ્પનાનો પ્રવેશ થાય, એ પણ સંભવિત હતું.

प्रकरण ९ मुं–मोगलो साथे संबंध

પિતૃસંકટનિવારણ કરવા આરંભેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરવા [illegible] અને આવી પડેલું ભયંકર વિઘ્ન ટાળવા માટે મહારાજ [illegible] પૂર્વોક્ત પ્રકારે શાહજહાં બાદશાહને શરણે ગયા હતા અને [illegible] બાહ્યદૃષ્ટિએજ તેમની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેમની સહાયતા વડે પિતાની મુક્તિ થયા પછી મહારાજે તેઓ સાથે કરેલી [illegible] પાળવામાં બહાના બનાવવા માંડ્યાં. સત્ય કહીએ તો તેમણે [illegible] બાદશાહ સાથે બુદ્ધિ-પ્રપંચ રચ્યો હતો. તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે "પ્રાણ જતા સુધી યવનોની તાબેદારી કરવી નહિ" અને [illegible] સંકટ આવવા છતાં તે સંકલ્પ ચલિત થયો હતો નહિ

દિલ્લીપતિ તરફથી મહારાજ પ્રતિ વારંવાર માગણી થઇ [illegible] કે, 'તમે તમારી કબૂલાત પ્રમાણે વર્તો અને અમારી નોકરી [illegible] આવી અમારી મનસબદારી સ્વીકારો." મહારાજે એ [illegible] યુક્તિપૂર્વક દૂર કરી તેમણે [illegible] પાસે પોતાનો [illegible] નામનો એક વકીલ મોકલીને એવી માગણી કરી કે, "[illegible] અહમદનગર પ્રાંત [illegible] પિતાએ ઉપાર્જિત કરેલો [illegible] [illegible]

કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. તે સમયે શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબને સ્નેહભાવે કહાવી મોકલ્યું કે, "હું દિલ્હીપતિનો નોકર છું. આ ચડાઇમાં તેમને જે સહાયતા જોઇએ તે આપવા હું તૈયાર છું. મેં વિજાપુરસરકારના જે કિલ્લા અને પ્રાંત હસ્તગત કર્યો છે, તે મારી સત્તામાંજ રહેવા દેવા. વિજાપુરસરકારના, સમુદ્રકિનારા પરના દાભોળ વગેરે પ્રાંત હું તમારે માટેજ કબજે કરવા તૈયાર છું." મહારાજની એ માગણી શાહજાદો સ્વીકારે, એ સંભવિતજ હતું; કારણકે તે મહારાજની યોગ્યતા સારીપેઠે જાણતો હતો. તેણે મહારાજને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "તમારા તાબામાં વિજાપુર સરકારના જે પ્રાંતો છે તેને અમે હવે પછી સ્પર્શ કરીશું નહિ. સમુદ્રકિનારા પરનો જે પ્રાંત કબજે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે, તે પ્રમાણે અવશ્ય કરશો."

એ સમયે શાહજાદા ઔરંગઝેબના મનમાં શિવાજી મહારાજ-ની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઇ, તેમને કહેવાની ઇચ્છા હતી કે, "એ ચડાઈમાં તમારો અને અમારો હિતસંબંધ એકસરખોજ છે. અમારી સાથે મળી જઇ અમને અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશો તો તમારૂં વિશેષ કલ્યાણજ થશે." પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવાનું બન્યું નહિ, ત્યારે ઔરંગઝેબે, એજ આશયનો પત્ર મહારાજને લખી મોકલ્યો. શાહ-જાદાએ બહાનાં અને લાલચ બતાવી મહારાજને વશ કરવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ મહારાજ બુદ્ધિમાન અને ચતુર હતા. શાહ-જાદાની લોભ-જાળમાં તેઓ ફસાયા નહિ. મહારાજ દિલ્હીપતિનાજ નોકર છે, એવું તેમને વારંવાર માત્ર લખતા હતા એટલુંજ. તેમણે ઔરંગઝેબને નમ્રતા બતાવી તેનું લશ્કર પોતાના પ્રદેશમાં કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કરે નહિ, એવી યુક્તિ કરી વેગળું કાઢયું. મોગલોનું સૈન્ય ઘણે વેગળે જઇ વિજાપુર-સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગૂંથાયું છે, એ જાણીને મહારાજે બને તેટલું પોતાનું સામર્થ્ય વધારવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

યાવની બખરના આધારે પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, મોગલોએ વિજાપુર સરકારના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી, ત્યારે તે સરકારે શિવાજી મહારાજને મોટી લાલચ આપીને મોગલોના નૈઋત્યમાં આવેલા પ્રાંતો પર હલ્લો કરવાને સમજાવ્યા. તેમાં તેનો ઇરાદો એવો હતો કે, આદિલશાહના ઇશાન ખૂણામાં આવેલા બેદરસ નામના

કોંડાના શાહ સાથે લડતો હતો. સને ૧૬૫૬ના નવેંબર મહિનામાં આદિલશાહ મરી ગયો, ત્યારે ઔરંગઝેબે વિજાપુર પર સવારી કરવા-ની તૈયારી કરી અને વિજાપુર દરબારના સરદારો અને માંડળિકોને વશ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ વખતે શિવાજીએ મોગલ સુબેદાર મુલતફાતખાનની મારફતે આ સંદેશા ચલાવ્યા હતા.

કિલ્લાને મોગલોએ ઘેરો નાખ્યો હતો તે ઉઠાવી લઈને પોતાના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાને તેઓ પાછા જાય. આ પ્રમાણે શિવાજીએ મિનાજી ભોંસલે અને કાશીને તે પ્રાંત પર હલ્લો કરવાને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૭ના માર્ચ મહિનામાં તેમણે ભીમા નદી ઓળંગી અને ચમારગોંદના પ્રાંતમાં લૂંટફાટની શરૂઆત કરી; તથા એ પ્રમાણે લૂંટફાટ કરતા એ લોકો ઠેઠ અહમદનગરની નજીક સુધી પહોંચી ગયા.

એ પ્રમાણે મિનાજીને પૂર્વમાં અહમદનગર પ્રાંત પર મોકલીને પોતે જુન્નર શહેર પર ચડાઈ કરી. એ સમયે જુન્નર શહેર ઘણું સંપન્ન હોવાથી મહારાજ દિલ્હીપતિ પાસે જુન્નર અને અહમદનગરનો હક્ક માગતા હતા; પરંતુ તેણે મહારાજના હક્ક સંબંધી કશી વાત સાંભળી નહોતી, તેથી મહારાજે તેના પર વેર વાળવાની ઈચ્છાથી તે શહેર લૂટવાનો વિચાર કર્યો અને જુન્નર શહેર ઉપર રાતે છાપો મારી ચાખ્યા પરના લોકોની ભારે કતલ કરી, શહેરને સારી પેઠે લૂંટી લીધું એ લૂટમાં મહારાજને ઘણુ લાભ હોન, બસો ઘોડા અને બીજી પુષ્કળ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હાથ લાગી. તે સર્વ દ્રવ્ય તરતજ પૂને પહોચાડી દીધી, અને પ્રથમથીજ કેટલાંક મહત્વો કેદ રાખ્યા હતાં તેમને સઘળો માલ રાજગઢ ઉપર તરતજ પહોંચાડી દેવાનું કહ્યું. આ વાતની ઔરંગઝેબને ખબર પડી ત્યારે તેણે [illegible] દારને ઘણોજ ઠપકો આપ્યો અને તેની મદદને માટે કેટલાંક [illegible] રવાના કર્યું. નાસિરખાન, [illegible] અને બીજા કેટલાક [illegible] ત્રણ હજારનુ સૈન્ય લઈને અહમદનગર પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાને [illegible] શિવાજી મહારાજના મુલક [illegible] કરવાને [illegible] પ્રમાણે [illegible] મદદ માટે [illegible]

[illegible]

તેવું લૂંટી શકયા નહિ; છતાં પણ આ ચઢાઇમાં તેમને
વ્ય મળ્યું. તેમના હાથમાં સાતસો ઘોડા અને ચાર હાથી
એ લઇને મહારાજ શત્રુઓના સપાટામાંથી છટકી ગયા. આ
માં તેમનાં કેટલાંક માણસો મરાયાં. આ વખતે ઉપર જણા-
સિરખાને પણ તેમની પૂંઠ પકડી હતી. આ સરદારની જોડે
ષ્કળ હોવાથી તેની સાથે નિભાવ થાય એમ હતું નહિ, તેથી
પ આપીને મહારાજ પાર નીકળી ગયા. મોગલોના ઘોડા
થાકી ગયેલા હોવાથી તેમની પૂંઠ પકડવાનું તેમનામાં
રહ્યું ન હતું.

એ લૂંટ મળ્યા પછી મહારાજે પોતાનું ઘોડેસવાર લશ્કર વધાર-
સપાટો ચલાવ્યો. જુન્નર અને અહમદનગરની લૂંટમાંથી તેમને
ળ ઘોડા મળ્યા હતા. તે સિવાય જ્યાં ઘોડા વેચાતા હતા, ત્યાંથી
ક વેચાતા મંગાવ્યા. તે ઉપર પોતાના પાયદળ સિપાઇઓને
ર બનાવ્યા અને મરાઠા શિલેદાર મળ્યા તેટલાને નોકરી પર રાખી
યા. અત્યાર પહેલાં મહારાજ પાસે જે ઘોડેસવાર લશ્કર હતું,
ઉપર માણકોજી દહાતોંડેને મુખ્ય અધિકારી નીમી તેને સરનોબ-
નો ખિતાબ આપ્યો હતો. માણકોજી પ્રથમ શાહજીરાજાની નોકરીમાં
તો. તે ઘણો અનુભવી હતો. તેણે ઘોડેસવાર લશ્કરની વ્યવસ્થા
ત્તમ પ્રકારની રાખી હતી. માણકોજી મરણ પામ્યો ત્યારે તે જગ્યાએ
તાજી પાલકર નામક એક શૂરા સરદારની નિમણૂંક કરવામાં આવી.
પાલકર શૂરવીર અને સાહસિક હતો. મરાઠા શિલેદારોમાં તેનું
વિશેષ માન હતું, તેની લાગવગથી ઘણા મરાઠા શિલેદાર મહારાજ-
ની નોકરીમાં આવી રહ્યા.

શિવાજી મહારાજે મોગલોનું સૈન્ય પોતાની પીઠ પાછળ લાગેલું
હોવા છતાં તેમનાં જુન્નર અને અહમદનગર પરગણામાં ધમાલ
મચાવી મૂકી અને તે શહેરોને લૂંટી લીધાં; અને તેમના સરદારોને
કંઇ પણ દાદ દીધા વગર સહીસલામત છટકી ગયા. આથી ઔ-
રંગઝેબને ઘણોજ ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે નસીરખાન વગેરે સર-
દારોને એવો હુકમ કર્યો કે, "જ્યાં જ્યાં મરાઠા હાથમાં આવે ત્યાં
ત્યાં તેમની કતલ કરી નાખવી. શિવાજી મહારાજના પ્રાંતમાં સવારી
લઇ જઇને ત્યાંના લોકોનો સંહાર કરવો અથવા તો તેમને ગુલામ
બનાવવા. તેનાં પૂના, ચાકણ વગેરે થાણા સર કરીને તેનો સદંતર
નાશ કરવો. મોગલ સલ્તનતના જે દેશમુખોએ અથવા ખેડૂતોએ
મરાઠાઓને મદદ કરી હોય તેમનો વધ કરવો. તેમા જરાયે દયા
કરવી નહિ." વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે
નૈઋત્ય ખૂણાના પોતાના પ્રાંતો મરાઠાઓના હાથમાં જાય નહિ,
તેટલા સારૂ ઓરંગઝેબે ચારપાંચ ઠેકાણે થાણાં સ્થાપ્યાં અને તે

ઠેકાણે સૈન્ય મૂક્યું. તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે, "મોગલોના પ્રદેશ[illegible] મરાઠાઓનો બિલકુલ પ્રવેશ થવા દેવો નહિ અને તેમના પ્રદેશ પર વારંવાર છાપા મારીને તેને તદ્દન પાયમાલ કરવો." પણ ઔરં[illegible] ઝેબના હુકમની બજવણી કરી શકાય એવી સગવડ તેના [illegible] મહારાજે કદી પણ આપી નહિ.

વિજાપુર-સરકારને મોગલોએ જ્યાંત્યાંથી નસાડી તદ્દન [illegible] માલ કર્યાં, એ સમાચાર મહારાજને કાને આવતાંજ [illegible] વસે થશે, તેની તેમને બીક પેઠી. વિજાપુર-સરકારનો સંપૂર્ણ [illegible] કર્યા પછી ઔરંગઝેબ પોતાના પર ઊલટે તો તેની સામે ટક્કર [illegible] લવાનું સામર્થ્ય અદ્યાપિપર્યંત તેમનામાં આવ્યું નહોતું, એ [illegible] રાજ જાણતા હતા. આવી પડેલું સંકટ નિર્વિઘ્ને ટળી જતું હોય [illegible] તેમ કરવું જોઈએ; એવો વિચાર કરી શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબને અતિ નમ્રતાપૂર્વક વિનતી* કરી કે, "મેં આપનાં જે [illegible] તોફાન કર્યું છે, તે માટે મને ક્ષમા કરશો. હું એવી મૂર્ખાઈ [illegible] કદી પણ કરીશ નહિ હવે પછી આપની સેવામાં હાજર રહી [illegible] સાથે પ્રમાણિકપણેજ વર્તન કરીશ. આપનો પક્ષ હું [illegible] છોડીશ નહિ." એ આશયનો પત્ર લખવા સાથે પોતાના [illegible] ખાતરી કરી આપવા માટે મહારાજે પોતાના રઘુનાથ પંત [illegible] કોર્ડે નામક વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન વકીલને શાહજાદા તરફ [illegible]

પરંતુ એટલામાં ઔરંગઝેબને પોતાની બહેન રોશન-આ[illegible] તરફથી શાહજહાંના મંદવાડનો પત્ર મળ્યો. વિજાપુર-સરકાર [illegible] નહનાબું થવાથી ઔરંગઝેબનું હિતનનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયા [illegible] [illegible]

[illegible]

ુ કામ મને સોંપશો તો તે હું ઘણી ખુશીથી સ્વીકારીશ; પરંતુ
પના તાબામાં આવેલા કેટલાક પ્રાંતોમાં, અમારા વંશપરંપરા-
થી ચાલતા આવેલા હક છે તે આપ ચાલુ કરશો. અમારા
ુંબની જાગીરનો કેટલોક વિભાગ આપના કબજામાં છે તે અમને
છો સોંપશો અને જુન્નર તથા અહમદનગર પ્રાંતની દેશમુખી અમને
ઢી આપશો તો મારાં મનુષ્યો સાથે હું દિલ્હીપતિની જે નોકરી
જાવીશ, તેનો મને બદલો મળવા જેટલું થશે. કોંકણ પ્રાંત આદિલ-
ાહના તાબામાં સોંપ્યો છે; પરંતુ તેને હાથે તેની સુવ્યવસ્થા થતી
થી. એ પ્રાંત મને સોંપવાથી આપને ઘણો ફાયદો થશે."

શિવાજી મહારાજનો વકીલ પત્ર લઇને શાહજાદા ઔરંગઝેબ સમક્ષ ગયો. તે વખતે શાહજાદો ગડબડમાં હતો, તેથી પત્રમાં લખેલી માગણીઓ વાંચતાં તે ગુસ્સે થયો નહિ. ઊલટો તેણે વિચાર કર્યો કે, શિવાજી મહારાજ આપણા પ્રાંતમાં હક્ક વગેરેની જે માગણી કરે છે તેની હમણાં આશા આપવી; વિજાપુર રાજ્યમાં તેમણે જે હિલચાલ ચલાવી છે, તે તેવીજ રીતે ચલાવવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવું. તેમ થવાથી આપણા તાબાના મુલકોનું રક્ષણ થશે. ઔરંગઝેબે મહારાજના પત્રનો યુક્તિપૂર્વક ઉત્તર લખાવ્યો કે, "તમારા અપરાધ માટે તમને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેથી તેની તમને ક્ષમા આપવામાં આવે છે. કોંકણ પ્રાંત ખુશીથી તમારે કબજે લેવો. સોનોપંત (આબાજી હોનદેવ)ને અમારી તરફ મોકલજો, એટલે તમારા વડીલોપાર્જિત હક સંબધી ખુલાસો જાણી શકાશે. આપણા વચ્ચે પરસ્પર છેવટની સલાહ નક્કી થાય ત્યારે તમારે પાંચસો ઘોડેસવાર અમારી મદદ માટે મોકલવા. અમારા મુલકમાં બંદોબસ્ત અને શાંતતા રાખવા માટે તમારૂં સૈન્ય હમેશાં તૈયાર રાખશો."

ઉભય પક્ષના પત્રવ્યવહારમાંથી કાંઇ સારૂં પરિણામ આવ્યું નહિ. બન્નેએ માત્ર એકબીજાને મધભરેલી આંગળી બતાવી એટલુંજ! પરસ્પર વચ્ચે હમેશને માટે કોઇ પ્રકારનો નિશ્ચય થયો નહિ; કારણકે ઔરંગઝેબ પોતાના ભાઇઓ સાથે લડવામાં અને પિતાને કેદ કરી રાજગાદી પચાવી પાડવાની ગોઠવણમાં ગૂંથાયો હતો. શિવાજી મહારાજને પણ એવુંજ જોઇતું હતું. તેમને ખાતરી હતી કે, આપણી માગણી ઔરંગઝેબ કદી પણ કબૂલ કરશે નહિ; પરંતુ તેને એ રીતે અદ્ધરતાલ રાખવાથી તાત્કાળિક અનર્થ થતો અટકશે અને આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાનો અવકાશ મળશે; એ વિચાર કરીનેજ તેમણે શાહજાદાને નમ્રતા બતાવી હતી. ઔરંગઝેબ કંઇ જેવોતેવો ધૂર્ત હતો નહિ. શિવાજી મહારાજની આ નમ્રતા માત્ર ઉપર ઉપરની હતી અને પોતાની પૂંઠ વળતાંજ પોતાના પ્રદેશમાં પેસીને તે લૂંટફાટ શરૂ કરી દેશે, એ બાબતની તેને સંપૂર્ણ ખાતરી

હતી. આથી ઉત્તરમાં જતાં પહેલાં તેણે પોતાના સરદાર મીરજુમલાને એવી સૂચના આપી કે, "નૈઋત્યના પ્રાંતો પર બરોબર ધ્યાન દેવું. પેલો કૂતરાનો બચ્ચો ટાંપી રહેલો છે." તેજ પ્રમાણે આદિલશાહને એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, શિયાળ કિલ્લામાં સંતાઈ ગયું છે એ તેને હાંકી કાઢજો અને જો તમારે તેને પોતાની પાસે રાખવું ઇચ્છા હોય તો દૂર કોંકણ પ્રાંતમાં કંઈ જાગીર આપીને ત્યાં રાખજો; એટલે અમારા પ્રદેશમાં તેનો ઉપદ્રવ થાય નહિ."

ઇતિહાસકારો કહે છે કે, ઔરંગઝેબે દિલ્હી જઈ તેના પિતાને કારાગૃહમાં નાખી દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડવાનો ઇરાદો કર્યો હતો અને તેણે દક્ષિણના સરદારોને પત્ર લખી પોતાની સહાયતા માટે બોલાવ્યા હતા. તેના તરફથી અન્ય સરદારો સાથે શિવાજી મહારાજ પર પણ તેવાજ આશયનો પત્ર આવ્યો. તે વાંચતાંજ મહારાજના શરીરમાં રોમાંચ થયો. સ્વપિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી પુત્રે દ્રોહ કરવું, એ તેમને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. મહારાજે તેને ધિક્કાર આપ્યો અને પત્ર લઈ આવનાર મનુષ્યને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષથી હાંકી કાઢ્યો. મહારાજ એટલેથીજ થોભ્યા નહિ; પરંતુ તે પત્ર કૂતરાની પૂંછડી સાથે બાંધી કૂતરાને પૂના શહેરના રસ્તાઓમાં ફેરવ્યો અને પિતૃઆજ્ઞાવિરુદ્ધ વર્તનાર ઔરંગઝેબની ફજેતી કરી. ઔરંગઝેબે પોતાના પત્રની ફજેતી સંબંધી જાણ્યું ત્યારે તેને મહારાજ ઉપર અતિશય ક્રોધ ચડ્યો અને એ બાબતનું બરાબર વેર લેવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી; પરંતુ તે વેર કદી પણ લઈ શક્યો નહિ: એટલુંજ નહિ પણ મહારાજ પર ચઢીને [illegible] ઔરંગઝેબ [illegible] ગયો હતો. [illegible] અનુમાન [illegible] ૧૧૫૮માં મહારાજે [illegible]

[illegible]

प्रकरण १० मुं-विजापुर–सरकारना बीजा प्रांत तावे लेवा

વિજાપુરથી મુક્ત થઈ શાહજીરાજા સુખરૂપ કર્ણાટક જઈ પહોંચ્યા પછી, શિવાજી મહારાજે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું. કિનારાનો સઘળો પ્રદેશ અને કોંકણપટ્ટી તેમણે પોતાને હસ્તગત કરવાનો વિચાર કરી, બીજા કિલ્લા તાબે કરવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. વિજાપુર સરકારને જ્યારે એ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. સૈન્ય મોકલી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેઓ કાલનું વિઘ્ન આજે ઊભું કરે એમ હતું. મોગલ બાદશાહ ઘણા દિવસથી આદિલશાહનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેથી મહારાજ સાથે યુદ્ધ નહિ કરતાં તેમને યુક્તિપૂર્વક પકડી મંગાવવાનો વિચાર કર્યો. તે કાર્ય માટે બાજી શામરાજ નામક એક સરદારને દસહજાર મનુષ્યો સહિત મોકલ્યો. એ સમયે મહારાજ મહાડ પ્રાંતમાં હતા. બાજી શામરાજે વાઇને રસ્તેથી આવી જાવલીના ચંદ્રરાવ મોરેનો આશ્રય લીધો અને પારઘાટ પાસે સંતાઇ બેઠો. તેણે ધાર્યું હતું કે, મહારાજ આવે કે તરતજ તેમને અચાનક પકડવા; પરંતુ શિવાજી મહારાજના છૂપા જાસૂસો અનેક વેષ ધારણ કરી હમેશાં ચારે દિશામાં ફરતા હોવાથી, તેમણે મહારાજને એ સંબંધી ખબર આપી. ખબર મળતાંજ મહારાજ સાવચેત થયા અને પોતાના લશ્કર સહિત પારઘાટના પગથિયાં આગળ જઈ બાજી શામરાજ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેનાં મનુષ્યો ત્રાસ પામીને વિખરાઇ ગયા અને તેઓને જંગલમાં નાસી જવું પડ્યું.× બાજીનો પરાજય થવાથી તે

× ચિટનીસ જણાવે છે કે, બાજી શામરાજ જ્યારે મહાડ પહોંચ્યો, ત્યારે શિવાજી મહારાજ ચેઉલબંદર લૂંટીને તે હસ્તગત કરવાના કાર્યમાં રોકાયા હતા. ત્યાંથી તેઓ સીધા રાજગઢમાં ગયા અને શિવાજી મહારાજની એક ટુકડીએ બાજી શામરાજ પર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો. શેડગાંવકરની બખરમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજને પકડવાને રહિમતપુરના રણદુલ્લાખાન અને દતવડના બાજી મોરપડેને ૮૦૦૦ નું સૈન્ય આપીને મોકલ્યા હતા. તેમના પર એક

નિરુત્સાહ અને નિરાશ થઇ પાછો વિજાપુર ચાલ્યો ગયો.

જાવળીના કૃષ્ણાજી બાજી ચંદ્રરાવ મોરેએ બાજી શામરાજને પોતાના પ્રાંતમાંથી આવવા દઇ તે પ્રસંગે મદદ પણ કરી હતી, એ જાણી મહારાજને તેના ઉપર ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને એ કાંટો વચમાંથી કાઢી નાખ્યા વગર તેના પ્રાંત સાથે જોડાયલો પોતાનો પ્રદેશ સુરક્ષિત થશે નહિ, એમ તેમને જણાયું. કૃષ્ણા અને વારણા નદીઓની વચમાંનો કિનારા ઉપરનો પ્રાંત ચંદ્રરાવ મોરેના તાબામાં હતો. તેની પાસે દસબારહજાર માવળા વગેરે મનુષ્યો હતાં. તે પોતાને રાજા કહેવડાવતો હતો. આ જાગીર તેને વિજાપુર સરકાર પાસેથી સોળમા શતકમા મળી હતી અને તે વિજાપુરસરકારના તાબામાં હતી. તે ઊપજની ચોક્કસ રકમ સરકારને આપતો ને બાકીની ઊપજ પોતાના ઉપયોગમાં લેતો. વળી તે આસપાસના મુલકોમાં લૂંટફાટ ચલાવી ગબ્બર થયો હતો. હાથગઢમાં તેનું થાણું હતું. ઘણા કિલ્લા અને કોતરડાં તેના તાબામાં હતાં. મહારાજે તેને પોતાની સલાહ* પ્રમાણે વર્તવાનું પ્રથમ ઘણી વખત કહેવ્યું હતું. મહારાજે તેને કહેવડાવી મોકલ્યું કે, "તું તારી જાતને રાજા કહે વડાવે છે, તે તદ્દન વ્યર્થ છે. ખરો રાજા તો હું છું. મને શ્રીશંકરે રાજ્ય આપેલું છે. તમે વિજાપુરસરકારને જે કર આપો છો, તે બંધ કરી અમને આપો અને અમારા ખંડિયા થાઓ. એ ઉપર [illegible] ના દેખ નો સર્વ ઊપજ તમે લેજો. પણ અમને જ્યારે [illegible] ત્યારે પાયદળ [illegible] મનુષ્યોની મદદ આપજો. તમારા ઉપર [illegible] આવશે ત્યારે અમે તમને મદદ કરીશું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] કર્યું નહિ તું.

[illegible]

[illegible]

તે મહતના રાજા કહેવડાવી લીધું, પણ તે બીજાું કોણ માનશે ? વળી આવશો તો તમારો એક પણ માણસ પાછો ફરતો ફરવાનો થી. જો તમારામાં ખરો પુરુષાર્થ હોય, તો કાલે આવતા હો તો ગાજેજ આવજો. અમે કોંકણના રાજા છીએ, શ્રીમહાબળેશ્વરની પાથી અમે રાજ્ય કરીએ છીએ. ધીની કૃપાથી અમને બાદશાહે રાજાનો ખિતાબ આપેલો છે. કેટલીયે પેઢીઓથી અમે જાવળીમાં રાજ્ય કરીએ છીએ. અમારી પાસે વધારે ટકટક કરવી, તે વિચારીને કરવી. તમારે લૂંટફાટ કરવી હોય તો બીજે પુષ્કળ મુલક પડેલો છે. આ પ્રદેશમાં આવશો તો બકરૂં કાઢતાં ઊંટ પેસી જશે. યશ ન મળતાં ઊલટા અપયશના ભાગીદાર થશો." મહારાજે તેને એવો ધમકીનો પત્ર લખ્યો કે, "તમે રાજા કહેવડાવવાનું છોડી દેજો અને ચામર, છત્ર વગેરે રાજચિહ્નો એક બાજુએ રહેવા દઇને રૂમાલ વડે હાથ બાંધીને અમારે શરણે આવશો અને અમારી નોકરી કરશો તો ઠીક છે. જો બદફેલી કરશો તો પ્રાણ ગુમાવી બેસશો." મોરેએ આ ધમકી બિલકુલ ગણકારી નહિ.

ચંદ્રરાવ મોરેના તાબાનો ડુંગરાળ અને વિકટ મુલક પોતાના તાબામાં આવ્યા સિવાય કિનારા પરનો સઘળો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં આવશે નહિ અને તે પર રહી યવનોને ત્રાસ આપવાનો વિચાર ફળીભૂત થશે નહિ, એવો વિચાર કરી મહારાજે મોરેને એકદમ પાયમાલ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ વિચાર કર્યો કે, "તેના તાબામાં આપણા જેવાજ શૂરા માવળીઓ વગેરે પુષ્કળ મનુષ્યો છે, તેમજ તેનો ભાઇ સૂર્યરાવ અને કારભારી હનમંતરાવ, એ બન્ને શૂરવીર યોદ્ધા છે; તેથી તેની સાથે પ્રકટ રીતે યુદ્ધ કરવાથી આપણાં ઘણાં મનુષ્યોનો કચ્ચડઘાણ નીકળી જશે. આપણને એકદમ યશ મળવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે." એવા વિચારો થવાથી મહારાજે યુક્તિપૂર્વક તેને તાબે કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો. મહારાજે તેના કિલ્લા વગેરેની વાસ્તવિક સ્થિતિ સંબંધી તપાસ કરવા માટે રઘુનાથ બલ્લાળને કેટલાક મનુષ્યો સહિત મોકલ્યા. તેના મુલકમાં યુક્તિથી પ્રવેશ* કરીને મહા-

લઇને મહાબળેશ્વરનાં દર્શન કરવાને માટે ગયાં હતાં, તે વેળા મોરેની ત્રણ દીકરીઓને અતિ સુંદર જોઇને તેમાંની એક પોતાના પુત્ર શિવાજીને માટે માગી હતી. તે વખતે ભોંસલેનું કુળ પોતાના કરતાં હલકું છે, એવું કારણ બતાવીને મોરેએ એ માગણીનો ઇન્કાર કર્યો હતો.

* શિ. દિ. માં જણાવે છે કે, ચંદ્રરાવના કારભારી હનમંતરાવ સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાવાની વાતચીત કરવાનું બહાનું કાઢીને રઘુનાથ બલ્લાળ તેમની પાસે ગયો હતો અને તેને ગાફલ જોઇને તેનો દગાથી વધ કર્યો હતો. પછી મહારાજે ચંદ્રરાવ જોડે યુદ્ધ કરી-

રાજાને એવું લખી જણાવ્યું કે, "તમે કોઇ બહાનું કાઢી સૈન્ય સહિત આ પ્રાંત તરફ આવો અને અમે સૂચના આપીએ ત્યારે ડુંગર પરથી નીચે ઉતરજો." એ પત્ર વાંચી મહારાજ કેટલાંક મનુષ્યોને તે તરફ મોકલી પોતે રાજગઢથી નીકળ્યા અને સપાટાબંધ પુરંદર જઇ ત્યાંથી મહાબળેશ્વરનાં દર્શને ગયા. ત્યાંના જંગલમાં પોતાનું લશ્કર ભેગું કરી સર્વ તૈયાર થઇ રહ્યા અને નજીક આવી પહોંચ્યા વિષેની તેમણે રઘુનાથ બલ્લાળને ખબર આપી. એટલે તે મહારાજને આવી મળ્યો. પછી મહારાજ મહાબળેશ્વરથી નીસણીના ઘાટ ઉતરીને જાવળી આવ્યા અને હણમગઢને ઘેરો ઘાલીને મોરેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એક મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે કૃષ્ણાજી ચંદ્રરાવ જાવળીથી નાસીને રાયગઢ જઇને રહ્યો. તેની પૂંઠ પકડી મહારાજે રાયગઢ પર ચડાઇ કરી. મોરેએ ત્રણ મહિના સુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું; પણ છેવટે તે હાર ખાઇને શરણે આવ્યો અને કિલ્લો મહારાજને શરણે કર્યો. મહારાજે મોરેનો બહુ સત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે તેને ચાકણ લઇ ગયા. આ મોરેને જાગીરીમાં પોતાની આધીનતામાં રાખી મૂકવો અને તેની પાસે થોડાંક માણસો રાખવાં, પ્રસંગ પડ્યે તેણે આપણને મદદ કરવી, એવો તેની સાથે કરાર કરવાનો વિચાર મહારાજના મનમાં હતો, પણ ચાકણના કિલ્લામાંથી તેણે મુધોળના વ્યંકાજી ઘોરપડેને કાગળ લખી પોતાનો છુટકો કરવા માટે તેની મદદ માગી આ કાગળ મહારાજના હાથમાં આવ્યો. એથી તેમણે મોરેને કહ્યું કે, 'તમે રાયગઢમાં મારી સાથે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક [illegible] ના સોગન લીધા હતા, છતાં તમે ઘોરપડેને [illegible] લખ્યો છે. માટે તમે બેઇમાન છો." આ પ્રમાણે તેના પર [illegible] મૂકીને તેના વિરુદ્ધ કર્યો. મોરેના [illegible] તેમને પુરંદરમાં [illegible] ને રાખ્યું હતું, તેમ [illegible] પણ હતા. [illegible]

[illegible]

માં ગયા પછી તે તળકોંકણમાં રાજા થઇને બેઠો હતો; તે મહા પરાક્રમી અને શૂરવીર હોવાથી જાવળી પાછી મેળવવાને ખટપટ કરશે, એવા ભયથી શંભાજી કાવજીને મહારાજે તેની પાસે મોકલ્યો. તેણે હનમંતરાવ પાસે જઇને અતિ સ્નેહપૂર્વક વાત કરી. તેણે કહ્યું: "જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું. તમે એ બાબતને હવે મનમાં લાવશો નહિ. તમારું કલ્યાણ થાય એવો મહારાજના મનમાં વિચાર છે. તમારો અને તેમનો સગપણથી સંબંધ જોડાય, એટલા માટે એમણે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તમારો વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી, એવું મહારાજે તમને અભયવચન આપેલું છે; માટે થઈ ગયેલી વાતનો શોક ન કરતાં, મહારાજની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાથી મહારાજને સંતોષ થશે." આ પ્રમાણે શંભાજીએ તદ્દન સરળભાવ બતાવવાનો ઢંગ કરી વાત કરતાં કરતાં એકદમ તેના પેટમાં કટાર મારી દગાથી તેનો વધ કર્યો.

આ પ્રમાણે જાવળી પ્રાંત કબજે કરીને મહારાજે મોરેના તાબાના સઘળા કોટકિલ્લા હસ્તગત કર્યા અને તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા ચલાવી. મોરેએ પોતાના ગઢ પર દ્રવ્ય વગેરેનો પુષ્કળ સંગ્રહ કર્યો હતો, તે સર્વ મહારાજને અણચિંતવ્યુંજ પ્રાપ્ત થયું. બાબાજી કોંડદેવ* નામક એક બ્રાહ્મણ, મોરેના આશ્રય નીચે શિવતર–ખીણમાં રહેતો હતો. મોરેનું *નિકંદન કાઢ્યા* પછી મહારાજ તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારે એ બ્રાહ્મણ ઉદ્ધત થઇ તેમની સત્તા માનતો નહોતો. તેણે આસપાસના પ્રાંતોમાં તોફાન શરૂ કર્યું તેથી તેને કેદ પકડ્યો. મહારાજ સમજતા હતા કે, બ્રાહ્મણને જીવથી મારવો નહિ; તેથી તેમણે તેની આંખના ડોળા કાઢવાની આજ્ઞા કરી.

આ મોરેના પ્રાંતમાં વાઇની નજદીક ગોળેવાડી કરીને એક ગામ છે. ત્યાં ગોળે નામનો એક મરાઠો સરદારના તાબામાં હતો. મોરેનો નાશ થયા પછી આ સરદાર સ્વતંત્ર થઇ બેઠો. મહારાજે તેના પર ચડાઇ કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને ગોળેવાડી હસ્તગત કરી. આ યુદ્ધમાં મહારાજના એક બ્રાહ્મણ સરદારે તે ગોળેની પુત્રવધૂને કેદ કરી મહારાજ સમક્ષ રજૂ કરી. તે અતિશય સુંદર હોવાથી મહારાજ તેનો અંગીકાર કરશે, એવું તે બ્રાહ્મણ સરદારને લાગ્યું હતું; પરંતુ મહારાજ પાપભીરૂ હોવાથી કલ્યાણના યુદ્ધમાં ખૂબસૂરત યવન સ્ત્રી માટે જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા, તેવાજ ઉદ્ગાર તેમણે આ વખતે પણ કાઢ્યા.

માવળમાં બાંદલ નામક પુરુષ દેશમુખ હતો, તેને મહારાજે સીધી રીતે કહાવી મોકલી તાબેદાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે સીધી રીતે વશ થયો નહિ. રોહીડા નામક કિલ્લામાં તે પ્રબળ

* રા. સભાસદ, એ પુરુષનું નામ બાજી ડોડણે રાઉ (રાવ) લખે છે.

થઇ બેઠો હતો. મહારાજે રાત્રિને સમયે અચાનક તે કિલ્લા પર છાપો માર્યો. બાંદલે ખાતરીપૂર્વક જાણ્યું કે, શિવાજી મહારાજ પુષ્કળ લશ્કર સહિત ચડાઇ લાવ્યા છે, તેમના લશ્કર આગળ આપણે ટકી શકીશું નહિ; છતાં અંતપર્યંત લડવાનો નિશ્ચય કરી પોતાનાં મનુષ્યો સહિત મહારાજ ઉપર તૂટી પડયો. ઉભયપક્ષનાં મનુષ્યો અતિ શૌર્યપૂર્વક લડયાં. બાંદલ હાથમાં શસ્ત્ર લઈને રણમાં યુદ્ધ કરતો હતો. અંતે તેનો પરાજય થયો અને રણમાં પડયો, તેથી તેનાં બચેલાં મનુષ્યો મહારાજને શરણે આવ્યાં; તેમાં બાંદલનો દીવાન બાજીપ્રભુ દેશપાંડે પ્રમુખ હતો. દેશપાંડેની શૂરવીરતા જોઇ મહારાજ અતિ પ્રસન્ન થયા હતા. મહારાજે દેશપાંડે સાથે ઉદારતાપૂર્વક અને મમતાપૂર્વક વર્તન કરી, તેનાં વતનવજિફા પુનઃ તેનેજ સોંપી દીધાં. દેશપાંડેએ તે સમયથી મહારાજ સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવા માંડયું, તેથી તેમણે તેને પોતાની પાસે નોકર રાખ્યો અને એક પ્રકારે ટુકડીનો સરદાર બનાવ્યો. આગળ ચાલતા એ શૂરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ મહારાજને કેવો ઉપયોગી થઇ પડયો, તેનું વર્ણન યથાસ્થળે આલેખવામાં આવશે.

બાંદલનો નાશ કર્યા પછી સમસ્ત માવળ પ્રાંતમાં શિવાજી મહારાજની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે પ્રવર્તવા લાગી. તે પ્રાંતમાં [illegible] [illegible] મહારાજે [illegible] નિર્ણય કરી. [illegible]

[illegible]

તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો હતો. તેને હાથે કિલ્લો બાંધવાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થશે, એવું જણાયાથી મહારાજે તેને તે કાર્ય સોંપ્યું હતું. પિંગળેએ પણ તે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કર્યું. કિલ્લાનું કાર્ય ઉત્તમ થવાથી મહારાજની તેના પર વિશેષ કૃપા થઇ. કિલ્લાનું નામ પ્રતાપગઢ રાખ્યું. એ સમયે મહારાજે મહાબળેશ્વરના દેવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરી કૃષ્ણા નદીની પૂર્વ દિશામાં એક દેવાલય બંધાવી આસપાસ દીવાલ ચણાવી લીધી.

એ પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુરસરકાર પર ચડાઈ કરી તેનો પરાભવ કર્યો અને તેમની સાથે તહનામું કરી પુનઃ દિલ્હી ગયા. દક્ષિણમાં મોગલોની ચડાઇ વખતે પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે મહારાજે કેવી યુક્તિ રચી હતી, તે પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. ઔરંગઝેબ જેવા પ્રપંચી અને સ્વાર્થી બાદશાહને મહારાજે મિથ્યા લાલચ બતાવી ફસાવ્યો હતો અને તેને નમ્રતા બતાવી, વિજાપુરસરકારની સત્તામાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવવાનો લાગ તેનીજ પાસેથી મેળવ્યો હતો. તે ઉત્તર દિશામાં ગયો, ત્યારે મહારાજે કોંકણપ્રાંત કબજે કરવાનો ક્રમ પુનઃ શરૂ કર્યો. સમુદ્રતટનાં રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, સાળશી, ખારાપાટણ વગેરે થાણાં મહારાજે પોતાના તાબામાં લીધાં.

એ સમયે મહારાજ પાસે સાતસો પઠાણ નોકરી મેળવવા આવ્યા. મોગલો સાથેનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી વિજાપુર સરકારે તે પઠાણોને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપી હતી. તેઓ ભટકતા ભટકતા મહારાજ પાસે પૂને આવી લશ્કરમાં નોકરી માગવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું: "આપની કીર્તિ સાભળીને તેમજ આપને શાહજીરાજા ભોસલેના પ્રતાપશાળી પુત્ર જાણી અમે આપની પાસે આશ્રય મળવાની આશાએ આવ્યા છીએ, અમને નિરાશ કરશો નહિ." પઠાણો ગળે પડયા છતાં મહારાજે વિચાર કર્યો કે, યવનોને નોકરીએ રાખવા કે કેમ? પાસેનાં કેટલાંક મનુષ્યોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, "એ પ્રપંચી યવનો છે, દિલ્હીના કિંવા વિજાપુરના બાદશાહે પ્રપંચ કરીને તેમને મોકલ્યા હશે. એ લોકો પ્રથમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, લાગ જોઇ આપણો વિશ્વાસઘાત કરશે. શું એમને બીજે કોઈજ ઠેકાણે નોકરી ન મળી? એમના ગુણસ્વભાવનો આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી, તેથી એમને નોકરીએ રાખવા ઉચિત નથી." મહારાજ પાસે ગોમાજી નાયક પાનસંબળ નામક એક હવાલદાર નોકરી કરતો હતો. જીજાબાઇનાં લગ્ન થયાં તે સમયે તેમની સેવા માટે જાધવરાવ તરફથી એ હવાલદાર મોકલવામાં આવ્યો હતો. જીજાબાઇ ઉપર જે અનેક સુખદુઃખના પ્રસંગો આવી પડયા, તે સમયે ગોમાજીએ જીજાબાઇની પાસે રહી, અત્યંત પ્રમાણિકપણે તથા બુદ્ધિચાતુર્યથી તેમની અને

પોતાના બાળસ્વામીની સેવા બજાવી હતી. શિવાજી મહારાજે સ્વ
રાજ્યસ્થાપનાનો પાયો નાખી, તેની સિદ્ધિને માટે ઉદ્યોગ શરૂ ક
તે સમયે ગોમાજીને વિશ્વાસુ જાણી તેમણે તેની પદવી વધારી હવા
લદાર બનાવ્યો હતો. ગોમાજી હવાલદારે મહારાજને સલાહ આપી
કે, "આપ માલિક છો. આપની કીર્તિ સાંભળી પઠાણો આવ્યા
તેમને નિરાશ કરી પાછા કાઢવા ઉચિત નથી. આપને સ્વરાજ્ય
સિદ્ધિનું મહત્ કાર્ય પૂર્ણ કરવું છે. આપના તાબામાં સર્વ પ્રકારના
શૂરવીર પુરુષો નહિ હોય તો તે ઉદ્દેશ શી રીતે સિદ્ધ થશે? આપ
હિંદુઓનેજ નોકરીમાં રાખવાનો નિશ્ચય કેમ ટકશે? જેને રાજ્ય
કરવું છે, તેણે સર્વ જાતનાં મનુષ્યો ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ રાખવી
જોઇએ. સર્વ મનુષ્યોને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવાં જોઇએ
કોઇ પણ જાતિમાંથી ગુણવાન અને યોગ્ય મનુષ્યો મળી આવે, તે
રાજાએ અવશ્ય તેમનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ. એ બાબત પર પૂર્ણ
વિચાર કરી મહારાજને ઉચિત લાગે તેમ વર્તવું." ગોમાજી નાયકની
સલાહ મહારાજને યોગ્ય જણાયાથી તેમણે પઠાણોને પોતાની પાસે
બોલાવ્યા. તેમના તરફ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ અવલોકન કરી, કેટલાક મહત્ત્વના
પ્રશ્નો પૂછી તેમના મનોભાવની પરીક્ષા કરી. તેમને નોકરીમાં
રાખ્યાથી વિશ્વાસઘાત થશે નહિ, એવી સંપૂર્ણ ખાતરી થતાં નોક
રીએ રાખ્યા. રાઘો બલ્લાળ અત્રે નામક પુરુષને પઠાણોની ટોળીનો
સરદાર નીમ્યો. એ સમયથી મહારાજ મુસલમાનોને પોતાની નોક
રીમાં રાખવા લાગ્યા. મુસલમાન નોકરોમાના કેટલાક ઉદ્ધિત
અને શૂરવીર મનુષ્યોએ મહારાજના લશ્કરમાં ભારી પોતાના નેકી
[illegible] પર [illegible] અને પ્રામાણિકપણું વર્તવામાં [illegible]
[illegible]

શિવાજી મહારાજ સર્વ [illegible]
[illegible]

હતું પડ્યું. તેમનાં પુષ્કળ મનુષ્યોનો નાશ થયો. પોતાના સૈન્યને અપયશ મળ્યાથી મહારાજના મનમાં અતિ શોક ઉત્પન્ન થયો, અને શામરાજ પંત ઉપર મહારાજની અવકૃપા થઇ. પેશ્વાને રણક્ષેત્રમાંથી પાછો બોલાવી, તેનો પેશ્વાઇનો હોદ્દો છીનવી લીધો અને તે ચડાઇમાં રઘુનાથ પંતને મોકલ્યો. રણજંગ કરી પાછા ફરેલા લશ્કરની મદદે મહારાજે વિશેષ લશ્કર મોકલ્યું. શામરાજ પંત પાસેથી પેશ્વાઇનો અધિકાર છીનવી લઇ તે હોદ્દો મોરે ત્રિમળ પિંગળેને આપ્યો. પિંગળેએ એ અધિકાર જીવનપર્યંત દીપાવ્યો હતો. એ સમયે નીળો સોનદેવે ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્યદક્ષતા બતાવ્યાથી મહારાજે બાળકૃષ્ણ પંત પાસેથી મજુમદારી છીનવી લઈ તેને આપી. ગંગો મંગાજીને વાકનિશીનો* અને યેસાજી કંકને પાયદળી લશ્કરનો સરનોબતનો હોદ્દો આપ્યો.

સીદી સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે સમયે વાડીના સાવંત દેશમુખના જાણવામાં આવ્યું કે, "શિવાજી મહારાજે કોંકણપટ્ટી કબજે કરવાનો સંકલ્પ કરી વિશાળ સૈન્ય મોકલ્યું છે." એવા પ્રબળ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. દેશમુખ વિજાપુર સરકારના તાબે હોવાથી અને તેમને તે સરકારનો આશ્રય હોવાથી, તેઓ મહારાજની સત્તાને માન આપતા નહોતા; પરંતુ તેમણે વિચાર્યું કે, "મહારાજે જાવળીના મોરેને પાયમાલ કર્યો, આસપાસના સર્વ તોફાની આગેવાનોને જેર કર્યા, સઘળા મોટા કિલ્લા-કોટ તાબામાં લીધા અને એટલી બધી ઊથલપાથલ કરવા છતાં, વિજાપુરસરકારે મહારાજનો પરાજય કર્યો નહિ. વળી મોગલો સાથે હમણાંજ જે યુદ્ધ થયું, તેમાં વિજાપુર સરકારનાં હાડકાંપાંસળાં સારી પેઠે ખોખરાં થયાં છે, તે દરબારમાં બે પક્ષ પડ્યાથી કોઇ કોઇની દાદફરિયાદ સાંભળતું નથી, એવી સ્થિતિ થઇ છે. એવે સમયે તે સરકાર પાસેથી આપણને સહાયતા મળે અને શિવાજી મહારાજ જેવા વીર પુરુષ સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય આવે, એ આશા નથી. મહારાજ સાથે મૈત્રી બાંધવાથીજ રક્ષણ મળશે," એવું સમજાયાથી સાવંતોએ મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી તહનામું કરવાની પ્રાર્થના કરી. મહારાજે તે માગણી સ્વીકારી. એ તહનામામાં લખવામાં આવ્યું કે, "સાવંતોએ પોતાની જાગીરની આવકનો અર્ધો ભાગ શિવાજી મહારાજને આપવો. મહારાજે વખતોવખત પોતાના અમલદારો મોકલી એ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रकरण ११ मुं—अफझुलखानना वध

શિવાજી મહારાજે વિજાપુર—સરકારના ઘણા પ્રાંત અને પુષ્કળ કિલ્લા તાબામાં લીધા હતા, એ સર્વ હકીકત પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવી છે. તેમણે ચંદ્રરાવ મોરે જેવા બળવાન સરદારનો પરાજય કરી, તેને પાયમાલ કર્યો. વાડીના સાવંતોને પોતાના તાબેદાર બનાવવાની યુક્તિ રચી, કલ્યાણના સૂબાને હમેશને માટે કબજે કર્યો અને સીદીને હંફાવી સર્વ કોંકણતટ પોતાને હસ્તગત કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો હતો. કહેવામાં આવે છે કે, એ સમયે શિવાજી મહારાજે વિજાપુર—સરકારના ચાળીસ કિલ્લા કબજે કર્યા હતા.* એ સર્વ સમાચાર વખતોવખત વિજાપુરસરકાર પાસે પહોંચતા હતા. શિવાજી મહારાજને શાંત પાડવાનો એક ઉપાય તો વિજાપુરસરકાર કરી ચૂકી હતી. તેમણે શાહજીરાજાને પકડી મંગાવી, ભીંતમાં ચણી લઈ દેહાંત શિક્ષા કરવાનો ભય બતાવ્યો હતો; પરંતુ એ ઉપાયનું જુદુંજ પરિણામ આવ્યું. મહારાજે મોગલો સાથે મૈત્રી બાંધવાથી ઊલટું તે સરકારને હંડાગાર થવું પડ્યું. શાહજીરાજાને બંધનમુક્ત કર્યા પછી વિજાપુર સરકારે મહારાજને પકડવા બાજી શામરાવને મોકલ્યો; પરંતુ તે પરાજય પામી પાછો આવ્યો. પછી મોગલો સાથે તેમને યુદ્ધ કરવું પડ્યું તેથી મહારાજને શિક્ષા કરવાનું કાર્ય, કેટલાક સમય સુધી મુલતવી રાખવું પડ્યું. વિજાપુર સરકારે મોગલો સાથે તહનામું કર્યા પછી ઔરંગઝેબ પોતાના પિતાનો રાજ્યાધિકાર છીનવી લેવાની ખટપટમાં ગૂંથાયો, તેથી તેના તરફથી ચડાઇ આવવાનો ભય રહ્યો નહિ; એટલે હવે તેમને શિવાજી મહારાજને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો. તેમને જણાયું કે, "એવા બળવાખોરોને જેમ બને તેમ સત્વર શિક્ષા કરવી જોઇએ. તેના વર્તન તરફ દુર્લક્ષ કરવાથી ભવિષ્યમાં ગંભીર નુકસાન થશે."

એ સમયે અલી આદિલશાહ વિજાપુરની રાજગાદી પર હતો. તેનું વય વીસએકવીસ વર્ષનું હોવાથી રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેની માતા ખવાસખાન નામના એક હોશિયાર મુત્સદ્દીની મદદથી ચલાવતી હતી. તે 'બડી બેગમ'ના નામથી ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

* જુઓ મોડકકૃત વિજાપુરનો ઇતિહાસ.

ળ મુકામ કર્યો. એ મરાઠા કુળદેવીનું દેવળ જાણી ખાને તે
સ્થાન પાયમાલ કર્યું. દેવીની ન્હાની મૂર્તિ હતી તેને ભોપેએ
ામાં સંતાડી દીધી. દેવીની મોટી મૂર્તિ હતી તેના કટકા કરી
ીમાં ભરડી લોટ કર્યો.* ત્યાંથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવી પંઢર-
તરફ કૂચ કરી. રસ્તામાં મ્હાદેશ્વરનું દેવાલય તોડી નાખ્યું; તે
ી રીતે આડે માર્ગે ગયો તેનું કારણ એવું કહેવાય છે કે, તે
યે વરસાદ પુષ્કળ વરસતો હોવાથી ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી સૈન્ય લઇ
ાનું કામ અતિ કઠિન હતું. ભીમાને કિનારે મુકામ કરી પંઢર-
ના દેવસ્થાનનો નાશ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, એ સંકટવાર્તા
ાંભળતાંજ બડવેએ પાંડુરંગની મૂર્તિ સંતાડી દીધી અને ગામની
ઘણી રૈયત ઘરબાર ત્યાગ કરી જંગલમાં નાસી ગઇ.× તે ગામની
ને આસપાસનાં બીજાં ગામોની પાયમાલી કરી ખાન પૂના
રફ વળ્યો. રસ્તામાં મહારાજના જે જે કિલ્લા અને પ્રાંત દીઠા
સધળા તેણે કબજે કર્યા.

શિવાજી મહારાજને ગુપ્તચરોએ આવી અફઝુલખાનની સવારી-
ી સર્વ વાર્તા કહી સંભળાવી. મહારાજ તે સમયે રાજગઢમાં
રહેતા હતા. ખાનની સવારી તેમને જીવતા પકડવા આવતી હોવાથી
તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવા સંબંધી મહારાજે પોતાના
સરદારોની સલાહ લીધી. સર્વેએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, તેની
સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ખાડીકોતરોવાળું એક ઉત્તમ સ્થાન શોધી
કાઢવું. સ્થળ શોધતાં નક્કી થયું કે, જાવળી જઇ પ્રતાપગઢ ઉપર
તૈયાર થઈ રહેવું; પરંતુ કેટલાંક મનુષ્યોએ કહ્યું કે, "તેની પાસે
પ્રચંડ લશ્કર છે, તેથી યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકીશું નહિ. તેની સાથે
મૈત્રી બાંધવી એજ હિતકર છે." એ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે,
"યવનો બેઇમાન છે. તેમની સાથે મૈત્રી કરવી એ અનુચિત કાર્ય
છે. તેઓ ક્યારે વિશ્વાસઘાત કરશે, એ નક્કી નહિ. તેઓ દુર્બુદ્ધિ
અને કપટી લોક છે. વિશ્વાસ બતાવી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે
નહિ. સાચી મિત્રતા કરવી એ તેઓ તેમના સ્વપ્નામાં પણ સમજ્યા
નથી. તેમની સાથે સમર કરી ખરી બહાદુરી બતાવી તેમનો પરા-
જય કરવાનો મને ઉત્સાહ છે. યવનો સાથે સલાહ કરવી નહિ એવો-
જ મારો સંકલ્પ છે. તેઓ પાસે પ્રચંડ સૈન્ય છે, તેથી કોઇ પણ
યુક્તિપ્રપંચ વડે આપણે તેમનો સંહાર કરવોજ જોઇએ."

---

* પોવાડામાં લખ્યું છે કે, તુલજાદેવીના કટકા કરી તે દેવ-
ળ પર મસ્જિદ બાંધી. મસ્જિદ બાંધ્યા પછી ગાય ઝબેહ કરી.

× પોવાડામાં લખ્યું છે કે, તે ધસારાબંધ પંઢરપુર આવ્યો,
વિઠ્ઠોબાને ખંડિત કર્યો અને પુંડલીકને પાણીમાં નાખ્યા.

એ સંકટ શી રીતે ટાળવું, તેના વિચારમાં ચિંતાતુર થઈ મહારાજ નિદ્રાવશ થયા. સ્વપ્નામાં તુળજાપુરની ભવાની માતાનાં દર્શન થયાં. માતાજીએ કહ્યું: "ચિંતા કર નહિ. તારે હાથે અફઝુલખાનનો વધ કરાવી તને યશ અપાવીશ." સ્વપ્ન થયા પછી મહારાજ જાગૃત થયા. મુખપ્રક્ષાલન કરી તેમણે માતુશ્રી જીજાબાઇને જાગૃત કર્યાં અને તેમને સ્વપ્નની હકીકત કહી. પ્રાતઃકાળમાં પોતાના કારકુન અને સરદારોને બોલાવી તેમને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું કે, "સાક્ષાત્ જગદંબા મને પ્રસન્ન થયાં છે. હવે અફઝુલખાનની શી ગણતરી? જગદંબાએ મને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને જોયમજેગો કરવાની હિંમત આપી છે." એ સાંભળી શ્રોતાજનોએ કહ્યું કે, "એ સાહસકર્મની સિદ્ધિ થશે તો ઘણુંજ સારૂં થશે. આ પ્રસંગ ઘણો કઠિન છે." તેમના કરણ ઉદ્ગારો સાંભળી મહારાજે સ્પષ્ટ કહ્યું કે, "ખાન સાથે મૈત્રી કરવાથી પ્રાણ નાશ થશેજ, તેના કરતાં યુદ્ધ કરવું એજ ઉત્તમ છે. જય પ્રાપ્ત થશે તોપણ ઠીક છે અને પ્રાણ જશે તોપણ ઠીક છે. ત્રિભુવનમાં કીર્તિ થશે. સમરાંગણમાં પરાક્રમ બતાવી મરવું, એજ મને શ્રેયસ્કર જણાય છે. શત્રુને શરણે જઈ તેને હાથે આપણો પ્રાણઘાત થાય, એ મને અત્યંત અનુચિત જણાય છે. મેં ખાન સાથે યુદ્ધ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો છે. તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં યશ મળશે તો સારૂંજ થશે; પરંતુ જો હું મરણ પામું તો મારી પાછળ મેં જે સંપત્તિ મેળવી છે, તેનું રક્ષણ કરી જે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની સુવ્યવસ્થા રાખજો. મારા માતુશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી પાછળ મારૂં નામ રાખજો."

મહારાજે પોતાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યા પછી તરતજ પ્રતાપગઢ જવાની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે માતુશ્રીને વિદિત કરવા મહાલયમાં ગયા. મહારાજે જીજાબાઇના ચરણમાં માથું નમાવી પોતાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો. એ સમયે માતાપુત્રના અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યાં. સંકટ કેવું વિકટ છે અને તેમાં વિજય મેળવવાનો સંભવ કેટલો અલ્પ છે, તે પણ તેઓ જાણતાં હતાં. તેમ છતાં સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો બીજો માર્ગ નથી, એમ જાણી સર્વ માયામમતા વેગળી કરી; માતા જીજાબાઈએ પુત્રને યુદ્ધમાં જવાની રજા આપી. માતાએ પુત્રને માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે, "પુત્ર તને યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થશે. [illegible] અતિ ધૈર્ય રાખી અને બહાદુરીપૂર્વક યુદ્ધ કરી [illegible]." [illegible] માતાની આશીર્વાદરૂપ આજ્ઞા [illegible] પ્રતાપગઢ ગયા.

[illegible]

છોડી લશ્કર સહિત વાઈ આગળ પડાવ નાખ્યો અને પછી સાવચેત રહેવા લાગ્યો. શિવાજી મહારાજ ડુંગરાળ અને વિકટ સ્થાનમાં રહ્યા છે, એ જાણીને ખાનને ઘણી દિલગીરી થઈ. એ પ્રાંત કેટલા ખાડા-કોતરોવાળો છે, તે ખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. એવા વિકટ સ્થાનમાં શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાથી ઘણી મુસીબત નડશે, એવું તેના જાણવામાં આવતાં ખાન ઊંડા વિચારમાં પડ્યો. તેણે મનમાંજ નિશ્ચય કર્યો કે, કોઇ પણ યુક્તિ વડે શિવાજીને એ સ્થળમાંથી બહાર કાઢી તેને સ્નેહભાવ બતાવી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તેવું વર્તન ચલાવી, આ સ્થળે બોલાવવો અને તેને જીવતો પકડી આપણો સ્વાર્થ સાધી લેવો.

અફઝુલખાને વાઈ આગળ પડાવ નાખ્યો તે સમયે તેના લશ્કરમાં કેવી હિલચાલ થાય છે, તેની સાથે લશ્કર વગેરે કેટલી સામગ્રી છે, તેની છૂપી તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે વિશ્વાસરાવ નાના પ્રભુને સોંપ્યું. વિશ્વાસરાવ ફકીરનો વેશ લઈ દરરોજ રાતે ખાનની છાવણીમાં જતો અને ગુપ્ત રીતે તપાસ કરી સર્વ સમાચાર મહારાજને જણાવતો હતો. તે ઉપરથી મહારાજના જાણવામાં આવ્યું કે, "ખાન પાસે મોટું લશ્કર અને પુષ્કળ યુદ્ધસામગ્રી છે. તેણે મજબૂત તૈયારી રાખી છે. તેની સાથે સમરાંગણમાં યુદ્ધ કરતાં આપણા પુષ્કળ સિપાઇઓનો નાશ થશે, તેમ છતાં આપણને યશ મળશે કે કેમ, એ શંકાસ્પદ છે; તેથી યુક્તિપૂર્વક તેનો નાશ કરી આપણી કીર્તિ અચળ રાખવી." તાબાના નોકરોએ પણ મહારાજના એ વિચારને સંમતિ આપી. તેમણે અફઝુલખાનને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે, "આપના જેવા બળવાન અને શૂરવીર સરદાર સાથે યુદ્ધ કરવાની મને કદી પણ ઇચ્છા થાયજ નહિ. બનતે પ્રયત્ને વિજાપુર સરકાર સાથે સલાહ કરવી, એજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મેં આદિલશાહ સાથે ઉદ્ધતાઈભરેલું વર્તન ચલાવ્યું છે. હું તેમનો અપરાધી છું. બાદશાહ મને ક્ષમા આપશે કે નહિ, તેની મને શંકા થાય છે. આપ મધ્યસ્થ થઇ મારા ઉપર બાદશાહ હજૂરની કૃપા થાય અને કરેલા અપરાધની મને ક્ષમા મળે, એમ કરશો તો હું મારૂં અહોભાગ્ય સમજીશ. મેં આજપર્યંત જે કાંઇ કર્યું છે તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે. આપના આશ્રયથી અને ભલામણથી મારા અપરાધની બાદશાહ તરફથી ક્ષમા મળશે કે કેમ ? તે જાણી શકાતું નથી. હું મારા તાબાના સર્વ મુલક આપને સોંપી દેવા તૈયાર છું. માત્ર બાદશાહ હજૂરની મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ થાય એવી આપ નામદારે મારી ખાતરી કરવી."

મહારાજ તરફથી કાલાવાલા અને ભયભીત સંદેશો મળતાંજ તેને ગર્વિષ્ઠ અને દંભી અફઝુલખાને સત્ય માની લીધો. તેમાં સમા-

પણું કપટ ખાનની કલ્પનામાં આવ્યું નહિ. "શિવાજી મહારાજે આપણી બધી માગણી કબૂલ કરી છે, તેથી તેને આપણા કબજામાં લાવતાં હવે વિલંબ લાગશે નહિ," એવો તેને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવી, વિકટ સ્થાનમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રથમ વિચાર કાયમ રાખ્યો અને કૃષ્ણાજી ભાસ્કર* નામક બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણને વકીલ તરીકે મહારાજ પાસે મોકલ્યો. ખાને વકીલને એકાંતમાં લઈ જઈ પોતાના મનના સર્વ વિચારો જણાવતાં ઉપદેશ કર્યો કે, "તમે શિવાજી મહારાજ પાસે જઇ, તેમને અતિશય સ્નેહભાવ બતાવી શિખામણ આપજો કે, તમારા પિતા શાહજીરાજા અને અમે કાંઇ જુદા નથી. તેમની સાથે અમારે ઘરોબો છે; તેમજ બંધુત્વનો નાતો છે. તમે અમારે મન કોઇ પારકા મનુષ્ય નથી. અમારા સંબંધી તમે તમારા મનમાં યત્કિંચિત્ પણ શંકા રાખશો નહિ. તમારા પિતા શાહજીરાજાએ મહાન પરાક્રમ વડે દેશો છતેલા હોવાથી તેમના પર બાદશાહની સંપૂર્ણ કૃપા છે. તમારું સર્વથા કલ્યાણ કરી હું તમને તળ કોંકણનું સંપૂર્ણ રાજ્ય અપાવીશ. તમે તાબે કરેલા કિલ્લા તમારી પાસે રહે, એવી ગોઠવણ કરીશ. તમારી બહાદુરી માટે બાદશાહ પાસે સ્તુતિ કરીને તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેની સામગ્રી અપાવીશ તથા તમારી અને બાદશાહની મુલાકાત કરાવી, તેઓ તમારું અતિશય સન્માન કરે, એવી વ્યવસ્થા કરીશ." ખાને વકીલ સાથે મહારાજને સંદેશો કહાવતાં તેના કાનમાં મંત્ર ફૂંક્યો કે, "તેમને સંતોષ અને ઉત્સાહ થાય, એવી ખૂબીથી વાતચીત કરવી, અને વગર ઢીલે મારી મુલાકાતે આવે એવી યુક્તિ કરવી. તેમ છતાં શિવાજી મારી મુલાકાતે નહિ આવે, તો હું તેમને મળવા આવીશ એમ પણ કહેજો."

ખાનનો વકીલ મુલાકાતે આવે છે, એ જાણતાંજ મહારાજ

---

* કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, અફઝુલખાનેજ પ્રથમ મહારાજ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. મહારાજે પ્રથમ [illegible] નહોતો. પ્રો. સરકારનો પણ એવોજ મત છે. ખાને જે કહેલા વકીલનું નામ ગ્રાન્ટ ડફ, પંતાજી ગોપીનાથ [illegible] છે [illegible], [illegible] ગોપીનાથ લખે છે અને શિવદિગ્વિજયમાં, ગોવિંદપંત નામનો બીજો વકીલ ખાન તરફથી આવ્યો હતો, એવું લખેલું છે. [illegible] બખરની મદદની પ્રતના પંતાજી પંત નામ લખ્યું છે [illegible] બખરમાં વકીલનું નામ દત્તાજી ભાસ્કર આપેલું છે [illegible]

ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતરી તેને સામા લેવા ગયા અને તેને ગઢ ઉપર લઇ ગયા. પોતાને ત્યાં આવેલા વકીલ-અતિથિનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરી, તેનું કહેવું સાંભળવા માટે મહારાજે દરબાર ભર્યો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનનો સંદેશો દરબારમાં અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી મહારાજે કહ્યું: "તેમની કૃપા માટે હું ખાનનો અતિશય આભારી થયો છું. મેં કબજે કરેલા મુલકોમાંથી માત્ર થોડોક મુલક મને જાગીર દાખલ મળશે તો તેટલાથીજ મને સંતોષ થશે. ગમે તેમ થાય તોપણ હું બાદશાહનોજ નોકર છું. આ તરફના પ્રાંતમાં ઉદ્ધત લૂંટારાઓ હતા, તેમનો સંહાર કરી મેં સઘળા પ્રદેશોમાં શાંતિ ફેલાવી છે. સરકારી મુલકોમાં ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરી દેશની આબાદી વધારી છે. જૂના કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી કેટલાક નવા કિલ્લા બંધાવ્યા છે અને લશ્કરમાં પણ શૂરવીર યોદ્ધાઓ રાખ્યા છે. એમ કરી મેં બાદશાહનીજ સંપત્તિ વધારી છે. એ સર્વ તેમને વગરમહેનતે પ્રાપ્ત થવાથી મેં તેમની મોટી સેવા બજાવેલી ગણાશે. હું ખાનને મારા પિતા જેવાજ પૂજ્ય માનું છું. તેમની મુલાકાત લેવા હું ઉત્સાહથી આવીશ." મહારાજે દરબારમાં લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે સંભાષણ કરી દરબાર બરખાસ્ત કર્યો. ખાનનાં મનુષ્યો પોતપોતાનાં સ્થાનકે ચાલ્યાં ગયાં.

ખાન તરફનાં મનુષ્યોને રહેવાનાં મકાન આપતી વખત મહારાજે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે, કૃષ્ણાજી ભાસ્કરનું મકાન બીજા કરતાં તદ્દન એકાંતમાં રાખવું એનું કારણ એ હતું કે, તેને એકાંતમાં મળી વાતચીત કરી પોતાના પક્ષમાં લઇ લેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. રાત્રિ થતાંજ સઘળાં મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયાં અને શાંતિ પ્રસરી. શિવાજી મહારાજ મધ્યરાત્રિને સમયે ગુપચુપ ખાનના વકીલને મકાને ગયા. તેને જાગૃત કરીને કહ્યું કે, "તમે વર્ણશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણજાતિના છો. આજપર્યંત મેં જે કાંઇ પ્રયત્ન કર્યા છે, તે માત્ર હિંદુધર્મ અને હિંદુલોકનું રક્ષણ કરવા માટેજ છે. સાક્ષાત્ ભવાનીમાતાએ મને એવી આજ્ઞા આપી છે કે, 'ગૌબ્રાહ્મણનું રક્ષણ કર, હિંદુનાં દેવાલયો તોડી હિંદુના દેવનું ખંડન કરનાર મનુષ્યોનો પરાજય કર. હિંદુધર્મ ઉપર દ્વેષ કરનાર મનુષ્યોનો સંહાર કર.' જગદંબાની એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં જે કાર્ય આરંભ્યું છે, તેમા તમારા જેવા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણની સહાયતા અવશ્ય મળવી જોઈએ. આપણો ધર્મ ડૂબવા લાગ્યો છે. દેવબ્રાહ્મણોને સંકટ થાય છે. સર્વ ભરતખંડ મ્લેચ્છમય થવાનો સમય આવ્યો છે; એ માટે તમારા અંતઃકરણમાં અવશ્ય ખેદ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ. એ દુરવસ્થાનો નાશ કરવાનોજ મેં યત્ન આરંભ્યો છે; પણ તમારા જેવા મહાપુરુષોની સહાયતા વડેજ તે સિદ્ધ થાય એમ છે. તમે મારો પક્ષ સ્વીકારશો તો તમને હું હિવરા ગામ ઇનામદાખલ

આપીશ." મહારાજે મીઠા અને મોહક શબ્દોમાં સંભાષણ કરવાથી વકીલની ચિત્તવૃત્તિ એકદમ બદલાઇ ગઈ. તેના મનમાં ધર્માભિમાન જાગૃત થયું; તેમાં વળી વકીલ સાહેબને ઇનામની લાલચ ઉત્પન્ન થઈ. મહારાજનું ગૌરવપૂર્ણ અને ઉત્સાહજનક સંભાષણ સાંભળી વકીલ તદ્દન ભોળવાઇ ગયો. તેણે વિચાર કર્યો કે, "એ મહાપુરુષ સ્વધર્મ-રક્ષણનું અને સ્વરાજ્ય-સ્થાપન કરવાનું સ્તુત્ય કાર્ય કરવા તત્પર થયા છે. તેમનામાં એ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં આવશ્યક થઇ પડે એવા ધૈર્ય, શૌર્ય, વીર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વિદ્યમાન છે. તેમનું આજપર્યંતનું પરાક્રમ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. મહારાજને સહાયતા આપી તેમના યશમાં ગૌરવ માનવું એજ મહત્ પુણ્ય છે." વકીલે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "પ્રમાણિકપણે આપની નોકરી કરી જીવન ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે." પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેણે મહારાજને કહ્યું કે, "ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ તો તમને પકડી વિજાપુર લઇ જવાનો છે. તમને વિશ્વાસ દર્શાવી મુલાકાતે બોલાવશે અને પકડીને વિજાપુર લઇ જશે. તેની એ ગોઠવણ કદી બદલાશે નહિ." ખાનના વકીલને પોતાના પક્ષમાં લીધા પછી "હવે શું કરવું!" એ સંબંધી બંને વચ્ચે પરસ્પર સલાહમસલત ચાલી. અને એવો નિશ્ચય થયો કે, "કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી તે જાતેજ ગઢ પાસે મુલાકાત લેવા આવે, એવી ગોઠવણ કરવી. ખાન આપણા કબજામાં સપડાયા પછી તેનો ઘાત કરવો, એટલે તેના સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા થશે અને આપણે ઇચ્છાનુસાર તેમને પરાજય કરી શકીશું." એ પ્રમાણે ગુપ્ત મંત્રણા કરી, શિવાજી મહારાજ પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સુધી વકીલ સાથે ઉપર ઉપરની સલાહમસલત ચાલ્યા પછી એવું ઠર્યું કે, ખાને જાવળીમાં આવવું અને શિવાજી મહારાજ સાથે મુલાકાત લઇ પરસ્પર શરતો નક્કી કરવી. એ મુલાકાતની વ્યવસ્થા નક્કી કરવા માટે મહારાજે પોતાના તરફથી પંતાજી*ગોપીનાથને પોતાના વકીલ તરીકે ખાન તરફ મોકલ્યો એ બ્રાહ્મણ મહારાજનો ખાસ વિશ્વાસપાત્ર હતો. તેને મોકલતા પહેલા મહારાજે એકાંતમાં [illegible] કૃષ્ણાજી ભાસ્કર સાથે થયેલી સર્વ વાતચીતનો સાર [illegible] સંભળાવ્યો, અને વધારામાં કહ્યું કે, "તમે ખાનને કહેજો કે [illegible] તમારી મુલાકાતે આવવું જોઈએ, પણ મને તમારી અતિશય [illegible] લાગે છે. તમારી મુલાકાતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી તમે [illegible] [illegible] [illegible] છે. તમે [illegible] [illegible] [illegible]

* [illegible]

આવશો તો હું તમારી મુલાકાતે અવશ્ય આવીશ. મને ધૈર્ય આપી બાદશાહનાં દર્શન કરવા લઇ જશો અને મારે માટે તેમને ભલામણ કરશો, તો તેથીજ આપની ઉદારતા જણાશે. ખરો વિશ્વાસ હોય તો જાવળી આવવા માટે શંકા કરશો નહિ. ખાનને આ પ્રમાણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહેજો. તેમને સહજ પણ શંકા આવવા દેશો નહિ. તેમની શી ઇચ્છા છે તથા તેમના સૈન્યની કેવી વ્યવસ્થા છે, તેનું નિરીક્ષણ કરતા આવજો." ખાનના વકીલને વિદાય કરતાં મહારાજે તેના પર પ્રસન્ન થઈ જરીકસબનાં ભરેલાં વસ્ત્રો, મોતીની માળાઓ, સુવર્ણનાં કડાં, સુવર્ણનો પદક, એક અરબી ઘોડો અને પાંચ હજાર હોન બક્ષિસ આપ્યાં. પોતાના વકીલને પણ વસ્ત્રાલંકાર આપી બંનેને રવાના કર્યા.

કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાન પાસે જઈ સમાચાર કહ્યા કે, "શિવાજી મહારાજ તમારે શરણે આવી મુલાકાત લેવા તૈયાર છે; પરંતુ તેમનામાં વાઇપર્યંત આવવાનું ધૈર્ય નથી. અહીં આવ્યાથી તેમનો વિશ્વાસઘાત થશે, એવી તેમની ધારણા છે. તેમનો વકીલ આપની પાસે આવ્યો છે. તેને આપની મુલાકાતે બોલાવશો તો તે આપને શિવાજી મહારાજનો યથાર્થ સંદેશો કહી સંભળાવશે." ખાને પંતાજી ગોપીનાથને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી શિવાજી મહારાજનો સંદેશો સાંભળ્યો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ખાનને પાણી ચડાવવા ખાતર કહ્યું કે, "તે જ્યારે તમને જાવળી બોલાવે છે ત્યારે એટલે સુધી જવા છતાં કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાનો લાગ શા માટે જવા દેવો? તમે જાવળી આવશો એટલે મહારાજ જાણશે કે, તમારા મનમાં કપટ નથી એટલે તે તમારી મુલાકાતે અવશ્ય આવશે. તે આવશે એટલે તમારૂં કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થઇ જશે." એ શબ્દો સાંભળી ખાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, "જાવળી જેવા વિકટ સ્થળે તે મને મુલાકાત લેવા બોલાવે છે, પરંતુ ત્યાં તેના તરફથી મને દગો નહિ થાય, એવું તમે પ્રતિજ્ઞા પર કહી શકો છો?" કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે ઉત્તર આપ્યો કે, "શિવાજી મહારાજના મનમાં તમારા સંબંધી કંઈ પણ કપટ નથી, એવી મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. એ સંબંધી તમારા મનમાં કંઇ પણ સંદેહ લાવવો નહિ. જે સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વ્યર્થ જવા દેશો નહિ. જાવળી જઇ તેમની મુલાકાત લેવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી. આપણું લશ્કર ત્યાં સાથે રાખવું. ત્યાં છાવણી નાખવાની પૂરતી જગ્યા છે અને ઘાસચારાની પણ સગવડ થાય એમ છે." વકીલે ખાનસાહેબની સર્વ અડચણો તથા શંકાનું સમાધાન કરી તેના મનમાં જાવળી જઇ મહારાજની મુલાકાત લેવાની અને તેમને ત્યાં કેદ પકડવાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરી. ખાનને પોતાના વકીલની ખાતરી સત્ય જણાયાથી તેણે જાવળી જવાની તૈયારી કરી;

અને તે કહે તેમ વર્તી પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજના વકીલ પંતાજી ગોપીનાથે ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ શો છે, એની બારીક તપાસ કરી અને મહારાજને આવીને એવું જણાવ્યું કે, ખાન જાવળી આવવાને માટે તૈયાર છે. તેને ભેટવાની તૈયારી કરી તમારે કિલ્લાની નીચે આવવું અને એકાંતમાં લાગ જોઈને તેનો વધ કરવો, અને પછી તેના સૈન્ય પર છાપો મારવો.

ખાન જાવળી આવવા તૈયાર થયા છે, એ સાંભળીને મહારાજે પોતાના સર્વ સરદારોને બોલાવી "હવે શું કરવું?" તે સંબંધી સલાહ પૂછી. તેઓએ મહારાજને ઉત્સાહ પ્રેરતાં ઉત્તર આપ્યો કે, "આ પ્રસંગે આપ અમને જે કાર્ય સોંપશો તે અમે શિરસાવંદ્ય કરી, તદનુરૂપ વર્તવા જીવતોડ મહેનત કરી આપનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું. આપ કિંચિત્ પણ ચિંતા કરશો નહિ." ત્યાર પછી મહારાજે માતુશ્રી જીજાબાઈને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી તેમની સલાહ પૂછી. તેમણે પણ મહારાજને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, "તારા તારા વિશ્વાસુ મનુષ્યોની સલાહ હોય તેમ વર્તવું. એ કાર્યમાં તને યશ અપાવનાર શ્રીજગદંબા સમર્થ છે. તને આજપર્યંત કોઈ પણ કાર્યમાં અપયશ મળ્યો નથી. તેથી આ કાર્ય પણ તું ધૈર્યપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક પાર પાડશે, એવી મને ખાતરી છે." મહારાજે સર્વની સલાહ લીધા પછી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માંડ્યું.

ખાનને પૂરો વિશ્વાસ આવે તે માટે મહારાજે તેની સરભરા સારૂ પોતાથી બને તેટલી સુવ્યવસ્થા કરવાનું કામ સપાટાબંધ ચલાવ્યું. ખાનના સૈન્યને ડુંગરના ચઢાણ પર ચડતાં અડચણ પડે નહિ તે માટે સ્થળે સ્થળે આવેલી ગીચ ઝાડી કાપી નંખાવી રસ્તા કરી નાખ્યા. તેના લશ્કરને છાવણી નાખવાનું વિશાળ સ્થાન જોઈએ, તે માટે ઝાડઝાંખરા કાપી નખાવી એક વિસ્તીર્ણ ખુલ્લું મેદાન બનાવ્યું. માર્ગમા સ્થળે સ્થળે લશ્કરીઓની ગુપ્ત રીતે અને પ્રકટ રીતે ચોકી રાખી તેના પર ઉપરી અમલદારો નીમ્યા અને તેમને એવી આજ્ઞા કરી કે, "ખાનના લશ્કરને જે વસ્તુની જરૂર પડે તે વસ્તુઓ પૂરી પાડવી અને પ્રત્યેક સ્થળે મિજબાનીની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા રાખવી." પરંતુ ખાનના સૈન્યની ખબર માટે મહારાજે જ માર્ગ ... હતે, તેના એવી યુક્તિ રચી હતી કે, જેથી સૈન્યમાંની ... [illegible]

[illegible]

ર્વ વિભાગ તરફ તદ્દન ગીચ ઝાડીમાં સંતાઇ રહેવાનું કહ્યું; કારણકે ખાનનાં મનુષ્યો તે દિશાએથી ચઢીને ઉપર આવવાનો સંભવ હતો. મોરોપંત સાથે જૂના કસાયલા યોદ્ધા હોવાથી તેને એવી આજ્ઞા કરી કે, "ખાનનું ઘણુંખરૂં લશ્કર જાવળી નીચે છાવણી નાખી રહેવાનું છે. તેની આસપાસની ઝાડીમાં તમારે તમારા લશ્કર સાથે સંતાઇ રહેવું." નેતાજીની સહાયતામાં રઘુનાથ બલ્લાળને અને મોરોપંતની સહાયતામાં ત્રિંબક ભાસ્કરને ગોઠવવામાં આવ્યા. એ સર્વને એવી આજ્ઞા ફરમાવી કે, "ખાનનો પરાજય થતાંજ રણશિંગાનો નાદ થશે. તે નાદ સાંભળતાંજ નેતાજીએ ઝાડી બહાર આવી, શત્રુનું જે લશ્કર આગળ આવ્યું હોય તેના પર હુમલો કરવો અને ગઢ પરથી પાંચ તોપો ફૂટે તે સમયે મોરોપંતે જાવળી આગળના ખાનના લશ્કર પર તૂટી પડવું. કોઇએ પણ અસાવધ રહેવું નહિ અને લૂંટફાટ તરફ દૃષ્ટિ રાખવી નહિ." એ પ્રમાણે બાહ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી ગઢ પર જે સ્થળે જેટલું લશ્કર અને જેટલી તોપો વગેરે સામગ્રી રાખવાની અગત્ય જણાઇ, તેની વ્યવસ્થા મહારાજે સ્વતઃ કરી લીધી. સ્થળે સ્થળે નાકેબંધી કરી. કિલ્લાના પાછલા વિભાગના પ્રત્યેક બુરજ પર પચાસ મનુષ્યો અને આગલા વિભાગના પ્રત્યેક બુરજ પર સો મનુષ્યો ગોઠવ્યાં. એ ઉપરાંત કિલ્લાના દરવાજા આગળથી તે અંદરના ચોક-પર્યંત પુષ્કળ સિપાઇઓ ગોઠવી દીધા. તેમના નાયકોને એવી સૂચના આપવામાં આવી કે, "હું ગઢ પરથી નીચે ઊતરવાનું શરૂ કરીશ ત્યારે શરણાઇ વાગશે. તે સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવજો અને મુલા-કાત માટે નક્કી કરેલા સ્થળથી તીર જઇ શકે એટલે દૂર કમાન પાસેના થાણામાં રહેજો." એ પ્રમાણે કિલ્લાના દરવાજા પાસેથી મુલાકાત લેવાના સ્થાન સુધી પ્રત્યેક થાણામાં હજાર બેહજાર સિ-પાઇઓ ઊભા રહે એવી વ્યવસ્થા કરી અને થોડાક ચૂંટી કાઢેલા મનુષ્યો છેવટ સુધી સાથે રહે એવી ગોઠવણ કરી.

ગઢ નીચેના બુરજ પાસે ખુલ્લું સ્થાન હતું. ત્યાં ખાનની મુલા-કાત લેવાની ગોઠવણ કરી. તે સ્થળે એક સુંદર અને ભવ્ય મંડપ તૈયાર કરાવ્યો. તેમા એક મુખ્ય આસન અને બેત્રણ નાનાં આસનો બનાવ્યાં. મુખ્ય આસનની વેદી ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ બનાવી હતી. તેના પર સુંદર છત જડી લઇ, આસપાસ મોતીની ઝાલરો લટકાવી હતી. મંડપમાં ગાદી અને નાના તથા મોટા, લાંબા તથા ગોળ તકિયા વગેરે સુંદર રીતે ગોઠવ્યા હતા. એ પ્રમાણે મંડપમા એકથી એક ઉત્તમ બેઠકો બનાવી સર્વ મંડપ સુંદર રીતે શણગાર્યો હતો.

સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે અફઝુલખાનને મળવા આવવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. ખાન પોતાના લશ્કર સહિત રડતોડીના ડુંગર પરનો રસ્તો સ્વચ્છ કર્યો હતો, તે રસ્તે આવવા

નીકળ્યો. એ સમયે તેણે પોતાની તોપો વગેરે વજનદાર સાથે રાખ્યો નહોતો.[1] એવું કહેવામાં આવે છે. રડતોડીને ઊતરીને ખાને પારા પાસે કોયનાને કિનારે પડાવ નાખ્યો. ઉપર ચડતાં તેના લશ્કરને અતિશય ત્રાસ પડ્યો. તેના લ પઠાણ સિપાઇઓ કહેવા લાગ્યા કે, "શિવાજી દુષ્ટ છે. તેની અને પ્રપંચ કોઇ જાણી શકતું નથી.. આવે વિકટ સ્થાને ચડ પછી આપણો કાંઇ પત્તો લાગશે નહિ!" એ ઉદ્‌ગાર અફઝુલ કાને ગયા હતા; પરંતુ તેની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ હોય એમ હતું. આવી યુક્તિથી શિવાજી મહારાજ અવશ્ય આપણા ત આવશે, એવી તીવ્ર આશા ઉત્પન્ન થવાથી ખાનસાહેબે તેમને જવાનું સાહસ કર્યું હતું. ખાનની છાવણી થવાની હતી તે મહારાજે તંબૂ રાવટી, મંડપ વગેરે વિપુલ સામગ્રી તૈયાર હતી; તેમજ લશ્કરને માટે અગસના સરસામાનનો પૂરનો બ કર્યો હતો, મહારાજની સુવ્યવસ્થા જોઈ ખાન ઘણોજ ખુશ એ સર્વ જોતાજ ખાનને સ્પષ્ટ જણાયું હતું કે, "શિવાજી જનુ અંતઃકરણ મારા સંબંધી નિષ્કપટી છે. તે વગર અડચણે મુલાકાત લેશે; એટલે મારો સંકલ્પ સિદ્ધ થશે."

જાવળી જઇ પહોચતાંજ ખાને કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને[2] ગઢ મોકલી મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે, "હું નીચે આવી પડે છું. મુલાકાત કરવા સત્વર આવવું. વિલંબ કરવો નહિ." વ સંદેશો લઇને ગઢ પર ગયો. મહારાજ અને વકીલ વચ્ચે લૌકિક વહાર પ્રમાણે પરસ્પર વાતચીત થયા પછી મહારાજ તેને એ સ્થળે લઇ ગયા અને તેની સાથે સ્વહિતની વાતચીત કરવા લા વખીલે કહ્યું કે, "આપની પાસે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે હું ખાનને સુધી લાવ્યો છુ. હવે એકાંતમાં તમારી અને ખાનની એમ બે મુખ્ય મે [illegible] માણસોની મુલાકાત કરાવીશ. તે સમયે આપ પરાક્રમ અને શૌર્ય બતાવી સ્વકાર્ય સિદ્ધ કરજો." ત્યાર પછી ન કરવામાં આવ્યું કે, આજથી ત્રીજે દિવસે નક્કી કરેલે સ્થળે ખાન અને મહારાજની મુલાકાત કરાવવી. કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ખાન પાસે [illegible] [illegible] કરાવ્યું કે મુલાકાત [illegible] [illegible] [illegible] મહારાજે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મનુષ્યોને [illegible] [illegible] ખાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખાન [illegible] [illegible] તેમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

ઉપરથી એવી વાક્ચાતુરી ચલાવી કે, " શિવાજી મહારાજને અદ્યાપિ-પર્યંત તમારામાં વિશ્વાસ આવતો નથી; તેથી આપણો સંકલ્પ સાધ્ય કરવા મહારાજ કહે છે તે શરત કબૂલ કરવામાં આપણને અડચણ નથી. ખાનને એવી ઉતાવળ થઇ રહી હતી, કે શિવાજી મહારાજ ક્યારે પોતાના હાથમાં સપડાય ! તેથી તેણે મહારાજની શરત કબૂલ કરવામાં કંઇ પણ આનાકાની કરી નહિ. મહારાજની શરત તત્કાળ માન્ય થઈ. મુલાકાતની જગ્યા કેવી રીતે તૈયાર કરી છે, તે તપાસવા માટે ખાને પોતાનાં વિશ્વાસુ મનુષ્યો મોકલ્યાં. તેમણે આવી ખાનને નિવેદન કર્યું કે, સ્થાન મોટું છે. તેની પાસે લશ્કર આદિ કંઈ રાખ્યું નથી.

અંતે મુલાકાતનો સમય થયો. ખાન પોતાની સાથે પંદરસો સિપાઇ લઇ નીકળ્યો. એ જોઇ કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે* કહ્યું કે, " આપની સાથે મુલાકાતને સ્થળે આટલા બધા સિપાઈ લઇ જવાથી શિવાજી મહારાજને આપના ઉપર વિશ્વાસ આવશે નહિ અને કદાચ તે ગઢ પરથી નીચે પણ ઊતરશે નહિ ! તમે બાદશાહી વજીર તેમજ સુપ્રસિદ્ધ વીરપુરુષ છો. આપની પાસે શિવાજી મહારાજ કેવળ તૃણવત્ છે. તેમને પકડવા માટે આટલી બધી તૈયારી શા માટે ? શરત પ્રમાણે તેઓ માત્ર એક સિપાઇ સાથે લઇ આપને મળવા આવશે, તેથી આપે પણ એકજ સિપાઇ સાથે લઇ મળવાને સ્થાને જવું, એજ યોગ્ય છે.× ગર્વિષ્ઠ ખાનને એ વાત પસંદ પડી. તેણે પોતાનાં મનુષ્યોને માર્ગમાંજ સ્થળે સ્થળે ઊભાં રાખ્યાં; અને કેટલાંક મનુષ્યોને મુલાકાતના સ્થાનથી વેગળે તીર જઇ શકે એટલે દૂર થાણા પર રાખી પોતે પાલખીમાં બેસી મંડપ આગળ ગયો. પોતાની સાથે બે હજૂરિયા અને સૈદ બંદા નામક લકડીપટા રમવામાં હોશિયાર એક સિપાઇ તથા કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને લઈ ખાન મંડપમાં આવ્યો. તેના અંતઃકરણમાં એવીજ ઇચ્છા હતી કે, " શરત પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ મુલાકાત લેવા આવે, એટલુંજ બસ છે. હું તેને તત્કાળ કેદ પકડી મારી સાથે લઇ જઇશ. મારા આગળ તેનું બળ કેટલું ?" ખાનને સ્વબળ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી, સાધારણ રીતે કચેરીમાં જવા નીકળતો હોય તેમ તૈયાર થયો. શરીર પર મલમલિનનો ઝીણો અંગરખો હતો. હાથમાં માત્ર એક તલવાર હતી. અફઝુલખાન પહેલાંજ

---

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, ગોપીનાથ પંતે તેને એ પ્રમાણે કહ્યું.

× પોવાડામાં લખ્યું છે કે, ખાનને તેડવા માટે મોરોપંત અને શામરાજ પંતને મોકલ્યા હતા. ખાન ચારહજાર મનુષ્યો સાથે લઈ, પાલખીમાં બેસી આવવા તૈયાર થયો તે સમયે તેમણે તે મનુષ્યોને વેગળે રાખવાનું તથા પાલખી પણ વેગળી મૂકવાનું ખાનને કહ્યું હતું.

મંડપમાં જઇ બેઠા અને મહારાજને તેડવા પોતાના વકીલને ગઢ પર મોકલ્યો. તેના કહેવાથી મહારાજે જાણ્યું કે, એક શૂરા સિપાઇને સાથે લઈ ખાન મંડપમાં બેઠા છે. શિવાજી મહારાજે ખાનને કહાવ્યું કે, "જો તમે ફક્ત એકજ હજૂરિયા સાથે મંડપમાં બેસશો તેજ હું નીચે ઉતરીશ." એ સાંભળી ખાને પોતાની સાથેના સૈદ બંધ નામક સિપાઇને પણ મંડપ બહાર જવાની આજ્ઞા કરી.

શિવાજી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારનો સર્વ બંદોબસ્ત કર્યા પછી સ્નાન, દેવપૂજા આદિ નિત્યકર્મ કર્યું. તેમણે ભવાનીદેવીનું સ્મરણ કર્યું. એ જીવસટોસટને પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે દેવીની અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના થતાંજ ભવાનીદેવી મહારાજના શરીરમાં પ્રવેશ કરી બોલ્યાં કે, "અરે પુત્ર! ચિંતા ના કર. આ સમયે હું તારી પાછળજ ઊભી છું. ખાનને મોહમાં નાખી તારી સમક્ષ લાવી છું; માટે તું નિર્ભયચિત્તે, હિંમત રાખી તેનો વધ કર. તેનું માથું કાપી મારી સમક્ષ અર્પણ કર. મારા લલાટમાં તેના રક્તનું તિલક કરી, મહિષનું બળિદાન આપી મને સંતુષ્ટ કર." પાસે ઊભેલા કારભારીઓએ દેવીના શબ્દો નોંધી લીધા. શરીરમાંથી દેવીનું ચૈતન્ય નીકળી ગયા પછી મહારાજ સાવધ થયા, ત્યારે કારભારીએ તેમને તે શબ્દો વાંચી સંભળાવ્યા. એ સાંભળી મહારાજને અધિક ઉત્સાહ થયો. તેમણે પોતાના સર્વ સરદારોને ઉદ્દેશી કહ્યું કે, "હું જીવનને તૃણસમાન સમજી શત્રુના શરીર પર ધસી જાઉં છું. તેમાં વિજય મળે તો સારી વાત છે; પરંતુ જો કંઈ બીજુંજ બને તોપણ તમે ગભરાશો નહિ. નિશ્ચય કરેલી યોજના પ્રમાણે શત્રુ પર હુમલો કરજો, તેમને પાયમાલ કરજો અને રાજ્યનું રક્ષણ કરજો. તમે સર્વ શૂરવીર અને પરાક્રમી છો. તમારા ઉપરજ મારો સર્વ આધાર છે. તમારા જેવા પ્રમાણિક અને શૂર પુરુષોની સહાયતા હોવાથી આપણે યવનોથી જરા પણ બીવાનું નથી. આ સમયે સર્વેએ પોતપોતાનું શૌર્ય અને પરાક્રમ પૂરેપૂરું બજાવવું. તમારી મદદ હોવાથીજ હું અફઝુલખાનને તુચ્છ ગણું છું. મેં આજપર્યંત જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સર્વ તમારી સહાયક અને શૌર્યનું ફળ છે. એ યશોધનનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાણની દરકાર ન કરતા, આજ. કઠિન પ્રસંગે શૌર્ય બતાવજો તો તમારી કીર્તિ અવિચળ રહે પામશે." [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ામીના કાર્યમાં તે શરીરનું પતન થાય તો તેમાંજ અમે અમારૂં
હ્દ્ભૂષણ સમજીશું."

તાબાનાં મનુષ્યોમાં ઉત્સાહ અને અભિમાન જાગૃત કરી અને
તેમની સાથે કંઇક અગત્યની વાતચીત કરીને શિવાજી મહારાજ ગઢ
નીચે ઉતરવા તૈયાર થયા. તેમણે શરીર પર બખ્તર પહેરી, ઉપર
ઝભ્ભો પહેર્યો; તેજ પ્રમાણે માથા પર બખ્તરટોપી મૂકી તે પર પાઘડી
પહેરી, મજબૂત કછોટો વાળી, ઉપર ચોરણો પહેર્યો. એક હાથમાં
ખંજર લઇ તેને અંગરખાની બાંયમાં સંતાડ્યું અને ડાબા હાથના
પંજામાં વાઘ-નખ પહેર્યા. એ પ્રમાણે વસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઇ મ-
હારાજે પુનઃ દેવીનાં દર્શન કરી, માતા જીજાબાઇના ચરણમાં મસ્તક
મૂકી ગઢ નીચે ખાનની મુલાકાતે જવાની આજ્ઞા માગી. જીજાબાઇએ
ગદ્દગદ કંઠે કહ્યું: "પુત્ર! જગદંબાની કૃપા વડે તને યશ મળશે. મારો
તને આશીર્વાદ છે. કુંતીના પુત્ર ભીમ અને અર્જુન જેમ મહાપરા-
ક્રમી ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમ ભોંસલેના કુળમાં તું ઉત્પન્ન થયો છે.
એ કુળનું નામ જગતમાં ગજાવી મૂક. અફઝુલખાનને રણમાં રોળી
નાખી રાજ્યની અભિવૃદ્ધિ કર. શિવબા! હું મને આજે કુંતીની
પંક્તિમાં બેસાડ. ખાનને જીવતો જવા દઇશ નહિ. તેનો શિરચ્છેદ
કરી લાવ. ખાનને લીધેજ તારા જ્યેષ્ઠ બંધુ શંભાજીએ પ્રાણ ગુ-
માવ્યા છે, તેનું વેર વાળ." *

માતુશ્રીનો આશીર્વાદ લઇ મહારાજ ધીમે ધીમે ગઢથી નીચે
ઉતરવા લાગ્યા. તેમની સાથે તાનાજી માલુસરે,× યેસાજી કંક, હિરોજી
ફરજંદ, પંતાજી ગોપીનાથ વગેરે પાંચપચાસ મનુષ્યો હતા. મંડપ

---

* રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, એ પ્રસંગે વિજય પ્રાપ્ત
થશે કે નહિ, તે બાબતની મહારાજને શંકા થવાથી તેમણે કેટલાક
બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને કાશી, ગયા વગેરે સ્થળે મોકલ્યા
હતા અને પોતાના પ્રાણ જતાં પોતાનું ઉત્તરકાર્ય તે પુણ્યક્ષેત્રોમાં
કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી; તેમજ તેમણે બ્રાહ્મણને પુષ્કળ
ગૌપ્રદાન કર્યાં અને પોતાની દાઢી કઢાવી નાખી. એ સર્વ જોઇ
જીજાબાઇના હૃદયમાં ઘણો ખેદ થવાથી રડવા લાગ્યાં, તેથી મહારાજે
તેમને વેગળે સ્થાને રાખ્યાં હતાં.

× સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, જીવા મહાલ્યા અને શંભાજી
કાવજી એ બંને સાથે હતા. પ્રો. સરકાર અને મિ. કિંકેડ પણ આ
વાત ખરી માને છે. પોવાડામાં લખ્યું છે કે, જીવાજી મહાલદારને
પોતાની તલવાર પકડવા આપી હતી અને તેનેજ પોતાની સાથે
લીધો હતો. ગ્રાન્ટ ડફ જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે તાનાજી
માલુસરે હતો.

પાસે આવતાંજ પાલખીમાંથી ઊતરી મહારાજ તાનાજી માલુસરેને સાથે લઇ મંડપમાં ગયા. અફઝુલખાનને જોતાંજ શિવાજી મહારાજ બીવાનો ડોળ કરી વચમાં વચમાં થોભવા લાગ્યા. કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ખાન પાસેજ હતો. તેણે ખાનને સમજાવ્યું કે, "આપની ભવ્ય મૂર્તિ જોઇને શિવાજી ગભરાય છે; તેથીજ તે એ પ્રમાણે કરે છે. તમારા હજૂરિયાને પણ અહીંથી મંડપ બહાર જવા દો, એટલે એમને આગળ આવવાની હિંમત થશે." વકીલનું કહેવું સત્ય જાણીને ખાને હજૂરિયાને પણ મંડપ બહાર મોકલ્યો; એટલે મહારાજ અફઝુલખાન પાસે ગયા. તેમના હજૂરિયાના બે હાથમાં બે તલવારો હતી; પણ અફઝુલખાને તે સંબંધી વાંધો લીધો નહિ.* શિવાજી મહારાજ છેક નજીક આવી પહોંચ્યા ત્યારે ખાન ઊભો થઈ તેમને આલિંગન કરવા માટે બેત્રણ પગલાં આગળ આવ્યો. એ સમયે ખાન એકદમ ઉતાવળો થઇ રહ્યો હતો. તેને સંપૂર્ણ ખાતરી થઇ કે, શિવાજી નિઃશસ્ત્ર હોવાથી સહજ વારમાં આપણા તાબામાં સપડાશે; કારણ ખાનનું શરીર ઊંચું અને જબરજસ્ત હતું; ત્યારે શિવાજી મહારાજનું શરીર ઠીંગણું અને બાંધે પાતળો હતો. કૃષ્ણાજી ભાસ્કરે રિવાજ પ્રમાણે પરસ્પર ઓળખ કરાવ્યા પછી એકબીજાને આલિંગન કરવા હાથ લંબાવ્યા; એટલે ખાને ઝડપ કરીને મહારાજનું માથું× પોતાની

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, મંડપમાં તે વખતે આ મા-ણસો હતાઃ—અફઝુલખાન, તેનો વકીલ અને બે હજૂરિયા; મહારાજ, તેમનો વકીલ અને તેમના બે હજૂરિયા. તે આગળ વળીને એમ પણ જણાવે છે કે, જાણે કોઇ બંડખોર માણસ નિઃશસ્ત્ર થઈને શરણે આવતો હોય, એમ મહારાજ ખાન પાસે જતી વખતે દેખાતા હતા. અફઝુલખાન પાસે માત્ર તલવાર હતી. ખાફીખાન જણાવે છે કે, બન્ને નિઃશસ્ત્ર હતા

× ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, પરસ્પર આલિંગન કરતી વખતે શિવાજી મહારાજે પ્રથમ ખાનના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા [illegible] મરાઠી બખરોમાં [illegible] એક્સરબીજ ઇ. મોડર્ન [illegible] ઇતિહાસના ગ્રંથકાર અફઝુલખાનના વધની હકીકત જુદી રીતે વર્ણવી છે. તેમાં લખ્યું છે કે, અફઝુલખાન આગળ પોતાનું [illegible] ચાલશે નહિ, એવું જાણી મહારાજે તેની સાથે તેની કદર નો [illegible] કર્યો અને તેની ખાતરીમાં [illegible] અત્યંત [illegible] [illegible] નિશાનો માટે ખાન [illegible] મહારાજ પર [illegible] ખાન [illegible] [illegible] [illegible] ખાન [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible]

ડાબી બગલમાં સખ્ત રીતે દબાવી દીધું. હાથમાં કટાર હતી, તેનું મ્યાન વેગળું ફેંકી મહારાજની કૂખમાં ખોસવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ તેમણે બખ્તર પહેરેલું હોવાથી શરીરમાં કટાર વાગી નહિ પણ બખ્તરમાં વાગવાથી ખખડાટ થયો. "ખાનેજ પ્રથમ હુમલો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે હવે ઇચ્છા પ્રમાણે કરવામાં આપણને હરકત નથી," એવો વિચાર કરી મહારાજે ડાબા હાથમાં વાઘ-નખ હતા, તે ખાનના પેટમાં ખોસી દીધા અને જમણા હાથમાં ખંજર હતું, તે પણ તેના પેટમાં ખોસી દીધું; તેમજ તેની બગલમાંથી ચપળતા-પૂર્વક પોતાનું માથું ખસેડી લીધું. વાઘ-નખ ખાનના પેટમાં પ્રવેશ થતાંજ તેના પેટમાંથી આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં. ખાને એક હાથે આંતરડા ઝાલી લઇ મહારાજને પોતાના હાથમાંની તલવારનો એક સખ્ત ઝટકો માર્યો. તે તેમણે કૂદકો મારી ચપળતાથી ચૂકવી દીધો; પણ માથાની પાઘડીમાં ઝટકો વાગવાથી થોડોક ઘા પડ્યો. મહારાજે પળવારમાં ખાન ઉપર તલવારનો એક બીજો ઘા કરી તેને તદ્દન ઘાયલ કર્યો. તેના હાથમાંની તલવાર ઝુંટાવી લેવા માંડી, ત્યારે ખાને મોટેથી ચીસો પાડી કે, "માર્યો, માર્યો,! દગો, દગો,! ધાઓ રે-ધાઓ!" એ શબ્દો કાને પડતાંજ વેગળે ઊભેલા, ઉભય પક્ષના મનુષ્યો દોડી આવે તે પહેલાંજ સૈદબંદા ત્યાં ધસી આવ્યો અને તલવારવડે પટા ફેરવતાં મહારાજને ઘા કર્યો. મહારાજે જીવા-મહાલિયા પાસેથી પટો લઇ જમણા હાથે પહેરી લીધો અને ડાબા હાથમાં ખંજર લઇ તેઓ તેના ઘા ચૂકવવા લાગ્યા; એટલામાં જીવા મહાલિયાએ સૈદબંદાના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કરી તેનો પટાવાળો હાથ કાપી નાખ્યાથી તે ઘાયલ થઇ પડ્યો. × ત્યાર પછી ઉભય

લખ્યું છે કે, તેઓનું પરસ્પર ક્રોધયુક્ત સંભાષણ થયા પછી દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, મહારાજે મુલાકાતને માટે આવો ભપકાબંધ તંબૂ ઊભો કર્યો હતો, તેથી ખાનને તેમના પર ગુસ્સો આવ્યો. શેડગાવકર જણાવે છે કે, મહારાજે પોતાના વૈભવનું આવું પ્રદર્શન કર્યું તે બદલ ખાને મહારાજના વકીલ પાસે નાખુશી બતાવી; આથી વકીલે તેનું સમાધાન કર્યું કે, આખરે તો એ બધુય વિજાપુર સરકારનેજ મળવાનું છે. તવારીખ-ઇ-શિવાજીમાં એવું લખેલું છે કે, તેમને થોડી બોલાચાલી થઇ અને ગોપીનાથ પંતે મહારાજને ખાનની માફી માગવાનું કહ્યું મહારાજ ખાનની માફી માગવાને નીચા નમ્યા એટલે ખાને તેમનું માથું દબાવીને તલવારનો ઘા કર્યો એટલે મહારાજે તેના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા.

× ચિટનીસે લખ્યું છે કે, તેને યેસાજી કંકે મારી નાખ્યો. ડફ કહે છે કે, તાનાજી માલુસરે અને શિવાજી મહારાજ એ બંનેએ મળીને તેને મારી નાખ્યો.

પક્ષના સિપાઇઓમાં રણસંગ્રામ ચાલ્યો. એ ગડબડમાં ખાન[illegible] મનુષ્યોએ ચાલાકી વાપરી ખાનનું શબ પાલખીમાં નાખી ચાલ[illegible] માંડયું. [1] યેસાજી કંક અને તાનાજી માલુસરેએ પણ મહારાજ[illegible] સુખરૂપ બહાર કાઢયા; પછી તેઓ ખાનની પાલખી પાછળ ધસ[illegible] તેમણે ભોઇલોકોના પગ ભાગી નાખી પાલખી નીચે પાડી દી[illegible] અને ખાનનું માથું કાપી રૂમાલમાં બાંધી લાવ્યા. [2] એ તો[illegible] વખતે કૃષ્ણાજી નામક એક કારભારી અફઝુલખાનની સાથે હ[illegible] ખાનની એવી સ્થિતિ જોતાંજ તેણે મહારાજ ઉપર ધસી જઇ ત[illegible] વાર ઉગામી. મહારાજે તેના બેત્રણ ઘા ચુકાવી દીધા અને કહ્યું [illegible] "બ્રાહ્મણને મારવો નહિ, એવી મારા પિતાની આજ્ઞા છે; માટે [illegible] અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જા." એમ કહી તેને જતો કર્યો.

એ સર્વ તોફાનમાંથી બહાર નીકળી મહારાજ સુખરૂ . કિલ્લા[illegible] ના દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા. તે સમયે બેચાર ઘડી દિવ[illegible] બાકી રહ્યો હતો. આગમચથી કરેલી સંકેત પ્રમાણે તોપો ફૂટી અને[illegible] રણશિંગું ફુંકાયું. તોપોના અવાજ કાને પડતાં ખાનની છાવણીમા[illegible] મનુષ્યોએ જાણ્યું કે, ખાનની મુલાકાત થઇ તેની ખુશાલીમાં તોપો[illegible]

---

૧. સભાસદ અને ચિત્રગુપ્તે લખ્યું છે કે, ખાન સ્વતઃ વેદી[illegible] પરથી કૂદીને નાસી ગયો અને તેણે "દગો, દગો" એવી મોટેથી[illegible] ચીસો પાડી. ત્યારે તેનાં માણસો દોડી આવ્યા અને તેને પાલખીમાં[illegible] નાખી લઇ ગયાં.

૨. ડફે લખ્યું છે કે, ખાનનું માથું ખંડુ માલેએ અને એક[illegible] બીજાએ કાપી હાજર કર્યું હતું. ચિત્રગુપ્ત અને સભાસદે લખ્યું છે કે, મહારાજની આજ્ઞા પરથી સંભાજી કાવજીએ તે લાવી આપ્યું. પોવાડામાં લખ્યું છે કે, સંભાજી કાવજીએ પાલખી ઊંચકનાર ભોઇ લોકોના પગ ભાગી નાખ્યા અને મહારાજે પોતેજ ખાનનું માથું કાપ્યું.

૩. પત્રની ખબર અને રાજપુરના અંગ્રેજ વખારવાળાએ લખાણ પરથી પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, અફઝુલખાન પોતેજ પોતાના દગાનો ભોગ થઇ પડ્યો. તે પોતે મહારાજને કેદ કરી પકડવાનો કે વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને આવ્યો હતો અને એ [illegible] [illegible] દગાને. [illegible] [illegible] [illegible]

રે છે. તેઓ ભ્રમણામાંજ રહ્યા હતા. પ્રથમથી યોજેલી ગોઠવણ પ્રમાણે નેતાજી પાલકર ખાન સાથે ગઢ ઉપર મંડપ આગળ આવેલાં પંદરસો મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડ્યો. એટલામાં તેનાં માણસો ખાનનું માથું કાપી ગઢ પર લઈ ગયા. એ સમાચાર સાંભળવાથી ખાનનાં માણસો ગભરાઈ ગયાં. નેતાજી પાલકરનાં મનુષ્યોએ તેમના પર હુમલો કર્યો, તે વખતે તેમની બહુ દુર્દશા થઈ; તેમ છતાં તેઓ શૂરવીર અને રણમાં કસાયેલા ચૂંટી કાઢેલા લડવૈયા હોવાથી તેમણે માવળીઓ સાથે ઘણા વખત સુધી ભયંકર યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે તેમનો પરાજય થયો. માવળીઓના હાથમાં જેટલા પઠાણો આવ્યા તેટલાને તેમણે કાપી નાખ્યા.

મોરોપંત પિંગળેએ પણ પૂર્વસંકેત પ્રમાણે ખાનના જાવળી પાસેના લશ્કર પર અચાનક હલ્લો કર્યો. શત્રુઓ અચાનક હુમલો કરશે, એ તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. તેઓ તદ્દન નિશ્ચિંત રહ્યા હતા, તેથી તેમના પર એકાએક હુમલો થતાં તેઓ ગભરાઇ ગયા; તેમ છતાં તેઓ મરણપર્યંત લડ્યા. અંતે તેઓ વિખરાઇ જઇ નાસી છૂટ્યા. મહારાજે પોતાના સરદારોને આજ્ઞા કરી હતી કે, "શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી જે કોઇ શરણે આવે તેને મારી નાખવો નહિ." તેથી પુષ્કળ સિપાઈઓ શરણે આવ્યા. કેટલાક સિપાઈઓ કેટલાક દિવસ સુધી આસપાસના ઝાડીજંગલમાં નાસતા-સંતાતા-ફરતા હતા. તેમને તેમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગજ જડતો નહોતો. એવા દુઃખી અને કંગાલ થયેલા ઘણા મોગલ સિપાઇઓને મહારાજના સિપાઇઓ પકડી લાવ્યા.*

શત્રુના જે સિપાઇઓ× પકડાયા હતા, તેઓની સાથે મહારાજે પોતાની હમેશની નીતિ પ્રમાણે ઉદારતા અને મમતાભરેલી વર્તણૂંક ચલાવી, તેમની યોગ્ય બરદાસ કરી અને વાટખર્ચી આપી તેમને મુક્ત કર્યા. જે અમીરઉમરાવો પકડાયા હતા, તેમનું યોગ્ય સન્માન અને આતિથ્ય કરી વસ્ત્ર તથા ઘોડા વગેરે આપી ગૌરવપૂર્વક વિજાપુર જવાની રજા આપી. મહારાજના હૃદયની ઉદારતા જોઇ પકડાયેલા મરાઠા સિપાઇઓમાંથી કેટલાક તેમની નોકરીમાં રહેવા તૈયાર થયા. તેમને મહારાજે પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. એ સમયે ઝુંઝારરાવ ઘાટગે નામક એક શૂરવીર સરદાર મહારાજના તાબામાં આવ્યો હતો. તેના પિતા અને શાહજીરાજા વચ્ચે પરમ-

---

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, રાજાપુરના અંગ્રેજ વેપારીઓના મળેલા પત્રોમા ત્રણહજાર માણસો કેદ થયેલા હોવાનું જણાવ્યું છે.

× પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, આ કેદ થયેલાં માણસોમાં ખાનના બે દીકરા, એક મોટો સરદાર, શિવાજી ભોંસલે અને ઝુંઝારરાવ ઘાટગે પણ હતા.

નેત્રની સાર્થકતા કરી છે. સિપાઇગીરીની હદ વાળી છે. તને યશ પ્રાપ્ત થયો, એજ તારૂં મહદ્ભાગ્ય સમજવું જોઇએ. શત્રુનો વધ કરી સુખરૂપ મને ભેટયો, એટલે મારા મનથી આજે સોનાનો સૂર્ય ઊગ્યો." માતાએ મહારાજના માથા પરથી ઓવારણાં ઉતાર્યાં. જે જે મનુષ્યો તેમની સાથે ગયાં હતાં, તેમને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને અલંકાર આપી તેમની પદવી વધારી. તેમણે તેમની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે, "તમારી સર્વની સહાયતા હતી તોજ શિવાજીને વિજય પ્રાપ્ત થયો." જીજાબાઇએ આજના વિજયનો યશ શિવાજી મહારાજના સહાયક મનુષ્યોનેજ આપી તેમના અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કર્યાં.

શિવાજી મહારાજ પોતાના લશ્કરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ગઢ નીચે ગયા અને યુદ્ધમાં ઘાયલ થઇ પડેલાં મનુષ્યોની સેવાશુશ્રૂષા યોગ્ય પ્રકારે થાય એવી ગોઠવણ કરી. મહારાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે જઈ તેમના સ્વાસ્થ્યસમાચાર પૂછ્યા. તેમને શારીરિક વેદના વિશેષ જણાય નહિ, તેથી તેમની સાથે મધુર અને ઉત્તેજક સંભાષણ કર્યું. રણમાં મૃત્યુ પામેલા પ્રત્યેક સિપાઇની યાદી કરાવી, તેમનાં ઓસંતતિ પ્રત્યે શોકસહાનુભૂતિ દર્શાવી આશ્વાસન આપ્યું અને તેમના નિર્વાહ માટે પગાર બાંધી આપ્યા. સમરભૂમિમાં મૃત્યુ પામેલા અમલદારોને વેતન વગેરે ઇનામ આપ્યાં હતાં, તે તેમની પાછળ તેમના વંશજોને વંશપરંપરા માટે આપવામાં આવ્યાં. યુદ્ધમાં ઘાયલ થયેલા સિપાઇઓને શરીરે પડેલા ઘા મહારાજે પોતાની નજરે જોઇ ઘાના પ્રમાણમાં કોઇને બસો, કોઇને સો અને કોઇને પોણોસો હોનનાં ઇનામ આપ્યાં; ઉપરાંત યોગ્યતા પ્રમાણે કોઇને પાઘડી, કોઇને શેલાં અને કોઇને સોનાનાં કડાં ઇનામ આપ્યાં. જેઓ મોટી પદવીના સરદાર અને અધિકારીઓ હતા, તેમને મંદિલ, ઝભ્ભા, સોનાનાં કડાં, કંઠમાળા, શિરપેચ, મોતીના તુરા, વીંટીઓ તેમજ ઘોડા વગેરેનાં ઇનામ આપ્યાં. કેટલાક અધિકારીઓને ગામ તથા જમીનોનાં ઇનામ આપ્યાં. તેમજ જે મનુષ્યની જેટલી બહાદુરી જોઈ તેના પ્રમાણમાં તેમને મોટે હોદ્દે ચડાવ્યા. પાયદળ સિપાઇઓને ઘોડેસવાર બનાવ્યા, કેટલાકને સરદારી આપી, કેટલાકને પાલખી તથા અબદાગીરીઓ આપી અને યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા કેટલાક પુરુષોના યુવાન પુત્રોને બોલાવી પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખ્યા.

શિવાજી મહારાજે તાબાનાં સર્વ મનુષ્યોનો મોટો સમારંભ કરી, સર્વ સમક્ષ યોગ્ય પુરુષોને યોગ્ય ઇનામો અને વિશેષ અધિકાર આપ્યા. વળી જેઓએ બહાદુરી બતાવી હતી, તેમની સર્વ સભાજનો સમક્ષ સ્તુતિ કરી; તેથી સર્વને અતિશય ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયાં. મહારાજની ઉદારતા, દયાળુપણું અને ગુણની કદર કરવાની એવી ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ જોઇને પ્રત્યેકને [illegible] સ્થિતપણે, ઉત્સાહપૂર્વક

સ્નેહભાવ હતો, તે મહારાજ જાણતા હતા. તેથી મહારાજે તેને પોતાની પાસે રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ ઘાટગેએ તે માગણી સ્વીકારી નહિ; ત્યારે તેને વસ્ત્રાલંકાર વગેરે અર્પણ કરી અતિ સન્માનપૂર્વક વિજાપુર મોકલી દીધો.

એ ઝપાઝપીમાં અફઝુલખાનનો પુત્ર ફાઝલખાન રણમાં ઘાયલ થઇ નાઠો હતો. તે પોતાના પગે પાટા બાંધી ઝાડીમાં લપાતો સંતાતો નાસી જતો હતો. તેને અને અફઝુલખાનના કુટુંબનાં ઇતર મનુષ્યોને ખંડુજી કાંકડેએ* પકડ્યાં, ત્યારે તેઓએ તેને લાંચ આપવાનો લોભ બતાવ્યાથી તેણે તેમને કોયનાના કિનારા પર કરાડમાં સુરક્ષિત પહોંચાડી દીધાં. તેમને મહારાજ સમક્ષ લાવ્યો નહિ એ વાત જાણવામાં આવતાં મહારાજે કાંકડેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી.

એ યુદ્ધમાં મહારાજને પુષ્કળ લૂંટ મળી. સોપોણોસો હાથી, સાતઆઠ હજાર ઘોડા, હજારબારસો ઊંટ, સર્વ તોપખાનું અને બેત્રણ હજાર બળદ, દસબાર લક્ષ મહોરો, હોન વગેરે રોકડ નાણું, બેત્રણ લાખની કિંમતનું સોનું, રત્ન, મોતી વગેરે ઝવેર-વાહીર, આશરે બેહજાર ગાડાં ભરાય તેટલાં વસ્ત્રો, તંબૂઓ, રાવટીઓ, પાલા વગેરે સવારીને ઉપયોગનો પુષ્કળ સામાન તેમને લૂંટમાં મળ્યો × એ ઉપરાંત ખાનના લશ્કરના ઘણા મરાઠા સિપાઇઓ મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઔદાર્ય જોઇ ચકિત થયા હતા, તેઓ પોતાની રાજીખુશીથી તેમની નોકરીમાં રહ્યા, તેથી તેમના લશ્કરમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ.

શિવાજી મહારાજે ખાનનું માથું ભવાનીદેવી સમક્ષ ધર્યું. દેવીના દર્શન કર્યા પછી તેઓ માતુશ્રીના દર્શન કરવા ગયા. પોતાનો પરમપ્રિય પુત્ર વિજય પામી સુખરૂપ ગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યાથી જીજાબાઇને અતિશય હર્ષ થયો. માતાએ પ્રિય પુત્રને છાતીસરસો ચાંપીને કહ્યું કે, 'પુત્ર ! શહાજીનું વેર વાળી, તેં મ[illegible]

* ગ્રિડલીસ અને શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, ખંડુજી ખોપડા નામક મરાઠાઓનો એક મુખ્ય નાયક અફઝુલખાનના લશ્કરમાં હતો. તેણે પાછો શિવાજીની નોકરીમાં રહી [illegible] અને ખાનના કુટુંબકબીલાને [illegible] [illegible] મહારાજના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

× [illegible]

* [illegible]

ાની સાર્થકતા કરી છે. સિપાઇગીરીની હદ વાળી છે. તને યશ
ાપ્ત થયો, એજ તારૂં મહદ્ભાગ્ય સમજવું જોઇએ. શત્રુનો વધ કરી
સ્વરૂપ મને ભેટયો, એટલે મારા મનથી આજે સોનાનો સૂર્ય
ગ્યો." માતાએ મહારાજના માથા પરથી ઓવારણાં ઉતાર્યાં. જે
ે મનુષ્યો તેમની સાથે ગયાં હતાં, તેમને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને
અલંકાર આપી તેમની પદવી વધારી. તેમણે તેમની સ્તુતિ કરતાં
હ્યું કે, "તમારી સર્વની સહાયતા હતી તોજ શિવાજીને વિજય પ્રાપ્ત
થયો." જીજાબાઇએ આજના વિજયનો યશ શિવાજી મહારાજના સહા-
યક મનુષ્યોનેજ આપી તેમના અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કર્યાં.

શિવાજી મહારાજ પોતાના લશ્કરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા
માટે ગઢ નીચે ગયા અને યુદ્ધમાં ઘાયલ થઇ પડેલાં મનુષ્યોની
સેવાશુશ્રૂષા યોગ્ય પ્રકારે થાય એવી ગોઠવણ કરી. મહારાજે પ્રત્યેક
મનુષ્ય પાસે જઈ તેમના સ્વાસ્થ્યસમાચાર પૂછ્યા. તેમને શારીરિક
વેદના વિશેષ જણાય નહિ, તેથી તેમની સાથે મધુર અને ઉત્તેજક
સંભાષણ કર્યું. રણમાં મૃત્યુ પામેલા પ્રત્યેક સિપાઇની યાદી કરાવી,
તેમનાં સ્ત્રીસંતતિ પ્રત્યે શોકસહાનુભૂતિ દર્શાવી આશ્વાસન આપ્યું
અને તેમના નિર્વાહ માટે પગાર બાંધી આપ્યા. સમરભૂમિમાં મૃત્યુ
પામેલા અમલદારોને વેતન વગેરે ઇનામ આપ્યાં હતાં, તે તેમની
પાછળ તેમના વંશજોને વંશપરંપરા માટે આપવામાં આવ્યાં. યુદ્ધમાં
ઘાયલ થયેલા સિપાઇઓને શરીરે પડેલા ઘા મહારાજે પોતાની નજરે
જોઇ ઘાના પ્રમાણમાં કોઇને બસો, કોઇને સો અને કોઇને પોણોસો
હોનનાં ઇનામ આપ્યાં; ઉપરાંત યોગ્યતા પ્રમાણે કોઇને પાઘડી,
કોઇને શેલાં અને કોઇને સોનાનાં કડાં ઇનામ આપ્યાં. જેઓ મોટી
પદવીના સરદાર અને અધિકારીઓ હતા, તેમને મંદિલ, ઝભ્ભા,
સોનાનાં કડાં, કંઠમાળા, શિરપેચ, મોતીના તુરા, વીંટીઓ તેમજ
ઘોડા વગેરેનાં ઇનામ આપ્યાં. કેટલાક અધિકારીઓને ગામ તથા
જમીનોનાં ઇનામ આપ્યાં. તેમજ જે મનુષ્યની જેટલી બહાદુરી
જોઈ તેના પ્રમાણમાં તેમને મોટે હોદ્દે ચડાવ્યા. પાયદળ સિપાઇઓને
ઘોડેસવાર બનાવ્યા, કેટલાકને સરદારી આપી, કેટલાકને પાલખી
તથા અબદાગીરીઓ આપી અને યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા કેટલાક પુરુ-
ષોના યુવાન પુત્રોને બોલાવી પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખ્યા.

શિવાજી મહારાજે તાબાનાં સર્વ મનુષ્યોનો મોટો સમારંભ કરી,
સર્વ સમક્ષ યોગ્ય પુરુષોને યોગ્ય ઇનામો અને વિશેષ અધિકાર
આપ્યા. વળી જેઓએ બહાદુરી બતાવી હતી, તેમની સર્વ સભાજનો
સમક્ષ સ્તુતિ કરી; તેથી સર્વને અતિશય ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત
થયાં. મહારાજની ઉદારતા, દયાળુપણું અને ગુણની કદર કરવાની
એવી ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ જોઇને પ્રત્યેકને વિશેષ તેજસ્વિપણે, ઉત્સાહપૂર્વક

અને પ્રમાણિકપણે નોકરી કરવાનો ઉમંગ થયો હતો. એ સમયે મહારાજ પંતાજી ગોપીનાથને* પણ વીસર્યા નહોતા. વકીલનું કામ કુશળતાથી કરવા માટે તેને હિવરા ગામ અને પુષ્કળ ઇનામ આપ્યું; તેજ પ્રમાણે વિશ્વાસરાવને પણ જાસૂસનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે કરવા માટે મોટું ઇનામ આપ્યું.

એવો મોટો વિજય પ્રાપ્ત થવાથી પ્રતાપગઢ ઉપર તેમજ ઇતર સ્થાનોમાં પણ આનંદોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. સ્થળેસ્થળે વાજિંત્રોના સુસ્વરો સંભળાતા હતા; ઘેરઘેર ધ્વજા, પતાકા અને વિજયતોરણો ફરકી રહ્યાં હતાં; હાથી પરથી સાકર વહેંચવામાં આવી; મહારાષ્ટ્રના સિદ્ધ, સાધુ અને ગોસાંઇઓને દેવપૂજાના પ્રચાર માટે ધન મોકલવામાં આવ્યું. મહારાજે પોતાના સર્વ ઇષ્ટમિત્રોને અફઝલખાનનું વધવૃત્તાંત લખી જણાવ્યું. કર્ણાટકમાં શાહજીરાજાને એ સમાચાર દૂત મોકલી લખી જણાવ્યા. આજે વિજય મળ્યો તે સમસ્ત હિંદુ રાષ્ટ્રનો વિજય માનીને સર્વત્ર આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો. તુળજાપુર, પંઢરપુર અને શિંગણાપુરનાં દેવસ્થાનોને ભ્રષ્ટ કરનાર માણસનો આ રીતે વધ થયો, તેથી પુરાણોમાંની કથા પ્રમાણે કોઇ રાક્ષસનો વધ થયો હોય, એમ સર્વ લોકો માનવા લાગ્યા અને તેનો નાશ થવામાં કંઇક ઇશ્વરનો સંકેત છે, એમ તેઓને લાગવા માંડ્યું. સર્વના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની ઊર્મિઓ ઉછળવા લાગી. કેટલા સૈકાંઓ થયાં લોકોના હૃદયમાં આવી વૃત્તિની ગંધ સરખી પણ ન હતી. તે સમયે લોકોના મનમાં કેવી ભાવના ઉછળતી હતી, તેનું વર્ણન એક પોવાડામાં કરવામાં આવ્યું છે. અફઝલખાનના વધનું વર્ણન કરવાનું દરબારના એક કવિને ખુદ છત્રપતિએ કહ્યું હતું અને તે બદલ તેને એક શેર સુવર્ણ અને એક ઘોડો ઇનામ તરીકે આપવામાં આવ્યો હતો, એમ કહેવાય છે.

જે સ્થળે અફઝલખાનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળે તેનું માથું દાટી તેના પર એક બુરજ બાંધ્યો અને તેનું નામ અફઝલબુરજ પાડ્યું. ખાનના હાથમાંથી મહારાજે જે તલવાર ઝુંટવી લીધી હતી તે તેમણે વિજયના સ્મરણચિહ્ન તરીકે યત્નપૂર્વક જાળવી રાખી હતી [illegible] કહેવાય છે. તુળજાપુરની ભવાનીદેવીના પ્રસાદ [illegible]

* [illegible]

વિજય પ્રાપ્ત થયો છે; માટે પ્રતાપગઢ ઉપર તેની સ્થાપના
એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ગંડકી નદીએ મોકલી ત્યાંથી એક
મંગાવી, એક કારીગરને તુળજાપુર મોકલી ત્યાંની દેવીમૂર્તિના
નવીન દેવીમૂર્તિ ઘડાવી તૈયાર કરી. બાલે નામક કિલ્લા
ા કોટમાં વિશાળ સ્થળ જોઇ ત્યાં એક સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું
તેમાં શુભ મુહૂર્ત જોઇ, વિધિપૂર્વક, નવીન મૂર્તિની સ્થાપના
. એ દેવાલયમાં નિત્યપૂજા, નૈવેદ્ય અને બ્રાહ્મણભોજન થવા
કારભારીઓ નીમી તેમને પગાર બાંધી આપ્યો. દેવાલયમાં
આદિ ખર્ચ માટે વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. તે ઉપરાંત દેવીને
ારવા માટે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર તથા સુવર્ણરત્નના પુષ્કળ અલંકારો
યા. એ સ્થળે તુળજાપુરની પેઠેજ ઉત્સવ, બાધા, યાત્રા વગેરે
, એવી વ્યવસ્થા કરી.*

અફઝુલખાનનો વધ થયાની અને તેની સાથે મોકલેલા લશ્કર-
સંપૂર્ણ કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયાની શોકજનક વાર્તા આદિલશાહે
બડી બેગમે સાંભળી ત્યારે તેમને અત્યંત દિલગીરી થઈ.
ામાં આવે છે કે, જાસૂસોએ જ્યારે બાદશાહને એ ભયંકર
ાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે તે અત્યંત દિલગીર થઇ સિંહાસન

* કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, ચંદ્રરાવ મોરેને જીત્યા પછી આ
ળ બાંધ્યું હતું. શેડગાંવકરની બખરના આધારે મિ. કિંકેડ એવું
ણાવે છે કે, મહારાજે વિજાપુર-સરકારની સાથે વિગ્રહ શરૂ કરેલો
ાથી પોતાની કુળદેવતા તુળજાભવાનીના દર્શનને માટે પ્રતિવર્ષ
ું દુર્ઘટ હતું. તેથી તેમણે રાયરીના કિલ્લા પર ભવાનીનું દેવળ
ંધવાનો વિચાર કર્યો અને મૂર્તિ માટે આરસનો પથ્થર લાવવાને
ાટે માણસો મોકલ્યા; પણ દેવીએ સ્વપ્નમાં આવીને જણાવ્યું કે,
મારી ઇચ્છા એવી છે કે, મારૂં દેવળ મહાબળેશ્વરની પાસે બાંધવું.
ાટે ભોરપ્પા નામની ટેકરીની શોધ કરી ત્યા આગળ મારૂં દેવળ
ાંધજે અને ત્યા એક કિલ્લો પણ બંધાવજે." સ્વપ્નમાંની દેવીની
આજ્ઞા પ્રમાણે ભોરપ્પા નામનો ડુંગર મહાબળેશ્વરથી બાર માઇલના
અંતરે તેમને મળ્યો. ત્યાં આગળ મહારાજે આ દેવાલય અને
પ્રતાપગઢ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો. અફઝુલખાનના વધ પહેલાં આ
કિલ્લા પર દેવીનું દેવળ હતું. તેની સાબિતી માટે વધારામાં જણાવે છે
કે, અફઝુલખાનની મુલાકાતે જતાં પહેલાં અને તેનો વધ કરીને
પાછા ફર્યા ત્યારે મહારાજે આ દેવીનાં દર્શન કર્યાં હતાં; પણ આ
ઉલ્લેખથી તો કદાચ એટલુંજ સિદ્ધ થાય કે, મહારાજે કિલ્લા પર
પ્રથમ પોતાની કુલસ્વામિનીનું એકાદ નાનુંસરખું દેવળ બંધાવેલું
હશે અને આ વિજય પ્રાપ્ત થયા પછીથી મોટા આકારનું દેવળ
બંધાવ્યું હોય.

प्रकरण १२ मुं–विजापुरसरकारना अन्य सरदारोनो पराजय

અફઝુલખાનનો વધ કરી, તેના વિશાળ સૈન્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાથી ચારે દિશામાં શિવાજી મહારાજનો ભય પ્રસરી રહ્યો. તેમ થવાથી સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું કાર્ય સુલભ થઇ પડયું. વિજાપુર સરકારના અન્ય કિલ્લા અને પ્રાંત તાબે કરવામાં મહારાજને વિશેષ અડચણ પડી નહિ. અફઝુલખાને શિવાજી મહારાજ પર ચડાઈ કર્યાના સમાચાર સીદીએ જાણ્યા કે તરતજ તેણે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો; પરંતુ થોડા સમયમાંજ તેણે સાંભળ્યું કે, " ખાનનો વધ થયો છે અને તેનું સર્વ સૈન્ય કેદ પકડાયું છે " એટલે તરતજ તેણે ઘેરો ઉઠાવી લઈ લશ્કર પાછું વાળ્યું. શિવાજી મહારાજે તેના પર સવારી કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; પરંતુ તે સમયે પન્હાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થાય, એવો સંયોગ જણાયાથી તેઓ તે તરફ વળ્યા.

એ કિલ્લા પર વિજાપુરસરકારે નીમેલો કિલ્લેદાર રહેતો હતો. તે પોતાની મેળેજ કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કરવા તૈયાર થયો, તેથી તેની સાથે સંદેશા ચલાવ્યા એ ઉત્તમ કિલ્લો અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી મહારાજના મનમાં પ્રથમ તો એવો સશય ઉત્પન્ન થયો કે, " વિજાપુરસરકારે આપણને લોભ બતાવી કવચિત્ પ્રપંચજાળમાં સપડાવવાની યુક્તિ રચી હશે. " તેમ છતાં પણ એ ગઢ આપણા તાબામા આવતાં ઘણીજ અનુકૂળતા થશે, એવું જણાયાથી તેમણે પુષ્કળ માવળી સિપાઇઓ સહિત પોતાના એક પરમવિશ્વાસુ સરદારને કિલ્લા ઉપર મોકલવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે અંનાજી દત્તોને એ કાર્ય સોપ્યું અને પોતે પુષ્કળ ઘોડેસવાર તથા પાયદળ લશ્કર સહિત ઘોડે દૂર તૈયાર થઈને ઊભા; કારણકે શત્રુ તરફથી દગો જણાય તો તેમના પર હુમલો કરી તેમનો પરાજય કરી શકાય. પરંતુ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ નહિ. કિલ્લેદારે કબૂલાત કર્યા પ્રમાણે કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો * (ઓક્ટોબર ૧૬૫૯)

* બીજા લેખકોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યાની વિગતમાં લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો અતિશય મજબૂત હોવાથી સહેલાઇથી

એજ પ્રમાણે પાવનગઢ પણ મહારાજના તાબામાં આવ્યો. એ કિ[illegible] હસ્તગત કર્યા પછી મહારાજે વસંતગઢ ઉપર છાપો મારી તે કિ[illegible] પણ તાબે કર્યો. કૃષ્ણા નદીના ઉભય તટ–પ્રાંત પર મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સરળ રીતે મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે સર્વ કિ[illegible] પર પોતાનાં થાણાં બેસાડ્યાં; અર્થાત્ શિરાળાની ગઢી પર્યંત [illegible] થાણાં બેસાડી ત્યાંનું મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે અધિકારીઓ [illegible]

પન્હાળાનો કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી શિવાજી મહારાજે તેજ સ્થળે નિવાસ કર્યો અને સિંહાદ્રિના શિખર પરના તથા [illegible] શના કિલ્લા હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી તે દિશામાં પોતાનું [illegible] મોકલ્યું. તેમાના ઘણાખરા કિલ્લા તો વગર અડચણેજ હસ્તગત થયા, યુદ્ધ વગેરે ખટપટ કરવી પડી નહિ. માત્ર રાંગણા અને ખે[illegible] ણાના કિલ્લા છાપો મારીને તાબે લેવા પડ્યા. ખેલણાનો કિ[illegible] લેતાં તેઓને ઘણી મહેનત કરવી પડી, તેથી શિવાજી મહારાજે [illegible] કિલ્લાનું નામ વિશાળગઢ પાડ્યું અને તે નામ અદ્યાપિપર્યંત [illegible] છે. અફઝુલખાનનો વધ કર્યા પછી મહારાજે બેત્રણ મહિના[illegible] એટલો બધો વિશાળ પ્રદેશ સ્વાધીન કર્યો હતો. એ પ્રમાણે મહા[illegible] જે ધીમે ધીમે સર્વ કોલ્હાપુર પ્રાંત અને તેમાંના કિલ્લા પોતાને તાબે કર્યા હતા.

એ સમયે મિરજમાં વિજાપુરસરકારના થાણામાં રૂસ્તમજ[illegible] નામક મુખ્ય સરદાર રહેતો હતો. તેણે મહારાજની વિરુદ્ધ [illegible] કંઇ પણ અડચણ કરી નહોતી. તેનું એક કારણ એ હોઇ [illegible] કે, રૂસ્તમ શિવાજી મહારાજથી ડરી જઇને પોતાના [illegible] બચાવ કરતો હશે; કિંવા તે નમ્રપના [illegible] વેપારીઓ [illegible] હસ્તગત થશે નહિ, એમ જણાયું ત્યારે તે [illegible] કરવા માટે [illegible] એવી યુક્તિ રચી કે, પોતાના કેટલાક સરદારોને [illegible] ઢોંગ કર્યો. તે સરદારોએ પોતાના [illegible] [illegible] બાધે મહારાજની નોકરી [illegible] [illegible] કરી કે, ' શિવાજી મહારાજના [illegible] [illegible] અને તેમની નોકરી [illegible]

[illegible] " [illegible] કથન [illegible]

[illegible]

બતાવે છે, તે પ્રમાણે મહારાજે તેને લાંચ આપીને શાંત પાડ્યો હશે; પરંતુ પાછળથી તેને બાદશાહનો એવો હુકમ મળ્યો કે, તેણે શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરી કોલ્હાપુર પ્રાંતનું રક્ષણ કરવું. એ સમયે તેની પાસે ત્રણહજાર ઘોડેસવાર અને થોડું પાયદળ લશ્કર હતું. એટલા લશ્કર સાથેજ રૂસ્તમ પન્હાળા સુધી ચડાઇ લઇ ગયો. (ઑક્ટોબર, સને ૧૬૫૯) તેને નજીક આવેલો જાણી મહારાજે તેના ઉપર પોતાના ઘોડેસવારો સહિત હુમલો કર્યો અને તેનો પરાજય કરી તેને કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર હાંકી કાઢ્યો; તેમજ અંત સુધી તેની પૂંઠ પકડી. મહારાજ તેની પાછળ જતાં ઠેઠ વિજાપુરપર્યંત જઇ પહોંચ્યા× હતા. માર્ગમાં મોટાં મોટાં ગામ લૂંટી ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં અને વ્યાપારી બજારો પર કર નાખ્યો. એ પ્રમાણે એકસરખું તોફાન મચાવી મહારાજ પ્રબળ વેગપૂર્વક પાછા ફર્યા. એ વેગ એટલો જુસ્સાબંધ હતો કે તેમની પાછળ પડવાની શત્રુઓની હિંમત નહોતી. તેમનો વિલક્ષણ વેગ જોઇને વિજાપુરસરકારે પાછળ પડવાનો યત્ન પણ કર્યો નહિ.

વિજાપુર શહેરપર્યંત જઇ સર્વ પ્રાંત લૂંટી ઉજ્જડ કરી, શિવાજીમહારાજ વિશાળગઢમાં આવી પહોંચ્યા. એ સમયે મહારાજની આજ્ઞાથી અણ્ણાજી દત્તોએ પાયદળ સૈન્ય તૈયાર રાખ્યું હતું, તે લઇ મહારાજ રત્નાગિરિ પ્રાંતમાં દાખલ થયા અને ત્યાંનાં બંદરો અને શહેરો કબજે કરવાનો તેમણે સપાટો ચલાવ્યો. આ સવારીમાં તેમણે માત્ર રાજાપુર પર હલ્લો કર્યો નહિ. રાજાપુરના વેપારીઓએ આનું કારણ એવું જણાવ્યું છે કે, આ શહેર રૂસ્તમજમાનનું હતું અને તેણે મહારાજ જોડે નમ્રતા દર્શાવી હતી. બડી બેગમ રૂસ્તમજમાનનો દ્વેષ કરતી હતી તેથી તેણે પોતાના આત્મરક્ષણને માટે મહારાજ જોડે સ્નેહભાવ બાંધેલો હતો. આ વખતે તેમણે દાભોળ શહેર અને તેના તાબાના સર્વ થાણાં પોતાને હસ્તગત કર્યાં. આદિલશાહે આ થાણા પર મૂકેલો સૂબેદાર નાસીને રાજાપુર જતો રહ્યો.

ત્યાંથી મહારાજે રાયગઢ પર આવી પુનઃ લશ્કરની સારી પેઠે તૈયારી કરી અને પછી ચેઉલ પર ચઢાઈ લઇ ગયા. તે શહેરમાં ત્રણ દિવસ મુકામ કરી સમસ્ત શહેર સારી પેઠે લૂંટ્યું. તે સમયે એ શહેર ઉત્તમ પ્રકારે ધનવાન હોવાથી મહારાજને ત્યાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય

× રાજાપુરના તે વખતના અંગ્રેજ વેપારીઓના લખાણ પરથી એવું માલૂમ પડી આવે છે કે, રૂસ્તમજમાનની સાથે અફ્ઝુલખાનનો છોકરો ફાઝલખાન પણ હતો. ફાઝલખાનનાં ઘણાક માણસો મરાયાં અને રૂસ્તજમાન નાસીને હુક્કી જઇ રહ્યો. (જુઓ પ્રો. સરકાર કૃત બખર, પૃ. ૨૯૪.)

મળ્યું. ત્યાંના થાણદાર ખોજોજીને કેદ પકડી શહેર તાબે કર્યું અને લૂંટમાં મળેલું સર્વ દ્રવ્ય સુરક્ષિતપણે રાયગઢ પર મોકલી દીધું.

આ ગડબડમાં દાભોળના સૂબેદારનો પરાજય થવાથી આફુઝ ખાનનાં માલથી ભરેલાં ત્રણ વહાણો દાભોળના બંદરમાં હતાં તે લઇને સૂબેદાર રાજાપુર ગયો. ત્યાં આગળ રૂસ્તમજમાનનો હુકમ થવાથી તે માલને બંદર પર ઉતારવામાં આવ્યો. મહારાજના એક સરદારને આ બાતમી મળતાંજ પોતાના માણસો લઇને તે રાજાપુર તરફ ગયો. મરાઠાઓ રાજાપુર આવે છે, એવી બાતમી મળતાંજ રૂસ્તમજમાનનો રાજાપુરનો સૂબેદાર તે વહાણમાંના એકમાં બેસીને નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ત્યારે ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીઓના એક દલાલ મિ. હેન્રી રેવ્હીંગટન નામના એક અંગ્રેજ કામદાર પાસે જઈ તેણે જણાવ્યું કે, "તમારા નામે મેં રૂસ્તમજમાનને અમુક રકમ કરજે આપેલી છે, તે આ સૂબેદાર પાસેથી વસૂલ કરી લો." આ પરથી તે અંગ્રેજ કામદારે રૂસ્તમજમાનના સૂબેદાર પાસે પોતાનું એક વહાણ મોકલીને તેને અટકાવ્યો; ત્યારે તેણે તે રકમને બદલામાં તે વહાણમાંનો માલ આપ્યો. એ લોકોની એ મસલત ચાલતી હતી, તેવામાં ઉપર જણાવેલાં મહારાજના માણસો બંદર ઉપર આવી પહોંચ્યાં અને રાજાપુરનો સૂબેદાર જે વહાણમાં બેસીને નાસી જતો હતો તે વહાણને પકડી આપવાનું અંગ્રેજ કામદારને જણાવ્યું; પણ તે તેણે ગણકાર્યું નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તે સૂબેદારના કહેવાથી બાકી રહેલાં બે વહાણમાંથી એક પોતાને કબજે કર્યું અને તે વહાણનું અસલ નામ બદલીને નવું નામ પાડ્યું. આમ આ [illegible] બોલાચાલી થતી હતી એટલામાં ત્રીજું વહાણ છટકી ગયું. [illegible] મહારાજના સરદારે અંગ્રેજ કામદાર પાસે [illegible] આપવાની માગણી કરી; પણ તે આપવાનો તેણે ઇનકાર કર્યો. આ પ્રમાણે નિરાશ થવાથી તે સરદારે અંગ્રેજોના બે દલાલને પકડ્યા. [illegible] ગિફર્ડ નામનો એક કામદાર તેમને [illegible]

[illegible] કેદ પકડાયેલા દલાલોને છોડી [illegible] આવ્યો અને અંગ્રેજોને એવું કહાવી મોકલ્યું [illegible] વહાણ અને સૂબેદાર પાસેથી [illegible] કરો નહિ, ત્યાં સુધી આ પકડાયેલા [illegible] [illegible] પકડાયેલા [illegible] છોડી [illegible]

મુસલમાનો સાથે વૈર કરવાનું અમને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિ." આવી મતલબનો પત્ર મળવાથી મહારાજે પોતાના સરદારને આજ્ઞા કરી કે, "તેણે અંગ્રેજ કેદીઓને છોડી દેવા, રૂસ્તમજમાનના મુખત્યારને તે શહેર પાછું સોંપવું અને શહેરના લોકોની જે જે વસ્તુ લુંટાયેલી હોય તે તેમને પાછી આપવી." આ હુકમ મળતાંજ દલાલોને છોડી મૂકવામાં આવ્યા; પરંતુ એક બ્રાહ્મણે કંઈક લબાડી કરવાથી ગિફર્ડનો છુટકારો જલદી થયો નહિ. તે પરથી રિવ્હીંગટને મહારાજ પાસે ફરીથી ફરિયાદ કરી; પણ તેમનો હુકમ મળે તે પહેલાંજ મહારાજના માણસો કેદીઓને ખારાપાટણથી વિશાળગઢ લઇ જતા હતા, તે વખતે અંગ્રેજના સિપાઇઓએ હલ્લો કરીને ગિફર્ડને છોડાવ્યો.× એમ કહેવાય છે કે, પોતાના મિત્ર રૂસ્તમજમાનના શહેર પર તે સરદારે હુમલો કર્યો તે માટે મહારાજે તેને પોતાની નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો હતો.

અફઝુલખાન અને રૂસ્તમજમાન જેવા બળવાન સરદારોનું શિવાજીમહારાજ આગળ કંઇ બળ ચાલ્યું નહિ. એકનો જીવ ગયો અને બીજો જીવ લઇને નાઠો, તે મહામુસીબતે વિજાપુર પહોંચ્યો. મહારાજનું લશ્કર રાજધાનીપર્યંત પૂંઠે પડયું હતું, તેણે માર્ગનો સર્વ પ્રદેશ લૂંટી બાળી નાખ્યો હતો. વિજાપુરસરકારની સત્તાના એકેએક ગામની પ્રજાને મહારાજની મોટી બીક લાગતી હતી. નાના મુસલમાન સરદારો અને કિલ્લેદારો મહારાજનું નામ સાંભળતાંજ થરથર કંપાયમાન થતા હતા, તો પછી તેમના પર ચઢાઇ કોણ લઇ જાય? એવી સ્થિતિ જોઇને કેટલાક મરાઠા લૂંટારાઓ ગામોમાં જઈ શિવાજીમહારાજના નામથી ખંડણી અને લૂંટ મેળવી આનંદોપભોગ કરવા લાગ્યા.

વિજાપુર સરકારને શિવાજીમહારાજનો અતિશય ભય લાગ્યો. શાહના દરબારમાં અમીરઉમરાવો વચ્ચે જાદવાસ્થળી જામી હતી, તે પણ બંધ પડી અને મહારાજનું સર્વ તોફાન કેવી રીતે બંધ પાડવું, તેનીજ સૌ ચિંતા કરવા લાગ્યા. આદિલશાહને ચિંતા થઇ કે, શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઇ લઇને હવે કયા શૂરવીર પુરુષને મોકલવો? કોઇ પણ શૂરવીર સરદાર આગળ આવી છાતી ઠોકી કહેતો નહિ કે, "હું શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઇ લઇ જવા તૈયાર છું." કહેવામા આવે છે કે, પિતાનું વેર વાળવા અફઝુલખાનનો પુત્ર ફાઝલખાન શિવાજીમહારાજ ઉપર ચઢાઇ લઇ જવાની બાદશાહને હમેશાં અરજ કરતો હતો; પરંતુ તેમના ઉપર ચઢાઇ લઇ જવાની તેની એકલાની હિંમત ચાલતી નહોતી. કેટલાક સરદારોએ એવો

× મો. સરકારે રાજાપુરના અંગ્રેજ વેપારીઓના સન ૧૬૬૦ ના કાગળપત્રો પરથી આ હકીકત આપી છે.

અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, આદિલશાહ બાદશાહે પોતેજ એ ચડાઈ લઈ જવી. તાબાના કોઈ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોએ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું કે, "બાદશાહે સ્વતઃ એવા બળવાખોર ઉપર ચડાઈ લઈ જવામાં રાજ્યનું લઘુત્વ જણાશે. તેમજ શિવાજીમહારાજ અતિશય હિંમતવાન અને બુદ્ધિમાન હોવાથી કયે સમયે કયું કાર્ય કરશે, તેનો નિયમ નહિ. અવિચારી કાર્યથી કદાચ બાદશાહનો છત્રભંગ આવી પડે."*

વિજાપુર-દરબારમાં એવી ભાંજગડ ચાલતી હતી તે સમયે સીદી જોહાર નામક એક સરદાર શાહ આગળ આવ્યો. તે જાતનો હબસી અને પ્રબળ પરાક્રમી હતો. કર્ણાટકની સવારી વખતે એણે વિશેષ બહાદુરી બતાવી ઉચ્ચ પદાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. બાદશાહ સાથે અણબનાવ થતા તે કુર્નૂલ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર થઈ બેઠો હતો. તેના ઉદ્ધતપણા માટે બાદશાહ તેને શિક્ષા કરવા ચાહતા હતા; પરંતુ તેણે કૃતકર્મની ક્ષમા માગી, બાદશાહની પુનઃ કૃપાદૃષ્ટિ થવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો હતો. આ સમયે બાદશાહે તેને કહાવ્યું કે, "તમે શિવાજી મહારાજ ઉપર ચડાઈ લઇ જઈ, તેનો મદ ઉતારશો તો તમારો અપરાધ ક્ષમા કરી, તમને ઉચ્ચ અધિકાર આપવામાં આવશે" સીદી સરદાર જોહારે એ શરત કબૂલ કરી અને મહારાજ પર સવારી લઇ ગયો. ફાઝલખાન પણ પિતાના મૃત્યુનું વેર વાળવા માટે સીદી જોહાર સાથે સવારીમાં ગયો હતો.×

બાદશાહે સીદી જોહારને પ્રચંડ સૈન્ય આપ્યું હતું. કહેવાય આવે છે કે, અફઝલખાન સાથે મોકલેલા સૈન્ય કરતાં આ વખતનું સૈન્ય બમણું મોટું હતું [illegible] સવારી [illegible] તે પહેલાં બાદશાહે તેને સલાબતખાનની નવીન પદવી આપી તેનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. [illegible]

* એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ સમય ઔરંગઝેબ [illegible] [illegible]

ધાર્યું હતું કે, "તેનું ગૌરવ વધારવાથી પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્સાહપૂર્વક અને પ્રમાણિકપણે કરવાની તેને ઉત્કંઠા થશે." ફાઝલખાનને ઉત્કંઠા હતી કે, શિવાજી મહારાજ સાથે પ્રચંડ યુદ્ધ કરી, તેમનો પરાજય કરી મારા પિતાનું વેર વાળવાનો ક્યારે પ્રસંગ મળે!" બે સરદારોને મહારાજ ઉપર સવારીમાં મોકલી, આદિલશાહે જંજિરાના સીદીને વાડીના દેશમુખોની સહાયતા વડે, મહારાજના તાબાની કોંકણપટ્ટી પર સવારી કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. સીદી જોહાર અને ફાઝલખાને પ્રથમ પન્હાળાના કિલ્લા પર હુમલો કરવાનો નિશ્ચય કરી તે તરફ કૂચ કરી. તેઓએ પરસ્પર એવી ગોઠવણ કરી લીધી કે, કિલ્લો તાબે કરવાનું કામ સીદી જોહારે કરવું તથા ફાઝલખાને ડુંગરોને માર્ગે કોંકણમાં શિવાજી મહારાજના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો.

મહારાજના ગુપ્ત જાસૂસો હમેશાં ચારે દિશામાં ફરતા હતા. તેમણે એ સંબંધી સર્વ સમાચાર મહારાજને નિવેદન કર્યા. આસપાસથી શત્રુની ફોજ આવી પડશે, એવું જાણતાંજ મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લેદારને કિલ્લા પર ઉત્તમ પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખી હોશિયાર રહેવાની ચેતવણી આપી. આસપાસથી ચડી આવતા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરતાં ફાવે તે માટેની સર્વ તૈયારી તેમણે ઝપાટાબંધ કરવા માંડી. મહારાજે રઘુનાથપંતને કોંકણમાં ફત્તેહખાન સીદી સાથે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી, આબાજી સોનદેવને કલ્યાણ–ભીમડી પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું, બાજી ફલસકરને વાડીના લખમ સાવંતો સાથે ટક્કર ઝીલવા મોકલ્યો, મોરોપંતને પર્વત ઉપરના પુરંદર, સિંહગઢ, પ્રતાપગઢ આદિ કિલ્લા અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા કરી અને મહારાજે પોતે પન્હાળાના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે ઉપર મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો. નેતાજી પાલકરને પોતાના ઘોડેસવાર સહિત સીદી જોહારના લશ્કર ઉપર થોડી થોડી વારે છાપો મારી ત્રાસ આપવાનું કામ સોંપ્યું. મહારાજ સ્વતઃ પન્હાળાના કિલ્લામાં જઇ રહ્યા તેનું કારણ એ હતું કે, વિજાપુરસરકાર તરફથી આવતા સૈન્યનો વેગ પ્રથમ કોલ્હાપુર પ્રાંત તરફ હોવા છતા પન્હાળાનો કિલ્લો તાબે કરવાની દુશ્મનોએ યુક્તિ રચી હતી, તે મહારાજના જાણવામા આવતા તેમણે કિલ્લો એકાએક તેમના હાથમા નહિ જવા દેવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ તેમણે સ્વતઃ એ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો તે અયોગ્ય હતું, એ આગળ વાચતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે.

સીદી જોહાર પોતાના લશ્કર સહિત પન્હાળાના કિલ્લા નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે શિવાજી મહારાજે માર્ગમાં તેને કંઇ પણ અટકાવ કર્યો નહિ; છેક નજીક આવવા દીધા પછી તેની ખો ભૂલાવવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી. શત્રુના સૈન્યે પન્હાળા પાસે છાવણી

નાખી ત્યારે નેતાજીએ પોતાના સૈન્યની હિલચાલ શરૂ કરી. તે રાત્રિના સમયે શત્રુના સૈન્ય પર છાપો મારવા લાગ્યો, અનાજ વગેરે મળવાનાં સ્થાન બંધ કરી, તેમને અન્નકાષ્ઠ વગેરે મળે નહિ એવો યત્ન કરવા લાગ્યો, શત્રુઓ સાથે સામસામા થઇ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો લાગ ચૂકવતો. શત્રુઓને ખબર ના પડે તેમ આસપાસની ઝાડીમાંથી ચુપચુપ માવળી સિપાઇઓનાં ટોળાં તેમની છાવણીમાં પ્રવેશ કરતાં અને જે દિશા તરફનો બંદોબસ્ત તદ્દન અવ્યવસ્થિત જણાતો, તે બાજુએ તલવારોસહિત પ્રવેશ કરી કાપાકાપી ચલાવતાં; અને જ્યારે શત્રુના સિપાઈઓ તેમના પર ધસી જતા તે વખતે માવળીઓ તેમના પર ગરનાળનો (એક પ્રકારની તોપ) મારો ચલાવી, છાવણીમાંથી નીકળી, ઝાડીમાં ભરાઇ જતા. નેતાજીએ એ પ્રમાણે શત્રુના સૈન્યને ઘણો ત્રાસ આપ્યો અને પોતાનું વિશેષ નુકસાન થવા ન દેતા શત્રુના પુષ્કળ સિપાહીઓ કાપી નાખ્યા. સીદી જોહરે વિચાર્યું કે, છાપો મારનારા મનુષ્યોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઇએ તે સિવાય યુદ્ધમાં વિજય મળશે નહિ. સીદી પોતેજ પોતાના સૈન્ય સહિત તેમના પર હુમલા કરવા લાગ્યો અને તેણે જે હાથમાં આવે તેનો સંહાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. પરંતુ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં મરાઠાઓની પૂંઠ પકડવાનું કામ અતિ વિકટ અને વિશેષ હાનિ કારક નહિ જણાવાથી. પોતાના જે સિપાઇઓને વેગળે થાણાં રાખી મોકલ્યા હતા, તેમને એકત્ર કરી તેણે મજબૂત રીતે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તે સમયે મોગલો અતિશય પ્રતિકૂળ હતા છતા, તેને કિલ્લા ઉપર પ્રબળ વેગપૂર્વક તોપોનો મારો ચલાવ્યો. કોઇ મનુષ્ય કિલ્લામાંથી બહાર અને બહારથી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, તે માટે સખત બંદોબસ્ત કર્યો પોતાના લશ્કરમાં તેણે સખત આજ્ઞા કરી કે, કોઇ પણ મરાઠો હાથમાં આવે તો તેને [illegible] જવા દેવો નહિ [illegible] લશ્કરના [illegible] રાતદિવસ [illegible] રાતે અને દિવસ પહેરા [illegible] ઓ રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, [illegible] લશ્કર [illegible] હેરાન [illegible]

[illegible]

ઉઠાવી બીજી બાજુએ જાય, એવું સ્વપ્ને પણ કલ્પી શકાય તેમ નહોતું ! કિલ્લો તાબે કરવા માટે સીદી પોતાના તરફથી તનતોડ યત્ન કર્યા વગર રહે તેવો નહોતો, એ નક્કીજ હતું. સીદી જોહારને ખાતરી થઇ હતી કે, કિલ્લો વહેલોમોડો આપણા તાબામાંજ આવવા સાથે શિવાજી મહારાજ પણ અવશ્ય પકડાશે અને આજપર્યંત જે કાર્ય કોઇથી થયું નથી તેમાં વિજય મેળવવાનો યશ આપણને મળશે; તેમજ વિજાપુરદરબારમાં આપણું ગૌરવ અતિશય વૃદ્ધિ પામશે. એ વિચાર થતાંજ સીદીને વિશેષ ઉત્સાહ અને જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. શિવાજી મહારાજે પણ કિલ્લા પર સર્વ પ્રકારનો એવો ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો કે, શત્રુ કિલ્લા નીચે એકબે વર્ષ સુધી ઘેરો નાખી પડી રહે, તોપણ મહારાજ કદી પણ તેમને હાથે પકડાય નહિ, તેમજ કિલ્લા પરનાં મનુષ્યોને બે વર્ષ ચાલે એટલું અન્ન તથા દારૂગોળો ભરી રાખ્યાં હતાં, તેથી બહારથી એ વસ્તુઓ કિલ્લામાં ન આવે તોપણ તેમનું કામ અટકી પડે તેમ નહોતું; તેમ છતાં શિવાજી મહારાજને ચિંતા થઈ કે, "આપણે એકજ સ્થળે ગોંધાઇ અટકી પડ્યા છીએ. આપણાં મનુષ્યો બહાર શું કરે છે તે જાણવાનો માર્ગ રહ્યો નથી; આપણાં મનુષ્યોને પ્રસંગને અનુસરતી જે જે આજ્ઞાઓ આપવી જોઇએ તે માટેની સગવડ રહી નથી, તો હવે આ સ્થળેથી છૂટા થવું." એ સંબંધી ચિંતા કરવા લાગ્યા. કિલ્લા નીચે શત્રુની છાવણી પડી છે. કોઇ પણ સ્થળે તેમનો બંદોબસ્ત કાચો નથી. કિલ્લામાથી છટકી જવાનો લાગ મળે તેમ નહોતું. શત્રુ પર એકદમ તૂટી પડીને સામું થવું, એ પણ શક્ય નહોતું; કારણકે તેઓનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું; તેમજ એવું સાહસ કરવાથી આપણા સર્વ લશ્કરનો નાશ થશે એવી પણ મહારાજની ધારણા હતી. તેના સપાટામાથી છૂટવાનો કંઇ બીજોજ ઉપાય યોજવો જોઇએ, એવો વિચાર કરી મહારાજે સીદી જોહારને સંદેશો કહાવ્યો કે, "કિલ્લો તમારે સ્વાધીન કરવા હું ખુશી છું. મારા જીવને નુકસાન ન પહોંચે એવું અભયવચન આપવાથી હું સ્વતઃ કિલ્લાની નીચલી માચી પર તહનામાની શરતો નક્કી કરવા આવીશ." એ સંદેશો સાંભળતાજ સીદીને અતિશય આનંદ થયો. તેણે મહારાજને અભયવચન કહાવ્યું, તે પરથી થોડાક વીર સૈનિક–યોદ્ધાસહિત મહારાજે સંધ્યાસમયે સીદીની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને ખાતરી હતી કે, સીદીના શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં કંઇ પણ અડચણ નથી. બંનેની મુલાકાત થતાં મહારાજે એવું આશ્ચર્યજનક બહાનું કાઢ્યું કે, તે સીદીને ખરુંજ જણાયું. કિલ્લો સ્વાધીન કરવા સંબંધીની કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય શરતો પર વિચાર કરી તે નક્કી કરી; પરંતુ એટલામાં રાત્રિ થઇ જવાથી કેટલીક પરચુરણ બાબતોનો

નિકાલ બીજે દિવસે કરવાનું વચન આપી, મહારાજ તેની [illegible] લઇ પાછા કિલ્લા પર ગયા.* 'શિવાજીમહારાજ તદ્દન નમ્ર થઈ આપણે શરણે આવ્યા છે, હવે તેને આપણે જેમ કહીશું તેમ વર્તશે,' એવું જણાયાથી સીદી નિશ્ચિંત થયો. હવે તેઓ યુદ્ધ કરશે નહિ. [illegible] તો આપણા તાબામા આવીજ ચૂકયો, એવું સમજી સીદીના [illegible] પાઇઓએ કિલ્લા પર તોપોનો મારો બંધ કર્યો ને પહેરાવાળા સિપાઇઓ પણ અસાવધ થઈ મોજમજા ઉડાવવા લાગ્યા.

સીદીના સિપાઇઓને ભૂલથાપમાં નાખી મહારાજે કિલ્લામાંથી નીકળી જવાનો ઘાટ ઘડ્યો. તે પોતાના ચુનંદા માવળી યોદ્ધા એકત્ર કરી રાત્રિના અંધકારમાં કિલ્લા નીચે ઉતર્યા અને શત્રુના પહેરેગીરોની પાસે થઇનેજ તેઓ બહાર નીકળી ગયાં× પહેરેગીરો અસાવધ હોવાથી શિવાજીમહારાજ નાસી જાય છે, એ તેઓના લક્ષમાં આવ્યું નહિ; પરંતુ તેમને થોડી વાર પછી મહારાજના નાસી જવાની ખબર પડતાંજ તેમની પૂંઠ પકડવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યાં એટલામાં મહારાજ પોતાના સિપાઇઓસહિત, પ્રબળ વેગપૂર્વ [illegible]

---

* મોડકકૃત આદિલશાહીના ઇતિહાસમા એ સંબંધી લખ્યું છે કે, "મહારાજે સીદીને અતિ નમ્રતાયુક્ત પત્ર મોકલી [illegible] કે, હું મિત્ર તરીકે તમારી મુલાકાત લેવા આવું છું. મારો [illegible] ક્ષમા કરી આશ્વાસન આપવાથી અને મુલાકાતની [illegible] એકત્ર સિપાઇઓ સાથે આપના તાબામાં આવી [illegible] પ્રત્યક્ષ કહીશ." એટલું [illegible] [illegible]

[illegible]

ગઢ* તરફ ચાલ્યા ગયા. ફાઝલખાન અને સીદી જૌહારનો સીદી ઉઝ્ઝ,× એ બન્ને કેટલાક ઘોડેસવારો લઈ મહારાજને તેમની પાછળ દોડયા, તેની સાથે પાયદળ લશ્કર પણ પાછળ; પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં પહેલાં મહારાજનાં મનુષ્યો દૃષ્ટિએ પડયાંજ નહિ. એ તેમની નજરે પડયાં, તે વખતે વિશાળગઢથી ૭ માઈલ નેગજે ડુંગર ચડતાં હતાં. પોતાની પાછળ ો ધસ્યા આવે નહિ અને તેમને માર્ગમાંજ અટકાવી શકાય, ા માટે મહારાજે ડુંગરની ટોચ પર કેટલાક માવળી સિપાઇઓ ા અને તે ઉપર બાજી દેશપાંડેને મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો. રાજે બાજીને એવી સલાહ આપી કે, "કિલ્લા પર જઇ પહોંચ્યા અમે પાંચ તોપો ફોડી સંકેત કરીએ ત્યાંસુધી શત્રુઓને ીી ખીણમાં અટકાવી રાખજો. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી કે, બાજી દેશપાંડે મહાન શૂરવીર અને પ્રમાણિક છે. તેઓ ણતા હતા કે, કોઇ પણ વિકટ પ્રસંગે તેના પર વિશ્વાસ રાખવામાં પણ અડચણ નથી. સાંપ્રત જેવા અણીને પ્રસંગે તેને સોંપેલું ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડશે, એમ જાણી મહારાજે તેની નિમણૂંક એ તદ્દન યોગ્યજ હતું. તેની સાથે પાંચહજાર માવળા સિ-ઇઓ રાખ્યા હતા. દેશપાંડેએ ડુંગર પર સ્થળે સ્થળે મોરચા બાંધી ડીમાં સિપાઇઓ ઊભા રાખ્યા. મુસલમાનોના ઘોડેસવાર આગળ ી આવ્યા કે તેના પર માવળાઓએ બંદૂક અને જંજાળ (એક કારની નાની તોપ)નો મારો ચલાવ્યો; તેથી તેઓ ખીણમાંથી ઉપર ડી શક્યા નહિ. પાછળથી પાયદળ લશ્કરની મદદ આવી પહોંચી, ટલે મુસલમાનોએ ડુંગર પરના માવળાઓ ઉપર જુસ્સાભેર હુમલો યો; પરંતુ તેઓએ જીવસટોસટ યુદ્ધ કરીને પ્રચંડ વેગ સહિત મુસલમાનોનો મલો પાછો હઠાવ્યો. તેમ છતાં તેઓએ બીજી વખત પુષ્કળ લશ્કર હિત હુમલો કર્યો, તે પણ વીર યોદ્ધા દેશપાંડેએ પાછો હઠાવ્યો. આ મયે ઉભય પક્ષના સૈનિકો અતિ તેજસ્વિપણાથી અને શૌર્યથી લડ્યા. બાજીપ્રભુએ બે પહોર દિવસ ચડયો ત્યાંસુધી શત્રુના એટલા મોટા સૈન્યને અતિ શૌર્યપૂર્વક થોભાવી રાખ્યું. તેઓને ખીણમાંથી ઉપર ચડવા દીધા નહિ, તેથી ફાઝલખાનને તેમના પર અતિશય ક્રોધ

* કેટલીક બખરોમા લખ્યું છે કે, મહારાજ રાગણા નામના કિલ્લા તરફ નાસી ગયા. ગ્રાંટ ડફ અને રાનડે આ હકીકતને ખરી માને છે. અમે પણ તે મુજબ ખરી માનીને પ્રથમ આવૃત્તિમાં એ પ્રમાણેજ લખ્યું હતું; પરંતુ રાંગણાનો કિલ્લો પન્હાળાના કિલ્લાથી પોણોસો માઈલ દૂર છે. જેધેની શકાવલીમાં ખેળણા કિલ્લા તરફ નાસી ગયા, એવું જણાવે છે. આ ખેળણા એજ વિશાળગઢ.

× તવારીખ-ઇ-શિવાજીમાં તેનું નામ સીદી હલાલ છે.

ચડ્યો. તેણે પોતાના કર્ણાટકના પાયદળ લશ્કર સહિત પુનઃ ત્રીજી વાર માવળાઓ પર ઘણા જુસ્સાભેર હુમલો કર્યો અને તેમના પર લાગલાગટ તોપોનો મારો ચલાવ્યો. આ સમયે અર્ધુંક માવળી લશ્કર મૃત્યુવશ થયું; તેમજ શત્રુના પાંચેક હજાર સૈનિકો મરણ પામ્યા હશે; તેમ છતા વીરપુરુષ બાજી દેશપાંડેએ ધૈર્ય નહિ છોડતાં તેમનો ત્રીજો હુમલો પાછો હઠાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલામાં તોપનો ગોળો વાગતાં દેશપાંડે રણમાં પડ્યો. તેના શરીરમાંથી પ્રાણ જાય તે પહેલાં પાંચ તોપોનો અવાજ તેને કાને પડ્યા અને મહારાજ સુખરૂપ કિલ્લામાં પહોંચી ગયાની ખાતરી થઈ. એ વખતે સ્વામિનિષ્ઠ દેશપાંડેના શરીરને અસહ્ય વેદના થતી હતી; છતાં તેને આનંદજ થયો. "મારે વિશ્વાસે સોંપેલું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ થયું છે અને સ્વામીના કાર્યમાં વીરત્વ બતાવતાં મારા પ્રાણનું બલિદાન થાય છે" એ વિચારે દેશપાંડેના અંતઃકરણમા અતિશય સંતોષ થયો. પોતાના સરદારને પંચત્વ પામેલો જોઈ, માવળા સૈનિકોનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. મહારાજ કિલ્લા પર પહોંચી ચૂક્યા છે, એ જાણી માવળાઓએ વિચાર્યું કે, હવે આપણું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે. તેઓ જંગલના ડુંગરોમાં થઈને જ્યાં માર્ગ જડ્યો ત્યાથી નાસી જઈ સર્વે કિલ્લા પર એકઠા થયા. તેઓએ નાસતી વખતે પોતાના સરદારનું શબ ઉપાડી લીધું હતું. તેને શત્રુના હાથમાં જવા દીધું નહોતું. મુસલમાની લશ્કર વિકટ જંગલમા થઈને તેમની પાછળ ગયું નહિ.*

ખીણ ઉપરના માવળા નાસી જતાં સીદી લશ્કરને [illegible] થઈ. તેઓ ડુંગર ચડી કિલ્લા નીચે આવ્યા; પરંતુ તે સમયે [illegible] માનની હવા શુષ્ક હતી. ઉષ્ણ ઉનાળો હોવાથી નદીઓ અને [illegible] પાણી ખૂટવા માંડ્યું હતું. કિલ્લા નીચેની જગ્યા તદ્દન ખાડા[illegible] વાળી હોવાથી ત્યાં છાવણી નાખી કિલ્લાની આસપાસ [illegible] ઘેરો ઘાલવાનું કાર્ય અતિ કઠિન હતું. [illegible] "શિવાજીમહારાજ અનેક વખત મારી ફોજ [illegible] નાના જેટલી મારી સ્થિતિ કરશે" તેથી તેને [illegible] વિચાર [illegible] [illegible]

[illegible]

છે, તે ક્યા વખતે શું કરશે અને ક્યારે આપણી પાયમાલી કરશે તેનો નિયમ નથી." ફાઝલખાનને એજ ભય લાગ્યો હતો. બીજું કારણ એ પણ હતું કે, વર્ષાઋતુ નજીક આવતી હોવાથી, હજુ પણ ઘેરો નાખી બેસી રહેવાથી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહી શકાશે નહિ. તેમને એવો વિચાર થાય, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજ જ્યારે વિશાળગઢના કિલ્લા તરફ નીકળી ગયા ત્યારે તેમણે પન્હાળાનો કિલ્લો રાઘોબા બલ્લાળને સ્વાધીન કર્યો હતો. તે સીદી જોહાર સાથે શૌર્યપૂર્વક લડતો હતો. તેણે આ સમયે ઘણી બહાદુરી અને ચાતુરી વડે કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. તેને બહારથી મદદ કરવા માટે મહારાજે લશ્કર મોકલ્યું હતું. મુસલમાનોએ મોરચા બાંધી કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો હતો. પાછળથી આવેલા લશ્કરની મદદ વડે તેમણે નીચેના લશ્કર પર હુમલા કરવા માંડ્યા અને કાપાકાપી કરી જે સામાન હાથમાં આવ્યો તે લૂંટી લઇ નાસી જવા લાગ્યા. કિલ્લા આગળ યુદ્ધ કરનાર મુસલમાન સિપાઇઓ નીચે છાવણી આગળ થતાં તોફાનનો બંદોબસ્ત કરવા જતા, તે સમયે કિલ્લા પરના સિપાઇઓએ તેમના મોરચા ખેડી નાખવા માંડ્યા. મહારાજના લશ્કરે તેમના પર બે તરફથી મારો ચલાવ્યો, તેથી સીદી જોહારે અને ફાજલખાને કિલ્લેદારને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે રઘુનાથ બલ્લાળને કહાવ્યું કે, "કિલ્લો અમારા તાબામાં સોંપી તમે અમારા પક્ષમાં આવશો, તો બાદશાહ પાસે તમારી સ્તુતિ કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર તથા મોટી જાગીર અપાવીશું." સ્વામીનિષ્ઠ રઘુનાથે તેમની એ માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે, "હું કિંચિત્ પણ ધનલોભી નથી. હું મારા સ્વામી સાથે કદાપિ પણ વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ." રઘુનાથનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળતાજ તેમના મનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ. અને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, "જેમ બને તેમ ઉતાવળે વિજાપુર તરફ જવું એજ યોગ્ય છે. વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી પુનઃ નવેસરથી ચડાઇ કરવી; પરંતુ બાદશાહનું આટલું મોટું સૈન્ય અહીં સુધી લાવવાથી માત્ર તેની ખરાબી થઇ અને આપણે હાથે કાંઇ પણ પરાક્રમ થયું નહિ, એ સ્થિતિમાં વિજાપુર પાછા જવાથી આપણી કેવી ફજેતી થશે ? સર્વ મનુષ્યો આપણને નિર્બળ અને નિસ્તેજ કહેશે અને બાદશાહની આપણા પર વિશેષ ઇતરાજી થશે; તેના કરતાં વિજાપુર ન જતાં ચોમાસું આ પ્રાંતમાંજ વિતાડવું અને વર્ષાઋતુ વીતતાં પાછું યુદ્ધ શરૂ કરવું." તેમનો એ વિચાર છાવણીના સિપાઇઓએ જાણ્યો, ત્યારે તે તેમને રુચિકર નહિ થતાં લશ્કરમાં ભયંકર અસંતોષ ફેલાયો અને તેઓ સ્વદેશ જવા માટે રજા માગવા લાગ્યા. તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે તેમના મનને સંતોષ આપી શક્યા નહિ, તેમ સિપાઈઓએ પોતાની હઠ પણ છોડી નહિ. સમસ્ત લશ્કરમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાથી તે સ્થળે પડાવ નાખવાનું

તેમને નિર્ભય લાગ્યું નહિ; તેથીજ તેમને પોતાની છાવણી ઉપાડી લઇ વિજાપુર જવાની ફરજ પડી.

પોતાનો સરદાર નિર્બળ, નિરાશ અને નિસ્તેજ થઈ પાછો આવ્યો, તે જોઇ અલી આદિલશાહના મનમાં ઘણીજ ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. આટલું મોટું સૈન્ય લઇ જવા છતાં સીદી જોહરે કાંઇ પણ પરાક્રમ બતાવ્યું નહિ; ઊલટો પુષ્કળ સિપાઇઓનો નાશ કર્યો એ જોઇ બાદશાહને તેના પર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. આદિલશાહ બાદશાહ અતિ તામસી અને ઉતાવળા સ્વભાવનો હતો. તેમાં વળી સીદી પર દ્વેષ રાખનાર સરદારોએ બાદશાહને એવી ભંભેરણી કરી કે "શિવાજી મહારાજે સીદીને લાંચ આપ્યાથી તેણે તેમને પન્હાળાના કિલ્લામાંથી નાસી જવાની સગવડ કરી આપી હતી; નહિ તો શિવાજી સહજ રીતે તેના હાથમાં આવે તેવો યોગ હતો. વળી વિશાળગઢના કિલ્લા તરફ ગયો, ત્યારે તે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાને બદલે સીદી પન્હાળામાંજ રહ્યો તથા તે કિલ્લાનો ઘેરો મજબૂત રીતે ચાલુ રાખવાને બદલે સીદી નિમકહરામ થઇ ત્યાંથી પાછો આવ્યો." કાચા કાનના બાદશાહને સરદારોનું કહેવું સત્ય લાગ્યું. તેમને સીદી પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો તે સાંભળતાંજ સીદીને ગુસ્સો ચઢ્યો; તે સાથે ક્રોધાવેશમાં જેમ મરજીમાં આવે તેમ બોલી તેણે પોતા પરનો આરોપ વેગળો કરવાને યત્ન કર્યો. સીદીના ક્રોધયુક્ત શબ્દોનો એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો કે, તે બાદશાહનું અપમાન કરવા પ્રવૃત્ત થયો હતો અને તેનામાં રાજભક્તિ નથી, એવું સ્પષ્ટ જણાય છે.

શત્રુના સપાટામાંથી મુક્ત થવા અને તેમનું [illegible] થઇ પાછું ગયું; એ એક મોટું સંકટ વેઠવું [illegible] રાજને પરમહર્ષ ઉત્પન્ન થયો. તેના અતીવ પરાક્રમ [illegible] સ્વપ્રભુની આકૃતિ [illegible] [illegible]

[illegible]

નવીન પ્રાંતની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી. યુદ્ધની ધામધૂમ થતાંજ ખેડૂત લોકો ખેતરો છોડી જ્યાં માર્ગ મળ્યો ત્યાં નાસી ગયા હતા. તેમને મહારાજે આશ્વાસન અને અભયવચન આપી પાછા બોલાવ્યા અને તેમની પાસે જમીનો ખેડાવી જમીનની ઊપજ વધારી.

મહારાજે સીદી જોહારને અને ફાઝલખાનને ડુંગરની તળેટી-માંજ અટકાવી યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેના સૈન્યની મોટી ખરાબી કરી હતી; તથા ભવિષ્યમાં તેમની યુદ્ધ કરવાની હિંમત અને શક્તિ નિર્મૂળ .થવાથી તેમને નિરાશ થઇ પાછું ફરવું પડ્યું હતું. તે સંબંધી ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. જંજીરાના સીદીએ દરબારના સંકેત પ્રમાણે લડાયક વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાનાં સમુદ્રકિનારા પરનાં કેટલાંક થાણાં પર હલ્લો કરી હસ્તગત કર્યાં હતાં, તેથી રઘુનાથ પંતને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો.. સીદીએ તેને ઘણી વખત હરાવ્યો. ખયરાતખાન અને યાકૂબ-ખાન નામક સરદારોએ મહારાજના તાબાના તળાગઢને ઘેરો નાખ્યો હતો; એટલામાં તેમને ખબર મળી કે, શિવાજી મહારાજ યવનોના સપાટામાંથી મુક્ત થઈ, યવનોને પાછા વિજાપુર નસાડવાની યુક્તિ --ી રાયગઢ પર જવાને અહીં આવે છે. એ સાંભળતાંજ બન્ને સર-ાના હોશ ઊડી ગયા. તેઓએ ગભરાટમાંજ ઘેરો ઉઠાવી લીધો ને જંજીરે પાછા ચાલ્યા ગયા. શત્રુનું એવું વર્તન જોઇ રઘુનાથ-તમાં નવું જોમ આવ્યું. તે સીદીની પાછળ પડ્યો, તેના માણસોને પાંય પણ થોભવા દીધાં નહિ ને તેમના તાબાનો દંડરાજપુરીનો સઘળો ાંત તેણે કબજે કર્યો.·અત્યંત ત્રાસ સહન કરવો પડ્યાથી. સીદીએ ઘુનાથ પંત તરફ પોતાનો વકીલ મોકલી સંધિ કરવાનું કહાવ્યું. ઉભય ાક્ષ વચ્ચે સલાહ થઇ, યુદ્ધ બંધ થયું. સીદીએ રઘુનાથ પંતનો આદરસત્કાર કરી તેમને ભારે કિંમતી પોશાક તથા ઘોડા ભેટ આપ્યા.[1]

ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે, વિજાપુર–સરકારે, સીદી જોહારને મહારાજ ઉપર ચડાઇમાં મોકલી જંજીરાના સીદીને અને વાડીના સાવંતોને મહારાજના તાબાની કોંકણપટ્ટી ઉપર સવારી કરી તે

---

૧. ઓર્મી લખે છે કે, શિવાજી મહારાજ પન્હાળા પરથી નીકળ્યા ને મોટા સૈન્ય સહિત ઠેઠ દંડરાજપુરીમાં આવ્યા અને તેમણે ત્યાંના સીદીને સીદી જોહારના હાથદસ્કતના હુકમ જેવો એક ખરીતો બતાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, દંડરાજપુરી શિવાજી મહારાજને સ્વાધીન કરવું, એટલે તેઓ પન્હાળાનો કિલ્લો અમને સોંપી દેશે. એ હુકમ સીદીને ખરો જણાયાથી તેણે દંડરાજપુરી મહારાજને સોંપી દીધું. સીદીએ કલ્પના કરી કે, મહારાજ કિલ્લા બહાર નીકળ્યા છે. તે સીદી જોહા-રની આજ્ઞા સિવાય બને નહિ; પરંતુ પાછળથી સીદીને વહેમ આવતાં તેણે જંજીરા ફક્ત મહારાજને સોંપ્યું નહિ.

પ્રદેશ તાબે કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી. તે બન્નેએ પરસ્પર એક બીજાને સહાયતા કરવી, એવું ઠર્યું હતું. સાવંતોએ પણ એ વખતે મહારાજ સાથે શત્રુત્વ પ્રકટ કર્યું, તેથી તેને શિક્ષા કરવાનું કામ મહારાજે બાજી ફલસકરને સોંપ્યું હતું.[1] સાવંત સાથે તેને એક વખત ઝપાઝપી થઈ, તેમાં ફલસકરને યશ પ્રાપ્ત થયો. અંતે સીદીની સહાયતા વડે, સાવંત પાંચ હજાર સિપાઈઓ સહિત ફલસકર ઉપર હુમલો લાવ્યો. રાજાપુર પાસે ઉભય પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. ફલસકર સ્વતઃ હાથમાં તલવાર લઈ, શત્રુ સામે, ઘણા જુસ્સાથી રણમાં લડતો હતો. સાવંત બાજી ફલસકર સાથે સામસામો થઈ જતાં બન્ને વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. બંને મોટા વીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ હોવાથી ભયંકર સંગ્રામ થયો. પરસ્પરે એકબીજાને ઘણા ઘાયલ કર્યા. અંતે એકબીજાનો ઘા લાગતાં બન્ને એકીવખતે પંચત્વ પામ્યા.[2] મહારાજનો એ વીર અને શૂરો સરદાર રણમાં પડ્યો છતાં તેના હાથ નીચેના લશ્કરે ધૈર્ય છોડ્યું નહિ; પણ ઠેઠ શત્રુ સાથે છેવટ સુધી લડી તેમનો પરાજય કર્યો. બાજી ફલસકર રણમાં પડ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે મહારાજના હૃદયમાં મોટો શોક ઉત્પન્ન થયો. પોતાનો અત્યંત વિશ્વાસુ, જીવનજાન મિત્ર અને વીર સરદાર, સીદીના અને સાવંતોના વેરને લીધેજ મુઆ[illegible] એ જાણી મહારાજે તેઓને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

---

૧. એ મનુષ્ય મહારાજનો બાળમિત્ર તેમજ અતિશય [illegible] અને વિશ્વાસુ હતો; યુદ્ધકાર્યમાં સંપૂર્ણ કુશળ અને શરીરે [illegible] હૃષ્ટપુષ્ટ હતો. તેને માવળાની સરનોબતી પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે [illegible] મુનખારા ગામનિવાસી અને આડ ગામનો દેશમુખ હતો. [illegible] ગવનર નીચે ઉર્ફે નિઝામપુર નજીક કુરડું નામક ગામ[illegible] બીજાના નાકા લ આગતો હતો. તેની પાસે પથરૂપે [illegible] [illegible] નામની [illegible] અને અજગર નામની [illegible] [illegible] [illegible] હતી. તેની પેઢી એક અપૂર્વ [illegible] [illegible] સરકારની [illegible] [illegible] [illegible] પેઢી [illegible] ફલસકર પાસે [illegible] [illegible] (—[illegible])

[illegible]

करण १३ मुं–विजापुरसरकारनो पराजय

સીદી જોહાર અને ફાઝલખાન, એ બંને પ્રબળ સૈન્ય સહિત
જી મહારાજ ઉપર ચડાઇ લઇ ગયા હતા. તેમના અતિશય
ાભરેલા હુમલાનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહોતું; એ જોઇ
શાહ અલીઆદિલશાહને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી. ક્રોધના
શમાંજ તેમણે શિવાજી મહારાજ ઉપર સ્વતઃ ચડાઇ લઇ જવાનો
ય કર્યો હતો. એ સંબંધી પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું
ત્યાર પછી બાદશાહે પુષ્કળ લશ્કર ભેગું કર્યું અને કરાડ પ્રાંત
ર સવારી લઇ જવામાં આવી. બાદશાહ પોતે સવારીમાં ચડેલા
એ સાંભળી આસપાસના પ્રાંતના જે જમીનદારોએ શિવાજી
ારાજને ખંડણી ભરી તેમની સત્તા કબૂલ કરી હતી, તેઓ
ફરાઈ જઇ બાદશાહની છાવણીમાં આવી તેમની આધીનતા
ીકારવા લાગ્યા. સીદી જોહારે બાદશાહ પાસે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી
ી. તે બાદશાહ સાથે પુનઃ સવારીમાં ચડવા તૈયાર થયો નહિ,
રણકે તેને દરબારના અમીરઉમરાવોની અદેખાઇનો સંપૂર્ણ અનુભવ
ળી ચૂક્યો હતો. તે તો પોતાની જાગીરમાંજ ચાલ્યો ગયો.

બાદશાહે પન્હાળાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી જીતી લીધો તેમજ
ાવનગઢ પણ તાબે કર્યો. ત્યાર પછી આસપાસના જે કિલ્લા શિવાજી
મહારાજે કબજે કર્યા હતા, તે એક પછી એક સર કરવાનો સપાટો
ચલાવ્યો. રાંગણા અને વિશાળગઢ એ બે કિલ્લા માત્ર તેના હાથમાં
આવ્યા નહિ. એટલામા વર્ષાઋતુની શરૂઆત થઈ. વરસાદના દિવસો-
મા સિંહાદ્રિના શિખરપ્રદેશ પર નિવાસ કરવાનું સગવડભરેલું નહિ
જણાયાથી, બાદશાહ પાછો ફર્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલા
ચિમલગા ગામ આગળ છાવણી નાખી.

શિવાજી મહારાજે એવો વિચાર કર્યો હતો કે, "બાદશાહના
સૈન્ય સાથે હમણાં યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી." તેઓ જાણી ગયા
હતા કે, બાદશાહ પાસે પ્રચંડ સૈન્ય હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ
કરવામાં આવે તો આપણા પુષ્કળ સિપાઇઓનો કચ્ચરઘાણ
નીકળી જશે અને આપણું સૈન્યબળ ઓછું થઇ જશે. સીદી
જોહાર સાથે યુદ્ધ કરતા ઘણા સૈનિકો મરણ [illegible]ા. તેમ

વા–વરોળિયો નીકળી જતાં ન જતાંજ તેના કરતાં બમણી પ્રચંડ સેના આવી પહોંચી હતી. બાદશાહ કિલ્લા કબજે કરવાની ખટપટમાં ગુંથાયા હોવાથી તેમનું ઘણું લશ્કર ઓછું થઇ જશે; એમ થવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું કઠિન થઇ પડશે નહિ અને બાદશાહ પરાજય પામી પાછો ફર્યા પછી તેણે તાબે કરેલા કિલ્લા આપણે પુનઃ કબજે કરવા શક્તિમાન થઇશું. એવા વિચારો ઉત્પન્ન કરતી મહારાજ શાન્ત રહ્યા હતા.

પરંતુ શિવાજી મહારાજ આ વખતે કાંઇ સ્વસ્થ બેસી રહ્યા નહોતા. તેમણે રત્નપુર [illegible] પુનઃ હુમલો કરી હસ્તગત કર્યું. એ [illegible] હતી–એ સમયથી પાછળ ફરીથી [illegible] થયું [illegible] ગીમના સિદ્દી [illegible] કર્યા અને [illegible] સમયે તેમને [illegible] તેમને [illegible] પન્હાળે [illegible] [illegible]

ધસી દારણ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં સુર્વે મરણ પામ્યો અને ચિરકે નાશી ગયો. સુર્વેનો નાશ થયો તે સમયે તેની સત્તા નીચેના કેટલાક સરદારોએ નાસી જઇ સીદીના પ્રાંતમાં આશ્રય લીધો. તેમનું એ કાર્ય મહારાજને પસંદ પડયું નહિ. ચિરકે વગેરે સરદારો પુનઃ માણસો એકઠાં કરી અને સીદીની સહાય લઇ મહારાજે કબજે કરેલો પ્રાંત પાછો લેવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને તે લોકો પોતાના થઈને રહે, તે માટે મહારાજે તાનાજીને પોતાના પક્ષમાં લઇ શૃંગારપુર શહેર અને બીજાં ગામો ઇનામદાખલ આપ્યાં. જ્યારે ચિરકેએ મહારાજની તાબેદારી સ્વીકારી ત્યારે બીજા કેટલાક સરદારો સીદીના આશ્રયમાં ગયાં હતા, તે પોતપોતાના ગામમાં પાછા આવ્યા; તેમને મહારાજે તેમનાં વતનો પાછાં આપી સંતુષ્ટ કર્યા. તેમાંથી જે મનુષ્યો નોકરી કરવા ખુશી અને લાયક હતા, તેમને મહારાજે પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા. આગળ જતાં મહારાજે ચિરકેની કન્યા સાથે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો વિવાહ કર્યો હતો.×

વર્ષાઋતુ શરૂ થઇ. તેમ છતાં મહારાજ સ્વસ્થ થયા નહોતા; કારણકે વિજાપુરના બાદશાહે તેમના પર સવારી કરી તે વખતે સીદીએ કરેલું તહનામું રદ કરી, પુનઃ હુમલો લઇ જઇ તેમના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કર્યો; તેથી મહારાજને તેના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચડયો અને ચોમાસું પૂરું થઈ વિજાપુરસરકાર અથવા વાડીના સાવંતો તેની મદદે આવે, તે પહેલાંજ તેમણે તેનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજે વ્યંકાજી પંતને તેના ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખત ઝપાઝપી થઇ અને વ્યંકાજીએ છેવટે દંડરાજપુરી અને તેની આસપાસનો પુષ્કળ પ્રાંત કબજે કર્યો. એ નવા પ્રાંતમાં કિલ્લા બાંધ્યા અને તે પર પાંચ છ હજાર માણસો રાખી તે પ્રાંત હમેશાં પોતાના તાબામાં રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી. સીદીના તાબામાં માત્ર એક જંજીરા રહ્યો. તે પણ તાબે લેવાનો નિશ્ચય કરી, મહારાજના સૈન્યે તેના ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો; પરંતુ એ પ્રયત્ન તેમને સત્વર છોડી દેવો પડયો; કારણકે તેમની પાસે જોઇએ તેટલી તોપો નહોતી, તેમજ ફોડવાને માટે હોશિયાર તોપચીઓ જોઇએ તે પણ નહોતા. ચોમાસું પૂરું થયા પછી વિજાપુરસરકારના સૈન્યની હિલચાલ શરૂ થઇ, ત્યારે શિવાજી મહારાજને તે તરફ લક્ષ આપવું પડયાથી સીદી પરના હલ્લાની ગતિ મંદ કરવી પડી.

× આ સવારીનો ઉલ્લેખ સોનગઢમાં કેદ પુરાયેલા અંગ્રેજ વેપારીઓએ સ૦ ૧૬૬૧ના પોતાના પત્રમાં કર્યો છે. તે એ રીતે કે, શિવાજી મહારાજે દળવીરાજા અને શૃંગારપુરના રાજાને જીતીને પોતાની સત્તા વધારી છે અને દંડરાજપુરી પાસેથી ખારાપાટણ સુધીનો સમુદ્રકિનારો તેમના હાથમાં ગયો છે. (પ્રો. સરકાર પૃ. ૫૬)

બાદશાહ આદિલશાહ ચોમાસું શરૂ થવાથી સવારી બંધ [illegible] ચિમલગા આગળ પડાવ નાખી રહ્યા હતા, તે વાયરોના [illegible] ત્યાં તેમને ખબર મળી કે, કર્ણાટકમાં ભયંકર વિદ્રોહ ઉત્પન્ન [illegible] છે. તેમણે સીદી જોહારને તે તરફ મોકલવાનો વિચાર કરી [illegible] સત્કાર કરી બોલાવી મંગાવ્યો અને તેનું સારું સન્માન કરી, [illegible] ટક જવાની માગણી કરી; પરંતુ તેણે ત્યાં જવાનું કોઈ પણ [illegible] કબૂલ કર્યું નહિ. સીદીને કોઈ પણ રીતે બાદશાહનો વિશ્વાસ [illegible] નહિ; કારણકે શાહનો મુખ્ય વજીર ઇબ્રાહિમખાન સીદી ઉપર [illegible] દ્વેષ રાખતો હતો. શાહ તેને અતિશય માન આપતા હતા, [illegible] સીદી જોહાર તરતજ પોતાની જાગીરમાં પાછો આવ્યો [illegible] ઉપરથી બાદશાહને ખાતરી થઈ કે, સીદી કર્ણાટકના વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયો છે અને શિવાજી મહારાજ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ છે.

સીદી જોહારે કર્ણાટકનો વિદ્રોહ બંધ પાડવા જવાનો [illegible] કાર કર્યો, તેથી આદિલશાહને વિચાર થયો કે, હવે શું કરવું! તેણે આ વખતે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, શિવાજી મહારાજનો [illegible] કર્યા સિવાય પાછું ફરવું નહિ. તેમના પ્રત્યેક સલાહકારોનો [illegible] એવોજ અભિપ્રાય હતો; પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોએ [illegible] આપી કે, પ્રથમ કર્ણાટકનો વિદ્રોહ દાબી દેવો જોઈએ. શિવાજી મહારાજને શોધી કાઢવા માટે જંગલ, કોતરડા અને ડુંગરોમાં [illegible] ફરી લશ્કરની ખરાબી કરવાથી અને ડુંગર ખોદીને ઉંદર કાઢ[illegible] [illegible]

એકાએક હુમલો કરી તેને તથા તેનાં પુષ્કળ સગાંને અને તેના બીજાં મનુષ્યોને મારી નાખ્યાં અને એમ કરી પોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતાને વિશ્વાસઘાત કરનાર અને કેદ પકડાવનાર પર ભયંકર રીતે વૈર લીધું, એ સંબંધી પ્રથમ લખવામાં આવ્યું છે. ઘોરપડેનો નાશ થતાં તેની જગ્યાએ ખવાસખાનને મોકલ્યો. એ સરદારે કોંકણના કિનારા સુધી કૂચ કરી, એટલામાં તેને બાદશાહ તરફથી પોતાના સૈન્ય સહિત તરતજ કર્ણાટક તરફ આવવાનો હુકમ મળવાથી તે કર્ણાટક ગયો. કર્ણાટકના વિદ્રોહી મનુષ્યો પ્રબળ હોવાથી, તેમનો પરાજય કરવા માટે વિશાળ સૈન્યની જરૂર પડવાથી બાદશાહે નિરુપાયે તેને તે તરફ બોલાવ્યો હતો.

કર્ણાટકના વિદ્રોહીઓ સાથે લડવામાં બાદશાહનું સર્વ સૈન્ય ગૂંથાયલું હોવાથી તેમને ત્યાં ઘણા દિવસ રહેવું પડ્યું, તેથી શિવાજી મહારાજને સારો લાગ મળ્યો. બાદશાહે કિલ્લા વગેરે જે સ્થાનો કબજે કર્યાં હતાં, તે સર્વ તેમણે સપાટાબંધ પાછાં પોતાને તાબે કર્યાં; એટલુંજ નહિ પણ બીજા પણ ઘણા પ્રાંતો કબજે કરી લીધા. વાડીના સાવંતોએ રાજભક્તિ બતાવી સ્વયં બાદશાહ પાસે શિવાજી મહારાજ સાથે લડવા માટે મદદ માગીને મહારાજ પર તેમની કેરી દાઢ હતી તે બતાવી આપ્યું હતું; તેથી મહારાજે તેમને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તરતજ તેમના તાબાના પ્રાંતો પર સવારી કરી તેમની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; એથી સાવંતો તદ્દન ગભરાઇ ગયા. બાદશાહી લશ્કરની સહાયતા વગર મહારાજ સાથે લડ-

---

મહારાજને શાહજીરાજા તરફથી મળી હતી. આ પત્રમાં શાહજીરાજા જણાવે છે કે, "સ્વરાજ-સ્થાપનાના કાર્યમાં મદદગાર ન થતાં યવનોનાં કારસ્થાનમાં સામેલ થઇને મારી સાથે દગો કરીને મને ઘોરપડે વિજાપુર લઇ ગયો હતો. ત્યા મારા પર કેવો પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો તેની તો તને ખબર છે. સ્વરાજસ્થાપના અને સ્વધર્મરક્ષણનું કાર્ય તારે હાથે સફળ થાય, એવી ઇશ્વરની ઇચ્છા છે; તેથીજ હું એ પ્રસંગમાંથી ઊગરી ગયો હતો. ઘોરપડેની મદદથી ખવાસખાન તારા પર હુમલો લઇને આવે છે; એમાં તને શિવ અને ભવાનીની કૃપાથી યશ પ્રાપ્ત થાઓ. આ બંને પાસેથી બરાબર વૈરનો બદલો લેજે, એવી મારી ઇચ્છા છે. પિતાની આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવામાં સદા તત્પર એવો આજ્ઞાધારક પુત્ર ઇશ્વરની કૃપાથી મને મળેલો છે, તેથીજ આટલું કાર્ય કરવાની હું તને આજ્ઞા કરું છું. બાજી ઘોરપડે પોતાનાં માણસો લઇને મુધોળ ગયો છે." આ મતલબનો પત્ર આવવાથી મુધોળ પર હલ્લો કરીને ઘોરપડેને મારી નાખી મહારાજે શી રીતે વૈરનો બદલો લીધો હતો, તે તેમણે શાહજીરાજાને લખી જણાવ્યું.

વાની. તેમનામાં હિંમત નહોતી. વળી આ પ્રસંગે એવી સહાયતા મળવાની બિલકુલ આશા નહોતી. મહારાજે તેમના તાબાના કુંડાળ બાંદા વગેરે પ્રાંતો કબજે કર્યા. સાવંતોએ ફિરંગી રાજ્યમાં નાસી જઇ ગોવાના સુબેદારનો આશ્રય લીધો. ફિરંગીઓએ તેમને આશ્રય આપ્યાની વાત જાણતાંજ મહારાજે તે સરકારને ધમકી ભરેલો સંદેશો મોકલ્યો; એટલે ફિરંગી સરકારની આંખો ઉઘડી ગઇ. તેણે સાવંતોને પોતાના રાજ્યમાંથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરી. એટલે નિરુપાયે સાવંતો* પાછા શિવાજી મહારાજને શરણે આવ્યા. તેમણે પ્રથમ પીતાંબર શેણુવીને મહારાજ પાસે વકીલ તરીકે મોકલ્યો અને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, "અમે સાવંત છીએ. ભોંસલે વંશ સાથે અમારો સારો સંબંધ છે. અમે આપનાજ છીએ. આપના તાબેદાર થઇ હવે પછી આપની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. અમારા પાછલા અપરાધ મનમાં નહિ લાવતાં અમારા પર કૃપા કરવી." આવી નમ્રતાભરેલી વિનંતિ સાંભળી મહારાજે તેમને અભયવચન આપી પોતાને મળવા બોલાવ્યા. વાડી પ્રાંતની દેશમુખી તેમની પાસેજ રહેવા દીધી અને તેમણે પ્રતિવર્ષ ખંડણી ભરવાનું ઠરાવ્યું.* મહારાજે તેમના પાયદળ સૈન્યને પોતાની નોકરીમાં રાખી તેને [illegible] પ્રાંતમાં કામ કરવા મોકલી દીધું અને તેમના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના અધિકારીઓ નીમ્યા.

સાવંતોના તાબામાં નાનસાવંત અને રામદળવી નામના બે સરદાર હતા. તેઓ બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર હોવાથી મહારાજે તેમને નોકરીમાં રાખ્યા. રામદળવી અને [illegible] તેના તાબામાં કેટલુંક લશ્કર આપ્યું અને [illegible] પ્રાંતનો બંદોબસ્ત રાખવા માટે મોકલ્યો. [illegible] અને તેના બે [illegible]

[illegible]

નામું કરવાનો સંદેશો કહાવ્યો; પરંતુ શેણવીએ હિતશત્રુત્વ બતાની
ારાજનો વિશ્વાસઘાત કરવાની બાજી રચી. ફિરંગીઓ તરફથી
નામાનો સંદેશો આવતાં મહારાજ અસાવધ રહેશે, એમ જાણી
ફિરંગીઓને એવી સલાહ આપી કે, મહારાજની છાવણી ઉપર
ત્રિને સમયે એકાએક છાપો મારી તેઓનો નાશ કરવો; પરંતુ
ગુપ્ત મસલત ગણોજી નામના એક ટંડેલના જાણવામાં આવી
અને તેણે તે મહારાજને જણાવી. મહારાજ તરતજ સાવધાન
ગયા. એ ગોઠવણ કર્યા પછી અનંત શેણવી દશહજાર ફિરંગી
શ્કર સહિત મધ્યરાત્રિને સમયે ચુપચુપ મહારાજની છાવણી આગળ
ાવ્યો. મહારાજ પણ પોતાની છાવણીથી અર્ધગાઉ વેગળે તૈયાર
ઇ ઊભાજ હતા. ફિરંગીસૈન્યે છાવણી નજીક આવી તોપબંદૂકો
ડવા માંડી. મહારાજે અજવાળું થતાં સુધી કંઇ પણ હિલચાલ
રી નહિ. પ્રાતઃકાળ થતાંજ તેમના ઘોડેસવારોએ ફિરંગીના સૈન્ય
પર એકદમ ધસી જઇ કાપાકાપી શરૂ કરી. એ યુદ્ધમાં ફિરંગીઓનો
રાજય થયો. ભાગ્યેજ તેમના હજારબારસો સિપાઇઓ જીવ લઇને
ાજા નાસી ગયા હશે. બાકીના સઘળા સમરભૂમિ પર પડ્યા.
કેટલાક પાણીમાં કૂદી ડૂબી મરણ પામ્યા અને કેટલાક કેદ
પકડાયા. પોતાનું મોટું સૈન્ય નાશ પામેલું જોઇ ફિરંગીઓ તદ્દન
ગભરાઇ ગયા. મહારાજે તેમનો સઘળો પ્રદેશ લૂંટી, બાળી, ઉજાડ
કરી નાખ્યો. જેટલા ફિરંગી હાથમાં આવ્યા, તેમને કાપી નાખવાનો
સપાટો ચલાવ્યો. જેટલા શ્રીમંત ફિરંગી પકડાયા તેટલા પર
ભારે કર નાખ્યો. કુડાળ, બાદા, સાંકળી, મણેરી, ડુચાળી,
વગેરે સ્થળે મહારાજે થાણાં બેસાડ્યાં હતાં; તેજ પ્રમાણે ફિરંગીની
રાજસત્તામાં પણ સ્થળેસ્થળે થાણાં બેસાડ્યાં. જાણે ગોવા પ્રાંતની
ચારે દિશામાં તો ચોકી પહેરાજ બેસાડ્યા! હવે ગોવા પ્રાંત પોતાના
હાથમાંથી જશે, એવી ફિરંગીઓને બીક લાગી. અનંત શેણવીના
કપટની બાજી ફિરંગીઓના લક્ષમાં આવતાં, તેણેજ પોતાના પર ઘોર
સંકટ ઉપસ્થિત કરેલું જાણીને તેઓ અતિશય કલ્પાંત–પશ્ચાત્તાપ–
કરવા લાગ્યા. છેવટે તેઓએ પોતાના વકીલદ્વારા મહારાજને પત્ર
મોકલી, જે કંઇ બન્યું તેને માટે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી. વકીલ સાથે
તેમણે વીસહજાર પુતળીઓ*, કિંમતી વસ્ત્રો અને બીજું કેટલુંક
નજરાણું મોકલી તહનામું કરવાની પ્રાર્થના કરી. મહારાજે તેમની
પ્રાર્થના માન્ય કરી. તહનામામાં એવી શરત કરી કે, ફિરંગીઓએ
પ્રતિવર્ષે નવી તોપો અને કેટલુંક જવાહિર પહોંચાડવું અને તેમનાં
વહાણોનો પરવાનો મહારાજ પાસેથી લેવો.

સાવંતોનો પરાજય થયો. તેમને મહારાજના તાબેદાર થવું

* એક [illegible]

પડ્યું. એ હકીકત વિજાપુરસરકારે જાણી ત્યારે તેને અતિશય [illegible] ગીરી ઉત્પન્ન થઈ. કોંકણ દિશામાં એટલો એકજ સરદાર સમ[illegible] બચ્યો હતો, તે પણ શિવાજી મહારાજનો તાબેદાર થયો; એટલે [illegible] સરકારની કોંકણપટ્ટી પાછી તાબામાં લેવાની આશા ભંગ [illegible] જંજીરાના સીદીનું તેમને થોડુંક પીઠબળ હતું, તેને પણ મહારા[illegible] અતિશય નિર્બળ કરી નાખ્યો હતો. તે પણ હવે વિજાપુર-સરકા[illegible] આશ્રયમાં રહેવાથી પોતાનું શ્રેય થશે નહિ, એમ સમજી [illegible] સાથે તદ્દન નિષ્કાળજીથી વર્તવા લાગ્યો હતો. એવી વસ્તુસ્થિ[illegible] હોવાથી વિજાપુર-સરકાર વિચાર કરવા લાગી કે, હવે શિવાજી મ[illegible] રાજ સાથે યુદ્ધ કરવા કયા પુરુષને ઊભો કરવો? દરબારમાંનો [illegible] પણ સરદાર તૈયાર થતો નહોતો અને શિવાજી મહારાજનો [illegible] પણ કેમે કર્યો ઓછો થતો નહોતો. અંતે અલીઆદિલશાહના [illegible] અબ્દુલ મહંમદે મહારાજનો ત્રાસ ઓછો કરવાના હેતુથી તે[illegible] સાથે ગુપ્ત રીતે તહનામું કર્યું. ગુપ્ત તહનામું કરવાનું કાર[illegible] હતું કે, એ તહનામાની વાત દરબારના અમીરો જાણે તો [illegible] તે કાર્ય બિલકુલ પસંદ પડે નહિ, તેમજ વજીર ઉપર [illegible] કરી તેને હોદ્દા પરથી કાઢી મૂકવાની કદાચ તેઓ ખટપટ કરે [illegible] [illegible] નહિ, પણ બાદશાહને અનુચિત સલાહ આપવા [illegible] સખત શિક્ષા પણ કરાવવામાં આવે [illegible]. વજીરે મહારાજ [illegible] જે તહનામું કર્યું, તેમાં ઠરાવ્યું હતું કે, "તેમને [illegible] પ્રાંત તેમની પાસેજ રહેશે. [illegible] વિજાપુર-સરકારે [illegible] ખટપટ કરવી નહિ તે ઉપરાંત [illegible] [illegible] શિવાજી મહારાજ [illegible] વિજાપુર-સરકારના [illegible] [illegible] નહિ [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિજાપુર [illegible]

[illegible]

મહારાજના એ શૌર્યવીર્યાદિ સદ્ગુણોનું અલૌકિક ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ થયું. દાદાજી કોંડદેવ વગેરે જનોને પ્રારંભમાં જે વાત અસંભવિત અને ભયંકર પરિણામજનક જણાતી હતી; તે સુસાધ્યજ નહિ પણ અતિસાધ્યજનક છે, એવું તેમણે પોતાનાં કર્તવ્યકર્મથી સર્વ જનોની દષ્ટિ સમક્ષ બતાવી આપ્યું; અને પંદરસોળ વર્ષ ઉપર કેટલાક દેશમુખો અને મરાઠાસરદારોને મહારાજા વિજાપુર સરકારના એક જાગીરદાર છે, એમ જણાતું હતું, તે હમણાં એટલા પ્રબળ થઇ પડયા હતા કે, તે સરકારનો તદ્દન પરાજય કરી, તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે ખંડણી લેવા લાગ્યા હતા. એ જોઇ સર્વને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે?

હવે એ સમયે એટલે ખ્રિ૦ સ૦ ૧૬૬૨ પર્યંત શિવાજી મહારાજના તાબામાં કેટલો પ્રદેશ આવ્યો હતો, તેનું દિગ્દર્શન કરીએ. એટલા સમયમાં કલ્યાણથી ગોવાપર્યંત કોંકણપટ્ટીનો સઘળો પ્રદેશ તેમની સત્તામાં આવ્યો હતો. એ પ્રદેશની લંબાઈ આશરે ૩૦૦ માઈલ હતી. ભીમા નદીથી વારણા નદીપર્યંતનો સર્વ કોંકણકિનારાનો પ્રદેશ તેમના કબજામાં આવ્યો હતો. એ પ્રાંતની લંબાઇ આશરે ૧૬૦ માઇલ હતી અને પહોળાઇ એકંદર ૧૦૦ માઇલ હતી. એ સમયે તેમની સત્તામાં ૫૦,૦૦૦ પાયદળ અને ૭૦૦૦ ઘોડેસવાર હતા. તેમના તાબાના પ્રદેશના પ્રમાણમા એ સૈન્ય તદ્દન અધિકજ હતું; પરંતુ એટલું સૈન્ય રાખવાની આવશ્યકતા હતી; કારણકે તેમને બે પ્રબળ બાદશાહી સાથે વૈર કરી સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવાની હતી. તેમાંની એક બાદશાહીનો તેમણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરાજય કર્યો. હવે બીજી મોગલ બાદશાહી સાથે તેમણે કેવી રીતે વૈર આરંભ્યું, તેનું વૃત્તાંત યથાક્રમે લખવામા આવશે.

प्रकरण १४ मुं–पितृदर्शन

શિવાજી મહારાજે વિજાપુર–સરકારનો પરાજય કરી તેને [illegible] સ્વાતંત્ર્ય કબૂલ કરાવ્યું અને તેના પર વાર્ષિક ખંડણી [illegible] સમાચાર શાહજીરાજાએ જાણ્યા હશે, ત્યારે તેમને પરમ [illegible] થયો હશે, એમાં કાંઈ શંકા નથી. તેમના હૃદયમાં ઘણા [illegible] પોતાના અદ્વિતીય પરાક્રમી પુત્રને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ [illegible] રાજા પોતાના તરફના વર્તમાન તેમને વારંવાર પત્ર દ્વારા [illegible] જણાવતા હતા અને રાજા પણ પ્રસંગોપાત પત્રોત્તર [illegible] શિવાજી મહારાજનું ગૌરવ અને ઉત્સાહ વધારતા હતા; પરંતુ [illegible] પત્રવ્યવહાર અતિ ગુપ્ત રીતે ચાલતો હતો. મહારાજના સર્વ [illegible] તેમની સંમતિ છે, એ વિજાપુર સરકારને નહિ [illegible] શાહજીરાજા અતિશય સાવચેતી રાખતા હતા; કારણ કે [illegible] પોતાની ધનસંપત્તિનું રક્ષણ કરી યોગ્ય રસ્તે [illegible] વાની તેમની ઇચ્છા હતી, એમ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. [illegible] ઉપર વિજાપુર–સરકારને પુનઃ શંકા ન આવે, તે માટે [illegible] કાર્યમાં બહુ સાવધ રહેતા હતા. વિજાપુર સરકાર અને શિ[illegible] રાજ વચ્ચે જ્યારે તહનામું થયું અને [illegible]

[illegible]

વાળતાં શાહજીરાજાએ જણાવ્યું કે, "મારો પુત્ર મારા સ્વાધીનમાં છે કે કેમ, તે સરકારને વિદિતજ છે, તેમ છતાં મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ. મારે સરકારનું હિતજ કરવું છે. કુળદેવીનાં દર્શન કર્યા પછી આપના કાર્ય માટે પુત્રની મુલાકાત લઈશ અને તેને શિખામણની ચાર વાતો કહી જોઈશ." શાહજીરાજા પાસેથી એ પ્રમાણેનો ઉત્તર મળ્યાથી પુનઃ શાહે કહાવ્યું કે, "તમારાથી બને તેટલા પ્રયત્ન કરી જોજો, તમારી શિખામણ ન માને તો આ તરફ પાછા આવજો. તેમની સાથે મળી જશો નહિ; તેમજ પુત્રલોભને વશ થઈ ત્યાંજ નિવાસ કરી રહેશો નહિ."

બાદશાહની આજ્ઞા મળ્યા પછી શાહજીરાજા કર્ણાટકથી સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. આવતી વખતે દ્વિતીય પત્ની અને પુત્ર વ્યંકોજીને સાથે લીધાં હતાં. તેમણે પોતાના આવવાના વર્તમાન શિવાજી મહારાજને પત્ર દ્વારા જણાવ્યા હતા. શાહજીરાજા પ્રથમ તુલજાપુર આવ્યા. ત્યાં માતા ભવાનીદેવીનાં દર્શન કરી પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. કહેવામાં આવે છે કે, સ્વરાજ્ય-સ્થાપન કરી ગોબ્રાહ્મણની વિપત્તિનો પરિહાર કરવાનો અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો સદુદ્દેશ ધારણ કરી, પોતાના પરાક્રમી પુત્રે ઉપાડેલા કાર્યમાં વિજય મળે તો લક્ષરૂપિયાનું સોનું લઇ મૂર્તિ વગેરે બનાવી ભવાનીદેવીને અર્પણ કરવાની શાહજીરાજાએ બાધા રાખી હતી. તે પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનાં કાર્યોમાં ઘણો યશ મળેલો જોઇ શાહજીરાજા સોનું ખરીદ કરી, કર્ણાટકનાં ચતુર કારીગરોને હાથે સુંદર મૂર્તિ તૈયાર કરાવી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા. તે મૂર્તિ દેવીને યથાવિધિ સમર્પણ કરી. ત્યાર પછી સિંગણાપુરના મહાદેવ, પંઢરપુરના વિઠોબા અને શિખરશંભુ મહાદેવનાં દર્શન કર્યાં. પ્રત્યેક દેવસ્થાનમાં પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું, બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યાં અને ગરીબગરબાંને અન્નવસ્ત્રાદિકનું દાન દીધું.

શાહજીરાજા મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યાની ખબર મળતાંજ શિવાજી મહારાજે પ્રત્યેક સ્થળે સન્માનદર્શક વ્યવસ્થા કરાવી. શાહજીરાજાને રાત્રિદિવસ જેમ પુત્રનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ હતી, તેમ શિવાજી મહારાજને પણ પિતૃદર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી, અને જીજાબાઇને મનથી તો આજે સુવર્ણનો સૂર્ય ઊગ્યો હતો. ઘણે વર્ષે પરસ્પરનાં દર્શન થતાં હોવાથી મહારાષ્ટ્રીય નીતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે, પતિપત્નીએ દેવાલયમાં મળવું જોઇએ. એ શુભ કાર્ય નિમિત્તે જેજુરીનું દેવાલય નક્કી કરવામાં આવ્યું. પતિપત્ની ઉભયે ત્યાં આવી પરસ્પર દર્શનનો લાભ લેવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. શાહજીરાજા નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાં મહારાજે પોતાનું લશ્કર, હાથી, ઘોડેસવાર, કારકુન વગેરે સહિત સરનૌબતને તેમનો આદરસત્કાર કરવા માટે સામૈયું લઇ સામો

…ભાષણ સાંભળી શિવાજી મહારાજે પુનઃ તેમનાં ચરણમાં
…સ્તક નમાવ્યું અને બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે,
…થી જે કાંઇ યત્કિંચિત્ સેવા થઈ છે, તે સર્વ મહારાજના
…જ પુણ્યપ્રતાપ છે. આપનો શુભ આશીર્વાદ મળતો રહેશે,
…અને મારા કાર્યમાં પોતાપણું પણ પ્રાપ્ત થશે છે."

…મહાપ્રતાપી પિતાપુત્રનો સ્નેહ-સંવાદ સમાપ્ત થયા પછી મહા-
…માં હાજર રહેલા પોતાના સર્વ સરદાર તથા કારભારીઓની
…ત કરાવી. ત્યારપછી શિવાજી મહારાજે અતિ સન્માન અને
…થી સાવકી-માતા તુકાબાઈનાં દર્શન કર્યાં; સાવકા-ભાઈ
…જીને પણ તેમણે ઘણા સ્નેહથી આલિંગન કર્યું. મહારાજે
…હજીરાજા સાથે આવેલા સરદારોની અને કારભારીઓની મુલાકાત
…. સર્વની મુલાકાત લીધાથી તેમના હૃદયમાં સ્નેહરસ ઉભરાઈ
… લાગ્યો. મહારાજની નિઃસીમ અને અલૌકિક પિતૃભક્તિ જોઇ
…ને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું. સર્વે તેમનાં અતિશય વખાણ કરવા
…ગ્યા. એ આનંદોત્સવનિમિત્તે મહારાજે તે સ્થળે ઘણું દાનધર્મ
…ર્યું, બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યાં, રંક જનોને અન્નવસ્ત્રાદિ આપી
…સંતોષ્યાં અને અહીંથી સર્વ જનસમાજ પૂને જવા નીકળ્યો.

શાહજીરાજાએ પૂનામાં બે મહિના નિવાસ કર્યો. મહારાજે
…રાજાનું અને તેમની સાથે આવેલા નાનામોટા સર્વ અતિથિઓનું
…પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય કર્યું અને અનેક પ્રકારે પરોણાચાકરી કરી.
મહારાજે સર્વદા તેમની સેવામા તત્પર રહી કોઇ પણ પ્રકારની ઊણપ
પડવા દીધી નહિ. મહારાજે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો
ત્યારથી બનેલા સર્વ બનાવોનું વર્ણન શાહજીરાજાને કહી સંભ-
ળાવ્યું. શાહજીરાજાના નામથીજ અને તેમની આજ્ઞાથીજ નિત્ય
સર્વ રાજ્યવહિવટ ચાલતો. પુત્રનું એ વર્તન જોઈ શાહજીરાજાને
અતિશય સંતોષ થયો. પોતાના શૂરવીર, પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન
પુત્રને તેમની સાથે અતિ નમ્રતાપૂર્વક વર્તતો જોઇને અને અર્ધા
શુકને કાર્ય કરવા સદા તત્પર રહેલો જોઇને રાજાને કેટલો આનંદ
અને ધન્યતા જણાઈ હશે! મહારાજે પોતાની સર્વ ધનસંપત્તિ
શાહજીરાજાને બતાવી. તે જોતાજ તેઓ દંગ થઈ ગયા! થોડા
સમયમા એક સાર્વભૌમ નૃપતિને છાજે એવી સંપત્તિ મેળવવા
માટે પિતાએ પુત્રને શાબાશી આપી.

કર્ણાટકમાથી મહારાષ્ટ્રમા આવતી વખતે શાહજીરાજા કેટલીક
ઉત્કૃષ્ટ તલવારો લાવ્યા હતા, તે શિવાજી મહારાજને આપી અને
તેમના અપ્રતિમ પરાક્રમથી પોતાને પરમ સંતોષ થવાના સ્મરણ-
ચિહ્ન તરીકે રાજાએ પોતાના હાથમાની એક કિંમતી તલવાર તેમને
ભેટ આપી. મહારાજે એ તલવાર પરમ પૂજ્યબુદ્ધિથી સ્વીકારી, તેને

મોકલ્યો અને પોતે જેજુરી જઈ તેમના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યા. સામૈયા માટે ગયેલાં મનુષ્યો સહિત તેમની સવારી વાજતે ગાજતે દેવળમાં આવી પહોંચી. શાહજીરાજાએ યથાવિધિ દેવનું પૂજનાર્ચન કર્યા પછી જીજાબાઈ, શિવાજી મહારાજ અને તેમની બે સ્ત્રીઓની વિધિપૂર્વક ભેટ લીધી. એ વિધિ કરતી વખતે કાંસાની એક મોટી થાળીમાં ઘી રેડ્યું હતું. તે ઘીમાં શાહજીરાજાએ એકીવખતે ચારેનાં મુખનું અવલોકન કર્યું. એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી શિવાજી મહારાજે ગદ્ગદ કંઠે હર્ષના અશ્રુભરિત પરમપ્રિય પિતાના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું. રાજાનું હૈયું હર્ષથી ભરાઈ આવ્યું. તેમને પુત્રનું મસ્તક ઊંચકી લઈ પ્રેમાલિંગન કર્યું. એ સમયે બંનેના નેત્રમાં પ્રેમાશ્રુ નીતરી જતાં હતા. સર્વ કુટુંબીજનો સાથે સ્નેહસંભાષણ કર્યા પછી શાહજીરાજાને પાલખીમાં બેસાડી, શિવાજી મહારાજે તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમાં લઈ મર્યાદાપૂર્વક તેમની પાલખી સાથે ચાલવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે અત્યંત આદર લઈ તેમને [illegible] ગાદી પર બેસાડ્યા અને મહારાજ તેમના પગના જોડા પોતાના હાથમાં લઈ મર્યાદાપૂર્વક તેમના સામા ઊભા રહ્યા. પછી અતિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે, "આપની આજ્ઞાનો ભંગ કરી વિજાપુરસરકાર સાથે વેર કરવાથી આપને ઘણો ક્લેશ વેઠવો પડ્યો [illegible] [illegible]

[illegible]

નક સંભારણું સાંભળી શિવાજી મહારાજે પુનઃ તેમનાં ચરણમાં
તાનું મસ્તક નમાવ્યું અને બે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે,
મારે હાથે જે કાંઇ યત્કિંચિત્ સેવા થઈ છે, તે સર્વ મહારાજના
રણનાજ પુણ્યપ્રતાપ છે. આપનો શુભ આશીર્વાદ મળ્યો હશે,
થીજ મને મારા કાર્યમાં પ્રોત્સાહન પણ પ્રાપ્ત થયો છે."

મહાપ્રતાપી પિતાપુત્રનો સ્નેહ-સંવાદ સમાપ્ત થયા પછી મહા-
રાજે ત્યાં હાજર રહેલા પોતાના સર્વ સરદાર તથા કારભારીઓની
મુલાકાત કરાવી. ત્યારપછી શિવાજી મહારાજે અતિ સન્માન અને
આદરવડે સાવકી-માતા તુકાબાઇનાં દર્શન કર્યાં; સાવકા-ભાઈ
વ્યંકોજીને પણ તેમણે ઘણા સ્નેહથી આલિંગન કર્યું. મહારાજે
શાહજીરાજા સાથે આવેલા સરદારોની અને કારભારીઓની મુલાકાત
લીધી. સર્વની મુલાકાત લીધાથી તેમના હૃદયમાં સ્નેહરસ ઊભરાઈ
જવા લાગ્યો. મહારાજની નિસ્સીમ અને અલૌકિક પિતૃભક્તિ જોઇ
સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું. સર્વે તેમનાં અતિશય વખાણ કરવા
લાગ્યા. એ આનંદોત્સવનિમિત્તે મહારાજે તે સ્થળે ઘણું દાનધર્મ
કર્યું, બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યાં, રંક જનોને અન્નવસ્ત્રાદિ આપી
સંતોષ્યાં અને અહીંથી સર્વ જનસમાજ પૂને જવા નીકળ્યો.

શાહજીરાજાએ પૂનામા બે મહિના નિવાસ કર્યો. મહારાજે
રાજાનું અને તેમની સાથે આવેલા નાનામોટા સર્વ અતિથિઓનું
પ્રેમપૂર્વક આદરાતિથ્ય કર્યું અને અનેક પ્રકારે પરોણાચાકરી કરી.
મહારાજે સર્વદા તેમની સેવામાં તત્પર રહી કોઇ પણ પ્રકારની ઊણપ
પડવા દીધી નહિ. મહારાજે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો
ત્યારથી બનેલા સર્વ બનાવોનું વર્ણન શાહજીરાજાને કહી સંભ-
ળાવ્યું. શાહજીરાજાના નામથીજ અને તેમની આજ્ઞાથીજ નિત્ય
સર્વ રાજ્યવહિવટ ચાલતો. પુત્રનું એ વર્તન જોઈ શાહજીરાજાને
અતિશય સંતોષ થયો. પોતાના યશસ્વી, પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન
પુત્રને તેમની સાથે અતિ નમ્રતાપૂર્વક વર્તતો જોઇને અને અર્ધા
શુકને કાર્ય કરવા સદા તત્પર રહેલો જોઇને રાજાને કેટલો આનંદ
અને ધન્યતા જણાઈ હશે! મહારાજે પોતાની સર્વ ધનસંપત્તિ
શાહજીરાજાને બતાવી. તે જોતાંજ તેઓ દંગ થઈ ગયા! થોડા
સમયમા એક સાર્વભૌમ નૃપતિને છાજે એવી સંપત્તિ મેળવવા
માટે પિતાએ પુત્રને શાબાશી આપી.

કર્ણાટકમાંથી મહારાષ્ટ્રમાં આવતી વખતે શાહજીરાજા કેટલીક
ઉત્કૃષ્ટ તલવારો લાવ્યા હતા, તે શિવાજી મહારાજને આપી અને
તેમના અપ્રતિમ પરાક્રમથી પોતાને પરમ સંતોષ થવાના સ્મરણ-
ચિહ્ન તરીકે રાજાએ પોતાના હાથમાંની એક કિંમતી તલવાર તેમને
ભેટ આપી. મહારાજે એ તલવાર પરમ પૂજ્યબુદ્ધિથી સ્વીકારી, તેને

પિતાની યશસ્વી તલવાર જાણી તેનું નામ "તુળજા" રાખ્યું અને તેને ભવાની તલવાર પાસે નિત્ય પૂજા કરવાના સ્થાનમાં મૂકી.

શિવાજી મહારાજ નિત્ય પોતાના પૂજ્ય પિતાની સેવામાં નિમગ્ન રહેતા હતા. એ સમયે તેમણે કોઈ પ્રકારનાં રાજદ્વારી કાર્યમાં કે કોઈ સવારીમાં ચિત્ત રાખ્યું નહોતું. પિતાના એકાદ સામાન્ય સેવકની પેઠે તેઓ તેમની સેવામાં સર્વદા તત્પર રહેતા. પિતાજીની સેવા કરીને સંતોષ પામતા નહિ; પણ સાવકી માતા તુકાબાઈની સેવા પણ વિશેષ આદરપૂર્વક કરતા. માતા જીજાબાઈ સાથે તેઓ જેવું પ્રેમસંભાષણ અને આદરશીલ વર્તન રાખતા, તેવુંજ વર્તન તુકાબાઈ માતા સાથે પણ રાખતા હતા. તેમની સેવામાં હોશિયાર અને બુદ્ધિમાન નોકરો રાખી તેમને સર્વ અનુકૂળતા કરી આપતા હતા. તેમને અને બંધુ વ્યંકોજીને અગત્યની વસ્તુઓ તાકીદ મળવાની સુવ્યવસ્થા હતી કે કેમ, તેની પણ મહારાજ નિત્ય તપાસ રાખતા હતા; અને તુકાબાઈ પાસે પોતે વારંવાર જઈ તેમની સન્મુખ હાથ જોડી ઊભા રહેતા તથા કંઈ આજ્ઞા હોય તો તે વિદિત કરવાની પ્રાર્થના કરતા.

મહારાજે શાહજીરાજાને સવિનય વિનંતિ કરી કે, "મહારાજને થોડો શ્રમ લઈ મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાની વ્યવસ્થા મેં કેવે પ્રકારે રાખી છે, તે પ્રત્યક્ષ જોવી" તે પરથી શાહજી કેટલાક કિલ્લા જોવા ગયા. મહારાજે તેમની સાથે જઈ પ્રત્યેક કિલ્લાની વ્યવસ્થા બતાવી અને તે કિલ્લા કયી રીતે પ્રાપ્ત થયા, તેનું વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. કેટલાક નવા કિલ્લા બંધાવ્યા હતા, તેની રચના કયા પ્રકારે કરી હતી [illegible]

આક્રમણ કરવાનો અને યવનોને સ્વદેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો તમારો દૃઢ સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થવાનો વિશેષ સંભવ છે." પિતાનું યુક્તિપુરઃસર સંભાષણ સાંભળી મહારાજે તેમને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ અને તેમને કર્ણાટક વિદાય કરવાની તૈયારી કરવામાં ગૂંથાયા. રાજા સાથે આવેલા સર્વ અતિથિઓને તેમણે પન્હાળગઢ પર મોટા ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી. જુદે જુદે સ્થળેથી ગુણીજનોને બોલાવી તેમની પાસે આનંદોત્સવ કરાવ્યો. તેઓને તેમના ગુણ પ્રમાણે ઝવેરાત, વગેરે ઇનામ આપ્યાં. તેઓના મુખ્ય કારભારી ત્ર્યંબક નારાયણ હનમંતેને કિંમતી પોશાક, ઝવેરાત અને ઢાલતલવારની બક્ષિસ આપી શાહજીરાજા, તુકાબાઇ અને વ્યંકોજીને પણ સ્મરણચિહ્ન તરીકે નાના પ્રકારની સુંદર વસ્તુઓ ભેટ આપી; તે ઉપરાંત તેમને જોઇતી અન્ય સામગ્રી આપી સંતુષ્ટ કર્યા. તેમને ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા, વસ્ત્રો વગેરે પુષ્કળ આપ્યું, તેમજ માર્ગમાં ખર્ચવા માટે પૂરતું દ્રવ્ય અને સરસામાન પણ આપ્યો.

શાહજીરાજા કર્ણાટક જવા તૈયાર થયા, તે સમયે પરમ યોગ્ય પિતા-પુત્રનાં હૃદય ભરાઇ આવ્યાં. મહારાજને અતિશય દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. યવનોની તાબેદારીમાં કેટલાં ક્લેશ અને સંકટો સહન કરવાં પડે છે, તે વારંવાર નજરે જોઈ શકાતાં હોવાથી મહારાજને તેનો ત્યાગ કરવામાંજ વાસ્તવિક સુખ જણાતું હતું. પ્રતાપી પિતાએ હમેશાં યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી રહેવું, એ તેમને અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ નહોતું; પરંતુ એવી તાબેદારી સ્વીકારવાનો હેતુ સ્પષ્ટરીતે સમજાયા પછી મહારાજ નિરુત્તર થયા હતા. પિતા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યવનોના તાબામાં રહે, એ તેમને ખેદજનક લાગ્યું; પરંતુ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને કર્ણાટક મોકલવાની તૈયારી કરવા માંડી. શાહજીરાજાએ પ્રયાણ કર્યું, તે વખતે શિવાજી મહારાજે તેમની પાસેના નોકરોને વારંવાર વિનંતીપૂર્વક કહ્યું કે, "મહારાજા વયોવૃદ્ધ થયા છે, તેમને તમારા જીવની પેઠે સંભાળજો. તેમની બરાબર સેવાચાકરી કરજો. તેમના દર્શન માટે હું સત્વર આવવાનો છું તે વખતે તમને સેવાચાકરી માટે યોગ્ય ઇનામો આપીશ."

કહેવામાં આવે છે કે, શિવાજી મહારાજે એ સમયે પિતા-સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, "તેઓના જીવનપર્યંત વિજાપુરસરકારના બાકી રહેલા પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરીશ નહિ." શાહજીરાજાએ વિજાપુર જઇ બાદશાહ સાથે મુલાકાત લીધી. શિવાજી મહારાજ તરફથી પોતાને મળેલા હાથી, ઘોડા અને ઝવેરાત, શિવાજી મહારાજે બાદશાહને મોકલેલું નજરાણું જણાવી, તેમને સમર્પણ કર્યું અને હજૂરે સોંપેલું કાર્ય ફતેહ થયું છે, એમ જણાવી તેમની રજા લઇ મહારાજ કર્ણાટક ચાલ્યા ગયા.

ण १५ मुं–दरियाई काफला अने समुद्रना किल्ला

કોંકણપટ્ટી સ્વાધીન કર્યા .પછી તે પ્રાંત નિર્ભયપણે પોતાના
ામાં રાખવા માટે શિવાજી મહારાજે ત્યાં ઉપદ્રવ કરનારા ઘણાખરા
ાવાખોર–બહારવટિયાનો ઉચ્છેદ કરી તેમને પોતાને તાબે કર્યા;
ંતુ એક યવન સરદારને તેઓ અદ્યાપિપર્યંત તાબે કરી શક્યા
ાતા. જંજીરાના સીદી સાથે અનેક વખત યુદ્ધ કરી મહારાજે તેનો
ણો પ્રાંત હસ્તગત કર્યો હતો; ત્યાં નવા કિલ્લા બાંધી પોતાનાં
ણાં બેસાડ્યાં હતાં; પરંતુ જંજીરાનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હોવા
થે સીદી પાસે સામરિક–નૌકાબળ હોવાથી તે મહારાજના તાબા-
ં આવતો નહોતો. તેનાં લશ્કરી વહાણો હમેશાં સમુદ્રમાં ફરતાં
ાવાથી લાગ ફાવે તે વખતે તે મહારાજના તાબાના કિનારા પરનાં
ામોમાં જઈ વારંવાર તેમને ત્રાસ: આપતો હતો; તેના કિનારા પર
હીને તેના કિલ્લામાં અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી જતી બંધ કરી તેના
ર ગમે તેટલા દિવસ તોપોનો મારો ચલાવવામાં આવતો તોપણ તે
ાઇને ગાંઠતો નહોતો. લશ્કરી વહાણોની સહાયતાથી વેગળેના બંદ-
રામાંથી જોઈતી સામગ્રી લાવી શકાય તેમ હતું, તેથી ગમે તેટલા
દિવસ સુધી કિલ્લો ટકાવી રાખવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું. જંજીરા
તાબામાં આવ્યા સિવાય સીદીનો કિનારા પરનો ઉપદ્રવ નિર્મૂળ થશે
નહિ, એમ જાણી મહારાજે વિચાર્યું કે, "સીદીના બળનો સર્વ
આધાર માત્ર તેના સામરિક–વહાણો પરજ છે; તેથી આપણી પાસે
પણ તેવાજ વહાણો હોવા જોઇએ; તેમ થવાથી આપણે તેની સાથે
જળમાર્ગે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન થઇશું. જંજીરા સ્વાભાવિક રીતેજ
તાબે કરી શકાશે અને તેના વહાણો આપણા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવા
આવતાંજ આપણાં વહાણોની સહાયતા વડે તેમને પાછાં નસાડી શકાશે;
તેમજ સમુદ્રમાર્ગે ચાલતા વેપારથી સીદી આજે વિપુલ સંપત્તિવાન
થયો છે, તેને આપણાં વહાણોની સહાયતાથી વશ કરી શકાશે. વ્યા-
પારીઓના વહાણો લૂટી સીદી પુષ્કળ સંપત્તિ તથા નવા મનુષ્યો
અને નવાં વહાણો મેળવી શકે છે, તેથી એવા પ્રબળ શત્રુ સાથે યુદ્ધ
કરવા માટે આપણે પણ તેના જેવાંજ વહાણો રાખવા જોઇએ."

મહારાજે સામરિક–વહાણો તૈયાર કરવા માટે દૂર દેશોમાંથી

મનાં વહાણોની યાદી વખતોવખત નોંધી રાખી છે, તે પરથી જણાય છે કે, મહારાજનાં વહાણો જે સમયે કારવાર નજીક ગયાં, તે સમયે તેમાં ત્રીસથી એકસોપચાસ ટન વજનનાં એક સઢનાં ૮૫ વહાણ અને ત્રણ મોટાં વહાણ હતાં. તે સમયના અંગ્રેજોએજ લખ્યું છે કે, મુંબઈના અંગ્રેજો, સીદી સાથે મિત્રભાવથી વર્તવા લાગ્યા તે વખતે તેમને બીક બતાવવાને મહારાજે મુંબઈના બેટની સન્મુખ ૧૬૦ લશ્કરી વહાણ ગોઠવ્યા હતાં.

આ પ્રમાણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરીને મોગલ, સીદી, ફિરંગી, અંગ્રેજ અને ડચ લોકો પશ્ચિમ કિનારા પાસેથી જનાર આવનાર વહાણોને ભય બતાવીનેજ મહારાજ અટક્યા નહિ; પરંતુ તે લોકોની પેઠે પરદેશ સાથે સ્વતંત્રપણે વેપાર કરવાનો પણ તેમનો ઇરાદો હતો, એવું તે સમયના સુરત, કારવાર વગેરે સ્થળના અંગ્રેજ વેપારીઓના લખાણ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કોંકણનો કિનારો [illegible] હાથમાં આવ્યા પછી તેનો વેપાર [illegible] આરબસ્થાનના વહાણો તેમણે [illegible], તેનો ઉપયોગ [illegible] થયો હતો. સુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓ પાસે સને ૧૬૬૩ નો એવો લેખ છે કે, [illegible] પશ્ચિમ કિનારા પરના [illegible] સાથે વેપાર કરવા [illegible] શિવાજી મહારાજ બે મોટા વહાણો [illegible] પારીઓ પાસે એક [illegible] મોટાં મોટાં [illegible]

[illegible]

સમુદ્રકિનારા પર તપાસ કરી. તેમ કરતાં એવા કિલ્લાને માટે માલવણનો કિનારો સમવડઆરેલો જણાતાં, ત્યાંજ તેમણે કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ સ્થળે જંજીરાકિલ્લો બાંધવાનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે, ગોવાના ફિરંગીઓ કંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમને જેર કરવાનું સહેલું થઇ પડે; તેમજ વાડીના સાવંતોનાં કેટલાંક વહાણો, વ્યાપારી લોકોનાં વહાણો લૂંટતાં હતાં; તેથી જે સાવંતો કંઇ ઉપદ્રવ કરે તો તેમના પર પણ દાબ બેસાડી શકાય.

જળમાં કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય થયા પછી જે સ્થળે તે બાંધવાનો હતો, ત્યાંની જમીન કેવી હતી અને આસપાસનો જળવેગ કયી દિશામાં વિશેષ છે, તેની તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે કોળી લોકોને સોંપ્યું. તે લોકોએ જીવની દરકાર નહિ કરતાં પણી મહેનતે સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવી. મહારાજે તેમને મોટાં ઇનામો આપ્યાં અને તેઓને પોતાનાં વહાણો પર ટંડેલની નોકરી આપી; તેમજ તેમને એક ગામનું વતન વંશપરંપરા માટે બક્ષિસ આપ્યું.

કિલ્લો બાંધવાનું શુભ મુહૂર્ત જોઇ મહારાજે ગણપતિપૂજન અને સમુદ્રપૂજન કર્યું. બ્રાહ્મણોને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યાં. તેમણે સોનાની દક્ષિણા, પંચપકવાન, ફળ, સુવર્ણનું શ્રીફળ, વસ્ત્રો, મંદિલ અને ચાદર સમુદ્રમાં અર્પણ કરી. વિધિપૂર્વક સમુદ્રપૂજન કર્યા પછી કિલ્લો બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. પાંચસો સલાટ અને બસો લુહાર એકઠા કર્યા. બસો ખાડી લોખંડ ખરીદ કરી ટાંકણાં, હથોડા, ગિરમીટ, કરવતી વગેરે હથિયારો તૈયાર કરાવ્યાં. પથ્થરોને સ્વચ્છ–સુંદર બનાવી તે પર ટાંકણાંવડે કાતરકામ કરાવ્યુ. કિલ્લાનો પાયો મજબૂત બનાવવા માટે તે સ્થળે પાંચ ખાડી સીસું રેડ્યું. એક પ્રકારનો ચૂનો પકવવા માટે ભીલ, કામાઠી,કોળી વગેરે જાતિના હોશિયાર લોકોને બોલાવ્યા. એ કાર્ય ઉપર એકંદરે ત્રણ હજાર માણસો રોકવામાં આવ્યાં હતાં, તેમને સર્વ સામગ્રીસહિત વહાણમાં બેસાડી સમુદ્રમાં લઇ ગયા. એ સ્થળની આસપાસ મહારાજે તોપ, દારૂગોળા વગેરે લડાયક સામગ્રી સહિત પોતાનાં બારકસો ગોઠવી દીધા હતાં. કિનારા પર પાંચહજાર માવળા સિપાઇઓનો પહેરો રાખ્યો હતો. એ સમયે ગોવાના ફિરંગીઓ સાથે સંધિ થયેલી હોવાથી કિલ્લાના કામને અડચણ કરવા જેટલી તેમનામાં હિંમત નહોતી, તેજ પ્રમાણે સાવંતો પણ મહારાજના તાબેદાર હોવાથી તેમના તરફથી પણ કંઇ વિઘ્ન આવે તેમ નહોતું. મહારાજને માત્ર સીદીના અને મોગલોનાં વહાણનીજ બીક હતી; પરંતુ કિલ્લો બંધાવીને તૈયાર થતાં સુધી તેમના તરફથી કંઇ વિઘ્ન નડ્યું નહિ એમ જણાય છે.

સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તે સ્થળે શિવાજી મહારાજે પોતાને

પોતાનાં વહાણોને યોજવાનું એક ચોક્કસ સ્થાન નિર્માણ કરવાના હેતુથી મહારાજે પોતાના સમુદ્ર-કિનારા પરના કેટલાક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. કોલાબાનો કિલ્લો તાબામાં લઇ, તેને દુરસ્ત કરાવી મજબૂત કર્યો અને ત્યાં વહાણો યોજવાનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. એ સ્થળે સર્વ સ્થળોનાં વહાણોની જડતી લેવામાં આવતી હતી. સુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લા તેમણે દુરસ્ત કરાવી સુદૃઢ બનાવ્યા. એ સર્વ કિલ્લાના આશ્રય વડે તેમણે પોતાનાં વહાણો હમેશાં યુદ્ધ માટે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. વ્યાપારીનાં અને મક્કે હજ કરવા જનાર યાત્રાળુનાં વહાણો પર હુમલા કરી મહારાજના સરદારોએ લૂંટ મેળવી હોય તેનો હિસાબ કોલાબાના કિલ્લા નજીકના મુખ્ય થાણામાં આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી.

ફિરંગીઓએ જ્યારે જાણ્યું કે, મહારાજનાં વહાણો આગળ આપણું કાંઈ ચાલશે નહિ અને વહાણો ફરતાં બંધ કરવાં પડશે, ત્યારે તેમણે મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી સ્નેહસંબંધ બાંધવાનું કહાવ્યું. તે પરથી મહારાજે તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે અમુક તોપો, દારૂગોળો વગેરે ઇતર યુદ્ધસામગ્રી લેવાનું કરારનામું લખાવી લીધું અને તેમને ઉપદ્રવ કરવામાં ન આવે, એવી વ્યવસ્થા કરી. મહારાજ તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે નવું કરારનામું લખાવી લેતા હતા. કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજો સાથે પણ મહારાજને એવુંજ કરારનામું થયું હતું.

મહારાજે એ વહાણો પર આરોહણ કરી, કોઇ દિવસ ચડાઇ કરી નહોતી. એક વખત માત્ર વહાણમાં બેસી બારસીલોર શહેર લૂંટવા ગયા હતા અને જળમાર્ગેજ પાછા ફર્યા હતા. એ પ્રવાસ ઘણો ત્રાસદાયક જણાયો હતો. તેમને અને તેમના લશ્કરી માણસોને દરિયો લાગવાથી બધાંને ઘણું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું. દરિયાના તોફાનમાં સપડાતાં કેવી આફત આવી પડે છે, તેનો નિયમ નથી. જળનો પ્રવાસ મનુષ્યની આજ્ઞાને આધીન નથી. પવનની અનુકૂળતા કિંવા પ્રતિકૂળતા પ્રમાણે દરિયામા વત્તાઓછા દિવસો વ્યતીત થાય છે. અપાર સમુદ્રમાં અટકી પડવાથી રાજ્યની સ્થિતિ જાણવાનો માર્ગ બંધ થાય છે. આ વગેરે અડચણો મહારાજના અનુભવમાં આવતાં તેમણે પુનઃ કદી પણ જળપ્રવાસ કર્યો નહોતો.

રા. ચિત્રગુપ્તે મહારાજના વહાણોની યાદી પ્રકટ કરી છે. તે યાદી સત્ય માનવામાં આવે તો તે આ પ્રમાણે છે. મોટી ફત્તેહમારી ૩૦, મોટાં વહાણ ૧૦૦, મહાગિરિ ૧૫૦, નાની ફત્તેહમારી ૫૦, મોટી હોડી ૧૦, નાની હોડી ૧૫૦, તરાપા ૬૦, તંબૂ જેવી હોડી ૨૫, જોડકા હોડી ૧૫ અને મછવા ૫૦. અંગ્રેજ લોકોએ તે-

હાથે કેટલાક દિવસ સુધી કામ કર્યું હતું. પ્રથમ સર્વ કામ [illegible] તેમનીજ દેખરેખ હતી અને કિલ્લો કેવી રીતે બાંધવો તથા [illegible] પાકો પાયો ચણવા માટે કેવી યુક્તિ યોજવી, તે સંબંધી [illegible] કલ્પના મહારાજેજ દર્શાવી હતી. કિલ્લાનો પાયો મજબૂત [illegible] પછી ભીંત ચણવાનું કામ શરૂ થયું, ત્યારે તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને મહારાજે ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુ નામક સૂબેદારની નિમણૂક કરી અને પોતે રાયગઢ ચાલ્યા ગયા. એ કિલ્લાનું કામ સંપૂર્ણ [illegible] ત્રણ વરસ વીત્યાં હતાં. કિલ્લાનું કામ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તે ઇમારત જોવાને પન્હાળેથી બાવડીના ઘાટને માર્ગે માલવણ [illegible] તેમણે શુભ મુહૂર્ત જોઈ શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક કિલ્લામાં પ્રવેશ [illegible] પાંચહજાર બ્રાહ્મણોને ભોજન આપી તર્પણ કર્યું. સર્વ જનસમુદાયને સાકર વહેંચાવી. કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતી વખતે વડ.સો ઉપરથી [illegible] [illegible] આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. સલાટ કારીગરોના મુખ્યને [illegible] વસ્ત્રો અને સુવર્ણનાં કડાની બક્ષિસ આપી. એ કાર્ય માટે [illegible] સરકારે સો કારીગરો મોકલ્યા હતા. તેમના કાર્યની [illegible] મહારાજે કેપ્ટનને ઇનામમાં જરીકસબી ભરેલાં વસ્ત્રો અને [illegible] કડાં આપ્યાં. ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુને શાબાશી આપી તેને [illegible] [illegible], જરીકસબ ભરેલી ચાદર, મોતીના તોરણ, સોનાનાં [illegible] [illegible]ની માળા તથા તલવારની બક્ષિસ આપી.

એ નવા જંજીરાકિલ્લાનું નામ મહારાજે સિંધુદુર્ગ [illegible] કહે છે કે, સિંધુદુર્ગ બાંધવામાં એક ક્રોડ હોન [illegible] કિલ્લા પર [illegible] હજાર [illegible] [illegible] અને તેમના ઉપર [illegible] [illegible] નીમ્યો. [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

યાથી મહારાજે મુંબઇ બેટથી બાર માઇલ વેગળે ખાંદેરી અને
રી નામના બે ખડકાળ બેટ કબજે લઇ તેમના ઉપર કિલ્લો
ધવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ કયે પ્રકારે સિદ્ધ થયો તેનું વર્ણન
ાગળ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.*

લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરીને અને જળમાં કિલ્લા બાંધીને સીદી,
રંગી, અંગ્રેજ, મોગલ અને મુસલમાન પર સંપૂર્ણ સત્તા બેસા-
વાનો અને મુસલમાન તથા મોગલોની સત્તા પર ચારે બાજુથી
વિપત્તિ નાખવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તે તેમના અલ્પાયુષ્યને
લીધે અપૂર્ણ રહ્યો. સમુદ્રમાર્ગ પર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવી સર્વ
વ્યાપારની કૂંચી પોતાના હાથમાં રાખવાનો તથા પોતાના તાબાના
દેશમાં શત્રુઓ તરફથી કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થાય, એવો
મજબૂત બંદોબસ્ત કરવાનો મહારાજનો ઇરાદો હતો; પરંતુ તેમની
પાછળ એ યોજના કોઇ પરિપૂર્ણ સમજી શક્યું નહિ, તેથી બધાં
વહાણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ ગયાં.

प्रकरण १६ मुं–मोगलराज्य पर सवारी अने शाहिस्तखाननी चडाई

ઔરંગઝેબ જ્યારે દક્ષિણનો સૂબો હતો, ત્યારે મહારાજે દેશ તાબાના જુન્નર, ઔરંગાબાદ વગેરે પ્રાંતોમાં તોફાન કર્યું હતું; પરંતુ વિજાપુરસરકારની સાથે સલાહ કરીને જ્યારે ઔરંગઝેબ યુદ્ધમાંથી છૂટ્યો ત્યારે તેનો મોરચો પોતાના તરફ ફરશે, એવો ભય લાગવાથી મહારાજે પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગીને તેના તાબેદાર થઈ રહેવાની તેને લાલચ બતાવી હતી. પરંતુ એટલામાં શાહજહાંની માંદગીના સમાચાર આવવાથી ઔરંગઝેબ દિલ્હી જવાને નીકળ્યો. તે વખતે શાહજીરાજાને પ્રથમ જે જાગીર મળી હતી, તેનો કેટલોક ભાગ મોગલોએ કબજે કરેલો હતો. તે ભાગની મહારાજે તેની પાસે માગણી કરી અને આદિલશાહના તાબાનો કોંકણ પ્રાંત [illegible] કરવાની પરવાનગી માગી. ઔરંગઝેબે આ માગણીઓનો કંઈ પણ સ્પષ્ટ જવાબ ન આપતાં આબાજી સોનદેવને પોતાના [illegible] [illegible]

છે. તે તમારી સર્વ માગણીઓની વ્યવસ્થા કરશે." એવું કહેવાય છે કે, તેણે આ વખતે મહારાજને સન્માનસૂચક શિરપાવ પણ મોકલેલો હતો.*

૧૬૫૯ ના જુલાઈ માસમાં ઔરંગઝેબે શાહિસ્તખાનને દક્ષિણના સુબા તરીકે મોકલ્યો. તેણે તેને ઘણાજ સન્માનપૂર્વક અમીર-ઉલ્-ઉમરાવનો ખિતાબ આપ્યો. આ શાહિસ્તખાન સરદાર ઔરંગઝેબનો મામો થતો હતો. જ્યારે ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડા ઉપર સવારી કરી હતી, ત્યારે એ સવારીમાં તે એની સાથે હતો. ત્યાર પછી તે માળવા પ્રાંતનો સુબેદાર નિમાયો હતો. વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંતો શિવાજી મહારાજે હસ્તગત કરેલા હતા, તે પ્રાંતો તેમની પાસેથી છીનવી લેવાનું કાર્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે દિલ્હીની ગાદી પર પોતાની સત્તા કાયમ થઇ ન હતી ત્યાંસુધી ઔરંગઝેબે શિવાજી મહારાજ સાથે સ્નેહભાવ બતાવીને દક્ષિણમાંના પોતાના પ્રાંતોમાં તે કંઇ તોફાન કરે નહિ, એવી તેણે યુક્તિ કરી હતી; ત્યારે બીજી તરફ વિજાપુરસરકારને પણ ઉત્તેજન આપીને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર કરી અને તેજ સમયે પોતે પણ શાહિસ્તખાનને પ્રચંડ સેના આપીને મહારાજ પર ચઢાઈ કરવાને મોકલ્યો. વિજાપુરની સરકારે સીદી જોહારને 'સલાબત ખાન'નો ખિતાબ આપીને મહારાજ ઉપર મોકલ્યો અને બીજી તરફથી હબસીઓના સીદી અને વાડીના સાવંતોને પણ મહારાજની વિરદ્ધ ઊભા કર્યા. તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન પાછળ તેરમા પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. હવે શાહિસ્તખાનની સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરીશું × આ પ્રસંગે મહારાજને

---

* જુઓ રાજવાડેકૃત ભાગ ૮.

× શાહિસ્તખાનની સવારી ૧૬૬૨-૬૩ માં થઇ હતી, એવું અમે પ્રથમ આવૃત્તિમાં જણાવેલું હતું. આ હકીકત અમે મરાઠી બખર અને ગ્રાંટ ડફના આધારે લીધી હતી; અને તેને તેરમા પ્રકરણમાં વર્ણન કરેલા વિજાપુરસરકાર સાથેના યુદ્ધથી અલગ રાખી હતી તથા મોગલોની આ સવારી પહેલા મહારાજના નૌકાસૈન્યની હકીકત લીધી હતી; તેજ પ્રમાણે શાહજીરાજા જોડે તેમની મુલાકાત આ પહેલાં થઇ હતી, એવું માન્યું હતું; પરંતુ ઔરંગઝેબની કારકિર્દીના પ્રથમ દશ વરસનો કથયભૂત ઇતિહાસ "આલમગીરનામા" નામની મોગલ દરબારની બખરમાં છે. એને આધારે પ્રો. સરકાર અને ખાફીખાન જણાવે છે કે, શાહિસ્તખાન સને ૧૬૫૯ માં દક્ષિણમાં આવ્યો અને સને ૧૬૬૦ માં શિવાજી પર ચડાઇ કરી. આ હકીકત ખરી માનવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. 'જેધે'ની શકાવલીમાં જે હકીકત-આપવામા આવી છે, તેની સાથે આ બખરની હકીકત બરોબર મળતી આવે છે.

પ્રથમ હાર ખાવી પડી, એમાં કંઇજ શંકા નથી. તે એકજ સમયે બંને બાજુથી પ્રબળ શત્રુ વડે ઘેરાઇને પડયા હતા. વળી સિદ્દીઓ પણ હબસી અને સાવંત પોતાનો લાગ તપાસીને બેસી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ચાર બળવાન શત્રુઓના હાથમાંથી એકદમ છટકી જવું એ કંઇ સહેલું નહોતું.

શાહિસ્તખાને દિલ્હીથી નીકળતાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે-"શિવાજી મહારાજને જોતજોતામાં હરાવીને ધૂળભેગા કરી નાખીશ અને તેમણે જીતેલો સઘળો પ્રદેશ હસ્તગત કરીશ." એમ કહેવાય છે કે, શાહિસ્તખાનની પાસે તે વખતે પાંચસોસાતસો હાથી, ચાર પાંચ હજાર ઊંટ, દારૂગોળાથી ભરેલાં ત્રણ હજાર ગાડાં, બે હજાર ઘોડાની પેઠો, બત્રીસ કરોડનો ખજાનો અને એક લાખ માણસનું સૈન્ય હતું. જ્યારે જ્યારે આ પ્રચંડ સેના મુકામ કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે બે યોજન લંબાઈ અને દોઢયોજન પહોળાઇનો વિસ્તાર રોકતી હતી. દિલ્હીથી દક્ષિણમાં આવતાં આ સૈન્યને ત્રણ માસ લાગ્યા હતા. શાહિસ્તખાને પ્રથમ ઔરંગાબાદ જઇને સૂબાની ચોંપ વણુ કરી અને વિજાપુર-સરકારને શિવાજી મહારાજ પર ચઢાઈ કરવાની સૂચના મોકલી. વિજાપુર-સરકારે તે સૂચના પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ પર સવારી કરી હતી, તેનું વર્ણન તેરમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે.

સને ૧૬૬૦ના જાનેવારી માસમાં શાહિસ્તખાને [illegible] મહારાજ પર ચઢાઈ કરી. તે [illegible] પર ચઢી આવ્યા અને [illegible]

[illegible]

પર ચડી આવે ત્યાંથી ખસી જવું, એજ રસ્તો મહારાજના સૈનિકો માટે તત્કાળમાં ઠીક હતો; પરંતુ તેની સાથે મોગલ સૈન્યના પાછલા ભાગ ઉપર મહારાજના ઘોડેસવારો વારંવાર હુમલા પણ કરતા અને તેમને દાણાપાણી મળવા દેતા નહિ; તથા તેમના ઘોડા અને જે કાંઇ સરસામાન હાથ લાગે તે પડાવી લેતા હતા. પછી શાહિરતખાને શિવાપુર અને કાત્રજનો ઘાટ હાથ કરવાને સૈન્ય મોકલ્યું. તે સૈન્ય પર મહારાજના ત્રણહજાર ઘોડેસવારોએ હુમલો કર્યો; પણ મોગલોની સંખ્યા ઘણીજ મોટી હોવાથી તેમનો પરાજય થયો. ત્યાર પછી ખાને પુરંદર કિલ્લાની આજુબાજુનો પ્રદેશ અને ગામડાં વેરાન કરવાને માણસો મોકલ્યાં. તેમના પર મહારાજના ત્રણહજાર સૈનિકોએ હુમલો કર્યો અને ઘોર સંગ્રામ થયો. તેમાં મોગલ સેનાનો પરાજય થવાની તૈયારી હતી; પણ એટલામાં ખાનના તરફથી તેમને બીજાં માણસોની મદદ આવી પહોંચવાથી મહારાજના સૈન્યનો તેમની આગળ નિભાવ થયો નહિ અને એ લોકો પુરંદરના પહાડી પ્રદેશ તરફ નાસી છૂટ્યા. શત્રુઓએ તેમની પૂંઠ પકડી એટલે કિલ્લા પરથી તેમના પર તોપોના ગોળાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આથી તે લોકોની પુષ્કળ ખરાબી થઇ; છતાં પણ તેમણે ધૈર્ય ન છોડતાં મહારાજના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો. આ પછી શાહિરતખાને સાસવડથી પોતાનો મુકામ ઉપાડ્યો અને પૂના તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. કશી પણ હરકત વગર તેણે પૂનામાં પોતાનો મુકામ કર્યો. (તા. ૯મી મે સને ૧૬૬૦) ચોમાસાના ચાર માસ ત્યાંજ ગાળવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો હતો; પરંતુ મોગલ સૈન્ય પૂના પહોંચે તે પહેલાંજ મહારાજનાં માણસોએ તે શહેરના આજુબાજુના પ્રદેશમાંથી દાણા-પાણી વગેરેનો નાશ કરી દીધો હતો અને વસ્તીને પણ ઉજાડી દીધી હતી. તે ઉપરાંત દૂરનાં ગામોમાંથી અનાજપાણી તેમને મળી શકે નહિ, એવી ગોઠવણ પણ તેમણે કરી હતી. મોગલસત્તા તળેના પ્રદેશમાંથી તો આ સમયે અનાજપાણી લાવી શકાય એમ હતુંજ નહિ; કારણકે ચોમાસું શરૂ થઇ ગયું હતું અને નદીનાળાં પાણીથી ભરપૂર થઇ ગયાં હતાં. આથી ખાનના સૈન્યના પૂરેપૂરા હાલહવાલ થવા લાગ્યા. તે પરથી ખાને એવો વિચાર કર્યો કે, પૂનાની ઉત્તરે અઢાર માઇલ પર ચાકણ નામનો કિલ્લો છે, તે પોતે હસ્તગત કરવો, એટલે અહમદનગરથી દાણાપાણી વગેરે લાવવાની સગવડ બની શકશે.

આવો નિર્ણય કરીને ખાને ભર ચોમાસામાં પોતાની જાતે ચાકણના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. તેણે કિલ્લાની આજુબાજુ મોરચા બાંધી બીજા કિલ્લાઓમાંથી આણેલી મોટી મોટી તોપો તેના પર ચડાવી અને કિલ્લા પર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો; પણ વરસાદની ઝડી સતત પડ્યા કરતી હોવાથી તેનો દારૂગોળો હવાઇ ગયો હતો.

કિલ્લા પરથી થતા તોપોના મારાથી તેનાં માણસો ટપોટપ પડ[illegible] લાગ્યા. ખાનની ગણતરી એવી હતી કે, આ કિલ્લો નાનો હોવાથી તે સહેજે પોતાના હાથમાં આવશે. એ કિલ્લા પર હવાલદાર [illegible] ગોજી નરસાલા હતો. તેણે ઘણાજ શૌર્યથી આ કિલ્લાનો [illegible] સુધી બચાવ કર્યો. મોગલસૈન્યે પણ પરાકાષ્ઠા કરી; પરંતુ એ[illegible] લાજ સફળ થયો નહિ. કિલ્લામાંના લોકો રાત્રે એકાએક [illegible] આવીને તેમના મોરચા પર હુમલો કરતા હતા; તેજ પ્રમાણે [illegible] મહારાજના ઘોડેસવારો પણ ખાનના સૈન્ય પર છાપા મારીને તેઓ પુષ્કળ ખરાબી કરતા હતા. તેમનું અદ્‌ભુત શાર્ય અને હિંમત [illegible] ઇને ખાન આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ થઇ ગયો; પરંતુ તેની પાસે [illegible] સેના હોવાથી તેણે ધીરજ ખોઈ નહિ. ઘેરો ઘાલ્યા પછી [illegible] દિવસે સુરંગ લગાડીને ખાને કિલ્લાનો ઇશાનખૂણાનો બુરજ [illegible] ડાવ્યો. આથી કિલ્લામાં મોટું બાકોરું પડયું અને બુરજ ઉપર [illegible] ટલાં માણસો હતા, તે સર્વનો નાશ થયો. આ [illegible] ગાબડામાંથી મોગલસૈન્ય અંદર દાખલ થવા લાગ્યું. તે વખતે [illegible] બહાદુર કિલ્લેદારે પોતાના બાકી રહેલા માણસો [illegible] સૈન્ય પર હલ્લો કર્યો. આથી મોગલસૈન્ય અંદર દાખલ [illegible] નહિ. આખી રાત પણ[illegible] [illegible] કિલ્લામાં દાખલ થવા દીધા નહિ. બીજે દિવસે [illegible] રનોઈ [illegible] હાથમાં આવ્યો અને કિલ્લામાં [illegible] થયું.* આદિલખાન [illegible]

[illegible]

એમ કહેવાય છે કે, પૂનામાં બાબાજીરામ અને હોનાપ્પા દેશ-
× નામના બે દેશમુખ હતા. કંઇક કારણથી નારાજ થઈને આ
ા બર્હાણપુર આગળ શાહિસ્તખાનને જઇ મળ્યા. ચાકણનો કિલ્લો
કર્યા પછી શાહિસ્તખાન પૂનામાં આવીને કેટલાક દિવસો સુધી
સ્થ રહ્યો. આ સમયે તેણે આ મરાઠા સરદારોને કેટલુંક સૈન્ય
પીને મહારાજના તાબાનો ઉત્તર કોંકણનો કંઇક ભાગ પોતાને
જે લીધો, આ વખતે કલ્યાણ અને ભિંવડી મોગલોએ હસ્તગત
ાં. (ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૧) આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજને એ
દારો ઉપર ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો. શંભાજી નામનો તેમનો એક
ગો મહારાજનો સરદાર હતો. ભરદરબારમાં તેને મહેણું મારીને
હારાજ બોલ્યા કે, " તમારા એ બે સગાઓ અમારા આશ્રિત હોવા
તાં અમારા શત્રુને જઇને મળી ગયા છે તેથી હવે તમારો પણ
મને ભરોસો પડતો નથી." આ મહેણું શંભાજીથી સહન થયું
હિ. તેને ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો અને તે જઇને શાહિસ્તખાનને
ળ્યો. આ શંભાજી યુવાન અને ઘણોજ બળવાન હતો. જ્યારે તેણે
ાહિસ્તખાનની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ત્યારે પોતાના અંગબળની
ાતરી કરી આપવાને માટે તેણે એક ઘોડાને ચાર પગે પકડીને
ંચો કરી બતાવ્યો હતો. તેનું અદ્‌ભુત અંગબળ જોઇને ખાન ઘણોજ
ુશી થયો અને તેને પાંચસો ઘોડેસવારોની સરદારી આપી પોતાના
સૈન્યમાં રાખ્યો. પછી આ શંભાજી માલકૂર નામના ગામમાં મોગલો
તરફથી થાણાબંધી કરીને રહ્યો હતો. તે વખતે શિવાજી મહારાજે
તેનાજ ગામનો એક નેતાજી કરીને સરદાર પોતાની પાસે હતો, તેને
સૈન્ય આપીને તેના પર સવારી કરવાને મોકલ્યો. તેણે શંભાજી ઉપર
હલ્લો કરીને તેનો પરાજય કર્યો અને યુદ્ધમાં તેને મારી નાખ્યો તથા
માલકૂર ગામને બાળીને ખાખ કરી દીધું.

ચાકણનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામાં ખાનના ઘણા માણસોની
ખરાબી થઇ હતી, તેથી તેણે બીજો પ્રદેશ કબજે કરવાનો વિચાર
માંડી વાળીને પૂના આવીને મુકામ કર્યો. પ્રથમ તો તેને એવી

પોતાની નોકરીમાથી કાઢી મૂક્યો. આથી તે શાહિસ્તખાનને જઇ
મળ્યો. તેણે તેને માલકૂર ગામનો થાણદાર બનાવ્યો; પરંતુ મહારાજે
પાછળથી નેતાજી પાલકરને મોકલીને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો;
પરંતુ આમાં એ બખરકારની ભૂલ થયેલી છે. જે સરદાર મોગલોને
મળી ગયો હતો, તે તો શંભાજી નામનો એક સરદાર હતો. ફિરંગોજી
ન હતો, એમ આગળનાં વર્ણન પરથી ધ્યાનમાં આવી જશે.

× ચિટનીસ જણાવે છે કે, એમનું નામ શંભુજી કાવજી અને
બાબાજીરામ હોનાપ્પા દેશપાંડે હતું. "આલમગીરનામા"માં તેમનું
નામ બાબાજી ભોસલે અને રઘુનાથ એ પ્રમાણે આપેલું છે.

હિંમત હતી કે, શિવાજી મહારાજના કિલ્લાઓ જોતજોતામાં હું તાબે કરીશ; પણ આ એકજ કિલ્લો કબજે કરવા માટે તેને બે માસ પર્યંત યુદ્ધ કરવું પડયું અને હજારો માણસોનો ભોગ આપવો પડ્યો, એ જોઇ તેનો સઘળો ભ્રમ મટી ગયો. તેને ખાતરી થઈ કે, શિવાજી મહારાજના તાબાના કિલ્લા લેવા તે કંઇ નાનીસૂની વાત નથી; પણ ઘણુંજ વિકટ કાર્ય છે. ઔરંગઝેબની પણ માન્યતા એવી હતી કે, આ પહાડી કિલ્લા જીતવામાં જરા પણ વિલંબ લાગવાનો નથી અને મરાઠાઓનો પરાજય કરવો, એ કામ ઘણુંજ સહેલું છે; પણ જેમ જેમ શિવાજી મહારાજ અને તેમના સરદારોનાં શૌર્ય, ધૈર્ય અને પરાક્રમોની-વાત તેને કાને જવા લાગી તેમ તેમ તેનો વિચાર બદલાતો ગયો. પછી જોધપુરના રાજા યશવંતસિંહને કેટલુંક લશ્કર આપીને શાહિસ્તખાનને મદદ કરવાને માટે ઔરંગઝેબે મોકલ્યો; કેમકે બે વરસ સુધી [illegible] પણ પ્રકારની હિલચાલ કર્યા વગર પોતાના સૈન્ય સાથે પુનામાં પડાવ નાખીને પડી રહ્યો હતો [illegible] પોતે હમેશાં ડરતો [illegible] પાછા શિવાજીના હાથમાં [illegible] તેણે એને પાછો અહમદનગર મોકલ્યો હતો. આ બાજુથી નેતાજી પાલકરે પોતાના ઘોડેસવારોના સૈન્ય સાથે અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ વગેરે સુધી ચઢાઈ કરીને મોગલોનો મુલક વેરાન [illegible] [illegible] મોગલસેનાનું અનાજપાણી [illegible]

[illegible]

મગલસરદારને પકડી પડી અને તે પાછો ફર્યો. . . .
ના સપાટામાંથી બચી ગયો.*

આતમાં વર્ષ સવારે પ્રભાવ કરીને . . . . . .
ાન બે વરસ સુધી રસરપ . . . .
છે. એક કારણ તો એ હતું કે, મહારાજના . . . .
લેવાની લાલચમાં તે આપણે . . . .
. પામશે અને રોતે મોંએ આપણે પાછા ફરવું પડશે કે . .
. પડશે. બીજું કારણ એવું લાગે છે કે વિજાપુરના . . .
. કરીને તેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત થઈને મહારાજ આ વખતે
. નજદીકના પ્રદેશમાં આવેલા હતા. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા-
ાનની હિંમત ચાલતી નહિ હોય. ખરું જોતાં તો મહારાજના
ા કોટ, કિલ્લા અને પ્રદેશ કબજે કરીને, તેમને પૂનામાંથી . . .
ની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખાન દક્ષિણમાં આવેલો હતો; એટલે મહા-
જ ત્યાં આવ્યા, તે સમયે તેણે તેમના પર ચઢાઈ કરી . . .
ી; પરંતુ તેણે તેવું કશુંય કર્યું નહિ. મોગલોના કંઈક ડિલ-
ાલ કરતી નથી, એવું જોઈને મહારાજે પોતેજ મોગલોના પ્રદેશ-
ાં તોફાન કરવાની શરૂઆત કરી, પોતાનું પાયદળ લશ્કર તૈયાર
ી તેના પર મોરોપંતને અને ઘોડેસવાર લશ્કર તૈયાર કરી તેના
પર નેતાજી પાલકરને તેમણે સેનાધિપતિ નીમ્યા. ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ માં
મોગલોએ ભીમડી-કલ્યાણ સર કર્યું હતું, તે પાછું મેળવી
ત્યાંના સર્વ કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મોરોપંતને સોંપ્યું હતું. તેણે
તે થાણું હસ્તગત કરી જુન્નરની ઉત્તર તરફના મોગલોના ઘણા
કિલ્લા તાબે કર્યા. નેતાજી પાલકરે પોતાના ઘોડેસવાર લશ્કર સહિત
મોગલોના દૂરના પ્રદેશો સુધી ચડાઈ કરી તેમનાં ઘણાં ગામ લૂંટી
લઈ મોટાં મોટાં શહેરો પર અને બજારો પર ખંડણી બેસાડી પુષ્કળ
દ્રવ્ય મેળવ્યું. તેનો ધસારો એટલા બધા વેગથી થતો કે, આજ એક
સ્થળે તો કાલે કયાંય ઘણે વેગળે બીજેજ સ્થળે દેખા દેતો. નેતાજી
બાલાઘાટ, પરડ (પરાંડ) હવેલી, કલબુર્ગા, આવસા, ઉદગીર વગેરે
ગામ લૂંટતો, તાબે કરતો અને ખંડણી લેતો લેતો ગોદાવરી નદીના
કિનારાપર્યંત જઈ પહોંચ્યો. × તેણે ઠેઠ ઔરંગાબાદ શહેર સુધી
. ઈ લઈ જઈ શહેરની આસપાસનો પ્રાંત કબજે કર્યો હતો.

* આ હકીકત પ્રો. સરકાર તે સમયના સુરતના અંગ્રેજ
પારીઓના કાગળપત્રોના આધારે જણાવે છે. (પૃ. ૯૭)

× ચિટનીસ લખે છે કે, એ સમયે નેતાજી પાલકરનો સર-
નોબતનો હોદ્દો પ્રતાપરાવ ગુજરને આપ્યો હતો અને ગુજર એ
ચડાઈ લઈ ગયો હતો.

ઔરંગાબાદમાં મહકૂબસિંહ નામક મોગલોનો સુબેદાર રહેતો હતો. તેણે એ તોફાન જોઈ, દશહજારના લશ્કર સહિત નેતાજી પાલકર ઉપર હુમલો કર્યો. નેતાજીએ તેની સાથે નગર પાસે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કર્યો. તેના હાથી, ઘોડા અને બીજો યુદ્ધોપયોગી પુષ્કળ સામાન મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યો. નેતાજીએ મોગલોના રાજ્યમાં ઉથલપાથલ કરી મેળવેલી લૂંટ મહારાજ પાસે મોકલી દીધી×

[illegible] નામક એક મજબૂત કિલ્લો મોગલોના તાબામાં હતો. કેસરસિંહ નામક એક રજપૂત સરદાર તે કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ કિલ્લો તાબે કરી શકાતો નહિ હોવાથી સ્વતઃ મહારાજે તેના પર હુમલો કર્યો. કેસરસિંહે મહારાજ સાથે ઘણા દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ મહારાજના બળ આગળ તેનું કંઈ ચાલતું નહિ હોવાથી તે રજપૂત સરદારે કેસરિયાં કર્યાં અને પોતાના તાબાના લશ્કર સહિત મહારાજ ઉપર [illegible] તૂટી પડ્યો. રજપૂત સરદાર બહાદુરીપૂર્વક લડ્યો અને પોતાના સર્વ લશ્કર સહિત સમરભૂમિમાં પતન પામ્યો. છેવટે કિલ્લો મહારાજના તાબામાં આવ્યો. મહારાજે રજપૂતનાં મૃત શરીર [illegible] અગ્નિદાહ કરાવ્યો. કેસરસિંહની માતા અને એક પુત્ર, કિલ્લા પર રહી ગયાં હતાં. મહારાજે તેમનો સત્કાર કરી [illegible] રાખ્યાં. તે બંનેએ જ્યારે દેશમાં જવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે મહારાજે તેમને વસ્ત્રાલંકાર અને દ્રવ્ય આપી માન સહિત વિદાય કર્યાં.

કહેવાય છે કે, મહારાજ [illegible]

[illegible]

[illegible]

થાણાં એકાએક છોડી દેવાં નહિ, એટલોજ તેનો નિર્ધાર હતો. તેને તે સ્થાનમાંથી શી રીતે હલાવવો, એજ વિચારમાં મહારાજ હતા અને એવી કોઇ તક મળે તે માટે મહારાજ વાટ જોઇનેજ સિંહગડ-માં બેઠેલા હતા. શાહિસ્તખાન પૂનામાં દાદાજી કોંડદેવે શાહજીરાજા માટે બાંધેલા લાલ મહાલમાં* નિવાસ કરતો હતો. એ સમયે શિવાજી મહારાજ સિંહગડમાં હતા, તે શાહિસ્તખાન જાણતો હતો. મહારાજ કયે વખતે કેવી યુક્તિથી પોતાના પર અકસ્માત્ છાપો મારશે, તેનો નિયમ નહિ, એ પણ ખાન સારી પેઠે જાણતો હતો. ખરૂં જોતાં એ સમયે તેણે સિંહગડને ઘેરો નાખી મહારાજને કિલ્લામાંજ સપડાવવા હતા; તેમજ કિલ્લો તાબે કરી તેમને પકડવાનો યત્ન કરવો જોઇતો હતો; પરંતુ ચાકણના કિલ્લા આગળ ખાનને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તે પરથી તેના મનમાં એ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. વળી તેને એવી પણ ખાતરી થઇ હશે કે, જે કિલ્લામાં શિવાજી મહારાજ રહે છે તેનો બંદોબસ્ત કંઇ જેવો તેવો નહિ હોય. પૂનામાં પોતાની સ્થિતિ સુરક્ષિત રહે, તે માટે ખાને ઘણી સાવચેતી રાખી હતી. ખાને પોતાના લશ્કરમાં સખ્ત હુકમ ફેરવ્યો હતો કે, " કોઇ પણ સશસ્ત્ર મરાઠાને પરવાનગી વગર શહેરમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ. તેમજ કોઇ પણ મરાઠા શિલેદારને આપણી નજીક આવવા દેવો નહિ. " જે મરાઠા સરદારો બાદશાહના નોકર હતા તેમનેજ માત્ર ખાન પોતાની પાસે આવજા કરવા દેતા હતા, × બીજા કોઈ પણ મરાઠાની તેઓ મુલાકાતજ લેતા નહોતા. ખાને સમસ્ત શહેરમાં જ્યાં ત્યાં સખ્ત ચોકીપહેરા મૂકી દીધા હતા અને શિવાજી મહા-રાજ સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું, તેનો વિચાર કરતા હતા.

શિવાજી મહારાજ સિંહગડથી શત્રુની સર્વ હિલચાલ તપાસતા હતા.+ ખાન પ્રચંડ સેના લઇ મહારાજનો પરાજય કરવા દક્ષિણમાં આવી પૂના, સૂપા વગેરે પ્રાંતો દબાવી બેઠો હતો; ત્યાથી તેને હાંકી કાઢવા માટે હવે કેવાં પગલાં ભરવાં, તે સંબંધી મસલત કરવા માટે મહારાજે તાબાના સરદારોને અને કારભારીઓને પોતાની પાસે બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી. સર્વનો અભિપ્રાય થયો કે, " તેનો

---

* કેટલાક એને રાજમહાલ કહે છે.

× મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, પોતાના ઘોડેસવારોમાંથી એકેએક મરાઠાને તેણે બાતલ કર્યો હતો અને માત્ર પાયદળમાજ તેણે મરાઠા સિપાઇઓને રહેવા દીધા હતા.

+ મિ. કિંકેડ જણાવે છે કે, મહારાજ આ વખતે સિંહ-ગડથી રાજગડ ઉપર ગયા હતા.

સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકીશું નહિ. આપણું સૈન્ય કેટલું થોડું અને તેનું સૈન્ય કેટલું મોટું છે! ખાન સાથે સલાહ કરી કુશળ કરવી એજ ઉત્તમ છે." પરંતુ સલાહ થાય કેવી રીતે તેજ મુશ્કેલી ચણ જણાઈ. ખાનના લશ્કરમાં એવો કોઇ નામાંકિત રજપૂત સરદાર નહોતો કે જે હિંદુધર્મ અને હિંદુસ્વરાજ્યનું અભિમાન રાખી કોઇ પણ યુક્તિ વડે ખાન સાથે મહારાજને સલાહ કરાવી આપે. શાહિસ્તખાન બાદશાહનો મામો હોવાથી તેને લાંચ-રૂશ્વત આપી વશ કરવાનો માર્ગ નહોતો, તેમજ તેનું અભયવચન મેળવી મુલાકાતે જઇ સલાહ કરવાનું પણ બને તેમ નહોતું; કારણ કે શિવાજી મહારાજને પકડી સખ્ત શિક્ષા કરવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. મહારાજે સર્વ વિચાર કર્યા પછી નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે સામે મોઢે યુદ્ધ કરીને આપણા લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ કાઢવો યોગ્ય નથી. બીજા કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુને ત્રાસ આપવો જોઈએ. તેમને એક ઉપાય સૂઝ્યો કે, "શત્રુના લશ્કરમાં અન્ન, ઘાસ વગેરે વસ્તુઓ પહોંચતી બંધ કરી તેને અકળાવી-મૂંઝાવી નાખવો. કોઈ પણ રીતિમાં નાખી તેના લશ્કરને હાંકી કાઢવું અને જે ઠેકાણે તેમણે ઘેરો નાખ્યો હોય ત્યાં તેના લશ્કર પર ચારે બાજુથી મારો કરી તેને વારંવાર પોકરાવી દેવી."

[illegible]

મર્કટની પેઠે ડુંગરમાં રહેનાર છે. તારા કિલ્લાના આશ્રયમાં રહીને તું ઇચ્છાનુસાર ઉપદ્રવ કરે છે. યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે કિલ્લામાં ભરાઇ બેસે છે. તું કિલ્લામાં ગમે તેટલા દિવસ સંતાઈ રહેશે તોપણ હું તારી પૂંઠ છોડનાર નથી. હું ઇંદ્રરાજ છું. મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની તારામાં હિંમત નથી. તું મારી સામેથી નાસી જાય છે." શિવાજી મહારાજે ઉત્તર આપતાં ખાનને લખ્યું કે, "તું મને મર્કટ જેવો કહે છે; પરંતુ જે મર્કટોએ અહંકારી રાજા રાવણનો નાશ કરી લંકા જીતી હતી તેના જેવોજ હું પણ છું. હું તને નાસતાં ભોંય ભારે કરીશ."

શાહિસ્તખાનની પૂનાની છાવણી ઉપર અકસ્માત છાપો મારી તેને ત્રાસ આપવાનો હમણાં સમય નહોતો. ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને તેનું સૈન્યબળ પણ વિશેષ હતું; તેમ છતાં તેના ઉચ્છૃંખલપણા માટે અને ગર્વિષ્ઠપણા માટે કોઈ પણ પ્રયત્ને તેને દેહાંતશાસન કરવાથી, તેના સૈન્યનો પરાજય કરવાનું કામ ઘણું સહેલું થઈ પડશે; એવો વિચાર કરી મહારાજ કાર્યની સિદ્ધિના ઉદ્યોગે વળગ્યા. તેમણે બે બ્રાહ્મણોને પૂને મોકલી તેમને હાથે ખાનના લશ્કરનો એક મરાઠો શિલેદાર પોતાના પક્ષમાં લીધો, તેને ખાન પાસે એવું બહાનું કરી વિનંતી કરવાનું કહાવ્યું કે, "મારે ત્યાં લગ્નસમારંભ છે તેથી મને શહેરમાંથી વાજતેગાજતે વરઘોડો કાઢવાની પરવાનગી આપવી." શિલેદાર મરાઠાએ ખાન પાસે તે પ્રમાણે વિનંતી કરી વરઘોડો કાઢવાની પરવાનગી મેળવી. તેણે પોતાના કેટલાક મિત્રોને ભેગા કરી વરઘોડાનું સરઘસ કાઢવાનું બ્રાહ્મણોને વચન આપ્યું. એટલે સુધી તૈયારી થયા પછી મહારાજ હજાર દોઢહજાર માવળી યોદ્ધા લઇ સિંહગઢથી આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાત્રજના ઘાટ ઉપર સ્થળે સ્થળે વૃક્ષો ઉપર લુગડાના કટકા વીંટાળ્યા. ત્યાં કેટલાક બળદો રાખી તેના શીંગડા ઉપર પણ લુગડાના કટકા વીંટાળ્યા, તેમજ તે વિકટ સ્થાનોમાં વીસપચીસ શરણાઇ તથા રણશિંગાં વગાડનાર રાખ્યા. ખાનની છાવણી ઉપર હુમલો કરી ફત્તેહ મેળવી, સિંહગઢ તરફ પાછા જતાં સંકેત તરીકે શરણાઇ વાગે તે સમયે માવળાઓએ વૃક્ષ ઉપરના અને બળદને શિંગડે બાંધેલા લુગડાના કટકા બાળી ભડકા કરવા અને એકીવખતે શરણાઇ તથા રણશિંગાં વગાડી ત્યાંથી ચાલ્યા જવું, એવી મહારાજે તેમને સૂચના આપી. એ યુક્તિ

સંસ્કૃતમાં આપેલો હતો.

વળી મરાઠી ભાષામાં લખાયલી રાયરીની બખર જુઓ. તેમાં જેધેની શકાવળીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજ જ્યારે રાયગઢ ઉપર રહેતા હતા ત્યારે સોનાજી પંડિત નામના કોઇ બ્રાહ્મણે મહારાજને આ સંદેશો પહોંચાડ્યો હતો.

કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ખાનનું લશ્કર પાછળ આવે ત્યારે કાત્રજના ઘાટ ઉપર અજવાળું જોઈને અને વાજિંત્રોનો ઘેર સાંભળીને તેઓ તે તરફ ચાલ્યા જાય અને તેઓ સિંહગઢ પર સુરક્ષિતપણે પહોંચી જાય. મહારાજ સિંહગઢ પરથી આગળ ચાલ્યા તે વખતે તેમણે સ્થળે સ્થળે થોડા થોડા માવળી સિપાહીઓ મૂકી રાખ્યા હતા. તે સર્વ માવળાને કહી રાખ્યું હતું કે, શંખનો કોમળ સ્વર સાંભળતાંજ સર્વેએ એકઠા થઈ જવું. આ બંદોબસ્ત કરી આવ્યા પછી ત્યાં પાંચસોસાતસો મનુષ્ય રાખ્યા અને ખાનની ૫૦ વણી બહાર–થોડેક છેટે બસોત્રણસો મનુષ્યો રાખ્યાં. પૂર્વસંકેત પ્રમાણે રાજદ્રોહી કરેલા શિલેદારના વરઘોડાનું સરઘસ અહીં આવ્યું શહેરના દરવાજા પાસે આવ્યું, એટલે મહારાજ પોતાની સાથે માત્ર પચીસ મનુષ્યોસહિત સરઘસમાં ભળી ગયા. એ સમયે મહારાજ સાથે યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે, દાદાજી બાપુજી દેશપાંડે અને ચિમણાજી બાપુજી દેશપાંડે પણ હતા. મરાઠા લોકોમાં વરઘોડામાં જતી વખતે શસ્ત્રો પોતાની સાથેજ રાખવાનો રિવાજ હતો, તેથી તેમના હાથમાંના શસ્ત્રો માટે કોઈને શંકા આવી નહિ.

શિવાજી મહારાજે શરીર ઉપર બખ્તર પહેરી તે પર અંગરખો પહેરેલો હતો માથા પર ટોપ–બખ્તર ટોપી પહેરી તે પર મંદિલ બાંધ્યું હતું. તેમણે એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથે વાઘનખ પહેરી ખંજર પકડ્યું હતું. સરઘસની મદદથી મહારાજે અને તેમના માણસોએ ખાનની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો પછી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હતો, તે મહારાજની માલિકીનોજ હોવાથી કયી જગ્યાએથી ક્યાં પ્રવેશ કરવો, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મહારાજે પોતાનાં મનુષ્યોસહિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો. રસોડાની બીતે એક બારી હતી, તેનાં બારણાં બંધ હતાં તે ઉતારી નાખી મહાલની અંદર ઉતરવાનો રસ્તો કર્યો. તેજ રસ્તે થઇને મહારાજ પોતાની સાથે બેત્રણ મનુષ્યો

બાગની પાસે તંબૂ નંખાવી તેમા રહેતો હતો. એ તંબૂમાં મહારાજે એકબે મનુષ્યોસહિત પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ નિદ્રાવશ થયેલા ખાનની છાતી પર ચડી બેઠા. મહારાજ ખાનને ઘા કરવા જતા હતા; એટલામાં તેની પત્ની જાગૃત થઇ. તેણે એવી સ્થિતિ જોઇને મહારાજના પગ ઝાલી અનેક કાલાવાલા કરી પોતાના પતિનો જીવ નહિ લેવાની પ્રાર્થના કરી. એ જોઇ મહારાજનું હૃદય પીગળી ગયું અને વિચાર કર્યો કે, એ જ્યારે આપણી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, ત્યારે એને જીવતો રહેવા દઇ એને સમરાંગણમાંજ શિક્ષા કરીશ, હમણાં એને મારવો નથી. ત્યાર પછીજ મહારાજે ખાનને બળ અને બુદ્ધિપૂર્વક દાબી રાખી તેની છાતી પરથી ઊઠી, તેના ગળા આગળ તલવાર રાખી અને બીજા હાથના વાઘનખ તેના પેટ આગળ ધરી કહ્યું: "ચાલ ઊઠ, હું તને જ્યાંસુધી લઇ જાઉં ત્યાંસુધી મારી સાથે ચાલ. અમે બહાર જઇએ, ત્યાંસુધી જો બૂમ પાડી તો જીવ લઇશ." એમ કહી તેના હાથનાં બે આગળાં કાપી નાખી ખાનને તેની પત્નીસહિત પકડ્યો; અને મહારાજ જે રસ્તેથી આવ્યા હતા તે રસ્તેથી બહાર નીકળી પોતાનાં મનુષ્યોને જઇ મળ્યા. બહાર નીકળી જવા પહેલા ખાનને કહ્યું કે, "શિવાજી હું પોતેજ છું. તું મારા પર ચડાઈ લાવ્યો છે; પરંતુ તારો પરાજય કરી, તને મારી નાખતાં મને સહજ પણ વિલંબ લાગશે નહિ. તને તારો જીવ વહાલો હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઇ આ પ્રાંતમાંથી ચાલ્યો જા." સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત એજ હકીકત જુદી જુદી રીતે લખે છે. તેઓ લખે છે કે, "ખાન જે તંબૂમાં રહેતા હતા ત્યાં મહારાજે પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ જાગતી હતી તેમણે ઘોંઘાટ કરી મૂક્યો, એટલે ખાન જાગૃત થયો અને ધાડપાડુએ પોતાના પર અકસ્માત છાપો માર્યો એમ સમજીને તે સ્ત્રીઓમાં ભરાઈ ગયો. મહારાજ તેને શોધવા લાગ્યા. એટલામાં ખાનને હાથમાં તલવાર લઈ ઘા કરવાની તૈયારીમાં જોતાંજ મહારાજે પોતાની તલવાર વડે તેના પર પ્રહાર કર્યો. તે પ્રહાર ચૂકવતાં ખાનના હાથનાં ત્રણ આંગળાં કપાઇ ગયાં. ખાનના સૈનિકોએ ઘોંઘાટ સાભળી તંબૂમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જોઇ મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત તંબૂમાથી બહાર નીકળી ગયા." રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, "ખાન લાલમહાલમાં

[illegible] તેને

લઇ ઊતર્યા. તેમનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળતાંજ ખાનના જનાનની [illegible]
સ્ત્રીઓ જાગૃત થઇ. તેમણે પોતાના પતિને જાગૃત કર્યો. ખાન ગભરાઇ [illegible]
ફરી એક બારણાને રસ્તે નીચે ઊતરવા લાગ્યો, એટલામાં તે મહા[illegible]
રાજની નજરે પડતાં તેઓ દોડતા તેની પાસે જઇ પહોંચ્યા અને
પોતાની કમરે લટકતી તલવારવડે ખાન ઉપર ઘા કર્યો. ઘા [illegible]

તેના સાળા મારફતે પોતાના પક્ષમાં લઇ એવી ગોઠવણ કરી [illegible]
તેણે મહારાજને રાત્રિને સમયે શાહિસ્તખાન નિદ્રા લે છે, તે [illegible]
માં લઇ જવા. એ કામ કરવા માટે મહારાજે તેને પાંચસે [illegible]
આપવાનું કબૂલ કર્યું. એ વ્યવસ્થા થયા પછી મહારાજ [illegible]
નીકળી, ઝપાટાબંધ રાતોરાત પૂને આવી પહોંચ્યા અને [illegible]
માણીની સહાયતાવડે, કેટલાક વિશ્વાસુ મનુષ્યોસહિત [illegible] પ્રવેશ
કર્યો. દરવાજા આગળ પચીસ પહેરેગીરો હતા તથા [illegible]
જાગૃત હતો તે સર્વને તેમણે કાપી નાખ્યા. [illegible]
ને ખાનના ઓરડાને બદલે તેના પુત્રના ઓરડામાં લઇ ગયો [illegible]
રાજે તેના પુત્રને ત્યાંજ કાપી નાખ્યો અને એક [illegible]
શાહિસ્તખાનનો ઓરડો બતાવવા કહ્યું. [illegible]
તે ઓરડો બતાવ્યો. એટલામાં ગડબડાટ થતાંજ ખાન [illegible]
અને ગભરાઇ જઇ બારીવાટે બહાર [illegible]
મહારાજે દોડી જઇ તેના પર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. [illegible]

તાંજ તેના હાથનું એક આંગળું કપાઈ પડ્યું; એટલામાં ખાનનો પુત્ર અબ્દુલ ફતેહખાન અને તેની તહેનાતના સિપાઇઓએ મહારાજ પર ધસારો કર્યો. તે સર્વેની કતલ કરી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યો-સહિત સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળી ગયા. છાવણીમાં દુશ્મનોએ છાપો

આવ્યો છે એમ જાણી તેણે મહારાજના ચરણમાં માથું નમાવ્યું અને ખાનનો જીવ નહિ લેવાની અતિ નમ્ર પ્રાર્થના કરી. એટલામાં ખાન જાગૃત થયો; પરંતુ હથિયાર લઇ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની તેનામાં હિંમત નહિ હોવાથી ખાન મોઢું ઢાંકી પથારીમાંજ સૂઈ રહ્યો. સ્ત્રીની વિનંતિથી મહારાજના હૃદયમાં દયા આવી. તેમણે કહ્યું. "એને જીવતો રહેવા દઇશ; પરંતુ મારા બહાર નીકળી જતાં સુધી તમે કંઇ પણ ખુમાટ કરશો નહિ, એવી તમારે પ્રતિજ્ઞા કરવી." સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે કબૂલ કરી પતિને પણ ઉઠાડી કબૂલાત કરાવી. મહારાજે ખાનના હાથની એક આંગળી કાપી નાખી અને તેનો હાથ ઝાલી તંબૂ સુધી લઇ જઇ કહ્યું કે, "કાલેજ મારા મહાલમાંથી ચાલ્યો જજે નહિ તો જીવથી જશે." પ્રો. સરકાર યવની બખરને આધારે એવું જણાવે છે કે, "મહારાજે નેતાજી પાલકર અને મોરોપંત પીંગળેને એક હજાર સૈનિકો આપીને ખાનની છાવણીની બંને બાજુએ એક એક માઈલના અંતર પર રહેવાનું કહ્યું હતું; અને પોતે ચારસો ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકો લઇને ખાનની છાવણી પાસે આવ્યા. તેમને પહેરેગીરે ટોકયા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'અમે ખાનની છાવણીમાંના માણસો છીએ અને અમારે અમારા સ્થાન પર જવું જોઇએ;' એવું બહાનું કાઢીને તેઓ છાવણીમા દાખલ થયા તથા રાત પડતા સુધી એક ઠેકાણે શાંતિથી થોભી ગયા. રાત પડ્યા પછી તેઓ જ્યાં ખાનનો મુકામ હતો ત્યા આગળ આવ્યા. તે દિવસ રમજાનનો હતો, તેથી ખાનના સિપાઇઓ આખો દિવસ ઉપવાસ કરીને રાત્રે ભરનિદ્રામાં પડેલા હતા. પણ ખાનના બબરચીઓ સવારને માટે રસોઇ તૈયાર કરવાને જાગ્યા હતા. તેમની એકદમ કતલ કરી નાખી અને પછી મહારાજ બંધ કરેલા દ્વારને ઉતારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આના અવાજથી અને કતલ કરેલા લોકોના કણવાથી ખાનની કેટલીક દાસીઓ જાગૃત થઇ અને કંઈક ગડબડ છે, એવી શંકા આવવાથી તેઓ ખાનને ઉઠાડવા લાગી; પણ પોતાની ઊંઘમા ખલેલ પાડવા માટે ખાન તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો અને પાછો ઊંઘી ગયો. માણસ દાખલ થઈ શકે એટલું બાકોરું પડતાંજ મહારાજ ચિમણાજી બાપુજીને સાથે લઇને અંદર દાખલ થયા અને જ્યાં શાહિસ્તખાન સૂઈ ગયો હતો તે ઓરડા સુધી જઇ પહોંચ્યા. તેજ વખતે ખાનની સ્ત્રી જાગી જવાથી ખાનને તેણે ઉઠાડયો; પણ મહારાજે તરતજ તેના પર તલવારનો ઘા કર્યો અને આથી તેના હાથનો

માર્યાનો પોકાર પ્રસરતાંજ સર્વ સૈનિકો ગભરાઇ ઊઠ્યા. ત્યાં [illegible] ગડબડાટ થઇ રહ્યો. સર્વ ચોરને શોધવા લાગ્યા. મહારાજ [illegible] ક્યાં છે ? ચોર ક્યાં છે ? એવી બૂમો પાડતા પોતાનાં મનુષ્યો[illegible] મોટી ભીડમાંથી બહાર નીકળી ગયા. ઠેકઠેકાણેનાં મનુષ્યોને [illegible] ફરી સિંહગઢ તરફ પ્રયાણ કર્યું, તે વખતે સંકેતની શરણાઇ [illegible] શરણાઇ સાંભળતાંજ કાત્રજઘાટનાં ઝાડો પરની અને બગાન[illegible] ગડાં પરની મસાલો બળવા લાગી; શરણાઇ અને રણશિંગાં [illegible] લાગ્યાં. ખાનનાં માણસોને લાગ્યું કે, છાપો મારનારાં મનુષ્યો [illegible] રસ્તેજ નાસી ગયા છે, તેથી તેઓ સઘળા તેજ માર્ગે [illegible] બીજી તરફ મહારાજ પોતાનાં સર્વ મનુષ્યોસહિત સિંહગઢ પર [illegible] રૂપ જઇ પહોંચ્યા. ખાનનાં માણસો કાત્રજના ઘાટ તરફ [illegible] પ્રાતઃકાળમાં તેમને જણાયું કે, "ઝાડ પર અને બગાનને શિંગડે [illegible] બાંધી હતી, તે નિરર્થક હતી અને તેઓ ખોટે માર્ગે આવી [illegible] છે." આથી સર્વ નિરાશ થઇ પાછા ફર્યા. તેમને ખાતરી [illegible] [illegible]

[illegible]

ગયેલા હોવા જોઈએ. સિંહગઢ નીચે સર્વ એકત્ર થયા. મહારાજે તેઓ છેક કિલ્લા પાસે આવ્યા ત્યાંસુધી અટકાવ કર્યો નહિ. તેઓ પોતાની પાસેની તલવારો ઝુસ્સાબંધ ફેરવતા અને રણવાદ્યો વગાડતા ગઢ નજીક આવી પહોંચ્યા. તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ગમે તેમ કરીને પણ શિવાજી મહારાજને પકડી તેમનો જીવ લેવો; પરંતુ કિલ્લા પરથી તોપોના ગોળા આવતાંજ તેમના હોંસ ઊડી ગયા અને આમ-તેમ નાસવા લાગ્યા. હજારો સૈનિકો ત્યાં ને ત્યાંજ મરણને શરણ થયા. નિશાનવાળા હાથીને ગોળો વાગતાંજ તે મરણ પામ્યો. ત્યાં એવો કેર વર્તી રહ્યો કે, કોઇ કિલ્લા પાસે ઊભા રહેવાની પણ હિંમત કરતું નહોતું. "સૌ કરતાં જીવ વહાલો"-એ ન્યાયે સર્વ પોતપોતાનો જીવ કેવી રીતે બચાવવો, તેનીજ ચિંતામાં પડ્યા. મોગલસૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. તેઓ ઘેરો ઉઠાવી લઈ પાછા નાસી છૂટયા; એટલામાં બીજી તરફથી નેતાજી પાલકરે કર્તોજી ગુજરને પોતાના ઘોડેસવારોની એક ટુકડી આપી તેમના પર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એ ટોળાએ તેમના પર અકસ્માત્ હુમલો કરી ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી. ગુજરે મોગલોનું પુષ્કળ લશ્કર કાપી નાખ્યું. આ બનાવ તા. ૫ મી એપ્રીલ સને ૧૬૬૩માં બન્યો.

મોગલ લશ્કરની અતિશય પાયમાલી થયેલી જોઇ શાહિસ્તખાનને ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ. પુત્રના મૃત્યુથી તેનું હૃદય શોકદગ્ધ થયું હતું, તેમાં વળી પોતાના સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. ઘણા સૈનિકો કપાઇ મૂએલા હોવાથી હવે ખાનને હિંમત રહી નહિ. ચડાઈ આગળ ચાલુ રાખવાનું કિંચિત્ પણ ધૈર્ય રહ્યું નહિ. ખાન વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "શિવાજી મહારાજ દગાખોર છે. તે કયી વખતે શું કરશે તેનો નિયમ નથી; જીવ જવાનો વખત આવ્યો હતો પણ સદ્ભાગ્યે બચી જવાયું છે. સિંહગઢને ઘેરો નાખી બેસી રહીએ, તો આગળ વરસાદના દિવસો આવે છે. તે સમયે આપણા સૈનિકો રહી શકે નહિ. સૈનિકો પણ થાકયા છે. તેઓ પણ શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની વાતજ કહેવા દેતા નથી. બાદશાહના આગ્રહને લીધે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી લશ્કરનીજ વિનાકારણ પાયમાલી થશે. તેમનો કદી પરાજય થશે નહિ. મેં આટલો બધો સખ્ત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, છતાં શિવાજી મહારાજે મારા શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરી, મારો જીવ લેવાનો યત્ન કર્યાથી જણાય છે કે, આપણી છાવણીમાં વિદ્રોહ થયો છે. વિદ્રોહી થયેલા સૈનિકોને વિશ્વાસે યુદ્ધ ચાલુ રાખવું. એ પણ નિરર્થકજ છે. આપણી સ્થિતિ પણ અફઝુલખાનના જેવી થયા વગર રહેશે નહિ." એમ ધારી શાહિસ્તખાને સિંહગઢને પુનઃ ઘેરો નાખવાનું બંધ રાખ્યું અને શિવાજી મહારાજ નજીકજ હોવાથી પૂને રહેવું ભયભરેલું જાણી ત્યાંથી પોતાની છાવણી

ઉઠાવી લઇ પેડગાંવ જઇ રહ્યો.

ખાનને યશવંતસિંહ ઉપર સંપૂર્ણ વહેમ આવ્યો. તેમણે તેને બેદરકારી અને વિદ્રોહ માટે સખ્ત ઠપકો આપ્યો. ખાને ઔરંગજેબને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "આપણા સૈન્યમાં વિદ્રોહ થયો છે. યશવંતસિંહને શિવાજી મહારાજે લાંચ આપી વશ કર્યો છે, તેણેજ તેણે આપણી દુર્દશા કરી છે." બાદશાહને એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે, "શિવાજી મહા બળવાન છે. કોઇની કલ્પનામાં ન આવે તેવાં આશ્ચર્યજનક કાર્ય કરી મોટા મોટા શૂરા સરદારોનો નાશ કરવાનું તે ચૂકતો નથી. મેં તેના પર આટલું મોટું લશ્કર મોકલ્યું હતું, છતાં તેનું પરિણામ [illegible] આવ્યું નહિ, ઊલટું મોગલ બાદશાહીનું પાણી ઉતરી ગયું." ઔરંગઝેબને પોતાના દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવાની ચિંતા થઇ. શાહિસ્તખાન અને યશવંતસિંહ વચ્ચે અણબનાવ થયેલો જોઈ તેને દક્ષિણની વ્યવસ્થા સોંપવી યોગ્ય નહિ, એમ ધારી બાદશાહે બંનેને પાછા બોલાવી લીધા અને શાહજાદા મોઆઝિમને દક્ષિણનો સૂબેદાર નીમ્યો. શાહિસ્તખાન જેવા બળવાન સરદારનું અપમાન ન થાય તે માટે બાદશાહે તેને બંગાળનો સૂબેદાર નીમ્યો. યશવંતસિંહ [illegible] પામી મહારાજાને [illegible]

[illegible]

પ્રબળ થઈ ગયો હતો. તેની સાથે તે લડતો હતો. આ તક સાધીને મહારાજ કોલ્હાપુર અને કુંડાળા થઈને બેંગલોર સુધી આવ્યા. (મે સન ૧૬૬૩.) આ સમયના અંગ્રેજોના લખાણમાં એવું છે કે, "આ વખતે મહારાજ જે જે ગામ ગયા હતા, ત્યાંના લોકોને પોતાના તરફથી કોઇ પણ જાતનો ઉપદ્રવ કરવામાં નહિ આવે, એવા કોલ તેમણે આપ્યા હતા." આ વખતે બેંગલોરના લોકોએ તેમના થાણદાર પર હલ્લો કર્યો, આથી મહારાજને ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો અને ત્યાં જઇને તે લોકોને સજા કરી. તે ગામના વેપારીઓને લૂંટીને તે સ્થાનમાં પોતાનાં ૨૦૦૦ માણસો મૂક્યાં. મહારાજ કોંકણના બંદરની નજીક આવ્યા છે, એવા સમાચાર મળતાંજ સાંકળી, દિચોલી વગેરેના મુસલમાન થાણદારો નાસી ગયા. આ સમાચાર સાંભળીને આદિલશાહે વાડીના સાવંતોને લખી જણાવ્યું કે, તેમણે ફેંડેના સૂબેદારને મદદ કરવી અને રાજાપુર વગેરે સ્થળોમાંથી મહારાજનાં માણસોને હાંકી કાઢવાં; પણ આ આજ્ઞાનું પાલન કરવાની તેમનામાં લગારે હિંમત હતી નહિ.

प्रकरण १७ मुं—सुरत, वासिंलार वगेरेमां लूंट

યુદ્ધનો વિચાર બંધ કરી, યશવંતસિંહ ઔરંગાબાદ [illegible]
સ્વસ્થ થયા પછી શિવાજી મહારાજે કલ્યાણ અને દંડારાજપુરી [illegible]
પોતાનું સૈન્ય ભેગું કર્યું. સૈન્ય ભેગું કરવાનો ઉદેશ [illegible]
તદ્દન જાહેર પ્રસિદ્ધ કર્યો કે, વસઈ અને ચેઉલના ફિરંગીઓ [illegible]
સવારી કરવાની છે અને તેઓનો પરાજય કરવાને પુનઃ એક [illegible]
જુસ્સાભેર ચડાઈ થઈ જતી છે; પરંતુ લશ્કર ભેગું કરવાનો [illegible]
વાસ્તવિક ઉદેશ તો સુરત શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને લૂંટી [illegible]
નો હતો. એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં થોડાક ધનાઢ્ય શહેર હતાં. [illegible]
સુરત શહેરની પણ ગણના થતી હતી. [illegible]
શહેરમાં આવી હિંદુસ્તાન સાથે વ્યાપાર ચલાવતા હતા. [illegible]
[illegible] તેમાંના કેટલાક [illegible]

[illegible]

કાળજીપૂર્વક કાર્ય પરિપૂર્ણ થતું નથી. ચૂંટી કાઢેલા દશ હજાર માવળા યોદ્ધાસહિત મહારાજ સવારીમાં નીકળ્યા. તેમની સાથે મોરો-પંત, પ્રતાપરાવ ગુજર, વ્યંકાજી પંત, મકાજી આનંદરાવ, નિરોપંત, અણ્ણાજી પંત, દત્તાજી પંત, માનસિંહ મોરે અને રૂપાજી ભોંસલે હતા. પોતાનાં મનુષ્યોસહિત તેમણે કોંકણમાંથી સીધો સુરતનો માર્ગ લીધો.× સુરત ઉપર હુમલો લઇ જવાનો મોગલોને સંશય ન પડે તેથી તેઓએ બહાનું કર્યું કે, "અમે નાસિક તીર્થ જઈ ત્યાંથી મોરો પંતે હમણાંજ હસ્તગત કરેલો કિલ્લો તપાસવા જઈશું." ખોટું બહાનું બતાવી તેમણે ઉત્તર દિશામાં કૂચ કરી અને લાંબી મજલે પડાવ નાખતા નાખતા અચાનક સુરતથી ૨૮ માઇલ પર ગણદેવી નામનું ગામ છે, ત્યાં સુધી આવી પહોંચ્યા.

શિવાજી મહારાજ શહેર લૂંટવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાંજ શહેરના લોકો ગભરાઇ ગયા અને પોતાનાં બૈરાંછોકરાં લઇને તાપી નદીને સામે પાર નાસી જવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રીમંત લોકોએ કિલ્લેદારને લાંચ આપીને કિલ્લાનો આશ્રય લીધો. મહારાજ જ્યારે શહેરથી પાંચ માઇલનો અંતર પર આવ્યા, ત્યારે કિલ્લેદારે તેમની સાથે ખંડણી આપી સલાહ કરવાને માણસ મોકલ્યો; પણ મહારાજે તેને કેદમાં રાખી મૂકયો. આથી ઇનાયતખાન ઘણોજ ગભરાઇ ગયો અને શહેરના લોકોનું જે થવાનું હોય તે થાઓ, એમ ધારી એ બીકણ કિલ્લેદાર પોતાના કિલ્લામાં જઇને રહ્યો. શહેરના રક્ષણને વાસ્તે તેણે કશોજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

મહારાજ તારીખ ૬ઠ્ઠી જાનેવારી સને ૧૬૬૪ના દિવસે સુરત પાસે આવીને બરહાનપુર ભાગોળ બહારના બાગમાં ઊતર્યા. આગલી રાત્રે બે જાસુસોને પત્ર આપીને તેમણે શહેરમાં મોકલ્યા હતા. એ પત્રમાં એવું લખેલું હતું કે, "શહેરના સુબેદારે અને હાજી સૈયદ બેગ, બહારજી બોરા અને હાજી કાસમ નામના ત્રણ અતિ ધનાઢ્ય વેપારીઓએ પોતાની પાસે આવીને ખંડણીની રકમ નક્કી કરી જવી. જો તેમ કરવામા નહિ આવે, તો તમારૂં શહેર બાળીને ખાખ કરી નાખીશ." આ પત્રનો કંઇ પણ જવાબ મળ્યો નહિ. આથી મહારાજના ઘોડેસવારો શહેરમાં દાખલ થયા. એમ કહે-

---

× ઓર્મી લખે છે કે, પોતાનો પ્રપંચ કોઇના જાણવામાં ન આવે તે માટે મહારાજે ચેઉલ અને વસઇ આગળ બે છાવણી નાખી એવો ભાસ કરાવ્યો કે, એ બંને શહેરો ઉપર અમારે હુમલો કરવો છે. પછી વસઇની છાવણીમાંથી ચાર હજાર ઘોડેસવાર લઇને નીકળ્યા અને તે છાવણીમાં પ્રથમના જેવીજ વ્યવસ્થા રાખવાની અને રણવાદ્ય વગેરે વગાડવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી.

વામાં આવે છે કે, સુરત આગળ આવીને એમણે એવું જાહેર [illegible]
હતું કે, "શહેરના વેપારી વર્ગને ઉપદ્રવ કરવાનો પોતાનો જરા [illegible]
ઇરાદો નથી; પણ ઔરંગઝેબે પોતાના રાજ્ય પર સવારી [illegible]
ઘણી ખરાબી કરી હતી અને પોતાના કેટલાક સંબંધીજનોને [illegible]
કર્યો હતો, તેનું વેર લેવાને માટે હું આવેલો છું." મહારાજનાં મા[illegible]
જે વખતે શહેરમાં દાખલ થવા લાગ્યાં, તે વખતે કિલ્લા પરથી [illegible]
પર તોપોનો મારો શરૂ થયો; પણ તેમણે તેની પરવા કરી [illegible]
કિલ્લામાંના લોકો બહાર આવીને પોતાની લૂંટના કામમાં [illegible]
કરે નહિ, તે બદલ તેમને અટકાવવાને માટે મહારાજે [illegible]
બાંધીને પોતાનાં કેટલાંક માણસો બંદૂકો સાથે મૂક્યાં હતાં. [illegible]
ઘણોજ મજબૂત હતો અને તે સર કરી શકાય એમ હતું [illegible]
કિલ્લા પરની તોપોથી મહારાજનાં માણસોને વિશેષ નુકસાન [illegible]
નહિ. માત્ર શહેરનાં પુષ્કળ મકાનોનો નાશ થયો.

શહેરમાં દાખલ થઈને શેઠિયાઓનાં મકાનો કબજે કરી [illegible]
ચાર દિવસ સુધી લૂંટ ચલાવી. જે કોઈ પોતાની સંપત્તિ [illegible]
નહિ, તેને મારી નાખવાનો ભય બતાવીને તેની [illegible]
સર્વ લીધી. આ વખતે મહારાજના હાથમાં એક [illegible]
[illegible]

ારીનું મકાન હતું. અહીં પણ તેમણે લૂંટ કરી. સૈયદબેગ આ
મતે કિલ્લામાં સંતાઇ રહ્યો હતો; પણ તેના આ મકાનના રક્ષણ
ારે અંગ્રેજોએ પોતાનાં કેટલાંક માણસો મૂક્યાં હતાં અને તેથીજ
ની બાકી રહેલી સંપત્તિનો બચાવ થયો હતો એમ કહેવાય છે.
ુરત શહેરની તે વખતની અંગ્રેજોની વખારનો મુખ્ય માણસ સર
ઑફ્ઝેન્ડન કરીને હતો. શિવાજી મહારાજ સુરત લૂંટવાને આવે છે
એવા સમાચાર મળતાંજ તેણે નાસી ન જતાં બચાવની સંપૂર્ણ
તૈયારી કરવા માંડી. વહાણો પરના ખલાસીઓ વગેરે મળીને આશરે
૧૪૦ અંગ્રેજો અને ૬૦ દેશી સિપાઈઓને બંદૂકો વગેરે આપીને
તેણે તૈયાર કર્યા અને વહાણ પરની તોપો લાવીને પોતાની વખારની
આજુબાજુ ગોઠવી દીધી. એની ગોઠવણ એવી રીતે કરી હતી કે,
મરાઠાઓ જો વખાર ઉપર હલ્લો કરવાને આવે તો તોપોનો મારો
એવી રીતે શરૂ કરી શકાય કે, તેઓ આગળ આવી શકે નહિ. મહા-
રાજ શહેરમાં આવ્યા તે પહેલાં એણે એવું જાહેર કર્યું હતું કે,
મરાઠાઓ સાથે ટક્કર લેવાને તે સંપૂર્ણ તૈયાર છે. પછી ઉપર
જણાવ્યા પ્રમાણે સૈયદ બેગનું મકાન લૂંટવામાં પણ તેમણે હરકત
કરી; એથી મહારાજને ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે ઑફ્ઝેન્ડનને
એવો સંદેશો કહાવ્યો કે, "કાં તો તમે અમને ત્રણ લાખ રૂપિયા
મોકલી આપો અથવા અમને સૈયદ બેગનું મકાન લૂંટવા દો. જો આ
એમાંથી એક પણ વાત તમે નહિ કરો, તો હું પોતે ત્યાં આવીશ
અને તમારા એકે એક માણસની કતલ કરીશ." આનો તેણે એવો
જવાબ મોકલ્યો કે, "એમાંની એક પણ વાત કરવાને હું તૈયાર નથી.
તમારી મરજી પડે ત્યારે ચઢી આવજો." તેના આ ઉત્તરથી તેને
સજા કરવાનું મહારાજ ચૂકત નહિ, પણ તેમને ખબર હતી કે તેની
સાથે લઢવામાં કંઇ ખાસ ફાયદો નથી. એમાં આપણને જેટલું
નુકસાન થાય તેથી વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ નથી. તે ઉપરાત
મોગલોનું સૈન્ય આવી પહોંચે તે પહેલાં કરેલી લૂંટ પોતાના કિલ્લા-
માં પહોંચાડવાની પણ તેમની ખાસ ધારણા હતી. આવો વિચાર
જો તેમના મનમાં આવ્યો ન હોત, તો આ સો દોઢસો અંગ્રેજોની
ખબર લઇ નાખવી, એ કંઇ તેમને માટે મુશ્કેલ નહોતું. બીજું મહા-
રાજને એમ પણ લાગતું હતું કે, બને ત્યાંસુધી આ અંગ્રેજ
વેપારીઓને ત્રાસ આપવો નહિ. એનું એક ઉદાહરણ છેઃ મહારાજ
જે વખતે શહેરમાં દાખલ થયા તે વખતે ઍન્ટની સ્મિથ નામનો
એક અંગ્રેજ ડચ લોકોના વહાણ પરથી ઊતરી કિનારે આવતો હતો,
તેને મહારાજનાં માણસોએ કેદ કર્યો. આ અંગ્રેજ મહારાજની
છાવણીમાં બીજા કેદીઓની સાથે ત્રણ દિવસ સુધી કેદ રહ્યો હતો.
ત્રીજે દિવસે તેનો એક હાથ કાપી નાખવાની મહારાજે આજ્ઞા કરી

ત્યારે તેણે હિંદુસ્તાની ભાષામાં કહ્યું કે, મારો હાથ કાપો ઘે તેના કરતાં મારું માથુંજ કાપી નાખો. આથી તેના માથા પરથી ટોપી ઉતારવામાં આવી. તેનું માથું જોતાંજ તે અંગ્રેજ છે એમ મહારાજે જાણ્યું અને તેને ન મારવાની આજ્ઞા કરી. પછી એક સરિરો કરી તેને ઓક્ઝેન્ડન પાસે મોકલ્યો; પણ તેનો જવાબ આપવા ઓક્ઝેન્ડને તેને પાછો મોકલ્યો નહિ. આ અંગ્રેજે શિવાજીની [illegible] હકીકત નજરોનજર જોઈ હતી. તે જણાવે છે કે, "મહારાજ [illegible] તંબુમાં બેસતા હતા અને જે માણસ પર એવો આરોપ હોય કે 'આ માણસ પોતાનું દ્રવ્ય ક્યાં સંતાડ્યું છે, તે બતાવતો નથી' તેના હાથ કે માથું કાપી નાખવાને તેઓ તરતજ હુકમ કરતા હતા."

આ શહેરની લૂંટ ચાલતી હતી, ત્યારે મહારાજે લોકોને [illegible] ઉગ્ર સ્વરૂપ બતાવ્યું ન હતું. તે વખતે સુરતમાં રેવરંડ [illegible] નામનો એક કાપુચિયન પાદરી રહેતો હતો. [illegible] તેનું મકાન બતાવ્યું. પણ મહારાજે તે મકાન ઉપર [illegible] નહિ. મહારાજે તે વખતે એવું કહ્યું કે, આ પાદરી લોકો [illegible] રજુ [illegible] હોય છે. માટે તેમને હેરાન કરવા તે ઠીક નથી. [illegible] વાત એવી છે કે, તે વખતે એક મોહનદાસ પારેખ [illegible] લોકોના દલાલ ત્યાં રહેતા હતા. તે પણ [illegible] [illegible]

[illegible]

કરીએ ?" એટલે તે માણસે કહ્યું: " અમે કંઈ બાયલા નથી. મારે તમને હજુ કંઈક કહેવાનું છે." એમ કહીને પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલું ખંજર એકદમ બહાર કાઢીને તે મહારાજ ઉપર ધસી ગયો, પણ તે વખતે મહારાજની પાસે નાગી તલવારે એક શિલેદાર ભો હતો તેણે તેનો ખંજરવાળો હાથ કાપી નાખ્યો; પણ તે એટલા ુસ્સાથી આગળ વધ્યો હતો કે, તેના તે ઠૂંઠા હાથનો ધક્કો વાગવાથી હારાજ અને તે માણસ ઉભય ભોંય પર પડ્યા. મહારાજનાં માણસો- ે તેને ત્યાંજ ઠાર કર્યો અને ગુસ્સાના આવેશમાં કેદ કરી આણેલા ાણસોની પણ તેમણે કતલ કરવા માંડી; પણ મહારાજે તે લોકોને ામ કરતા અટકાવ્યા.

મહારાજ સુરત શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી સાતઆઠ દિવસ બાદ મોગલોનું સૈન્ય ત્યાં આવીને દાખલ થયું. ત્યાંસુધી મહારાજના પાછા આવવાના ભયથી નાસી ગયેલા લોકો શહેરમાં પાછા આવ્યા ન હતા. મોગલોનું સૈન્ય આવવાથી નાસી ગયેલા લોકો ધીમે ધીમે પાછા આવવા લાગ્યા. ઇનાયતખાન કિલ્લામાં સંતાઇ ગયો હતો, તે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે લોકોએ તેનો ઘણોજ તિરસ્કાર કર્યો અને અંગ્રેજોએ આ વખતે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે બદલ લોકોએ ઑક્ઝેન્ડનનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં. એમ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજ લોકોના શૌર્યને લીધે તેમની વખારની આસપાસ આવેલો શહેરનો ભાગ બચી જવા પામ્યો હતો. મોગલ સેનાપતિ જ્યારે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે સર ઑક્ઝેન્ડન તેની મુલાકાત માટે ગયો અને તેના પગ આગળ પોતાના હાથમાંથી બંદૂક મૂકી દઇને તે બોલ્યો કે, "હું મારા હાથમાંના શસ્ત્રો હવે તમારી આગળ ધરી દઉં છું. હવે આ શહેરનું રક્ષણ કરવું એ તમારા હાથમાં છે." તે સેનાપતિએ તેનાં વખાણ કરીને કહ્યું કે, "તમને શિરપાવ અને ઘોડા આપી તમારી કમ્મરે તલવાર બાંધીને સત્કાર કરવો મારે માટે ઉચિત છે." આ સાંભળી તેણે કહ્યું કે, " એ બધું તો સૈનિકને માટે યોગ્ય છે, હું કંઇ સૈનિક નથી. હું તો માત્ર એક વેપારી છું અને અમારા વેપાર માટે બાદશાહ તરફથી સગવડ મળે એવી વ્યવસ્થા થવા માટે મારી વિનંતી છે. " સુરતના વેપારીઓને આટલું બધું ભારે નુકસાન થયું તે બદલ ઔરંગઝેબે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે સર્વના આયાતમાલ ઉપર એક વર્ષને માટે જકાત માફ કરી. ડચ લોકોએ અને અંગ્રેજોએ જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે બદલ તેમના માલ ઉપર એક ટકો જકાત માફ કરી. ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીના વ્યવસ્થાપકે સર ઑક્ઝેન્ડનને તેના શૌર્યની કદર તરીકે એક સુવર્ણનો ચાંદ આપ્યો.

સુરતથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજને શાહજીરાજાના

મૃત્યુના અત્યંત શોકજનક સમાચાર મળ્યા, તેથી કેટલાક દિવસ શોકમાં અને પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં વીત્યા. એ સમયે મહારાજ સિંહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા. પિતાની ઉત્તરક્રિયા પરિપૂર્ણ થયા પછી તેઓ પાછા રાયગઢ ઉપર ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે રાજ્યકારભારની અને જુદાં જુદાં ખાતાંની સુવ્યવસ્થા કરી. શાહજીના મૃત્યુ પછી મહારાજે પોતાના નામ પાછળ "મહારાજ"નો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા.

એ સમયે શિવાજી મહારાજ તદ્દન સ્વસ્થ હતા, તેમ છતાં તેમના મનુષ્યો મોગલોની હદમાં એકસરખું તોફાન મચાવી રહ્યાં હતાં. નેતાજી પાલકર પોતાના ઘોડેસવારો સહિત આઠ મહિના મુસાફરીમાં [illegible] વર્ષાકાળના આરંભમાં પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો આવતો હતો. મહારાજનો વહાણો પણ કંઈ સ્વસ્થ પડી રહ્યાં નહોતાં. સમુદ્રમાં વેપારીઓનાં [illegible] મછવા કે વહાણ નજરે પડતાં તેને લૂંટી લાવવાનું [illegible] વવાનું કામ સર્વદા ચાલુ હતું. મોગલોનાં વહાણોમાં મક્કે [illegible] યાત્રાળુઓ મુસાફરી કરતા, તેમાંથી શ્રીમંત યાત્રાળુઓને પકડી [illegible] દંડ વસૂલ કરતા. શિવાજી મહારાજે જાતની ઉપરાંત અહમદનગર [illegible] હુમલો કરી ત્યાંનાં બજારો લૂટ્યાં અને ઔરંગાબાદ પર [illegible] પ્રાંત પુનઃ લૂંટી ઉજ્જડ કરી નાખ્યો.

મહારાજ એ કાર્યમાં ગૂંથાયેલા હોવાનું જાણી [illegible] વિજાપુર-સરકારના બે સરદાર રહેતા હતા તેમણે મહારાજ [illegible] મેળવેલું તહનામું રદ કરી કોંકણપટ્ટી પાછું પોતાના [illegible] [illegible]

બાજુએ વિજાપુર-સરકારના દેશમાં લૂંટફાટ કરવા મોકલ્યા. મહારાજે એક તરફથી તે સરકારને નિર્બળ બનાવી બીજી તરફથી તેમનાં બાર્સિલોર વગેરે ધનાઢ્ય શહેર લૂંટવાની યુક્તિ રચી. જળમાર્ગે બાર્સિલોર શહેર જવાનો નિશ્ચય કરી મહારાજે માલવણના સિંધુદુર્ગ પાસે એક મોટું લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરાવ્યું. પોતાની યુક્તિ તદ્દન ગુપ્ત રાખવા માટે તેમણે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, જુંજારમાં મોગલોની છાવણી પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવામાં આવે છે. અન્ય મનુષ્યોને ભૂલથાપ આપી મહારાજ એકદમ માલવણ આવી પહોંચ્યા અને વહાણમાં બેસી બાર્સિલોર* શહેર તરફ ગયા. શહેર આગળ આવી પહોંચ્યા પછી સૂર્યોદય થતાંજ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંની પ્રજા તદ્દન અસાવધ હતી. તેમના પર કોઇ શત્રુ સમુદ્રમાર્ગે ચડી આવશે, એ તેમના સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. તેમણે એક દિવસમાં સમસ્ત શહેર લૂંટી ઉજ્જડ કર્યું. કહેવામાં આવે છે કે, સુરત શહેરની પેઠેજ એ શહેરમાંથી પણ તેમને પુષ્કળ લૂંટ મળી. એ લૂંટમાં મળેલા માલની કિંમત લગભગ બેત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલી થતી હતી.

એ શહેર લૂંટયા પછી મહારાજે ત્યાંથી કૂચ કરી કડવાલ, સિદ્ધેશ્વર, મિરજ, અકોલા, કોદ્રા, હુમાઉદ વગેરે સ્થળો સર કરી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી. તેમણે ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરનું સ્થાન તાબે લઇ ત્યાંનાં દેવસ્થાનનાં દર્શન કર્યાં અને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. બેદનૂર પ્રાંતમાં શિવાપ્પા નાયક નામક એક જાગીરદાર સ્વતંત્ર થઇ પડ્યો હતો. તેની જાગીરમાં જતા પહેલાં મહારાજે તેને કહાવી મોકલ્યું હતું કે, "અમને પ્રતિવર્ષે કંઇક નજરાણું આપી તમારો વકીલ અમારા દરબારમાં રાખવો." પરંતુ અભિમાની સરદારે તે માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે, "મારી પાસે નજરાણું લેવાની તમારામાં શક્તિ હોય તો અહીં આવીને લેવું." સરદારનો ઉચ્છૃંખલતા ભરેલો ઉત્તર મહારાજ સહન કરી શક્યા નહિ. જે સમયે મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રાંતો પર સવારી કરી એક પછી એક થાણાં સર કરવા માંડ્યાં, તે સમયે નાયક સરદાર ગભરાયો. તેણે તત્કાળ મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો અને તેની સાથે એક લાખ રૂપિયાનું જવેરાત તથા મૂલ્યવાન પોશાક ભેટ મોકલ્યો. નાયક સરદાર અતિશય નમ્રતા અને સ્નેહભાવ બતાવી મહારાજની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને તેણે કબૂલ કર્યું કે, "હું પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા ખંડણી ભરીશ." તેની નમ્રતા અને કબૂલતથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા. મહારાજે તેને અભયવચન આપી તેની જાગીરમાં ઉમાજી પંતને પોતાના વકીલ તરીકે મોકલ્યો. આ વખતે સોમરાણીનું થાણું એક જમાદારને હવાલે હતું

* કેટલીક બખરમાં એ શહેરનું નામ બાસનર છે. શિ. દિ. માં એનું નામ હરહસનર છે. રાયરીની બખરમાં ફક્ત હસનર છે.

તે તેણે મહારાજને સ્વાધીન કર્યું.

ગોકર્ણથી આવ્યા પછી મહારાજે બારજ વહાણ રાખીને બાકીનાં ઘણાંખરાં વહાણો પાછાં મોકલી દીધાં અને ચારહજાર સ્વાર સહિત આગળ કૂચ કરી બીજાં કેટલાંક વેપારી શહેરો લૂંટી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી. એ સમયે મહારાજ કારવાર પાસે આવ્યા. તેમના ત્યાં આવવાના સમાચાર સાંભળીને ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીઓએ પોતાનો સર્વ રોકડ અને બીજી લઈ જવા યોગ્ય વસ્તુઓ લઈ જઈને [illegible] તના એક વેપારીનું વહાણ હતું, તેમાં ભરી અને પોતે પણ તેમાં જઈને રહ્યા. તે વખતે શેરખાં પોતાનાં પાંચસો માણસો સહિત ત્યાં આવી ચડ્યો હતો. તેણે મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, "જો તમે [illegible] ઉપર હુમલો કરશો તો તેનું રક્ષણ કરવામાં અમે પણ [illegible] નહિ." મહારાજે જવાબ દીધો કે, "અંગ્રેજ લોકો [illegible] છે. મારે તેનો બદલો લેવો છે." શેરખાંએ આ બીના અંગ્રેજ વેપારીઓને જણાવ્યો. તેનો જવાબ તેમણે એવો આપ્યો કે, "અમારા તરફથી તો પૈસાને બદલે [illegible] ન [illegible] કરવામાં આવશે." આ હકીકત જાણીને મહારાજને [illegible] આવ્યો અને અંગ્રેજોને પકડવા [illegible] નહિ. [illegible] કર્યો. તેમનો આવો નિર્ણય [illegible] વેપારીઓ પાસેથી [illegible] અને [illegible] પકડ લેવા અને તે મહારાજને આપ્યા. [illegible]

[illegible]

प्रकरण १८ मुं–जयसिंहमीरजा राजानी सवारी

દક્ષિણની ચડાઇમાંથી રાયગઢ પર પાછા આવતાંજ મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, ઔરંગઝેબે જયપુરના જયસિંહમીરજા રાજા તથા શેરખાન નામક પોતાના બે સરદારને વિશાળ સૈન્ય તથા યુદ્ધોપ-ગી પુષ્કળ સામાન અને સરંજામ આપી રાયગઢ પર ચડાઇ કરવા ડક્યા છે. શાહિસ્તખાન પરાજય પામી પાછો ગયા પછી અને શવંતસિંહ નિર્બળ થઇ છાવણીમાંજ સ્વસ્થ બેસી રહ્યા પછી ઔ-ંગઝેબ મહારાજ પર અતિશય ક્રોધાયમાન થયો હતો. મહારાજના ાશ માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવાનું કામ તેણે એટલું બધું લંબાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, એ સમયે તેને પોતાનીજ સુરક્ષિતતા જણાતી નહોતી. પિતાને કારાગૃહમાં પૂરી અને બંધુઓને મારી નાખી બાદ-શાહ દિલ્હીની રાજગાદી પચાવી પડયો હતો, તેથી કયે સમયે કેવી પરિસ્થિતિ થઇ પડશે તેનો નિયમ નહોતો. મોઆઝીમને દક્ષિણના સૂબાની પદવી પર મોકલ્યો હતો; પણ તેના તાબામાં મોટું લશ્કર આપી શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામા આવે તો તે શું કરશે તેનો નિયમ નહોતો. ઔરંગઝેબને હમેશાં ભીતિ રહેતી કે, " મારા પિતા સાથે મેં જેવું વર્તન ચલાવ્યું છે, તેવુંજ વર્તન મારી સાથે મારો પુત્ર ચલાવવા ચૂકશે નહિ." તેથી તેણે યોજના કરી હતી કે, ઉત્તરમાં બરોબર સ્થિર–સ્થાવર થયા પછી અને પોતાની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે સ્થાપિત થયા પછી દક્ષિણમાં સ્વયં પોતેજ મોટું સૈન્ય લઈ સવારી કરવી અને શિવાજી મહારાજનો તથા આદિલશાહીનો એકદમ નાશ કરવો. વળી તેને એમ પણ જણાયું કે, " શિવાજી મહારાજે શાહિસ્ત-ખાનને અચાનક પકડી ગભરાવી નાખ્યો, તેમાં તેણે કંઇ પુરુષાર્થ કર્યો કહેવાય નહિ. વિજાપુર સરકારની દુર્બળતાને લીધેજ તેનો નાશ થયો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મારી આગળ તે મગતરા જેવો છે. તેને પકડી મસળી નાખતાં મને વિલંબ થશે નહિ." ઔરંગઝેબ શિવાજી મહારાજને " પહાડ કા ચુહા " કહેતો હતો. ઔરંગઝેબને શિવાજી મહા-રાજના વાસ્તવિક બળ–સામર્થ્યની કલ્પના નહોતી, તેથી તે તેમને ઘણા દિવસથી એક સામાન્ય પુરુષ જેવો જાણતો હતો.

મહારાજે મોગલોના પ્રાંતોમાં લાગલાગટ તોફાન મચાવી તેમનાં

ઘણાં થાણાં તાબે કરી લીધાં હતાં. સુરત શહેર લૂંટ્યું, [illegible] નામ સાથે "રાજા" શબ્દ જોડી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા વગેરે બાબતો જાણી ત્યારે ઔરંગઝેબને તેમના પર ક્રોધ ચઢ્યો હતો. તેમાં વળી મહારાજે લશ્કરી વહાણો તૈયાર કરાવી મક્કે હજ કરવા જનાર મોગલ અને મુસલમાન યાત્રાળુઓના વહાણો પણ લૂંટવાની ધમાચકડી ચલાવી હતી, તેથી બાદશાહે અતિશય ક્રોધે થઈ પોતાના ધર્મવિરુદ્ધ કૃત્ય કરનાર કાફરનો એકદમ નાશ કરવાના નિશ્ચયથી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મીરઝા રાજા જયસિંહ અને દિલેરખાનને મોટું સૈન્ય આપી મોકલ્યા. એ ચડાઈમાં ઔરંગઝેબે બે સરદારો મોકલ્યા તેનું કારણ એ હતું કે, "બેમાંથી એકાદ સરદાર રાજદ્રોહી થશે તો બીજો સરદાર પોતાની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તે." શત્રુના સરદારો સાથે મળી જઈ તેમને રાજદ્રોહી બનાવવાની [illegible] શિવાજી મહારાજ નિપુણ હતા, તે પણ ઔરંગઝેબ જાણી [illegible] હતો. દિલેરખાનને ઔરંગઝેબે ગુપ્ત રીતે કહ્યું કે, "જયસિંહ હિંદુ [illegible] શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈને કંઈ પ્રપંચ રચે નહિ, તે [illegible] કાળજી રાખજો. દેખરેખ રાખવી, તમામ [illegible] અને વિશ્વાસ [illegible] પડવું નહિ" [illegible] સરદારો પર ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ [illegible] [illegible] તેમને આ રસ્તા કર્યા હતા.

કહેવાય છે કે, મહારાજના [illegible]

[illegible]

ાજીનો પરાજય કરવા માટે શૂરવીર યોદ્ધા અને બહાદુર સિપાઈ-
 નું લશ્કર મોકલવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે તમારા તરફથી
ડું લશ્કર મોકલવું અને બંનેના લશ્કરે એકત્ર થઈ શિવાજીરૂપી
ળા સર્પનો શિરચ્છેદ કરી તેની નાલાયકીભરેલી વર્તણુંકનું વેર લેવું.
સર્વ લૂંટતોફાનનો કાંટો માર્ગમાંથી ઉખેડી નાખવો જોઈએ. એ
માણે કર્યા સિવાય તેનો મદ ઊતરશે નહિ. અતિશય ઉપદ્રવ કર-
ાર કાંટો બળવાન થાય, તે પહેલાંજ તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા
સિવાય સર્વત્ર સ્વસ્થતા થશે નહિ. એ સલાહ જો આપને પસંદ
ડશે તો આપણુ બંને-બાદશાહ-વચ્ચે નિર્મળ મિત્ર-સંબંધ બંધાશે
અને કોઈ પણ પ્રકારનું કપટ કે વૈર રહેશે નહિ."* ઔરંગઝેબની
સલાહ પસંદ પડવાથી આદિલશાહે સહાયતા આપવાનું વચન આપ્યું;
તેમજ ખવાસખાનને પ્રચંડ લશ્કર સહિત મહારાજ તરફ મોકલી
દીધો.× એ સરદારને મહારાજે વિકટ સ્થળે પકડી તેની સાથે શૌર્ય-
પૂર્વક યુદ્ધ કર્યું અને તેનો પરાજય કરી વિજાપુર પાછો મોકલી
દીધો, એ હકીકત પાછળ જણાવેલી છે.

જયસિંહમીરઝા રાજા અને દિલેરખાનને ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં
પાછા મોકલ્યા ત્યારે મોઆઝિમ અને યશવંતસિંહને દિલ્હી પાછું
ફરવું પડ્યું. તેમને પાછા બોલાવવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને હાથે
કંઈ પણ પરાક્રમ થયું નહોતું; તેમનામાં શિવાજી મહારાજને દાબમાં
રાખવા જેટલું કિંચિત્ પણ બળ નહોતું. વળી બાદશાહને વહેમ
આવ્યો હશે કે, કદાચિત્ તેઓ શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈ
ઊલટું તેમની ઇચ્છાનુસાર લૂંટફાટ કરવા દેતા હશે. નવા મોકલેલા
સરદારોને ઔરંગાબાદના સૂબા નીમી તેમને બે કાર્ય સોંપ્યાં હતાં.
એક એ કે, તેણે શિવાજી મહારાજને પાયમાલ કરવા અને બીજું એ કે,
વિજાપુર-સરકાર તરફથી સમયોચિત ખંડણી ભરાતી નથી, તે તેમની
પાસેથી વસૂલ કરવી; તેમજ તેઓએ પુનઃ મોગલો સાથે વિરોધ
પ્રકટ કર્યો હતો, તેથી શિવાજી મહારાજની ખબર લીધા પછી તે
સરકારનો પરાજય કરવો.

એ બંને સરદારો ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૫ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં
દિલ્હીથી નીકળી નર્મદા નદી ઊતરી દક્ષિણ તરફ આવ્યા. ત્યાંસુધી
મહારાજને તેમની સવારીની ખબર મળી નહોતી; કારણકે મહારાજ
તે સમયે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા હતા. મોગલ સરદારોએ પ્રથમ

* મોડક્કૃત આદિલશાહીનો ઇતિહાસ. (મરાઠી ભાષામાં)
પૃ. ૨૧૨.

× મુસલમાન ઇતિહાસકાર લખે છે કે, એ યુદ્ધમાં મહારાજનો
પરાજય થયો; પરંતુ બખરકાર લખે છે કે, મહારાજને જય મળ્યો હતો.

ઔરંગાબાદ જઇને સૂબાની વ્યવસ્થા કરી અને ત્યાર પછી [illegible] પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી પુરંદરના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. [illegible] ઉપરીપણું દિલેરખાનને સોંપી જયસિંહે સિંહગઢને ઘેરો નાખ્યો. [illegible] કેટલુંક લશ્કર રાયગઢ તરફ મોકલી દીધું.

એટલામાં મહારાજ કિનારે આવી પહોંચ્યાથી તેઓ [illegible] રાયગઢ ગયા અને ચડી આવેલા પ્રબળ શત્રુઓ સાથે [illegible] કરવું, તે સંબંધી સલાહ-મસલત કરવા માટે પોતાના મુખ્ય [illegible] રાયગઢ પર બોલાવ્યા. એ સમયે નેતાજી પાલકર ઉપર [illegible] ઈતરાજી થઇ હતી. તેનું કારણ એ હતું કે, શત્રુ આપણા [illegible] આવ્યો, તે વખતે તેના પર દૃષ્ટિ રાખી તેને પોતાનાથી [illegible] આપવાનું કામ નેતાજીનું હતું; છતાં તે કાર્ય છોડી [illegible] સવારો સહિત તે ધણે વેગરોના પ્રાંતોમાં નીકળી ગયો [illegible] કહે છે કે, તેને જયસિંહે પુષ્કળ લાલચ આપવાથી તેને [illegible] તરફ ફિતૂરી નાખી. મહારાજે તેને તાકીદ પણ [illegible] કરી [illegible] વખતે [illegible] આવ્યો નહિ. [illegible] તેના પર ગુસ્સો [illegible] અને તેનો [illegible] લઇ તે [illegible] ગુજરને આપ્યો. [illegible]

[illegible]

સરદારોના સંબંધમાં બનવો શક્ય નહોતો. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે, તેઓ કોઇ પણ રીતે આપણા પર વિશ્વાસ રાખશે નહિ. જયસિંહ જેવા ચતુર, દક્ષ અને યુદ્ધકાર્યમાં કસાયલા વીરપુરુષ પાસે આપણી કંઇ પણ ચાલાકી ચાલશે નહિ.× સ્વધર્મ અને સ્વદેશસ્વાતંત્ર્ય સંબંધી તેમની સાથે વાતચીત કરી, લાખો ઉપાય કરી તેમને આપણા પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો દિલેરખાન આપણો છળપ્રપંચ ચાલવા દેશે નહિ. મહારાજ ચારે દિશાએથી ઘેરાઈ ગયા હતા. તાબાના નોકરોની સલાહ લેતાં તેમણે પણ એવાજ ઉદાસીનતાભરેલા વિચાર બતાવ્યા. હવે શું કરવું, તેના વિચારમાંજ મહારાજ લીન થઇ ગયા હતા. તેજ સમયે તેમના શરીરમાં દેવીએ સંચાર કર્યો અને કહ્યું કે, "પુત્ર! આ પ્રસંગ અતિ વિકટ છે; જયસિંહરાજાનો પરાજય તારે હાથે થતો નથી; તારે તેની મુલાકાત લેવી પડશે. બાદશાહની મુલાકાત માટે દિલ્હી જવું પડશે, ત્યાં ભયંકર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ હું તારી સાથે તારા સંરક્ષણ માટે આવું છું. તને સંકટમાંથી મુક્ત કરી પુનઃ સ્વરાજ્યમાં લઇ આવીશ. રાજા! તને વિજય અપાવીશ. એ સંબંધી કિંચિત્ પણ ચિંતા કર નહિ." દેવીનાં વાક્યો ચિટનીસ અને કારભારીએ લખી રાખ્યાં હતાં. મહારાજને ચૈતન્ય આવ્યું, ત્યારે તે વાક્યો વાંચી સંભળાવતાં તેમને અતિશય આનંદ થયો.

જયસિંહે સિંહગઢ અને પુરંદરના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યા પછી તે કિલ્લા સામે પોતાના લશ્કરની છાવણી નાખી હતી. તે મહારાજનાં સર્વ કૃત્યો સારી પેઠે જાણતો હતો. સ્વધર્મરક્ષા અને સ્વરાજ્યસ્થાપના માટે મહારાજ અહર્નિશ જે ઉદ્યોગ કરે છે તે સ્તુતિપાત્ર છે, એમ પણ તેને લાગતું હતું. એવા પવિત્ર કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થયેલા તેજસ્વી પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરતાં તેમાં જય મેળવવાની પણ તેને ખાતરી નહોતી. રજપૂત સરદાર જાણતો હતો કે, મહારાજ પાસે સદ્હેતુની સિદ્ધિ કરવા માટે મન, વાણી અને કર્મ વડે યુદ્ધ કરનારા સર્વ યોદ્ધાઓ તૈયાર છે. અને સર્વ યોદ્ધાઓ તેમની સાથે પ્રમાણિકપણે અને બહાદુરીથી વર્તી, સ્વપ્રાણનું બલિદાન આપવા સર્વદા તૈયાર રહે છે. એવા પ્રબળ પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરવાનું મુલતવી રાખી તેમને કોઇ પણ

× સ્કોટ વેરિંગ લખે છે કે, જયસિંહને મારી નાખવા માટે મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને મોકલ્યો હતો. પ્રતાપરાવે જયસિંહ પાસે જઇ નોકરી માગી. તે સરદારે તેને નોકરી આપી. ગુજર હમેશાં જયસિંહની પાસે ને પાસેજ રહી તેની સેવા કરતો હતો. એક દિવસ જયસિંહ પાસે ઘણાં મનુષ્યો નહોતાં તે વખતે લાગ જોઇને તેણે તેના પર હુમલો કર્યો; પરંતુ પાસેના લોકોએ તેને તત્કાળ પકડી લઇ નિઃશસ્ત્ર કર્યો. જયસિંહે તેને કંઇ પણ શિક્ષા ન કરતાં છોડી દીધો.

રીતે વશ કરી લઇ, પોતાની આબરૂ બચાવી બાદશાહની નોકરી [illegible] જેવું કરવું, એવો વિચાર તેમણે કર્યો. વળી તેમણે એવો પણ [illegible] કર્યો કે, "અફઝુલખાન, શાહિસ્તખાન વગેરે સરદારોની જેવી [illegible] થઇ તેવી આપણી પણ અવદશા થશે, એમાં શંકા નહિ." [illegible] પત્ર મૂક્યો ત્યારથી તેને એવી બીક લાગી હતી, તેથી [illegible] એક વખત પોતાની નોકરી બજાવી મહારાષ્ટ્રમાંથી પાછું ભરવાં, એવું તેના મનમાં આવ્યું હતું.* જયસિંહે [illegible] શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખી મોકલી જણાવ્યું કે, "[illegible] એમ અતિ બળવાન બાદશાહ છે. તેમની સાથે તમારે બાંધવી એજ ઉચિત છે. તેની સાથે શત્રુત્વ કરવાથી પરિણામ [illegible] આવશે નહિ. અમે જેમ જયપુરના રાજા છીએ તેજ પ્રમાણે ઉદેપુરના સિસોદિયાના વંશજ છો. તમે ઉચ્ચ વંશમાં જન્મ્યા [illegible] હિંદુધર્મનું તમને સંપૂર્ણ અભિમાન છે, એ જોઇ મને [illegible] થાય છે સ્વધર્મરક્ષાર્થે અને સ્વતંત્રતા[illegible] તને [illegible] કર્યો છે, તેમાં મારી ન પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. તમારું [illegible] નવા હનેશા ટકાવી રાખવી, એજ મારી [illegible] છે. [illegible] તમારો વિચાર જણાવશો."

જયસિંહ તરફથી [illegible] આવતા શિવાજી મહારાજની [illegible] [illegible]

આપના પર આધાર રાખવાથીજ મારો વાંચ્છિત હેતુ પરિપૂર્ણ થઇ મારૂં સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થશે, એમ મને જણાય છે. મને આપના ચિરંજીવી રામસિંહ રાજા જેવોજ સમજી આપે મમતાપૂર્વક પત્ર લખ્યો, તેથી મારા હૃદયમાં અતિ સંતોષ થયો છે. મારી એવી વૃત્તિ થવાનું કારણ માત્ર એક જગદંબાજ જાણે છે. તમારૂં દિલ્હીથી દક્ષિણમાં આગમન થયું એજ ઘણું સારૂં થયું છે. મારા મનના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે એવી મને ખાતરી થઈ છે; મારો સર્વ ભય નષ્ટ થયો છે; મન અતિશય પ્રફુલ્લિત થયું છે; આપ શિરછત્ર છો; ક્ષાત્રધર્મના સંરક્ષણકર્તા છો; મારા પર બાદશાહની ઇતરાજી થઈ છે; શી રીતે વર્તવું તે સમજાતું નથી; અમે રાતદિવસ એજ ચિંતા કરીએ છીએ. બાદશાહ સર્વના માલિક છે એ વાત સત્ય;-પરંતુ ક્ષાત્રધર્મનો અવરોધ થયો છે; પૃથ્વીમાં અધર્મ થઈ રહ્યો છે; વિધર્મીઓએ ઉન્મત્ત થઇ આપણા ધર્મનો નાશ કરવા માંડયો છે; સર્વ પુણ્યક્ષેત્રોને ભ્રષ્ટ કરી તે સ્થળે ગોવધ થવા લાગ્યો છે; દેવાલયો તોડી પાડી ત્યાં તેમણે મસ્જિદો બાંધી છે; તેમનો હેતુ એવો છે કે, પૃથ્વી પરથી હિંદુધર્મનો નાશ કરવો. એ સ્થિતિ જોઇ મને અસહ્ય ત્રાસ ઉત્પન્ન થવાથી શિરછત્રના પ્રતાપ વડે તથા શ્રીજગદંબાની સહાયતા વડે આજસુધી મેં યવનો સાથે યથાશક્તિ વિરોધ કર્યો છે. હિંદુરાજાઓએ હિંદુધર્મનું અભિમાન છોડી દીધું છે, તે યોગ્ય નથી. પુરાતન કાળથી હિંદુરાજાઓ આ ભૂમિ પર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે; પરંતુ સાંપ્રતમાં તેઓ પદભ્રષ્ટ થઇ યવનોના તાબેદાર થયા છે, એ જોઇ મારૂં મન અતિશય દિલગીર થાય છે. એ બાબતનું આપણને પૂર્ણ અભિમાન અને ઇર્ષ્યા હોવાં જોઇએ. મેં બાદશાહના તાબાના પ્રાંતોમાં તોફાન કરી તે કબજે લીધા છે; તેથી તેમને મારા પર ક્રોધ ચઢયો અને આપને મારા પર ચડાઇ લઈ મોકલ્યા છે; પરંતુ બાદશાહને નમન કરવા હું ચૂકીશ નહિ. મારા તાબામાં જે કિલ્લા અને પ્રાંતો છે તે, મારા બાહુબળ વડે મેં પરરાજ્યમાંથી કબજે કર્યાં છે, તેને બાદશાહ તરફથી ઉપદ્રવ ન થતાં, મારા સંબંધી તેમનું મન નિર્મળ થાય, એજ મારી પ્રાર્થના છે. દક્ષિણ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા છે, તો તેમના કાર્યમાં હું તેમને અંતઃકરણપૂર્વક સહાય કરીશ." મહારાજે એ આશયનો પ્રત્યુત્તર લખી રઘુનાથ પંતને આપ્યો અને મોઢેથી પણ કેટલીક વાતો કહેવાની ભલામણ કરી.

જયસિંહે ઘણી ખુશીથી રઘુનાથ પંતની મુલાકાત લીધી. મહારાજ તરફથી આવેલું નજરાણું તેણે પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર્યું અને મમતાભરેલા શબ્દોમાં મહારાજનું સ્વાસ્થ્યકુશળ પૂછ્યું. ત્યાર પછી તેમણે પત્ર વાંચ્યો અને પંતને મોઢેથી અનેક વાતો સાંભળી તે અતિશય સંતોષ પામ્યા. તેમણે કહ્યું: " દિલ્હીપતિ ઔરંગઝેબ બાદશાહ કંઈ

સામાન્ય વ્યક્તિ નથી. તેઓ સાર્વભૌમ છે, અતિ બળવાન છે. [illegible] સાથે યુદ્ધ કરવાથી કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ થશે નહિ. [illegible] ણામ તથા સ્વહિતનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકી મહારાજે [illegible] બાદશાહની મુલાકાત લેવા દિલ્હી આવવું. હું સ્વતઃ તેમને [illegible] પાસે લઈ જઈ મુલાકાત કરાવીશ અને એ સંબંધી સર્વ [illegible] તેમને મદદ કરીશ. તેમણે હૃદયમાં અણુમાત્ર પણ ભય રાખવો નહિ. મારા પુત્ર રામસિંહ પેઠે જ હું શિવાજી મહારાજને મારા પુત્ર [illegible] ગણું છું. હું સત્યવક્તા રજપૂત છું, કદી પણ [illegible] નહિ; એ સંબંધી ખાતરી રાખી મહારાજે પ્રત્યક્ષ [illegible] મુલાકાત લેવા આવવું. તેમણે મનમાં જરા પણ [illegible] શરમ રાખવી નહિ. બાદશાહ પાસે મહારાજની સારુ પ્રકારે [illegible] ઘણી પ્રશંસા કરી તેમને દિલ્હી આવવાનું આમંત્રણ મોકલું [illegible] ત્યાં તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થાય, એવી વ્યવસ્થા કરીશ." [illegible] સિંહ રાજાએ પ્રત્યુત્તર મોકલવા સાથે મહારાજના [illegible] આદિ સન્માન કર્યું અને મહારાજને માટે [illegible]

[illegible] નીકળતી વખતે [illegible] રાજાને [illegible] નિવેદન કર્યું કે, "[illegible] [illegible]

ત્યાર પછી જયસિંહે દિલેરખાન સાથે રઘુનાથ પંતની મુલાકાત કરાવી. મહારાજે મોકલેલું જુદું નજરાણું તેને ભેટ કર્યું અને સર્વની સલાહથી એવું ઠર્યું કે, શિવાજી મહારાજે ઔરંગઝેબ પાસેથી જે જે શરતો નક્કી કરવી હોય, તે તે સ્પષ્ટ રીતે લખી મોકલવી; એટલે તે પર વિચાર કરવામાં આવશે. રઘુનાથ પંત સંદેશો લઈ રાયગઢ પર ગયો. તેણે મહારાજને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તે પરથી મહારાજે પોતાની શરતોની એક યાદી તૈયાર કરી. શરતોનો આશય એ હતો કે, "મેં જે પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કર્યા છે તે મારા કબજામાં રહેવા દેવા. વધારામાં દક્ષિણ પ્રાંતની ચોથાઇ અને સરદેશમુખી ચલાવવાનું કામ અમને સોંપવું. એ શરત પ્રમાણે અમારી અને બાદશાહની મૈત્રી થવી જોઈએ." શરતોની યાદી લઇને વકીલ પુનઃ જયસિંહ પાસે ગયો. યાદી જોઈ ત્યારે તેમને ખાતરી થઇ કે, શિવાજી મહારાજની તહ કરવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે; તેમાં કંઇ પ્રપંચ જણાતો નથી. તે સંબંધી વકીલને પ્રતિજ્ઞા કરાવી ખાતરી કરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, "રાજા અમારી મુલાકાતે આવશે, તે સમયે તહનામાની શરતો નક્કી કરીશું."

દિલેરખાને જાણ્યું કે, જયસિંહ શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લઇ તેમની સાથે તહ કરવાનો વિચાર કરે છે; ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેના મનમાં સંશય આવ્યો કે, બંને હિંદુઓ એકત્ર થઇ જશે તો બાદશાહીકાર્યમાં વિઘ્ન આવી પડશે. તેથી દિલેરખાને જયસિંહને કહ્યું કે, "શિવાજીની મુલાકાત લઈ તહની શરતો તરતજ નક્કી કરશો નહિ. તે કહે છે તેવી શરતો પ્રમાણે તહ કરી શકાશે નહિ. આપણે બાદશાહને સવિસ્તર વર્ણન લખી જણાવવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞા મળે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. હમણાં આપણે તેમના બે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો છે, તે બરાબર આગળ ચલાવવો. હું પુરંદર કબજે કરીશ. તમે રાયગઢ લેજો." દિલેરખાનનો આગ્રહ જોઈ જયસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "શિવાજી આપણી સાથે તહ કરીને મોગલ બાદશાહનો ખંડિયો થાય, એ ઘણું સારું થાય છે. નિઝામશાહીના તાબાના જે પ્રાંત અને કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા છે, તે તહનામું કર્યાથી આપણે પાછા કબજે લઈ શકીશું; એટલે આપણી ચડાઇનું સાર્થક થયું સમજવું. એ કિલ્લા કબજે કરવાનું કામ અતિ કઠિન છે. પ્રત્યેક કિલ્લા પાછળ હજારો સિપાઈઓનું બલિદાન આપવું પડશે. તેમ કરવા છતાં પણ કિલ્લા તાબે કરી શકાશે કે નહિ, તે શંકાસ્પદ છે. કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મુલતવી રાખી પ્રથમ સામેના પ્રાંતમાથી કિલ્લા પર અન્ન વગેરે સામગ્રી જાય છે, તે બને તો બંધ કરાવવી, એથી વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવાની અગત્ય નથી." જયસિંહે તેને ઘણું સમજાવ્યું;

પરંતુ દિલેરખાને પોતાની હઠ છોડી નહિ. તેણે જયસિં[illegible] કહ્યું કે, "તમારે સિંહગઢ લેવો હોય તો લેજો. હું તે કિલ્લો સર કરીશજ. ગમે તેમ થાય પણ બાદશાહની [illegible] કોઈ પણ પ્રકારની તહ કરવી નિરર્થક છે."

એટલું કહી દિલેરખાન પુરંદરનો ઘેરો [illegible] તેણે કિલ્લાની ચારે બાજુએ મોરચા બેસાડી દીધા. કિલ્લાનું રક્ષ[illegible] બાજી પ્રભુ નામક એક સરદારના તાબામાં હતું. શત્રુનું સૈન્ય [illegible] જોઈ તેણે તેમને અન્ન વગેરે સામગ્રી મળે નહિ એવી વ્યવસ્થા[illegible] તેમના પર પુનઃ પુનઃ છાપો મારી તેમને અતિશય [illegible] તેણે શત્રુનો દારૂગોળો સળગાવી દઈ તેમની [illegible] કરવાની યુક્તિ રચી હતી. કેટલાક દિવસ સુધી શત્રુઓ [illegible] તો નાસી જઈને કિલ્લામાં [illegible] કામ પણ [illegible] પરંતુ અંતે તેને પુરંદરના કિલ્લામાં ઘેરી લઈ, શત્રુએ [illegible] પાસ પોતાના સૈન્ય વડે ઘેરો નાખ્યો. મુરાર બાજી [illegible]

[illegible]

વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. માવળાની તલવારોના ઝપાટાથી બેદરકાર મોગલ અને પઠાણ સૈનિક રણમાં પડયા. માવળા પણ ઘણા મરણ પામ્યા; પરંતુ તેમણે ઘણા શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી, શત્રુના લશ્કરને ડુંગરની તળેટી સુધી છેક નીચે પાછું હઠાવી દીધું. ખાનના સિ-પાઇઓ રસ્તો સૂઝયો તે બાજુ નાઠા. ખાન કિલ્લાની નીચે નારાયણના દેવળ પાસે હાથી પર સવાર થઇને ઊભો હતો. પોતાના લશ્કરની દુર્દશા થતી જોઇ તેને ઘણો ક્રોધ ચડવાથી પોતાના તિરંદાજ લશ્કરનાં તીરકામઠાં તૈયાર કરાવ્યાં. ખાને પોતે આગળ ધસી પોતાના શૂરવીર પઠાણ સિપાઇઓને ઉત્સાહસૂચક શબ્દો કહી મુરાર બાજી પર હુમલો લઇ જવા હુકમ કર્યો. જે સૈનિકો નાશી જતા હતા તેમને પાછા બોલાવી, તેમને સાથે લઇ ખાન માવળા લશ્કર પર તૂટી પડયો. એ સમયે મુરાર બાજીએ પોતાનું અપૂર્વ શૌર્ય બતાવી આપ્યું. તેણે દિલેરખાનનાં પગલાં સહેજ પણ આગળ વધવા દીધાં નહિ. દિલેરખાનના તાબાના પઠાણ સૈનિકો વિશેષ ઝનૂની અને તેજસ્વી હતા; પરંતુ માવળા સિપાઇઓના શરીરમાં સ્વદેશાભિમાનનો પવન ભરાયેલો હોવાથી તેમની તલવાર પાસે પઠાણોનું બળ ચાલતું નહોતું. મુરાર બાજી યુદ્ધમાં પ્રાણ સમર્પણ કરવા તૈયાર થઇ ગયો હતો. ખાનના સૈનિકો વિશેષ હતા. તેમણે સુરંગ ફોડીને કિલ્લાની એક માચી નિર્બળ કરી હતી. રણભૂમિમાં પરાજય પામી કિલ્લો શત્રુના હાથમાં જવાથી મહારાજના અસંખ્ય સિપાઇઓ નાશ પામે તો પોતાનું કલંકિત મુખ મહારાજને શી રીતે બતાવી શકાય? મુરાર પંત એવા અનેક વિચાર કરી તલવાર લઇ આગળ ધસ્યો. પોતાના તાબાના સિપાઇઓને પણ ધૈર્ય આપી ઉત્સાહજનક શબ્દો કહી અતિશય જુસ્સાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધ કરતાં તેને ખાનનો હાથી પોતાની સમક્ષજ જણાયો, તેજ ક્ષણે પુરુષસિંહ મુરાર પંતે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એ સમયે તેના હાથમાંની ઢાલ ભાગી જવાથી હાથે શાલ વીંટાળી શત્રુના પ્રહાર તે પોતાના હાથ પર ઝીલવા લાગ્યો. મુરાર પંતને છેક નજીક ધસી આવેલો જોઇ ખાને કહ્યું "તું શૂરવીર યોદ્ધો છે. આજનું તારૂં અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇ હું ઘણો ચકિત થયો છું. મારી પાસેથી અભયવચન મેળવી તું મારે સ્વાધીન થા. હું તને મોટે હોદ્દે ચડાવીશ." ખાનના શબ્દો સાંભળી મુરાર પંતે તેનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું કે, "તમે તુર્ક! તમારી શી વિસાત! હું શિવાજી મહારાજનો નોકર છું. મારે તમારી પાસેથી અભયવચન મેળવવાનું કારણ શું? યુદ્ધમાં લડતાં રણમાંજ હું મારૂં આત્મબલિ આપીશ પણ એકાએક તમારે શરણે નહિ આવું!" એટલું કહી ખાન ઉપર તલવારનો પ્રહાર કરવા જતો હતો

તેજ ક્ષણે ખાને એક તીર મારી તેનું માથું ફાડી [illegible] સરદારને રણમાં મરણ પામેલો જોઇ માવળા [illegible] અને યુદ્ધ કરતાં કરતાંજ કિલ્લા પર ચડી જઇ [illegible] દીધા; એટલામાં મહારાજ તરફથી મદદનું [illegible] તેમને સાથે લઇ માવળાઓ પુનઃ ખાન સાથે [illegible] કિલ્લા પર નગારા, રણભેરી, વગેરે રણવાદ્યોના [illegible] લાગ્યા. માવળા યોદ્ધાઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર [illegible] વરસાવવા માંડ્યો.

ખાનના લશ્કરને પરાજય મળવા છતાં [illegible] સૈનિકો મરણ પામવા છતાં, કિલ્લો સર કર્યા [illegible] જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. કહેવામાં આવે છે, [illegible] પરની પાઘડી ઉતારી, ગઢ જીત્યા સિવાય પાઘડી નહિ [illegible] પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પુન. યુદ્ધ કરતા તેઓએ કિલ્લા [illegible] કબજે કરી કિલ્લાની ઉત્તર દિશાનો ભાગ [illegible] વાયવ્ય દિશાનો [illegible] નામક નાનો કિલ્લો [illegible] [illegible], મુખ્ય કિલ્લા પર તોપોનો મારો [illegible] એ કિલ્લા પર [illegible] [illegible]

[illegible]

કેટલાક સૈનિકોની મદદ મોકલી અને હજુ પણ કેટલાક દિવસ સુધી એવાજ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવાનું તેમને કહાવ્યું.

દિલેરખાને પુરંદરના કિલ્લા નીચે તોફાન મચાવ્યું ત્યારે જયસિંહે સિંહગઢ કબજે લેવા માટે એક સરદારને લશ્કર સહિત મોકલ્યો હતો. તે સરદારે કિલ્લા આગળ મોરચો બેસાડવાનો ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો છે, એ જોઇ મહારાજના સૈનિકોએ પરોઢિયામાંજ તેમના પર અકસ્માત્ છાપો મારી લશ્કરને ગભરાવી નાખ્યું અને તેમનો સરસામાન લૂંટી લીધો. તેમ થવાથી મોગલ સરદાર વીલે મોઢે પાછો ગયો. મરાઠાઓનો એવો સપાટો જોઇને જયસિંહ તદ્દન આશ્ચર્યચકિત થયો. મહારાજના સિપાઇઓ મોગલોની છાવણી પર રાત્રિને સમયે છાપો મારતા; સર્વ રસ્તા, નાકાં અને ચોર-રસ્તામાં સંતાઇ રહી લાગ જોતા અને તેમને અન્ન આદિ સામગ્રી મળે નહિ એવી યોજના કરતા. તેઓ તેમના ભારવાહી બળદ, ઊંટ વગેરે હાથમાં આવે તેટલાં પશુ ચોરી જતા અને આસપાસનાં જંગલમાં આગ ગાડી તેમને ગભરાવી મૂકતા. મહારાજના લશ્કરનું એ ધાંધલ ઈ જયસિંહને ત્યાંથી જેમ બને તેમ સત્વર નાસી છૂટવાનું મન ું હતું. તેજ પ્રમાણે દિલેરખાનના લશ્કરને પુરંદરના કિલ્લા ાગળ તદ્દન નિર્બળ થયેલું સાંભળી જયસિંહે ખાનને કહાવી ાકેલ્યું કે, "તમારો દુરાગ્રહ ઇષ્ટજનક નથી. શિવાજી મહારાજના િલો એક એકથી વિશેષ બળવાન છે. કિલ્લો સર કરવાનું કાર્ય ાતિ કઠિન છે. એક કિલ્લો કબજે કરતાં આટલું બધું લશ્કર નષ્ટ યું, તો કોંકણપટ્ટીના અને સિંહાદ્રિ પ્રદેશની ગીચ ઝાડીના તથા ંગલના વિકટ કિલ્લા તાબે કરવા જતાં કેવું ભયંકર નુકસાન થશે ની કંઇ કલ્પના થાય છે? શિવાજી મહારાજ પોતાની મેળેજ શરણે માવ્યા હતા અને તહ કરવા કબૂલ થયા હતા, તે યોગ તમે વ્યર્થ ૪વા દઇ આપણો વિશ્વાસ ગુમાવી દીધો એ ઉચિત થયું નહિ." જયસિંહનું કહેવું ખાનને ઉચિત જણાયું; કારણકે પુરંદરનો કિલ્લો કબજે લેતાં તેને જે અનુભવ થયો હતો, તે પરથી શિવાજી મહારાજના કેલ્લા કબજે લેવાનું કાર્ય તેને અતિશય વિકટ જણાયું હતું. ખાને જયસિંહને પ્રત્યુત્તરમા કહાવ્યું કે, "શિવાજી મહારાજને પુનઃ એક વખત વિશ્વાસ બતાવી રાજદ્વારી સલાહ-મસલત કરવા આપણી મુલાકાતે બોલાવી તહનામું કરવું. અમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, કિલ્લો સર કર્યો પછી માથે પાઘડી પહેરીશું, માટે તમારે એક વખત અમારું નિશાન કિલ્લા પર ચડાવી આપવાની ગોઠવણ કરવી. તહનામાની શરતમાં તે કિલ્લો મહારાજને તાબે રાખવાનો ઠરાવ કરવો."

દિલેરખાનના દુરાગ્રહને લીધેજ જયસિંહે પ્રથમ ...
વકી ... ડો મોકલ્યો હતો; પરંતુ હમણાં તેજ નિર્બળ ...

મેગે તહ કરવાની માગણી કરે છે, જાણીને તેમને મહારાજ [illegible] પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે, "તમારી શરતો અમને [illegible] છે. ખાનના આગ્રહને લીધે પુરંદરના કિલ્લા પર અમારું [illegible] રહેવા દેશો. તમારી ઇચ્છા હોય તો તહમાં કિલ્લો તમારે [illegible] પાછો લેવાની ગોઠવણ કરીશું. જે શરતો કરવી હોય તે [illegible] રૂબરૂ આવી કરી જજો. સર્વ હકીકત બાદશાહને લખી [illegible] તેમની મંજૂરી મગાવીશું. તમને જે ત્રાસ થતો છે તે મનમાં [illegible] લાવતાં મારા પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કંઈ પણ [illegible] વગર મને મળવા આવજો." એ સમાચાર મહારાજ [illegible] જને અતિશય આનંદ થયો. આ પ્રસંગે મહાન સંકટ [illegible] માટે તેમને ઘણી ચિંતા થતી હતી, તેમ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

લંકાર હતા. સરદાર અને મુસદ્દીઓએ જરીકસબથી ભરેલાં સુંદર વસ્ત્રો અને ઝવેરાત શરીર પર ધારણ કર્યાં હતાં. મહારાજે ઘણા શૂરવીર માવળા યોદ્ધા અને પાયદળ સૈનિકો પોતાની સાથે લીધા હતા. તેમણે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. સુંદર રીતે શણગારેલા હાથી અને ઘોડા પર સરદારો અને મુસદ્દીઓ આરૂઢ થયા હતા; પરંતુ શિવાજી મહારાજે તદ્દન સાદો પોશાક પહેર્યો હતો. મહારાજ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઇ હાથી પર બેસી મોટા ઠાઠમાઠથી જયસિંહને મળવા આવ્યા. મુલાકાતની સૂચના આપવા માટે તેમણે રઘુનાથ પંતને જયસિંહ પાસે અગાઉથી મોકલ્યો હતો. મહારાજ નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાંજ જયસિંહ પોતાની સાથે કેટલાક ઉચ્ચ પદવીધર અમલદારોને લઇ તેમની સામા ગયા. જયસિંહ આદર-સત્કાર માટે સામા આવ્યા છે, એમ જાણીને મહારાજ હાથી પરથી નીચે ઊતરી પગે ચાલતા આગળ ગયા. જયસિંહે અને મહારાજે આનંદાવેશમાં આવી જઇ પરસ્પર પ્રેમાલિંગન કર્યું. બંને પક્ષ તરફથી વાજિંત્રોના મંગળસૂચક મધુરધ્વનિ થયા. મોગલ લશ્કરના અમીર-ઉમરાવ પોતપોતાના તંબૂમાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળી આવી મહા-રાજનાં દર્શન કરવા દોડ્યા. મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઐશ્વર્ય જોઇ સઘળા ચકિત થયા. તેઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા કે, "દક્ષિણના રાજા શિવાજી મહારાજ સુંદર, તેજસ્વી અને વીર પુરુષ છે એમાં કંઇ શક નથી."

જયસિંહ, શિવાજી મહારાજને પોતાની સાથે હાથી પર બેસાડી તેમને વાજતેગાજતે તંબૂમાં લઈ ગયા. તંબૂમાં બંને એક આસન પર પાસે પાસે બેઠા અને સરદારોનો પરસ્પર પરિચય કરાવ્યો. મ-હારાજનો વૈભવ જોઇ જયસિંહ દંગ થઇ ગયો. તેમણે મહારાજની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું: "સ્વપ્રતાપ વડે તમે હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરો છો. દક્ષિણના મુસલમાન બાદશાહોને જેર કરી, ઔરંગઝેબ બાદ-શાહને પણ તમે ચિંતાયુક્ત કર્યા છે, એ સંબંધી તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી કહેવાય. હું તમને સર્વ પ્રકારે અનુ-કૂળ છું. મને તમારે માટે સંપૂર્ણ માન છે. તમે અને અમે કંઈ જુદા નથી. હું તમને મારા પુત્ર રામસિંહ સમાન ગણું છું. હવે પછી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. બાદશાહ પાસે તમારી ઇચ્છાનુસાર સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ." જયસિંહનું સન્માનસૂચક અને પ્રેમ-દર્શક સંભાષણ સાંભળી મહારાજે કહ્યું: "તમે મારા પિતા સમાન છો. તમારા ઉપર મારો સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ છે. મેં મેળવેલું સર્વ રાજ્ય તમારુંજ છે. હું પણ તમારોજ છું. પિતાને માથે હમેશાં બાળકનો ભાર હોય છે. તમારી આજ્ઞા પાળવી એ મારો ધર્મ છે. હું તમારી આજ્ઞાને આધીન થઇ તમારાં દર્શન માટે આવ્યો છું. પુત્રનું

ગૌરવ તે પિતાનુંજ ગૌરવ છે. એ ગૌરવનું અભિમાન રાખો યોગ્ય લાગે તે કાર્ય કરવા તમે સમર્થ છો. તમને જે શિક્ષા તે આપવા હું તૈયાર છું." શિવાજી મહારાજનું અતિ નમ્રતા સંભાષણ સાંભળી જયસિંહને ઘણો સંતોષ થયો. તેણે કહ્યું: "રખાન દંભી અને અહંકારી આરબ ઉમરાવ છે. તેના પર બાદશાહની વિશેષ કૃપા છે. આપણે તેને પ્રથમ અનુકૂળ કરી લેવો જોઇએ. તમારે તેની મુલાકાતે જવુ પડશે. તમારી સાથે મારો નોકર તથા એક વજીર અને માનની સરદાર મોકલું છું." રાજે કહ્યું: "હું તમારી આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ વર્તીશ નહિ; તેની કાતે જવામાં મને અડચણ નથી. તમે અભયવચન આપો છો, મને તેની કિંચિત્ પણ ભીતિ લાગશે નહિ." જયસિંહે [illegible] મહારાજને પોતાના મામા સુભાનસિંહ સાથે દિલેરખાનની [illegible] મોકલ્યા. ખાન ને નમતે પુરંદરના કિલ્લાના પાસે [illegible] રાજ પ્રથમ [illegible] પછી તેની પાસે ગયા. તે [illegible]

[illegible]

રેલું સંભાષણ સાંભળી તથા કિલ્લાની કૂંચીઓ પોતાના હાથમાં આવેલી જોઇ ખાનને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે કહ્યું: "જયસિંહ રાજા મારા મુરબ્બી છે. તે બાદશાહના વિશ્વાસુ છે. હું તેમનો તાબેદાર છું. તેઓ જે કરશે તે મને કબૂલ છે." એમ કહી ખાને મહારાજને બે ઘોડા, એક તલવાર, એક રત્નજડિત ખંજર અને બે જરીથી ભરેલાં વસ્ત્રો ભેટ તરીકે આપ્યાં. પછી તે મહારાજની સાથે જયસિંહની છાવણીમાં આવ્યો અને તેમનો હાથ પકડીને જયસિંહના હાથમાં મૂક્યો. પછી મહારાજને વિદાય કર્યા અને પુરંદરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. મહારાજે સુભાનસિંહને, ખાનને અને તેમના મોટા મોટા સરદારોને મોટી રાજશાહી મિજબાની આપી. તેમણે પણ મહારાજને અને તેમના કેટલાક સરદારોને મિજબાની આપી.

મોગલોના પ્રતિનિધિ સરદારો સાથે મૈત્રી બાંધી મહારાજ રાયગઢ પર આવ્યા. તહનામા સંબંધી થોડીઘણી સલાહમસલત થયા પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, શિવાજી મહારાજે મોગલોના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યા છે, તે સર્વ મોગલોને પાછા સોંપી દેવા. નિજામશાહી પ્રાંતમાં સર કરેલા બત્રીસ કિલ્લામાંથી વીસ કિલ્લા* અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જયસિંહને કબજે સોંપવો. બાકી રહેલા બાર કિલ્લા અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજે જાગીર તરીકે પોતાને કબજે રાખવો.× એ ઉપરાંત વિજાપુર રાજ્યના જે પ્રાંત અને કિલ્લા મહારાજે પોતાના તાબામાં લીધા છે તે તેમનીજ સત્તામાં રહેવા દેવા. એ સર્વ સંપત્તિ દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી જાગીર મળી છે એમ જાણી મહારાજે તેમની તાબેદારી કબૂલ કરવી. મહારાજના આઠ વર્ષના પુત્ર શંભાજીને બાદશાહ તરફથી પાંચ હજાર સવારની મનસબદારી મળવી જોઇએ. નિજામશાહીમાંના પોતાના વડિલોપાર્જિત હક્ક છોડી દે, તેના બદલામાં મોગલ બાદશાહે મહારાજને વિજાપુર સરકારની સત્તાના કુંગરાળ પ્રાંતની ચોથાઇ તથા સરદેશમુખી વસૂલ કરવાનો હક આપવો; સીદીનો જંજીરા મહારાજને આપવો. છેલ્લી બે કલમો કબૂલ કર્યાથી મહારાજે ઓરંગઝેબને ચાળીશ લાખ હોનનો બદલો આપવો. એ રકમ પ્રતિ વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાને હપ્તે ભરવી અને મોગલોને સહાય કરવા માટે મહારાજે બીજા કેટલાક ઘોડેસવાર નોકરીમાં રાખવા.

---

* કોઇના અભિપ્રાય પ્રમાણે પચીસ કિલ્લા અને કોઇના અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્તાવીસ કિલ્લા છોડી દેવાનો ઠરાવ થયો હતો. ખાફીખાન લખે છે કે, એ સર્વ પ્રાંતની ઉપજ ચાળીસ લાખ રૂપિયા હતી.

× કહેવામાં આવે છે કે, એ પ્રાંતોની ઉપજ દશ લાખ રૂપિયા હતી.

[illegible] સાહેબ એક અરજી ઔરંગઝેબ [illegible] ... કરી કે, "શિવાજી [illegible] ... [illegible]

ી કબજે લીધો હતો; તેમજ રસ્તામાં જે કિલ્લા આવ્યા તે પણ
ારાજે કબજે કરી લીધા.

મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અલી આદિલશાહે ઝપાટાબંધ
ારી ચલાવી હતી; તેમજ કોઈ પણ રીતે મોગલોની માગણીનો
કાલ લાવી તેમની ચડાઇ પાછી ફેરવવાની ખટપટ પણ કરતો
ા. તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. જયસિંહ અને દિલેરખાને પોતાના
ક્કર સહિત વિજાપુર રાજ્યના પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરી તેમના પ્રાંતો
ને કિલ્લા કબજે લેવા માંડ્યા હતા. અંતે મંગળવેઢા આગળ
ાગલો અને વિજાપુરી લશ્કર સામસામાં થઇ ગયાં. તેઓએ અતિ
ૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. વિજાપુરી લશ્કરમાં મરાઠા સરદારો વિશેષ
તા. તે સરદારોમાં મહારાજના સાવકા બંધુ વ્યંકોજી રાજા પ્રમુખ
તા. યુદ્ધમાં મરાઠા સરદારોએ પોતાના શૌર્યની અને યુદ્ધકૌશલ્યની
અવધિ કરી નાખી હતી; તેમાં મુખ્યતઃ વ્યંકોજી રાજાએ અતિશય
પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મોગલો તરફથી મહારાજ અને પ્રતાપરાવ
ગુજર યુદ્ધ કરતા હતા. તેમણે અત્યંત શૌર્ય અને કુશળતા બતાવી
જયસિંહ આદિ મોગલ સરદારોને ચકિત કરી નાખ્યા હતા. તેમને
જે જે કાર્ય સોંપ્યાં હતાં, તે તે ઉત્તમ પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરી તેમણે યશ
પ્રાપ્ત કર્યો હતો. યુદ્ધમાં વિજાપુરસરકારનો પરાજય થયો હતો.

મહારાજનું અલૌકિક ધૈર્ય, શૌર્ય અને યુદ્ધચાપલ્ય જોઇ જય-
સિંહ રાજા વિશેષ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમણે ઔરંગઝેબને યુદ્ધ સંબંધી
પત્ર લખ્યો. તેમાં મહારાજની અને તેમના લશ્કરની અતિશય
પ્રશંસા કરી હતી. તે પરથી બાદશાહે પત્રદ્વારા તેમની ઘણી સ્તુતિ
કરી, પોતાના લશ્કરને ઉત્તમ પ્રકારની સહાય કરવા માટે મહારા-
જનું યથોચિત ગૌરવ કર્યું અને તેમને કેટલાંક કૃપાસૂચક ઇનામ
અને એક રત્નજડિત ખંજર મોકલ્યું.

જયસિંહ રાજાએ વિજાપુર સરકારના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો ખરો,
પણ વિજાપુરને ઘેરો ઘાલવા માટે તોપો વગેરે સામગ્રી જેટલા
પ્રમાણમાં જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં તેની પાસે ન હોવાથી તેને પાછા
ફરવું પડ્યું. બીજું એક કારણ એવું પણ છે કે, વિજાપુરસરકારે
પોતાના બચાવ માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી હતી અને કિલ્લામાં
સૈનિકોની, તોપોની તેમજ બીજી યુદ્ધસામગ્રીની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખેલી
હતી. એટલે એ યુદ્ધમાં પોતાને યશ મળવાનો સંભવ નહિ જણા-
વાથી જયસિંહ રાજાએ પાછા હઠવા માંડ્યું. આ પ્રસંગે વિજાપુર-
સરકારના સૈન્યે તેના ઉપર હુમલો કરીને તેને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો, પણ શિવાજી મહારાજના સૈન્યે તેમનું કશું ચાલવા દીધું નહિ.
એમ કહેવાય છે કે, આ વખતે નેતાજી પાલકર કે જેને મોગલોએ
"બીજો શિવાજી" એવું નામ આપ્યું હતું, તેણે અતિશય શૌર્ય

બતાવ્યું હતું. દિલેરખાન અને બીજા સરદારોને એમ લાગ્યું
શિવાજી મહારાજે આપણને બરોબર મદદ કરી નહિ તેથીજ
સૈન્યને પાછું હઠવું પડ્યું અને આથી તે લોકો જયસિંહ
વારંવાર શિવાજી મહારાજને કેદ કરવાનું કહેવા લાગ્યા. આ
શિવાજી મહારાજે જયસિંહ રાજાને એવી સૂચના કરી કે, જો
થોડાક માણસો આપવામાં આવે તો પોતે જઇને વિજાપુર
કારનો પન્હાળાનો કિલ્લો સર કરશે. જયસિંહ રાજાએ તે
મહારાજને સૈન્ય આપીને રવાના કર્યા, પણ કિલ્લા ઉપર
કારનો બંદોબસ્ત હોવાથી શિવાજી મહારાજને તેમાં ફતેહ
તે ઉપરાંત આ સમયે કંઈક કારણસર નેતાજી પાલકર,
રાજ ઉપર નષ્ટ થઇને વિજાપુરની સરકાર સાથે મળી ગયો
આ લડાઇમાં પન્હાળાના કિલ્લા આગળ મહારાજના
સૈનિકો મરાયા તેથી નિરાશ થઇને મહારાજ વિશાળગઢ
પણ તેમના કેટલાક સૈનિકો કિલ્લાની આસપાસ
તેઓ કિલ્લામાંના સૈનિકોથી મહારાજની કે
શકતા નહિ.

વિશાળગઢ આવ્યા પછી મહારાજે [illegible]

[illegible]

હુમલો કરવાના ઇરાદાથી તે લોકોએ પોતાનો મોરચો મહારાજ તરફ ફેરવ્યો. આ સૈન્યમાં મહારાજનો મિત્ર રૂસ્તમજમાન પણ હતો. તેણે રણવાદ્યો વગાડીને મહારાજને એ બાબતની ચેતવણી આપી દીધી. તેથી ચેતીને મહારાજ તરતજ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા. મસાઉદખાને મહારાજની પૂંઠ પકડી અને તેમનાં બસો માણસ મારી નાખ્યાં; પણ મહારાજ તેના હાથમાં સપડાયા નહિ. જ્યારે મસાઉદખાન પાછો ફરતો હતો, ત્યારે રૂસ્તમજમાનના ઉપર મહારાજનો લખેલો એક કાગળ તેના હાથમાં આવ્યો. આ તેણે આદિલશાહ ઉપર મોકલી આપ્યો. આ કાગળ વાંચીને આદિલશાહે રૂસ્તમજમાનને લખી જણાવ્યું કે, "જો આ નિમકહરામીના બદલામાં તમારે નોકરીમાંથી બરતરફ થવું ન હોય તો ફોંડનો ઘેરો ઊઠે એવી વ્યવસ્થા કરજો." આ ઉપરથી રૂસ્તમજમાને ત્યાંના પોતાના એક સરદારને લખી જણાવ્યું કે, "હરેક ઉપાયે તમારે ફોંડનો ઘેરો ઉઠાવવો." આથી તે સરદારે મહારાજના સરદાર સાથે ઉપર ઉપરથી સ્નેહભાવ બતાવીને તેની છાવણી ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેનો પરાજય કર્યો. આવો દગો કરવાથી રૂસ્તમજમાન માટે મહારાજના મનમાં દ્વેષ ભરાયો. રૂસ્તમજમાન પણ આટલુંજ કરીને અટક્યો નહિ; પણ તેણે ફોંડ, કુડાળ, બાંદે, ડિચોલી, સાંકળી વગેરે નાનાંમોટાં ગામો પોતાને હસ્તગત કર્યાં. આ પછી મહારાજને ઔરંગઝેબની મુલાકાત માટે જવાનું થયું તેથી તેઓ વિજાપુરસરકારના મુલકમાં સવારી કરી શક્યા નહિ.

આ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ પોતાના દેશમાં પાછા ગયા; પણ નેતાજી× સરખો શૂરવીર યોદ્ધો વિજાપુરસરકારને મળી જાય એ જયસિંહ રાજાને ઠીક લાગ્યું નહિ. આથી તેણે તેને પાંચ હજારની મનસબ અને આડત્રીસ હજાર રૂપિયા રોકડા આપીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. આ વખતે જયસિંહ રાજાને બાતમી મળી કે, આદિલશાહને મદદ કરવાને માટે કુતુબશાહ આવે છે. આ વખતે જો શિવાજી મહારાજ વિજાપુરની સરકાર સાથે મળી જાય તો પોતાનો એક પણ અર્થ સરશે નહિ. એમ તેને લાગવાથી તેણે ઔરંગઝેબને એવું લખી જણાવ્યું કે, "આ પ્રસંગે હરેક ઉપાયે શિવાજી મહારાજને

× આ નેતાજી કેટલાક દિવસ જયસિંહના સૈન્યમાં નોકરી રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે આગ્રાથી શિવાજી મહારાજ નાસી છૂટ્યા ત્યારે ઔરંગઝેબે નેતાજીને પકડીને કેદ કર્યો. આ કેદમાંથી પોતાનો છુટકારો થાય તે માટે તેણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તે ત્યાં રહેવા લાગ્યો; પણ ૧૬૭૬માં તે ત્યાંથી નાસીને દક્ષિણ આવ્યો અને મુસલમાન ધર્મનો ત્યાગ કરીને મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યો.

—ખાફીખાન

પોતાના કરી લેવા જોઇએ. તેથી હું તેમને તમારી હુઝુરમાં રવાના દિલ્હી રવાના કરું છું." આ સૂચના ઉપરથી ઔરંગઝેબે મહારાજને એક બીજો પત્ર લખ્યો; તેમાં મહારાજની અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને પોતાની મુલાકાત માટે દિલ્હી આવવા આમંત્રણ કર્યું. અને આશ્વાસન આપતાં લખ્યું હતું કે, "તમે અહીં આવશો ત્યારે તમારી સર્વ શરતો પર પુનઃ વિચાર કરવામાં આવશે અને તમને ઉચ્ચ પદ પર ચઢાવી ઉચ્ચ ખિતાબ આપી દક્ષિણમાં પાછા ફરવા રજા આપવામાં આવશે." ઔરંગઝેબે મહારાજને પત્ર મોકલી અમાબાદના સૂબા જયસિંહ રાજાને હુકમ લખી મોકલ્યો કે, "શિવાજી મહારાજને તમારી તિજોરીમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ પેટે આપી અવશ્ય દિલ્હી મોકલશો." જયસિંહ રાજાએ પણ શિવાજી મહારાજને દિલ્હી જવાની અને મનમાં કિંચિત્ પણ શંકા ન રાખવાની સલાહ આપતાં કહ્યું કે, "મારો પુત્ર રામસિંહ ત્યાં છે, તે તમારી સર્વ પ્રકારની બરદાસ્ત કરશે. તે અંગે કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત થવા દેશે નહિ." જયસિંહ રાજાના આ કહેવાથી મહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

प्रकरण १९ मुं–आग्राप्रयाण

જયસિંહ રાજાનો અત્યાગ્રહ હોવાથી અને ઓરંગઝેબ તરફથી ઉત્તેજનપ્રદ પત્ર મળ્યાથી શિવાજી મહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ જયસિંહની છાવણીમાંથી નીકળી રાયગઢ પર ગયા. તેમણે પોતાના મુખ્ય સરદારોને અને અમલદારોને બોલાવી તેમને પોતાનો દિલ્હી જવાનો વિચાર જણાવ્યો. એ સાંભળી કેટલાકે કહ્યું કે, "ઔરંગઝેબ કેવળ દૈત્ય છે, કપટી છે, અને આપણો કટ્ટો શત્રુ છે. તેનો વિશ્વાસ રાખવો એ યોગ્ય નથી. વળી અહીંથી દિલ્હી જતાં રસ્તામાં બે મહિના વીતી જાય છે. માર્ગમાં કેવાં સંકટ સહન કરવાં પડશે, તે કોણ જાણે છે?" મહારાજે ઉત્તર દીધો, "હમણાં દિલ્હી જવુંજ પડશે. શ્રી ભવાનીદેવીએ પણ મને કહ્યું છે કે, દિલ્હી જવું પડશે. ત્યાંથી હું તને સુખરૂપ પાછો લાવીશ. ત્યાં જવાથી ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ અને દિલ્હીનો શાહીદરબાર જોવાની તક મળશે. મારા પૂર્વજોએ ઉત્તરના દેશોમાં રાજ્ય કર્યું છે, તે સ્થળોનું અવલોકન કરી શકાશે; અને ભાગીરથી, યમુના આદિ મોટાં તીર્થોનાં દર્શન થશે. જયસિંહ રાજાએ મને આશ્વાસન આપ્યું છે અને આપણને અનુકૂળ થઇ પડે એવું તહનામું બાદશાહે મંજૂર કર્યું છે. હવે બીક રાખવાનું કારણ રહ્યું નથી. એમ છતા પણ કંઇ વિકટ પ્રસંગ આવી પડચો, તો મહાદેવીની કૃપાથી તેમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની મારામાં હિંમત છે." આ પ્રમાણે મહારાજે તેમની શંકાનું સમાધાન કરી શંભાજીસહિત દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજે દિલ્હી જતાં પહેલાં રાજ્યકાર્યભારની સુવ્યવસ્થા કરી. તેમણે મોરોપંત પેશ્વા, અણ્ણાજી દત્તો સુરનીસ અને નિળો સોનદેવ મજુમદાર, એ ત્રણેને સર્વાધ્યક્ષ નીમી રાજ્યનો સઘળો કારભાર તેમને સ્વાધીન કર્યો. તેમને રાયગઢ પર રહેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ સરદારોને તથા કારકુનોને એ ત્રણે અધ્યક્ષોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ભલામણ કરી. પ્રતાપરાવ વગેરે કેટલાક આપ્ત સરદારોને માતુશ્રી તથા રાજારામની સેવાચાકરી કરવાની ભલામણ કરી. મહારાજે તેમને કહ્યું કે, "આપણા સર્વ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા અને બંદોબસ્ત આજપર્યંત રાખવામાં આવ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પ્રમાણિકપણે

અને દક્ષતાપૂર્વક રાખજો. આપણા સ્વાધીનના ગઢ, કોટ, કિ[illegible] અને પ્રાંતોનું સંરક્ષણ કરજો. બની શકે તો સંપાદન કરેલા [illegible] વધારો કરજો. અમારા દિલ્હી ગયા પછી હમેશાં અમારી ખબર મેળવતા રહેજો. ત્યાં અમારા પર ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ [illegible] પડશે તોપણ અમે પાછા હઠીશું નહિ ! કોઇ પણ યુક્તિ રચીને તે પ્રસંગમાંથી મુક્ત થઇ સ્વદેશ પાછા આવીશું. જયસિંહ [illegible] રાજા આપણા પક્ષમાં છે. અમારા ઉપર કંઇ પ્રપંચ રચાશે તો જયસિંહ રાજા અમારા તરફથી લડવા તૈયાર થશે, એની અમોને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. અમે ત્યાં વિશેષ સાવચેતીથી રહીશું. મારી ચિંતા કરશો નહિ. માતુશ્રીના મનને સંતોષ આપતા રહેજો. મારા ઉપર ત્યાં કદાચ કંઇ વિકટ પ્રસંગ આવે તો તમો પણ [illegible] જરાતાં તમે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો. રાજારામના [illegible] કારભાર ચલાવજો. તમારું [illegible] તમારી હિંમત પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી [illegible]"

રાજ્યની નવી વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે [illegible] તૈયારી કરી. [illegible]

હાથ મૂકી, નેત્રમાં આંસુ લાવી ગદ્‌ગદ કંઠે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે, "પુત્ર! શ્રીશંભુ અને શ્રીજગદંબાની કૃપાવડે તું યશસ્વી થઈ સુરક્ષિતપણે સત્વર પાછો આવશે. ઔરંગઝેબ ધર્માંધ, કૃતઘ્ન, દુરાત્મા અને કરુણાહીન છે. પુત્ર શંભાજીને તેના દરબારમાં લઇ જવો, એ કંઇ સાધારણ વાત નથી. શિવબા! પ્રવાસમાં ઘણી હોશિયારીથી વર્તજે. બાળક શંભાજીની પ્રકૃતિ સંભાળજે. બાદશાહ પાસે જઈ સમયોચિત નમ્ર વર્તન રાખજે અને સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી સત્વર સ્વદેશમાં આવી પહોંચજે. જયસિંહરાજા સત્યવચની છે. તે ધર્મશીલ અને કર્મનિષ્ઠ હિંદુ રાજા છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તી ઇષ્ટ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરજે. તું સુશીલ, સદાચારી અને સ્વધર્માભિમાની છે. જેમ પાંડપુત્રોને શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી ભારતીય યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ તારા પૂર્વજોના પુણ્યને લીધે તને શ્રીજગદંબાની કૃપાથી યશ પ્રાપ્ત થશે." મહારાજે માતુશ્રીના ચરણમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી તેમનો તથા સઈબાઇનો આશીર્વાદ લીધો. ત્યાર પછી તેમણે ગઢપરથી પ્રયાણ કર્યું.

મહારાજે પુનઃ એક વખત ઔરંગાબાદ જઇ જયસિંહ રાજાની મુલાકાત લીધી. એ સમયે જયસિંહ રાજાએ શિવાજી મહારાજને તથા તેમનાં મનુષ્યોને મોટા ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી અને દિલ્હી ગયા પછી બાદશાહ સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સમજાવ્યું. તેમનો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહના દરબારમાં હતો.× જયસિંહે તેના પર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે, "મહારાજનું ઉત્તમ પ્રકારે આદરાતિથ્ય કરજે. તેમને જોઇએ તે પ્રકારની મદદ કરવાનું ભૂલશો નહિ." અંતે જયસિંહે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહ્યું કે, "આપ દિલ્હીથી પાછા આવશો, ત્યાંસુધી હું દક્ષિણમાજ રહીશ અને આપના તાબાના પ્રાંતોને કિંવા કિલ્લાને મોગલો તરફથી કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ થાય નહિ, એવો બંદોબસ્ત કરીશ. દિલ્હી ગયા પછી ઔરંગઝેબ આપને કોઇ પ્રકારનો વિશ્વાસઘાત કરશે તો તે સમયે આપનું રક્ષણ કરવા માટે મારો પુત્ર રામસિંહ બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા ચૂકશે નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ તે બાદશાહ સાથે વૈર કરવામાં પાછો હઠશે નહિ, તેમજ હું પણ અહીંથી તેમની ખો ભુલાવવા તૈયાર થઇશ."

જયસિંહરાજા તરફથી પુનઃ આશ્વાસન મળ્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા. તેમની સાથે જયસિંહ રાજાએ ગાઝીખાન

× કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, રામસિંહ પોતાના પિતા સાથે દક્ષિણમાં આવ્યો હતો, તેને તેમણે શિવાજી મહારાજ સાથે દિલ્હી મોકલ્યો.

નામના એક સરદારને માર્ગદર્શક તરીકે મોકલ્યો. પોતાના [illegible]
ચેતવણી આપવા માટે મહારાજે પ્રથમથીજ પોતાનો [illegible]
મોકલ્યો હતો. શિવાજી મહારાજ પોતાની મુલાકાત માટે આવે છે,
સમાચાર સાંભળી ઔરંગઝેબે તેમને એક કાગળ લખ્યો અને
જણાવ્યું કે, "મનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સંશય ન રાખતાં
મારા દરબારમાં આવજો. અહીં તમારો ઘણોજ આદરસત્કાર
વામાં આવશે અને પછી તમને દક્ષિણમાં જવાની રજા [illegible]
આવશે. આ સાથે સન્માન તરીકે તમને પોશાક મોકલ્યો [illegible]
તેમના ઉપર આવો કાગળ લખીને તેમની મુસાફરીના ખર્ચ [illegible]
લાખ રૂપિયા ઔરંગાબાદની તિજોરીમાંથી આપવાનો હુકમ
તેણે મોકલ્યો. શિવાજી મહારાજને પોતાની મુલાકાતે [illegible]
બાદશાહે પોતાના [illegible] સર્વ અધિકારી અને [illegible]
સખ્ત આજ્ઞાપત્રો મોકલ્યા કે, "શિવાજી મહારાજ [illegible]
આવે છે તેઓ [illegible] મુકામ કરે ત્યાં [illegible]

[illegible]

મુલાકાતે આવ્યો. તેણે બનેલા બનાવ માટે મહારાજની ક્ષમા માગી સંતોષ આપ્યો અને તેમને મિજબાની આપી. એજ પ્રમાણે ઇતર ઉમરાવોએ પણ મહારાજને મિજબાની આપી તેમનું વિશેષ સન્માન કર્યું.[1]

સ્વરાજ્યમાંથી વિદાય થયા પછી પોતાનાં મનુષ્યો આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાના કિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ, તેની તપાસ કરવા માટે મહારાજ રાત્રિને સમયે અકસ્માત્ પોતાના તાબાના એક કિલ્લા પર જઈ ચડયા અને ત્યાંના હવાલદારને કહ્યું કે, "શિવાજીમહારાજ દરવાજા પાસે ઊભા છે. દુશ્મનોનું લશ્કર પાછળ આવે છે. દરવાજો ઉઘાડી મહારાજને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દો." એ સાંભળી કિલ્લેદારે તરતજ પોતાનાં મનુષ્યો ભેગાં કર્યાં અને ઉત્તર આપ્યો કે, "મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા છે કે, રાત્રિને સમયે કિલ્લાનો દરવાજો કદી પણ ઉઘાડવો નહિ; તેથી હમણાં દરવાજો ઉઘાડી શકાશે નહિ. શત્રુ આવતા હશે તો મારા તાબાનાં મનુષ્યો તેમને રોકી રાખશે. આપ કિલ્લા નીચેના દરવાજા આગળ ઊભા રહો. શત્રુઓ આગળ વધી શકે નહિ, તેવો હું બંદોબસ્ત કરૂં છું." એ સાંભળી મહારાજે તેને કહ્યું કે, "આજ્ઞા કરનાર હું છું અને દરવાજો ઉઘાડવાની પરવાનગી પણ હુંજ આપું છું. હુંજ તમને આજ્ઞા કરૂં છું, પછી દરવાજો ઉઘાડવાની શી અડચણ? દરવાજો નહિ ઉઘાડો તો તમને શિક્ષા થશે. તમે પ્રમાણિક નોકર છો. તમારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઇએ." મહારાજે તેને ધમકી આપી કહ્યું, છતાં પણ કિલ્લેદાર ગભરાયો નહિ. તેણે શાંત રીતેજ ઉત્તર આપ્યો કે, "હવે થોડી રાત્રિ બાકી રહી છે. હું પાછળ આવનારા શત્રુઓનું જોર ચાલવા દઇશ નહિ. હમણાંજ મારા સિપાઇઓને તેમના તરફ મોકલું છું." કિલ્લેદારે મહારાજને રાત્રિને સમયે કિલ્લા બહારજ ઊભા રાખ્યા. પ્રાતઃકાળ થતાંજ હવાલદાર વગેરે કિલ્લાના અમલદારોએ દરવાજાનાં તાળાં ઉઘાડી, બે હાથ જોડી મહારાજને પ્રાર્થના કરી કે, "અમે અન્યાયી છીએ. રાત્રિનો સમય હોવાથી અમે આપની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નથી. આપની ઇચ્છામાં આવે તે શિક્ષા કરો." અમલદારોની વર્તણૂંક જોઇ મહારાજને પૂર્ણ સંતોષ થયો. આથી તેમને ઇનામો આપી મોટે હોદ્દે ચઢાવ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની પાછળ કિલ્લાનો સખ્ત બંદોબસ્ત રહ્યાની ખાતરી કર્યા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા.

આ સમયે ઔરંગઝેબ આગ્રામાં[2] રહેતો હતો અને તેનો દર-

---

૧. સ્કોટ વેરિંગ અને બુંદેલાના ઇતિહાસમાંથી એ વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

૨. મ૦ બખર અને ગ્રાંટડફના આધારે પ્રથમાવૃત્તિમાં મહા-

બાર પણ ત્યાંજ હતો. આથી મહારાજ દિલ્હી ન જતાં [illegible] મહારાજ શહેર નજીક આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતાંજ ઔરંગઝેબે રામસિંહને અને એક બીજા હલકા હોદ્દાના અમલદારને [illegible] મહારાજનો સત્કાર કરવા મોકલ્યા. એવા સામાન્ય [illegible] સત્કાર કરવા આવેલા જોઈ મહારાજને પોતાનું અપમાન [illegible] જણાયું છતાં એ સમયે તેમણે અપમાન સહન કરી લીધું. જે [illegible] નક્કી કર્યું હતું, તેમાં મહારાજે પોતાનાં મનુષ્યોસહિત [illegible] બાદશાહની મુલાકાતનો દિવસ નક્કી કરવા તેમણે રામસિંહને [illegible] એ સમયે રામસિંહને તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે, "[illegible] મુલાકાત થતી વખતે બન્નેનું સમાનપણું જળવાઈ રહે [illegible] કરી" રામસિંહે તેમને ઉત્તર દીધો કે, "ઔરંગઝેબ [illegible] બાદશાહ છે. તેઓ તમારા જેવા એક નાના રાજાને [illegible] માન આપશે નહિ. તેમની સાથે એવા [illegible] કરશો એ [illegible]

ઔરંગઝેબે મહારાજ અને તેમની સાથે [illegible] [illegible] કરવાની [illegible] [illegible] મહારાજ ઉપર [illegible] અને તેમનો [illegible]

[illegible]

જને દરબારમાં લાવવા, એવી આજ્ઞા ઔરંગઝેબે રામસિંહને ફરમાવી. તે દિવસે બાદશાહે ભવ્ય દરબાર ભર્યો. પ્રમાણિક સરદારોને અને પહાણોને સુંદર પોષાક પહેરાવી પોતાના રાજસિંહાસનની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ઊભા રાખ્યા. બાદશાહને બીક હતી કે, "શિવાજી મહારાજ કંઈ સાધારણ પુરુષ નથી. તે મહાન વીરપુરુષ છે. પ્રસંગ આવતાં તે પચીસ હાથ સુધી ફલંગ મારી શકે છે." આથી બાદશાહે સખ્ત બંદોબસ્ત રાખવા સાથે પોતાના આસન પાસે પાંચ શસ્ત્ર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. શરીર ઉપર બખ્તર પહેરી તે ઉપર મખ્મલીનનો ઝબ્બો પહેર્યો હતો. તે દિવસે દરબારમાં રાજ્યના સમસ્ત સરદારો અને શેઠશાહુકારો આવ્યા હતા. સર્વને મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી. જનાનખાનાની બેગમો, શાહજાદીઓ વગેરે સ્ત્રીઓને પણ મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી તેમને દરબારમાં પડદા પાછળ બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

દરબારમાં જતી વેળા મહારાજે કેટલાક તેજસ્વી શૂરવીર યોદ્ધા પોતાની સાથે લીધા હતા. તેમને લઈ તેઓ રામસિંહ સાથે દરબારમાં જઇ પહોંચ્યા. તેમણે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુરનિસ* કરી બાદશાહના સિંહાસન આગળ નજરાણાની ભેટ કરી. રામસિંહે નિયમ પ્રમાણે નજરાણું લઇ બાદશાહની પાસે મૂકયું. ઔરંગઝેબે મહારાજને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. મહારાજે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી બાદશાહે તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સાધારણ પંક્તિના સરદારો ઊભા હતા, ત્યાં જઈ ઊભા રહેવાની ઇશારત કરી. રામસિંહે મહારાજને તે સ્થળે ઊભા રાખ્યા. મહારાજને નિરુપાયે ત્યાં ઊભા રહેવું પડ્યું; પરંતુ ત્યાં ગયા પછી સરદારો સાથે ઊભા નહિ રહેતાં મહારાજ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયા અને રામસિંહને પૂછ્યું કે, "આ અમીરોનો દરજ્જો કેટલો છે?" રામસિંહે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, "તેઓ પાચહજારી મનસબદાર છે." એ સાંભળી મહારાજને અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો. તેમણે તેને કહ્યું કે, "બાદશાહે મને એમના જેવોજ સાધારણ મનસબદાર ગણ્યો, તેથી મારું અપમાન થયું છે. હું તેમની પંક્તિમાં ઊભો રહેવા ખુશી નથી." મહારાજે રામસિંહ પાસે કટાર માગી.× એ જોઇ બાદશાહે ગડબડ થવાનું કારણ પૂછ્યું.

* ચિટનીસ લખે છે કે, મહારાજે કુરનિસ કરી નહોતી, એ પ્રસંગે રામસિંહેજ કુરનિસ કરી. રા. સભાસદ લખે છે કે, મહારાજે પૃથ્વીને હાથ અડકાડી ત્રણ સલામ કરી હતી; પરંતુ તેમણે પહેલી સલામ શ્રીશંકરને, બીજી શ્રીજગદંબાને અને ત્રીજી શાહજીરાજાને કરી છે, એવો અર્થ ધાર્યો હતો.

× એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, દરબારમાં મહારાજને નિઃશસ્ત્ર જવાની આજ્ઞા થઈ હતી. તેમણે દરબારમાં કટાર શા માટે

પાસે બેઠેલા અમીરોએ મહારાજની વાતચીત બાદશાહને [illegible] સંભળાવી.* બાદશાહ તરતજ અચકાયો અને હવે શિવાજી મહારાજ શું કરશે, તેની બીક લાગી. બાદશાહની છાતી ધડકવા લાગી. તેણે રામસિંહને કહ્યું કે, "મહારાજને વિદાયગીરીનું પાનબીડું આપી તેમના મહાલયમાં મૂકી આવો. આવતી કાલે પુનઃ મુલાકાત લઈશું." એ સાંભળી રામસિંહ શિવાજી મહારાજને તેમના મકાનમાં લઈ ગયો.

એ પછી મહારાજને ઔરંગઝેબ સાથે પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ; કારણકે બાદશાહજ તેમને પુનઃ મળવા રાજી નહોતો. બાદશાહની ઇચ્છા જાણવાથી મહારાજને ઘણી દિલગીરી [illegible] તેમના અંતઃકરણમાં કપટભાવ છે, એવી તેમને ખાતરી [illegible] એટલુંજ નહિ પણ મહારાજને બાદશાહની બીક પણ લાગી. [illegible] ની ઇચ્છા જાણવા માટે તેમણે રામસિંહને તેમની પાસે [illegible] બાદશાહે તેને કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજને મારા [illegible] તેમને મોટાં કામો સોંપવાની મારી ઇચ્છા છે. [illegible] સંબંધી તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું થયું છે. એ [illegible]

[illegible] તે સમજાતું નથી. [illegible]

[illegible]

પોતાના પુત્રના નામથી ચલાવવી. અહીં તેમને કરોડો રૂપિયાની કિંમતની નવી જાગીર બક્ષિસ આપીશ. પચાસ હજારથી લાખ સિપાઈઓ સહિત તેમણે આ પ્રાંતમાં નિવાસ કરી મોટી ચડાઈઓ કરવી. આ દરબારમાંજ એમના જેવા શૂરવીર, ચતુર અને કર્તવ્ય-દક્ષ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણોની કદર થશે."

બાદશાહનો વિચાર મહારાજને બિલકુલ પસંદ પડ્યો નહિ. તેમનો વિચાર શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો અને ઉદાર છે, એમ પણ તેમને જણાયું નહિ. બાદશાહ કપટી અને ધૂર્ત છે તથા પોતાને દિલ્હીમાં ગૂંચવી રાખી દક્ષિણનો કાંટો એકદમ કાઢી નાખવાનો તેમનો વિચાર પણ તેઓ સમજી ગયા હતા. મહારાજે પોતાના વકીલ રઘુનાથ પંતને બાદશાહ પાસે મોકલી કહાવ્યું કે, "બાદશાહે મને મોટો અધિકાર આપવાની આશા બતાવી અહીં બોલાવ્યો,× તે ઉપરથી હું અહીં આવ્યો છું. મેં આપનાં જે કાર્યો કર્યાં છે તે આપને વિદિતજ છે. જયસિંહ રાજા સમક્ષ જે તહનામું થયું છે, તે પ્રમાણે વર્તવામાં હું જરા પણ પાછો હઠીશ નહિ. આદિલશાહી અને કુતુબશાહી ખાલસા કરવાની બાદશાહની ઇચ્છા છે. તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને હું અંતઃકરણપૂર્વક સહાય કરીશ. દક્ષિણમાં આખા સૈન્યને જે મદદ જોઈશે તે આપવા હું તૈયાર છું. આ સ્થળે રહીને હું બાદશાહની જે નોકરી બજાવી શકીશ તેના કરતાં મારા સ્વદેશમાં રહીને વિશેષ કાર્ય કરી શકીશ; તેથી મને આ સ્થળે રાખવાનો બાદશાહનો વિચાર તેમના કિંવા મારા હિતનો નથી. તે ઉપરાંત મને, મારા પુત્રને અને મારાં મનુષ્યોને આ દેશની હવા માફક આવતી નથી; તેથી મને મારાં મનુષ્યોસહિત દક્ષિણમાં પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપવી."

મહારાજની એ પ્રાર્થના સાંભળી બાદશાહે કોઈ પ્રકારનો ચોક્કસ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મહારાજને દિલ્હીદરબારમાં રાખવાથી તેમના તરફથી દક્ષિણમાં જે ત્રાસ થાય છે, તે એકદમ બંધ થઈ જશે અને પોતાનો ઉદ્દેશ સહેલાઈથી પાર પડશે, એવું બાદશાહના મનમા હતું. તેમને દિલ્હીમાં રાખવાથી તેઓ કોઈક વખત પણ

× મનુસ્સી જણાવે છે કે, શિવાજી મહારાજ મોગલોના દરબારમાં જાય તો તેમને બાદશાહના સરદારમંડળમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવશે, એવો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો; પણ એ કરાર બાદશાહે પાળ્યો નહિ અને મહારાજ આગ્રાથી પાછા આવશે ત્યારે તેમને મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતના સૂબેદાર નીમવામાં આવશે એવું જયસિંહે તેમને અભયવચન આપેલું હતું; પણ ખાફીખાન જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે થયેલા કરાર જયસિંહ રાજાએ બાદશાહને જણાવેલા ન હતા.

અરજ કરી; પરંતુ શાહિસ્તખાને જાફરખાનને એક એવો પત્ર લખ્યો હતો કે, શિવાજી બહુજ ઢોંગી માણસ છે, તેની સાથે એકાંત મુલાકાત લેવાનું સાહસ કરીને બાદશાહે પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવો નહિ. આ પત્ર બાદશાહને બતાવીને તે વજીરે તેને એવી સૂચના કરી કે, ફરીથી શિવાજીની મુલાકાત તેણે લેવી નહિ. ખરૂં જોતાં આ સૂચનાની બાદશાહને જરા પણ આવશ્યકતા ન હતી. અફઝુલખાનનો વધ અને શાહિસ્તખાનની થયેલી દશા ઔરંગઝેબને માલૂમ હતી, એટલે ઔરંગઝેબ જેવા કપટી અને ધૂર્ત બાદશાહ શિવાજી મહારાજ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે એ શક્ય નહોતું. તેથી તેણે શિવાજીની અરજી ઉપર કશુંજ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

ઔરંગઝેબે મહારાજને ભય બતાવી તેમને પોતાની માગણીને અનુકૂળ કરવાની ઇચ્છાથી શહેરના કોટવાળ પોલાદખાનને હુકમ કર્યો કે, "પાંચહજાર સિપાઇઓ સહિત, શિવાજી મહારાજની હવેલીને ઘેરો નાખવો. કોઇ પણ મનુષ્યને અમારી પરવાનગી સિવાય હવેલીની અંદર કે બહાર જવા દેવો નહિ. શિવાજી મહારાજને કયાંય પણ જવું હોય તો તેમની સાથે આપણા સિપાઇઓનો સખ્ત પહેરો રાખવો." એવો સખ્ત બંદોબસ્ત જોઇ શિવાજી મહારાજે રામસિંહદ્વારા બાદશાહને કહાવ્યું કે," તમારી તાબેદારી સ્વીકારી હું દક્ષિણ હસ્તગત કરી આપવા તૈયાર થયો; છતાં તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી, તેમજ મને દક્ષિણમાં જવાની આપના તરફથી પરવાનગી મળતી નથી; તેથી બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમની સરદારી સ્વીકારી અહીંજ નિવાસ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે." એ સાંભળી બાદશાહે રામસિંહને કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજનું અંતઃકરણ શુદ્ધ જણાતું નથી. બાદશાહી નોકરી સ્વીકારવાનું કહાવ્યું તે તેમણે કબૂલ કર્યું નહિ; તેથી મારે એવો બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો. તેમના અંતકરણમાંથી અમારા સંબંધીનો વિરુદ્ધભાવ નીકળી જઇ હૃદય શુદ્ધ થતા સુધી તેમના ઉપર એવીજ સખ્ત દેખરેખ રાખવામાં આવશે. જયસિંહ રાજાએ અને દિલેરખાને મધ્યસ્થ રહીને તહનામું કર્યું છે, તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું. તેમને શિક્ષા કરવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન નથી. તમે જેમ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર છો, તેમજ શિવાજી મહારાજ પણ અમારા વિશ્વાસુ સરદાર થઇ અમારી આજ્ઞા પ્રમાણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી વર્તે એવી ગોઠવણ કરો એટલે સૌ સારૂં થશે."

રામસિંહે બાદશાહની માગણી મહારાજને કહી સંભળાવી; તે સાંભળતાંજ મહારાજ નિરાશ થયા. મહારાજના મકાનની આસપાસ બાદશાહના સિપાઈઓનો ચોકીપહેરો બેઠો હતો. મહારાજ તેમાંથી મુક્ત થવાના વિચારો કરવા લાગ્યા. શત્રુઓને કિંવા પોતાનાં મનુ-

ખોળંબે નાખ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે ઉપરાંત એવું કહેવાય છે કે, શિવાજીથી નાસીને દક્ષિણમાં જવાય નહિ, એટલા માટે તેને અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી દેવાનો વિચાર પણ તેણે કર્યો હતો; પરંતુ જયસિંહરાજા અને તેના જેવા બીજા મોટા રજપૂત સરદારોને એ વાત પસંદ નહિ આવે એમ જાણીને એ વિચાર પડતો મૂક્યો હતો. બાદશાહે રામસિંહને એવું સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે, મહારાજને બરોબર અટકમાં રાખવાની સર્વ જવાબદારી તેને માથે છે; પરંતુ આ જવાબદારી કપટભરેલી છે, એવું જયસિંહને લાગવાથી હરેક ઉપાયે તે જવાબદારીમાંથી છૂટી જવાનું તેણે રામસિંહને લખી જણાવ્યું હતું. પછી દક્ષિણની સવારીમાં પોતે જાતે જવું, એવો બાદશાહે નિર્ણય કર્યો ત્યારે જયસિંહરાજાએ તેને લખી જણાવ્યું કે, "આપની દક્ષિણની સવારી યશસ્વી થવાનો સંભવ અત્યારે ઘણોજ ઓછો છે; માટે આવે પ્રસંગે શિવાજી મહારાજને દક્ષિણમાં બિલકુલ આવવા દેવા નહિ અને જો આવવા દેશો તો આપને અહીંની સવારીમાં અપયશ મળવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે; છતાં પણ તેના જીવને તો જરા પણ આંચ આવવા દેશો નહિ. જો તેનો પ્રાણઘાત કરશો; તો તેના લોકો વિફરી જશે અને જઇને આદિલશાહને મળી જશે. એમ થવાથી આપણને નાહક ઘણું નુકસાન થશે. તે ઉપરાંત શિવાજીને એવી રીતે કેદમાં રાખજો કે, તે છૂટીને તરતજ સ્વદેશ આવશે, એવી તેના લોકોને આશા બંધાય."×

પોતાનાં મનુષ્યોને વિદાય કર્યા પછી મહારાજે બાદશાહને કહાવ્યું કે, "મારે આપના દરબારમા નોકરી કરવાની હોવાથી અહીંના અમીરઉમરાવો સાથે મારો પરિચય થવાની જરૂર છે. અવકાશ મળતાં હું તેમની મુલાકાત લઇ શકું, એવી મને પરવાનગી આપવી." બાદશાહે મહારાજની માગણી સ્વીકારી. તેઓ રામસિંહને સાથે લઇ અમીરઉમરાવોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા. મહારાજનું સંભાષણ અતિમોહક અને મધુર હોવાથી મોગલ સરદારોનો સ્નેહ સંપાદન કરવામાં તેમને વિલંબ થયો નહિ. સરદારો સાથે વાતચીત કરતી વખત મહારાજ કહેતા કે, "પ્રમાણિકપણે બાદશાહની નોકરી કરીને શાબાશી તથા ઊંચી પદવી મેળવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે." મહારાજનું કહેવું સરદારો સત્ય માનતા અને તેમની સાથે મિત્રભાવથી વર્તતા. તેમનું એ કથન બાદશાહ પણ વારંવાર સાંભળતા હોવાથી તેમને પણ સંતોષ થતો હતો.

થોડા દિવસ પછી મહારાજે ગુરુવારનું વ્રત ઊજવવાનું બહાનું કાઢ્યું. એ વ્રતનિમિત્તે તેમણે મોટો આનંદોત્સવ કરવાની ગોઠવણ

× આ ઉલ્લેખ પ્રો. સરકારના પુસ્તકમાંથી લીધેલો છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible] બાજુમાં [illegible]

[illegible] મળ્યાં, તે [illegible]

[illegible] બાજુમાં [illegible]

રીતે બેરાત આપવા માટે મેવામીઠાઇની પેટીઓ મોકલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હમેશાં દાનધર્મ ચાલતું હતું. એક દિવસ સંખ્યાબંધ ચારપાંચ પેટીઓ તૈયાર કરાવી, તેમાંની એક પેટીમાં શિવાજી મહારાજ પોતે અને બીજીમાં શંભાજી મહારાજને બેસાડયા. બીજી પેટીઓ મજુરોને માથે ઉંચકાવી શહેરબહારની મસિજદ તરફ લઈ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ચોકી* આગળ આવતાં પહેરેગીરે પેટીઓ તપાસવા માગણી કરી. તેઓએ મેવામીઠાઇવાળી એકબે પેટીઓ તપાસી પછી બીજી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દીધી. બધી પેટીઓ શહેર બહાર ગયા પછી મહારાજ અને શંભાજીરાજા પેટીઓ ઉઘાડી બહાર નીકળી, તેઓ બંને બહાર નીકળી દૂર ચાલ્યા ગયા. એ પ્રમાણે મહારાજ શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઈ પોતાનાં મજુરોને જઈ મળ્યા.×

મહારાજ પોતાની હવેલીમાંથી બહાર નીકળ્યા તે વખતે હીરોજી ફર્જંદે પોતાની પથારીમાં પોતાનો પોશાક પહેરી સૂવાનું કહ્યું; તેમજ હાથ બોલે મહારાજની પાછળજ નાસી આવવાની તેને સૂચના આપી. વિશ્વાસુ સેવકે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. તેમણે કહ્યું: "મહારાજ! આપ નિશ્ચિંતપણે બહાર નીકળી જાઓ. મારા ઉપર ગમે તેવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ હું પાછો હઠીશ નહિ. આપની કૃપાથી હું પણ મુક્ત થઇશ." હીરોજી મહારાજની પથારીમાં સૂઇ રહ્યો. તેણે પોતાના શરીર ઉપર ચાદર ઓઢી લીધી. એક હાથમાં મહારાજની વીંટી પહેરી હતી. એ હાથ ફક્ત ઉઘાડો

* એક બખરમાં લખ્યું છે કે, એ મીઠાઇ મથુરાના બ્રાહ્મણોને અને ફકીરોને વહેંચવા મોકલવાનું બહાનું બતાવ્યું હતું.

× પુદિયા લખે છે કે, શિવાજી મહારાજને પ્રત્યેક ગુરુવારે ગરીબ-ગરબાંને મેવામીઠાઇ વહેંચવાનો નિયમ હતો. તેથી તે દિવસે તેમના દ્વાર આગળ હજારો ગરીબ ભિક્ષુકો ભેગાં થતાં હતાં. એ સર્વને મીઠાઇ પૂરી પાડવા માટે સુખડિયાની દુકાને સંખ્યાબંધ વાંસના મોટા કંડિયા મોકલવામાં આવતા. એમાંના બે કંડિયામાં બેસીને મહારાજ અને શંભાજી નાસી ગયા હતા. એક મુસલમાન બખર-કારે લખ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને દાન કરવા માટે મહારાજે ત્યાંથી ઉત્તમ ઘોડા પસંદ કરી શહેર બહાર મોકલ્યા હતા અને ત્યાંથી તેમને ચોર ગાઉ વેગળે લઈ જઇ સજ્જ કરવાની ગોઠવણ કરી હતી. બા-દશાહનામા નામક બખરમાં લખ્યું છે કે, જયસિંહ રાજાએ શિ-વાજી મહારાજને નજરકેદમાં રાખવાની વાત જાણી, ત્યારે તેમણે ઔરંગઝેબને પત્ર લખી તેમના એ કાર્ય માટે ઠપકો આપ્યો હતો. એ ઠપકાને લીધે ઔરંગઝેબે મહારાજની હવેલી પાસેનો ચોકીપહેરો કાઢી નાખ્યો હતો.

[illegible]

[illegible]

રોને ખેરાત આપવા માટે મેવામીઠાઇની પેટીઓ મોકલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હમેશાં દાનધર્મ ચાલતું હતું. એક દિવસ સંધ્યાસમયે ચારપાંચ પેટીઓ તૈયાર કરાવી, તેમાંની એક પેટીમાં શિવાજી મહારાજ બેઠા અને બીજામાં શંભાજી મહારાજને બેસાડ્યા. બધી પેટીઓ મજૂરોને માથે ઉંચકાવી શહેરબહારની મસ્જિદ તરફ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ચોકી* આગળ આવતાં પહેરેગીરે પેટીઓ જોવાની માગણી કરી. તેઓએ મેવામીઠાઇવાળી એકબે પેટીઓ તપાસ્યા પછી બીજી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દીધી. બધી પેટીઓ શહેર બહાર ગયા પછી મહારાજ અને શંભાજીવાળી પેટીઓ વેગળે થોભાવી, તેઓ બન્ને બહાર નીકળી દૂર ચાલ્યા ગયા. એ પ્રમાણે મહારાજ શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઈ પોતાનાં મનુષ્યોને જઇ મળ્યા.×

મહારાજ પોતાની હવેલીમાંથી બહાર નીકળ્યા તે વખતે હીરોજી ફર્જંદને પોતાની પથારીમાં પોતાનો પોશાક પહેરી સુવાનું કહ્યું. તેમજ લાગ જોઇને મહારાજની પાછળજ નાસી આવવાની તેને સૂચના આપી. વિશ્વાસુ સેવકે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. તેમણે કહ્યું: "મહારાજ! આપ નિશ્ચિંતજીવે બહાર નીકળી જજો. મારા ઉપર ગમે તેવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ હું પાછો હઠીશ નહિ. આપની કૃપાથી હું પણ મુક્ત થઇશ." હીરોજી મહારાજની પથારીમાં સૂઇ રહ્યો. તેણે પોતાના શરીર ઉપર ચાદર ઓઢી લીધી. એક હાથમાં મહારાજની વીંટી પહેરી હતી. એ હાથ ફક્ત ઉઘાડો

---

* એક બખરમાં લખ્યું છે કે, એ મીઠાઇ મથુરાના બ્રાહ્મણોને અને ફકીરોને વહેંચવા મોકલવાનું બહાનું બતાવ્યું હતું.

× બુંદેલા લખે છે કે, શિવાજી મહારાજને પ્રત્યેક ગુરુવારે ગરીબ-ગરબાંને મેવામીઠાઇ વહેંચવાનો નિયમ હતો. તેથી તે દિવસે તેમના દ્વાર આગળ હજારો ગરીબ ભિક્ષુકો ભેગાં થતાં હતાં. એ સર્વને મીઠાઇ પૂરી પાડવા માટે સુખડિયાની દુકાને સંખ્યાબંધ વાંસના મોટા કંડિયા મોકલવામાં આવતા. એમાના બે કંડિયામાં ભરાઇ મહારાજ અને શંભાજી નાસી ગયા હતા. એક મુસલમાન બખર-કર્તાએ લખ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને દાન કરવા માટે મહારાજે ત્રણ ઉત્તમ ઘોડા ખરીદી શહેર બહાર મોકલ્યા હતા અને ત્યાંથી તેમને ચૌદ ગાઉ વેગળે લઈ જઇ સજ્જ કરવાની ગોઠવણ કરી હતી. આ-લમગીરિનામા નામક બખરમાં લખ્યું છે કે, જયસિંહ રાજાએ શિ-વાજી મહારાજને નજરકેદમાં રાખ્યાની વાત જાણી, ત્યારે તેમણે ઓરંગઝેબને પત્ર લખી તેમના એ કાર્ય માટે ઠપકો આપ્યો હતો. એ ઠપકાને લીધે ઓરંગઝેબે મહારાજની હવેલી પાસેનો ચોકીપહેરો કાઢી નાખ્યો હતો.

[illegible]

એક હોડી તૈયાર [illegible]
હોડીવાળાને થોડુંક [illegible] આપી કહ્યું કે, તું [illegible]
કહી આવજે કે, "હું [illegible]
આવ્યો છું." મહારાજ [illegible] ગયા પછી [illegible]

થઇને સ્વદેશ જવું તે નક્કી કર્યું; ત્યાંથી સીધે રસ્તે સ્વદેશ જવાનું સુરક્ષિત નહોતું. ચારે તરફ બાદશાહનાં માણસો મહારાજને શોધતાં ફરતાં હોવાથી પુનઃ શત્રુના હાથમાં સપડાવાની ભીતિ હતી, તેથી તેમની સાથેનાં કેટલાંક મનુષ્યોને પહેરવેશ બદલી સ્વદેશ જવાનું કહ્યું અને પોતાની સાથે માત્ર ચારપાંચ કારકુનો તથા બેત્રણ હજૂરિયા રહેવા દીધા. મહારાજે સાધુનો વેશ ધારણ કરી ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેઓ પ્રથમ વારાણસી ગયા. ત્યાંથી મથુરા ગયા. ત્યાં તેમના ઓળખીતા મોરો ત્રિમળ પિંગળેનો સાળો કૃષ્ણાજી પંત, કાશી પંત અને વિસાજી પંત નામક બંધુઓ મળ્યા. મહારાજે તેમને પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને શંભાજીને તેમની પાસે રાખવાની માગણી કરી. તે તેમણે ખુશીથી કબૂલ કર્યું.× મહારાજે તેમને કહ્યું કે, "સ્વદેશ જઇ પહોંચ્યા પછી હું તમને પત્ર લખીશ, તે પત્ર મળ્યા પછી તમે તમારૂં સમસ્ત કુટુંબ તથા શંભાજીને લઇ મારા રાજ્યમાં આવજો. ત્યાં આવ્યા પછી હું તમારૂં કલ્યાણ કરીશ." એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે ત્રણ બંધુમાંથી કૃષ્ણાજી પંતને તીર્થયાત્રા કરવા પોતાની સાથે લીધો. એ સ્થળે મહારાજ દાઢી, મૂછ અને ચોટલી કઢાવી નાખી પૂરેપૂરા સાધુ જેવા બન્યા હતા.

મથુરામાં નિવાસ કર્યો તે સમયે શિવાજી મહારાજ નિત્ય નદીમાં સ્નાન કરવા જતા હતા. એક દિવસ નદીનો ઓવારો જોઇ મહારાજે કૃષ્ણાજીને કહ્યું કે, "આવું મોટું તીર્થ હોવા છતાં ઓવારાની વ્યવસ્થા જોઇએ તેવી થઇ નથી." તેમણે ઓવારાની બનાવટ પર ટીકા કરી અને તે કેવી રીતે બાંધવો જોઇએ, તે પણ સમજાવ્યું. એ ચર્ચા સાંભળી પાસે ઊભેલા એક ચોબાએ કહ્યું: "તમે ઇમારતનું કામ સારી પેઠે જાણો છો; તમે સાધુ નથી, કોઇ વેશધારી છો." કૃષ્ણાજી પંતે તરતજ ચોબાનો હાથ દબાવી ચૂપ રહેવા કહ્યું અને તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા લીધો. સ્વદેશ આવ્યા પછી મહારાજે તે ચોબાને નિમણુંક કરી આપી.

વાચક! આવો. શિવાજી મહારાજના નાસી ગયા પછી દિલ્હીમાં

નીચાણના પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી પાછા કિનારાના ઊંચા પ્રદેશ ઉપર આવી, આડે માર્ગે ડુંગરકોતરડામાં થઇ સીધે રસ્તે ચઢી સ્વદેશ તરફ ગયા.

× રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, કાશીમાં નાનાજી વિશ્વાસ રાવ નામક એક મનુષ્ય હતો. શંભાજીને તેને ઘેર રાખ્યા; કારણકે તેમને નાસાનાસ કરવી પડતી હોવાથી શંભાજી વારંવાર માંદા પડતા હતા. પોતે અને શંભાજી સુખરૂપ સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી મહારાજે એ બ્રાહ્મણને વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

[illegible] એમ. તેની પાસ [illegible] આવ્યું
છે. મહારાજ ત્યાં નથી. તેમની પ્રકૃતિ સારી નથી તેથી [illegible]
[illegible] તેમના એક માણસે બહાર આવી તમને કહ્યું કહે
[illegible] કોઈ નથી. મહારાજના બીછાનાથી
કોઈ બહાર ગયું આવ્યું જણાયું નથી. એમ કહી પહેરેગીરે મહા-
રાજના [illegible] પાસે જઇ ઓરડામાં ડોકિયું કર્યું, એટલે
પલંગ પર મહારાજને [illegible] તેમની પાસેના નોકરોને દીઠા નહિ
એ [illegible] સમજ્યા અને પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. અહિં
પાસે [illegible] મહારાજની તલાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને
મહારાજ કિંવા તેમની પાસેના માણસોનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બહુ
શોધના જે નોકર મહારાજની હજૂરમાં હતા તેમને પૂછ્યું ઉત્તર
મળ્યો કે, "મહારાજ આ ઓરડામાં સૂતા હતા અને એક છોકરો
તેમના પગ ચાંપતો હતો, એટલુંજ અમે સવારે જોયું છે. ત્યાર
પછી ઓરડામાંથી તેઓ ક્યારે બહાર નીકળ્યા અને ક્યાં ચાલ્યા
ગયા, તે અમે જાણતા નથી." પહેરેગીરોએ પોલાદખાનને સર્વ
વૃત્તાંત જણાવ્યો. પોલાદખાન ગભરાયો અને દોડતો બાદશાહ પાસે
જઇ તેમને શિવાજી મહારાજના નાસી ગયાના સમાચાર નિવેદન
કર્યા. તેણે બાદશાહને કહ્યું: "આપના પહેરેગીરો અતિશય વિશ્વાસુ
અને ચતુર હોવા છતાં તેમને થાપ આપી શિવાજી અદૃશ્ય થયા છે.
તેમને હાથ આપી નાસી જવાય એવું છેજ નહિ, માટે કાં તો શિવાજી
પૃથ્વીમાં સંતાઈ ગયા હશે કિંવા આકાશમાં ઊડી ગયા હશે! આપણા
સિપાઇઓ રાતદિવસ તેમની હવેલીની આસપાસ પહેરો ભરે છે;
છતાં શિવાજી નાસી ગયા, તેથી અનુમાન થાય છે કે તેઓ જાદુ-
વિદ્યા શીખ્યા હશે. એમાં મારા સિપાઇઓની જરા પણ ચૂક કે
બેદરકારી નથી." એ સમાચાર સાંભળતાજ બાદશાહને અત્યંત
આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોલાદખાન વિશ્વાસુ સરદાર હતો. બાદશાહ જાણતા
હતા કે, તેણે ચોકીપહેરા પર ખાસ વિશ્વાસુ સિપાઇઓ નીમ્યા છે;
છતાં પણ તેમને કોટવાળ ઉપર ઘણોજ ક્રોધ ચઢ્યો. શિવાજી મહા-
રાજને શોધવા માટે બાદશાહે ચારે દિશામાં ઘોડેસવારો મોકલ્યા.
તેમણે પ્રત્યેક પ્રાંતના સૂબેદાર અને તાલુકદારને પત્ર લખાવી મોકલ્યા
કે, "શિવાજી મહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદમાં હતા ત્યાંથી નાસી ગયા
છે. તેઓ કોઇની પણ હદમાંથી પસાર થતા જણાય તો તેમને કેદ
પકડી એકદમ બાદશાહની હજૂરમાં મોકલી દેવા." બાદશાહે જય-
સિંહને પત્ર લખાવી મોકલ્યો કે, "શિવાજી મહારાજના જે સરદારને
તમારા લશ્કરમાં મદદ માટે રાખ્યો છે, તેને પકડી અમારા દરબાર-
માં મોકલી દેવો. જે પક્ષી અમારા પિંજરામાંથી ઊડી ગયું છે તેને
પકડવાની વિશેષ કાળજી રાખવી; અને તે પોતાના સ્થળમાં જઈ પુનઃ

ધાંધલ મચાવે નહિ, એવી ગોઠવણ કરવી."

મહારાજ નિશ્ચિંતપણે શહેર બહાર નીકળી ગયા પછી હીરોજી ફર્જંદે રામસિંહને સર્વ હકીકત વિદિત કરી. તેજ સમયે રામસિંહે બાદશાહ પાસે જઇ તેમને જણાવ્યું કે, "મારા પિતાએ મારી મારફતે શિવાજી મહારાજને આપના દરબારમાં મોકલ્યા હતા; પરંતુ આપ નામદારે, તેમની સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તન નહિ ચલાવતાં તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા. હવે અમારે માથેથી તેમના સંબંધી સર્વ જોખમ ઊતરી ગયું છે. તેમની સાથે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું." એ સાંભળી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે, "શિવાજી મહારાજ અમારા તાબેદાર છે. અમારી ઇચ્છાનુસાર તેમની સાથે વર્તન ચલાવીશું. અમારી માગણી સ્વીકારશે તો તેમની બરદાસ્ત કરવામાં કસર કરીશું નહિ. તે સંબંધી તમારે કિંવા તમારા પિતાએ ચિંતા રાખવી નહિ." રામસિંહે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઉડાવી દેવાની યુક્તિ યોજી ખરી; પરંતુ મહારાજના નાસી જવાના સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહને તેમના ઉપર વહેમ તો આવ્યોજ. બાદશાહ રામસિંહ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેમને દરબારમાં આવતા બંધ કરી તેમની મનસબ છીનવી લીધી.

પોલાદખાન જેવા પરમ વિશ્વાસુ કોટવાળે સખ્ત ચોકીપહેરો રાખ્યો હતો; છતાં મહારાજ તેમાંથી અચાનક નાસી ગયાના વર્તમાન દિલ્હીના અમીર ઉમરાવોએ સાંભળ્યા ત્યારે તેઓએ દાંતમાં આંગળાં કરડ્યાં. સર્વ સ્થળે ચર્ચા ચાલી કે, "જયસિંહ રાજા જેવા વિશ્વાસુ સરદારે શિવાજી મહારાજને પ્રમાણિકપણું બતાવી અને આશ્વાસન આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને બાદશાહની આજ્ઞા પરથી તેમને ઊંચી પદવીની લાલચ આપી અહીં મોકલ્યા હતા; તેમજ તેમની સાથે થયેલા કરારનો ભંગ કરી બાદશાહે જયસિંહ રાજાને નીચું જોવા જેવું પ્રપંચી વર્તન કર્યું, એ યોગ્ય થયું નહિ. એવા શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુરુષનું ગૌરવ વધારીને તેમની સાથે કરાર પ્રમાણે વર્તન રાખી પોતાના પક્ષમાં લેવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે વ્યર્થ જવા દીધી. એ બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું કાર્ય નથી. દક્ષિણ દેશ કબજે કરવાના કાર્યમાં એવા પરાક્રમી અને કાર્યકુશળ પુરુષની અમૂલ્ય સહાયતા મળી શકત. બાદશાહે પોતાની દુર્બુદ્ધિને લીધે એ વીર પુરુષ ગુમાવ્યો. શિવાજી મહારાજ અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષ છે. તેમના પર ભવાનીદેવીની કૃપા છે. એવો પ્રબળ રિપુ દક્ષિણમાં હોવાથી ત્યાં બાદશાહનું કંઇ વળશે નહિ. જયસિંહની વાક્ચાતુરીમાં ભોળવાઇ શિવાજી મહારાજે સ્વપરાક્રમવડે હસ્તગત કરેલા કિલ્લા, કોટ અને પ્રાંત બાદશાહને સોંપી દીધા અને તેઓ તેમની નોકરી કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ બાદશાહના કપટયુક્ત વર્ત-

સદસ્ય થઇ ગયા.* મહારાજ કટક પ્રાંતમાં પ્રવાસ કરતા હતા તે વખત તેમને ઘણો થાક લાગ્યો હતો, તેથી એક સાધારણ ઘોડો ખરીદવાની ઇચ્છાથી મહારાજે ઘોડાના વેપારી પાસે જઈ એક ઘોડાની કિંમત ઠરાવી; પરંતુ તેમની પાસે છૂટા રૂપિયા નહિ હોવાથી મહારાજે વેપારી સમક્ષ અજાણતાંજ હોનની કોથળી ઉઘાડી. એ જોઇ વેપારીએ કહ્યું કે, "સાધારણ ઘોડાની આટલી બધી કિંમત આપો છો તે ઉપરથી તમેજ શિવાજી મહારાજ હોવા જોઈએ." એ સાંભળતાં મહારાજે તેના શરીર ઉપર હોન ફેંક્યા અને ત્યાંથી સપાટાબંધ ચાલ્યા ગયા ×

તીર્થયાત્રા કરતા કરતા મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ એકદમ સ્વરાજ્યમાં ગયા નહિ; પણ ગોંડવણ, ભાગાનગર અને વિજાપુર પ્રાંતમાં થઇને પન્હાળા ગયા અને પોતાની પ્રજાને સ્વદેશમાં આવી પહોંચ્યાની સૂચના આપ્યા પછી તેજ વેશમાં રાયગઢ ઉપર જઇ પહોંચ્યા. સ્વરાજ્ય છોડ્યા પછી તેઓ નવ મહિને સ્વદેશમાં આવ્યા હતા. સાધુના વેશમાંજ રાયગઢ કિલ્લાના દરવાજા પાસે જઈ તેમણે દ્વારપાળને કહ્યું કે, "મારે જીજાબાઇને મળવું છે." દ્વારપાળે જીજાબાઈને ખબર આપી કે, "કોઈ સાધુ આપને મળવા આવ્યો છે." તેમણે સાધુને કિલ્લામાં લાવવાનું કહ્યું. દ્વારપાળ મહારાજને જીજાબાઈ સમક્ષ લઈ ગયો; તે સમયે નિરોજી પંતે તેમને સાધુની ભાષામાંજ આશીર્વાદ આપ્યો; પરંતુ મહારાજે એકદમ આગળ ધસી જઇ માતુશ્રીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. મહારાજનો ચહેરો બદલાઇ ગયેલો હોવાથી જીજાબાઇએ તેમને ઓળખ્યા નહિ. સાધુની વર્તણૂંકથી જીજાબાઇને આશ્ચર્ય લાગ્યું. મહારાજે માથા પરથી સાધુની ટોપી ઉતારી નાખી જીજાબાઈના ખોળામાં માથું મૂક્યું. તે વખતે કેટલીક નિશાનીઓ જોઈ જીજાબાઇએ તેમને ઓળખ્યા એટલે આલિંગન દીધું. તેમનાં નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. અહા! તેઓ માતાજ હતાં. તેમના આનંદનો પાર નહોતો. તેમણે એવુંજ જાણ્યું કે, આજેજ મહારાજનો નવો જન્મ થયો.

પ્રથમ પોતાની પ્રિય માતાનાં દર્શન કર્યા પછી મહારાજે પોતાના સર્વ સરદાર, કારભારી અને અન્ય અમીરઉમરાવોની મુલાકાત લીધી. મહારાજનું આગમન જાણી સર્વસ્થળે આનંદ પ્રસરી

* ખાફીખાન જણાવે છે કે, એ બ્રાહ્મણ તેને સુરતમાં મળેલો હતો અને ત્યા વૈદકનો ધંધો કરતો હતો. તેણે ખાફીખાનને જણાવ્યું હતું કે, તે કાશીમાં એક બ્રાહ્મણને ત્યાં નોકર હતો. તે વખતે શિવાજી મહારાજે તેને દક્ષિણામાં જે ધન આપેલું હતું તેના વડે પોતે આ હવેલી બંધાવી હતી અને પોતાના દિવસો સુખચેનમાં ગાળતો હતો.

× આ બનાવનું વર્ણન બુંદેલાના ગ્રંથમાંથી પ્રકટ કર્યું છે.

રહ્યો. નોકરો અને પ્રજાજનો મહારાજનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. મહારાજે મોટો ઉત્સવ કરી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યાં. ગરીબગરબાંને પુષ્કળ અન્નવસ્ત્રો આપ્યાં. શ્રીમદ્ દીરંજી ઉત્સવ કરી તેમને મુક્તાફળોનો અભિષેક કર્યો. હાથી ઉપરથી સાકર વહેંચાવી. સર્વ સરદારો અને કિલ્લેદારોને ત્યાં સાકર મોકલી રાજ્યનાં મોટાં મોટાં દેવસ્થાનમાં તથા બ્રાહ્મણ, તપસ્વી, સંત અને સાધુઓને દક્ષિણા તથા સાકર મોકલાવી. પ્રત્યેક ગઢમાંથી તોપો ફોડી મહારાજને સલામી આપવામાં આવી. મહારાજ કુશળ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યાના સમાચાર સમસ્ત રાજ્યમાં પ્રસરતાં વાર પ્રજાએ આનંદોત્સવ કર્યો. શત્રુના હૃદયમાં પુનઃ બીક ઉત્પન્ન થઈ કે, શિવાજી મહારાજ અજિત હોવાથી તેમને કોઈ જીતી શકે નહિ. હવે તેઓ યવનોની સર્વ બાદશાહી પાયમાલ કરશે. મહારાજની અલૌકિક યુક્તિમત્તા અને અપ્રતિમ ધૈર્યની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી ગ.

સાંપ્રત આનંદસમયે મહારાજ પોતાની સાથે આવેલાં સેવકોને ભૂલ્યા નહોતા. જેઓએ જેટલો શ્રમ અને સાહસ કર્યું હતું, તેમને તેના પ્રમાણમાં ઇનામ આપી કોઈને હોદ્દે ચઢાવ્યા કોઈને સરદારીમાં અને કોઈની જાગીરમાં વધારો કર્યો. કોઈને કોઈને વસ્ત્રાલંકાર, કોઈને હાથી, કોઈને ઘોડા અને કોઈને ... મહાલ બક્ષિસ આપ્યાં. એ સંકટમય પ્રસંગમાં, હીરોજી ... અતિશય સહાયતા હોવાથી મહારાજે તેને પગલા પર મોટી ... પાલખી તથા અમલદારી અર્પણ કરી. તેઓની સાથે ... કુળને આગ્રહપૂર્વક સહાય કરી, પ્રજાજનોને ... દર્શન થયેલું હોવાથી તેમના ઉપર મહારાજનો ... [illegible]

તીર્થયાત્રાએ જઈ ફરી ... [illegible]

કિંમત પૂછી અને તેટલી કિંમત ભરી આપી કણબીને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો.

પૂર્વસંકેત પ્રમાણે મહારાજે મથુરામાં કાશીપંતને પત્ર લખી મોકલ્યો કે, "હું સ્વરાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો છું. તમે સર્વ બંધુ શંભાજીને લઇ સહકુટુંબ અહીં આવો." પત્ર મળતાંજ બ્રાહ્મણ કાશીપંત શંભાજીને લઇ દક્ષિણમાં આવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેમને એક મોગલ અમલદાર મળ્યો. શંભાજી મહારાજની તેજસ્વી મુખમુદ્રા જોઇ તે અમલદારને તેમના પર શિવાજી મહારાજનો પુત્ર હોવાનો* સંશય આવતાં તેમને કેદ પકડ્યા. બંને બંધુએ તેને કહ્યું કે, "અમે મથુરાના બ્રાહ્મણ છીએ. એ અમારો પુત્ર છે." અમલદારે કહ્યું કે, "એ તમારોજ પુત્ર હોય તો તમે સાથે બેસી એક પાત્રમાં ભોજન કરો." કાશીપંતે તે કબૂલ કર્યું. કાશીપંતે દહીંમાં પૌંઆ પલાળી કેળના પાદડાંમાં પીરસ્યા અને શંભાજીસહિત એક પાત્રમાં ત્રણેએ ભોજન કર્યું. એ જોઇ યવન અમલદારે તેમને મુક્ત કર્યા.× કાશીપંત શંભાજીને લઇ રાયગઢ પર આવી પહોંચ્યો. તેમને જોઇ સર્વને આનંદ થયો. કાશીપંત શંભાજી મહારાજનું પાલન કરી તેમને સુખરૂપ રાયગઢ ઉપર લઇ આવ્યો હોવાથી મહારાજે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય સાથે વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો અને તેના બે બંધુસહિત તેમને ઊંચા હોદ્દા આપી પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખ્યા.+

આ પ્રમાણે મહારાજ દક્ષિણમાં સુખરૂપ પહોંચ્યાના સમાચાર જ્યારે બાદશાહના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે તેને ઘણુંજ દુઃખ થયું, એમ તેના છેવટના મૃત્યુપત્રના ઉલ્લેખ પરથી જણાઇ આવે છે. તેમાં તે લખે છે કે, "કોઈ પણ રાજ્ય જો કાયમ ટકાવી રાખવું હોય તો તે રાજ્યમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે, તેની સર્વ પ્રકારની બાતમી મેળવવાની અતિ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવી ઘટે છે. જો તેમાં જરા પણ આળસ કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ આપણને લાંબા કાળ સુધી ભોગવવું પડે છે. પેલો હરામખોર શિવાજી મારા ગાફલપણાને લઇને મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અને તેથી મારી સઘળી ચડાઇઓમાં

* બુંદેલા લખે છે કે, શંભાજીમહારાજના માથાના વાળ લાંબા હોવાથી કાશીપંતે તેમને સ્ત્રીનાં વસ્ત્રો પહેરાવી પોતાની સ્ત્રી સાથે રાખ્યા હતા.

× કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, કાશીપંતના ઘરમાં શંભાજી હોવાની ખબર મળવાથી ઔરંગઝેબે તેના ઘર આગળ પહેરો બેસાડ્યો હતો. તે પરથી બ્રાહ્મણે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમને ખાતરી કરી આપી પોતાના ઉપરનો વહેમ ટાળ્યો હતો.

+ શિ. દિ.માં લખ્યું છે કે, સર્વ ભાઇઓને વિશ્વાસરાવનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

મને છેવટ સુધી અપયશ મળ્યો."

દિલ્હીના પ્રવાસ સમયે બીજા એક બનાવનું વર્ણન કેટલાક મુસલમાન બખરકારો લખે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ ઔરંગ-શાહની મુલાકાત લેવા દરબારમાં ગયા તે સમયે જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ તેમને જોવા ઇચ્છતી હોવાથી તેઓ પડદામાં બેઠી હતી. તે સ્ત્રીઓમાં નિસાબેગમ નામક ઔરંગઝેબની એક અવિવાહિત પુત્રી પણ પડદામાં બેઠી હતી. તેનું વય સત્તાવીશ વર્ષનું હતું. મહારાજને જોતાંજ નિસાબેગમ તેમના પર મોહ પામી. તે મહારાજ ઉપર અતિ સ્નેહ દર્શાવવા લાગી. અત્યારસુધી તેણે મહારાજની કીર્તિ [illegible] કાને સાંભળી હતી. તેણે સાંભળ્યું હતું કે, મહારાજ શરીર, [illegible] તેજસ્વી અને ચપળ હોવા સાથે સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે [illegible] પરિશ્રમ કરે છે. તેમની અજાયબીભરેલી યુક્તિનાં વર્ણનો [illegible] નિસાબેગમ આશ્ચર્ય પામતી હતી. વળી તાબામાં સપડાવવા [illegible] સાથે મહારાજનું ઉદાર વર્તન, માતાપિતા સાથે અત્યંત પ્રેમભર્યો વ્યવહાર અને સ્વધર્મનાં દેવદેવીઓ ઉપર અતિશય ભક્તિ [illegible] વાનો સાંભળી તેને મહારાજ ઉપર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો [illegible] તેનો પિતા સાર્વભૌમ બાદશાહ હોવા છતા અને તેમની પાસે [illegible] સરદાર અને પ્રચંડ સૈન્ય હોવા છતા, મહારાજ તેની દરકાર [illegible] કરતાં સ્વરાજ્યવૃદ્ધિ કર્યેજ જાય છે, એ જાણી નિસાબેગમ તેની પ્રશંસા કરતી હતી. એજ તેજસ્વી અને શરીર પુરુષ તેના [illegible] મિત્ર થઇ બાદશાહના દરબારમાં અતિથિ તરીકે આવેલા તેથી [illegible] પડ્યા, ત્યારે તેમનું તેજ અને સુંદરતા જોઇને તથા [illegible] તેમનું સ્વાભિમાનપૂર્ણ વર્તન જોઇને નિસાબેગમ તેમના પર [illegible] મોહ પામી. તેણે તેજ સમયે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે," [illegible] મહારાજ સિવાય અને અપ્રતિમ [illegible] સાથે [illegible] પર્યંત અવિવાહિત રહેવું."

કેટલાક [illegible]

સ્વકુલાભિમાનવૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ હતી, એ ઉપલા બનાવ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

નિસાબેગમ પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે મરણપર્યંત અવિવાહિતા રહી હતી. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આવ્યા તે વખતે નિસાબેગમ પણ તેમની સાથે દક્ષિણમાં આવી હતી. મહારાજનાં દર્શન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, પણ ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૨માં બ્રહ્મપુરી નામક સ્થળે તેના પિતાની છાવણીમાંજ તે મરણ પામી. શાહજાદીનો મૃતદેહ જે સ્થળે દાટવામાં આવ્યો તે સ્થળે તેના પિતાએ એક સુંદર કબર બંધાવી અને તે ગામનું નામ બેગમપુર રાખ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, નિસાબેગમ વિદ્વાન હતી.* નિસાબેગમના અંતઃકરણમાં મહારાજ ઉપર છેવટપર્યંત કેટલો સ્નેહભાવ અને કેટલું માન હતું, તેનું એક ઉદાહરણ ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ઔરંગઝેબે શંભાજીને પકડી અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપી તેમનું ખૂન કર્યાં પછી તેમણે રાયગઢનો કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. કિલ્લામાંથી જે મનુષ્યોને કેદ પકડી લાવ્યા હતા, તેમાં શંભાજીનો એક બાળપુત્ર હતો. નિસાબેગમે એ પુત્ર પિતા પાસેથી માગી લીધો અને તેને પોતાનો પૌત્ર જાણી પોતાના મરણપર્યંત તેનું અતિ પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું. સર્વને વિદિત છે કે, એજ પુત્ર આગળ જતાં શાહુરાજાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

* કહેવામાં આવે છે કે, તેના પિતાની પેઠે સમસ્ત કુરાન તેને કંઠસ્થ હતું. તેણે કેટલીક કવિતાઓ પણ રચી છે.

प्रकरण २० मुं–महाराजे पोताना हाथमांथी गुमावेला किल्ला अने प्रांत पाछा जीती लीधा

શિવાજી મહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદ પડ્યાના સમાચાર દક્ષિણમાં પ્રસરતાંજ તેમના સરદારોએ મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ તોફાન શરૂ કર્યું અને મહારાજ કેદમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યાના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને અધિક જુસ્સો આવવાથી તેઓએ મોગલોને ચારે તરફથી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. તે સમયના અંગ્રેજ વેપારીઓએ એ સંબંધી લખ્યું છે કે, "જો શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબની નજરકેદમાંથી નાસી ગયાના સમાચાર ખરા હશે, તો તેઓ બાદશાહને ત્રાહિત્રાહિ પોકરાવશે અને શિવાજીને કેદ કરવા માટે બાદશાહને સખ્ત પશ્ચાત્તાપ કરાવશે." તેઓનું કહેવું આગળ જતાં સત્ય હતું.

મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં મોગલો અને વિજાપુર–સરકાર વચ્ચે પુનઃ યુદ્ધ થયું હતું; તેમાં મોગલોના સૈન્યની ભયંકર ખુવારી થઈ હતી. જયસિંહે વિજાપુરને ઘેરો ઘાલેલો હોવાથી તેના સૈન્યને દક્ષિણના શિલેદારોએ સખ્ત ત્રાસ આપ્યો હતો. તેમને અનાજ, લાકડાં કિંવા ઘાસચારો મળતો નહિ હોવાથી મોગલાઈ લશ્કરને ભૂખે મરવું પડતું હતું. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થયેલી હોવાથી સૈન્યને પીવાનું પાણી પણ પૂરતું મળતું નહિ. ગોવળકોંડાના કુતુબશાહે વિજાપુર–સરકારની સહાયતા માટે લશ્કર મોકલેલું હોવાથી મોગલલશ્કર તેમની સામે ટકી શકતું નહોતું. ઔરંગઝેબ, જયસિંહની સહાયતા માટે બીજું લશ્કર મોકલી શક્યા નહોતા. બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, જયસિંહ અંદરખાનેથી શિવાજી મહારાજ સાથે મિત્રભાવ રાખતો હોવાથી તે વહેલોમોડો આપણાથી છૂટો પડશે અને શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈ આપણી સત્તાને ધક્કો પહોંચાડતાં વિલંબ લગાડશે નહિ. એમ ધારી ઔરંગઝેબ હવે દક્ષિણની ચડાઈ માટે તદ્દન બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યો, ત્યારે જયસિંહે વિચાર્યું કે, "આપણા ઉત્કૃષ્ટ રજપૂત યોદ્ધાનું વિનાકારણ બલિદાન આપી અપયશ મેળવવો, તેના કરતા યુદ્ધ બંધ કરી પાછા જવું, એજ યોગ્ય છે." તેમણે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ

રાખી ઔરંગાબાદ તરફ પાછા ફરવા માંડયું. શત્રુએ તેઓની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તે શૂરવીર સરદાર શત્રુના તાબામાંથી મહામુસીબતે નીકળી નાઠો અને ઔરંગાબાદ જઈ પહોંચ્યો.

શિવાજી મહારાજના જે કિલ્લા તેમના તાબામાં આવ્યા હતા અને જે કિલ્લા મહારાજની મદદથી પ્રથમ કબજે કર્યા હતા, તે પર યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવા જેટલું તેમની પાસે લશ્કર બચ્યું નહોતું અને તે કામ માટે ખર્ચ કરવા જેટલા પૈસા પણ તેમના હાથમાં નહોતા; તેથી પર્વત ઉપરના લોહગઢ, સિંહગઢ અને પુરંદર તથા કોંકણમાં માહુલી અને કર્નાળા, એ પાંચ મુખ્ય કિલ્લા પર ઘણા સૈનિકો રાખી ત્યાં મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. એ સિવાય જે ગઢ ઉપર અન્નાદિ થોડી વસ્તુઓ મળે તેમ હતું, તે ઉપર થોડા થોડા સૈનિકો રાખી બાકીના કિલ્લાના દરવાજા બાળી નાખી, અને કિલ્લાના તોડી શકાય એવા ભાગને તોડી નાખી તે પર સૈનિકોના બંદોબસ્તની જરૂર રાખી નહિ. સર્વ સ્થળે બંદોબસ્ત કરી જયસિંહરાજા ઔરંગાબાદમાં સ્વસ્થ થઇ બેઠા. એ સમાચાર મળતાંજ બાદશાહે જયસિંહ પર ગુસ્સે થઇ તેમને પાછા બોલાવી લીધા અને દક્ષિણના સૂબા તરીકે યશવંતસિંહ તથા શાહજાદા મોઆઝીમની નિમણુંક કરી. એ શૂરવીર અને બહાદુર રજપૂત સરદાર ઉદાસ ચિત્તે બાદશાહ પાસે પાછો જતો હતો, એટલામા માર્ગમાંજ બુરાનપુર આગળ સન ૧૬૬૭ના જુલાઇ માસમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

મોગલોએ એકાએક તજી દીધેલા કિલ્લા મોરો પંત પિંગળેએ પોતાના તાબે કર્યા. તેને દુરસ્ત કરાવી તે પર પોતે થાણાં બેસાડ્યાં અને તેની આસપાસના પ્રાંત ઉપર પુનઃ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. જે કિલ્લા પર મોગલોનો મજબૂત બંદોબસ્ત નહોતો, ત્યાંના રખેવાળોને પોતાના પક્ષમાં લઇ કિલ્લા પણ પોતાને તાબે લેવાનો ક્રમ ચાલુ કર્યો. મહારાજ જે સમયે દક્ષિણમાં પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના સરદારોએ મોગલોના તાબામાં ગયેલા ઘણા કિલ્લા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા અને તેઓએ પાછા આવ્યા પછી સઘળો કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ પોતાના કબજામાં લીધો.

જયસિંહ અને દિલેરખાન સાથે દક્ષિણ કબજે કરવા પ્રચંડ સૈન્ય મોકલવા છતાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. શિવાજી મહારાજ તાબામા સપડાયા છતાં તેઓ મુક્ત થયા અને વિજાપુર–સરકાર તથા ભાગાનગર–સરકાર એકત્ર થઈ છે. તેઓ સાથે શિવાજી મહારાજ જઇ મળશે તો દક્ષિણમાંથી મોગલાઇ સત્તા સમૂળ ઉખેડી નાખવામા વિલંબ લાગશે નહિ. ઔરંગઝેબના અંતઃકરણમાં એવા વિચારો ઉદય પામ્યાથી તેણે સ્વતઃ દક્ષિણમાં સવારી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એટલામાં ઉત્તરમાં કંઇક ગડબડ ઉત્પન્ન થવાથી શાહને તે તરફ

प्रकरण २० मुं–महाराजे पोताना हाथमांथ गुमावेला किल्ला अने प्रांत पाछा जीती लीध

શિવાજી મહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદ થયાના સમાચાર દક્ષિ-
ણમાં પ્રસર્યા ત્યારથી તેમના સરદારોએ મોગલોના પ્રાંતમાં ધુમ દેર-
ચાર કર્યું અને મહારાજ કેદમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા-
ના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને અધિક જુસ્સો આવવાથી તેઓ
મોગલોને ચારે તરફથી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. તે સમયના એક
બરનિઅરે એ સબંધી લખ્યું છે કે, "જો શિવાજી મહારાજ
ઔરંગઝેબની નજરકેદમાંથી નાસી ગયાના સમાચાર ખરા હશે, તો
તેઓ બાદશાહને વારંવાર પોકરાવશે અને શિવાજીને કેદ કરવા
માટે બાદશાહને સખ્ત પશ્ચાત્તાપ કરાવશે." તેઓનું કહેવું અક્ષર-
શઃ સત્ય હતું.

મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં મોગલો અને
વિજાપુર-સરકાર વચ્ચે પુનઃ યુદ્ધ થયું હતું; તેમાં મોગલોના સૈન્ય-
ની ભયંકર ખુવારી થઈ હતી. જયસિંહે વિજાપુરને ઘેરો ઘાલેલો
હોવાથી તેના સૈન્યને દક્ષિણના શિલેદારોએ સખ્ત ત્રાસ આપેલો હો-
તેમને અન્ન જળ, લાકડાં કિંવા ઘાસચારો મળતો નહિ હોવાથી મોગ-
લાઈ લશ્કરને ભૂખે મરવું પડતું હતું. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થયેલી
હોવાથી સૈન્યને પીવાનું પાણી પણ પૂરતું મળતું નહિ. ગોવળકોંડા-
ના કુતુબશાહે વિજાપુર-સરકારની સહાયતા માટે લશ્કર મોકલેલું
હોવાથી મોગલલશ્કર તેમની સામે ટકી શકતું નહોતું. ઔરંગઝેબ
જયસિંહની સહાયતા માટે બીજું લશ્કર મોકલી શકયા નહોતા.
બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, જયસિંહ અંદરખાનેથી શિવાજી
મહારાજ સાથે મિત્રભાવ રાખતો હોવાથી તે વહેલોમોડો આપણા-
થી છૂટો પડશે અને શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈ આપણી
સત્તાને ધક્કો પહોચાડતાં વિલંબ લગાડશે નહિ. એમ ધારી ઔરંગ-
ઝેબ હવે દક્ષિણની ચડાઈ માટે તદ્દન બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યો,
ત્યારે જયસિંહે વિચાર્યું કે, "આપણા ઉત્કૃષ્ટ રજપૂત યોદ્ધાનું વિના-
કારણ બલિદાન આપી અપયશ મેળવવો, તેના કરતાં યુદ્ધ બંધ કરી
પાછા જવું, એજ યોગ્ય છે." તેમણે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ

શાખી ઔરંગાબાદ તરફ પાછા ફરવા માંડયું. શત્રુએ તેઓની પૂંઠ પકડી; પરંતુ તે શૂરવીર સરદાર શત્રુના તાબામાંથી મહામુસીબતે નીકળી નાઠો અને ઔરંગાબાદ જઈ પહોંચ્યો.

શિવાજી મહારાજના જે કિલ્લા તેમના તાબામાં આવ્યા હતા અને જે કિલ્લા મહારાજની મદદથી પ્રથમ કબજે કર્યા હતા, તે પર યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવા જેટલું તેમની પાસે લશ્કર બચ્યું નહોતું અને તે કામ માટે ખર્ચ કરવા જેટલા પૈસા પણ તેમના હાથમાં નહોતા; તેથી પર્વત ઉપરના લોહગઢ, સિંહગઢ અને પુરંદર તથા કોંકણમાં માહુલી અને કર્નાળા, એ પાંચ મુખ્ય કિલ્લા પર ઘણા સૈનિકો રાખી ત્યાં મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. એ સિવાય જે ગઢ ઉપર અન્નાદિ થોડી વસ્તુઓ મળે તેમ હતું, તે ઉપર થોડા થોડા સૈનિકો રાખી બાકીના કિલ્લાના દરવાજા બાળી નાખી, અને કિલ્લાના તોડી શકાય એવા ભાગને તોડી નાખી તે પર સૈનિકોના બંદોબસ્તની જરૂર રાખી નહિ. સર્વ સ્થળે બંદોબસ્ત કરી જયસિંહરાજા ઔરંગાબાદમાં સ્વસ્થ થઇ બેઠા. એ સમાચાર મળતાંજ બાદશાહે જયસિંહ પર ગુસ્સે થઇ તેમને પાછા બોલાવી લીધા અને દક્ષિણના સૂબા તરીકે યશવંતસિંહ તથા શાહજાદા મોઆઝીમની નિમણુંક કરી. એ શૂરવીર અને બહાદુર રજપૂત સરદાર ઉદાસ ચિત્તે બાદશાહ પાસે પાછો જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાંજ બુરાનપુર આગળ સન ૧૬૬૭ના જુલાઇ માસમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

મોગલોએ એકાએક તજી દીધેલા કિલ્લા મોરો પંત પિંગળેએ પોતાના તાબે કર્યા. તેને દુરસ્ત કરાવી તે પર પોતે થાણાં બેસાડ્યાં અને તેની આસપાસના પ્રાંત ઉપર પુનઃ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. જે કિલ્લા પર મોગલોનો મજબૂત બંદોબસ્ત નહોતો, ત્યાંના રખેવાળોને પોતાના પક્ષમાં લઇ કિલ્લા પણ પોતાને તાબે લેવાનો ક્રમ ચાલુ કર્યો. મહારાજ જે સમયે દક્ષિણમાં પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના સરદારોએ મોગલોના તાબામાં ગયેલા ઘણા કિલ્લા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધા હતા અને તેઓએ પાછા આવ્યા પછી સઘળો કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ પોતાના કબજામાં લીધો.

જયસિંહ અને દિલેરખાન સાથે દક્ષિણ કબજે કરવા પ્રચંડ સૈન્ય મોકલવા છતાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. શિવાજી મહારાજ તાબામા સપડાવા છતાં તેઓ મુક્ત થયા અને વિજાપુર-સરકાર તથા ભાગાનગર-સરકાર એકત્ર થઇ છે. તેઓ સાથે શિવાજી મહારાજ જઇ મળશે તો દક્ષિણમાંથી મોગલાઇ સત્તા સમૂળ ઉખેડી નાખવામાં વિલંબ લાગશે નહિ. ઔરંગઝેબના અંતઃકરણમાં એજ વિચારો ઉદય પામ્યાથી તેણે સ્વતઃ દક્ષિણમાં સવારી કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એટલામાં ઉત્તરમાં કંઇક ગડબડ ઉત્પન્ન થવાથી શાહને તે તરફ

નક્કી કર્યું. તેણે દક્ષિણમાં મરાઠા લઈ જવાનો વિચાર બાજુ પર મૂક્યો. શિવાજી મહારાજ જેવા મહાન પરાક્રમી પુરુષ પોતાનો કટ્ટો શત્રુ થયેલો છે, તેની તેમની અનંત પ્રીતિ સાલતી હતી. શાહજાદાને અને યશવંતસિંહને મોટું લશ્કર આપી દક્ષિણની ચડાઈમાં મોકલવામાં આવે તો તે પોતાના પુત્ર પરાજય થતા બાદશાહનું પાણી ઉતરી જતા જેવું થાય અને કદાચિત્ તેમાં તેને જય પ્રાપ્ત થતાં શાહજાદો આપણી સામું બંડ ઉઠાવે તો શું કરવું? એવો વહેમ આવવાથી ઔરંગઝેબે તેને દક્ષિણની ચડાઈમાં મોકલ્યો નહિ; પરંતુ બાદશાહના એવા વહેમી તથા પ્રપંચી સ્વભાવનો આપણા પ્રતાપી ચરિત્રનાયકે જરાએ તેનો લાભ લેવામાં સહજ પણ આળસ કર્યું નહિ.

સુલતાન મોઆઝીમ અને યશવંતસિંહને બાદશાહે દક્ષિણના સુબા તરીકે નીમ્યાથી મહારાજની ઘણી અનુકૂળતા થઈ. તેઓ દિલ્હી હતા તે સમયે તેમણે યશવંતસિંહ સાથે મિત્રતા કરી હતી. એ રજપૂતસરદાર શૂરવીર અને સ્વધર્માભિમાની હતો. ઔરંગઝેબે પોતાના પિતા સામું બંડ ઉઠાવ્યું તે સમયે એ રજપૂત સરદાર પ્રથમ તેમની વિરુદ્ધ હતો, પરંતુ બાદશાહને વિજય મળવાની સંધિ જોઈ યશવંતસિંહ તેમના પક્ષમાં ગયો હતો; તેમ છતાં ઔરંગઝેબને તેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો. દ્રવ્યલોભ, એજ તેનામાં મોટો દોષ હતો; પરંતુ તેનો એ દોષ મહારાજના માર્ગને અનુકૂળ થઈ પડ્યો. મહારાજનો અભિપ્રાય હતો કે, "દ્રવ્યના લાલચુ મનુષ્યો વશમાં જનાવર જેવાં છે." તેમણે તેને પુષ્કળ લાંચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો. શાહજાદો ઉમદા સ્વભાવનો હોવા ઉપરાંત તે ઉદાર અને શૂરવીર હતો; પિતાના જેવો વહેમી નહોતો. તેને એશઆરામ ભોગવવાનીજ ટેવ હતી. તેને કોઈએ કંઈ પણ કાનભંભેરણી કરી કે તરત તેના વિચારો બદલાઈ જતા. તેના પર યશવંતસિંહનો વિશેષ પ્રભાવ પડતો હતો. શાહજાદો તેમના કહેવાથી વિરુદ્ધ વર્તતો નહિ. તેને દક્ષિણમાં મોકલતી વખતે બાદશાહે શિખામણ દીધી હતી કે, "શિવાજી મહારાજ સાથે શત્રુતા કરવી નહિ! તેમની સાથે વિશેષ મિત્રતા પણ રાખવી નહિ! તેમના કબજામાં સપડાવું નહિ! બનતા સુધી તેમની સાથે દ્વેષ કરવો નહિ! તેમણે આજપર્યંત પુષ્કળ સરદારોનો નાશ કર્યો છે. તમારી પણ તેવી અવદશા થશે તો સર્વત્ર કલંક પ્રાપ્ત થશે અને આપણી બાદશાહીને ધક્કો પહોંચશે. તેમની સાથે બનતા પ્રયત્ને સલાહસંપ રાખી દક્ષિણનો આપણો પ્રાંત સંભાળવામાજ આપણું ભૂષણ છે." બાદશાહની શિખામણને લીધે શાહજાદાના મનમાં શિવાજી મહારાજ સાથે તહનામું કરવાની ઇચ્છા હતી. મહારાજ દિલ્હીમાં ગયા તે વખતે બાદશાહે તેમને નજરકેદ કર્યા તે વાત શાહજાદાને બિલકુલ પસંદ નહોતી. તેનો અભિપ્રાય

એવો હતો કે, "શિવાજીમહારાજ જેવા શૂરવીર અને બહાદુર અમીરને આપણા પક્ષમાં રાખવાથીજ આપણું હિત સાધ્ય થશે."

કહેવામાં આવે છે કે, શાહજાદાને દક્ષિણમાં આવતો જાણી શિવાજી મહારાજ ખેડૂતનો વેશ ધારણ કરી બ્રહ્મપુરી નજીક એક ગામમાં તેને મળ્યા અને થોડાક દહીંની ભેટ કરી. દહીં ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી શાહજાદાએ તે સ્વીકાર્યું અને રોજ ભોજન કરતી વખત દહીં પૂરું પાડવાની તેમને આજ્ઞા કરી. દહીંમાંથી શાહજાદાને મીણની એક ગોળી પ્રાપ્ત થઇ. ગોળીમાંથી એક ચિઠ્ઠી લખેલી મળી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે, "યુદ્ધમાં વિજય સંપાદન કરવા માટે પરાક્રમી શાહજાદા આવે છે, એવું સાંભળી તેને નજરે જોવાનેજ મેં ખેડૂતનો વેષ ધારણ કરવાની યુક્તિ યોજી હતી." એ પરથી શાહજાદાના હૃદયમાં મહારાજ માટે કેવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે, તેની કલ્પના થઇ શકે એમ છે. શાહજાદાને ખાતરી થઇ કે, "એવા યુક્તિમાન અને સાહસિક પુરુષ સાથે વિરોધ કરવો એ ભયંકર કાર્ય છે." ઔરંગાબાદ આવી પહોંચ્યા પછી તેણે યશવંતસિંહદ્વારા મહારાજ સાથે તહનામું કરવાની ગોઠવણ કરી. મહારાજે યશવંતસિંહને દ્રવ્યની લાલચ આપી પ્રથમથીજ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધો હતો; તેથી પોતાને અનુકૂળ થઇ પડે એવું તહનામું કરવામાં અડચણ પડી નહિ. મોગલ બાદશાહ સાથે અત્યારથીજ વિરોધ કરવો, એ મહારાજને હિતકારક જણાતું નહોતું; તેમજ શાહજાદા જેવા સુજ્ઞ પુરુષ સાથે સ્નેહસંબંધ રાખવાથી પ્રસંગોપાત પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ થશે, એવી પણ તેમની કલ્પના હતી. એવી સ્થિતિ વચ્ચે શાહજાદાને રાજીખુશીથી તહનામું કરવાનું કહાવતો જાણી મહારાજે બાલાજી આવજી ચિટનીસને મોટા લશ્કર સહિત યશવંતસિંહ તરફ મોકલ્યો. તહનામું કરવામાં શાહજાદાનો ખરો હેતુ શો છે, તે બરોબર જાણી લેવાનીજ મહારાજની ઇચ્છા હતી. તેમણે શાહજાદાને ભેટ આપવાને માટે બાલાજી સાથે પુષ્કળ નજરાણું, કિંમતી વસ્ત્રો, ઝવેરાત અને હાથી મોકલ્યા હતા. યશવંતસિંહ બાલાજી ચિટનીસને શાહજાદા પાસે લઈ ગયો. બાલાજીએ શાહજાદાને કહ્યું કે, "અમારા શિવાજી મહારાજ જયસિંહરાજાદ્વારા તહનામું કરી તેઓ બાદશાહની મુલાકાત કરવા દિલ્હી ગયા હતા. ત્યાં પ્રત્યક્ષ મુલાકાત થયા પછી કેટલાક ઠરાવો નક્કી કરવામાં આવ્યા. મહારાજની ઇચ્છા બાદશાહની નોકરી સ્વીકારવાનીજ હતી; પણ જયસિંહ અને રામસિંહ જેવા આબરૂદાર અને વિશ્વાસુ સરદારો મધ્યસ્થ હોવા છતાં બાદશાહને મહારાજનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને તેમને કેદ પૂર્યા એ ઉચિત થયું નહિ." એ સાંભળી શાહજાદાએ ઉત્તર દીધો કે, "બાદશાહના મનમાં શિવાજી મહારાજ સંબંધી કંઇ

પણ ફિકરી મન નહોતા તેમજ હમણાં પણ નથી. અને વચ્ચે પ્રસંગમાં નિર્ભય થવા માટે મહારાજે તેમની નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી. એવી તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મહારાજને તે પસંદ પડ્યું નહિ, ત્યારે તેમને મારા પુત્રની આગળ પોતાની પાસે રાખવાના વિચારથી બાદશાહે તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા. એ મહારાજને ખોટું લાગ્યું અને તેઓ ત્યાંથી નાસી ગયા. બાદશાહને આના ફરમાવી છે કે, મહારાજ સાથે વિરોધ કરવો નહિ. એમના જેવો પરાક્રમી વીર પુરુષ હજુ થયો નથી અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ. તેથીજ અમે તેમને અમારી પાસે રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમા અમારો મનોરથ સફળ થયો નહિ. જે થયું તે માનજ થયું છે. બાદશાહની ઇચ્છા મહારાજને પોતાની પાસે રાખવાની છે, તેથી પ્રથમ કરેલું તહનામું કાયમ રાખી મહારાજ પાસેથી કામ લેવું અને તેમના વિચાર પ્રમાણેજ વર્તવું, એવીજ ખુશી ઇચ્છા છે. અમારે કાંઈ આડું અવળું કરવું હોત તો અમે વેળ સમયે કરી લેત. આ સંદેશો બાદશાહેજ કહાવ્યો છે, તમારી ઇચ્છા હોય તે જણાવો."

શાહજાદાનું સંભાષણ સાભળી ચિટનીસે તેનો હેતુ જાણી લઈ મહારાજને પત્ર લખી મોકલ્યો. મહારાજે પત્ર વાંચી તહનામું કરવાની ખુશી બતાવી. ઉભય પક્ષે વિચાર કરી તહનામાની શરતો નક્કી કરી. તેમા ઠરાવ્યું હતું કે, (૧) પરસ્પર એકબીજા સાથે મિત્રભાવથી વર્તવું. (૨) પ્રથમ થયેલું તહનામું કાયમ રાખવું (૩) ઉભય પક્ષનું અંત:કરણ નિર્મળ થયા સિવાય શિવાજી મહારાજે મોગલોની સહાયતા માટે પોતાનું લસ્કર મોકલવું નહિ અને પરસ્પર એકબીજાની મુલાકાત કરવી નહિ. (૪) લસ્કરના ખર્ચ માટે કેટલાક પ્રાંત નક્કી કર્યા પછી મહારાજે મોગલોની સહાયતા માટે પાંચ હજાર સિપાઈઓ મોકલવા. (૫) પ્રથમ તહનામામા થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે શંભાજીને પાંચહજાર ઘોડેસવારની મનસબ આપવી. તેના ખર્ચ માટે વરાડ પ્રાંતમાના આવઢા અને બાલાપુર તાલુકા આપવા. (૬) પ્રથમ થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે ચોથાઈ અને સરદેશમુખીનો હક વસૂલ કરવાની મહારાજને સંપૂર્ણ સત્તા આપવી અને (૭) નિજામશાહીના અને આદિલશાહીના જે કિલ્લા તથા પ્રાંત હાલમા મહારાજની સત્તામા છે, તે તેમની પાસેજ રહેવા દેવા * તહનામું નક્કી કરવામા આવ્યું; તે ઉપર શાહજાદાએ પોતાની સહી કરી, મહારાજને કહ્યું કે, "માત્ર બાહ્યોપચારાર્થે તમે તહનામાની શરતો

* ચિટનીસ લખે છે કે, એ તહનામાની શરત પ્રમાણે મોગલોએ પ્રથમ છોડી દીધેલા સત્તાવીશ કિલ્લા પુન: મોગલોને સ્વાધીન કરવા પડ્યા

સહિત મને એક અરજી લખી આપો. હું મારી ભલામણ સહિત તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપીશ.." એ સૂચના પ્રમાણે મહારાજે એક અરજી લખી આપી. શાહજાદાએ પોતાની સખ્ત ભલામણ સાથે તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપી. તેણે લખ્યું કે, "શિવાજી મહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી પુરુષ આપણને થોડી મહેનતે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તહની શરતો કબૂલ કરી તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડવો, એજ ઉચિત છે." શાહજાદાની ભલામણ સાથે ગયેલી અરજી બાદશાહે મંજૂર કરી. તે સાથે તેમણે મહારાજને "રાજા" નો ખિતાબ આપ્યો. પ્રથમની કબૂલાત પ્રમાણે શંભાજીને મનસબદારી આપી અને વરાડ પ્રાંતમાં તેમને જે જાગીર આપવાની હતી તેની સનદ પણ મોકલી આપી.

નવીન પ્રાપ્ત થયેલી જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે રાવજી સોમનાથ નામક એક બ્રાહ્મણ કારકુનને મહારાજે મોકાસદારનો નવો ખિતાબ આપી યોગ્ય સામગ્રી સહિત રવાના કર્યો. શંભાજી મોગલોના મનસબદાર થયાથી તેમની સાથે પ્રતાપરાવ ગુજરને પાંચ હજાર સવાર આપી ઔરંગાબાદ મોકલ્યો. શાહજાદાએ તેમને અતિશય સન્માન આપી મુલાકાત લીધી; તેમને રહેવા માટે સ્વતંત્ર સ્થાન આપી ત્યાં એક નવું પરું વસાવ્યું; પરંતુ એ સમયે શંભાજીનું વય અતિ અલ્પ હોવાથી શાહજાદાએ તેમને પાછા મોકલ્યા અને પ્રતાપરાવ ગુજરને સવાર સહિત પોતાની પાસે રાખ્યો.

ઉભય પક્ષ વચ્ચે સલાહસંપ ચાલતો હોવાથી પૂના, સૂપા વગેરે પ્રાંત પુનઃ મહારાજના કબજામાં આવ્યા અને પ્રથમ થયેલા તહનામાની શરતો પ્રમાણે મોગલોને સોંપેલા ઘણા પ્રાંત તેમને પાછા મળ્યા. માત્ર પુરંદર અને સિંહગઢના કિલ્લા અદ્યાપિપર્યંત મહારાજના તાબામાં આવ્યા નહોતા. મહારાજને એવી લાલચ આપવામાં કપટી બાદશાહનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, તેમને ભોળવી વિશ્વાસ બતાવી મહારાજનો ઘાત કરવો; પરંતુ શાહજાદાનો ઉદ્દેશ તેવો નહોતો. તે ઉદાર અંતઃકરણનો, નિર્મળ સ્વભાવનો અને નિષ્કપટી પુરુષ હતો.

શાહજાદાથી પોતાના પિતાનો કપટી સ્વભાવ અને વહેમીપણું સહન થયું નહિ. તેણે તેમના વિરુદ્ધ બંડ કરવાનો નિશ્ચય કરી શિવાજી મહારાજ પાસે સહાયતા માગી. શાહજાદાની માગણીથી શિવાજી મહારાજને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે તેને કહાવ્યું કે, "બાદશાહ સાથે તમે યુદ્ધ કરશો તે વખતે હું મારા લશ્કર સહિત તમને મદદ કરીશ." શાહજાદાએ જાણી લીધું કે, મહારાજને મારી માગણીથી શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. શાહજાદાએ તેમને ખાતરી થવા માટે પોતાના મોટા લશ્કર સહિત દિલ્હી તરફ કૂચ કરી, પુનઃ

મહારાજને સહાયતા કરવા માટે મરેઠો કહાવ્યો અને તેમનો સંશય દૂર કરવા માટે પોતાના મોટા મોટા અમલદારો તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓએ મહારાજને શાહજાદાની મનેચ્છા કહી સંભળાવી. મહારાજે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે, "તમારી પાછળ તમારા દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવા માટે હું દક્ષિણમાંજ રહીશ. બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા તમારું સૈન્ય પૂરતું છે; તેમ છતાં તમારો પરાજય થાય તો તમે દક્ષિણમાં મારા તાબાના પ્રાંતમાં આવી નિવાસ કરજો." એ સાંભળી શાહજાદાએ મહારાજને પોતાના સૈન્યના સેનાધિપતિ બનાવવાનું કહાવી મોકલ્યું; પરંતુ તેની એ માગણીથી પણ મહારાજ લલચાયા નહિ. અંતે તેમની સહાયતા નહિ મળવાથી શાહજાદાને નિરાશ થઈ પાછું ફરવું પડ્યું અને ઔરંગઝેબની ક્ષમા માગી પુનઃ તે ઔરંગાબાદ આવ્યો. મહારાજે એ પ્રસંગે તેને સહાયતા નહિ કરવાથી, ઉદાર અંતઃકરણના શાહજાદાને તેમના પર ગુસ્સો આવ્યો નહિ; ઉલટો તેમની સાથે અધિક સ્નેહભાવથી વર્તવા લાગ્યો.*

ઔરંગઝેબે શાહજાદાને કહાવ્યું કે, "શિવાજી મહારાજને આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પ્રાંત પર સવારી કરવામાં ઉત્તેજન આપવું. તેમ થવાથી એ બંને બાદશાહી નિર્બળ થશે, એટલે પછી તેને પાયમાલ કરવામાં આપણને વિલંબ લાગશે નહિ. એ પ્રાંતો પર સવારી કરીને મહારાજ જે પ્રદેશ કબજે કરે તેમાંનો કેટલોક ભાગ તેમને જાગીરમાં આપવો." બાદશાહ તરફથી સૂચના મળતાં જ શિવાજી મહારાજ તે બંને બાદશાહીના તાબાના પ્રાંતો પર વારંવાર સવારીઓ કરવા લાગ્યા. મોગલ સૈન્યની સહાયતા વડે શિવાજી મહારાજ આપણા બચેલા પ્રાંતમાં સવારીઓ કરે છે, એ જાણી વિજાપુર–સરકારે મોગલો સાથે તહનામું કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બંને રાજ્યો વચ્ચે તહનામું થયું. તેમા ઠરાવ થયો કે, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેને લગતો અઢારહજાર હોનની ઊપજવાળો પ્રાંત વિજાપુર-સરકારે મોગલોને આપવો. તહનામું થવાની વાત જાણી શિવાજી મહારાજ યશવંતસિંહ અને શાહજાદાને મળ્યા; અને તેમને કબૂલ કરાવ્યું કે, "મહારાજે વિજાપુર–સરકાર અને ભાગાનગર–સરકારના

---

* મનુચ્ચી જણાવે છે કે, આવું ખોટું બંડ ઊભું કરવાની બાદશાહેજ શાહજાદાને આજ્ઞા ફરમાવી હતી. આમા એ કપટી બાદશાહના ત્રણ હેતુ હતા. એક હેતુ એવો હતો કે, શિવાજી મહારાજને ફરીથી ફસાવીને કેદ કરવા; બીજો હેતુ પોતાના સેનાપતિની કસોટી કરવાનો હતો અને ત્રીજો હેતુ એવો હતો કે કોઇ વખતે ભવિષ્યમા શાહજાદો ખરેખરું બંડ કરે તો તેના ઉપર કોઇ વિશ્વાસ મૂકે નહિ. (પ્રો. સરકાર)

રાજ્યમાં ઇચ્છાનુસાર તોફાન મચાવવું. મોગલ સરદારો તે તરફ લક્ષ આપશે નહિ." એ ગોઠવણ કર્યા પછી મહારાજે આદિલશાહના પ્રાંતમાં ચોથાઇ અને સરદેશમુખીનો હક વસૂલ કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. મહારાજના સતત ત્રાસમાંથી પોતાના દેશને મુક્ત કરવા માટે આદિલશાહના વજીર અબ્દુલ મહંમદે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું અને તેમને પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ હોન ખંડણી આપવાનું પુનઃ કબૂલ કર્યું*. મહારાજે કોઈ પણ નિમિત્ત કાઢી આદિલશાહી પ્રાંતમાં તોફાન મચાવવું નહિ, એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વજીરે આ તહનામું પણ ગુપ્ત રીતે કર્યું હતું; કારણકે હિંદુરાજા સાથે તહનામું કરી તેને ખંડણી ભરવાથી મુસલમાની બાદશાહીનું ગૌરવ ઓછું થયું જાણી દરબારના અમીરઉમરાવો ગડબડ મચાવે તેમ હતું; પરંતુ ખુદ આદિલશાહે એ તહનામા તરફ પસંદગી બતાવી વિજાપુર દરબારમાં મહારાજનો વકીલ રાખ્યો. મહારાજે શામજી નાયક પાંડેને વકીલ નીમી વિજાપુર તરફ રવાના કર્યો.

આદિલશાહ સાથે તહનામું થવાથી તેના રાજ્યમાં સવારીઓ કરવાનું બંધ થયું. એટલે મહારાજ કુતુબશાહના પ્રાંત તરફ વળ્યા અને તેના રાજ્યમાં વારંવાર સવારીઓ કરી તે દેશ લૂંટી વિધ્વંસ કરવા લાગ્યા. એ બાદશાહ મહારાજનો પરાજય કરવા તદ્દન અશક્ત હતો. વળી મહારાજને મોગલોની સહાયતા હોવાનું જાણી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તેની હિંમત ચાલતી નહિ. પોતાના દેશની પાયમાલી થતી અટકાવવા માટે શાહને મહારાજ સાથે સામોપચારથી વર્તવાની ફરજ પડી. તેમના દીવાન માદણ્ણા અને આકણ્ણાએ પણ તેમને એવીજ શરતે વર્તવાની સલાહ આપી. હિંદુ દીવાનોને મધ્યસ્થ રાખી કુતુબશાહે મહારાજ સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે, "શાહે મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી. ઉભય પક્ષે પરસ્પર સાથે સ્નેહભાવે વર્તવું અને બન્નેના વકીલ બન્ને દરબારમાં રહે." એ ઠરાવ પ્રમાણે મહારાજે નિરાજીરાવ નામક વકીલને કુતુબશાહના દરબારમાં મોકલ્યો.

એ પ્રમાણે બન્ને બાદશાહી ઉપર વિજય મેળવી, તેમની પાસે વાર્ષિક ખંડણી ઠરાવ્યા પછી મહારાજની દૃષ્ટિ કોંકણપટ્ટી તરફ ગઇ. ત્યાં હજુ ફિરંગી અને સીદીની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. તેમની સત્તા નિર્મૂળ કરી સમસ્ત કોંકણ પ્રાંત પર પોતાની નિર્વેધ સત્તા ચલાવવાનો તેમનો હેતુ હતો. મહારાજે ગોવા ઉપર એકાએક હુમલો કરી ત્યાંના ફિરંગીઓને હાંકી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો;

* કેટલાક બખરકારો લખે છે કે, સાતલાખ હોન ખંડણી ભરવામાં આવતી હતી. વિજાપુર સરકારે એ ખંડણી ભરવાનો બીજી વખત ઠરાવ કર્યો હતો.

પરંતુ તેમાં ગાયના મળી નહિ, એમ જણાય છે. ડિ
માંયે મહારાજને યુદ્ધ થયું હતું; તેનું વર્ણન કોઇ પણ
મળતું નથી. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓ
યુદ્ધ થયું જ નથી. મહારાજે સીદીના તાબાનો જંજીરા
દરમ્યાન કરવાનો પુનઃ એક વાર પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ
વિજય મળ્યો નહિ. કહેવામાં આવે છે કે, "એ વખતે સીદ
નિર્બળ થઇ જવાથી તેણે મુંબઇના અંગ્રેજ વેપારીઓની
માગી હતી." આ વખતે મહારાજના બંને સંકલ્પ અપૂર્ણ

આદિલશાહ, કુતુબશાહ અને મોગલબાદશાહ સાથે ત
થવાથી સર્વત્ર શાંતિ થઇ અને શિવાજી મહારાજને એક બે વર
થોડીક વિશ્રાંતિ મળી. વિશ્રાંતિના સમયમાં તેમણે સંપાદન
રાજ્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી. એ વ્યવસ્થાનું વર્ણન અ
એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામા આવશે.× આ સ્થળે પૂર્વકથા
અનુસરતું વર્ણનજ નિવેદન કરવામાં આવે છે.

કોઇ પણ પ્રાંત પર સવારી કરવાની સગવડ નહિ હોવ
મહારાજ આ સમયે સ્વસ્થ થયા હતા. તે પરથી ઘણાં મનુષ્યે
ધાર્યું કે, "મહારાજના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેમને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થ
તેમની ઇચ્છા તૃપ્ત થઇ. હવે તેઓ સંપાદન કરેલા રાજ્યનો બંદોબ
રાખી સ્વસ્થ રહેશે. મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમની ઇચ્છા હે
તો તેઓ સાથે પુનઃ સંધિ કરી તેમના તાબેદાર થઇ રહેત ન
હવે પછી તેઓ મોગલસૂબેદારોને નજરાણાં અર્પણ કરી તેમને ખુ
રાખી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે અને ઘણું તો પોતે સંપાદ
કરેલી ધન-સંપત્તિ થોડાક દિવસ સાચવી રાખશે." પરંતુ મહારાજ
ના ભવિષ્યના વર્તન સંબંધી એવી કલ્પના કરનાર મનુષ્યોની મોટ
ભૂલ હતી, એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવ
જેવી તેમની સાંપ્રત સ્થિતિ નહોતી, એ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા
હતા; તેથીજ તેમની સાથે મિત્રભાવે વર્તવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું
હતું અસ્તુ. વિજાપુર-સરકાર અને ભાગાનગર-સરકાર સાથે થયેલાં
તહનામાનો ભંગ કરી તેમના રાજ્યમાં તોફાન મચાવવાથી તે બન્ને
બાદશાહ એકત્ર થઇ જઇ મહારાજ સાથે સંગ્રામ કરવા તૈયાર થાય,
એ પણ તેઓ જાણતા હતા; કારણકે વિજાપુર સરકારે મોગલો સાથે
યુદ્ધ કર્યું તેમા કુતુબશાહની સહાયતા વડે આદિલશાહે મોગલોના
સરદારોનો પરાજય કર્યો, એ બનાવ તાજોજ હતો; તેથી તેઓ પુનરપિ
એકસંપ કરે, એ સંભવિત હતું. હમણા મોગલોના આશ્રયમા રહે
વાનુંજ મહારાજને ઇષ્ટપ્રદ જણાયું હતું. બન્ને બાદશાહ જો યુદ્ધ
કરવા તૈયાર થતા મોગલ સૂબેદારો તેમને સહાયતા કરે, એમ પણ

× જુઓ ... [illegible] ... રીસમુ.

હોતું; કારણકે મોગલો સાથે વિજાપુર સરકારે તહનામું કર્યું હતું; તેમજ મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરવા તૈયાર થતાં તે કાર્યને ઔરંગઝેબ જેવો ચુસ્ત સ્વધર્માભિમાની બાદશાહ સહાય કરે, એવો પણ સંભવ નહોતો. દીર્ઘદર્શી શિવાજી મહારાજે આસપાસના સર્વ વિચારો કરી સાંપ્રત મોગલોની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો અને કુતુબશાહી તથા આદિલશાહી ધીમે ધીમે નિર્બળ કરવાનો વિચાર કર્યો. દક્ષિણની એ બન્ને બાદશાહી પાયમાલ કરી તે પ્રાંતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાની ઔરંગઝેબની ઘણા દિવસથી ઇચ્છા હતી. તે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ઔરંગઝેબે આજ પર્યંત ઘણા પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. મહારાજનો પણ એજ ઉદ્દેશ હતો. એક ભક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે બે સિંહ તલપી રહ્યા હોય, ત્યારે જે સિંહ બાલ્યાવસ્થા ભોગવતો હોય તેણે બીજા હૃષ્ટપુષ્ટ સિંહ સાથે સ્પર્ધા કરવી, એ અવિચારી કૃત્ય હોવા સાથે બાળકસિંહને ધારેલું ભક્ષ્ય નહિ મળતાં પોતાની પાસે જે કાંઇ થોડુંઘણું ભક્ષ્ય હોય તે પણ ગુમાવી દેવા જેવું થાય છે; એ નીતિવાક્ય મહારાજ સારી પેઠે સમજતા હતા. તેથીજ પોતાના સ્નાયુ, દાઢ તથા નખ સુદૃઢ થતાં સુધી મોટા સિંહ સાથે સ્નેહભાવ રાખી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જે થોડુંઘણું ભક્ષ્ય મળે તેનોજ ઉપભોગ કરવો અને હૃષ્ટપુષ્ટ થયેલો સિંહ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે અશક્ત અને કૃશ થઇ જાય ત્યારે તેણે મેળવેલું તેમજ તેનું પૂર્વનું સંગ્રહ કરેલું સર્વ ભક્ષ્ય ધીમે ધીમે પોતાના તાબામાં લેવું, મહારાજની એ ધારણા ઉચિતજ હતી, તેમજ તે સિદ્ધ થવા જેવાં કંઇક ચિહ્નો પણ જણાતાં હતાં.

પરંતુ શિવાજી મહારાજનો મોગલો સાથે થયેલો સ્નેહભાવ વિશેષ દિવસ ટકયો નહિ. વહેમી મોગલ બાદશાહને એવી ભ્રમણા થઇ કે, "શિવાજી મહારાજે આપણને માત્ર ઉપર ઉપરથી નમ્રતા બતાવી મૈત્રી બાંધી છે. શાહજાદાને અને યશવંતસિંહને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી તેઓ આપણા ઉપર હુમલો કરશે." બાદશાહને એવો સંશય આવતાંજ તેણે શાહજાદાને આજ્ઞા ફરમાવી કે, "શિવાજી મહારાજ સાથે એટલો બધો ગાઢો સંબંધ રાખવો યોગ્ય નથી. તેઓ વિશેષ બળવાન થતા જાય છે. દક્ષિણની બંને મુસલમાની બાદશાહી ઉપર તેમની દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ તેને પોતાના તાબામાં લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે. તે હસ્તગત કરી પ્રબળ થયા પછી તેઓ આપણી બાદશાહી ઉપર પણ હુમલો કરશે. તે સમયે તેમને પૂરા પડવાનું આપણને કઠિન થઇ પડશે. બંને મુસલમાની બાદશાહીના જે કોટ, કિલ્લા અને પ્રાંત તેમણે આપણી સહાયતા વડે પ્રાપ્ત કર્યા છે, તેની ઊપજ આપણા દરબારમાં જમા કરાવવી જોઇએ, તેને બદલે શિવાજી મહારાજ પોતાનાજ ઉપભોગમાં લે છે, એ ઉચિત નથી. તેમની સાથે થયેલા તહનામાનો ભંગ કરી તેમને અર્પણ કરેલા કિલ્લા અને

પ્રાંત પાછા લેવા. આપની સૂચના માટે તેમનું જે લશ્કર આપના રાજ્યમાં છે તેને પાછું મોકલી દેવું, કિંવા બને તો તેનો નાશ કરવો. પ્રતાપરાવ ગુજર, શિવાજી મહારાજ અને બીજા મોટા મોટા સરદારોને તરતજ કેદ કરવા. મારી આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તો તો હું તમારા ઉપર પણજ ગુસ્સે થઇશ."* શાહજાદાના ગુપ્ત બાતમીદારોએ બાદશાહનો ખરીતો દિલ્હીથી રવાના થયાના સમાચાર તેને જણાવ્યા તેજ ક્ષણે તેમણે પ્રતાપરાવ ગુજરને પણ એ હકીકત કહી અને તેમને ત્યાંથી સત્વર નાસી જવાની ભલામણ કરી. પ્રતાપરાવ ગુજર પોતાના સ્વારો સહિત, મહારાજના ઔરંગાબાદમાં રહેલા વકીલ નિરાજી રામજીને લઇ રાતોરાત મોગલોની છાવણીનો ત્યાગ કરી ઔરંગાબાદથી નીકળી પૂને આવી પહોંચ્યો. બાદશાહનો હુકમ મળતાંજ શાહજાદાએ પોતાની સલાહથી મરાઠાઓને નસાડી મૂકવાનો પોતાના ઉપર વહેમ ન આવે તે માટે નાસી જતા મરાઠાઓને પકડવા પોતાના સિપાઇઓ દોડાવ્યા; પરંતુ તેમા તેઓ નિષ્ફળ થયા આથી શાહજાદાએ બાદશાહી આજ્ઞાનો ઉત્તર લખ્યો કે," મરાઠાઓ નાલાયક, જૂઠા અને પ્રપંચી છે. આપની આજ્ઞા મળતા પહેલાંજ તેઓ મારા તાબામાંથી નાસી ગયા છે, તેથી તેમને પકડી કેદ કરવાનું બન્યું નથી." આ સમાચાર બાદશાહને મળતાંજ તેણે શાહજાદાને મદદ કરવાને માટે બીજી ચડાઇઓ બંધ કરાવીને દિલેરખાન અને દાઉદખાન નામના બે સરદારોને મોકલ્યા; તેમજ ઉત્તરમાંથી પણ કેટલાક સરદારોને મોકલ્યા.

પ્રતાપરાવ ગુજર સર્વ લશ્કર, સરસામાન તથા શાહજાદાએ ગુપ્ત રીતે અર્પણ કરેલું પુષ્કળ નજરાણું લઇ, સુરક્ષિતપણે પાછો આવ્યો, એ સમાચાર મળતાંજ મહારાજને અતિશય આનંદ થયો. મોગલો સાથે થયેલા તહનામાનો એકાએક ભંગ થવાથી મહારાજને દિલગીરી થઇ નહિ; કારણકે સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું તેમને હવે ઉચિત જણાતું નહોતું. બે વર્ષ સુધી સ્વસ્થ રહી તેમણે રાજ્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી હતી અને તે દરમ્યાન શાંતિથી પોતાના લશ્કરનું પોષણ થવાથી તેમને સંતોષ થયો હતો.

---

* બુંદેલા લખે છે કે, બાદશાહે શંભાજીને આપેલી જાગીર એવું બહાનું કાઢી પાછી લીધી કે, શિવાજી મહારાજને દિલ્હી જતી વખતે એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ માટે આપ્યા હતા, તેના બદલામાં એ જાગીર ખાલસા કરવાની અમે આજ્ઞા ફરમાવી છે. મોગલોએ એ જાગીર પાછી લીધાના સમાચાર જાણતાંજ મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને પોતાના લશ્કર સહિત પાછો બોલાવી લીધો અને તેમના જે મનુષ્યો વરાડ પ્રાંતની જાગીરમાં હતા, તેઓ મળ્યો તેટલો માલ લૂંટી સ્વરાજ્યમાં પાછા ફર્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું–મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ સવારી

મોગલો સાથે થયેલા તહનામાનો ભંગ થયો ત્યારે મહારાજે પુનઃ તેમને પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ બતાવવાની શરૂઆત કરી. તેમણે તેમના પ્રાંતમાં જ્યાં ત્યાં તોફાન કરવા માંડ્યું. એ સમયે તેમના લશ્કરે એવું વિલક્ષણ શૌર્ય અને તેજ બતાવ્યું કે તેવું પૂર્વે કદી પણ બતાવ્યું નહોતું, એમ કહી શકાશે. મહારાજે પ્રથમ શત્રુના તાબાના સિંહગઢ અને પુરંદર કિલ્લા કબજે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કિલ્લા શત્રુના તાબામાં હોવાથી પૂના, ચાકણ વગેરે પ્રાંતમાં નિર્ભયપણે આવજા કરવાની તેમને વિશેષ અડચણ પડતી હતી. તેમના પર જયસિંહ રાજાએ નીમેલા રજપૂત સૈનિકો સર્વદા સાવચેત રહી કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવામાં દક્ષ હતા. મહારાજે પ્રથમ સિંહગઢ કબજે કરવાનો વિચાર કર્યો.* ઉદયભાનુ નામક એક શૂરવીર અને બળવાન સરદાર એ કિલ્લા પર સેનાપતિ હતો. એ સરદાર મોગલો સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તતો હોવાથી કોઇ પણ રીતે મહારાજના પક્ષમાં આવે તેમ નહોતું. તેના તાબાના રજપૂત સૈનિકો પણ શૂરવીર અને પ્રચંડ યોદ્ધા સમાન હતા; તેથી મહારાજ એ અભેદ્ય ગઢ તાબે કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. એ સમયે તાનાજી માલુસરેએ× મહારાજને કહ્યું કે, મારી સાથે નાનાભાઈ સૂર્યાજીને મોકલો

---

* પોવાડામાં લખ્યું છે કે, જીજાબાઈના આગ્રહને લીધેજ મહારાજે એ કિલ્લો તાબે કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એક દિવસ મહારાજ અને જીજાબાઇ સોગટાંબાજી રમતાં હતાં, તેમાં મહારાજ ઉપર દાવ આવ્યો અને તેના બદલામાં તેમણે મહારાજ પાસે સિંહગઢની માગણી કરી. આ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનું કાર્ય તાનાજી માલુસરેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. આ વખતે તાનાજી પોતાના પુત્ર રાયબાના લગ્ન માટે પોતાને વતન ગયો હતો. તેને તેના ભાવજાઓ લઇને તાબડતોબ પાછા ફરવાનો મહારાજે હુકમ ફરમાવ્યો. આ હુકમ મળતાંજ તે શૂરવીર યોદ્ધો લગ્ન સમારંભ મુલતવી રાખી તરતજ મહારાજ પાસે રાયગઢ આવ્યો.

× બખરમાં લખ્યું છે કે, તાનાજી શરીરે અતિશય બળવાન, હૃષ્ટપુષ્ટ અને લાંબોપહોળો હતો. તેનું સ્વરૂપ ભયાનક જણાતું

અને મારી ફરજામાં આવે તેવા એક હજાર માવળી યોદ્ધા આપો એ કિલ્લો હું હસ્તગત કરી લઉં.× મહારાજે તેની માગણી સ્વીકારી.

સિંહગઢનો કિલ્લો સિંહાદ્રિની પૂર્વ દિશામાં છે. પુરંદરના કિલ્લાની ટેકરીઓ એ કિલ્લાને લગતીજ છે. કિલ્લા પર જવાનો માર્ગ વાંકો અને સાંકડા ચઢાવવાળો છે. ચઢવાનું સ્થળ પૂર્વપશ્ચિમ દિશામાં છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી જોતાં કિલ્લો એકાદ વિશાળ ખડકાળ પર્વત જેવો જણાય છે. તે પર ચઢવાનો માર્ગ સીધો અર્ધ માઈલ જેટલો છે, એટલે ઊંચે ચઢ્યા પછી ચાળીશ ફૂટ ઊંચા કાળા રંગના ખડકના પ્રચંડ ચઢાવ આવે છે. એ ભવ્ય ચઢાવ ઉપર પથ્થરનો મજબૂત કોટ બાંધી તે પર મોટા બુરજ બાંધ્યા છે. કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે. અંદરનો ઘેરાવો આશરે બે માઈલ જેટલો છે. જોનારને એવુંજ લાગે કે, દરવાજા સિવાય કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાનો બીજો માર્ગજ નથી. કિલ્લા ઉપરથી પૂર્વમાં જોતાં નીરા નદીનો સાંકડો પણ સુંદર જળપ્રવાહ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તરમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનપ્રદેશ અને પૂના શહેર જણાય છે. દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં પર્વતના સુંદર ઉચ્ચ શૃંગો ગગનમંડળને ચુંબન કરતાં હોય એમ જણાય છે. એજ દિશામાં રાયગઢનો કિલ્લો છે.

એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તાનાજી માલુસરે એકહજાર માવળી યોદ્ધા સહિત રાયગઢથી નીકળ્યો. સર્વ માવળા એક સાથે સિંહગઢ તરફ ગયા નહિ, પણ રાત્રિના અંધકારમાં ડુંગરા અને કોતરોને જુદે જુદે માર્ગે થઈને તેઓ એક સ્થળે ભેગા થયા. આજે માઘ માસની કૃષ્ણાષ્ટમીનો દિવસ હતો. સર્વ માવળા એકત્ર થયા પછી તેમાંનાં અર્ધાં મનુષ્યોને તાનાજીએ થોડે વેગળે ઊભા રહેવાની અને સંકેત થતાંજ તેઓને આગળ ધસી આવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. બાકીના માવળાઓને કિલ્લાના કોટ પાસે લઈ જઈ ચુપચુપ ઊભા રાખ્યા. ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ કોટના જે વિભાગ તરફ શત્રુનો પ્રવેશ થવાનો સંભવ નહોતો તે સ્થળે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો નહોતો. એ જોઈ તાનાજીએ એક માવળાને પાસ-

---

હતું. તેના વાળ પીળા અને નેત્રો લાલ હતા. તેની દાઢી છાતી સુધી લાંબી હતી. તેનામાં હાથી જેટલું બળ હતું. હાથીને અંકુશ તે તેજ સ્થળે ઊભો રાખતો; એટલો પ્રચંડ બળવાન હતો. સમસ્ત રણમાં તેના સામું કોઈ ટકી શકતું નહોતું. મહારાજના લશ્કરમાં તેના જેવો બીજો કોઈ બળવાન પુરુષ નહોતો, નિશાન મારવામાં, ઘોડે બેસવામાં, તલવારના પટા રમવામાં અને કૂદવામાં કુશળ હતો, તેમજ સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ હતો.

× પોવાડામાં લખ્યું છે કે, બારહજાર સૈનિકો સાથે તાનાજી નજીક ગયો હતો.

ઘોની મદદથી કોટ ઉપર ચડાવી ખડક સાથે ગાંઠોવાળું એક રડું બંધાવ્યું. એ દોરડા મારફતે ત્રણસો માવળા કોટ ઉપર ચડાવ્યા.× એ કોટમાં ઊતરી આમતેમ લપાઈ સંતાઇ રહ્યા, એટલામાં તેમનાં ગલાં સંભળાવાથી તેઓ ચડતા હતા ત્યાં કિલ્લાના રખેવાળો આવી હોંચ્યા. તેમાનો એક રખેવાળ અધીરો થઇ તપાસ કરવા આવ્યો. એક ાવળાએ તેને તીર મારી ત્યાં ને ત્યાંજ પૂરો કરી નાખ્યો. એ જોઇ કેલ્લા પરના રખેવાળોમાં ગડબડ થઇ રહી. તેઓ પોતપોતાનાં ાસ્ત્ર લેવા દોડ્યા. તેમને ગભરાયલા જોઇ તાનાજીએ એજ સમયે હુમલો કરવાની યોગ્ય સંધિ જાણી પોતાની સાથે કોટ પર ચડેલાં મનુષ્યો સહિત રખેવાળો પર હુમલો કર્યો. જે દિશામાં ગડબડાટ થતો હતો તે દિશામાં માવળાઓએ તીરનો વરસાદ વર્ષાવ્યો. રખેવાળોએ મશાલો સળગાવી અજવાળું કર્યું, ત્યારે તેમણે પોતાના પર હુમલો કરનાર દુશ્મનોને ઓળખ્યા. તેમને જોઈ સર્વ ગભરાયા. કેટલાકને તો પોતાનાં વસ્ત્રો લેવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહિ. બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે તત્કાળ યુદ્ધ થયું. ઉભય પક્ષના સૈનિકો જુસ્સાજેર લડવા લાગ્યા. માવળાઓ કરતાં કિલ્લાની અંદરના મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી; તેમ છતાં તાનાજીના યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ પાછા નહિ હઠતાં અતિ શૌર્યપૂર્વક રજપૂતો સાથે લડ્યા અને તેમને મારી નાખવા લાગ્યા. કિલ્લા પરના લશ્કરનો પરાજય થવાનાં ચિહ્ન જણાયાં, એટલામાં ઉદયભાનુ અને તાનાજીની એક દૃષ્ટિ થતાં બંને વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ જામ્યું. બંને શૂરવીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ પ્રચંડ યોદ્ધા હતા. તેઓ વચ્ચે ઘણા વખત સુધી યુદ્ધ થયું. બંનેને ઘણા ઘા વાગ્યા. અંતે એકબીજાના ઘાથી બંનેએ એકીસમયે સમરભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. પોતાનો મુખ્ય સરદાર યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી શત્રુની વિશેષ સંખ્યા આગળ વિજય મેળવી શકાશે નહિ, એમ જાણીને માવળા સૈનિકો પાછા હઠ્યા. તેઓ જે માર્ગે કોટ પર ચડ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા જવા લાગ્યા. કોટ બહાર ઊભેલો તાનાજીનો નાનો ભાઇ સૂર્યાજી, કિલ્લામાં બનતો બનાવ જોવાને પોતાનાં મનુષ્યો સહિત કોટ ઉપર ચડ્યો હતો. તેણે પોતાના બંધુને યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડેલો જોઈ અને માવળાઓને નાસભાગ કરતા જોઈ તેમને કહ્યું કે, "તમારા પિતાનું મુડદું ઢેડ લોકો ઊંચકી લઇ જાય એ તમારામાંથી કોને પસંદ પડશે વારૂ? કોટ બહાર નાસી જવાની આશા રાખશો નહિ. દોરડું મેં ક્યારનુંય કાપી નાખ્યું છે. તમે શિવાજી મહારાજના પ્રમાણિક અને શૂરવીર સિપાઇ છો, એ બતાવી આપવાનો આજ સમય છે. મૃત્યુની બીનિ

× પોવાડામાં લખ્યું છે કે, કોટ ઉપર ચડ્યા પછી દોરડું તૂટી ગયું હતું.

રાખી રણભૂમિમાંથી નાસી જઈ શત્રુને પીઠ બતાવવી એ સાચ
વીરપુરુષને શોભતું નથી. સાચા વીર પુરુષો! પાછા ફરો અને શત્રુ
તમારું શૌર્ય બતાવો." સૂર્યાજીનું વીરોત્સાહ પ્રદીપ્ત કરનારું સંભા
ષણ સાંભળીને અને સૂર્યાજી જેવા પોતાના નવીન જુસ્સાદાર વી
આગેવાનને સન્મુખ આવેલો જોઈને સર્વ માવળાઓના હૃદય
નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેઓની નસેનસમાં વીરરક્ત ઊછળ
લાગ્યું. તેમના શરીરમાં શિવાજી મહારાજ પ્રત્યેનું અભિમાન પુન
જાગૃત થયું અને પોતાની સ્વદેશપ્રીતિનું પુનઃ સ્મરણ થયું. પોતાને
શૂરવીર અને પ્રિય સેનાપતિ રણમાં પડેલો હતો તેનું વૈર વાળવાની
તેમનામાં હિંમત આવી. તેઓ પુનઃ જુસ્સાભેર હુમલો કરવા તૈયાર
થયા. માવળા લોકોના અંતઃકરણમાં એક વખત ક્રોધનો પ્રવ
ભરાયા પછી તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ કરતાં સન્મુખ
આવેલા શત્રુઓ ગમે તેટલા પ્રબળ હોય તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ
કરવા તૈયાર થતા; તેમાં વળી એ તો તાનાજીએ ચૂંટી કાઢેલા
માવળા યોદ્ધા હતા. પછી પૂછવુંજ શું? "હર હર મહાદેવ"ની
ગગનભેદી ગર્જના કરી તેઓ શત્રુ ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યા. શત્રુ
ઓનો પરાજય કરી તેઓએ કિલ્લો કબજે લીધો. એ ઘોર સં
મમાં આશરે ત્રણસો માવળા રણમાં પંચત્વ પામ્યા. આશરે પાંચસો
રજપૂત સિપાઈઓના મૃતદેહ સમરભૂમિ પરથી મળ્યા અને કેટલાક
સૈનિકો સંતાઈ રહ્યા હતા તેઓ શરણે આવ્યા તથા ઘણા રજપૂત
સૈનિકોએ કોટ ઉપરથી ભૂસકા મારી પ્રાણત્યાગ કર્યા.

યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી ગઢ કબજે લેવાના આનંદદાયક
સમાચાર શિવાજી મહારાજને નિવેદન કરવા માટે પ્રથમથી કરી
રાખેલા સંકેત પ્રમાણે સૂર્યાજીએ ઘાસનું એક ઝૂંપડું સળગાવી દીધું.
એ હુમલાનું પરિણામ જોવાની મહારાજને ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી,
તેથી ઝૂંપડાને આગ લાગેલી જોઈ તેમને અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થયો;
પરંતુ એ જીવસટોસટના કાર્યમાં પોતાના અત્યંત પ્રમાણિક અને
જીવજાન મિત્રના મરણ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમને અતિશય
દિલગીરી થઈ. મહારાજે એ સમયે કહ્યું હતું કે, "ગઢ તાબામાં
આવ્યો પણ સિંહ ગયો.*" યુદ્ધમાં જે માવળા સૈનિકોએ બહાદુરી
બતાવી હતી તેમને મહારાજે ઇનામ આપ્યાં. પ્રત્યેકને ઇનામમાં એક
એક રૂપિયાની વીંટી આપી. તેમના ઉપરી અમલદારોને પણ તેમની
યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામ આપ્યાં. એ પ્રસંગે સૂર્યાજીએ અપ્રતિમ પરા
ક્રમ અને શૂરવીરપણું બતાવ્યું હતું, તેથી તેના વખાણ કરી તેને

* કેટલાક ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, અત્યાર સુધી એ કિલ્લા
હતું, પરંતુ મહારાજના બહાદુરને લીધે તેનું
ડ્યું.

સિંહગઢ ઉપર મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો.

સિંહગઢ તાબામાં આવ્યા પછી પુરંદરનો કિલ્લો જીતવામાં વિલંબ થયો નહિ. સિંહગઢ જીત્યા પછી એક મહિને સૂર્યાજી પોતાના માવળા યોદ્ધાઓ સહિત રાત્રિને સમયે એકાએક પુરંદરના કિલ્લા પર ચડાઇ લઈ ગયો. તેણે કિલ્લા પરના સિપાઇઓને કાપી નાખી ત્યાં મહારાજની ધ્વજા ફરકાવી. સિંહગઢ ઉપર માવળાઓએ છાપો મારીને પોતાના રજપૂત બંધુઓને કેવી રીતે પાયમાલ કર્યા હતા, તેની એ કિલ્લા પરના રજપૂતોને સારી પેઠે ખબર હતી. માવળાના એ હુમલાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેમનો સમુદાય મોટો હોવા છતાં માવળા સાથે રણસંગ્રામ કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી, તેથી મહારાજના વિશેષ સિપાઇઓનો નાશ થયો નહિ. ત્યારબાદ કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી મહારાજે ચાંદોર શહેર ઉપર સવારી કરી અને બાદશાહનો ચાળીશહજારનો ખજાનો લૂંટી લીધો. આ લૂંટમાં તેમને એક હાથી અને બાર ઘોડા પણ પ્રાપ્ત થયા હતા.

પુરંદરનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી મોગલોના તાબાનો માહુલીનો કિલ્લો સર કરવા માટે મહારાજે મોરો પંતને મોકલ્યો. તેણે એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે પર એકદમ હુમલો કર્યો. એ સમયે ઉભય પક્ષના સૈનિકો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. મોરો પંતના એકહજાર માવળા સિપાઇઓ રણમાં પડ્યા અને તેનો પરાજય થવાથી પાછું હટવું પડયું, છતાં તે જરા પણ ગભરાયો નહિ, કિંવા નિરાશ થયો નહિ. તેણે જુસ્સાભેર કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. કિલ્લામાંના સિપાઇઓ પણ શૌર્યપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. મોરો પંત પેશ્વાએ થોડીક વિશ્રાંતિ લીધા પછી પુનઃ કિલ્લા પર હુમલો કર્યો, પરંતુ આ વખતે પણ કિલ્લા પરના સૈનિકોએ તેને પાછો હઠાવ્યો. બે વખત પાછું હઠવું પડયું છતાં મોરો પંતના સૈનિકો નિરાશ થયા નહિ. કિલ્લા પરના સૈનિકોને જુન્નરથી મદદ મળવાની આશા હતી, તેથી તેમણે છેવટ સુધી હિંમત રાખી. બે મહિના સુધી ઉભય પક્ષના સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ અંતે શત્રુના સૈનિકો નિર્બળ થયા. કિલ્લો પેશ્વાના તાબામાં આવ્યો.× ત્યાર પછી કર્નાળાનો કિલ્લો પણ મહારાજના

× બુંદેલા લખે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. તે પર મનોહરદાસ નામક એક રજપૂત સરદાર કિલ્લેદાર હતો. તેને અન્નાદિ સામગ્રીની તંગી પડવાથી તે ગભરાયો; તેથી તેણેજ મહારાજને કહાવ્યું કે, "હું રજપૂત છું, એકેએક મનુષ્ય રણમાં પ્રાણમુક્ત થશે ત્યાંસુધી હું કિલ્લો છોડનાર નથી. મહારાજને એ કિલ્લાના ગુપ્તમાર્ગની ખબર હતી. તેમાંના એક માર્ગે થઇને મહારાજ કિલ્લા પર ચડ્યા, પરંતુ શત્રુના સૈનિકો સાવધ હોવાથી તેઓ મહારાજના

સૈનિકોએ છાપો મારી સર કર્યો અને વર્ષાઋતુ શરૂ થતાં પહેલાં કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ કબજે કર્યો. લોહગઢ, શિવનેરી, ત્ર્યંબક, રોહિડા, અહિવંત, રાવળાજવળા, મકરંદગઢ વગેરે કેટલાક કિલ્લા હજી દુર્ગ મોગલોના તાબામાં રહ્યા હતા, તે મહારાજે છાપા મારી સર કર્યા. સન ૧૬૭૦ ના એપ્રિલ માસની આખર સુધીમાં અહમદનગર, જુન્નર, પરેન્ડા વગેરેની આસપાસનાં મોગલોનાં એકાવન ગામ મહારાજનાં માણસોએ લૂંટી લીધાં.

જે વખતે મહારાજની સેનાએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે વખતે ખાનદેશમાં દાઉદખાન હતો. તે પોતાની ઘોડેસવાર સેના લઈને અહમદનગર આવ્યો અને તેણે તેમના ઉપર સાતહજાર ઘોડેસવારની સેના રવાના કરી. તે વખતે મહારાજની સેનાએ કે પ્રાંતના ત્રણ કિલ્લાને ઘેરો નાખેલો હતો, તે તેમને ઉઠાવી લેવો પડ્યો. આ પ્રમાણે તેમને મોગલ સરદાર તરફથી હરકત આવી ખરી, પણ ઔરંગાબાદમા મોઆઝીમ અને દિલેરખાન વચ્ચે કલહ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો અને ઔરંગઝેબને પોતાના પુત્ર ઉપર સંશય આવેલો હોવાથી મોગલસેના તરફથી મહારાજને કંઈ ખાસ મુશ્કેલી પડી નહિ અને તેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે તેઓ મોગલપ્રાંતમાં તોફાન કરવા લાગ્યા. ×

આ અરસામાં શિવાજી મહારાજે પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય જંજીરાના સીદી ઉપર રવાના કરેલું હતું. તે સેનાએ તેના પ્રદેશ પર એકસરખા હુમલા કરીને તેને હેરાન કરી નાખ્યો, ત્યારે તેણે મોગલોની મદદ માગી હોય એમ લાગે છે; કારણકે સન ૧૬૬૯ માં ઔરંગઝેબે શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, તેમણે સીદીને રસ્તે જવું નહિ. સુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓને આ પ્રસંગે સીદીએ એવું લખી જણાવ્યું હતું કે, "આખર દમ સુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવા માટે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો છે અને છેવટે કિલ્લામાં અનાજપાણી ખૂટશે

સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યા. ઝપાઝપીમા મહારાજના ઘણા ઘાયલ થયા. સૈનિકોની પાયમાલી થવાથી મહારાજને એકાએક ઉઠાવી લેવો પડ્યો; પરંતુ થોડા વખતમાંજ તેમણે છાપો મારી કિલ્લો સર કર્યો.

× આ વખતના સુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓ જણાવે છે કે હવે શિવાજી મહારાજ ચોર પ્રમાણે છાપા મારતા નથી પણ પોતાની સાથે ત્રીસહજાર માણસની સેના લઈને ઉઘાડી રીતે મોગલોના ઉપર સવારી કરે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. બાદશાહનો શાહજાદો ઔરંગાબાદમા પડેલો છે તેની તેમને કશી પરવા હોય એમ જણાતું નથી.

થી જો પરાજયનો પ્રસંગ આવશે તો કિલ્લો મોગલોને સ્વાધીન કરી દેવાનો મેં નિર્ણય કરેલો છે." આ નિર્ણયની મહારાજને સંપૂર્ણ ખબર હતી. તે સિવાય જ્યારે જયસિંહે વિજાપુર સરકાર ઉપર સવારી કરી ત્યારે પોતે વિજાપુર સરકારને તાબે છે એવું કહેવડાવતાં છતાં જયસિંહરાજાએ આપેલી લાલચથી સીદીએ તેને મદદ કરી હતી. પાછળથી જ્યારે પુરંદર આગળ મહારાજને જયસિંહ રાજા સાથે તહ થયું ત્યારે જંજીરા પોતાને સ્વાધીન કરવો એવી શરત મહારાજે મૂકેલી હતી, પણ તે તેણે માન્ય કરી ન હતી; તેથી જો આ જંજીરાનો કિલ્લો મોગલોના તાબામાં જશે તો પશ્ચિમ કિનારો પોતાના તાબામાં બિનહરકતે આવશે નહિ અને આરમાર (નૌકાસૈન્ય) તૈયાર કરવામાં પોતાનો જે ઉદ્દેશ છે તે સફળ થશે નહિ, એમ મહારાજને લાગવાથી સીદીનો નાશ કરવાનો તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો હતો. આથી સન ૧૬૭૦ માં મહારાજે જાતે જંજી-રા પર સવારી કરી અને ઘેરો નાખીને જમીન પરથી તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. ચોમાસું શરૂ થવા છતાં પણ તેમણે આ ઘેરો ઉઠાવ્યો નહોતો અને તોપોનો મારો પણ ઓછો કર્યો નહોતો. ચોમાસું શરૂ થતાં પહેલાં કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી, મહારાજ પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવતા હતા. કિલ્લાને ઘેરો નાખીનેજ તેઓ બેસી રહ્યા નહોતા. તેમણે કિલ્લાના માલિક ફતેહખાનને મોટી રકમ અને જાગીર આપવાની લાલચ બતાવી, કિલ્લો ત્યાગ કરવાનું કહાવ્યું હતું. ફતેહખાન આવી લાલચથી ભોળવાયો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને આવી લાલચ બતાવી તે બદલ તેને મહારાજ ઉપર ગુસ્સો પણ આવ્યો; પરંતુ મહારાજે તોપોનો મારો ચલાવ્યા-થી ફતેહખાનનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું, અંતે તે મહારાજને શરણે આવી તેમના આશ્રયમાં રહેવા કબૂલ થયો. તેના હાથ નીચેના ત્રણ સર-દારોને મહારાજ પર વેર હતું. તે સરદારોને ફતેહખાનની યોજના પસંદ પડી નહિ. તેમને સ્વધર્મનું વિશેષ અભિમાન હતું. હિંદુ પર અને વિશેષતઃ મરાઠાઓ પર તેમને અતિશય તિરસ્કાર હતો. કાફરોને શરણે જઇ તેમના તાબેદાર થઇ રહેવું, એ તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતું. ફતેહખાન પરાજય પામી મહારાજને શરણે જવાથી તેઓ બચવા પામશે નહિ એવી તેમને બીક લાગી; તેથી ગમે તે ઉપાયે ફતેહખાનની યોજના બંધ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. એ ત્રણે સરદારોએ પોતાના જાતિબંધુઓ સાથે સલાહમસલત ચલાવી તેમની સહાયતા વડે ફતેહખાનને કેદ કર્યો અને કિલ્લો બચાવવાનું કામ જુસ્સાભેર ચાલુ રાખ્યું; તેમ છતાં શિવાજી મહારાજ સમક્ષ ટકી શકાશે નહિ, એમ જાણીને તેઓએ સુરત મુકામે મોગલસરકારને કહાવ્યું કે, "આ પ્રસંગે અમને જોઇએ તેટલી સહાયતા કરવાથી

અને ભવિષ્યમાં પ્રસંગોપાત સહાયતા કરવાનું અભિવચન આપતે
વિજાપૂર સરકારની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ, અમારા તાબા
સૈનિકકાફલા સહિત અમે મોગલ બાદશાહની સેવા કરવા તૈ
થઈશું અને જંજીરાનો કિલ્લો અમને મોગલ બાદશાહ તર
જાગીરમાં મળ્યો છે એમ માનીશું." મોગલસૂબેદારને એ માગ
પસંદ પડવાથી તેણે તે સંબંધી મોગલબાદશાહને ભલામણ કરવ
બાદશાહે તેમની અરજી મંજૂર કરી. ત્રણ સરદારમાંથી એકને કિલ્લા
નો માલિક બનાવી તેમણે તેને 'યાકુતખાન 'નો નવો ખિતાબ આપ્યો

સીદીને મોગલોની મજબૂત સહાયતા મળવાથી તેણે મહા
જના તોપોના મારાને ગણકાર્યો નહિ. મહારાજે વિચાર્યું કે, એક
કિલ્લાને ઘણા દિવસ ઘેરો નાખી બેસી રહેવું અને બીજાં મહત્ત્વ
કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એ યોગ્ય નથી; એમ ધારી તેમણે પોતા
સંકલ્પ અપૂર્ણ રહેવા દઇ ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી અને ભવિષ્ય
અનુકૂળ સંધિ પ્રાપ્ત થતાં સીદીનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો

સુરતના સૂબેદારે સીદીને મદદ કર્યાથી મહારાજનો સિદ્ધ થવા જે
ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહી ગયો, તેથી તેના શહેર ઉપર પુનઃ એક વખ
હુમલો કરી તેની નસ દબાવવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે ચોમાસું
પૂરૂં થતાં ન થતાંજ પંદર હજાર ઘોડેસવાર સહિત તેના શહેર ઉપ
અકસ્માત્ હુમલો કર્યો; પરંતુ એ અરસામાં સૂબેદારને કંઇક વ્યા
થવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેમજ શહેરના રક્ષણ માટે રાખેલ
પુષ્કળ સૈનિકોને જયસિંહે કિંવા શાહજાદાએ પાછા બોલાવી લીધ
હતા. એ સ્થિતિ કાં તો દૈવેચ્છાથી કે કાં તો શિવાજી મહારાજન
સુભાગ્યેજ થઇ હતી. ગમે તેમ હો, પણ મહારાજ સુરત શહેર પૂર
લૂંટી શકયા. કિલ્લો સર× કરીને તેમાં પોતાના થોડાક સૈનિકો રાખી
તેઓએ નિશ્ચિંત જીવે ત્રણ દિવસ સુધી સુરત શહેર લૂંટયું.

સુરત શહેર ઉપર મહારાજ હુમલો કરવાના છે એવી ખ
ગુજરાતના મોગલ સૂબેદારને લાગવાથી તેણે યુદ્ધની તૈયારી શરૂ કરી
તેણે વિજાપુર સરકારને પોતાની કુમકે બાર હજારની સેના મોકલવા
લખી જણાવ્યુ. તેજ પ્રમાણે મુંબઇના અંગ્રેજ વેપારીઓ પર

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, આ ત્રણ સરદારોમાથી એકનું
નામ સીદી સંબળ હતુ. તેને મોગલ આરમારનો સેનાપતિ નીમ
ત્રણ લાખની જાગીર કરી આપી હતી અને સીદી કાનીમ તેમજ
સીદી ખૈરાનને જંજીરા અને તેની આજુબાજુની વ્યવસ્થા કરવાનું
સોંપ્યુ હતુ. આ રીતે સીદીનુ સઘળું આરમાર મોગલોના તાબામાં ગ

× તે સમયનો અંગ્રેજ પ્રવાસી ડૉ. ફ્રિયર લખે છે કે, મહા
સુરંગ કોરીને એ કિલ્લો તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો
: તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા.

તેણે દારુગોળાની માગણી કરી; પરંતુ આ સર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ થાય તે પહેલાંજ તા. ૩ ઓકટોબર, સને ૧૬૭૦માં મહારાજે સુરત પર હલ્લો કર્યો. સપ્ટેંબર મહિનાથી મહારાજ કલ્યાણ આગળ પોતાના સૈન્યનો જમાવ કરે છે અને ગુજરાત ઉપર તેમની સવારી થવાની છે એવા સમાચાર અંગ્રેજ વેપારીઓને પ્રથમથીજ મળી ચૂકયા હતા. સૌથી પ્રથમ તેમનો હલ્લો સુરત ઉપરજ થશે એવી તેમને ખાતરી હોવાથી અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, ડચ, વગેરે વેપારીઓએ પોતાની વખારમાંનો સઘળો માલ ત્યાંથી દસબાર માઇલને અંતરે આવેલા એક સ્વાલી નામના બેટમાં લઇ જઇને ભર્યો; અને લાકડાના મોટા મોટા તકતાઓની દીવાલ કરીને તે ઉપર તોપો ગોઠવી. તેમજ સુરતમાં પોતાની વખારનો નાશ થાય નહિ તેટલા માટે, અંગ્રેજોએ તેના રક્ષણ માટે પોતાનાં કેટલાંક માણસોને પણ ત્યાં ગોઠવી દીધાં. શહેરમાંના મોટા મોટા વેપારીઓ અને અમલદારો નાસી ગયા. આ સમયે બાદશાહ ઔરંગઝેબની આજ્ઞાથી સુરત શહેરને કિલ્લેબંદી કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેના રક્ષણ માટે શહેરમાં આ સમયે મોગલ સૈન્યના માત્ર ત્રણસો સૈનિકો હતા. તેથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય આગળ ટકી શકયા નહિ અને કિલ્લામાંથી નાસી છૂટયા. મહારાજનું સૈન્ય કિલ્લામાં દાખલ થયું. શહેરના દરેક મકાન ઉપર ચોકીઓ ગોઠવીને તેમાંનો માલ લૂંટવામાં આવ્યો; પરંતુ અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને ડચ લોકોની વખારોને તેમણે કશુંજ નુકસાન કર્યું નહિ. અંગ્રેજોની વખારના રક્ષણ માટે મૂકેલાં માણસોએ મહારાજના સૈન્ય ઉપર તોપો અને બંદૂકોનો મારો ચલાવ્યો હતો, તેથી તેમનાં થોડાંક માણસો મરાયાં હતાં; તેથી ત્રીજે દિવસે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની વખાર ઉપર હુમલો કરવાને ગયા, ત્યારે અંગ્રેજો તરફથી બે માણસો નજરાણું લઇને શહેર બહાર જ્યાં શિવાજી મહારાજનો તંબૂ નાખેલો હતો ત્યાં ગયા અને સ્નેહભાવથી વાતચીત કરી; ત્યારે મહારાજે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે, "અંગ્રેજ મારા દોસ્ત છે. હું તેમનું કશુંજ નુકસાન કરવાનો નથી." પહેલેજ દિવસે મહારાજે ડચ લોકોને કહાવી મોકલ્યું હતું કે, "જો તમે તમારા સ્થાનમાંજ સ્વસ્થ બેસી રહેશો અને કશી ગડબડ નહિ કરો તો મારા તરફથી તમને કશોય ઉપદ્રવ કરવામાં આવશે નહિ." તેમણે એ પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કરવાથી મહારાજનાં માણસો તેમના તરફ બિલકુલ ગયા નહિ. ફ્રેંચ વખારવાળાઓએ પ્રથમથીજ મહારાજ સાથે નમ્રતાથી વર્તીને તેમને કંઇક ખંડણી આપી, પોતાનો બચાવ કરી લીધો હતો. તે અરસામાં કાશકારનો તાર્તર જાતિનો રાજા સુરતમાં રહેતો હતો. તેને તેના પુત્રે ગાદીપરથી પદભ્રષ્ટ કરેલો હતો; તેથી મક્કાની યાત્રા કરી આવીને ઔરંગઝેબનો આશ્રય લઇ તે અહીં આવીને

રહેતો હતો. તેના મકાન ઉપર હલ્લો કરવાથી પુષ્કળ ધનની પ્રાપ્તિ થશે, એવું લાગવાથી મહારાજે ત્યાં હુમલો કરવાનો વિચાર કર્યો. તેના મકાન પર જવાનો રસ્તો ફ્રેંચલોકોની વખાર આગળ થઈને જતો હતો; છતાં મહારાજનાં માણસોને તેમણે બિનહરકતે જવા દીધાં. તે મકાનની લૂંટમાં મહારાજને સોનું, રૂપું અને જવાહિર પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળ્યું.

શહેરની લૂંટ પૂરી થયા પછી મહારાજનો મોરચો સ્વાલી બેટ તરફ ફરશે અને ત્યાં નાસી ગયેલા વેપારીઓને પોતાને સ્વાધીન કરવાની તેમજ પોતાને ખંડણી આપવાની માગણી તેઓ યુરોપિયન વેપારીઓ પાસે કરશે, એવી દહેશત લાગવાથી તે વેપારીઓએ પોતાનો સર્વ માલ તરાપાઓ પર ચઢાવ્યો; પરંતુ તે દિવસે નદીમાં ભરતી આવવાની હોવાથી, મરાઠાઓ બેટ ઉપર સવારી કરી શક્યા નહિ એવું કહેવાય છે.

ત્રીજે દિવસે મહારાજને બુરાનપુરથી સમાચાર મળ્યા કે, સુરત શહેરના રક્ષણ માટે મોગલોનું પ્રચંડ સૈન્ય આવે છે. એ સાંભળી મહારાજે ત્યાંથી પોતાની છાવણી ઉપાડી લઇ લૂટેલા સામાન સાથે સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મહારાજે સુરતથી જતી વખતે ત્યાંની પ્રજાને એક પત્રમા લખી જણાવ્યું હતું કે, "તમે પ્રતિ વર્ષ સવા બાર લાખ રૂપિયા ખંડણી પહોચાડશો તો પુનઃ તમારું શહેર લૂંટાવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ." આ વખતે મહારાજે ૬૬ લાખની લૂંટ મેળવી હતી.

શિવાજી મહારાજે સુરત શહેર લૂંટી બાળી નાખવાના સમાચાર ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાના સૂબેદારે મહોબતખાન અને દાઉદખાન નામક સરદારોને આઠદસ હજાર સૈનિક સાથે સુરતના સૈનિકોની મદદ માટે રવાના કર્યા. મહારાજ સાલેરને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં ચાદોર પાસે કંચનમંચન નામક સ્થળે પહોંચવા પહેલાંજ મોગલ સરદારે તેમને વણીદિંડોરી નામક સ્થળે પકડી પાડ્યા. મહારાજની ઇચ્છા હતી કે, નાશિક પાસેની ઊંડી ખીણમા થઇને નીચલા વિભાગમા ઊતરી પડવું, પણ એટલામા મોગલોનું લશ્કર તેમની નજીક આવી પહોચ્યું. શત્રુએ આગળ જવાનો માર્ગ રોકવાથી લૂંટમાં મેળવેલું દ્રવ્ય ખીણમા સુરક્ષિત રીતે ઉતારવાની મહારાજને ચિંતા થઇ. તેમણે પોતાના લશ્કરની પાંચ ટુકડીઓ બનાવી. એક ટુકડીને શત્રુ સામે જઈ ગોળીબાર મારવાની અને બીજી બે ટુકડીને શત્રુની બન્ને બાજુએ હુમલો લઇ જવાની આજ્ઞા કરી. એક ટુકડીના સ્વાધીનમા લૂટનો સઘળો માલ આપી આજ્ઞા કરી કે [illegible] ત્રણ બાજુએથી હલ્લો કરવાથી તેઓ યુદ્ધકાર્યમા ગુંથાઈ, તે સમયે તમારે ઝપાટાબંધ તેના લશ્કરમા થઇને નીકળી જવું.

પર્વત ઊતરી પેલી તરફ ચાલ્યા જવું. મહારાજ એ ટુકડીની સાથે હતા. સઘળા જુસ્સાજોર ચાલ્યા જતા હતા; એ જોઈ દાઉદખાને તેમની પૂંઠ પકડી. શિવાજી મહારાજે થોડાંક મનુષ્યોસહિત ખાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેને ત્યાંજ અટકાવી રાખી, લૂંટમાં મેળવેલો માલ બાકીના સિપાઇઓ સાથે સુરક્ષિતપણે ખીણના ઊંડા પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. શત્રુના સૈનિકો ઉપર એકદમ ચારે દિશામાંથી હુમલો થયો ત્યારે મોગલ સરદારે પોતાના સર્વ સૈનિકોને એક ટેકરી ઉપર એકઠા કરી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. એ સમયે મહારાજ પોતાના શરીર ઉપર બખ્તર અને માથે બખ્તર-ટોપી પહેરીને તથા બન્ને હાથમાં બે પટા ચઢાવીને ઘોડેસ્વાર થઇ યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રતાપરાવ સરનૌબત વગેરે સરદારોને પાછળથી રક્ષણ કરવાનું સોંપી મહારાજ પોતે શત્રુના સૈન્ય ઉપર ધસી ગયા. બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી લડ્યા. પોતાના સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધારવા માટે મહારાજ સ્વતઃ મોખરે રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી તેમણે પોતાના શૌર્યની હદ બતાવી હતી. એ તુમુલ યુદ્ધ બે પ્રહર સુધી ચાલ્યું. તેમાં ત્રણ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા અને મોગલસરદાર રણમાંથી નાસી ગયો. મોગલસૈન્ય ગભરાઇ જઇ આમતેમ નાસી છૂટ્યું. તેમની પૂંઠ નહિ પકડતાં મોગલોની છાવણીમાંથી હાથી, ઘોડા વગેરે જે સામાન હાથ લાગ્યો તે લઇ મહારાજે ખીણમાં ઊતરવાની તૈયારી કરી. એટલામાં રાયબાગીણ નામક એક શૂરી સ્ત્રીએ પોતાના જગજીવન નામના પુત્ર અને કેટલાક લશ્કરસહિત મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે માર્ગ રોક્યો. રાયબાગીણ એ માહુલના દેશમુખ ઉદારામની પત્ની હતી. એ યુદ્ધમાં તેનો પતિ મરણ પામતા રાયબાગીણે આગેવાન થઇ લશ્કરને ધૈર્ય આપી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ઔરંગઝેબે રાયબાગીણની બહાદુરી જોઇ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને "રાયબાગીણ"નો ખિતાબ આપ્યો. એ સ્ત્રી માર્ગમાં આડી આવી તે સમયે મહારાજે તેના લશ્કરને ચારે દિશામાંથી ઘેરી લઇ તેઓને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવી. અંતે રાયબાગીણ દાંતમાં ઘાસનું તૃણ લઇ મહારાજને શરણે આવી. મહારાજે તેનો આદરસત્કાર કરી કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કર્યા અને તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જવાની રજા આપી.

સુરતથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજે પોતાનાં લશ્કરી વહાણો અને લશ્કર તૈયાર કર્યું. પ્રતાપરાવ ગુજરને દસ હજાર ઘોડેસવાર આપીને અને મોરો પંતને વીસ હજાર પાયદળ લશ્કર આપીને તેમને મોગલોના ઉત્તર પ્રાંત તરફ સવારી કરવા મોકલ્યા. એ પ્રાંતની પ્રજા ધનવાન હતી; પરંતુ ત્યાં મજબૂત બંદોબસ્ત નહોતો તેથી એ વિભા-

ગમાં સવારી કરવાથી મહારાજને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ મળવાની આશા હતી અને તે આશા ફળીભૂત પણ થઇ હતી. પ્રતાપરાવ ગુજર ખાનદેશ ઉપર ચઢાઇ લઈ ગયો. એ પ્રાંત તે સમયે વસ્તીપૂર્ણ હોવા સાથે ધનવાન પણ હતો. પ્રતાપરાવે બુરાનપુર સુધી દોડ કરીને તેની પાસે આવેલું બહાદુરપુર નામનું ગામ લૂંટયું. તેણે આ વખતે બુરાનપુર ઉપર પણ હલ્લો કર્યો હોત, પણ તે વખતે યશવંતસિંહ* બુરાનપુરમાં હતો. તેણે પ્રતાપરાવને કહાવી મોકલ્યું કે, તેણે શહેર ઉપર હલ્લો કરવો નહિ. એટલે પ્રતાપરાવે પોતાનો મોરચો ત્યાંથી ફેરવી લીધો; પણ ત્યાંના બીજાં મોટાં મોટાં શહેરો લૂંટી લઈ પ્રજા પર વાર્ષિક કર બેસાડયો. પ્રત્યેક ગામના આગેવાનો પાસેથી લખાવી લીધું કે, "મોગલોને વાર્ષિક જે કર ભરવામાં આવશે તેનો ચોથો ભાગ શિવાજી મહારાજને અથવા તેમના અમલદારોને વસૂલ આપવામાં આવશે." ચોથો ભાગ મળવાથી તે ગામમાં લૂંટ થવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને કોઈ ત્રાસ આપશે તો શિવાજી મહારાજના સૈનિકો તેમનું રક્ષણ કરશે, એવું પ્રતાપરાવે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું. મરાઠાઓનો પ્રથમ આ સમયેજ મોગલોના પ્રાંતમાં ચોથા ભાગનો હક દાખલ થયો. એ પ્રમાણે પ્રતાપરાવે કારંજા શહેર લૂંટી ત્યાં ત્રણ દિવસ છાવણી નાખી હતી. ત્યાંની પ્રજા પોતાના ઘરમા દ્રવ્ય દાટી રાખે છે, એવું જાણીને પ્રતાપરાવે મોટા મોટા શ્રીમંતોના મકાનો ખોદાવી તેમાં દાટેલું દ્રવ્ય કાઢી લીધું અને ત્યાના શ્રીમંતોને કેદ પકડાવી મંગાવ્યા. કેટલાક શ્રીમંતો સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરી સંતાઇ રહ્યા, તેથી તેઓ તેમના હાથમાંથી બચી ગયા. શિવાજી મહારાજે પોતાના મનુષ્યોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી કે, કોઇ પણ સમયે સ્ત્રીજાતિને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ આપવો નહિ.× પ્રતાપરાવે શત્રુના પ્રાંતમાં એવો ક[illegible]

* બુરાનપુર એ ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે અને તે દક્ષિણના સૂબેદાર ખાનના તાબામાં હતુ. આ સમયે તે બીજા યુદ્ધના કાર્યમાં રોકાયેલો હોવાથી તેનો છોકરો અહમદખાન તેના વતીનું કામકાજ કરતો હતો. શાહજાદા મોઆઝીમના ખર્ચ માટે પાંચ લાખ રૂપિયાની માગણી કરવાને યશવંતસિંહ આવ્યો હતો. તેને અહમદખાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, "તમે બાદશાહનો હુકમ લઈ આવો તો પાંચને બદલે તીન લાખ રૂપિયા આપવાને હું તૈયાર છુ" એવો [illegible] મળવાથી યશવંતસિંહે બુરાનપુર શહેરને લૂંટવાની ધમકી [illegible] હતી તે આવી ખટપટમા હતો તેથીજ તેણે પ્રતાપરાવને [illegible] હતો.

× [illegible] કહે છે કે, મહારાજે પોતેજ કારંજા શહેર [illegible] હતું

વર્તાવી મૂકયો હતો, તે સમયે મોરો પંતે પોતાના પાયદળ લશ્કર સહિત મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ઔંધ, પટ્ટા, સાલેરા, માલેચી, રામનગર અને ત્ર્યંબકગઢ વગેરે કબજે કરી સ્થળે સ્થળે નવા ગઢ બાંધ્યા હતા.

લશ્કરી વહાણો તૈયાર કર્યાં તેમાં એકસોસાઠ મોટાં વહાણો હતાં. મહારાજના સૈનિકો ભરૂચ શહેર ઉપર સ્થળમાર્ગે હુમલો કરે, તે સમયે જળમાં રહી એ વહાણોએ તેમને સહાયતા આપવાનો ઠરાવ કરી વહાણોને ભરૂચ તરફ રવાના કર્યાં. વહાણો મુંબઇ થઇને આગળ ચાલ્યાં તે સમયે મહારાજે તેમને પાછાં ફરવાની આજ્ઞા કરી. વહાણ પાછાં આવતાં હતાં તે દરમ્યાન માર્ગમાં તેમને દમણ આગળ ફિરંગી લોકોનું એક મોટું વહાણ મળ્યું. વહાણના સૈનિકો તેને પકડી દાભોલની ખાડીમાં લાવ્યા. કહેવામાં આવે છે કે, એજ અરસામાં ફિરંગીઓ મહારાજનાં દસબાર વહાણ પકડી વસઇની ખાડીમાં લઈ ગયા હતા. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, મહારાજના અને ફિરંગીનાં વહાણો વચ્ચે દમણ અને મુંબઇની વચમાં કોઇક સ્થળે યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઇએ.

મોગલોના રાજ્યમાં ચારે તરફ મહારાજ એટલું બધું તોફાન મચાવતા હતા, છતાં મોગલો તરફથી તેમનો જોઇએ તેવો પ્રતિકાર થતો નહોતો એ અજાયબીભરેલું જણાય છે; પરંતુ એનું કારણ મોગલ બાદશાહના દક્ષિણના સૂબેદાર પાસે એ સમયે જોઇએ તેટલુંજ સૈન્ય હતું એમ જણાય છે. ઔરંગઝેબ જેવા વહેમી બાદશાહે તેની મદદે વિશેષ લશ્કર મોકલવાનું કામ જોખમભરેલું માન્યું હતું. માહુલીના કિલ્લા પર પેશ્વાએ હુમલો કર્યો, તે સમયે જુન્નરમાં વિશેષ લશ્કર રાખવાનું ઇષ્ટ જણાયાથી ત્યાંના લશ્કરમાં તેણે વધારો કર્યો હતો; અને આસપાસના પ્રાંતોને ઉપયોગી થઇ પડે એટલા માટે સુરતમાં પાંચ હજાર સૈનિકો વધારે રાખ્યા હતા; પરંતુ મહારાજના લશ્કર સાથે સરખાવતાં મોગલોનું એ લશ્કર નજીવું હતું. સઘળું મોગલ લશ્કર એકઠું થઇ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યું હોત તો તેમની સાથે રણસંગ્રામ કરવા મહારાજ ચાળીસ હજાર સૈનિકો ભેગા કરવા શક્તિમાન હતા. એ સિવાય પ્રત્યેક ગઢ અને થાણા ઉપર રક્ષણ માટે પૂરતા સૈનિકો રાખ્યા હતા તે તો જુદા. મોગલોનું સૈન્ય ઓછું હતું; એટલુંજ નહિ પણ ચારે દિશામાં એવી અફવા પ્રસરી રહી હતી કે, સુલતાન મોઆઝીમ મહારાજ સાથે ગુપ્ત રીતે મળેલા છે; અને તેજ તેમને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરે છે. તેમજ યશવંતસિંહ સાથે મહારાજને ગાઢ મિત્રતા છે. શાહજાદો ઔરંગઝેબને વારંવાર સૈનિકસહાયતા માટે પત્રો લખતો; પરંતુ વહેમી બાદશાહ શાહજાદાના પત્ર તરફ લક્ષ્ય આપતો નહિ. શાહજાદાની

વાસ્તવિક ઈચ્છા એવી હતી કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં દેશદેશ
વધારવો. બાદશાહના મરણ પછી તેને ગાદી મળે એ સારું
હતું. બીજો કોઈ ગાદી પચાવી બેસે તો તેને દેખાવું હેલું પોતે
પણ સંભવ હતો. શિવાજી મહારાજ ચારે દિશામાં તોફાન મચાવતા દિ
દિવસે પ્રબળ થવા લાગ્યા, ત્યારે બાદશાહ પાસેથી સૈન્ય
મંગાવવાનું શાહજાદાને બહાનું મળ્યું. શાહજાદો બાદશાહને
પોતાના તરફની સ્થિતિ લખવા સાથે પોતાની પાસે જોઈએ તે
લશ્કર નહિ હોવાથી, શત્રુનો પરાજય કરવાનું બનતું નથી એમ
લખતો હતો. શાહજાદો ધારતો હતો કે, વારંવાર એવી ફરિયાદ
વાથી બાદશાહનું મન પીગળી કોઈ વખત પણ તેઓ વધારે
સૈન્ય મોકલશે અને તેમ થવાથી દક્ષિણમાં આપણું બળ વધે
એવું જાણીને જ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત શિવાજી મહારાજ સાથે
યુદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું તેને એવું પણ લાગ્યું હતું
એવા મહાપ્રતાપી પુરુષ સાથે બનતે વખતે સલાહસંપ રાખવાથી
ભવિષ્યમાં આપણને ઘણી સહાયતા મળશે. તેણે મહારાજ ઉપર
એકબે વખત પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું હતું; પરંતુ તે માત્ર બાદ
શાહને બતાવવા માટે જ. મહારાજનો વિજય થાય એટલું નાનું લશ્કર
શાહજાદા તરફથી મોકલવામાં આવતું હતું.

પરંતુ ઔરંગઝેબે શાહજાદાની ધારણા પરિપૂર્ણ થવા દીધી
નહિ. તેમણે યશવંતસિંહને પાછો બોલાવી લઈ તેની જગ્યાએ
દક્ષિણમાં ચાળીસહજાર સિપાહીઓ સહિત મહોબતખાનને મોકલ્યો.
એ સરદારને સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો અને તેના ઉપર શાહજાદાની
સત્તા ચાલે નહિ એવું ઠરાવ્યું. શાહજાદા પાસે ઔરંગાબાદમાં
માત્ર એક હજાર સિપાહીઓ રહેવા દઈ બાકીનું બધું લશ્કર મહો-
બતખાનના તાબામાં સોંપ્યું. સુરતના સૂબેદાર ઉપર બાદશાહની
ઈતરાજી થવાથી તેના ઉપર બાદશાહે રાજ્યના કામમાં સાક
કરવાનો આરોપ મૂક્યો. એ આરોપ સહન નહિ થવાથી તે સરકાર
માની સૂબેદારે વિષપાન કરી આત્મઘાત કર્યો. બાદશાહે તેની જગ્યા
એ બીજો સૂબેદાર નીમી તેને સુરત અને ખંભાતના બંદર ઉપર
વહાણો બાંધવાનો હુકમ કર્યો. લશ્કરી વહાણો બનાવવાનો હેતુ એ
હતો કે, મહારાજનાં વહાણોનો ત્રાસ ઓછો કરવાના કામમાં જંજી-
રાના સીદીને વિશેષ સહાયતા મળે.

મહોબતખાને દક્ષિણમાં આવતાં જ શિવાજી મહારાજ સાથે
યુદ્ધ આરંભ્યું. તેણે પ્રથમ જ તેમના તાબાના ઔંધ અને
કિલ્લા હસ્તગત કર્યા. એટલામાં વર્ષાઋતુની શરૂઆત થતાં
બંધ રાખી તેને પોતાની છાવણીમાં પાછું ફરવું પડ્યું.
તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ પાડ્યા. એક

વિભાગ ઉપર દિલેરખાનને સેનાપતિ નીમી તેને ચાકણના કિલ્લા પર ચડાઇ લઇ જવાની આજ્ઞા કરી. તેણે તે કિલ્લો તત્કાળ કબજે કરી, તેમાંનાં નવ વર્ષથી અધિક વયનાં મનુષ્યોને કતલ કર્યાં. ચડાઈમાં વિજય પ્રાપ્ત થતા મહોબતખાને તેને રાવળાજવળા અને અહિવંતના કિલ્લા તાબે કરવા મોકલ્યો. પહેલા બે કિલ્લા પર તેણે હુમલો કર્યો તે વખતે ગઢ ઉપરના રખેવાળોએ વિશેષ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી શત્રુઓનો હુમલો પાછો હઠાવ્યો; એટલામાં મોરો પંતે તેમની સહાયતા માટે બાર હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર મોકલવાથી દિલેરખાને તે કિલ્લા તાબે કરવાનો વિચાર મુલતવી રાખી કણેરાગઢ* તરફ કૂચ કરી કિલ્લો સર કર્યો. કિલ્લો પાછો લેવાની ઇચ્છાથી રામાજી પ્રાંગાર× નામક એક શૂરવીર સરદાર હશમાનો નાયક હતો તેણે બે હજાર+ માવળા લશ્કર સહિત કિલ્લા પર છાપો માર્યો. તેમને થોડી સંખ્યામાં જોઇ દિલેરખાને તેઓ પર હુમલો કર્યો. શત્રુનું અધિક સૈન્ય જોઇ પાંગાર ગભરાયો નહિ. તેણે પોતાના સિપાઇઓને કહ્યું કે, " જેઓને પ્રાણની દરકાર ન હોય તેઓએ મારી સાથે આગળ ધસવું." એ સાંભળી સાતસો શૂરવીર માવળા આગળ ધસ્યા. તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડી અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં બે હજાર પઠાણો રણમાં પડ્યા અને સાતસો વીર માવળા મોટા મોટા ઘા વાગતાં, પોતાના સેનાપતિસહિત રણતીર્થમાં પતન પામ્યા. તેઓનું અલૌકિક શૌર્ય જોઇ દિલેરખાન આશ્ચર્યચકિત થયો. બચેલા માવળા સિપાઇઓને જુસ્સો ચડવાથી તેઓએ પણ કેટલોક વખત સુધી મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે તેમનો પરાજય થવાથી નાસી ગયા. મહોબતખાન અને દાઉદખાને મળીને અહિવંત કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ કિલ્લામાંના લોકોએ એક માસપર્યંત તે ટકાવી રાખ્યો. છેવટે દાઉદખાને સુરંગ લગાડીને કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. આ યુદ્ધનો યશ દાઉદખાનને મળ્યો એથી મહોબતખાનને તેની ઘણીજ ઇર્ષ્યા આવી અને બંનેમાં અણબનાવ થયો. આથી ઔરંગઝેબે દાઉદખાનને પાછો બોલાવી લીધો. પછી વર્ષાઋતુ શરૂ થવાથી મહોબતખાને પારનીર આગળ પોતાની છાવણી નાખી. વરસાદ અતિશય પડવાથી રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો અને સૈન્યમાંનાં માણસો તેમજ જનાવરો ટપોટપ મરવા લાગ્યાં; પરંતુ તેની કશી પણ પરવા કર્યા વગર મહોબતખાન પોતાના દિવસો મિજબાનીઓ અને નાચરંગમાં ગાળવા લાગ્યો. એમ કહેવાય છે કે, તે વખતે અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબની ચારસો નાચનારીઓ મોગલોની છાવણીમાં હતી.

* ચિટનીસ એનું નામ કાણુરગઢ લખે છે.

× ચિટનીસ એનું નામ રૂપાજી નલગા લખે છે.

+ કેટલાક લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક હજાર મનુષ્યો હતાં.

મહોબતખાને શરૂઆતમાં થોડીક ધમાલ કરી; પછીથી કં[illegible] ન કરતાં દિવસો પસાર કર્યા, તેથી બાદશાહના મનમાં તેને માટે [illegible] વહેમ આવ્યો. શિવાજી મહારાજે તેને લાંચ આપીને વશ કરી લી[illegible] છે એમ તેને લાગ્યું. આથી શિવાજી મહારાજનો આગળ વધ[illegible] ઉતી સેનાને માટે તેણે ગુજરાતમાંથી બહાદુરશાહ અને દિલેરખા[illegible] મોકલ્યા. તેણે આવીને સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો; અને તે ઘે[illegible] ચલાવવાનું કામ ઈખલાસખાન અને રાવ અમરસિંહ વગેરેને સોંપી પોતે અહમદનગર તરફ ગયો. ત્યાંથી બહાદુરશાહ સુપાપ્રાંત પર ચઢી લઈ ગયો અને દિલેરખાને પુના પર સવારી કરી. તેણે પુના શહે[illegible] કબજે કર્યું અને નવ વરસ ઉપરનાં સર્વ માણસોની કતલ કરી નાખી. મોગલોની આ સેનાને પાછી વાળવાને મહારાજે પેડગ[illegible] કિલ્લા ઉપરનાં સર્વ માણસોને મહાડ આગળ એકઠાં કર્યાં અને મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ એટલામાંજ સાલેરી કિલ્લાને ઘેરો ઘલાયાના સમાચાર તેમને મળ્યા. એ ઘણું વિશે[illegible] મહત્ત્વનું હોવાથી મહારાજે બનતે પ્રયત્ને તેનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્[illegible] કર્યો. કિલ્લામા અન્ન વગેરે સામગ્રી ઓછી હોવાનું જણાતાંજ મહારાજે તે પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કિલ્લાની ચારે દિશે શત્રુના લશ્કરે ઘેરો નાખેલો હોવાથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિપૂ[illegible] કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. મહારાજે મોટા સૈન્યસહિત દિલેરખા[illegible] સાથે યુદ્ધ કરવા તે દિશા તરફ કૂચ કરી. દિલેરખાનને ખબર મ[illegible] તાજ પોતાના સૈન્યને એક સ્થળે ભેગું કરી, તે મહારાજ સાથે યુ[illegible] કરવા તૈયાર થયો; પરંતુ તે સમયે મહારાજે તેને છેતર્યો. સાલેરી કિલ્લાની આસપાસ મોગલ લશ્કર ઓછું થતાંજ તેમણે ઉત્તર દિ[illegible] રસ્તે કિલ્લામાં અન્નસામગ્રી તથા દારૂગોળો મોકલી આપ્યો. દિલેરખાનના લશ્કર ઉપર બહારથી છાપો મારવા માટે મહારાજે બે હજાર માવળાને મોકલ્યા; પરંતુ દિલેરખાને તેમના પર હુમલો કરી તેમને કાપી નાખ્યા. પોતાના લશ્કરની પાયમાલી સાંભળી મહારાજે મોરોપંતને કોંકણી લશ્કરસહિત દિલેરખાન તરફ રવાના કર્યો, તેમજ પ્રતાપરાવને પોતાના ઘોડેસવાર લશ્કરસહિત સાલેરી કિલ્લાના ર[illegible] માટે તત્કાળ રવાના થવાનો પત્ર લખ્યો. આ સમયે મહારાષ્ટ્ર[illegible] એકંદર વીસ હજારનું સૈન્ય મોગલો ઉપર હુમલો લઈ ગયું હતું. મહા[illegible]રને આગળ વધતું જાણીને મોગલસેનાપતિએ તેને અટકાવવા માટે પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર તેઓની સામે મોકલ્યું. સૈન્ય ઉપર એખલાસખાન નામક સરદારને તેણે સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મોગલ લશ્કરને સામે આવતું જોઈ પ્રતાપરાવ પોતાના લશ્કરને આગળ વધતું અટકાવી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. મોગલોએ તેમના ઉપર હ[illegible] કર્યો, તે વખતે થોડો વખત યુદ્ધ જેવો દેખાવ કરી પ્રતાપ[illegible]

લશ્કરને પાછું નાસવાનો ઇશારો કર્યો. ઇશારત થતાંજ માવળી લશ્કર આસપાસ નાસવા લાગ્યું. એ જોઇ વિજયાનંદના આવેશમાં આવી જઇ મોગલ લશ્કર તેઓની પૂંઠે પડયું. પૂંઠે પડતી વખતે મોગલ લશ્કરના ફાંટા પડવાથી તેઓ જ્યાં ત્યાં પ્રસરી ગયા. તેમ થવાથી પ્રતાપરાવે અકસ્માત્ પાછા ફરી પોતાના લશ્કરને એકત્ર થવાનો સંકેત કર્યો. તેજ ક્ષણે સર્વ લશ્કરે એકત્ર થઇ મોગલ લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી, તે સમયે મોરો પંત પોતાના લશ્કરસહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની સહાયતાવડે મરાઠા લશ્કરે મોગલ સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. તેમ છતાં એખલાસખાન નરમ પડયો નહિ. તેણે પોતાના લશ્કરને એકત્ર કર્યું અને સહાયતા માટે વિશેષ લશ્કર મંગાવી મરાઠાઓ પર પુનઃ હુમલો કર્યો; પરંતુ આ વખતે પણ મહારાજના શૂરવીર યોદ્ધાઓએ તેમનો પૂરેપૂરો પરાભવ કર્યો. પાંચ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા. તેમના મોટા મોટા બાવીસ અમલદારો પંચત્વ પામ્યા. કેટલાક સરદારો નિર્લજ્જ થઇ મરાઠાને શરણે આવ્યા. મહારાજના પણ હજાર દોઢ હજાર સિપાઇઓ મૃત્યુ પામ્યા. એ ઘનઘોર રણસંગ્રામમાં સુરરાવ કાંકડે× નામક મહારાજનો એક શૂરવીર સમશેરબહાદુર સરદાર બંદૂકની ગોળી વાગતાં મૃત્યુ પામ્યો. કાકડે મહારાજનો જૂનો સહાયક અને પાંચ હજાર માવળાનો સરદાર હતો. મહારાજે જાવળી ઉપર ચડાઈ કરી તે સમયે એ સરદારે વિશેષ પરાક્રમ બતાવી ખ્યાતિ મેળવી હતી. એજ સરદારે રોહીડાના કિલ્લા પર છાપો મારી તે કબજે કર્યો હતો. તેના મૃત્યુસમાચાર સાંભળતાં મહારાજને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી. તેમણે શોકોદ્ગાર કાઢતાં કહ્યું હતું કે, " મારો જૂનો, પ્રમાણિક અને શૂરવીર સરદાર મને છોડી ગયો." એખલાસખાનનો પરાજય થયો ને તેનું પુષ્કળ લશ્કર શત્રુને હાથે કેદ પકડાયલું જાણી બહાદુરશાહનું અભિમાન ઊતરી ગયું. બચેલા લશ્કર સહિત મરાઠા લશ્કરસાથે યુદ્ધ કરવાનું તેને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેણે સાલેરીનો ઘેરો ઉઠાવી લઈ એકદમ ઔરંગાબાદ તરફ નાસવા માંડ્યું, પરંતુ મરાઠા લશ્કરે તેમની પૂંઠ છોડી નહિ. આ સાલેરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૨મા થયું.

એ યુદ્ધમાં મહારાજને ૧૨૫ હાથી, ૭૦૦ ઉંટ, ૬૦૦૦ ઘોડા, પુષ્કળ ઝવેરાત, સેંકડો બળદ અને ઇતર યુદ્ધોપયોગી સામાન મળ્યો. એ પ્રસંગે આનંદરાવ, વ્યંકોજી દત્તો, રૂપાજી ભોંસલે, ખંડોજી જગતાપ, સંતાજી જગતાપ, માનસિંગ મોરે, વિસાજી બલ્લાળ, મોરો રંગનાથ, મુકુંદ બલ્લાળ વગેરે સરદારોએ વિશેષ પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેમના પર ખુશ થઇ વસ્ત્રાભૂષણ અર્પણ કર્યાં; શત્રુ તર-

× સભાસદ એનું નામ સૂર્યરાવ લખે છે.

ક્યાં કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો પૈકી મોગલસરદારો અને મોટા મોટા અમલદારોને રાજમહેલ ઉપર મોકલ્યા હતા, તેમનો મહારાજે અતિ સત્કાર કર્યો; તેમાંના જેઓ ઘાયલ થયા હતા તેમને ઔષધોપચાર કરી, તંદુરસ્ત થયા પછી તેમને નજરાણાં આપી બંધનમુક્ત કર્યાં અને કેદ પકડાયેલા મોગલ સિપાઇઓમાં જેઓ મહારાજ પાસે નોકરી કરવા ખુશી હતા, તેઓને તેમણે પોતાના લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા. તેમ થવાથી મહારાજના લશ્કરમાં ઘણો વધારો થયો.

મોગલ સૈન્ય સાથે રણસંગ્રામ કરવામાં મહારાજને અદ્યાપિ પર્યંત જેટલા વિજય પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમાં સાલેરીના રણસંગ્રામનો વિજય મુખ્ય ગણાય છે. એવો મોટો વિજય તેમને પૂર્વે કદી પણ મળ્યો નહોતો. એ ઘનઘોર સંગ્રામમાં મહારાજના લશ્કરે બતાવેલું શૌર્ય અને યુદ્ધકૌશલ્યની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરી જવાથી પ્રથમ કરતાં તેઓનો વિશેષ દરપ બેઠો. મરાઠાઓના શૌર્યવીર્યાદિ ઉત્તમ ગુણોનું અપ્રતિમ પ્રદર્શન જોઇ મોગલસરદારો તદ્દન ચકિત થઇ ગયા. તેમને મહારાજના લશ્કરની વિશેષ બીક લાગવા માંડી અને સિપાઇઓ વિજાપુર-સરકાર અને મોગલ-સરકારની નોકરી છોડી મહારાજ પાસે નોકરી રહેવા લાગ્યા. મહારાજે તેઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમાં નોકરી આપી. સાલેરીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી તેની પાસે મુલ્હેરી કરીને એક કિલ્લો હતો તે તેમણે હસ્તગત કર્યો; આથી આખા બાગલાણ પ્રાંત પર તેમની સત્તા બેઠી અને સુરત શહેરને માટે કાયમનો ભય ઊભો થયો.

મોગલોના મોટા મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે મહારાજ પર આ વખતે સવારી કરી હતી, છતાં પણ તેમની સેનાઓ [illegible] પામી અને તેમનો પરાજય થયો. આથી ચારે દિશામાં મહારાજનો પ્રતાપ જામ્યો. તેમનું બળ ઘણુંજ વધી પડ્યું અને હવે તે મોગલબાદશાહીની કે બીજી કોઇ પણ બાદશાહીની જરા પણ [illegible] રહી નહિ. તે સમયના અંગ્રેજ વેપારીઓનો એવો ઉલ્લેખ છે [illegible] મોગલોના બે મોટા સરદારો પ્રચંડ સેના સાથે નિરંતર [illegible] પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ તેમનો પરાજય થવાથી બારે બુરહાનપુર [illegible] તેમજ હેરાન થઇને તેમને પાછા જવું પડ્યું. પ્રો. સરકાર [illegible] છે કે, આ અરસામાં [illegible] અને [illegible] કરવાથી આ પરાજયનો બદલો લેવાની [illegible] મોગલ [illegible] મળી નહિ [illegible] દિવસ [illegible] [illegible] ઉત્તર [illegible] જવું પડ્યું અને [illegible] નજીક [illegible] નિમણૂક કરવામાં આવી, [illegible] [illegible] રહ્યો.

[illegible]

સુરત તરફ રવાના કર્યો. પાછળ લખ્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેબે સુરત શહેર આગળ વહાણો તૈયાર કરાવી, તેને સીદીની સહાયતામાં આપી, મહારાજ તરફથી સમુદ્રમાર્ગે કોંકણપટ્ટી પર થતી સવારીઓ બંધ કરવાનો અને તેમનાં વહાણોનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. મોગલોનાં વહાણો તૈયાર થઈ સીદીનાં વહાણો સાથે મળી જાય અને પોતાના પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરે તે પહેલાં મહારાજે મોરો પંતને તેમનાં વહાણો બાળી નાખવાની આજ્ઞા ફરમાવી; પરંતુ મોરો પંત તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી શક્યો નહિ; કારણકે મોરો પંત ત્યાં જઈ પહોંચે તે પહેલાંજ મોગલોનાં વહાણો સુરત બંદરથી ઊપડી સીદીના જંજીરા નજીક જઈ પહોંચ્યાં હતાં. મોરો પંતથી વહાણોનો નાશ કરવાનું કામ થયું નહિ, ત્યારે તેણે સુરત શહેરને ઘેરો નાખ્યો અને શહેરમાં જતી અન્ન વગેરે સામગ્રી અને વ્યાપાર એકદમ બંધ પાડી તે મોટી ખંડણી માગવા લાગ્યો. તેણે આ ઘેરો નાખ્યો તે પહેલાં શહેરના સૂબેદારને મહારાજના નામથી ત્રણ પત્રો મોકલ્યા હતા. તેમાંના છેવટના પત્રનો આશય આ પ્રમાણે છેઃ "તારા પ્રાંતમાંની ઊપજની જે વસૂલ તું બાદશાહને મોકલાવે છે, તેમાંથી ચોથો ભાગ તારે અમને આપવો જોઇએ. આ સંબંધી મેં તને બે પત્રો લખ્યા છે અને આ પત્ર છેવટનો છે. મારો દેશ અને મારા લોકોના રક્ષણને માટે તારા બાદશાહના ભયથી અમારે મોટું સૈન્ય રાખવાની જરૂર પડે છે; તેથી એ સૈન્યનો ખર્ચ તેનીજ પ્રજા પાસેથી અમને મળવો જોઇએ. જો આ રકમ એકદમ ન મોકલાય તો અમારે માટે ત્યાં એક મકાન તૈયાર કર કે જેથી અમે ત્યાં બેસીને સરકારનો કર અને જકાત વગેરે અમારી જાતેજ વસૂલ કરીએ. તારા શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં અમને અટકાવી શકે એવું કોઇ રહ્યું નથી." આ પત્ર આવ્યાથી સુરતના સૂબેદારે ત્યાંના મોટા મોટા હિંદુ-મુસલમાન વગેરે વ્યાપારીઓને એકત્ર કરીને કહ્યું કે, બે માસ સુધી શહેરનું રક્ષણ કરવાને માટે ત્રણ હજાર પાયદળ અને પાંચ હજાર ઘોડેસવારોની જરૂર છે; એટલા માટે તમારા પોતાનામાં ઉઘરાણું કરીને મને રૂ. ૪૫૦૦૦ આપો. ત્યાર પછી તેણે શહેરનાં મકાનોની યાદી કરીને ઉપરના નિમિત્તથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા; પણ પોતાના વચન પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ ન કરતાં તે પૈસા પોતાની ખાનગી તિજોરીમાં જમા કર્યા. જ્યારે ઉપર જણાવેલો મોરો પંતનો ત્રીજો પત્ર આવ્યો ત્યારે શહેરના સર્વ વેપારીઓ ગભરાઇ ગયા અને શહેરમાંથી ચાલ્યા જવાની પરવાનગી સૂબેદાર પાસે માગવા લાગ્યા; પણ તે કેમે કરીને પરવાનગી આપે નહિ. તેણે ખંડણીની રકમ આપવાને માટે વેપારીઓ પાસે એક લાખ રૂપિયાની અને જમીનદારો પાસે ૬૦ હજાર રૂપિયાની માગણી કરી; પરંતુ તેનો વિશ્વાસ ન આવવાથી

તેમણે તે રકમ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો, છતાં પણ તેણે ત્યાંના કે
લાક શ્રીમંત રહેવાસીઓ પાસેથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર ક
તેમાંથી થોડોક ભાગ મોરો પંતને ખંડણી તરીકે આપીને તેને સં
કર્યો અને બાકીના પૈસા તેણે પોતાની ખાનગી તિજોરીમાં જ
કરી દીધા.

મહારાજે વિચાર કર્યો હતો કે, સુરત તરફનો બને એટલો પ્ર
કબજે કરી તે શહેરને સખ્ત બીક બતાવવી. એ ઉદ્દેશથી તેમ
જવ્હાર (ધોડબંદર) અને રામનગર નામક પ્રાંતમાં બે નાના કે
રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તેમના ઉપર પોતાના લશ્કરસહિત સ્વ
કરી. મહારાજે એ વખત સુરત ઉપર સવારી કરી તે વખતે તેમને
રાજાઓએ પોતાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી જવા દીધા હતા. સુ
ઉપર ચડાઇ લઇ જવા સંબંધી મોગલ અમલદારોને ખબર
નહિ અને કંઇ વિઘ્ન આવે નહિ, તે માટે મહારાજે પણ એ
જ્યોમાં થઇનેજ જવાનો આડો રસ્તો લીધો હતો. એ રાજાએ
માર્ગ આપવાથી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી મિત્રતા
હતી. હમણાં પણ મહારાજે તેમના રાજ્યમાં મિત્રભાવે પ્રવેશ
જવ્હારના રાજા વિક્રમશહાને* તાબે કરીને જવ્હાર તેમણે
કર્યું અને તેની તિજોરીમા સત્તર લાખ રૂપિયા હતા તે જપ્ત
ત્યાંથી મહારાજ રામનગર ઉપર ગયા. રામનગરના× રાજાએ તેમને
કિલ્લામા પ્રવેશ કરવા દેતાજ મહારાજે તેને કહ્યું કે, "આ કિ
અમારા તાબામા રહેવો જોઇએ. અમારી તિજોરી (એટલે સુરત)
કૂંચી તમારા કબજામા રહે, એ ઇષ્ટપ્રદ નથી." તેમનું કહેવું રાજાને
સ્વીકારવાની ફરજ પડી. તે રાજાના તાબામાં થોડાક ડુંગરા
કિલ્લા હતા અને આસપાસનો પ્રદેશ ફિરંગીઓના તાબામાં હ
પોતાના પ્રાંતમાં રાજા લૂંટફાટ કરે નહિ તે માટે ફિરંગીઓ તે
પ્રતિવર્ષે ખંડણી ભરતા હતા. રાજાના સર્વ કિલ્લા કબજામાં
પછી મહારાજે ફિરંગીઓના દમણના કિલ્લા પર પોતાનું લશ્કર
મોકલ્યું. મહારાજના લશ્કરને ચડી આવતું જાણી ફિરંગીઓ

* આ વિક્રમશહા જ્યારે રાજ્યભ્રષ્ટ થયો, ત્યારે મોગલ
તાબાના નાશિક પ્રાંતમા નાસી ગયો અને મહારાજના પ્રદેશમાં
વારંવાર લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. જ્યારે સને ૧૬૭૮ મા મરાઠાઓએ
નાશિક પ્રાંત ઉપર સવારી કરી, ત્યારે ત્યાંના ફોજદાર સાથે
તે મરાઠાઓ સાથે અતિ શૌર્યથી લડ્યો; પણ આખર
થયો અને તે યુદ્ધમા મરાયો.

× આ સંસ્થાન અત્યારે ધરમપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.
નગર ધરમપુરથી ૨૮ માઇલના અંતર પર આવેલું છે
"નગર"ના નામથી ઓળખાય છે.

રાયા. કિલ્લાની આસપાસ કોટ ચણાવ્યો હતો; પરંતુ તે ઉપર પો વગેરે ગોઠવવાની મજબૂત વ્યવસ્થા કરી નહોતી; તેથી તેઓએ ભરાટમાંજ કિલ્લા પર થોડીક તોપો ચડાવી અને પોતાના એક મલદારને મહારાજનું લશ્કર ચડી આવવાનું કારણ પૂછવા મોકલ્યો. ણે મહારાજના શીખવવા પ્રમાણે ફિરંગી અમલદારને ઉત્તર આપ્યો , "તમે રામનગરના રાજાને જે ખંડણી આપો છો તે તેમને ભ-વેષ્યમાં પણ આપવાનો ઠરાવ કરવા અમે આવ્યા છીએ." આવી ડેલું વિઘ્ન એટલેથીજ અટકતું જાણી ફિરંગીઓએ નિયમિત રીતે ાર્ષિક ખંડણી આપવાનું ખુશીથી કબૂલ કર્યું.

ઔરંગાબાદમાં પુનઃ અધિકારીઓની ફેરબદલી થઇ. મહો-બતખાનનો પૂર્વોક્ત રીતે પરાજય થઈ પુષ્કળ સૈન્ય નાશ પામ્યું, એ જાણતાંજ ઔરંગઝેબને તેના પર વિશેષ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે મહોબતખાનને અને શાહજાદાને પાછા બોલાવી લીધા. તેમની જગ્યાએ ગુજરાતના સૂબા બહાદુરખાનને દક્ષિણનો સૂબેદાર નીમ્યો અને તેના તાબામાં સત્તર હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર આપી તેને મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. દક્ષિણની સૂબેદારી પર આવતાંજ તેણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ વિચાર કર્યો કે, "આપણી પાસેનું લશ્કર મરાઠા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાને પૂરતું નહિ હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખટપટ નહિ કરતાં, મરાઠાઓ આપણા પ્રાંત ઉપર સવારી કરી રૈયતને ત્રાસ આપે છે તે બંધ પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ."

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કોળી રાજાઓનાં રાજ્ય હસ્તગત કર્યાથી મોરોપંતને મોગલોના નાસિક પ્રાંત પર સવારી કરવાનું ઘણુંજ અ-નુકૂળ થઇ પડ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨ ના જુલાઇ માસમાં ત્યાંનો ઘાટ ઓળંગીને તેણે તે પ્રાંત પર સવારી કરી. તે સમયે નાશિકત્ર્યંબકનું થાણું લુખજી જાધવના ભાણેજપુત્રના તાબામાં હતું. તેની પાસે ચાર હજારનું સૈન્ય હતું; પરંતુ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. મોરોપંતે તેનો પરાભવ કરીને ત્યાંનો પ્રાંત પોતાને હસ્તગત કર્યો. તેજ પ્રમાણે વણીદિંડોરીના થાણા ઉપર સીદી હલાલ હતો તેનો પરાજય કરીને તે પ્રાંત પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો. આ પ્રમાણે એ બંને સરદારો પરાભૂત થવાથી ઔરંગઝેબને તેમના પર ઘણોજ ગુસ્સો આવ્યો; તેથી આ બંને સરદારો અને તેમની સાથે બીજા બે મોગલ સર-દારો પણ પોતાની મોટી ઘોડેસવાર સેનાઓ સાથે શિવાજી મહારાજને આવી મળ્યા. આથી દિલેરખાન ઘણોજ ગભરાયો અને ગુજરાતનું રક્ષણ શી રીતે કરવું, એ બાબત તેને મોટી ચિંતા થઈ પડી. આ બાજુએ શિવાજી મહારાજની મોટી સેના રામનગરમાં તૈયાર થતી હતી, તેથી પાછી સુરતના લોકોની પનોતી લોખંડને પાગે બેઠી હોય એમ

લાગતું હતું; પરંતુ આ સેનાએ પોતાનો મોરચો ત્યાંથી ફેરવીને વ[illegible] પ્રાંત પર સવારી કરી અને તે પ્રાંત તેમજ તેલંગણ લૂંટવાનો એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો. એટલે બહાદુરખાને તેમની પૂંઠ પકડી; પરંતુ [illegible] ભૂલથાપ આપીને ત્યાંથી છટકી તેણે ભાગાનગર તરફ પોતાનો મો[illegible] રચો ફેરવ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેણે પોતાના બે વિભાગ કરી[illegible] બંને દિશામાં દોડ કરી. તેમાંના એક ભાગની પાછળ બહાદુરખાન પડ્યો અને બીજા ભાગની દિલેરખાને પૂંઠ પકડી; પરંતુ મહારાજની સેનાએ તેમને કાંઈ પણ દાદ આપી નહિ. એક ઠેકાણે મહારાજના સાડીસાતસો ઘોડેસવારોએ મોગલોના દસ હજારના સૈન્ય પર હુમલો કર્યો અને તેઓને ગભરાવીને નસાડી મૂક્યા; પરંતુ મોગલોને વખતસર બીજી મદદ આવી મળવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. આ યુદ્ધમાં મરાઠાઓના ચારસો સૈનિકો મરાયા.

મરાઠાઓ જે ડુંગરાળ માર્ગે સવારી કરવા આવતા હતા [illegible] પોતાનું લશ્કર રાખી તેમને અટકાવવાનો અને પર્વતોની બીજી [illegible] તોપો ગોઠવવાનો બહાદુરખાને વિચાર કર્યો. નવા સૂબેદારનો વિ[illegible] દિલેરખાનને પસંદ પડ્યો નહિ. ચાકણના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી[illegible] હસ્તગત કરેલો હોવાથી તેના મગજમાં રાઈ ભરાઈ ગઈ હ[illegible] રંગઝેબ તેને ઘણો બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર સરદાર જાણ[illegible] એ સરદારનો મદ હજુ પૂરેપૂરો ઊતર્યો નહોતો. મરાઠાઓ [illegible] કરવાની તેને હજુ ઉમેદ હતી. તેણે ખાનજહાનને સલાહ [illegible] "પર્વતોમાં આપણું લશ્કર અટકાવી રાખવાથી કશો ફાયદો [illegible] આપણા લશ્કરસહિત શિવાજી મહારાજના તાબાના કિલ્લા પર [illegible] કરવાનો ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ." પરંતુ ખાનજહાનને એ યોગ્ય નહિ જણાતાં તેણે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર અમલમાં [illegible] એ વિચારનું પરિણામ શું આવ્યું? મહારાજના સેનાપતિએ ખા[illegible] ઉપર સવારી કરવાનું બંધ રાખી પોતાના લશ્કરની જુદી જુ[illegible] ટુકડીઓ બનાવી અને અહમદનગર અને ઔરંગાબાદ શહેરની [illegible] આસપાસ તે ચક્કર મારવા લાગ્યો. નવા સૂબેદારે પોતાનું લશ્કર [illegible] તેમનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમાં તેને ય[illegible] નહિ. અને ચોમાસું શરૂ થવાથી તેઓને ભીમા નદીને કિનારે [illegible] ગામ આગળ છાવણી કરવી પડી. એ સ્થળે નિવાસ કરવી [illegible] પોતાના રક્ષણ માટે તેણે ધૂળનો કોટ બનાવી [illegible] નામ [illegible] મદ [illegible]. એ સ્થળે રહીને મરાઠાઓ પર [illegible] [illegible] [illegible] નગર [illegible] હોવાથી મદદ કરવાને ધાનારી [illegible]
[illegible] રાખી હતી

[illegible]

આ કિલ્લો પોતાના હાથમાં આવે એવી મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઇ આવી. એનું એક કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મોગલોના પ્રાંતની સરહદપર આવેલો હોવાથી તેમના તે પ્રદેશનું સારું રક્ષણ થતું હતું; અને એનેજ લીધે ઉત્તર કોંકણમાંથી મોગલોના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય અતિ મુસ્કેલ થતું હતું. બીજું કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મહારાજનું જન્મસ્થાન હતો અને તેથી મોગલોના હાથમાં તે રહે એ ઇચ્છવાજોગ નહોતું. આથી તેમણે એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો. આ કિલ્લો અબ્દુલ અઝિઝખાન નામના એક સરદારના તાબામાં હતો. આ સરદાર પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી તેણે ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો; તે ઔરંગઝેબનો ઘણોજ વિશ્વાસુ સરદાર હતો. તેને મહારાજે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. મહારાજે આપવાનું કહેલું દ્રવ્ય પોતાને મળ્યા પછી કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું અને અમુક દિવસે કિલ્લો સ્વાધીન લેવાને માટે મહારાજે સાત હજારનું ઘોડેસવાર સૈન્ય મોકલવું એવો સંદેશો કહાવ્યો. તે પ્રમાણે મહારાજે પોતાની ઘોડેસવારસેના ત્યાં રવાના કરી; પરંતુ આ સરદારે દગાબાજી કરીને બહાદુરશાહને પોતાની પ્રપંચયુક્તિ જણાવી પુષ્કળ મોગલસૈન્યને કિલ્લા પાસે લાવી રાખ્યું હતું. એથી જ્યારે મહારાજનું સૈન્ય ત્યાં પહોંચ્યું, ત્યારે તે લોકોએ તેના પર અચાનક હલ્લો કર્યો. આ લડાઇમાં મહારાજના સૈન્યનો પરાજય થયો અને તેને પાછા ફરવું પડયું.

મોગલસરદાર ખાનજહાન પોતાની ધારણામાં સફળ નહિ થવાથી તે એકજ સ્થળે પડાવ નાખી રહ્યો હતો. તે સમયે મહારાજે વેગળા પ્રદેશમાં ચઢાઇ મોકલી. ગોવળકોંડાના બાદશાહ કુતુબશાહના રાજ્યમાં ફ્રેંચ* લોકોએ બંડ મચાવ્યાના સમાચાર મળતાં બાદશાહ વિશાળ લશ્કરસહિત તે તરફ જવાના વિચારમાં હતા. શાહના દરબારમાં મહારાજનો એક વકીલ રહેતો હતો, તેણે એ સમાચાર જણાવ્યાથી મહારાજ રાયગઢથી દશ હજાર સિપાઇઓસહિત ગોવળકોંડા પર ચઢાઈ લઈ ગયા. મહારાજ ક્યાં જતા હતા તે તેમણે પોતાના હમેશના રિવાજ પ્રમાણે કોઇને જાણવા દીધું નહિ. તેઓ ઔરંગાબાદ, અહમદનગર કે વિજાપુર ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય છે, તે પ્રથમ કોઇ જાણી શક્યું નહિ. મહારાજે લાંબી મજલ કરતાં કરતાં કુતુબશાહના પ્રાંતમા પ્રવેશ કર્યો અને અકસ્માત્ હૈદ્રાબાદ શહેર નજીક જઇ પોચ્યા. એકાએક હુમલો આવેલો જાણી શહેરની

* સેંટ થોમી નામના થાણા પરથી કુતુબશાહનાં માણસોને ફ્રેંચોના ગવર્નરે હાંકી મૂક્યાં હતા, તેથી તે થાણું ફરીથી હસ્તગત કરવાને પોતાનું સૈન્ય મોકલવાનો વિચાર કુતુબશાહ કરતો હતો.

પ્રજા ગભરાઇ ગઇ. મહારાજે શહેરના આગેવાનોને અને અમલદા રોને ધમકી આપી કે, "અમને વીસ લાખ હોન ખંડણી આપો, નહિ તો તમારૂં શહેર બાળી ભસ્મ કરી નાખીશું." તેઓએ મહા રાજની માગણી કબૂલ કરી, ખંડણીની રકમ ભરી દઇ, શહેર ઉપર આવી પડેલું વિઘ્ન ટાળ્યું. એ રકમથી સંતોષ પામી શહેરમાં કં પણ ઉપદ્રવ નહિ કરતાં મહારાજ સત્વર રાયગઢ પાછા ફર્યા.

મહારાજ ચઢાઇમાં ગયા તે વખત દરમ્યાન સુરતમાં તૈયાર થયેલાં મોગલનાં અને સીદીનાં વહાણોએ એકત્ર થઇને કોંકણપટ્ટીના સમુદ્ર કિનારા પરનાં ગામો ઉપર સવારી કરી પુષ્કળ નુકસાન કર્યું. દંડરાજપુરીમાં મહારાજે જે કોટ બંધાવ્યો હતો, તે પર તેઓએ છાપો મારી કોટનો નાશ કર્યો. એ કોટ રાઘો બલ્લાળના તાબામાં હતો. બલ્લાળે મોગલો સાથે સખ્ત રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ અંતે તેનો પરાજય થયો અને તે રણમાં પંચત્વ પામ્યો. દંડરાજપુરી પર સીદીએ આ હલ્લો હોળીના તહેવાર પર કર્યો હતો. કિલ્લાના રક્ષણ વાળો રાત્રે સૂઇ ગયા હતા, તેવામાં અચાનક સીદી ચઢી આવ્યો. સીદી ખૈરાત જમીનમાર્ગે સૈન્ય લઇને ચઢી આવે છે, એવું જાણી મરાઠાઓ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા. આ તકનો લાભ લઇને યાકુતખાને ચાળીસ વહાણોની મદદથી જળમાર્ગે હલ્લો કરી કિનારો સર કરી લીધો અને તેના સૈન્યે અંદર દાખલ થઇને કતલ શરૂ કરી. આ ગડબડમાં ત્યાંના દારૂગોળાના ભંડારને આગ લાગવાથી એક મોટો ધડાકો થયો અને પુષ્કળ માણસો મરાયાં. એવું કહેવાય છે કે, મહારાજ આ સમયે ચાળીસ માઇલના અંતર પર હતા. તેઓ આ ધડાકો સાંભળીને એકદમ ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠ્યા અને કહ્યું કે, દંડરાજપુરીમાં કંઇક દગો થયો હોય એમ લાગે છે. શું બીના બની છે તેની તપાસ કરવાને માટે તેમણે માણસો પણ મોકલ્યાં હતાં. દંડરાજપુરીને લગતા મહારાજના સાત કિલ્લાઓ હતા. તે કિલ્લાઓ પર યાકુતખાને હલ્લો કર્યો. અંદરના લોકોએ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેનો બચાવ કર્યો; પરંતુ નકામું થઇને આખરે તેમને ૭ કિલ્લા છોડી દેવા પડ્યા અને એક કિલ્લાવાળાઓએ માત્ર સાત આઠ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો. એટલા સમયમાં મહારાજની મદદ આવી પહોંચશે, એવી તેમને આશા હતી. પરંતુ તે આશા વ્યર્થ છે, એવું લાગવાથી છેવટે તેમને તે કિલ્લો શત્રુને સ્વાધીન કરવો પડ્યો. યાકુતખાને અંદરના લોકોને અભય વચન આપવાથી તેઓ બહાર આવ્યા. આ સર્વ મળીને સાતસો માણસો હતા; પરંતુ કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી યાકુતખાને દગો કરી જે જે ખુબસુરત અને જુવાન સ્ત્રીઓ હતી તેમને દાસી બનાવી અને બીજાંઓને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવી. જે બાકી રહ્યા

અથવા બદસુરત હતી તેમને છોડી મૂકી અને પુરુષમાત્રની કતલ કરી. પોતાના આ ક્રૂર અને અધમ કાર્યની હકીકત તેણે મોગલ સેનાપતિને લખી જણાવી. તેના આ અધમ કાર્યની તે મોગલ સેનાપતિએ તારીફ કરી; એટલુંજ નહિ પણ તેની મનસબદારી પણ વધારી આપી અને તેને સરપાવ પણ આપ્યો; પરંતુ ગોવળકોંડાથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેનો બરાબર બદલો લીધો.

સીદીએ કરેલા ભયંકર ક્રૂર કર્મનો બદલો વાળવાને માટે મહારાજે તેના પ્રદેશમાં એકસરખું તોફાન મચાવી મૂક્યું. દંડરાજપુરી કબજે કરવાને માટે તેમણે મુંબઇના અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી; પરંતુ સુરતના અંગ્રેજોની કાઉન્સિલે તથા પ્રમુખે એવી સલાહ આપી કે, "શિવાજીને મદદ કરવાથી મોગલો આપણા પર નારાજ થશે અને આ દેશમાંથી આપણે ઉચાંતરી કરવી પડશે. શિવાજી દારૂગોળા વગેરે માગે છે તે તેને આપશો નહિ; પણ નથીજ આપતા એવું કહીને તે આપણા પર ગુસ્સે થાય એવું પણ કરશો નહિ. તેને અધ્ધરતાલજ રાખજો. જો દંડરાજપુરી શિવાજીના હાથમાં જશે તો તેમાં આપણને નુકસાન છે; કારણકે તેથી મુંબઇઅંદરને તેના તરફથી હમેશાં ઉપદ્રવ થવાનો ભય છે." આવી સલાહ મળવાથી મુંબઈના અંગ્રેજ વેપારીઓએ તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી; પરંતુ જ્યારે ઔરંગઝેબે પોતાનાં ૩૬ વહાણોનો કાફલો મોકલીને મહારાજના કોંકણકિનારા પરનાં શહેરો પર સવારી કરી અને મહારાજનાં નાનાં નાનાં ઘણાં વેપારી-વહાણોનો તેણે નાશ કર્યો, ત્યારે એ કાફલાના ભયથી મહારાજે પોતાનાં ૭ વહાણ મુંબઇના બંદરમાં રાખ્યાં હતાં. જ્યારે મોગલોના કાફલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે વહાણ કબજે કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ અંગ્રેજ વેપારીઓએ એવું જણાવ્યું કે, સને ૧૬૬૦માં શિવાજીએ રાજાપુરમાં તેમની વખાર લૂંટી હતી, તેનો બદલો લેવાને તેમણે એ વહાણો પોતાને કબજે કરેલાં છે. તેમની એ વાત સાચી માનીને મોગલ આરમારે તે વહાણને જતા કર્યાં. આ પ્રમાણે મોગલોનો કોપ પોતાના પર ઊતરે નહિ અને શિવાજી મહારાજ રાજી રહે એવી યુક્તિ મુંબઇના અંગ્રેજ વેપારીઓએ કરી. ફ્રેંચ વેપારીઓ પણ મહારાજને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. મોગલોને ખબર પડે નહિ એ પ્રમાણે તેઓ મહારાજને તોપો, બંદૂકો અને દારૂગોળા વગેરે પૂરું પાડતા હતા. મહારાજના કાફલા વચ્ચે અને મોગલોના કાફલાની જેણે મદદ લીધી છે એવા સીદીના કાફલા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે એક ફ્રેંચ વહાણે મહારાજના કાફલાને ૮૦ નાની તોપો અને ૨૦૦૦ મણ દારૂગોળો ગુપ્તપણે વેચ્યો હતો, એવું કહેવાય છે. મુંબઈના બંદર-

માંથી દાખલ થઇને મહારાજના તાબાનો કુલાં પ્રાંત ઉજ્જડ કરવાને મોગલોના અને સીદીના કાફલાના સરદારોએ વિચાર કર્યો અને તે બેટના અંગ્રેજ ગવર્નર આંગિયર પાસે તેમણે બંદરમાં દાખલ થવાની પરવાનગી માગી; પણ તે તેણે આપી નહિ. પછી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઇક ગામોનો નાશ કરીને સીદી પાછો વળ્યો અને અંગ્રેજોની પરવાનગી લીધા વગરજ મુંબઇ બંદરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઇને એવી સલાહમસલત કરવા લાગ્યો કે, "આપણે બે એકત્ર થઇને શિવાજી સાથે યુદ્ધ કરીએ." આ વાતની બાતમી જ્યારે મુંબઇમાંના શિવાજી મહારાજના વકીલને મળી ત્યારે તેણે અંગ્રેજોને એવી ધમકી આપી કે, "જો તમે સીદી સાથે ભળી જશો તો શિવાજી મહારાજ તમારા પર ખાસ સવારી કરશે." આથી આ પ્રસંગે તટસ્થ રહેવામાંજ પોતાનો લાભ સમાયેલો છે, એમ લાગવાથી આંગિયરે સીદીની માગણીનો ઇન્કાર કર્યો; પણ સીદીએ મુંબઇ બંદરમાંથી પેણ અને નાગોટની ખાડીદ્વારા કેટલીક વ[illegible] મોકલીને તે બાજુનાં મહારાજનાં ગામોનો નાશ કરવાનો અને લોકોને પકડી લાવવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો, ત્યારે રાયગઢ પરથી મહારાજના સૈન્યે આવીને સીદીનાં માણસો પર હલ્લો કરીને તેમની કતલ કરી નાખી. સીદીના કેટલાક અમલદારોનાં ડોકાં કાપી નાખીને તેઓ મહારાજ પાસે લઇ ગયા હતા, એવું પણ કહેવાય છે.

આ સમયે અંગ્રેજો અને ડચ લોકોને પરસ્પરમાં વેર થઇ ગયું હતું અને તેઓ એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. ડચ લોકોનો એક સેનાપતિ બાવીસ વહાણોનો કાફલો લઇને ઉત્તરમાંથી મલબા-રના કિનારા આગળ આવ્યો. મુંબઇ બંદર પર હલ્લો કરીને તે બેટ હસ્તગત કરવો, એવો તેના મનમાં ઇરાદો હતો. મહારાજની કીર્તિ પ્રથમથીજ તેના સાંભળવામાં આવી હતી; તેથી તેણે મહારાજને સંદેશો કહાવી મોકલ્યો કે, "જો તમે અમને જમીનમાર્ગે ત્રણ હજાર સૈનિકો આપીને મુંબઇબેટ જીતવામાં મદદ કરો તો દંડારાજપુરી અને જંજીરા જીતવામાં હું તમને મારા કાફલાની મદદ કરીશ." આ સંદેશાનો મહારાજ શો જવાબ આપે છે તેની તે ડચ-સેનાપતિ રાહ જોવા લાગ્યો; પરંતુ મહારાજ આ વખતે બીજા મહત્ત્વના કામમાં રોકાયેલા હોવાથી અને આ ડચ-સેનાપતિ પર ભરોસો રાખીને અંગ્રેજો સાથે વિરોધ કરવો એ વાજબી નથી એમ લાગવાથી તેમણે [illegible] તેના સંદેશા પર કંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એમના તરફથી [illegible] પણ મદદ મળતી નથી એવું જોઇને તે ડચ-સેનાપતિ નિરાશ થઇને પાછો ચાલ્યો ગયો.

प्रकरण २२ मुं—विजापुर-सरकार साथे पुनः युद्ध

આદિલશાહના મુખ્ય વજીર અબ્દુલ મહંમદે મહારાજ સાથે શુભ રીતે તહનામું કરી પ્રતિ વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. એ તહનામા પ્રમાણે મહારાજને પ્રતિવર્ષે ખંડણીની રકમ પહોંચતી હોવાથી મહારાજે વિજાપુર–સરકારના રાજ્યમાં તોફાન મચાવવાનું બંધ કર્યું હતું; પરંતુ ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૩માં આદિલશાહ મરણ પામ્યાથી તેનો પાંચ વર્ષનો શાહજાદો ગાદી પર બેઠો અને ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી નિમાયો. અબ્દુલ મહંમદના હાથમાંથી રાજ્યકાર્યભાર જવાથી તેણે મહારાજ સાથે થયેલું તહનામું રદ કર્યું. ખવાસખાનને રાજ્યાધિકાર મળવાથી તે કોઇને ગણકારતો નહોતો. ઇતર સરદારો તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતપોતાનો પક્ષ સબળ કરી એકબીજા સાથે કલહ કરવા લાગ્યા. વિજાપુરસરદારો વચ્ચે વૈમનસ્યની વાર્તા મહારાજે પોતાના બ્રાહ્મણ કારભારી દ્વારા સાંભળી ત્યારે વિજાપુર–સરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ સમય જાણી વિશાળગઢ ઉપર પુષ્કળ લશ્કર એકઠું કરી, મહારાજે આદિલશાહી પ્રાંતો પર પુનઃ ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી; એટલે વિજાપુર રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિ અબ્દુલ કરીમ બહિલોલખાને મોગલો સાથે મિત્રતા કરી અને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

એકત્ર કરેલા લશ્કરમાંથી પંદરહજાર સૈનિકોને મહારાજે પન્હાળાનો કિલ્લો પાછો મેળવવા મોકલ્યા. મરાઠાસૈન્યે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો તે સમયે અબ્દુલકરીમ મોટી ફોજ લઇને તેમના પર હુમલો લઇ ગયો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ થયુ. તેમા ખાનને પ્રથમ વિજય મળવાથી પોતાના થાકેલા સૈન્યને વિશ્રાંતિ આપવાની ઇચ્છાથી તેણે નિરાંતમા છાવણી નાખી. એટલામાં મહારાજના લશ્કરને વખતસર સહાયના મળતાજ તેઓએ પુનઃ શત્રુ પર હુમલો કરી ખાનના લશ્કરનો પરાજય કર્યો.* આ પ્રમાણે પન્હાળાનો કિલ્લો

* મોડર્ન ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે, એ યુદ્ધમાં જે મરાઠા સૈનિકો નાસી આવ્યા હતા, તેમાના કેટલાકને મહારાજે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી હતી.

હસ્તગત થયા પછી મહારાજે સતારાના કિલ્લેદારને શાંત આ[illegible] તે કિલ્લો પોતાને હસ્તગત કર્યો. (સપ્ટેંબર સને ૧૬૭૩)

જ્યારે મહારાજના વિજયની વાત અંગ્રેજોના સાંભળવા[illegible] આવી, ત્યારે તેમના અધ્યક્ષ આંગિયરે તા. ૧૬મી સપ્ટેંબર ૧૬[illegible] ના દિવસે એવું લખ્યું કે, "શિવાજી પોતાના સર્વ શત્રુઓ [illegible] ટક્કર દઈ શકે એટલો સમર્થ થયો છે. મોગલોનું સૈન્ય દેશ[illegible] શમાં પ્રવેશ કરે એવો પૂરો સંભવ છે; અને વિજાપુર-સરકારનો સ[illegible] દાર બહિલોલખાન પણ તેમના ઉપર સવારી કરે એમ લાગે છે. શિવાજી મહારાજ સાથે બરોબર યુદ્ધ કરીને તેનો સંપૂર્ણ નાશ ક[illegible] વાની વિજાપુર-સરકારના સરદારની દાનત હોય એમ લાગતું નથી." મહારાજ જ્યારે દક્ષિણમાં પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની પૂંઠ પકડ[illegible] રહેવા દઈને બહિલોલખાને કોલ્હાપુરમાં પોતાનો મુકામ કર્યો [illegible] તે એવા નિમિત્તથી કે, મહારાજ જ્યારે કાનડા પ્રાંતમાંથી પાછા [illegible] ત્યારે તેમને અટકાવવા. આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી મહારાજે આગળ કૂચ કરી કેટલાંક ગામો તથા શહેરો લૂંટી લીધાં અને [illegible] તેમણે હુબલી શહેર પર હુમલો કર્યો. તે સમયે એ શહેરની [illegible] ધનવાન હોવા સાથે ત્યાં મોટો વેપાર ચાલતો હતો. એ શહેરે[illegible] જુદા જુદા દેશના શાહુકારો વેપાર કરવા આવ્યા હતા. મહારાજે નિશ્ચિંતપણે શહેર લૂંટી લીધું. કહેવામાં આવે છે કે, એ શહેર લૂંટતાં મહારાજને જેટલું દ્રવ્ય મળ્યું, તેટલું બીજું કોઈ પણ શહે[illegible] લૂંટતા મળ્યું નહોતું. ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ મહારાજે લૂંટ્યા હતા. તેમાં તેઓને સાત આઠ હજાર હોનનું નુકસાન થયાનો લેખ મળી આવે છે. એ સમયના મુંબઈના ગવર્નર મિ. આંગિયરે મહારાજ સાથે નમ્ર વર્તન રાખી સ્નેહભાવ રાખ્યો હતો. [illegible] રાજને નાખુશ કરવાનો કદી પણ યત્ન કર્યો નહોતો. [illegible] અંગ્રેજ વેપારીઓને શહેરની લૂંટ વખતે જે નુકસાન થયું [illegible] તે વસૂલ કરવા માટે ગવર્નર સાહેબે અનુકૂળ સંધિ જોઈ મહારાજ પાસે માગણી કરી હતી. તે માગણીનો મહારાજે પ્રત્યુત્તર [illegible] હતો કે, "એ શહેરના તમારા વેપારીઓને મારા સિપાઈઓએ [illegible] પણ ત્રાસ આપ્યો નથી, તેમજ તમે લખો છો તેટલું તેઓને [illegible] સાન પણ થયું નથી." એ સંબંધી તેમને ખાતરી કરી આપ[illegible] માટે મહારાજે પોતાના અમલદારો પાસેથી લૂંટની યાદીઓ મંગ[illegible] તેમને જણાવી આપ્યું કે, માત્ર બસો હોનની કિંમતનો માલ [illegible] નેની વખારમાંથી લૂંટ્યો હતો. એ અને રાજાપુરમાં થયેલું [illegible] અમે સમજૂત પ્રમાણે ભરી આપવા તૈયાર છીએ. એ પ્રસંગે [illegible]

[illegible] પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો, તે દરમ્યાન મહારાજે [illegible] પુરમાં પુનઃ વખાર ઉઘાડવા આગ્રહ કર્યો અને [illegible]

લ કર્યું; પરંતુ મહારાજે મિ. આંગિયર પાસે પોતાનાં લશ્કરી મજબૂત બનાવવા થોડીક તોપોની માગણી કરી. તે તેમણે ી નહિ; કારણકે ગવર્નરને મોગલોની અને સીદીની સજ્જડ હતી. અંગ્રેજો સાથે સ્નેહસંબંધ રાખી તેમને થયેલું નુકસાન આપવા મહારાજ તૈયાર થયા હતા. તેનું કારણ એ હતું કે, અને મોગલોનાં વહાણો સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે ગવર્નર તરફથી સહાયતા મળવાનો સંભવ જણાતો હતો. મહારાજે મિ. આંને કહ્યું હતું કે, "તમારી સાથે તહનામું કરવાની અમારી ઇચ્છા સીદીને તમારો શત્રુ જાણી તેનો જંજીરા કબજે કરવામાં અમને કરશો તો તમારું સર્વ નુકસાન અમે ભરી આપીશું." ગવર્નરે રત કબૂલ કરી નહિ; કારણકે સુરતમાં અંગ્રેજોનો વેપાર ાકાર ચાલતો હતો. એ શહેર મોગલોના તાબામાં હોવાથી અંતું ઇષ્ટાનિષ્ટ અદષ્ટ મોગલબાદશાહના હાથમાં હતું; તેથી મોગયત્કિંચિત્ પણ દુભવવાનું તેમને હિતકર ન જણાય, એ સ્વાભાવિકજ હતું. અંગ્રેજો દ્વારા શિવાજી મહારાજને સહાયતા મળવાના ાચાર જણાતાંજ બાદશાહ અંગ્રેજ વેપારીઓને સુરતમાંથી ી મૂકવા ચૂકશે નહિ, એવી પણ ગવર્નરને ખાતરી હતી. વળી ોએ મોગલોની ઉપરી સત્તા સ્વીકારેલી હોવાથી અગ્રેજો તેની દ્ધ થઈ શિવાજી મહારાજ સાથે તહનામું કરે, તો તે પણ ઔરંગને પસંદ પડે તેમ નહોતું; અરતુ. શિવાજી મહારાજ સાથે વિરોધ ી સીદી સાથે અંગ્રેજો સ્નેહસંબંધ રાખે તો તેમ કરવામાં પણ મોને બીતિ લાગતી હતી; કારણકે મુંબઇ બેટની આસપાસ ત્ર મહારાજની સત્તા પ્રવર્તતી હતી અને તેમના પ્રાંતમાં પુષ્કળ ંગ્રેજો વ્યાપાર કરતા હતા. તેથી મહારાજ ગુસ્સે થતાં અંગ્રેજોને બઇ બેટમાં કોઇ સ્થળે આશ્રય મળે નહિ એવી તેમને સદોદિત ીક લાગતી હતી. એ સર્વ કારણોને લીધે ગવર્નર મિ. આંગિયર ઈ પણ પક્ષમા નહિ ભળતાં તટસ્થ રહ્યા. સીદી તેમની પાસે ારંવાર સહાયતા માગતો; પરંતુ તેઓ હમેશાં તેને સાફ ના પાડતા. ીદી મુંબઇના બારામાંથી પોતાનાં વહાણો પસાર કરવાની ગવર્નર ાસે પરવાનગી માગતો હતો; પરંતુ તેઓએ કોઈ પણ પક્ષનાં વહાણોને પોતાના બંદરમાંથી પસાર થવા દીધાં નહિ. તેમણે મોગલોનાં માત્ર ચાર વહાણોને પોતાના બંદરમાં રહેવા દીધાં હતાં; પણ તે ઉપરનાં મનુષ્યોને કોઇ પણ બહાને પૃથ્વી ઉપર ઊતરવાની સખ્ત મના કરી હતી. ગવર્નરના તટસ્થપણા બદલ ઉભય પક્ષ તરફથી તેમને સારું માન મળતું. અંગ્રેજ અને મહારાજ વચ્ચે ભવિષ્યમાં થયેલી ખટપટનું વર્ણન આગલા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. આ સ્થળે મહારાજ અને વિજાપુરસરકાર વચ્ચે જે

વિશેષ યુદ્ધ થયાં હતાં તેનું જ વર્ણન લખવામાં આવે

મહારાજ પશ્ચિમ કિનારાનો સર્વ પ્રદેશ સ્વતંત્ર કબજે લેવા ચાહતા હતા. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તે વહાણો સુસજ્જ કરી કારવાર, આંકોલા, વગેરે શહેરો ચડાઈઓ કરવા સરદારો મોકલ્યા અને પ્રાંતમાંના દેશમુ કરવાની ઉશ્કેરણી કરી. દેશમુખીઓએ પોતાના પ્રાંતના થાણુદારોને તેમનાં થાણાં છોડાવી નસાડી મૂક્યા.

વિજાપુરસરકાર સાથે નિશ્ચિંતજીવે અને નિર્વિઘ્ન ફાવે તેથી મોગલોને લાલચ બતાવી તેમને થોડા દિવસ વાના ઉદ્દેશથી મહારાજે ખાનજહાનને પત્ર લખ્યો અપરાધ ક્ષમા કરી બાદશાહ પાસે મારી ભલામણ કરવી વચન પ્રમાણે મને દક્ષિણની દેશમુખી આપી બાદશાહે મ પાસે બોલાવવો. મારા પુત્ર શંભાજીને પુનઃ મનસબ આ થવાથી બાદશાહની સેવા કરવાના કાર્યમાં ભવિષ્યમાં ચ નહિ. હું બાદશાહ સાથે હમેશાં પ્રમાણિકપણે વર્તીશ." મ અરજી ખાને ઔરંગઝેબ તરફ રવાના કરી અને તે મં માટે ખાને તેમને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી. વાસ્તવિક સ્થિ હતી કે, ખાનજહાને મહારાજ સાથે ગુપ્ત રીતે સ્નેહસંબં હતો; કારણકે દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મહારાજ સાથે તેમને તાબામાં લેવાનું કાર્ય ખાનને અતિશય કઠિન જણ ખાનની ફોજ પણ ઓછી થઈ હતી અને બાદશાહ વધારે મોકલવા ખુશી નહોતા. એમ હોવાથી તેમણે મહારાજ સ નહિ કરતાં તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો અને તેઓ તાબાના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ ન મચાવે એવી ગોઠવણ કરવાનો કર્યો. મહારાજ જે સમયે વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ યુદ્ધ ગૂંથાયા, તે સમયે તેમના પ્રાંતમાં એ મોગલ સરદારે ચઢાઈ જરૂર હતી; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં તે પોતાના પ્રાંતમાં બેસી રહ્યો. પોતાની એવી વર્તણૂંકથી ઔરંગઝેબ તરફથી ઠપકો મ બહાદુર ખાને મહારાજને અરજી કરવાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરે જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ મહારાજે વિજાપુરસરકાર વ કર્યું, તે વખતે મોગલોએ તેમના પ્રાંતમાં કંઈ પણ ઉપદ્ર નહોતો; તેમજ મરાઠાઓએ પણ મોગલાઈ હદમાં તોફાન કર્યું

એ અરસામાં કારવારના ફોજદાર બિજાપુર સરદેશે પોતાના તાબાના મુસલમાન અમલદારોને કેદ પકડ્યા અને દેશમુખીઓ તેના ભડકા સામેલ થયા નહિ તેઓને નાતની ફિરંગી પ્રજાને અને તેમની માલમતાને પણ ને કબજ આવ્યો. કારવારમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી, તેઓ

ગોળા અને બંદૂકો માગવા લાગ્યો. અંગ્રેજોએ તેને કાંઇ પણ આપ્યું નહિ, ત્યારે તેણે તેમની વખારો લૂંટી લીધી. ફોજદારે જે તોફાન મચાવ્યું હતું, તેના સમાચાર વિજાપુરસરકારને મળતાંજ ફોજદારનો પરાજય કરવા માટે તે સરકારે આઠ હજાર સિપાઇઓનું લશ્કર મોકલ્યું. મહારાજને એ સમાચાર મળતાં વિલંબ થયો નહિ. તેમણે એ લાગ જોઇ વિજાપુરસરકારના પ્રાંતમાં સવારી કરી અને મિયાન રાજુના તાબાના કારવાર, અંકોલા અને શિવેશ્વર થાણાં કબજે કર્યાં. આ સમયે મહારાજે પોતે આગળ કૂચ કરીને કારવારથી એક દિવસના અંતર પર મુકામ કર્યો. આ સમયનો અંગ્રેજ વેપારીઓનો એવો લેખ છે કે, તે વખતે મહારાજ ત્યાં આવેલી એક ઊંચી ટેકરી પર કિલ્લો બાંધવાનો વિચાર કરતા હતા અને કારવારના ફોજદારને બંડ કરવાનું ઉત્તેજન પણ તેમણેજ આપ્યું હતું.

એ સમયે પરળીનો કિલો વિજાપુરસરકારના તાબામાં હતો, તે પર કેટલાક માવળાઓ મોકલી મહારાજે તે પોતાને તાબે લીધો. તે કિલ્લા નજીકના સતારાના કિલ્લા પર છાપો મારી મહારાજ તેને પોતાને સ્વાધીન લેવાની તૈયારીમાં હતા; પરંતુ કિલ્લા પર સિપાઇઓનો મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી તે સહજ રીતે તેમના હાથમાં આવી શક્યો નહિ. મહારાજના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો; પણ કિલ્લામાં અન્ન વગેરે સામગ્રી પુષ્કળ હોવાથી સિપાઇઓએ ચારપાંચ મહિના સુધી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. અંતે કિલ્લો મહારાજના કબજામાં આવ્યો. તેમાથી તેમને પુષ્કળ લૂંટ મળી; અને તે સર્વ વસ્તુઓ મહારાજે રાયગઢ મોકલી દીધી. ત્યાર પછી મહારાજે ચંદનવંદન, પાંડવગઢ, નંદગિરિ, તાહિરા વગેરે કિલ્લા તાબે કર્યા. તેજ પ્રમાણે વાઇ, કરાડ, શિરોળ અને કોલ્હાપુર કબજે કરી હુકેરી રાયબાગપર્યંત મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ ચડાઇમા તેમને પુષ્કળ લૂંટ મળી હતી, તે લઈ મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા. મહારાજે પુનઃ લશ્કર તથા વીસ હજાર ફરસી તૈયાર કરાવવાની મોગલોને ખબર મળી. તેમની એ તૈયારી કોઈ પણ શહેર લૂંટવા માટે થતી હોવાનું અનુમાન કરી મોગલોએ સુરત શહેરમાં ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખ્યો. વિજાપુરસરકારે કલ્પના કરી કે, મહારાજ કારવારના બળવાખોર ફોજદારને મદદ કરવા જાય છે; પરંતુ ત્યા મોગલોએ પોતાના શહેરનો મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યાનું સાંભળ્યું, ત્યારે વિજાપુરસરકારની બીક ઓછી થઇ. મહારાજે તો તે બન્ને સરકારને છેતરી. તેમના પચીસ હજાર સિપાઇઓ પર્વતના મધ્ય ભાગમાંથી જુદે જુદે રસ્તે નીચે ઊતર્યા અને એકત્ર થયા પછી તેમણે એકાએક ફોંડાના કિલ્લા પર હુમલો કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. મરાઠા શત્રુઓને નજીક આવેલા

જાણી વિજાપુરસરકારનું લશ્કર ગભરાઇ ઊઠયું અને તેમની [illegible]
યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઇ તેઓ નાસી ગયા.

મહારાજના લશ્કરે વિજાપુરસરકારના પ્રદેશમાં ખૂબ [illegible]
મચાવ્યાથી ખવાસખાને બહિલોલખાનને* પ્રચંડ સૈન્ય આપી તેમ[illegible]
પર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તેણે એકદમ પન્હાળા તરફ જઇ [illegible]
આસપાસનો પ્રાંત કબજે કરી કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. એ સમાચા[illegible]
સાંભળતાંજ મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને મોગલો પર હુમલો [illegible]
જવા મોકલ્યો; પરંતુ પન્હાળાના કિલ્લેદારોને મદદ કરવા જઇ શત્રુ[illegible]
સાથે યુદ્ધ કરવામાં પોતાના લશ્કરની પાયમાલી ન થવા દેવાં [illegible]
કિલ્લાનો ઘેરો ઉઠાવવાની યુક્તિ યોજવાનો પ્રતાપરાવે વિચાર [illegible]
તેણે મોગલ સરદાર પર હુમલો નહિ કરતાં પોતાનું લશ્કર વિજા[illegible]
તરફ ફેરવ્યું અને તે તરફના પ્રાંતો લૂંટતો લૂંટતો તે ઠેઠ વિજા[illegible]
શહેરપર્યંત જઈ પહોંચ્યો. મરાઠા શત્રુઓને શહેર નજીક [illegible]
પહોંચેલા જોઇ ખવાસખાન ગભરાયો. પ્રતાપરાવ સાથે યુદ્ધ [illegible]
જેટલું શહેરમાં લશ્કર ન હતું; તેથી બહિલોલખાનને પન્હાળે[illegible]
ઘેરો ઉઠાવી રાજધાનીના રક્ષણ માટે તાબડતોબ આવી પહોંચ[illegible]
ખવાસખાને આજ્ઞા ફરમાવી. સરદાર ઘેરો ઉઠાવી પાછો [illegible]
હતો તે સમયે પ્રતાપરાવે તેને મીરજ અને વિજાપુરના મધ્ય [illegible]
સપડાવી તેમને આગળ વધવાનો રસ્તો બંધ કર્યો. મરાઠા [illegible]
મુસલમાની ફોજને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ ત્રાહ ત્રાહ પો[illegible]
મુસલમાની લશ્કરને અન્ન, જળ, ઘાસ, કાઠ વગેરે મળતું [illegible]
હોવાથી તેઓ ભૂખે મરવા લાગ્યા. છાવણીમાંથી બહાર [illegible]
મુસલમાન સિપાઇ નજરે પડતાં મહારાજના સિપાઇઓ તેને [illegible]
નાખતા. સામે મોઢે યુદ્ધ કરતા બળપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો તેમને [illegible]
બતાવવાથી ખાન વિશેષ ગભરાયો અને બે હાથ જોડી શરણે [illegible]
તેમજ તહનામું કરવાની ભલામણ કરી. નિર્વિઘ્ને [illegible]
થવાની વિનતિ કરી. એ સાંભળી પ્રતાપરાવે ખાનને [illegible]
આપતા વિજાપુર જવા દીધો. તેમની વચ્ચે કેવું તહનામું [illegible]
જાણવાનું સાધન નથી; પરંતુ પ્રતાપરાવની એ વર્તણૂંકથી મહારાજ[illegible]
સંતોષ થયો નહિ. તેને મહારાજે સખ્ત ઠપકાભરેલો [illegible]
લખ્યો. સ્વાભિમાની સરદાર પ્રતાપરાવ મહારાજનો ઠપકો [illegible]
કરી શકતો નહિ, તેથી તે ઘણો વેગે ચડાઈ લઈ ગયો. [illegible]
[illegible] છે કે, [illegible] વિજાપુર તરફ ચડાઇ કરી [illegible]

* [illegible] આનુ નામ [illegible] કરીમ [illegible]
[illegible] નામ બહિલોલખાન જણાવે છે.
[illegible] છે કે, પ્રતાપરાવ [illegible] ઈ. સ.
[illegible] પણ તેનો ચડાઇ ગયો [illegible]

મે સમયે એટલે વેગળે ચડાઈ લઈ જવાની અગત્ય નહોતી; કારણ-
; મહારાજ સ્વતઃ ફોંડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી તે કિલ્લો તાબે
કરવાના પ્રયત્નમાં ગુંથાયા હતા, તેથી શત્રુ તરફથી બીજે માર્ગે
હુમલો થતાં તેને પહોંચી વળવા માટે મહારાજને પ્રતાપરાવની
સહાયતાની વિશેષ જરૂર હતી.

મહારાજ સાથે રિસાઇને પ્રતાપરાવ ઘણે વેગળે ચડાઈ લઇ
ગયો છે, તે જાણી બહિલોલખાન પોતાનું લશ્કર એકત્ર કરી પન્હા-
ળાનો કિલ્લો કબજે લેવાની પુનઃ ખટપટ કરે છે, એવી મહારાજને
ખબર મળી. તે મુસલમાન સરદારનો વિચાર નષ્ટપ્રાય કરે એવો
કોઇ સરદાર મહારાજ પાસે હાજર ન હોવાથી તેમને અતિશય
દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. દક્ષિણમાં તરતના મેળવેલા અને પોતાના
પૂર્વે મેળવેલા જૂના પ્રાંતમાં, મધ્ય ભાગમાં ફોંડા વગેરે જે થાણાં
હતાં તે હસ્તગત કરી, સર્વત્ર પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા બેસાડવાનો
મહારાજનો સંકલ્પ હતો. તે તેમના ત્યાંથી ચાલ્યા જવાથી અપૂર્ણ
રહેવાની તેમને ભીતિ લાગી. બહિલોલખાન પ્રચંડ લશ્કરસહિત
પન્હાળાપર્યંત જઈ પહોંચ્યો હતો, એટલામાં પ્રતાપરાવ ગુજરને એ
સંબંધી ખબર મળતાંજ તે પોતાના ઘોડેસવાર લશ્કરસહિત ઝુસ્સા-
બંધ-તે પ્રાંતમાં જઈ પહોંચ્યો. પ્રતાપરાવ શત્રુ પર હુમલો કરવાની
તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મહારાજ તરફથી તેને હુકમ મળ્યો કે,
"તમે તમારા ઉદ્ધત વર્તનથી મને દિલગીરી ઉપજાવી છે. તહનામું
કરી તમે જેને મુક્ત કર્યો તેજ પુનઃ લશ્કરસહિત મારા પ્રાંતમાં
આવ્યો છે. એવા મનુષ્યનો વિશ્વાસ રાખવાનું કારણ શું ? તેજ
સમયે તેનો નાશ કર્યો હોત તો આજે મને સખ્ત ત્રાસ ભોગવવો
પડત નહિ. તમારા એ કૃત્યને લીધે મેં તમને અપરાધી ઠરાવ્યા છે.
વિજાપુરી લશ્કરનો નાશ કર્યા વગર તમે મારી સામે આવશો નહિ."
એ આજ્ઞા સાંભળતાંજ પ્રતાપરાવને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેણે
શત્રુના લશ્કર ઉપર એકદમ ધસારો કર્યો.* શત્રુનું લશ્કર ઘણું
મોટું હતું તેનો તેણે વિચાર કર્યો નહિ; તેની લડવાની હમેશની
પદ્ધતિ એવી હતી કે, શત્રુઓનું પુષ્કળ સૈન્ય હોય તે વખતે આગળ
ધસી તેમને બરોબર પોતાની સામા આવવા દઇ પોતાનો પરાજય
થવાનો ઢોંગ કરવો અને શત્રુનું લશ્કર વિખરાઇ જઇ પોતાની પૂંઠ
પકડે તે વખતે એકદમ પાછા ફરી, પોતાના એકત્ર થયેલા લશ્કરસહિત
હુમલો કરી શત્રુઓનો પરાજય કરવો; પણ પ્રતાપરાવે આ વખત એ
પ્રપંચ રચ્યો નહિ. તેણે ક્રોધના આવેશમાં એકદમ શત્રુઓ પર હુમલો કર્યો.

---

* મો. સરકાર જણાવે છે કે, મહારાજનો એવો સંદેશો આવ-
વાથી જીવની કંઇ પણ દરકાર કર્યા વગર માત્ર ૭ ઘોડેસવારો
લઇને તેણે બહિલોલખાન પર હુમલો કર્યો.

તેમ થવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. સેંકડો મરાઠા ત્યાં [illegible] પામ્યા. એ યુદ્ધમાં વીર સરદાર પ્રતાપરાવ ગુજર રણમાં [illegible] પોતાના સેનાપતિનું મૃત્યુ જોઇ મરાઠા સિપાહીઓને ધૈર્ય [illegible] તેઓ પણ આસપાસ નાસી છૂટયા. બહિલોલખાને તેમની [illegible] ઘણા મરાઠાઓને કાપી નાખ્યા. મરાઠાઓએ નાસીને [illegible] કિલ્લામાં ભરાઇ જઇ પાછા ધસી આવેલા શત્રુઓ પર કિલ્લા [illegible] તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હંસાજી મોહિતે* નામક એક પ્રસંગે [illegible] દાર પોતાના લશ્કરસહિત પાછળ રહી ગયો હતો. પ્રતાપરાવ [illegible] હુમલો કરવા ગયેલા લશ્કરની નિર્બળ સ્થિતિ જાણતાંજ તે [illegible] જુસ્સાબંધ પન્હાળે આવી પહોંચ્યો. શત્રુના લશ્કરને ત્યાં [illegible] કરતું જોઇ મોહિતે તેમના ઉપર એકાએક તૂટી પડયો. [illegible] મોહિતેએ શત્રુઓનો પરાજય કરી વિજય મેળવ્યો. [illegible] પોતાનો વિજય મળવાથી હર્ષમાં આવી જઇ મરાઠાઓ [illegible] પડયા હતા તેમનેજ નાસી જવાનો વખત આવ્યો અને [illegible] પ્રથમ નાસી ગયા હતા તે મુસલમાનોની પાછળ પડયા. [illegible] રનો ધસારો સહન નહિ થવાથી સેંકડો મુસલમાન સિપાહીઓ [illegible] થયો. બહિલોલખાન તદ્દન નિરાશ થઇ દિલગીર ચહેરે [illegible] વિજાપુર જઇ પહોંચ્યો. આ જેસરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭[illegible]

હંસાજી મોહિતેએ એ પ્રસંગે વિલક્ષણ પરાક્રમ [illegible] વિજય મેળવ્યાથી મહારાજને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે [illegible] પ્રશંસા કરી સરનોબતની પદવી તથા હંબીરરાવનો ખિતાબ [illegible] એ સમરપ્રસંગે હંસાજીના હાથ નીચેના સંતાજી ઘોરપડે અને [illegible] જાધવ નામક બે મરાઠા સરદારોએ અતિશય શૌર્યપૂર્વક [illegible] પ્રશંસાપાત્ર પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. તે બન્ને સરદારોની [illegible] મહારાજે ઘણી શાબાશી આપી, ઊંચી પદવીએ ચઢાવ્યા. [illegible] ગુજર માત્ર ક્રોધે ભરાઇ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા રણભૂમિ [illegible] પામવાથી પોતાને ઘણું નુકસાન થયેલું જાણી મહારાજે [illegible] શોક કર્યો. એવા શૂરવીર અને પ્રબળ પરાક્રમી પુરુષના [illegible] મહારાજને ઘણો ખેદ થયો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે [illegible] સરદારે પ્રમાણિકપણે અને શૌર્યપૂર્વક તેમની સેવા બજાવેલી [illegible] તેની કદર કરવા મહારાજે પ્રતાપરાવનાં નિકટનાં સગાં [illegible] તાબાના માણસોને ઊંચી પદવીએ ચઢાવ્યાં; તેની [illegible] પોતાના પુત્ર [illegible]નું લગ્ન કરી, પ્રતાપરાવના કુટુંબ [illegible] [illegible] જોડયો.

આ [illegible] મહારાજે એવી આજ્ઞા કરી કે [illegible] [illegible] કર્યા વગર [illegible] પાછા ફરવું નહિ [illegible]

* [illegible] એનું નામ આનંદરાવ જણાવે છે.

રાજની સખ્ત આજ્ઞા થતાંજ તે પોતાની ઘોડેસવાર સેના લઈને વિજાપુરસરકારના મુલકમાં દાખલ થયો અને બહિલોલખાનની પૂંઠ પકડી. આ બાજુ મરાઠાઓએ બહિલોલખાનની પૂંઠ પકડી છે, એવા સમાચાર મળતાંજ મોગલસરદાર દિલેરખાન પોતાનું સૈન્ય લઈને તેની મદદે ગયો; પણ આ ઉભય સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ફાવીશું નહિ એવું હંબીરરાવને લાગવાથી તેમને ભૂલથાપ આપીને તેણે કાનડા પ્રાંત ભણી કૂચ કરી. આ ઉભય યવન સરદારોએ તેની પૂંઠ પકડવાના પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ તે દિવસની પિસ્તાળીસ માઇલની મજલ કરતો હોવાથી, તેમનું કંઇ વળ્યું નહિ. આથી નિરાશ થઇને દિલેરખાન પોતાના થાણા પર પાછો આવ્યો અને બહિલોલખાન કોલ્હાપુર ગયો. હંબીરરાવે કાનડા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરીને બહિલોલખાનની જાગીરમાં પેંચ નામનું શહેર હતું તે લૂંટયું. આ લૂંટમાં તેને દોઢલાખ હોનનો અવેજ મળ્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ લૂંટ લઇને તે પાછો ફરતો હતો તે સમયે બહિલોલખાને અને ખિજરખાને તેને બંકાપુર આગળ અટકાવ્યો. ત્યાં આગળ સખ્ત યુદ્ધ થયું, તેમાં મુસલમાનોનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો અને તેઓ નાસી છૂટયા. આ યુદ્ધમાં હંબીરરાવને પાંચસો અશ્વ, બે હાથી અને બીજો પુષ્કળ યુદ્ધનો સામાન મળ્યો.* આ યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ના માર્ચ માસમાં થયું. આ પરાજયથી બહિલોલખાનને ઘણોજ ખેદ થયો અને તેથી બીજાં માણસો લઇને હંબીરરાવ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો: પરંતુ તેની સાથે યુદ્ધ ન કરતાં પોતે પ્રાપ્ત કરેલી લૂંટ જેમતેમ કરીને હંબીરરાવે મહારાજના રાજ્યમાં પહોચતી કરી. મુસલમાનોએ પૂંઠ પકડેલી હોવાથી તેને ઘણુંજ નુકસાન થયું. ઉપર જણાવેલી લૂંટ સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચતી કર્યા પછી, તેણે બાલાઘાટ તરફ દરોડો પાડયો. આ વખતે તેણે ખાનદેશ, બાગલાણ, બરહાનપુર, વરાડ, ગુજરાત વગેરે મોગલોના પ્રાંત પર સવારી કરીને ત્યાંનાં શહેરો લૂંટયાં. મોગલોના સૈન્યે તેની પૂંઠ પકડી પરંતુ તેનો વેગ એવો હતો કે મોગલ સૈન્યને તે હમેશા ત્રીસચાળીસ માઇલ પાછળ મૂકી દેતો હતો. આથી તે સૈન્ય નિરાશ થઇ પાછું ફર્યું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મરાઠાઓ વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયા છે, એ તકનો લાભ લઇને દિલેરખાને મહારાજના

---

* સભાસદ જણાવે છે કે, હંબીરરાવે મોટા સૈન્ય સાથે સંપગામ પર ચઢાઇ કરી ત્યારે વિજાપુરસરકારે હુસેનખાન મિયાનાને પાંચ હજાર પઠાણ આપી તેની સામે મોકલ્યો. એ લોકો સાથે દોઢ દિવસપર્યંત યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં હુસેનખાનનો પરાભવ થયો અને તે કેદ પકડાયો. આ યુદ્ધમાં ચાર હજાર અશ્વ, બાર હાથી અને પુષ્કળ ઉંટો હંબીરરાવના હાથમાં આવ્યાં.

કોંકણ પ્રાંતમાં ઊતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મહારાજે જુદા જુદા ઘાટ ઉપર પોતાનાં માણસો મૂકીને તેને અટકાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. આ લોકોએ એક ઠેકાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો. આ રીતે પરાજય પામીને પોતાના થાણા પર પાછો ચાલ્યો ગયો. એ અરસામાં ઉત્તરમાં ખૈબરના પઠાણોએ બંડ કરવાથી ઔરંગઝેબને તે તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું અને દક્ષિણમાંથી દિલેરખાન વગેરે સરદારોને બોલાવી લેવા પડ્યા. ઔરંગાબાદના થાણા પર માત્ર એકલો બહાદુરખાન થોડુંક સૈન્ય લઈને રહ્યો. આથી કેટલાક માસપર્યંત મહારાજને મોગલો તરફથી ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહ્યો નહિ અને વિજાપુરસરકારની પણ ઠીકઠીક ખબર લેવાયલી તે એકાએક યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાય એમ નહોતું. આ અનુકૂળ સંધિનો લાભ લઈને મહારાજે મોટા ઠાઠમાઠથી પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, એની હકીકત આગલા ભાગમાં સવિસ્તર આપેલી છે.

એ સમયે મહારાજનો આબાજી સોનદેવ નામક એક બહાદુર શૂરવીર સરદાર મરણ પામ્યો. રામચંદ્ર પંત નામક તેનો પુત્ર પ્રથમથીજ મહારાજની નોકરીમાં હતો. તે બુદ્ધિમાન હોવાથી મહારાજે તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપ્યો. મહારાજનો સાધારણ નિયમ હતો કે, કોઈને કોઈ પણ હોદ્દો વંશપરંપરા આપવો નહિ; પરંતુ કોઈ અમલદારનો પુત્ર તેના પિતાના જેવો કર્તવ્યદક્ષ જણાય તો તેમાં તેનું સન્માન કરી, તેને પિતાનો હોદ્દો આપવાનું ચૂકતા નહિ. એ રીતિથી મનુષ્યના ગુણની કદર થઈ, તાબાના નોકરોને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વામીસેવા કરવાનો ઉમંગ થાય છે.

મહારાજે ફોંડાને ઘેરો નાખ્યો હતો તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. તેમણે એ ઘેરો ઘણા દિવસ પર્યંત મજબૂત ચાલુ રાખ્યો હતો. પરંતુ કોઈ પણ રીતે કિલ્લો કબજે લઈ શકાતો નહોતો; તેથી એમ કિલ્લાને ઘેરો નાખી ત્યાં લાંબા દિવસ વિતાવવાનું અને લશ્કર રોકી રાખવાનું ઉચિત નહિ જણાયાથી મહારાજે ઘેરો ઉઠાવી લીધો. ઉઠાવતી વખત મહારાજે કિલ્લાના સૂબેદાર સાથે કરાર કર્યો હતો કે, " વિજાપુરસરકારનું સૈન્ય પર્વત પરથી ઊતરી શકે નહિ તે માટે ચોક્કસ રસ્તે અમે અમારું લશ્કર રાખીએ, તેને તમારે અટકાવવું [illegible] નહિ. એ કરાર પ્રમાણે વર્તવાથી અમે તમારા કિલ્લાને કિંવા [illegible] ઉપદ્રવ કરીશું નહિ." કહેવામાં આવે છે [illegible] ઘેરો નાખ્યો તે વખતે તેમને [illegible] [illegible] હતા અને ૮૦ તોપો વેપારી [illegible] [illegible] હતી એ સંબંધમાં [illegible] [illegible] નહતોય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

રાખી તેઓ રાયગઢ પાછા ફર્યા. એ વર્ષે અનાવૃષ્ટિને લીધે લશ્કરને અનજળ મળતું નહિ હોવાથી, તેમને ઘણી અડચણ પડતી હતી, તેથી મહારાજે પોતાની ઘોડેસવારસેના ચિપલુણમાં રાખી હતી.

ફોંડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી મહારાજ ત્યાંજ ગૂંથાઇ રહ્યા, તે સમયે મોગલ અને સીદીએ પોતાનાં લશ્કરીવહાણો એકત્ર કરી, તેમણે મહારાજના તાબાના કોંકણકિનારા ઉપર પુનઃ ઉપદ્રવ કરવાની શરૂઆત કરી. મહારાજના અને તેઓના દરિયાઇ લશ્કર વચ્ચે સખ્ત યુદ્ધ થયું, તેમાં મહારાજના લશ્કરને વિશેષ યશ મળ્યો નહિ. શત્રુઓ તેમનાં વહાણો પકડી ગયા. મોગલ અને સીદીના એકત્ર લશ્કરે અંગ્રેજોની પરવાનગી વગર મુંબઇ બંદરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે લશ્કરે મહારાજના કુરલા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમનાં ઘણાં ગામ લૂંટી પાયમાલ કર્યાં. તેઓએ પ્રજાનો મોટો ભાગ કાપી નાખ્યો અને પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને કેદ કરી તેમને ગુલામ તરીકે વેચ્યાં. તેમનું એ કૃત્ય મુંબઇના ગવર્નર મિ. આંગિયરને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. ગવર્નરે લશ્કરના સેનાપતિ સાથે એ. કૃત્ય સંબંધી તકરાર કરતાં કહ્યું કે, "તમારા એ કૃત્યથી શિવાજી મહારાજ નાહક અમારા ઉપર ક્રોધે ભરાશે." ગવર્નરની તકરારનું શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ. સીદીએ ગવર્નરની ધ્રુતરાજી તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં પોતાનાં વહાણો મુંબઇ બંદરમાં થોભાવી, કુરલા પ્રાંત ઉપર વારંવાર હુમલા કર્યા. સીદીનો પરાજય કરવા માટે મહારાજે રાયગઢથી ત્રણહજાર માવળા લશ્કર મોકલ્યું. તેઓએ સીદીના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને ત્યાંથી સીદીને હાંકી કાઢ્યો. મરાઠાઓનો સખ્ત માર પડવાથી સીદીના ઘણા સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા. પોતાનાં વહાણ શત્રુઓદ્વારા બળી ભસ્મ થવાની બીક લાગ્યાથી સીદી મુંબઇના બારામાંથી પોતાનાં વહાણ હંકારી ગયો. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૪-માં સીદી સંબળે મહારાજનું આરમાર સાતવલીની ખાડીમાં હતું તે પર હલ્લો કર્યો. મહારાજના આરમાર પર દૌલતખાન નામનો નૌકાપતિ હતો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને સીદી સંબળને તેમજ દૌલતખાનને ઘણા જખમો પડ્યા; પરંતુ આખરે મહારાજના આરમારને વિજય મળ્યો અને શત્રુને નાસી જવું પડ્યું; પરંતુ કારવારથી પાછા ફર્યા પછી મહારાજે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તેટલા સૈનિકો અને ખરચને ભોગે પણ દંડરાજપુરી કબજે કરીને સીદીની ખો ભુલાવવી જોઇએ. ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે સને ૧૬૭૪-ના મે માસથી તે તરફ તોપો, દારૂગોળો, સૈન્ય વગેરે એકસરખી રીતે તેઓ મોકલતા રહ્યા.

प्रकरण २३ मुं–राज्याभिषेक

હંબીરરાવ મોહિતેએ બહિલોલખાનનો પરાજય કર્યો તે સમયે વિજાપુરસરકારનું ઘણું લશ્કર કેદ પકડાયું હતું. તેથી શિવાજી મહારાજ સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવા જેટલું લશ્કર ભેગું કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી તેમજ બીજા કોઇ પણ સરદારમાં મરાઠા પર સવારી કરવાની હિંમત નહોતી એવી સ્થિતિ હોવાથી વિજાપુરસરકારના મુખ્ય વજીર ખવાસખાને, મહારાજ પર તત્કાળ સવારી નહિ કરવાનો તથા ભવિષ્યમાં વિશેષ સૈનિકબળ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ તેમના પર સવારી કરવાનો વિચાર કર્યો. એ સમાચાર મળવાથી મહારાજ વિજાપુરસરકાર સંબંધી તદન નિશ્ચિંત રહ્યા હતા. ઔરંગાબાદના મોગલ સૂબેદારને તેમણે સખ્ત ત્રાસ આપ્યો હોવાથી તે સૂબેદાર પોતાના સ્થળમાંજ સ્વસ્થ રહ્યો હતો. તેના પ્રાંત પર મહારાજ હુમલાઓ નહિ કરતા હોવાથી, તે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજી મહારાજની મરજી પ્રમાણે વર્તતો હતો. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં કંઇ પ્રગતિ કરે તેમ હતું. પરંતુ ઉત્તરમાં તોફાન થવાથી તે ત્યાં [illegible] [illegible] એ ઉપરાંત [illegible] મહારાજની [illegible] [illegible] મનવાને અડચણ નથી. [illegible] સવારી કરી મહારાજના પર [illegible] [illegible] એના [illegible]

દાદ હતી. ઔરંગઝેબે તો એ બન્ને રાજ્યોને અતિશય ગભરાવી નાખ્યાં હતાં, તેથી એ મુસલમાન રાજાઓ મોગલો પર પોતાનું વૈર વાળવાની હમેશાં તક જોતા હતા. શિવાજી મહારાજ ઉક્ત બંને બાદશાહીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી કરતા હોવાથી, ઔરંગઝેબને તે કાર્યમાં અનુકૂળતાજ જણાતી હતી. ઔરંગઝેબે ધાર્યું હતું કે, યોગ્ય તક પ્રાપ્ત થતાંજ પ્રચંડ સૈન્ય સહિત ચડાઈ લઇ જઈ, પ્રથમ બંને મુસલમાની બાદશાહી કબજે કરવી અને ત્યાર પછી મરાઠાઓની ખબર લેવી. એ કારણને લીધેજ ઔરંગઝેબે પોતાના દક્ષિણના સૂબેદારને મહારાજ સાથે કોઇ પ્રકારનો વિરોધ નહિ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી અને તેજ કારણને લીધે બાદશાહે તેને વિશેષ લશ્કરની મદદ પણ મોકલી નહોતી. દક્ષિણના સૂબેદારે મહારાજની એક અરજી બાદશાહને મોકલી હતી, તે પણ ઔરંગઝેબે પડી રહેવા દીધી હતી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ધૂર્ત બાદશાહને, મહારાજની અરજી માત્ર પ્રપંચભરેલી જણાઇ હતી. મોગલબાદશાહની એવી સ્થિતિ હોવાથી મહારાજ સંબંધી તેઓ નિશ્ચિંતજ રહ્યા હતા. મહારાજે પણ દક્ષિણના મોગલાઈ પ્રાંતમાં સવારીઓ કરવાનુ બંધ રાખ્યું હોવાથી બાદશાહને ગુસ્સો કરવાનું ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થયું નહોતું. મોગલો સ્વસ્થ હોવાથી મહારાજને એ સંબંધી ખાતરી થઇ હતી. ભાગાનગરના કુતુબશાહનો પણ મહારાજને ભય લાગતો નહોતો. તે સરકાર તરફથી મહારાજને નિયમિત ખંડણી મળતી હતી, તેમજ ત્યાંનો મુખ્ય પ્રધાન માદણ્ણા મહારાજની ઇચ્છાનુસાર વર્તતો હતો.

સર્વે યવન બાદશાહોને તેમના રાજ્યમાં સ્વસ્થ રાખ્યા પછી,મહારાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી મહારાજે "રાજા"નો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો, તેમજ તેમણે પોતાના નામના સિક્કા પણ પ્રવર્તાવ્યા હતા; પરંતુ મહારાજે વિચાર કર્યો કે, "શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક થઈ છત્ર, સિંહાસન વગેરે રાજચિહ્નો ધારણ કર્યા સિવાય મારા પ્રત્યે પ્રજાનો પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ, શત્રુઓ મારી બળવાખોર લૂંટારામાં ગણના કરશે, ઇતર રાજા અને બાદશાહ મને યોગ્ય સન્માન આપશે નહિ અને મારા રાજ્યમાં નિવાસ કરતાં પરદેશી મનુષ્યો મને લૂંટારો સમજી મારો તિરસ્કાર કરશે. એ ઉપરાંત જે મરાઠા સરદારો અદ્યાપિપર્યંત યવન બાદશાહના આશ્રયમાં નોકરી કરે છે અને જે મરાઠા સરદાર સ્વતંત્રપણે બંડ ઉઠાવે છે, તેઓના અંતઃકરણમાં મારા ઉપર આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે નહિ, તેમજ મારી સત્તા સ્થાપી નથી એમ જાણી મને પણ તેમના જેવોજ લૂંટારાનો એક મોટો સરદાર સમજી તેઓ મારા પક્ષમાં આવી મળશે નહિ અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સંસ્થાપન કરી, સર્વ મરાઠાઓને એકત્ર કરી, તેઓને સ્વરાજ્ય તથા સ્વા-

તંત્ર્યની કિંમત સમજાવી, તે તરફ તેમને લલચાવવાના મારા ત્રીસ વર્ષના સંકલ્પને જોઇએ તેવો યશ મળશે નહિ." આવા વિચારો મહારાજના અંતઃકરણમાં હમેશાં ઘોળાયા કરતા હતા.

સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે મહારાજે ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત તનતોડ મહેનત કરી ઉત્તમ પ્રકારનો યશ સંપાદન કર્યો અને આસપાસની યવન બાદશાહીઓને સર્વ રીતે નિર્બળ બનાવી તેઓના પર મહારાજે પોતાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો હતો; છતાં તેમના અંતઃકરણમાં શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે રાજચિહ્નો ધારણ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ તેથી આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ! પરંતુ શાહજી રાજાના હયાતીમાં આવાં રાજચિહ્નો ધારણ કરવાનું મહારાજને ઉચિત જણાયું નહોતું. તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે વખતે સ્વદેશમાંજ રહ્યા હોત, તો મહારાજે સર્વ રાજ્યકારભાર તેમનેજ સોંપ્યો હોત અને તેમનેજ નવી રાજગાદી સ્થાપી હોત. શાહજી રાજાના મૃત્યુ પછી મહારાજે દશ વર્ષ મોગલ તથા મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવામાં તેમજ પોતાના મેળવેલ સૈન્યનો તથા કબજે કરેલા સેંકડો કિલ્લા દુરસ્ત કરાવી તેમને મજબૂત રાખવાનો અઢળક ખર્ચ ચલાવવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ ગૂંથાયા હતા, તે વાચકો સારી પેઠે જાણે છે. મહારાજના અંતઃકરણમાં સિંહાસનારૂઢ થવાની વારંવાર કલ્પના આવ્યા છતા, અદ્યાપિપર્યંત સર્વત્ર સ્વસ્થતા થતાં સુધી એ કલ્પના દબાવી રાખવાની તેમને ફરજ પડી; પરંતુ પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે સર્વત્ર સ્વસ્થતા અને નિર્ભયતા જણાતાંજ તેમણે પોતાનો સ્તુત્ય ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

એ ઉદ્દેશ સત્વર સિદ્ધ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. એક સમયે મહારાજના મહાલયમાં કાંઇ પ્રયોજન નિમિત્તે મહારાજે પોતાના સર્વ માનકરી અને સરદારોને આમંત્રણ કર્યું હતું. તે સમારંભની વ્યવસ્થા થતા કારભારીઓએ દીવાનખાનામાં એક બાજુ ઉપર ગાદી પાથરી મહારાજને બેસવા માટે આસન નક્કી કર્યું હતું. મહારાજની આસપાસ યથાયોગ્ય દરજ્જા પ્રમાણે બેસવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. સમારંભમાં મોહિતે, મહાડિક, ઘોરપડે, નિંબાળકર, ઘાટગે, જાધવ વગેરે મરાઠા સરદારો આવ્યા હતા. મહારાજને બેસવાનું ઉચ્ચ આસન જોતાંજ તેમને કંઇક ખોટું લાગ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, " શિવાજી મહારાજ હવે ભોંસલે કુલના થયા? અને વંશપરંપરાથી આપણે સરદાર છીએ. અને [illegible] અધિકારી છીએ. મહારાજના પિતાને એવો ઉચ્ચ અધિકાર [illegible] એવો નહોતો. આમાં [illegible] મહારાજ ઉચ્ચ [illegible]

[illegible] ગાદી પર બેસશે, તો આપણું [illegible]

[illegible] [illegible] અને [illegible]

કરતાં અહીં બેસીએ નહિ એજ ઉત્તમ." એટલું કહી તેઓ ત્યાંથી ઊઠી ઊભા થયા. કારભારીઓએ તેઓને સમજાવ્યું કે, "એ સંબંધી તમે મહારાજને કહો. હમણાં તેઓને ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી." મહારાજે એ વાત સાંભળી ત્યારે તે ઊંડા વિચારમાં પડ્યા. કેટલાક સામાન્ય પદવીના મરાઠા સરદારોને એકાંતમાં બોલાવી ભોજન કરવા બેસાડ્યા. ત્યાર પછી ઘોરપડે, નિંબાળકર વગેરે મોટા મોટા સરદારોને એકાંતમાં બોલાવી મહારાજે તેમની અડચણનું કારણ પૂછ્યું. સ્વાભિમાની સરદારોએ ઉત્તર આપ્યો કે, "અમે યવન બાદશાહના જૂના નોકર છીએ, અમે અમારા પૂર્વજોથી ચારસો-પાંચસો વર્ષથી-સરદારી ભોગવીએ છીએ. અમને પૃથ્વી પર બેસાડી અમારું માનખંડન કરવામાં આવે છે તે અમે સહન કરીશું નહિ. આપેજ એનો ન્યાય કરવો." એ સાંભળી મહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, "જેઓને પોતાના પ્રતિષ્ઠિતપણા માટે એટલું બધું અભિમાન હોય તેમણે મારી કચેરીમાં આવવું નહિ. જરૂર પડશે તે વખતે તેઓને બોલાવી મંગાવવામાં આવશે. નિરર્થક તકરાર ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ નથી. જેઓને એ વ્યવસ્થા પસંદ ન હોય તેઓએ હમણાંજ અહીંથી ચાલ્યા જવું." એટલું કહી તોફાની અને અભિમાની સરદારોને પાનનાં બીડાં આપી મહારાજે કચેરી બરખાસ્ત કરી. એ ઉપરથી મહારાજે વિચાર્યું કે, મારા તાબાના મરાઠા સરદારોને પણ મારા ઉપર આદરબુદ્ધિ નથી તેનું કારણ હું અભિષિક્ત થયો નથી એજ છે.

રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કરી તેજ વિચારો કરતાં મહારાજ નિંદ્રાવશ થયા. સ્વપ્નમાં ભવાનીદેવીએ કહ્યું કે, "તેં સ્વધર્મના રક્ષણ માટે આટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો છે, તેથી તું સિંહાસનાધીશ થવાને યોગ્ય છે. મારી કૃપાથી તારો સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થશે." દેવી તરફથી આશ્વાસન મળ્યાથી મહારાજે પ્રથમ પોતાનાં માતુશ્રીને સ્વપ્નની વાત કહી. જીજાબાઈને મહારાજનો ઉદ્દેશ પસંદ પડ્યો. ત્યાર પછી મહારાજે રામદાસ સ્વામી પાસે કારકુન મોકલી તેમને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. તેમણે પણ મહારાજના કાર્યમાં સંમતિ જણાવી. એજ પ્રમાણે ચિંચવડમાં દેવ વગેરે સ્વરાજ્યસ્થિત સાધુ-સંતો પાસે કારકુનો મોકલી તેમના અભિપ્રાય પુછાવ્યા. એ પછી સ્વરાજ્યના વિદ્વાન પંડિત અને પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણોને પાલખી મોકલી મહારાજે અતિ સન્માનપૂર્વક બોલાવી મંગાવ્યા. મુખ્ય કાર્યભારીઓ અને સરદારોને તેમણે એકઠા કર્યા; તેમજ પોતાના દૃષ્ટમિત્રો અને સ્વજનસંબંધીઓને આમંત્રણ કર્યાં. સર્વની સભા ભરી મહારાજે તેમને પોતાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવ્યો અને તેમની સલાહ પૂછી. એ સાંભળતાંજ સર્વને અતિશય આનંદ થયો. સર્વાનુમતે

નિશ્ચય થયો કે, મહારાજે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ક્રિયા કરી રાજ્યને ઉચિત એવાં છત્રસિંહાસનાદિ રાજચિહ્નો ધારણ કરવાં.

સશાસ્ત્ર રાજ્યાભિષેક કરવા માટે કયા પ્રકારની અનુકૂળતા અને સિદ્ધતા હોવી જોઈએ તે સંબંધી વિદ્વજ્જનોને પૂછતાં મહારાજને જણાયું કે, "જેને ઉપનયનસંસ્કાર થયો હોય તેનેજ શાસ્ત્રાનુસાર રાજ્યાભિષેક થઈ શકે." મહારાજે શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉપવીત ધારણ કરેલું નહિ હોવાથી વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમની શૂદ્રમાં ગણના થતી હતી, તેથી મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો મહારાજનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થવો કઠિન ધારતા હતા. મહારાજનું વય એ વખતે છેંતાળીસ વર્ષનું હતું. તેમણે એ વખત લગ્ન કર્યું હતું અને પ્રજા સંતતિ પણ થઈ હતી. પંડિતોએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે, "એવા વયોજ્યેષ્ઠ પુરુષને હવે શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉપવીતસંસ્કાર થવો અશક્ય છે." પંડિતોના અભિપ્રાયથી મહારાજના ઉદ્દેશમાં નવીન પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો, ત્યારે તેઓ તેમાથી વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા.

એ સમયે મહારાજના તાબાના એક અત્યંત ભુદ્ધિમાન પ્રમાણિક અને સ્વામીનિષ્ઠ સેવકે તેમને પંડિતોના દાવપેચમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો. એ સેવકનું નામ બાળાજી આવજી ચિટનીસ હતું. તેણે મહારાજને સલાહ આપી કે, "મહારાષ્ટ્રના પંડિતોના અભિપ્રાયથી આપને નિરુત્સાહ થવાનુ પ્રયોજન નથી. આપે આજ પર્યંત જે જે દુર્ઘટ કાર્યો કરવાની કલ્પના કરી હતી, તે સર્વે ઈશ્વરકૃપાથી પરિપૂર્ણ થયા છે, તો પછી રાજ્યાભિષેકનું કાર્ય અપૂર્ણ કેમ રહેશે? કાશી ક્ષેત્રના ગાગાભટ્ટ નામક એક મહાન પંડિત છે. તેઓએ ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોનું યથાનાત અધ્યયન કર્યું, સર્વત્ર પ્રશંસા મેળવી છે. હિંદના વિદ્વાન પંડિત તેમના શાસ્ત્રાર્થ માન્ય કરે છે. ... મહાન અધિકારી ...

[illegible]

જાર રૂપિયા તથા પાલખી અને મ્યાના વગેરે સામગ્રી વામાં આવી હતી.[૧]

બાલાજી આવજી પૈઠણ ગયો અને ગાગાભટ્ટને મળ્યો. તેણે મહારાજનો ઉદ્દેશ અને ઉપસ્થિત થયેલો વિવાદ નિવેદન કર્યો. ાજીએ પૈઠણના પંડિતોની સભા ભરી. સભામાં મહારાજના સંબંધી ચર્ચા ચાલી. અંતે સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું કે, પુર, ઉદેપુર વગેરે સ્થળે રજપૂત રાજાઓના જે વિધિપૂર્વક ાભિષેક થાય છે, તેજ વિધિ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાક થવામાં અડચણ નથી. પંડિતોની અનુમતિ મળતાંજ બાલાજી પંડિતો સહિત રાયગઢ ગયો. પંડિતોના આગમનની વાર્તા જાણી રાજ સામૈયું લઇ તેમની સામા ગયા અને તેમનો અતિશય દરસત્કાર કરી વાજતેગાજતે રાયગઢ પર તેડી લાવ્યા. મહારાજે તું અતિ સન્માન કરી સર્વને રહેવાનાં ઉત્તમ સ્થળો આપ્યાં તેમની ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે બરદાસ્ત કરી.

મહારાજે પોતાના તાબાના કારભારીઓ, સ્વરાજ્યના પંડિતો ઇતર- વિદ્વજ્જનોની પુનઃ સભા ભરી. ત્યાં ગાગાભટ્ટ તથા ણના પંડિતોને બોલાવ્યા અને ભરસભામાં પોતાના રાજ્યાભિ-

૧ સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, ગાગાભટ્ટને કોઈતેડવા નહોતું. મહારાજની કીર્તિ સાંભળી તે પોતાની મેળેજ મહાજને મળવા આવ્યા હતા. મહારાજે તેનો યોગ્ય આદરસત્કાર ો, તેથી ખુશી થઈ પંડિતે મહારાજની પુષ્કળ સ્તુતિ કરતાં કહ્યું "કલિયુગમાં ક્ષાત્રધર્મ તદ્દન નાશ પામ્યો છે, સંપૂર્ણ પૃથ્વી ાનમગ્ન થઈ, યવનો સિંહાસનારૂઢ થયા છે. સૂર્યવંશ કિંવા ચંદ્રશમાં હવે શુદ્ધત્વ રહ્યું નથી. યજ્ઞયાગ બંધ પડયા છે. સર્વત્ર ાનાચાર પ્રવર્તી રહ્યો છે. બ્રાહ્મણધર્મ તદ્દન લોપ પામ્યો છે. ાર્યક્ષેત્રો બંધ પડ્યાં છે. તમે સ્વપરાક્રમ વડે દક્ષિણના બાદશાહનો રાજ્ય કર્યો છે. દિલ્હીના ઔરંગઝેબ બાદશાહને નિર્બળ બનાવ્યો . તેના મોટા મોટા સૂબેદારો ચડી આવ્યા તેમને તમે હરાવ્યા છે. મે વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે. એકલાખ ઘોડા અને ત્રણસોાડ કિલ્લા તમારા તાબામાં હોવા સાથે તમે અઢળક ધનસંપત્તિ ાપ્ત કરી છે, તેમ છતા તમારું રાજસિંહાસન નથી; તેથી મારી અને ઇતર હિંદુજનોની ઇચ્છા થઇ છે કે, તમને સિંહાસનારૂઢ કરી સર્વ રાજ્યાધિપતિ પાસે તમને છત્રપતિ કબૂલ કરાવવા. સિંહાસનારૂઢ થયા સિવાય જગતમા રાજાનું ભૂષણ નથી. તમે સિંહાસનારૂઢ થતાં ઔરંગઝેબ આદિ યવન બાદશાહને નાકે ચૂનો ચોપડ્યા જેવું કરી. અમારો ઉદ્દેશ તમારે પરિપૂર્ણ કરવો." ગાગાભટ્ટના સંભાષણથી મહારાજને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાની ઇચ્છા થઈ હતી.

ષેક સંબંધી પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ચલાવી. પંડિતો વચ્ચે વાદવિવાદ થયા. ગાગાભટ્ટે સર્વની શંકાનું નિવારણ કરી નિર્ણય કર્યો કે, "શિવાજી મહારાજ સિસોદિયાના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓ ક્ષત્રિય છે. તેમના પૂર્વજો નર્મદા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરી પોતાને મરાઠા કહેવડાવવા લાગ્યા છે. ઉપવીત આદિ દ્વિજ સંસ્કારો તેમણે પાળ્યા નહિ હોવા છતાં તેમનું ક્ષત્રિયત્વ નષ્ટ થયું નથી. ઉદેપુર, જયપુર આદિ સ્થળોના રજપૂત રાજાઓને જેમ ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક થાય છે તેમ શિવાજી મહારાજને રાજ્યાભિષેક થવામાં અડચણ નથી. એ કાર્યને શાસ્ત્ર કિંવા રૂઢિ પ્રત્યવાય નથી. ઉદેપુરના તેમના વંશજોને અદ્યાપિ પર્યંત છત્રસિંહાસનનો અધિકાર છે, ત્યારે મહારાજના તે અધિકારમાં પ્રતિબંધ શા માટે થવો જોઇએ, તે સમજાતું નથી. હમણાં મહારાજનું [illegible] વય થયું છે. તેમનાં બે વખત લગ્ન થયાં છે. તેમને પુત્રસંતતિ પણ થઇ છે. તેમનાથી શી રીતે ઉપવીત ધારણ કરી શકાય! એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એટલુંજ થઇ શકે કે, સાંપ્રત પ્રસંગે આપદ્ધર્મનું અવલંબન કરી, ઉપવીતસંસ્કારને રાજ્યાભિષેકવિધિનું એક અંગ કરવું. મુખ્ય વિધિ કરતાં પહેલાં મહારાજને ઉપવીતસંસ્કાર કરાવવો." પૈઠણના અને મહારાષ્ટ્રના પંડિતોએ ગાગાભટ્ટનો નિર્ણય માન્ય કર્યો. મહારાજને ઉપવીત ધારણ કરાવી રાજ્યાભિષેક કરાવવો એમ સભામાં નિશ્ચય થયો.

પોતાની ઇચ્છાનુસાર શાસ્ત્રનિર્ણય મળ્યાથી મહારાજને પરમ સંતોષ થયો. ઉપવીતસંસ્કારવિધિ માટે ગાગાભટ્ટ વગેરે પંડિતોએ જે સામગ્રી મંગાવી તે મહારાજે સત્વર એકઠી કરાવી. મહા[illegible] ઓનાં પવિત્ર જળ, સમુદ્રનું જળ, સુલક્ષણો અશ્વ અને [illegible], વ્યાઘ્રચર્મ, મૃગચર્મ આદિ મંગાવ્યાં. સિંહાસન અને [illegible] આદિના કળશ વગેરે પાત્રો તૈયાર કરાવ્યાં. મોટા મોટા [illegible] જ્યોતિષીઓ પાસે મહારાજ સુમુહૂર્ત જોવડાવ્યું. તેઓના [illegible] પ્રમાણે (આનંદ નામ સંવત્સરે) [illegible] શુક્લ [illegible] રાજ્યાભિષેક કરવાનું ઠરાવ્યું.

મહારાજે [illegible]

શત્રુઓને દુઃસાધ્ય થાય એવું હોવું જોઇએ. શિષ્ટજનોની એવી સૂચનાનુસાર રાયગઢનો કિલ્લો ઉપરોક્ત ઘણાં લક્ષણથી યુક્ત જણાયો હતો. એ સિવાય સ્વરાજ્યમાં શત્રુઓને માટે દુઃસાધ્ય સ્થળ બીજું કોઇ જણાયું નહિ; એટલે એ ગઢ ઉપરજ રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ કરવાનો નિશ્ચય થયો.

ગઢ ઉપર નિવાસ કરવા માટે મહારાજે એક ઉત્તમ મહાલય બંધાવ્યું હતું. કારખાના માટે અઢાર સ્થળો અને પ્રધાન, સર કારકુન વગેરે અધિકારીઓને રહેવા માટે અનેક મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સિંહાસન માટે એક વિશાળ ગૃહ બનાવ્યું હતું.* એ ગૃહમાં હજારો મનુષ્ય બેસી શકે એટલી વિશાળ જગ્યા હતી. તેની રચના એવી ઉત્તમ હતી કે, અંદર બેઠેલાં મનુષ્યોને શીતોષ્ણથી એકાએક અડચણ પડે નહિ. રાયગઢ ઉપરની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે, એ ગઢ ઉપર ગાદી સ્થાપવાનો મહારાજનો પ્રથમથીજ વિચાર હતો. પંડિતોની સંમતિ મળતાંજ મહારાજે ગઢ ઉપરના મહાલયની ભીંતો વિવિધ પ્રકારના રંગ વડે રંગાવી તે પર સુંદર આકર્ષક ચિત્રો કઢાવી મહાલયને પરમ રમણીય બનાવ્યું. જે સભાગૃહમાં સિંહાસન સ્થાપવાનું હતું, ત્યાંની છત ઉપર વસ્ત્રના ચંદરવા, પડદા વગેરે બંધાવી તેને અતિ મનોહર બનાવ્યું. જે સ્થળે સિંહાસન ગોઠવવાનું હતું, તે સ્થળે સોનાનાં પતરાં મઢેલા ચાર સ્થંભ રોપી તે પર અમૂલ્ય જરીકસબનો ચંદરવો બંધાવ્યો. ચંદરવાની કિનાર પર મુક્તાફળના ઝૂમખાંવાળાં તોરણો લટકાવ્યાં. ગઢ ઉપરનાં ઇતર સ્થાનો તથા મકાનો રંગાવી સુશોભિત કરાવ્યાં હતાં. રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે આવનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને માંડલિક રાજાઓને ઊતરવા માટે સગવડવાળી જગ્યાઓ રાખી ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી હતી. ભોજનપંક્તિ બેસાડવા માટે અને સભાઓ ભરવા માટે જુદે જુદે સ્થળે વિસ્તીર્ણ મંડપો ઊભા કર્યા હતા. સ્વરાજ્યના ગુણીજનો ગવૈયા, બજવૈયા અને રામજણીઓ વગેરેને બોલાવી પરોણાઓને ગમત-આનંદ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણભોજન માટે એકજ સ્થળે પાંચહજાર બ્રાહ્મણની પંક્તિ બેસે એવાં પાંચ-

* સભાગૃહ સિવાય મહાલયમાં વિવેકસભા (જ્યાં પંડિતોની સભા ભરાતી), ન્યાયસભા (જ્યાં પ્રજાની ફરિયાદોનો ન્યાય થતો), પ્રગટસભા (જ્યાં ગરીબગરબાંની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી), પ્રબોધસભા (જ્યાં પુરાણની કથા અને કીર્તન થતાં), રત્નાગરસભા (જ્યાં અલંકાર, વસ્ત્ર વગેરેની કિંમત અંકાતી), નીતિસભા (જ્યાં પરદેશીઓનો આદરસત્કાર અને મુલાકાત થતી), વગેરે જુદાં જુદાં સભાગૃહો બંધાવ્યા હતાં; તેમજ તેમાં અંતર્ગૃહ, દેવાલય, ભોજનગૃહ આદિ સ્થાનો બનાવ્યાં હતાં. (શિ. દિ.)

દશ સ્થળો નિર્માણ કર્યાં હતાં. એ પ્રત્યેક સ્થળે ભોજન તૈયાર કરવા માટે કેળવાયલા પાકશાસ્ત્રીઓ, પીરસનાર અને પત્રાવળી કરી લેનાર મનુષ્યો નીમી સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ તૈયારી રાખી હતી. નિત્ય જેટલા બ્રાહ્મણો આવે તેમને માટે નિત્ય નૂતન પકવાન તૈયાર કરવાની પાકશાસ્ત્રીઓને સૂચના અપાઇ હતી. આપ્ત, દૈહિક અને સેવકજનો માટે રહેવાનાં મકાનની સગવડ થાય અને તેમને [illegible] પણ વસ્તુની ઊણપ ન પડે, એવી પોતાનાં મનુષ્યોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. તેમને જમવા બેસવા માટે પણ મોટા મોટા મંડપ બંધાવી તૈયાર કર્યા હતા.

એ પ્રમાણે કિલ્લા ઉપર અને કિલ્લા નીચેની માચી [illegible] સ્થળે સ્થળે મંડપ, તંબૂ અને રાવટીઓ બાંધવામાં આવી હતી. [illegible] ભમાં આવનાર નાનાંમોટાં સર્વ મનુષ્યોને કોઈ પણ [illegible] ન્યૂનતા પડે નહિ, માટે ધાન્ય વગેરેના ઊંચા પર્વત જેવા [illegible] ભરાવી તે ઉપર દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા અને સર્વ અધિકારી પર દેખરેખ રાખવા એક [illegible] હતો. પ્રત્યેક પદાર્થો જુદા જુદા અધિકારીના તાબામાં સોંપી [illegible] અને તેમના હાથ નીચે કારકુનો તથા નોકરો નીમ્યા હતા. જે [illegible] ની જરૂર પડે તે તત્કાળ પૂરી પાડવાનો અને કોઈ પણ [illegible] કોઈને ઊણપ પડે નહિ, તેમજ કોઇને કદી પણ નકાર કહેવો નહિ એવો મહારાજે સખ્ત હુકમ કર્યો હતો. સમારંભમાં [illegible] સર્વ દરજ્જાના મનુષ્યોની તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે બરદાસ્ત [illegible] કે કેમ, તેની દેખરેખ રાખવા અધિકારીઓ નીમ્યા હતા. [illegible] સર્વ નોકરોને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે, નાનાને [illegible] ઓનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામાં યત્કિંચિત પણ [illegible] નહિ. આ કાર્ય ઉપર પ્રમાણિક અને સ્વામીભક્ત [illegible] નીમી સમારંભના પહેલા દિવસથી છેલ્લા દિવસ સુધી [illegible] નિત્ય પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળપર્યંત પ્રત્યેક [illegible] [illegible]

[illegible]

પરોણાઓ માટે યથારિયત સગવડ કર્યા પછી જ્યેષ્ઠશુક્લા ચતુર્થીને દિવસે મહારાજને પ્રથમ ઉપવીતસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પંડિતોએ એ વિધિ બે દિવસમાં પરિપૂર્ણ કરી. એ દિવસે એક લક્ષ બ્રાહ્મણ-ભોજન કરાવવામાં આવ્યું અને સર્વને એકએક રૂપિયો દક્ષિણા આપવામાં આવી. પંડિત, વૈદિક અને ઇતર શિષ્ટ બ્રાહ્મણોનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. એકલા ગાગાભટ્ટનેજ તે દિવસે સાતહજાર હોન મળ્યા હતા અને બીજા બ્રાહ્મણોને ૧૭૦૦૦ હોન મળ્યા. છઠ્ઠે દિવસે પ્રથમ પટબંધનવિધિ કરીને પુણ્યાહવાચનપૂર્વક યજ્ઞનો આરંભ થયો. ગણ-પતિશાંતિ, નક્ષત્રશાંતિ અને ગ્રહશાંતિ આદિ કર્માંતર કરાવ્યા પછી રાજ્યાભિષેકને લગતી સર્વ શાસ્ત્રવિધિ કરવામાં આવી. ઋત્વિજ અને યજમાન (મહારાજ) એટલા દિવસ પર્યંત દૂધ, ફળ આદિનો આહાર કરી વ્રતસ્થ રહ્યા હતા. એ ક્રિયા કરતાં ૭ સાત દિવસ વીત્યા હતા. એટલા દિવસ સુધી નિત્ય પચાસ હજાર બ્રાહ્મણભોજન થતું હતું. સમારંભમાં આવેલા પરોણાઓને નિત્ય નૂતન પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન-ભોજન મળતાં હતાં. તેમને આનંદ આપવા માટે સ્થળે સ્થળે ગાયનવાદન થતાં હતાં; નાના પ્રકારનાં માંગલિક વાદ્યો વાગતાં હોવાથી સમસ્ત ગઢ જાણે ગાજી રહ્યો હતો.

અંતે ત્રયોદશીનો મંગલમય દિવસ આવી પહોંચ્યો. ઇષ્ટમિત્રો-ના અને સ્વામીનિષ્ઠ સેવકજનોના અંતઃકરણમાં આનંદની લહેરો ઊછળવા લાગી. સર્વને અભિષેકનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી. મહારાજે અષ્ટ પ્રધાનોની યોજના કરી, એક પત્રલેખક અને એક હિસાબલેખક એવા બે લેખકો નીમ્યા. દ્વાદશકોષ (બાર મહાલ), અષ્ટાદશ શાળા (અઢાર કારખાનાં), ઇત્યાદિ ઉપર અધિકારી, દેશાધિકારી, નગરાધિકારી એવી પૃથક્ પૃથક્ નિમણુંક કરી, એ સર્વને મંગલસ્નાન કરવાનું કહી મહારાજે સ્વતઃ મંગલસ્નાન કર્યું. તેમણે વિધિપૂર્વક મૃત્તિકાસ્નાન, પંચગવ્યસ્નાન, ગંગાઆદિ પુણ્ય-તીર્થોદકસ્નાન અને પંચામૃતસ્નાન કર્યું. સર્વેએ શ્વેત વસ્ત્રો, ગંધ, પુષ્પ અને અલંકાર ધારણ કર્યા. ક્ષીરવૃક્ષનું સવા હાથ ઊંચું અને સવા હાથ પહોળું આસન બનાવી તેને સુવર્ણથી મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. મહારાજે તે આસન પર આરોહણ કર્યું. મહારાજ અને પટ્ટરાણીના છેડા બાંધ્યા હતા. તેઓ એકબીજાની પાસે પાસે બેઠાં. શંભાજી પણ તેમની સામે બેઠા. મહારાજની પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય પ્રધાન મોરો પંત પિંગળે હાથમાં ઘી ભરેલો સુવર્ણકળશ લઇને, દક્ષિણમાં સેનાપતિ હંબીરરાવ મોહિતે દૂધ ભરેલો રૌપ્યકળશ લઇને, પશ્ચિમમાં અમાત્ય રામચંદ્ર નીલ-કંઠ પંડિત* દહીં ભરેલો તામ્રકળશ લઇને અને ઉત્તરમાં છંદોગામાત્ય પ્રધાન રઘુનાથ પંડિતરાવ મધ ભરેલો સુવર્ણકળશ લઇને ઊભા હતા,

* સભાસદ એનું નામ નારો નીલકંઠ લખે છે.

એમની પાસે માટીના કુંભમાં સમુદ્રનું અને મહા નદીઓનું જળ ભરી રાખ્યું હતું. ઉપદિશાની જગ્યાએ અગ્નિ ખૂણામાં સર્ન અણ્ણાજી દત્તો પંડિત છત્ર લઇને, નૈઋત્ય ખૂણામાં સામંત ... દંન પંડિત હનમંતેર વીંઝણો લઇને, વાયવ્ય ખૂણામાં મંત્રી દત્તાજી પંડિત ચામર લઇને અને ઇશાન ખૂણામાં ન્યાયાધીશ ... પંડિત બીજું ચામર લઇને ઊભા હતા. સામે જમણી તરફ ... લેખક બાળાજી આવજી અને ડાબી તરફ હિસાબલેખક ચિમ... આવજી હાથમાં લેખનપાત્ર લઇને ઊભા હતા. મહારાજની ... પાસ સર્વ કોશાધ્યક્ષ અને શાળાધ્યક્ષ અધિકારીઓ ઊભા ... સુહૃજ્જનો અને માંડલિક રાજાઓ મહારાજની આસપાસ ... હતા. સર્વ મનુષ્યો યોગ્યતા પ્રમાણે ઊભા રહ્યા પછી અભિષેક આરંભ કરવામાં આવ્યો. સો છિદ્રવાળા સુવર્ણપાત્રમાં જળ ... તે વડે અને પ્રધાનો કળશો લઇ ઊભા હતા તેમાંના દ્રવ્યોથી, ... રાજને યથાશાસ્ત્ર મંત્રોચ્ચારપૂર્વક અભિષેક કર્યો. એ સમયે ... મધુર વાજિંત્રોનાં, રામજણીઓનાં અને ગવૈયાઓ વગેરેનાં મંગલ ... નૃત્યગાનની પ્રચંડ ગર્જના થઇ રહી. એ વિધિ પરિપૂર્ણ ... પછી મહારાજને પુનઃ મંગલસ્નાન કરાવી સૌભાગ્યવતી ... તેમની આરતી ઉતારી. કાંસાના વાસણમાં ઘી ભરીને તેમાં ... દર્પણમાં મહારાજે પોતાનું મુખ જોયું. એ સમયે બ્રાહ્મણોને ... આપવામાં આવી. ત્યાર પછી મહારાજ શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ ... સિંહાસન પર બેસવાના શુભ મુહૂર્તની વાટ જોવા લાગ્યા.

મહારાજે શાસ્ત્રોક્તવિધિ પ્રમાણે સિંહાસન તૈયાર કરાવ્યું ... પ્રથમ ક્ષીરવટ અને ઔદુંબર નામક વૃક્ષોના લાકડાંની વેદી ... તેને સુવર્ણના પતરાથી મઢાવી સર્વત્ર રત્નો જડાવ્યાં હતાં. સિંહા... સન ઉપર ચારે બાજુએ બાઘ, બિલાડી, તરસ, સિંહ અને ... ચિત્રો કોતરાવ્યાં હતાં. સિંહાસનની આસપાસ સોનાના ... હતા, તે પ્રત્યેક ઉપર સોનાનો એકએક સિંહ બેસાડ્યો ... તેના પર ચિત્રવિચિત્ર વૃક્ષ, ફળ, પુષ્પ, વેલ, પક્ષી, મત્સ્ય, ... આદિ જળચર પ્રાણીઓના તેમજ કન્યાઓ હાથમાં ... ...લ્ય કરતી હોય, એવાં ચિત્રો કોતરાવ્યાં હતાં. ...

૧ એ મહાનદીઓનાં નામ કૃષ્ણા, ગોદાવરી, [illegible]

[illegible]

તૈયાર કરાવેલા મહારાજના સિંહાસન ઉપર પ્રથમ મૃગચર્મ બિછાવી તે પર થોડુંક સુવર્ણદ્રવ્ય પાથર્યું હતું. તેના પર વ્યાઘ્રચર્મ બિછાવી રૂની નરમ ગાદી બનાવી હતી. ગાદી પર મખમલ જડ્યું હતું. ગાદી-તકિયા પર જરીકસબ ભરેલાં આચ્છાદન પાથર્યાં હતાં. સિંહાસનની પાછળ છત્ર બનાવ્યું હતું, તે જવાહિર જડેલું અને મોતીની ઝાલરોવાળું હતું. તે ઉપર મંડપ બનાવી તેને સુવર્ણમય વસ્ત્રનો ચંદરવો બાંધ્યો હતો. ચંદરવાની આસપાસ મોતીની કલગીઓનું તોરણ વીંટાળ્યું હતું. સિંહાસનની ઉત્તમ રચના કર્યા પછી ઉત્તમલક્ષણા ઘોડા અને હાથીને સુવર્ણાદિના સુંદર શૃંગાર વડે સુશોભિત કરી સભામંડપ સમક્ષ ઊભા કર્યા હતા. સિંહાસન પર આરોહણ કરવાનું શુભ મુહૂર્ત આવી પહોંચ્યું, તે સમયે શ્રીવિષ્ણુની સુવર્ણમય પ્રતિમા તૈયાર કરાવી હતી, તેનું મહારાજે ષોડશોપચાર પૂજન કર્યું અને તે પ્રતિમા પોતાના જમણા હાથમાં ધારણ કરી, મુહૂર્તઘટિકા સંપૂર્ણ થતાંજ મહારાજે સર્વ બ્રાહ્મણવૃંદને નમસ્કાર કરી, વેદમંત્રોચ્ચાર-પૂર્વક તેમના આશીર્વાદ લીધા. પછી માતુશ્રી જીજાબાઈને નમસ્કાર કરી, તેમનો પ્રેમપુરઃસર આશીર્વાદ લીધો અને વિષ્ણુભગવાનની મૂર્તિ હાથમાં લઈનેજ તેઓ સિંહાસન આગળ ગયા. મહારાજે પ્રથમ સિંહાસનના જમણા સ્થાન આગળ જઈ, જમણે પગે ઘૂંટણિયે પડી સિંહાસનને નમસ્કાર કર્યો. ત્યાર પછી સિંહાસનને પગસ્પર્શ નહિ કરતાં પૂર્વાભિમુખ રાખી મહારાજ સિંહાસન પર બેઠા. એ સમયે સિંહાસનના અષ્ટસ્તંભ પાસે અષ્ટપ્રધાન ઊભા રહ્યા. પ્રથમ જમણી બાજુએ ધર્માધ્યક્ષ પંડિતરાવ, ડાબી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન (પેશ્વા), તેની પાછળ જમણી બાજુએ સેનાપતિ (સરનૌબત), ડાબી બાજુએ અમાત્ય (મજમુદાર), તેની પાછળ જમણી બાજુએ સામંત (ડબીર), ડાબી બાજુએ સચિવ (સુરનીસ), તેની પાછળ જમણી બાજુએ મંત્રી (વાકનીસ) અને ડાબી બાજુએ ન્યાયાધીશ ઊભા હતા. યુવરાજ શંભાજી, મહોપાધ્યાય ગાગાભટ્ટ અને મુખ્ય પ્રધાન મોરો ત્ર્યંબક પિંગળે એ લોકો સિંહાસનની પાસે ઉચ્ચ આસન પર બેઠા અને બીજા દરબારના લોકો તથા આમંત્રિત મહાજન પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નક્કી કરી આપેલા સ્થાન પર ઊભા રહ્યા. મહારાજ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા તેજ ક્ષણે નૌબત, ચોઘડિયાં વગેરે સર્વ મંગલવાદ્યોની ગર્જના થઇ રહી. નૃત્ય, ગાયન આદિ શરૂ થયાં, સર્વ પ્રેક્ષકોએ એકીવખતે જયઘોષ કર્યો. એ નાદથી સર્વ દિશાઓ કંપાયમાન થઇ. સર્વ બ્રાહ્મણવૃંદે દીર્ઘસ્વરે આશીર્વચનો ઉચ્ચાર્યાં. મહોપાધ્યાય ગાગાભટ્ટે આગળ આવીને સોનામોતીની ઝાલરવાળું છત્ર પોતાને હાથે ઊંચકીને મહારાજના માથા પર ધર્યું અને દીર્ઘસ્વરે કહ્યું કે, " ચિર છત્રપતિ સદા વિજયી થાઓ. " સલામતી માટે તોપો

ફૂટી. સ્વરાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લેદારોને સૂચના કરવામાં આવી હતી કે એક કિલ્લા પર તોપ ફૂટવાનો અવાજ સાંભળતાંજ બીજા [illegible] ફોડવાનું શરૂ કરવું. તેથી રાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લા પરથી [illegible] ગર્જના થઈ રહી.

સિંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યા પછી મહારાજે પોતાનાં [illegible] વસ્ત્રો બદલી લાલ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. શરીર ઉપર સુવર્ણનાં [illegible] મોતીની માળાઓ, હીરાના હાર, શિરપેચ, તુરો, પાયજામો, [illegible] વગેરે અલંકારો પહેર્યાં. ધનુષ્યબાણ અને તલવારનું મંત્રવિધિથી પૂજન કરી તે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં. એ સમયે પ્રજાજનોએ [illegible] પર સોનારૂપાનાં પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. સોળ સૌભાગ્યવતી [illegible] નાઓએ મહારાજની આરતી ઉતારી. તેઓને મહારાજે [illegible] આપ્યાં. સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી જે જે મંત્રવિધિ [illegible] હતી, તે તે સંપૂર્ણ કરી મહારાજે બ્રાહ્મણોનો [illegible] ઋત્વિજ, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી મહારાજે તેમને [illegible] દક્ષિણા આપી. આ સમયે ગાગાભટ્ટને દક્ષિણામાં એક લાખ [illegible] અને ભારે કિંમતનાં વસ્ત્રાભૂષણો અર્પણ કરી તેમનું સન્માન [illegible] સર્વ ઋત્વિજોને દક્ષિણામાં પાંચપાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા. [illegible] હિતને ચોવીસહજાર રૂપિયા આપ્યા. બીજા વિદ્વાન [illegible] દક્ષિણામા તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે હજાર, પાંચસો, [illegible] આપ્યા. બાકીના તમામ બ્રાહ્મણોને પચીસપચીસ રૂપિયા [illegible] એ સિવાય ગોસાંઈ, સાધુ, ગરીબગરબા, ભિખારી વગેરેને [illegible] ચારચાર અને બબ્બે રૂપિયા વહેંચ્યા. [illegible] અને ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોને ગામ અને વતનોના [illegible] એ સમયે મહારાજે પોતાની સુવર્ણતુલા કરી તેમાં [illegible] થયા હતા તે બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા *

એ પછી આઠ પ્રધાન, સુબેદાર, દરબાર, [illegible] ખાનદાર અને ઇતર અધિકારીઓને મહારાજે તેમના [illegible] વસ્ત્રો આપ્યા. મુખ્ય પ્રધાન અને [illegible] પોશાક, પાયજામા, શિરપેચ, મોતીની તુરો [illegible] [illegible], કડાં, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]

* [illegible]

ખિતાબ આપ્યા. અમાત્યને જરીકસબભરેલો પોશાક, ઢાલતલવાર, સોનાનાં કડાં, કંઠી, તુરા, શિરપેચ, કટાર, રૂપાની કલમદાની, ચામર, હાથી અને ઘોડા આપ્યા. એજ પ્રમાણે સચિવ, સામંત, મંત્રી, પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશને મહારાજે વસ્ત્રાલંકારો અર્પણ કર્યા. અર્પણ કરેલાં વસ્ત્રાલંકાર આદિ સન્માનપૂર્વક ગ્રહણ કરી અષ્ટપ્રધાનોએ મહારાજને નજરાણું ભેટ કર્યું. મહારાજે પ્રત્યેક પ્રધાનને એકલક્ષ હોન બક્ષિસ આપ્યા; બાળાજી આવજીને ચિટનીસનાં વસ્ત્રો આપ્યાં. તેને મંદિલ, જરીકસબી દુપટ્ટો, પાયજામો, ઇજાર, મોતીની કંઠી, શિરપેચ, સોનાનાં કડાં, રૂપાની કલમદાની, ચામર અને ઘોડા બક્ષિસ આપ્યા. તેજ પ્રમાણે ચિમણાજી આવજીને તેના હોદ્દાનો પોશાક આપ્યો. તેમણે મહારાજને નજરાણું કરી મુજરો કર્યો. અષ્ટપ્રધાનોના હાથ નીચે અધિકારીઓ નીમ્યા. તેમને પણ અધિકાર પ્રમાણે વસ્ત્રો આપ્યાં. શંકરાજી નીલકંઠ મહાગાંવકરને રાજાજ્ઞાપદ આપ્યું. શામજી નાયક પુંડેને લશ્કરની બક્ષિગીરીનાં વસ્ત્રો તથા ઢાલતલવાર અને એક કલમદાની આપી. મુખ્ય સૂબેદાર, મહાલદાર, કારખાનાદાર, લશ્કરના સરદાર અને માનકરીઓને મહારાજે તેમની પદવીનાં વસ્ત્રો આપ્યાં.

સર્વ અધિકારીઓને વસ્ત્ર આદિ અર્પણ કરીને અને તેમનાં નજરાણાં સ્વીકારીને મહારાજ સુવર્ણ અને જવાહિરના સામાન સહિત તૈયાર રાખેલા એક સુલક્ષણા અશ્વ ઉપર સવાર થઈ રાજમહાલયના આંગણામાં આવ્યા અને ત્યાંથી ઘોડે વેગળે સુવર્ણની અંબાડી, મોતીના અલંકાર તથા સુવર્ણની ઘૂઘરીઓ જડેલાં જરીકસબનાં વસ્ત્રો વડે સજ્જ કરેલા ગજરાજ ઉપર આરૂઢ થયા. એક હાથમાં મોરપીંછનું ચામર અને એક હાથમાં અંકુશ લઈ સેનાપતિ હાથીના માથા પર બેઠો. મહારાજની પીઠ પાછળ મુખ્ય પ્રધાન મોરપીંછ-ચામર લઈને બેઠો. નાનામોટા પ્રધાન અને મુતાલિક બીજા હાથી પર આરૂઢ થયા. મહારાજની પાછલી હારમાં ચાલનાર કેટલાક સરદારો હાથી ઉપર અને કેટલાક ઘોડા ઉપર બેઠા. મહારાજની સવારી દેવદર્શન કરવા ચાલી. સવારીની રચના જોવા જેવી હતી. સૌથી આગળ જરીપટકાનાં અને ભગવાં નિશાન ધારણ કરેલા બે હાથી ચાલતા હતા. તેની પાછળ પ્રધાન અને સેનાપતિનો જરીપટકાનાં નિશાન સાથેનો હાથી અને સર્વ લશ્કર નિશાન સહિત ચાલતું હતું. એ નિશાન સાથે હજૂર પાયગાના અને કરોલી સૈન્યના અમલદારો ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી, સોનાચાંદીના સામાનથી પોતાના ઘોડા શણગારી હાથમાં બંદૂકો લઈ પોતપોતાના લશ્કરની ટુકડીને મોખરે ચાલતા હતા. તેઓની પાછળ ગાડામાં તોપો અને તેની પાછળ ઘોડાગાડીઓ ચાલતી હતી. તેની પાછળ કોઈ ઘોડેસવાર થઈને અને કોઈ હાથીની

અંબાડીમાં બેસીને શૂરવીર યોદ્ધા ચાલતા હતા. તેની પાછળ [illegible] લવારથી પટ્ટા રમનાર, સાંગબરછીવાળા, બાણ મારનાર, [illegible] કરનાર અને બીજા પાયદળ સિપાઇઓ ચાલતા હતા. તેની પાછળ તલવારધારી અને બંદૂકધારી ઘોડેસવાર લશ્કર અને તેઓની પાછળ ઢોલ, નગારાં, રણશિંગાં વગેરે રણવાદ્યો વગાડનારાં મનુષ્યો [illegible] હતાં. તેમની પાછળ પચાસ હાથી ઉપર કોટવાળ, એમો [illegible] સવાર અને ઊંટસવાર ચાલતા હતા. તેમની પાછળ પચાસ [illegible] ઘોડેસવાર, તેમની પાછળ તુરાઈ અને શરણાઇ વગાડનાર, [illegible] ઉપર નગારાં, શરણાઇ અને તુરાઇ વગાડનાર વગેરે [illegible] વગાડતાં ચાલતા હતા. તેમની પાછળ વહીવંચા, ભાટ અને [illegible] જનો મહારાજના અપૂર્વ પ્રતાપનું વર્ણન કરતા ચાલતા હતા. [illegible] પાછળ નિશાન, ભાલા અને ધારવાળી ફરસી ધારણ કરેલા [illegible] ચોપદાર અને લાકડી ધારણ કરેલા સિપાઇઓ ચાલતા હતા. [illegible] પાછળના હાથીઓ પર શૂરવીર મલ્લ અને તેમની પાછળ [illegible] મહારાજનો હાથી ચાલતો હતો. માવળા સરદારો કિંમતી વસ્ત્રો [illegible] ધારણ કરી મહારાજની આસપાસ ચાલતા હતા. તેમની [illegible] પ્રધાન મુત્સદ્દી તથા ઇતર મોટા મોટા અધિકારીઓના [illegible] હતા. એ સર્વની પાછળ કેટલુક લશ્કર ચાલતું હતું. આ [illegible] મહારાજની સવારી અતિશય ઠાઠમાઠથી દેવદર્શને ગઈ.

સર્વ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શણગારવામા આવ્યા હતા. [illegible] સ્થળે સ્થળે મંડપો બાંધી રંગોળી પૂરવામાં આવી હતી. [illegible] રંગાવી સુશોભિત કર્યાં હતાં. સર્વ સ્થળે ધ્વજ, પતાકા અને [illegible] બાંધ્યા હતાં. સર્વ નગરદેવતાની યથાયોગ્ય પૂજા કરાવી તેમને [illegible] ધરાવ્યાં હતા. મહારાજની સવારી ધીમે ધીમે દેવદર્શન કરી, [illegible] વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કરી અને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા [illegible] કરી પાછી ફરી. પાછા ફરતી વખતે સૌભાગ્યવતી [illegible] ગજની મગળ આરતી ઉતારી અને તેમના [illegible] પુષ્પ અને દુર્વાદળની [illegible] [illegible] આગમન [illegible] મહારાજ [illegible] [illegible] પધરાવ્યા અને ત્યાંથી [illegible] [illegible]

જરાણાં અને મુજરા લઇ તેઓને પાન, ગુલાબ, અત્તર વગેરે આપી સ્વગૃહે જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મણભોજન રાવ્યું. મહારાજે સર્વ સુહૃદ્જનો અને ઇષ્ટમિત્રસહિત ભોજન કર્યું. માંડલિક રાજાઓ અને આપ્તજનોનું અતિ સન્માન કરી, તેઓને વસ્ત્રાલંકાર આપી સંતુષ્ટ કર્યા. ગુણીજનો આવ્યા હતા તેમને વિદાયગીરીમાં મોટી બક્ષિસો આપીને સંતુષ્ટ કર્યા. રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ મોટા ઠાઠમાઠથી નિર્વિઘ્નપણે પરિપૂર્ણ થયો. સમારંભમાં આવેલાં સર્વ મનુષ્યો સંતોષ પામી મહારાજની ઐશ્વર્યસંપત્તિની અને ઔદાર્યની સ્તુતિ કરતાં સ્વસ્થાને ગયાં. કહેવામાં આવે છે કે, એ સમારંભ વખતે એક કરોડ બેંતાળીસ લાખ હોન ખર્ચાયા હતા.

મહારાજે ક્ષત્રિયકુલાવતંસ શ્રી રાજા શિવછત્રપતિનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેઓ કાગળપત્રમાં નવો શક લખવા લાગ્યા અને સ્વરાજ્યમાં એ શક પ્રવર્તાવવાની તેઓએ સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી. શકે ૧૫૯૬ની જ્યેષ્ઠશુક્લા ત્રયોદશીને દિવસે મહારાજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો; અંગ્રેજી તારીખ ૬ઠ્ઠી જૂન ઇ. સ. ૧૬૭૪. મહારાજે અતિ બાલ્યાવસ્થાથી પોતાના અંતઃકરણમાં અત્યંત સ્તુત્ય ઉદ્દેશ ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે અવ્યાહત પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેમનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થયો. સ્વરાજ્ય સ્થાપી સશાસ્ત્ર સિંહાસનારોહણ કરી મહારાજે નૂતન શક પ્રવર્તાવ્યો.

મહારાજનો અભિષેકસમારંભ અતિશય ઠાઠમાઠથી થયાના સમાચાર યવન બાદશાહે સાંભળ્યા, તે સમયે તેમને કેટલી દિલગીરી થઈ હશે એ કહેવાની અગત્ય નથી. અત્યાર સુધી બાદશાહ એવુંજ જાણતા હતા કે, ગમે તેમ પણ શિવાજી મહારાજને એક જબરજસ્ત લૂંટારા કિંવા બળવાખોરજ કહી શકાશે. તેઓ આપણા જેવા રાજપદાધિકારી બાદશાહ નથી; તેથી તેમના પર ભાવી પ્રજાજનોનાં હૃદયમાં વાસ્તવિક પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ તેમની ચળવળ બંધ પાડવાથી તેઓ હતા ન હતા થઇ જશે અને પૃથ્વીના હૃદયપટ ઉપરથી તેમનું નામ ભુસાઇ જશે; એટલુંજ નહિ પણ પછી તેમને કોઇ યાદ સુધ્ધાં કરશે નહિ; પરંતુ બાદશાહ પોતાની ગણતરીમાં ભૂલ્યા ' જે મહા વીર્યશાળી પુરુષે પ્રથમથીજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો, તે વીરપુરુષ માત્ર યવનોના પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કરીને સ્વસ્થ થાય અને સશાસ્ત્ર રાજ્યાભિષેકવિધિ કરીને એ દ્વારા સર્વ પ્રજાના હૃદયમાં સ્વતઃસબંધી વાસ્તવિક પૂજ્યત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા જેવું મહત્વનું કાર્ય કર્યા વગર રહે, એ ત્રણ કાળમા બને તેમ નહોતું. મહારાજના વિચારને મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રની અડચણ બતાવી, છતા તેઓ કિંચિત્ પણ નિરુત્સાહ કે નિરાશ નહિ થતા તેમણે કાશી અને પૈઠણના મહાન પંડિતોની સ-

હાયતા વડે રાજ્યાભિષેકનો વિધિ યથાયોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો.

મહારાજ ક્ષત્રિયકુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તે સંબંધી ... કહીએ તો તે સમયના કોઇ પણ બ્રાહ્મણને અથવા પંડિતોને સંદ... નહોતો; પરંતુ મહારાજે ક્ષત્રિય સંસ્કારનો લોપ કર્યાથી, તેમને ... ઠરાવવાનો કેટલાકનો પ્રયત્ન હતો. એવા ઇર્ષ્યાખોર પંડિતોનાં ... કરવા માટે મહારાજને ગાગાભટ્ટ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોની ... લેવી પડી હતી. ગમે તેમ હો; પરંતુ એક સાચા ક્ષત્રિયને ... એવાં ઉત્તમ પ્રકારનાં મહાપરાક્રમો કરી જે મહાપુરુષે મહારાષ્ટ્રને યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરી, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય... ભવ બતાવ્યો, તે પુરુષનું ક્ષત્રિયત્વ તે સમયના સર્વ બુદ્ધિમાન ... કૃતજ્ઞ પુરુષો અમાન્ય કરે તેમ નહોતું. સંપાદન કરેલું ... ચિરકાળપર્યંત ટકાવી રાખવા અને હિંદુબાદશાહીનો ... નાખવા માટે, સાંપ્રતનો રાજ્યાભિષેક જેવો મહાન ઉપાય ... મહારાજે અતિશય દીર્ઘદૃષ્ટિ દર્શાવી હતી, એમાં કંઇ ... નથી. એ સમય પછી સર્વ રજપૂત રાજા, અંગ્રેજ, ... ફિરંગી વગેરે પરદેશી* મનુષ્યો શિવાજી મહારાજને ... આપતા હતા, એ સુવિદિતજ છે; પરતુ આદિલશાહ અને ... બાદશાહ પણ મહારાજને પોતાના જેટલુંજ માન આપ... અત્યાર પહેલાં સર્વ રાજાઓને મહારાજની અતિશય ... હતી, પરંતુ હવે તેઓનાં અંતઃકરણમાં બીક સાથે માનવૃત્તિ ...

રાજ્યારોહણનિમિત્તે મહારાજના રાજ્યમાં સર્વ[illegible] થઇ રહ્યો હતો. તે સમયે એક અત્યંત ખેદજનક બ[illegible] હતો. એ સમયે માતુશ્રી જીજાબાઇનું અવસાન [illegible] અને પ્રજાજનો અત્યંત શોકનિમગ્ન થયા હતા. [illegible] અત્યંત પ્રેમાળ માતાના વિરહથી, ઉપરથી [illegible] હતથી મહારાજે પ્રચંડ ઉદ્યોગ [illegible] કર્યો, તથ જેમને પોતાનો પુત્ર [illegible]

[illegible]

[illegible]

નહિ. રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ સંપૂર્ણ થતાંજ દસબાર દિવસે માતુશ્રીને એકાએક કંઇ વ્યાધિ થયો અને તેમાંજ તેમનું અવસાન થયું. સાંપ્રતના જેવા અતિ આનંદોત્સવ પ્રસંગે અકસ્માત્ માતુશ્રીનો વિયોગ થવાથી મહારાજના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થયું. પોતાની ઐશ્વર્યવૃદ્ધિ જોઇ જેને વાસ્તવિક સંતોષ અને ઉત્સાહ થતો તેજ અત્યંત પ્રિયજનની પોતાનો ત્યાગ કરી ગયેલાં હોવાથી મહારાજને સર્વ ઐશ્વર્ય શૂન્યવત્ જણાવા લાગ્યું. મહારાજ કેવા નિઃસીમ માતૃભક્ત હતા, તે એ સમયે સર્વ મનુષ્યોએ ઉત્તમ પ્રકારે જાણ્યું. લાખો રૂપિયા ખરચી મહારાજે માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી અને વર્ષાઋતુના ચાર મહિના રાયગઢ ઉપર નિવાસ કરી માતૃશોક પાળ્યો.* મહારાજ એટલા દિવસ સિંહાસન ઉપર બેઠા નહિ. આશ્વિન શુક્લા પંચમીને દિવસે શુભ મુહૂર્ત જોઇ પુનઃ સભા ભરી સિંહાસન ઉપર બેઠા. ત્યાર પછી અષ્ટપ્રધાન તથા મોટું લશ્કર લઇ પ્રતાપગઢ ઉપર દેવીનાં દર્શન કરવા ગયા, ત્યાંથી રામદાસસ્વામીનાં દર્શન કરવા ગયા અને ત્યાર પછી શિખર પરના મહાદેવ તથા જેજુરીના ખંડોબાનાં દર્શન કરી મહારાજ પુનઃ રાયગઢ ઉપર આવ્યા.

* જીજાબાઇએ ઇ. સ. ૧૬૭૪ તા૦ ૧૮મી જૂનને દિવસે સ્વર્ગવાસ કર્યો. પાચ લાખ હોનની તેમની ખાનગી મિલકત હતી તે સર્વ તેમણે મહારાજને સ્વાધીન કરી.

प्रकरण २४ मुं–राज्यव्यवस्था

રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરીને મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપનની પૂર્ણતા કરી. સુદૃઢ પાયા પર હિંદુબાદશાહીની ઇમારત રચી અને સતત ત્રીસ વર્ષપર્યંત કરેલા અવિશ્રાંત પરિશ્રમનું તેમણે સાર્થક કર્યું. એ બાદશાહીને સુવ્યવસ્થિત અને ચિરાયુ કરવા માટે તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિયમો રચ્યા હતા, તેનું ઉપલબ્ધ વર્ણન પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં લખ્યા પછી, સિંહાસન ઉપર બેઠા પછીના ચરિત્રનું વર્ણન લખવું અમને ઇષ્ટ જણાય છે. એ રાજ્યવ્યવસ્થા તેમણે રાજ્યારોહણવિધિ થયા પછી કરી હતી, એમ કોઈએ સમજવું નથી. મહારાજે સૈન્ય એકઠું કરી, કિલ્લા અને પ્રાંત કબજે કરવા માંડયા, તે વખતથીજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થાનો આરંભ કર્યો હતો.

તે સમયે પ્રચલિત થયેલી હિંદુ અને યવનરાજ્યપદ્ધતિ મહારાજને ત્રુટિત માલમ પડી હતી. એ સિવાય મહારાજે આપણા ... તાંજ આર્યગ્રંથોમાંથી મળી આવતી પ્રાચીન રાજ્યપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું. તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત નવી રાજ્યપદ્ધતિ ... હોવાનું મનન કરી, દેશ, કાળ અને વર્તમાન સ્થિતિ ... અને પ્રજાને અત્યંત સુખપ્રદ થઈ પડે, એવી રાજ્યપદ્ધતિ ... કરી, પ્રસંગને અનુસરતી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપી હતી ... નિપુણ ... જે ઉદ્દેશ અને બુદ્ધિના ... કરી ...

[illegible]

મળે નહિ; એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે, ગમે તેવો બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય તોપણ તેને એકલાને રાજ્યમાં બનતી પ્રત્યેક ઉથલપાથલનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. તેજ પ્રમાણે કોઇ પુરુષ ગમે તેવો નીતિમાન હોય તોપણ તે સર્વ કારભાર નિષ્પક્ષપાતપણે અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે એ પણ સહસા શકય નથી. વળી જુદાં જુદાં ખાતાંની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એક ખાતાથી બીજા ખાતાને કયા પ્રકારની અડચણ થાય છે, તે એક મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા જેવું નથી; તેમજ પ્રજાજનો નારાજ થવાથી રાજ્યની દઢતામાં અંતરાય પડે છે, વગેરે તત્ત્વો મહારાજના લક્ષમાં સંપૂર્ણ રીતે આવતાંજ તેમણે સર્વ રાજ્યસૂત્ર પોતાના સ્વાધીનમાં નહિ રાખતાં રાજકાર્ય ચલાવવાને અષ્ટપ્રધાનની સહાયતા લીધી. તે સમયના કોઇ પણ રાજ્યમાં અષ્ટપ્રધાનમંડળની સંસ્થા નહોતી, તેમજ મહારાજના રાજ્ય પછી કોઇ પણ રાજાએ એ રાજનીતિનું જોઇએ તેવું અવલંબન કર્યું નહિ. સર્વ રાજ્યસૂત્ર પેશ્વાના તાબામાં જતાં તેઓ કેવળ નામધારી રાજા થયા. તે સમયથી ઉપરોક્ત સંસ્થાનો સર્વથા લોપ થયો. સાપ્રત પરદેશી રાજાની સુધરેલી રાજ્યપદ્ધતિમાંથી માત્ર એ પ્રધાનમંડળનું તત્ત્વ જણાઈ આવે છે.

રાજ્યાભિષેક સમયે કયા અષ્ટપ્રધાન હતા તે પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે તેમના કાર્ય સંબંધી થોડું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે.

૧–મુખ્ય પ્રધાન એટલે પેશ્વા. એ પદવી રાજાથી બરોબર ઊતરતી પંક્તિની હતી. તેઓ મુલકી અને લશ્કરી બન્ને ખાતાં પર દેખરેખ રાખતા હતા. રાજ્યની એકંદર વ્યવસ્થા બરોબર ચાલે છે કે નહિ, તેની સંભાળ તેને રાખવાની હતી અને રાજાની ગેરહાજરીમાં સર્વ કાર્યની જવાબદારી તેને માથે હતી. દરેક હુકમો ઉપર રાજાના સહીસિક્કા પછી એનો સહીસિક્કો પણ આવતો હતો.

૨–સેનાપતિ એટલે સરનોબત. સર્વ લશ્કર ઉપર તેમનું આધિપત્ય હોવાથી તેમને લશ્કરી વ્યવસ્થા તપાસવાનો અધિકાર હતો. એવા બે સેનાપતિ રાખવામાં આવતા. એક ઘોડેસવાર લશ્કર ઉપર અને બીજો પાયદળ લશ્કર ઉપર દેખરેખ રાખતો. ઘોડેસવાર લશ્કરના સેનાપતિની પદવી અધિક હોવાથી પાયદળ લશ્કરનો સેનાપતિ તેના હાથ નીચે મદદનીશ ગણાતો; કારણકે પાયદળ લશ્કરના સેનાપતિને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા મળતી નહોતી.

૩–પંત અમાત્ય એટલે મજમુદાર. એ સ્વરાજ્યના સર્વ હિસાબ ઉપર દેખરેખ રાખતો. રાજ્યનાં સર્વ લશ્કરી અને મુલકી ખાતાંનો તથા દિવાનો હિસાબ તેને તપાસવો પડતો હતો. સર્વ પ્રાતનાં

આવકજાવકનાં સરવૈયાં એ અધિકારીની પાસે તપ
હોવાથી સર્વ અધિકારીઓના જમાખર્ચ ઉપર એમ
તેમજ કંઇ ભૂલચૂક કિંવા ગોટાળો થતાંજ તે કાર્ય
આવતું. વધારાના ખર્ચની મંજૂરી કિંવા કોઇ પ્રાંતનો
કરવા હજૂર-હુકમ મેળવવાની જરૂર પડતી, તો તે ક
નની અનુમતિથી કિંવા ભલામણથી થતું; તેથીજ
તાબામાં અધિક કારકુનો રહેતા અને જુદાજુદા પ્રાં
અને કિલ્લાનો હિસાબ તપાસવા માટે જુદાજુદા
ની નિમણુંક કરવામા આવતી.

૪-પંત સચિવ એટલે સુરનીસ. એ અધિકારી ર
ઉપર દેખરેખ રાખતો. રાજ્યના જુદાજુદા પ્રાંતના અ
શ્કરી અમલદાર અને કિલ્લેદાર તરફથી આવતા પત્રો
તરફથી રવાના થતા ખરીતા તપાસી તેનો ભાવાર્થ નો
કામ એ અધિકારીના તાબામાં હતું. કિલ્લેદારોને અપાતા
ઇનામપત્રો, સનદો ઇત્યાદિ લેખોની નોંધ રાખવાનું કામ
કારીની સત્તામા હતું. સર્વ સરકારીખાતાંના દફતરો
નિયમસર રાખવામાં આવે છે કે કેમ, તે એ અધિકારી
પડતું. એ પ્રધાનના હાથ નીચે પુષ્કળ કારકુનો હતા. એ
સિક્કા વગર કોઈ પણ સરકારી કાગળ કિંવા ખરિતો મુ
લશ્કરી અમલદારને રવાના થતો નહિ. પંત અમાત્ય
સચિવ, એ બન્ને અધિકારીઓ પોતાના તરફથી પોતાના
કારકુનોને પ્રત્યેક પ્રાંતના અધિકારીઓના અને કિલ્લેદારો
બની અને દફતરની વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહિ, તે તપા
વર્ષે મોકલતા. હિસાબના [illegible]
[illegible]

[illegible]

૬–સુમંત એટલે ડબીર. એ અધિકારી પરદેશી પ્રાંતો સાથે ચાલતા સર્વ વ્યવહાર ઉપર દેખરેખ રાખતો. અન્ય રાજાઓ તરફથી આવતા ખરીતા અને જાસૂસ તથા તેઓને સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવતા ખરીતા તથા જાસૂસની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ એ અધિકારીને કરવું પડતું.

૭–ન્યાયશાસ્ત્રી કિંવા પંડિતરાવ. એ અધિકારીએ રાજાને પ્રસંગોપાત શાસ્ત્રાર્થ કહેવો પડતો. દેવસ્થાનો અને સત્પુરુષોને આપેલી બક્ષિસ–વર્ષાસનોની વ્યવસ્થા રાખવી પડતી; તેમજ સરકાર તરફથી થતાં ધર્માદા–કાર્યોની અને ધર્મવિધિની વ્યવસ્થા તેને તપાસવી પડતી તથા ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર ન્યાય મળે છે કે કેમ, તેની પણ દેખરેખ રાખવી પડતી.

૮–ન્યાયાધીશ. પ્રત્યેક મુલકી અને દીવાની મુકદ્દમા સંબંધી પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે છે કે કેમ, તે એ અધિકારીએ તપાસવું પડતું. પંચ કિંવા મુલકી અધિકારીઓદ્વારા મળેલો ન્યાય કોઈને યોગ્ય નહિ જણાયાથી, તેઓને હજૂરમાં અપીલ કરવી પડતી અને એ પ્રધાન પુરાવા તપાસીને તેનો ફેંસલો આપતો. જમીનનો હક, ગ્રામાધ્યક્ષનો હક વગેરે બાબતનો નિકાલ આ પ્રધાનની સહીથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હતો.

શિવાજી મહારાજે પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ખાતાંની વ્યવસ્થા જુદાજુદા પ્રધાનોને સોંપી હતી.× તેથી તેઓ પોતપોતાનું કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા. એકાદ ગૂંચવણભરેલો વિષય આવી પડે તો પ્રધાનો તે સંબંધી પ્રથમ મહારાજને એકાંતમાં સર્વ હકીકત નિવેદન કરતા. તે વિષય જે અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યો હોય તેને મહારાજ પોતાની પાસે બોલાવતા. એકાંતમાં તેની સાથે મસલત ચાલ્યા પછી યોગ્ય જણાતા તેજ વિષયની પુનઃ પ્રધાનમંડળ સમક્ષ ચર્ચા થતી. સર્વ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિષય સંબંધી પ્રધાનમંડળમાં ચર્ચા થયા પછી મહારાજ સર્વાનુમતે એક નિશ્ચય ઉપર આવતા. મહારાજે તેમના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી અને તેમની સલાહને યોગ્ય માન આપેલું હોવાથી, પ્રત્યેક પ્રધાન બુદ્ધિપૂર્વક અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા; તેમજ તેઓ સ્વરાજ્યનું અને છત્રપતિ મહારાજનું અંતઃકરણપૂર્વક હિત અને ઉત્કર્ષ ઇચ્છતા.

એ પ્રધાનમંડળમાં પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ પ્રધાનો સિવાય બીજા ૭ પ્રધાનોએ લશ્કરી નોકરીમાં કુશળતા મેળવી

× આ પ્રધાનોનો વાર્ષિક પગાર નીચે પ્રમાણે હતોઃ–મુખ્ય પ્રધાન પંત અમાત્ય અને પંત સચિવને પંદર હજાર હોન મળતા હતા; અને બાકીના બીજાઓને દસદસ હજાર હોન મળતા હતા.

પડતી. તે ધામધૂમને સમયે સતત યુદ્ધ થતાં હોવાથી સર્વેએ [illegible]
કળામાં નિપુણ હોવાની જરૂર હતી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ [illegible]
એ તલવાર બાંધી યુદ્ધમાં જવું પડતું. સર્વ પ્રધાનોના તાબામાં [illegible]
એક મુતાલિક (મદદનીશ) અધિકારી નીમવામાં આવ્યો હતો. [illegible]
પ્રધાન ચડાઇમાં જતો તે સમયે તેમનાં સર્વ કાર્યોની [illegible]
મુતાલિકને તપાસવી પડતી. મુખ્યપ્રધાનનાં સિક્કામહોર [illegible]
ના તાબામાં રહેતાં, પરંતુ એકાદ મહત્ત્વનું કાર્ય આવી પડ્યું [illegible]
ન્યાય પોતાના મુખ્યપ્રધાનની આજ્ઞા સિવાય મુતાલિક કરી શ[illegible]
નહિ, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. મુતાલિક અધિકારી[illegible]
ના હાથ નીચે બીજા સાતસાત અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; [illegible]
નામઃ–(૧) મજમુદાર–એ અધિકારી પાસે જમાખર્ચનું કામ રહેતું [illegible]
ફડનવીસ એ મજમુદારનો મદદનીશ અધિકારી ગણાતો. (૩) [illegible]
કિંવા દફતરદાર–એ અધિકારી પાસે દફતરનું સર્વ કામ રહેતું [illegible]
ચિટનીસ એ અધિકારી સર્વ પત્રવ્યવહારનું કામ કરતો. (૫) [illegible]
નનીસ એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ કોઠીઓની અને [illegible]
કોઠારોની વ્યવસ્થા તપાસવાનું કામ રહેતું. (૬) જામદાર. એ [illegible]
પાસે રોકડ નાણાં સિવાય અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ [illegible]
કામ હતું. અને (૭) પોતનીસ એ અધિકારીના તાબામાં [illegible]
સિલક રહેતી એ સર્વ અધિકારીઓના તાબામાં કામના [illegible]
ઓળખવા કારકુનો નીમ્યા હતા. એક ચિટનીસ, એક [illegible]
એક પારસનીસ અને પોતનીસ હજૂરની તહેનાતમાં રહેતા. [illegible]
લખવામાં આવ્યું છે કે, ચિટનીસ બાળાજી આવજી એ [illegible]
નો વિશ્વાસુ ગૃહસ્થ હતો. ફડનવીસ તરીકે [illegible]
[illegible]

[illegible]

ાક સિપાઇઓને તીરકામઠાં, તલવાર, લાઠી, બરછી અને
ીઓ આપવામાં આવતી અને કેટલાક પાસે બંદૂકો પણ રહેતી
ા. આ હથિયારો તેમને પોતાને ખરચે લાવવાં પડતાં. સરકાર
ફથી માત્ર દારૂગોળો પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. જે સિપાઇઓ
શસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ હોય તેમને તે શસ્ત્ર વાપરવા દેવામાં આવતાં.
પાઇઓને અને નાયકોને દર મહિને એક, બે કે ત્રણ હોન પગાર
તો. જુમલેદારોને પ્રતિવર્ષે સો હોન અને હજારી સરદારોને
યસો હોન પગાર મળતો. પાંચહજારીને વરસદિવસે અઢીહજાર
ન પગાર મળતો હતો અને સરકાર તરફથી પાલખી તેમજ
તીની નિમણૂંક કરી આપવામાં આવતી.

ઘોડેસવાર લશ્કરમાં એક બારગીર અને બીજા શિલેદાર, એમ
પ્રકારના સિપાઇઓ હતા. બારગીરોના ઘોડેસવાર લશ્કરને " પાગા"
વામાં આવતી. પાગામાં સઘળા ઘોડા સરકારી હતા અને તેમની
સાળ સરકાર તરફથી રાખવામાં આવતી હતી. શિલેદાર લશ્કરના
યેક સિપાઇઓ પોતાને ખર્ચે ઘોડો ખરીદ કરી સરકારી નોકરી
તા અને તેમનેજ પોતાના ઘોડાની બરદાસ્ત રાખવી પડતી. તેના
દલા તરીકે સરકારમાંથી શિલેદાર સિપાઇઓને વધારાનો પગાર
ળતો. શિલેદાર લશ્કર રાખવામાં મહારાજે યવનબાદશાહીનું અનુ-
રણ કર્યું હતું, પરંતુ મહારાજને એ પદ્ધતિ પસંદ નહોતી. એ
દ્ધતિથી ઘોડા જોઇએ તેવા ચપળ થઇ શકતા નહિ. નોકરીથી
ટાળેલો શિલેદાર ઘોડા સહિત નાસી જવાનો સંભવ હતો, તેથી
હારાજ હમેશાં શિલેદાર સિપાઇઓની સંખ્યા ઓછી કર્યે જતા.
સમયે શિલેદારી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરનારાં મનુષ્યોની સંખ્યા
ાતિશય હોવાથી, એજ શરત પ્રમાણે તેઓને નોકરીમાં રાખવાની
હારાજને ફરજ પડતી. કોઇ શિલેદારને પોતાનો ઘોડો વેચવાની
ચ્છા થતી, તો સરકારમાંથી તેની યોગ્ય કિંમત લઈ શિલેદાર તે
ોડો પાગામાં બાંધી આવતો અને એવા શિલેદારને સરકારી પાગામાં
ોકરીએ રાખતા. સરકારી ઘોડાના પાછલા પગને થાપે સરકારી
ાળખાણ માટે સિક્કો મારવામાં આવતો. ઘોડેસવાર પોતાના
ગમાં તંગિયો અને પટ્ટા વીંટાળતા, શરીર ઉપર લાંબો અંગરખો
હેરતા, કમરે શેલું વીંટાળતા અને માથે પાઘડી (ફેંટો) બાંધતા.
ડતી વખત પાઘડી પડી જાય નહિ તેથી તેનો એક છેડો ડોક
ાથે વીંટાળવામાં આવતો. કમરે શેલામાં તલવાર ખોસવામાં
આવતી અને ઢાલ પીઠ પાછળ લટકાવવામાં આવતી. સર્વના હાથમાં
ભાલા અને કેટલાકના હાથમાં ભાલા તથા બંદૂકો રહેતી. એ શસ્ત્રો
સિપાઇઓને ઘણુંખરૂં પોતાને ખર્ચે ખરીદવાનો નિયમ હતો. બાર-
ીર સિપાઇઓને સરકારી ખર્ચે દારૂગોળો આપવામાં આવતો પણ

પડતી. તે ધામધૂમને સમયે સતત યુદ્ધ થતાં હોવાથી સર્વેએ [illegible] કળામાં નિપુણ હોવાની જરૂર હતી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ [illegible] એ તલવાર બાંધી યુદ્ધમાં જવું પડતું. સર્વ પ્રધાનોના તાબામાં એક એક મુતાલિક (મદદનીશ) અધિકારી નીમવામાં આવ્યો હતો. કેમ પ્રધાન ચડાઇમાં જતો તે સમયે તેમનાં સર્વ કાર્યોની [illegible] મુતાલિકને તપાસવી પડતી. મુખ્યપ્રધાનનાં સિક્કામહોર મુતાલિક ના તાબામાં રહેતાં, પરંતુ એકાદ મહત્ત્વનું કાર્ય આવી પડ્યું હોય ત્યાર પોતાના મુખ્યપ્રધાનની આજ્ઞા સિવાય મુતાલિક કરી શકે નહિ, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી મુતાલિક અધિકારીઓ ના હાથ નીચે બીજા સાતસાત અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેમનાં નામઃ–(૧) મજમુદાર–એ અધિકારી પાસે જમાખર્ચનું કામ રહેતું [illegible] ફડનવીસ એ મજમુદારનો મદદનીશ અધિકારી ગણાતો. (૩) [illegible] કિંવા દફતરદાર–એ અધિકારી પાસે દફતરનું સર્વ કામ રહેતું. [illegible] ચિટનીસ એ અધિકારી સર્વ પત્રવ્યવહારનું કામ કરતો. (૫) [illegible] નનીસ એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ કોઠીઓની અને [illegible] કોઠારોની વ્યવસ્થા તપાસવાનું કામ રહેતું. (૬) જામદાર. એ [illegible] પાસે રોકડ નાણાં સિવાય અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ [illegible] કામ હતું. અને (૭) પોતનીસ એ અધિકારીના તાબામાં [illegible] [illegible] રહેતી એ સર્વ અધિકારીઓના તાબામાં કામના [illegible] ઓ [illegible] કારકુનો નીમ્યા હતા. એક ચિટનીસ, એક [illegible] એક પારસનીસ અને પોતનીસ હજૂરની તહેનાતમાં રહેતા [illegible] લખવામાં આવ્યું છે કે, ચિટનીસ બાળાજી આવજી એ [illegible] નો વિશ્વાસુ [illegible] હતો. ફડનવીસ તરીકે [illegible] [illegible] એ અધિકારી [illegible] [illegible] હતો. પારસનીસ તરીકે [illegible] [illegible] હતી તે નક્કી [illegible] થયું નથી; [illegible]

કરવા માટે મહારાજે દ્વાદશ કોષ (બાર મહાલય) અને અષ્ટાદશ શાળા (અઢાર કારખાનાં) સ્થાપ્યાં હતાં. દ્વાદશ કોષનાં નામઃ– અંતઃપુર, દ્રવ્યભંડાર, ધાન્યાગાર, અશ્વધન, ગોધન, આરામ–ક્ષેત્ર, ટંકશાળમહાલ, શિબિકા આદિ યાનમહાલ, મહાલ ઇમારત (મકાનો બાંધવા સંબંધી કામ કરવાનું ખાતું), મહાલ સૌદાગીરી (માલ ખરીદ કરનાર અધિકારીઓનું ખાતું), મહાલ છબિના (અશ્વપાળ ઉપર દેખરેખ રાખનાર અધિકારીઓનું ખાતું) અને વસનાગાર (જામદારખાનું). અષ્ટાદશ શાળાનાં નામઃ–ગજશાળા (પીલખાનું), મલ્લશાળા (તાલીમખાનું–કસરતશાળા), ધાન્યસંગ્રહ (અંબારખાનું), ભેરિદુંદુભિશાળા (નગારખાનું), યંત્રશાળા (તોપખાનું), વૈદ્યશાળા (શરબતખાનું), પાનીયશાળા (આબદારખાનું), ઉષ્ટ્રશાળા (સૂતરખાનું), શિબિરશાળા (ફરાસખાનું), ખટકશાળા (શિકારખાનું), રત્નશાળા (જવાહિરખાનું), પાકશાળા (રસોઇખાનું), શસ્ત્રશાળા (હથિયારખાનું), તાંબૂલશાળા (શરાફખાનું), રથશાળા (ગાડીખાનું), લેખનશાળા (દફતરખાનું), નાટકશાળા (નટખાનું), અને જણસખાનું; એ સર્વ કોષ ઉપર અને શાળા ઉપર દારોગા, કારકુન અને હવાલદાર ઇત્યાદિ યોગ્ય અધિકારીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા.

મહારાજે પોતાની ખાનગી સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા પ્રમાણેજ માતુશ્રી જીજાબાઇ સંબંધી પણ સુવ્યવસ્થા કરી હતી. તેમની સેવામા બુદ્ધિમાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નીમવામાં આવ્યાં હતાં. ચોકીપહેરા માટે સિપાઈ, પ્યાદા અને સ્ત્રીનોકર રાખ્યા હતાં. તેમને માટે પૂજારી, પુરાણી વગેરે બ્રાહ્મણો જુદા નીમ્યા હતા. તેઓ દેવપૂજા, પુરાણપઠન, અનુષ્ઠાનો વગેરે ધાર્મિક કાર્યો કરતા હતા. માતુશ્રીને દાનધર્મ કરવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્યનું વર્ષાસન આપવામાં આવતું હતું. તેમની સર્વ વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે ચલાવવા માટે એક ચિટનીસ, એક ફડનવીસ અને એક પોતનીસ તથા ઇતર કારકુનો રાખવામાં આવ્યા હતા. માતુશ્રીને કંઇ પણ વસ્તુની ઊણપ ન પડે અને તેમના સુખમાં યત્કિંચિત્ પણ અંતરાય ન પડે, તે માટે મહારાજ અંતઃકરણપૂર્વક કાળજી રાખતા હતા.

સાથે સાથે આ સ્થળે મહારાજના દરબારની રચનાનું પણ વર્ણન આપી દઇશું. દરબારના મધ્યભાગમા મૂકેલા સિંહાસન પર મહારાજ પોતે બેસતા હતા. તેમના બેઠા પછી તેમની પાછળ હજૂરિયાઓ ચામરછત્ર વગેરે લઇને ઊભા રહેતા હતા. તેમની બાજુમાં અત્યંત વિશ્વાસુ એવા આપ્તજનો ઊભા રહેતા હતા. સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, પંત અમાત્ય, પંત સચિવ, મંત્રી, ચિટનીસ અને પરરાજ્યોના વકીલ અનુક્રમે બેસતા હતા. ડાબી

બાજુએ સેનાપતિ, સુમંત, ન્યાયાધીશ, પંડિતરાવ ફડનવીસ, સેનાધિકારી, સરદાર વગેરે નામાંકિત શૂરવીર પુરુષો બેસતા હતા અને સિંહાસનની પાછળ બંને બાજુએ મહારાજના બારકોશના અને અઢાર કારખાનાના અધિકારીઓ ઊભા રહેતા હતા. પ્રધાનમંડળના મુતાલિકો અને કારકુનો પોતપોતાના માલિકની પાછળ બેસતા હતા. બીજા કારભારીઓ, તાલુકદારો, મામલતદારો અને કિલ્લેદારોનાં સ્થાન દરબારમાં નિશ્ચિત કરી આપેલાં હતાં. મહારાજનાં દર્શન કરવાને માટે કોઈને દરબારમાં જવું હોય તો અંદર ખબર આપવાને માટે અને તેને યોગ્ય સ્થાને બેસાડવાને માટે દરવાજા આગળ બે ચોપદારો ઊભા રહેતા હતા.

મહારાજે પોતાના લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તે તપાસીએ. પાયદળ લશ્કરમાં તેમણે બે પ્રકારના મનુષ્યો રાખ્યાં હતાં. એક ડુંગરાળ પ્રદેશ ઉપર રહેનારા માવળા અને બીજા પ્રદેશના નીચલા ભાગમાં રહેનારા હેટકરી હતા. માવળાઓ તલવારબહાદુર હતા અને હેટકરીઓ અચૂક નેમ તાકી શસ્ત્ર મારવામાં કુશળ હતા. પ્રત્યેક મનુષ્યને ઢાલતલવાર અને બંદૂકો આપવામાં આવી હતી. હથિયારો તેઓએ પોતેજ ખરીદી પોતાની પાસે રાખવાનો [illegible] નિયમ હતો. શસ્ત્રના ઉપયોગ માટે તેમને [illegible] દારૂગોળો [illegible] સરકાર તરફથી મળતો. તેમનો મુખ્ય પોશાક એક [illegible] અને [illegible] [illegible] પહેરી લેતા. [illegible] [illegible] એ હતો. કમરે એક [illegible] [illegible] હતા. [illegible] [illegible] અને માથે પાઘડી [illegible] [illegible] અને હેટકરીઓ સર્વેને [illegible] પ્રદેશના રહેનાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને ખાનના [illegible] હતા. [illegible] [illegible] [illegible] બીજા પ્રકારના [illegible] ન કે [illegible] નહીં. [illegible] [illegible]

[illegible]

કેટલાક સિપાઇઓને તીરકામઠાં, તલવાર, લાઠી, બરછી અને ફરશીઓ આપવામાં આવતી અને કેટલાક પાસે બંદૂકો પણ રહેતી હતી. આ હથિયારો તેમને પોતાને ખરચે લાવવાં પડતાં. સરકાર તરફથી માત્ર દારૂગોળો પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. જે સિપાઇઓ જે શસ્ત્ર વાપરવામાં કુશળ હોય તેમને તે શસ્ત્ર વાપરવા દેવામાં આવતાં. સિપાઇઓને અને નાયકોને દર મહિને એક, બે કે ત્રણ હોન પગાર મળતો. જુમલેદારોને પ્રતિવર્ષે સો હોન અને હજારી સરદારોને પાંચસો હોન પગાર મળતો. પાંચહજારીને વરસદિવસે અઢીહજાર હોન પગાર મળતો હતો અને સરકાર તરફથી પાલખી તેમજ છત્રીની નિમણૂંક કરી આપવામાં આવતી.

ઘોડેસવાર લશ્કરમાં એક બારગીર અને બીજા શિલેદાર, એમ બે પ્રકારના સિપાઇઓ હતા. બારગીરોના ઘોડેસવાર લશ્કરને "પાગા" કહેવામાં આવતી. પાગામાં સઘળા ઘોડા સરકારી હતા અને તેમની સંભાળ સરકાર તરફથી રાખવામાં આવતી હતી. શિલેદાર લશ્કરના પ્રત્યેક સિપાઇઓ પોતાને ખર્ચે ઘોડા ખરીદ કરી સરકારી નોકરી કરતા અને તેમનેજ પોતાના ઘોડાની બરદાસ્ત રાખવી પડતી. તેના બદલા તરીકે સરકારમાંથી શિલેદાર સિપાઇઓને વધારાનો પગાર મળતો. શિલેદાર લશ્કર રાખવામાં મહારાજે યવનબાદશાહીનું અનુકરણ કર્યું હતું, પરંતુ મહારાજને એ પદ્ધતિ પસંદ નહોતી. એ પદ્ધતિથી ઘોડા જોઇએ તેવા ચપળ થઇ શકતા નહિ. નોકરીથી કંટાળેલો શિલેદાર ઘોડા સહિત નાસી જવાનો સંભવ હતો, તેથી મહારાજ હમેશાં શિલેદાર સિપાઇઓની સંખ્યા ઓછી કર્યે જતા. એ સમયે શિલેદારી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરનારાં મનુષ્યોની સંખ્યા અતિશય હોવાથી, એજ શરત પ્રમાણે તેઓને નોકરીમાં રાખવાની મહારાજને ફરજ પડતી. કોઇ શિલેદારને પોતાનો ઘોડો વેચવાની ઇચ્છા થતી, તો સરકારમાંથી તેની યોગ્ય કિંમત લઈ શિલેદાર તે ઘોડો પાગામાં બાંધી આવતો અને એવા શિલેદારને સરકારી પાગામાં નોકરીએ રાખતા. સરકારી ઘોડાના પાછલા પગને થાપે સરકારી ઓળખાણ માટે સિક્કો મારવામાં આવતો. ઘોડેસવાર પોતાના પગમાં તંગિયો અને પટા વીંટાળતા, શરીર ઉપર લાંબો અંગરખો પહેરતા, કમરે શેલું વીંટાળતા અને માથે પાઘડી (ફેંટા) બાંધતા. દોડતી વખત પાઘડી પડી જાય નહિ તેથી તેનો એક છેડો ડોક સાથે વીંટાળવામાં આવતો. કમરે શેલામાં તલવાર ખોસવામાં આવતી અને ઢાલ પીઠ પાછળ લટકાવવામાં આવતી. સર્વના હાથમાં ભાલા અને કેટલાકના હાથમાં ભાલા તથા બંદૂકો રહેતી. એ શસ્ત્રો સિપાઇઓને ઘણુંખરું પોતાને ખર્ચે ખરીદવાનો નિયમ હતો. બારગીર સિપાઇઓને સરકારી ખર્ચે દારૂગોળો આપવામાં આવતો પણ

શિલેદારોને તે પોતાને ખર્ચે લાવવો પડતો.

પચીસ બારગીર ઉપર એક શિલેદાર કિંવા એક હવાલદાર, પાંચ હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર અને પાંચ જુમલેદાર ઉપર એક સૂબેદાર નીમવામાં આવતો.* એવા દસ સૂબેદાર ઉપર એક પાંચહજારી (સરદાર)ની નિમણુંક થતી. સર્વ સૂબેદાર અને પાંચહજારી સરદાર, સરનૌબતની આજ્ઞામાં રહેતા. ઘોડેસવાર લશ્કરનો સરનૌબત જુદોજ નીમવામાં આવતો. પચીસ ઘોડા પાછળ એક પખાલી અને એક નાળબંધ રાખવામાં આવતા. હવાલદારે પોતાના તાબાના ઘોડાને ઘાસચંદી વગેરે બરાબર મળે છે કે કેમ તથા તેમની બરદાસ્ત બરોબર થાય છે કે કેમ, તેની તપાસ અને તેમના સામાનનો બંદોબસ્ત રાખવો પડતો. પ્રત્યેક ઘોડેસવાર બારગીરને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે બેથી પાંચ હોનપર્યંત અને શિલેદારને છથી બાર હોનપર્યંત પગાર મળતો. જુમલેદારને વીસ હોનપર્યંત પગાર મળતો.* સૂબેદારોને વાર્ષિક એક હજાર હોન અને એક પાલખી આપવામાં આવતી. પાંચહજારી સરદારોને વાર્ષિક બે હજાર હોન અને આબદાગીરી (છત્રી) આપવામાં આવતી. શિલેદારોનો સૂબેદાર સ્વતંત્ર નીમવામાં આવતો અને તેઓ સર્વ સરનૌબતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા. પ્રત્યેક સૂબેદાર, પાંચહજારી અને સરનૌબત અમલદારો પાસે જાસૂસ અને હલકારા (સિપાઈઓ) રાખવામાં આવતા.

એ લશ્કર સિવાય મહારાજે પોતાની સવારીમાં પાંચ હજાર કેળવાયલા સિપાઈઓ રાખ્યા હતા. મહારાજને સ્વતંત્ર લશ્કર રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને યવન બાદશાહ સાથે [illegible] અચાનક યુદ્ધપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ હતું, તેથી મહારાજના [illegible] હમેશાં તૈયાર રાખવાની [illegible] જુદીજુદી ટુકડીઓ [illegible] [illegible]

અને કોઇને કંઠી વગેરે અલંકાર આપવામાં આવતા. તેમના શસ્ત્રની મૂઠ, મ્યાનનો ઉપલોનીચલો ભાગ, તેમજ કમરપટાનો આગલો ભાગ સોનાનો બનાવી આપવામા આવતો. હજૂર પાયદળ સિપાઇઓ પ્રમાણેજ હજૂર-પાગા બનાવવામાં આવી હતી. તેમાં પાંચહજાર ઘોડા રાખવામાં આવતા. તે ઘોડાનું જીન અને સામાન સોનારૂપાનાં બનાવવામાં આવતાં. એ પાગામાં ચાલાક અને શૂરવીર બારગીરોને ઘોડેસવાર તરીકે નીમવામાં આવતા હતા. એ ઉપરાંત હજૂરને માટે બસો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના ઘોડા જુદાજ રાખવામાં આવતા. એ ઘોડા ઉપરનાં જીન અને સામાન વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં રાખવામાં આવતાં. મહારાજની હજૂરસવારી વખતે એ ઉભય પ્રકારની હજૂર-સેનામાંથી નીમવામાં આવેલા સિપાઇઓ આગળપાછળ અને બે બાજુએ-થોડે વેગળે-ચાલવાનો નિયમ હતો.

મહારાજ સ્વતઃ ઘોડેસવાર કિંવા પાયદળ લશ્કરના પ્રત્યેક સિપાઈની પરીક્ષા કરી નોકરીએ રાખતા. લશ્કરમાં નવી નોકરી ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યે, જૂના સિપાઇની ઓળખાણ આપવી પડતી અને ઓળખાણ આપનાર સિપાઇ પાસેથી જામીનપત્ર લખાવી લેવામાં આવતું. જુમલેદાર, સૂબેદાર, હજારી અને પાંચહજારી સરદારની નિમણૂંક વખતે પણ શૂરવીર, સાહસિક, બળવાન, કુલીન અને યુદ્ધકાર્યમાં પૂરેપૂરા કસાયલા મરાઠાનેજ મહારાજ નોકરીમાં રાખતા. પ્રત્યેક સૂબેદાર અને હજારી સરદારના તાબામાં એક બ્રાહ્મણ સબનીસ અને પ્રભુ કારખાનનીસ કિંવા બ્રાહ્મણ મજમુદાર અને પ્રભુ સબનીસ અમલદાર નીમવામાં આવતા. પાંચહજારી સરદારના તાબામાં એક દીવાન, એક સબનીસ અને એક કારખાનનીસ અમલદારની નિમણૂંક થતી. એ અમલદારોના તાબામાં ઓછાવત્તા કારકુનો નીમવામાં આવતા. તે ઉપરાત તેમને જરૂર પડે તેટલા કારકુન અને સરદાર તેઓ પોતાના ખર્ચે રાખતા. સૂબેદારોને અને હજારીસરદારોને મહારાજે સખ્તમા સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી કે, પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોને વખતસર પગાર મળે છે કે નહિ, તેની તેઓએ તપાસ રાખવી.

હવે મહારાજે કિલ્લાનો બંદોબસ્ત કેવા પ્રકારે રાખ્યો હતો તે તપાસીએ. બખરકર્તાએ પ્રકટ કરેલી યાદીઓને આધારે જાણી શકાય છે કે, મહારાજના તાબામા આશરે ૨૮૦ કિલ્લા હતા.* તેમને એ કિલ્લાઓનું અને ખાસ કરીને ડુંગર પર આવેલા કિલ્લા કે જેને ગઢ કહેવામા આવતા તેનું વિશેષ મહત્ત્વ જણાતું હતું. કબજે કરેલા પ્રાંતનું યથાસ્થિત રક્ષણ થવા માટે એવા તોફાનને સમયે કિલ્લાઓની અતિશય આવશ્યકતા હતી. ગમે તેવો પ્રબળ શત્રુ ચડી

* એ યાદી એકત્રીસમા પ્રકરણમા પ્રકટ કરી છે.

આવવા છતાં તેની પરવા નહિ રાખતાં, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એ
લ્લાના આશ્રયમાં રહી યુદ્ધ થઇ શકે એમ હતું; કારણકે ઘણા
કિલ્લાઓ ડુંગર પરજ બાંધવામાં આવેલા હતા અને તે પર જ
માત્ર એકજ માર્ગ રહેતો હતો. જો કોઇ કિલ્લાનો ચઢાવ સ
હોય તો ત્યાં સુરંગો લગાડીને એવી ઊંડી ખીણો પાડવામાં આ
હતી કે, તે રસ્તે થઇને જવું તદ્દન અશક્ય થઇ પડતું હતું.
ઉપર હુમલો કરી તેનો પરાજય કરી શકાય નહિ; તોપણ તે
તાબામાંથી મુક્ત થઇ કિલ્લામાં સુરક્ષિત રહેવાની ઉત્તમ સ
હતી. મહારાજના કિલ્લાની આસપાસના પ્રાંતો ઉપર શત્રુની
પણ સત્તા સ્થપાવાનો સંભવ નહોતો; કારણકે કિલ્લાના આ
શત્રુ ઉપર ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે હુમલા કરી, તેને ત્રાસ આ
નસાડવાની સારી સગવડ હતી; એટલુંજ નહિ પણ એ કિલ્લા
આશ્રયથી થોડું લશ્કર હોવા છતાં, શત્રુના પ્રચંડ લશ્કર સાથે ટ
ઝીલવાનું સામર્થ્ય હતું. સારાંશ કે, સર્વ કિલ્લા મહારાજને ર
રાજ્યના જીવનપ્રાણ જેવા લાગે એ સ્વાભાવિકજ છે. તે
કિલ્લાઓ દુરસ્ત કરાવવામાં અને યોગ્ય સ્થળે નવા કિલ્લા બ
મહારાજ ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચવા સર્વદા તૈયારજ રહેતા. એ
વખતે તેમની પાસેના માણસોએ મહારાજને કહ્યું કે, "કિલ્લા
બહુ થયા છે અને તે પાછળ પૈસાનો વિનાકારણે ખર્ચ થાય છે.
આ સાંભળી મહારાજે જવાબ દીધો કે, "જે પ્રમાણે ખે
માગાઓ બાંધીને ખેતરનું રક્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે કિલ્લા
રાજ્યનું રક્ષણ થાય છે જે પ્રમાણે વહાણના પાટિયાંને ખં
મારી. [illegible] મજબૂત કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કિલ્લ
રાજ્યને મજબૂત [illegible] છે."

પ્રત્યેક કિલ્લા પર [illegible]

[illegible]

અમલદારોની ખાતરી કરતા હતા. કિલ્લાનો સર્વ કારભાર હવાલદારના તાબામાં રહેતો અને બીજા સર્વ અમલદારો તેની આજ્ઞામાં રહેતા. કિલ્લાના દરવાજાની કૂંચીઓ પણ હવાલદારના તાબામાંજ રહેતી. કિલ્લામાં જોઇતો સામાન, દારૂગોળો અને અનાજ, ઘાસ વગેરે હવાલદારની હાજરીમાંજ કિલ્લામાં લાવવામાં આવતું. હવાલદારના નામનાજ સિક્કામહોર રાખવામાં આવતાં. કિલ્લા પરના લશ્કરનો સર્વ પ્રકારનો બંદોબસ્ત હવાલદારનેજ રાખવો પડતો. સરકારી ખરીતા તેના નામથીજ આવતા અને સરકારી લખોટાની રસીદ પણ તેજ આપતો. સૂબેદાર મુલકી વ્યવસ્થા રાખતો. આસપાસનાં ગામોની વસૂલાત આવતાં તેની વ્યવસ્થા સૂબેદાર રાખતો. હવાલદારની આજ્ઞા લઇનેજ સૂબેદાર સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવતો. કિલ્લા સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું કામ સબનીસના તાબામાં હતું. કિલ્લા પરના સિપાઇઓ વગેરેનું હાજરીપત્રક લખવાનું તથા તપાસ રાખવાનું કામ તેનાજ તાબામાં હતું. કારખાનનીસના તાબામાં કોઠારની અને દારૂગોળાની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ હતું અને તેનો હિસાબ પણ તેજ રાખતો; તે નોકરોને રોજના પૈસા વહેંચતો અને કિલ્લાની દેખરેખ-રાખી દુરસ્ત કરાવતો. એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રત્યેક કિલ્લા સંબંધી કાર્યો જુદીજુદી મુખ્ય જાતિના અમલદારોના તાબામા સોંપેલાં હોવાથી વિશ્વાસઘાત કે કપટ થવાની તેમને વિશેષ બીક નહોતી. કિલ્લાનું મહત્ત્વ જોઈ તે ઉપર વત્તુંઓછું લશ્કર રાખવામાં આવતું. એ સિવાય કિલ્લા પર કાયમની વસ્તી પણ રહેતી હતી. દરેક કિલ્લાને આ પ્રમાણે એક નાનો સ્વતંત્ર રાજ્યવિભાગ માનવામાં આવતો હતો. કિલ્લા પરનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવા બહાર જતું કે તરતજ સૂબેદાર અને કારખાનનીસ કિલ્લાની દેખરેખ રાખવામાં, મરામત કરાવવામાં અને અન્નસામગ્રી તેમજ પૈસાનો સંચય કરવાના કાર્યમાં લાગતા, કારણકે ક્યારે અને કયા કિલ્લાને મદદની આવશ્યકતા પડશે તે કહી શકાય એમ હતું નહિ. એકંદર કિલ્લાની સર્વ વ્યવસ્થા ઘણીજ બારીકાઇથી કરવામા આવી હતી અને દરેક અમલદારને તે વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ વર્તવાની સખ્ત આજ્ઞા હતી. કિલ્લાના બંદોબસ્ત પાછળનો સર્વ ખર્ચ ઘણીજ કરકસરથી કરવામા આવતો હતો. દરેક કિલ્લામાં દારૂગોળો, અન્નસામગ્રી વગેરેની વ્યવસ્થા જરૂરિયાત પ્રમાણે છે કે નહિ તેની વારંવાર તપાસણી થતી હતી.

મહારાજે એ પ્રમાણે કિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. હવે કિલ્લાના કોટ નીચેના ડુંગર ઉપર અને છેક નીચે કેવા પ્રકારનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો, તે તપાસીએ. કોટ નીચેની માચીઓ ઉપર ચોકીઓ બાંધી હતી અને તે પર સ્થળેસ્થળે ચોકીદારો નીમ્યા હતા. ચોકીદારો પોતપોતાની ચોકી પર રાતદિવસ રહેતા. તેમને

આસપાસ શત્રુની હિલચાલ સંબંધી તપાસ રાખવી પડતી ત[illegible] સાવચેતી રાખી હોશિયાર રહેવું પડતું. કિલ્લાની માચીઓ આ[illegible] ળના રસ્તા પરની પ્રત્યેક ચોકી ઉપર રામોશી, પરવારી, મહા[illegible] માંગ, બેરડ વગેરે જાતિનાં મનુષ્યો ચોકીદાર તરીકે નિમવા[illegible] આવતાં. તેઓ દરેક પ્રકારની સાવચેતી રાખી, જાણવા જેવી હકી[illegible] કત તત્કાળ કિલ્લેદારને જણાવી સાવધ બનાવતા. કિલ્લા સંબંધે કોઈ જાસૂસ માહિતી મેળવવા આવે, તો તેને તેઓ જૂઠી હકી[illegible] કહી ભરમાવી દેતા અને કિલ્લાની આસપાસમાં શત્રુના મનુષ્યે જણાતાંજ તેઓ થોડાં હોય તો તેમના ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કરી તેમને કાપી નાખતા.

સંધ્યાસમય થતાંજ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી તાળું મારવામાં આવતું. હવાલદાર સ્વતઃ દરવાજાનું તાળું ખખડાવી જોઈ ચોક્સી કરતો અને કૂંચીઓ લઈ જઈ પોતાના ઓશિકા નીચે દબાવી મૂકે. કિલ્લા પરના અમલદારો રાત્રિના સમયે વારા પ્રમાણે કિલ્લાની આસપાસ ચોકીપહેરાની વ્યવસ્થા રાખતા. ઠેકઠેકાણે ચોકીઓ બરાબર છે કે નહિ, તે સંબંધી હવાલદાર રાતમાં એકાદ વખત સ્વતઃ જઈને તપાસ કરતો, સરનોબત એ ચોકીપહેરાની વ્યવસ્થા કરનાર અમલદારો ઉપર દેખરેખ રાખતો. તટસરનોબત એ કિલ્લામાં [illegible] અગત્યના થાણાં કે જ્યાંથી શત્રુ કંઈ દગો કરી શકે એવો [illegible] હોય, ત્યાંના રખેવાળો ઉપર દેખરેખ રાખતો. [illegible] પોતાની કચેરીમાં રાતદિવસ હથિયારબંધ સિપાઈઓ [illegible] રહેવું પડતું. રાત્રિને સમયે [illegible] તે રાખો [illegible] નહિ [illegible] અને અમલદારોને [illegible] માટે [illegible]

[illegible]

[illegible]

બનાવ્યો હતો. આ બાબતમાં આ પ્રમાણેની એક કથા પ્રચલિત છે:–"પોતાની રાજધાની સુરક્ષિત થાય અને શત્રુનો તે પર સહસા હલ્લો થાય નહિ તે માટે મહારાજે રાયગઢ કિલ્લાની બરોબર મજબૂતી કરી અને પોતાનું નિવાસસ્થાન ત્યાં બનાવ્યું. આ કિલ્લા પર જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખી બીજી સર્વ બાજુએથી કિલ્લા પર જવાનું અશક્ય કરી નાખ્યું. પછી મહારાજે એવું જાહેર કર્યું કે, આ એક માર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગ પરથી જે કોઈ કિલ્લા પર જઈ નિશાન ચડાવશે તેને એકસો હોન અને એક સોનાનું કડું ઇનામ આપવામાં આવશે. આ જાહેરખબર પરથી એક ઢેડાએ અતિ અશક્ય એવા માર્ગેથી કિલ્લા પર જઈ નિશાન ચડાવ્યું, આથી તે માણસને ઠેરવેલું ઇનામ આપ્યું; પણ તેના પગ ભાગી નાખવામાં આવ્યા અને તે રસ્તાને તદ્દન નાબૂદ કરી નાખવામાં આવ્યો." કિલ્લા પરના હવાલદાર, સૂબેદાર અને તટસરનોબત વગેરે અમલદારોને શું વર્ષાસન મળતું તે જાણવાનું સાધન નથી. હવાલદારને પાલખીમશાલનું માન મળતું હતું. કિલ્લા પરના લશ્કરને બીજા લશ્કરના જેટલોજ પગાર મળતો. પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે, લશ્કર ઉપરાંત રામોશી, પરવારી, મહાર, માંગ, બેરડ વગેરે જાતિનાં મનુષ્યો નીમ્યાં હતાં. તેમને પગાર મળતો નહોતો. તેઓને કિલ્લાની આસપાસની જમીનો આપી હતી. તે જમીનમાં ખેતી કરી તેઓએ ઉદરનિર્વાહ કરવો અને તેજ સ્થળે ઘર બાંધી રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું. એવી દીર્ઘદષ્ટિભરેલી યોજના હોવાથી ચોકીદારો પ્રમાણિકપણે ગઢનું રક્ષણ કરતા અને તેને દુધાળી ગાય સમજી, શત્રુને હાથ જતાં પોતાના નિર્વાહનો નાશ થશે એમ જાણતા. ચોકીદારો એમ સમજતા હોવાથી પ્રત્યેક ગઢ ઉપર પ્રમાણિક અને શૂરવીર પુરુષો વધવા લાગ્યા અને ગઢનો મજબૂત બંદોબસ્ત રહેવા લાગ્યો. વૃદ્ધ સિપાઈઓને તેમની સારી નોકરીથી ખુશી થઈ, ઇનામ આપવાની મહારાજની ઇચ્છા થતી, તે સમયે તેમને ગઢ ઉપર હોદ્દેદાર નીમવાનો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો.

પ્રત્યેક કિલ્લો આસપાસના તાલુકાની સીમા સાથે જોડી દીધેલો હોવાથી, તાલુકદારો કિંવા મામલતદારો સૂબેદારની સલાહ લઈ, જરૂરની વસ્તુઓ કિલ્લામાં પૂરી પાડતા. હજૂરના આજ્ઞાપત્રથી કિલ્લા પરના નોકરો પૈકી કોઈની નિમણૂંક, બહાલી કિંવા રજા આપવામાં આવતી, એ સંબંધી વ્યવસ્થા મહારાજ સિવાય બીજા કોઈની સત્તામાં નહોતી.

હવે તોપખાનાની વ્યવસ્થા તપાસીએ. એના બંદોબસ્તને માટે મહારાજે સુજ્ઞ અમલદારો નીમ્યા હતા. તેમના નામનો કિંવા દરજ્જાનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ સ્થળેથી મળતો નથી. જુદાજુદા કિલ્લાઓ

પર યોગ્ય સ્થળે તોપો ગોઠવી હતી. લશ્કર સાથે લઈ જવાની તે
માટે મોટાં ગાડાં અને દારૂગોળો લઈ જવા માટે છકડાં ગાડાં તૈ
કરાવ્યાં હતાં. ગાડાં ખેંચી જવા માટે સરકારે બળદો પાળ્યા હ
પ્રસંગોપાત વિઘ્ન આવી પડે નહિ તે માટે ગાડાંની સાથે જોડે
બળદો ઉપરાંત બેવડા બળદો ચલાવવામાં આવતા. સુતાર, લુહ
ચમાર, અશ્વપાળ, ગોલંદાજ વગેરે પુષ્કળ નોકરો રાખ્યા હતા. કે
લીક વિશેષ વજનદાર તોપો ખેંચી જવા માટે હાથીઓ રાખ્યા હ
પ્રત્યેક તોપ માટે પાયદળ લશ્કરની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આ
હતી. તોપખાનાના અધિકારીઓ તોપના દારૂગોળા વગેરે સામ
તરફ હમેશાં કાળજી રાખતા હતા. તોપમાં ગોળા ભરવા અને તે
ફોડવાનું કામ વિશેષ ચતુર પુરુષોનું હોવાથી તે કામના સંબં
અનુભવી પુર્તગીઝોને મહારાજે તોપખાનાની નોકરીએ રાખ્યા હ
જુદાજુદા કિલ્લા પર ગોઠવેલી તોપો ઉપરાંત લશ્કર સાથે લ
જવા માટે આશરે બસો તોપો ગાડીમાં ગોઠવેલી તૈયાર રહેતી. એ
તોપો [illegible] વગેરે પરદેશી વેપારીઓ પાસેથી [illegible]
[illegible] બદલે લઈ મહારાજે તેનો સંગ્રહ કર્યો હતો.

આ સિવાય મહારાજે આરમાર પણ તૈયાર કર્યું હતું. [illegible]
[illegible] બાંધીને તે પર યુદ્ધસામગ્રી [illegible]
[illegible] કરી હતી. [illegible] આ આરમાર [illegible]
[illegible]

ઉપર એક મહાલકરી અમલદાર રહેતો. તેનેજ તરફદાર કિંવા તાલુકદાર કહેતા. એ હોદ્દો બ્રાહ્મણ કિંવા પ્રભુજાતિને મળતો. પ્રત્યેક મહાલમાં એક મરાઠો હવાલદાર નીમતા. પ્રત્યેક પ્રાંત કિંવા સૂબા ઉપર એક સૂબેદાર નીમતા. એ અમલદારને મામલતદાર કહેતા. સૂબેદારના તાબામાં એક બે કિલ્લા રાખતા. બે કિંવા ત્રણ ગામ પર એક કમાવીસદાર (તલાટી) નીમતા હતા. મહાલકરી કિંવા તાલુકદારની સંમતિ વડે સરકારી મહેસૂલ એકઠું કરી, તેણે સૂબેદારની કચેરીમાં હિસાબ આપવાનો નિયમ હતો. હજૂર તરફથી સૂબેદારના તાબામાં એક મજમુદાર, એક ચિટનીસ, એક ફડનવીસ અને એક દફતરદાર નીમવામાં આવતો. એ ઉપરાત પ્રત્યેક અમલદારના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા કારકુનો નીમવામાં આવતા. મહાલકરીએ કમાવીસદાર (તલાટી)ના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને સૂબેદારે મહાલકરી ઉપર હકુમત ચલાવવી, એવો નિયમ હતો. ઉભય વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થતાં સૂબેદાર તેનો નિકાલ કરતો. ફોજદારી ગુના તપાસવા, ગામના પંચદ્વારા દીવાની ફરિયાદનો નિકાલ કરાવવો અને પંચના ફેંસલા પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવી એ સૂબેદારની સત્તામાં હતું. સરહદના પ્રદેશમાં હમેશા તોફાન થવાનો સંભવ હતો, તેથી તે પ્રદેશના મહાલકરી અને સૂબેદારોના તાબામા પાયદળ અને ઘોડેસવાર લશ્કર સોપ્યું હતું. વસૂલ કરેલું અન્ન અને રોકડનાણું સૂબેદારે પોતાની હદના એક કિલ્લામા સુરક્ષિત રાખવું પડતું. સૂબેદારને વાર્ષિક ચારસો હોન ઉપરાંત પાલખી અને છત્રીનું માન મળતું. તેના હાથ નીચેના મજમુદારને વાર્ષિક સોસવાસો હોન મળતા. એ નિયમ પ્રમાણે બીજા હોદ્દેદારોને ઓછોવત્તો પગાર મળતો. મહાલકરી અને કમાવીસદાર (તલાટી)ને કેટલો પગાર મળતો, તે જાણવાનું સાધન મળતું નથી.

સ્વરાજની સર્વ જમીનની મોજણી (માપણી) કરી, ખેતી કરનારના નામ ઉપર ચડાવી દીધી હતી. મહાલકરીના દફતરમાં ખેડૂતોની નોંધ રહેતી. જમીન માપવા માટે પાચ હાથ ને પાંચ મૂઠ લાંબી લાકડીઓ બનાવી હતી. એક હાથની લંબાઇ ચૌદ તસુ અને એક લાકડીની લંબાઇ બ્યાસી તસુ ગણતા. વીસ લાકડીનું એક વીઘું અને એકસોવીસ વીઘાંનું એક ચાવર એવું મોજણીનું પ્રમાણ રાખ્યું હતું. ખેતરમાં ઊભો પાક જોઈ પ્રત્યેક વીઘામા પાકની ઉત્પત્તિ ઠરાવવાનો નિયમ હતો. ઉત્પત્તિના પાચ ભાગ કરી તેમાથી ત્રણ ભાગ જમીન ખેડનાર ખેડૂત લેતો અને બેભાગ સરકાર-વસૂલાતમાં ભરાતા. ખેડૂતો અનાજ કિંવા રોકડ રૂપિયા આપી સરકારી મહેસૂલ ભરતા. મહેસૂલ ભરવા માટે પ્રતિવર્ષ ખેડૂતો પાસેથી સરકાર કબૂલાત લેતી. અનાવૃષ્ટિ જેવા સંકટ સમયે સરકાર ખેડૂતો-

ને મોકળે હાથે તગાવી આપતી. તગાવીની રકમ ખેડૂતોએ કટે કટકે ચારપાંચ વર્ષે પૂરી કરવી પડતી. ખેતી વગરની જમીન નવા ખેડૂતને આપતી વખતે તેને જરૂર પડતા બળદ, બીને માટે અનાજ અને પાક થતાં સુધી તેનું પોષણ કરવા જેટલું અનાજ સરકારમાંથી મળતું. એ રકમ ખેડૂત પાસેથી બેચાર વર્ષે સરકાર વસૂલ કરવામાં આવતી. એ પ્રમાણે મહારાજ પ્રજા પાસે કબૂલાતપટ્ટા લખાવી લઇ જમીન ખેડવા આપતા. ધણીખરી ફળદ્રૂપ જમીન ઉપર ખેતી કરાવી હતી. ઊપજનો બરોબર આશરો જોઇ રૈયત ઉપર કર નાખતા. કોઇ ઉપર જુલમ કરવો નહિ, એવી મહારાજે સર્વ અધિકારીઓને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

જમીનમહેસૂલના બંદોબસ્ત માટે શિવાજી મહારાજે રૈયતહિતનો એક નિયમ ઠરાવ્યો હતો. તે આ સ્થળે અવશ્ય લખવો જોઇએ. મહારાજે કબજે કરેલા યવનપ્રદેશમાં એવો પુરાતન રિવાજ હતો કે, મહાલમાં અને ગામોમાં દેશમુખ, દેશપાંડે, દેસાઈ પાટીલ (મુખી) કુલકર્ણી (ઉપરાનદાર), ખોત (તલાટી), મિરાનદાર (મનામદાર), જમીનદાર વગેરે નીમવામાં આવતા. મહાલ અને પ્રાંત તેમના તાબામાં રહેતો અને તેઓ જમીનનું મહેસૂલ ઉઘરાવતા. સરકારી અધિકારીઓ પ્રજા પાસેથી રૂબરૂ મહેસૂલ લેતા નહોતા. દેશમુખ વગેરે જમીનદારો ઉપર મહેસૂલની સર્વ જવાબદારી રહેતી. એમ હોવાથી સર્વ પ્રજા ઉપરાનદાર અને મનામદારના તાબામાં રહેતી. તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ મન ફાવે પ્રજા પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરતા. એક ગામનું મહેસૂલ ... ... ઉપરાનદાર અને મનામદાર ... મહેસૂલ ઉઘરાવતા. ...

[illegible]

વળી લૂંટ કરતી વખતે લૂંટારાઓએ બ્રાહ્મણોને અને દેવસ્થાનોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ, ગાયોને પકડવી નહિ, અગત્ય જણાતાં ભારવહન કરવા જેટલાજ બળદો પકડવા, ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓને કદી પણ લૂંટવી નહિ, શ્રીમંત મુસલમાન કિંવા તેના તાબાના શ્રીમંત હિંદુઓમાં ખંડણી ભરવાનું સામર્થ્ય જણાતાં તેમનેજ ફક્ત પકડવા અને ખંડણી આપતાંજ તેમને મુક્ત કરવા, અન્ય પ્રજાને એકાએક ત્રાસ આપવો નહિ, એ પકડાપકડીમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને કદી પણ પકડવાં નહિ, બ્રાહ્મણો ઉપર ખંડણી બેસાડવી નહિ અને યવનો ઉપર ખંડણી બેસાડવા ચૂકવું નહિ. લૂંટમાં જનારાઓને મહારાજ તરફથી એવી સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવતી હતી.

ચોમાસું શરૂ થતાં નદીઓ અને નાળામાં પાણી ભરાઇ જાય તે પહેલાં ચડાઇમાં ગયેલા સર્વ લશ્કરી સિપાઈઓએ સ્વદેશની છાવણીમાં પાછા આવવું પડતું. સ્વદેશની સરહદ નજીક આવતાંજ સૈનિકોની જડતી લેવામા આવતી. પૂર્વે લખેલી યાદી પ્રમાણે તેમનો સામાન મેળવી લેવાતો. કોઇ સૈનિક પાસે વિશેષ માલ મળતાંજ તેની યાદી થતી કિંવા માલ જપ્ત થતો. કોઇ ભારે કિંમતનો માલ મળતાંજ તેને સરકારી લૂંટના માલમાં સામેલ કરાતો. સર્વ લૂંટની તપસીલવાર યાદી થતી. સરકારી લૂંટમાથી કોઇ માલ સંતાડતા નહિ; તેમ કરવાથી તેને સખ્ત શિક્ષા થતી. સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી સૈનિકો છાવણીમાં નીમેલી જગ્યાએ પાયગાને લઇ જતા. બે-ત્રણ ઠેકાણે છાવણીઓ રાખવામાં આવી હતી. એ સ્થળે ઘોડાઓ માટે તબેલા અને સવારોને રહેવા માટે મકાનો બાંધવામા આવ્યાં હતાં. છાવણીમાં ગયા પછી સૂબેદારોએ પોતપોતાના તાબાના ઘોડાની ઘાસચંદી તથા ઔષધની વ્યવસ્થા કરવી અને સવારોની હાજરી લખવી તથા તેમના પગારનો હિસાબ નક્કી કરવો, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી.

સરકારી લૂંટની યાદી તૈયાર થતાંજ સરનોબત સઘળી લૂંટ મહારાજ પાસે લઇ જતો અને ત્યાં સઘળો હિસાબ બતાવી, લૂંટ સરકારી તિજોરીમાં જમે કરાવતો. વસ્ત્ર અને ઘરેણાં ધોવડાવી દુરસ્ત કરાવી, તેની આશરે કિંમત લખતા. કોઇ સિપાઈને કિંવા અમલદારને લૂંટમાંની કોઇ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તે તેને આપી તેની કિંમત પગારમાંથી વસૂલ કરતા. ચડાઇમા જે સૈનિકે વિશેષ બહાદુરી બતાવી હોય તેને સૂબેદારની આજ્ઞાથી, સરનોબત મહારાજ પાસે લઇ જઇ તેને માટે ભલામણ કરી ઇનામ અપાવતા. કિંવા ઊંચે હોદ્દે ચડાવતા. લડાઇમા મરણ પામેલા સૈનિકોની સ્ત્રી તથા બાળકોને સરકારમાંથી વતન મળતું. લડાઈમા ઘાયલ થયેલા કિંવા વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલા સૈનિકને ઔષધ માટે સરકારમાથી પૈસા મળતા. ઘાયલ થયેલા

ને મોકળે હાથે તગાવી આપતી. તગાવીની રકમ ખેડૂતોએ [illegible] કટકે ચારપાંચ વર્ષે પૂરી કરવી પડતી. ખેતી વગરની જમીન નવા ખેડૂતને આપતી વખતે તેને જરૂર પડતાં બળદ, બીને [illegible] અનાજ અને પાક થતાં સુધી તેનું પોષણ કરવા જેટલું અનાજ સરકારમાંથી મળતું. એ રકમ ખેડૂત પાસેથી બેચાર વર્ષે સરકાર વસૂલ કરવામા આવતી. એ પ્રમાણે મહારાજ પ્રજા પાસે [illegible] પટ્ટા લખાવી જઇ જમીન ખેડવા આપતા. ઘણીખરી [illegible] જમીન ઉપર ખેતી કરાવી હતી. ઊપજનો બરોબર આશરો જોઇ રૈયત ઉપર કર નાખતા. કોઇ ઉપર જુલમ કરવો નહિ, એવી મહારાજે સર્વ અધિકારીઓને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી.

જમીનમહેસૂલના બંદોબસ્ત માટે શિવાજી મહારાજે રૈયત હિતનો એક નિયમ ઠરાવ્યો હતો. તે આ સ્થળે અવશ્ય લખવો જોઇએ. મહારાજે કબજે કરેલા યવનપ્રદેશમાં એવો પુરાતન રિવાજ હતો કે, મહાલમાં અને ગામોમાં દેશમુખ, દેશપાંડે, દેસાઈ પાટીલ (મુખી) કુલકર્ણી (ઉપરાતદાર), ખોત (તલાટી), [illegible] (કનામદાર), જમીનદાર વગેરે નીમવામાં આવતા. મહાલ અને [illegible] તેમના તાબામાં રહેતો અને તેઓ જમીનનું મહેસૂલ ઉઘરાવતા. [illegible] કારી અધિકારીઓ પ્રજા પાસેથી સીધું મહેસૂલ લેતા નહોતા. દે[illegible] મુખ વગેરે જમીનદારો ઉપર મહેસૂલની સર્વ જવાબદારી રહે[illegible] એમ હોવાથી સર્વ પ્રજા ઉઘરાતદાર અને કનામદારના તાબે [illegible] સંપૂર્ણ રહેતી. તેઓ પોતાની મરજીમાં આવે તો [illegible] પ્રજા પાસેથી મહેસૂલ વસૂલ કરતા. એક ગામનું મહેસૂલ [illegible]

[illegible]

રાજ્યઅમલમાં જે વતન મળતું હતું. તે તેમણે ખેડૂતો પાસેથી વસૂલ નહિ કરતાં સરકારી અમલદારો પાસેથી યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવવાની સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી. સરકારી મહેસૂલની ઊપજ માટે તેઓને કંઇ પણ જોખમ નહિ હોવા છતાં જે અંશ મળતો તે માટે પ્રતિવર્ષ સરકારી મંજૂરી મેળવવી પડતી. એવી વ્યવસ્થા થવાથી તેઓ પર સરકારનો દાબ બેઠો અને ખેડૂત પ્રજા તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઇ; તેમજ ખેડૂતો સુખી અને સ્વતંત્ર થયા. પ્રથમ તેઓ જમીનદારો અને રખેવાળોના પૂર્ણ રીતે ગુલામ બન્યા હતા. દેશમુખ, દેસાઇ, દેશપાંડે વગેરે ગ્રામ્યાધિકારીઓએ મોટાં મકાનો, કોટ અને થાણાં બંધાવ્યાં હતાં તે મહારાજે પાડી નંખાવી, જમીનદોસ્ત બનાવી દીધાં. તેઓને પુનઃ એવું તોફાન નહિ કરવાની અને બીજી પ્રજાની પેઠે સાદાં ઘર બાંધી રહેવાની મહારાજે આજ્ઞા ફરમાવી. કમાવીસદાર (તલાટી), મહાલકરી અને સૂબેદારોને તેઓના પર કરડી નજર રાખવાનું ફરમાવ્યું. એમ થવાથી જમીનદારોનો ત્રાસ બંધ થયો, તેથી તેઓ મહારાજના રાજ્યઅમલથી ત્રાસ પામે એ સ્વાભાવિકજ હતું; પરંતુ એવા મનુષ્યો લશ્કરી અને મુલકી ખાતામાં નોકરીઓ મળ્યાથી અને ઊંચી પદવીએ ચડવા લાગ્યાથી સ્વપરાક્રમ બતાવવા લાગ્યા. તેમનો અસંતોષ અલ્પ સમયમાંજ બંધ પડ્યો. તેમને નોકરીના બદલામાં વતનો મળવા લાગ્યાં અને વંશપરંપરાગત ચાલતા આવેલા હક વ્યવસ્થિત ઠરાવી આપવામાં આવ્યા, તેથી તેમને વધારાની ઊપજ સરળ રીતે મળતી હતી. એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રજાને હમેશની સુખી બનાવી, તે ઉપરાંત રખેવાળોને પણ સંતોષ પમાડ્યો.

જમીનમહેસૂલની બાબતમાં એક મહત્ત્વની વાત જણાવવી આવશ્યક છે. તે ઉપરથી મહારાજનું ધોરણ કેવું ઉત્તમ હતું. તે જણાઇ આવશે. પ્રત્યેક પ્રાંતની જે કંઇ ઊપજ આવે તે સર્વે ખરચી ન નાખતાં તેમાંની કંઇક રકમ સિલક ખાતે બાકી રાખવાનો તેમણે નિયમ કર્યો હતો. જ્યારે કોઇ એવો જરૂરનો પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારેજ આ ખજાનાને હાથ લગાડવો, નહિ તો તેમાં ઉમેરોજ કર્યા કરવો. મોગલોનો હલ્લો થાય અને જો વધારે ખરચ કરવો પડે, તો તે બને ત્યાંસુધી બારોબારજ કાઢવો અને ન છૂટકેજ આ ખજાનામાંથી તે ખરચ ભોગવવો. કોઇ પણ સબબસર વધારે ખરચ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય તો તે માટે અગાઉથી મંજૂરી મેળવવી. દરેક પ્રાંતના સૂબેદાર પાસે આ પ્રમાણે અમુક રકમ સિલક રાખવામાં આવતી હતી. કયા પ્રાંતમાં કેટલી સિલક રાખવી તે તે પ્રાંતની યોગ્યતા જોઇને ઠરાવેલું હતું. આ પ્રમાણે મહારાજના તાબાના પ્રદેશની એકંદર સિલક આશરે સવાલાખ હોનની હતી.

મહારાજે લૂંટફાટ કરવા માટે કેવા નિયમો ઠરાવ્યા હતા તે

તપાસીએ. આસપાસ યવનોનો પ્રદેશ હતો. તેમાંથી જીતી લીધેલા પ્રદેશ હમેશાં પોતાના કબજામાં રાખવા માટે મહારાજને તે સમયે પ્રચંડ લશ્કર રાખવાની અગત્ય હતી. લશ્કરના વાસ્તવિક ખર્ચમાં તેઓ અતિશય કરકસરથી કામ લેતા હતા; તેમ છતાં હમેશાં લશ્કરની સંખ્યા વધારવાથીજ સ્વરાજ્યનું સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ હતો. વળી પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર હમેશાં લશ્કર રાખવામાં આવતું તેનો ખર્ચ આસપાસના ગામોની ઊપજ ઉપર નિભાવવો પડતો; પણ જમીનમહેસૂલ ઉપર એટલા મોટા લશ્કરનું પોષણ થવું અશક્ય હતું. મોગલ અને વિજાપુરસરકાર જેવા ધનવાન બાદશાહની વિશાળ સેના સાથે સતત યુદ્ધ કરવું પડતું હોવાથી મહારાજને અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતું. એમ હોવાથી મહારાજને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર લૂંટફાટ કરવા મોકલવું પડતું. તેમાં મહારાજના બે હેતુ હતા. એક હેતુ એ હતો કે, લૂંટફાટ કરવાથી બેરોજગાર લશ્કરનું ઉદરપોષણ થતું અને ખજાનામાં પણ કંઈક ઉમેરો થતો અને બીજો મહત્ત્વનો હેતુ એ હતો કે, યવનરાજ્યઅમલમાં સાંકડા ત્રાસ આપવાથી ધીમે ધીમે તેઓ નિર્બળ થાય અને મહારાષ્ટ્રને યવનોની સત્તામાંથી છોડાવવાનો પોતાનો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ પણ સફળ થાય.

મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, લશ્કરે પોતાના પ્રદેશમાં ચાર મહિના [illegible] આઠ મહિના લૂંટફાટ કરવા જવું. મોગલોના અને વિજાપુરવાળાના પ્રદેશોમાં જઈ ચોથાઈ (ચોથો ભાગ) અને [illegible] [illegible]

વળી લૂંટ કરતી વખતે લૂંટારાઓએ બ્રાહ્મણોને અને દેવસ્થાનોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ, ગાયોને પકડવી નહિ, અગત્ય જણાતાં ભારવહન કરવા જેટલાજ બળદો પકડવા, ખેડૂતો અને સ્ત્રીઓને કદી પણ લૂંટવી નહિ, શ્રીમંત મુસલમાન કિંવા તેના તાબાના શ્રીમંત હિંદુઓમાં ખંડણી ભરવાનું સામર્થ્ય જણાતાં તેમનેજ ફક્ત પકડવા અને ખંડણી આપતાંજ તેમને મુક્ત કરવા, અન્ય પ્રજાને એકાએક ત્રાસ આપવો નહિ, એ પકડાપકડીમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓને કદી પણ પકડવાં નહિ, બ્રાહ્મણો ઉપર ખંડણી બેસાડવી નહિ અને યવનો ઉપર ખંડણી બેસાડવા ચૂકવું નહિ. લૂંટમાં જનારાઓને મહારાજ તરફથી એવી સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવતી હતી.

ચોમાસું શરૂ થતાં નદીઓ અને નાળામાં પાણી ભરાઇ જાય તે પહેલાં ચડાઇમાં ગયેલા સર્વ લશ્કરી સિપાઇઓએ સ્વદેશની છાવણીમાં પાછા આવવું પડતું. સ્વદેશની સરહદ નજીક આવતાંજ સૈનિકોની જડતી લેવામા આવતી. પૂર્વે લખેલી યાદી પ્રમાણે તેમનો સામાન મેળવી લેવાતો. કોઇ સૈનિક પાસે વિશેષ માલ મળતાંજ તેની યાદી થતી કિંવા માલ જપ્ત થતો. કોઇ ભારે કિંમતનો માલ મળતાંજ તેને સરકારી લૂંટના માલમાં સામેલ કરાતો. સર્વ લૂંટની તપસીલવાર યાદી થતી. સરકારી લૂંટમાથી કોઇ માલ સંતાડતા નહિ; તેમ કરવાથી તેને સખ્ત શિક્ષા થતી. સ્વરાજ્યમાં આવ્યા પછી સૈનિકો છાવણીમાં નીમેલી જગ્યાએ પાયગાને લઇ જતા. બે-ત્રણ ઠેકાણે છાવણીઓ રાખવામાં આવી હતી. એ સ્થળે ઘોડાઓ માટે તબેલા અને સવારોને રહેવા માટે મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. છાવણીમાં ગયા પછી સૂબેદારોએ પોતપોતાના તાબાના ઘોડાની ઘાસચંદી તથા ઔષધની વ્યવસ્થા કરવી અને સવારોની હાજરી લખવી તથા તેમના પગારનો હિસાબ નક્કી કરવો, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી.

સરકારી લૂંટની યાદી તૈયાર થતાંજ સરનૌબત સઘળી લૂંટ મહારાજ પાસે લઇ જતો અને ત્યાં સઘળો હિસાબ બતાવી, લૂંટ સરકારી તિજોરીમાં જમે કરાવતો. વસ્ત્ર અને ઘરેણાં ધોવડાવી દુરસ્ત કરાવી, તેની આશરે કિંમત લખતા. કોઇ સિપાઇને કિંવા અમલદારને લૂંટમાંની કોઇ વસ્તુ જોઇતી હોય તો તે તેને આપી તેની કિંમત પગારમાંથી વસૂલ કરતા. ચડાઇમા જે સૈનિકે વિશેષ બહાદુરી બતાવી હોય તેને સૂબેદારની આજ્ઞાથી, સરનૌબત મહારાજ પાસે લઇ જઇ તેને માટે ભલામણ કરી ઇનામ અપાવતા. કિંવા ઊંચે હોદ્દે ચડાવતા. લડાઇમા મરણ પામેલા સૈનિકોની સ્ત્રી તથા બાળકોને સરકારમાંથી વતન મળતું. લડાઈમા ઘાયલ થયેલા કિંવા વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલા સૈનિકને ઔષધ માટે સરકારમાથી પૈસા મળતા. ઘાયલ થયેલા

સૈનિકની તપાસ કરી જખમના પ્રમાણમાં તેને નુકસાન મળતું કિંવા ઉચ્ચ પદવી મળતી. જે નોકર જે જે કામ ઉપર નિમાયો હોય તે તે કામને માટે નાલાયક ઠરતાં બીજું કામ મળતું કિંવા તેને લશ્કરમાંથી કમી કરી, બીજા ખાતામાં નોકરી અપાતી. સરકારી નોકરીમાંથી તેને એકાએક કાઢી મૂકતા નહિ. ચાકરીમાં કોઈએ નિયમ વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોય કિંવા નિર્બળપણું બતાવ્યું હોય તેની તપાસ થઈ શિક્ષા થતી અને વારંવાર એવો અપરાધ થતાં તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતો. લૂંટના માલમાંથી કોઈ વસ્તુ ઉચાપત કરનારને સખ્ત શિક્ષા થતી. સરનોબતે એ કામ હજૂરની આજ્ઞા વડે કરવું પડતું. પોતાની ઇચ્છાનુસાર નહિ વર્તવાનો નિયમ હતો.

ચોમાસું પૂરું થતાંજ દશેરાનું શુભમુહૂર્ત જોઈ ચડાઈમાં જવાની ફોજવાળાને આજ્ઞા થતી. ચોમાસું પૂરું થતાંજ દશેરાનો મહોત્સવ આવે છે. શિવાજી મહારાજ એ દિવસે મોટો ઉત્સવ ઉજવતા. [illegible] સિલેદારોને, બારગિરોને કિંવા સિપાઈઓને નોકરીમાં રહેવું હોય તે તેઓ વિજયાદશમીને દિવસે મહારાજ સમક્ષ આવી પોતાની હાજરી [illegible] અને નામ નોંધાવતા. મહારાજ તેમની યોગ્ય પરીક્ષા કરતા અને જે મનુષ્ય જે કાર્યમાં કુશળ જણાતો, તેની તેવા કાર્યમાં નિમણૂક કરતા. યુદ્ધ કરવા માટે નીમવામાં આવેલા પ્રત્યેક સિપાઈ [illegible] અને પ્રત્યેક ઘોડાને મહારાજ સ્વતઃ પસંદ કરતા. ત્યાર પછી [illegible] સામાનની પુનઃ ચાકી કરવામાં આવતી. એ [illegible] [illegible] મહારાજના દર્શન કરવા આવતા અને [illegible] આજ્ઞા મળતી ત્યાં તેઓ પોતાના [illegible]

[illegible]

બીજાં ખાતાંના નોકરોના પગાર, વતન અને જાગી-
તસર મળવાની વ્યવસ્થા મહારાજ વિશેષ દક્ષતાથી
પ્રતિવર્ષે સર્વના વેતનના હિસાબ તેમને ચૂકતે મળ
નું દેવું રહે નહિ, એવી તેમણે અમલદારોને સૂચના
નોકરોને વખતસર પગાર મળવાથી તેઓ ગાઢ રહે છે
કુટુંબને વિપત્તિ ભોગવવી પડતી નથી, તેમજ તેઓ
નથી; નોકરો દિલગીર રહે તો રાજ્યમાં ફાટફૂટ થઇ
સાન થાય, રાજ્યકાર્યમાં તેઓ આળસ કરે, તેમજ સોંપેલું
હોશિયારીથી તથા પ્રમાણિકપણે બજાવે નહિ; એ સર્વ
કારી પેઠે સમજતા હતા. પોતાના લશ્કરી કિંવા મુલકી
નોકરો દેવું કરે નહિ, તે માટે મહારાજ પણીજ સાવચેતી
તા. દેવું કરવાથી મનુષ્ય નિરાધાર અને નિરુત્સાહી થાય
અઘટિત કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે; એ જાણી મહારાજે
ર્યો હતો કે, કોઇએ દેવું કરવું નહિ. લગ્ન આદિ પ્રસંગો
રીબ તેમજ શ્રીમંત મનુષ્યોને પણ દેવું કરવું પડે છે; પરંતુ
ગે જેને આર્થિક સહાયતાની અગત્ય જણાય તેને મહારાજ
યોગ્ય આશ્રય મળતો. એમ છતા પણ જે મનુષ્ય ઊપજ
વિશેષ ખર્ચ કરીને કિંવા અન્ય પ્રકારે ઉડાઉપણું કરી દેવાદાર
તેને સરકારી નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિયમ હતો.
ઉચ્ચ અધિકારીઓને રોકડો પગાર મળતો કિંવા તેમને વસૂ-
અધિકારીઓને નામે મહેસૂલી તિજોરી ઉપર ચિઠ્ઠી મળતી.
કારીઓ સરકારી ચિઠ્ઠી પ્રમાણે નોકરોને તિજોરીમાંથી નાણું
ડી વખતસર પગાર કિંવા અનાજ આપતા. સરકારી પગાર-
ઠ્ઠી પ્રમાણે નોકરોને જે પગાર મળતો તે સર્વ ચિઠ્ઠી અને પગા-
ા હિસાબ વર્ષોવર્ષ નક્કી કરવામાં આવતો. કોઇનું સરકાર પાસે
ાકી લહેણું રાખવામા આવતુંજ નહિ. કોઈ પગારદાર નોકર ખેડૂત
ાય, તો તેના તાબાની જમીનનું મહેસૂલ બીજા ખેડૂતો પ્રમાણે નક્કી
કરી તેના પગારમાથી બાદ કરવામા આવતું હતું. તેમ થવાથી નોક-
રનું જે કાઇ લહેણું નીકળતુ તેની તિજોરી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપીને
અનાજ કિંવા રોકડ નાણું અપાવી હિસાબ ચૂકતે થતો. કોઈ પણ
લશ્કરી અમલદારને કિંવા બીજા ખાતાના હોદ્દેદારને વર્ષાસન તરીકે
કોઇ ગામની ઊપજ આપતા નહોતા. એ ધોરણને મોકાસ (ઇનામ)
કહે છે યવનબાદશાહી વખતે ગામના ઇનામ આપવાનો રિવાજ ઘણો
પ્રચલિત હતો. એ રિવાજથી મોકાસદાર (ઇનામદાર) લોકો પોતાના
તાબાની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપતા. જમીનદાર અને ઇના-
મદાર એકસંપ કરી પ્રજાને દમતા. સરકારી સત્તાના જોરથી તેઓ
રૈયત પાસેથી જોઇએ તેવા કામો કરાવી લેતા. પ્રજાની એવી સ્થિતિ

જોઈને મહારાજે ગામોની ઊપજ ઉપર સરકારી કારકુનો નીમ[illegible] અને ઇનામદાર તથા જમીનદારોને જે કાંઈ આપવું પડતું, તે વસ્[illegible] લાતી અધિકારીઓ સરકારી ઊપજમાંથી આપતા. જેઓને ઇના[illegible] મળતાં તેઓના તાબામાં કોઈ ગામ કે મહાલ સોંપતા નહિ. એ સંબં[illegible] મહારાજે સખ્ત કાયદા ઠરાવ્યા હતા.

એજ પ્રમાણે મહારાજે જાગીર આપવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન [illegible] કરી હતી. યવનબાદશાહી સમયે ઉચ્ચ સરદારોને અને હોદ્દેદારોને સરકારી નોકરીમાં વિશેષ બહાદુરી બતાવવાથી જાગીરો મળતી. જાગીરદારો પોતાના નોકરોદ્વારા ગામની ઊપજ એકઠી કરતા અને તેમાંથી અમુક ભાગ સરકારને ખંડણી ભરવાનો કિંવા યુદ્ધ આદિ પ્રસંગે સરકારને અમુક સંખ્યાના સૈન્યની સહાયતા આપવાનો નિયમ હતો. એવો નિયમ હોવાથી જાગીરદાર એક માંડલિક રાજા જેવો થઈ પડતો. પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર જાગીરદાર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવતા તેથી પ્રજા તેમનેજ પોતાના રાજા માનતી. જાગીરદારો લશ્કર રાખતા અને પોતાની જાગીરમાં [illegible] પણી [illegible]થી રહેતા. તેમજ એ જાગીર વંશપરંપરાને [illegible] મળતી તેથી જેઓએ પ્રથમ જાગીર મેળવી હોય તેમના વંશજોમાં [illegible] જેના જેવી સરકાર તરફ રાજભક્તિ અને પ્રમાણિકપણું કાયમ રહે[illegible] તેમજ પૂર્વજ પુરુષોના જેવી કર્તવ્યદક્ષતા [illegible]

[illegible]

હારાજ પોતાનાં થાણાં બેસાડી તેને પોતાના કબજામાં લેતા.

મહારાજે એ પ્રમાણે પાટીલ, કુળકર્ણી, ખોત, દેશમુખ, દેસાઇ દેશપાંડે, જમીનદાર, મોકાસદાર, મિરાસદાર અને જાગીરદાર વગેરેના જુલમમાંથી પોતાની પ્રજાને મુક્ત કરી–રાખી હતી. તે હકદારોને પણ મહારાજે બનતે ઉપાયે ખુશી રાખવા જેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું. મહારાજના રાજ્યમાં જાગીરની પદ્ધતિને આશ્રય–ઉત્તેજન મળતું નહોતું; તેથી તેમના રાજ્યઅમલમાંજ વિશેષ પરાક્રમ વડે પ્રસિદ્ધ થયેલા સરદારો અને અધિકારીઓના ઘણાખરા વંશજોનાં નામ-નિશાન પણ સાંભળવામાં આવતાં નથી. મહારાજે જાગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી હોત, તો મોરો પંત પિંગળે, આબાજી સોનદેવ, તાનાજી માલુસરે, યેસાજી કંક, બાજી ફસલકર, બાજી પ્રભુ, નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ ગુજર, હંબીરરાવ મોહિતે વગેરે સરદારોના વંશ આજે પણ ક્વચિત્ અસ્તિત્વમાં હોત.

મહારાજે બીજા એક વિશેષ મહત્ત્વના કાર્યનો નિયમ ઠરાવ્યો હતો. તેનું આ સ્થળે દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે. તેમણે ઠરાવ્યું હતું કે, કોઇ પણ હોદ્દેદારના કુળમાં કોઇ પણ સરકારી હોદ્દો વંશ-પરંપરા માટે આપવો નહિ. પિતા ગમે તેટલો હોશિયાર અને કર્તવ્ય-દક્ષ હોય તોપણ તેની કર્તવ્યદક્ષતાને બદલે તેના પુત્રને નોકરી આપતી વખત મહારાજ તેની વાસ્તવિક યોગ્યતા તપાસીનેજ તેને નોકરી આપતા. માત્ર "ઉચ્ચ હોદ્દેદારનો પુત્ર" જાણીને પુત્રમાં કર્તવ્યદક્ષતા ન હોય તો તેને તે નોકરી આપવી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ યોગ્યતા ન હોય તો બીજો ઉચ્ચ હોદ્દો પણ તેને આપવો નહિ, એવો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો. એ નિયમથી પ્રત્યેક હોદ્દેદારના ગુણની કદર થતી અને તેઓ સરકારી કામ પૂરતી હોશિયારીથી બજાવતા. મહારાજના તાબાના પેશ્વા, સેનાપતિ વગેરે પ્રધાન, સૂબેદાર અને હવાલદાર વગેરે હોદ્દેદારો હોશિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હતા; તેમજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં તેમણે વિશેષ સહાયતા કરવા છતાં તેમનો હોદ્દો મહારાજે વંશપરંપરા માટે ચાલુ રાખવાનો અવિચાર કોઇના સંબંધમાં કર્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ ગમે તેવા ઉચ્ચ હોદ્દેદારે રાજકાર્યમાં અફલત કરતા કિંવા તેનું અન્યાયી વર્તન જણાતાં શિવાજી મહારાજ તે હોદ્દેદારને નોકરી પરથી કાઢી મૂકવાનું ભૂલતા નહોતા. હોદ્દેદારોને કિંવા સરદારોને જાગીરો આપેલી નહિ હોવાથી ઇચ્છામાં આવે તે સમયે નોકરી પરથી રજા આપવામાં અડચણ પડતી નહોતી. એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હતી; કારણકે એમાં પુરાતન કિંવા બાદશાહી રાજ્યપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નિયમો જોવામાં આવે છે. શાહુરાજાના સમયથી પેશ્વાઇ સત્તા પ્રસરતા સુધીમાં જાગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ નિર્મૂળ થવાથી મરાઠા સામ્રાજ્યની વિજયપતાકા કેવી

ફરકી રહી હતી તે સર્વને સુવિદિત જ છે.

મહારાજે પોતાના લશ્કરી અને મુલકી ખાતાની કેવી વ્ય[illegible]
રાખી હતી તેનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે સ્વરાજ્યના અધિકારીઓ [illegible]
વેલા નિયમ પ્રમાણે પોતપોતાનાં કામ વખતસર અને પ્રમાણિ[illegible]
કરતા હતા કે નહિ તે જોઇએ. તેમના પર પ્રધાનમંડળ અને [illegible]
રાજ સ્વતઃ ફુરસદ પ્રમાણે દેખરેખ રાખતા હતા. પ્રત્યેક જિ[illegible]
પ્રત્યેક મહાલ, પ્રત્યેક સૂબો અને પ્રત્યેક છાવણી અને ચાકર[illegible]
અધિકારીઓની હિલચાલ ઉપર વખતોવખત દૃષ્ટિ રાખવાનું [illegible]
પ્રમુખ અધિકારીઓથી બની શકે નહિ, તેથી તે કામ માટે મહા[illegible]
ગુપ્તચર અને બાતમીદારો રાખ્યા હતા. બહિરજી નાયક [illegible]
સર્વનો નાયક હતો. તેના પર મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ [illegible]
લૂંટ કરવા મોકલેલા લશ્કરના અમલદારો મેળવેલી લૂંટનો [illegible]
ખંડણીનો બરોબર હિસાબ આપે છે કે નહિ, કિંવા કંઇ ચાલ[illegible]
ગોટાળો કરે છે કે કેમ, તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક ચાકરી સાથે [illegible]
રાજ ગુપ્તચર મોકલતા. પ્રત્યેક કિલ્લા પરના અમલદારો નિય[illegible]
પ્રમાણે પોતાનાં કામ કરે છે કે કેમ કિંવા તેઓ [illegible]
મનો જાત કંઇ પ્રપંચ રચે છે કે કેમ, તેની તપાસ [illegible]
રાખવા મહારાજના ગુપ્તચર ફરતા હતા. તેજ પ્રમાણે [illegible]
[illegible] વગેરે મુલકી ખાતાના અધિકારીઓ પ્રજાને [illegible]
[illegible] કરેલી રકમ તેઓ પ્રમાણિકપણે સરકારમાં [illegible]
કેમ, તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક પ્રાંત અને [illegible]
ગુપ્તચર ફરતા હતા. ગુપ્તચર અને [illegible]
[illegible]
[illegible]

ગ્રામપંચાયતની પદ્ધતિ સર્વત્ર ચાલુ હતી. એ પદ્ધતિ પ્રજાને વિશેષ અનુકૂળ જણાયાથી મહારાજે તેને કાયમ કરી હતી. મુકદ્દમાને માટે પ્રજાને વેગળે સુધી જવું પડે નહિ, તેમને પોતાનાજ ગામમાં વગર ખર્ચે ન્યાય મળે તથા પંચના સભ્યો વસ્તુસ્થિતિ નિહાળી સત્વર ન્યાય આપે; એ સર્વ મહારાજને વિશેષ હિતકર જણાયું હતું. પંચના સભ્યોએ કરેલો ફેંસલો મહાલકરી અને સૂબેદાર માન્ય કરી, તે ઉપર અમલબજાવણી કરતા હતા. પંચનો ફેંસલો જેઓને પસંદ ન પડે તેઓએ હજૂરમાં અરજ કરવી અને ન્યાયાધીશ તેનો ફેંસલો આપે એવી ગોઠવણ હતી. ફોજદારી ગુના ઉપસ્થિત થતાં પ્રાંતના સૂબેદાર તેનો ફેંસલો આપતા. સૂબેદારના ફેંસલા ઉપર હજૂરમાં અરજ થતી અને તે ફેંસલાની તપાસ પંડિતરાવે કરવી એવું ઠરાવ્યું હતું. લશ્કરમાં તોફાન કિંવા ગુનો થતાં લશ્કરી સૂબેદાર કિંવા બીજા વરિષ્ઠ અધિકારી દ્વારા તેની તપાસ થતી. તેમના વિરુદ્ધ પણ હજૂરમાં અરજ થતી અને સરનૌબતે તેની તપાસ ચલાવવી એવો નિયમ હતો.

સ્વરાજ્યમાં ચોરનો ભય વિશેષ હતો, તે મહારાજે એકદમ બંધ પાડ્યો. સ્થળે સ્થળે ચોર, ધાડપાડુ અને લૂંટારા ફરતા હતા, તેમને પકડી મંગાવી કેટલાકનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો તથા કેટલાકને ખેતર ખેડવા આપી કિલ્લાના આશ્રયમાં રાખ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સિપાઇઓને તેમના પર સખ્ત દેખરેખ રાખવાનો મહારાજે હુકમ કર્યો હતો. કેટલાક મનુષ્યને કિલ્લા પર અને કિલ્લાની આસપાસ રખેવાળની નોકરી આપી તેમની ઉપજીવિકા ચાલે એવી ગોઠવણ કરી. જે ગામમાં ચોરોનો ઘણો ઉપદ્રવ જણાતો ત્યાં કોઇ બીજા ગામના ચોરનેજ રખેવાળની નોકરીએ મોકલતા; પણ જો તે ચોર–રખેવાળ ચોરી કરતો તો તત્કાળ તેનો શિરચ્છેદ કરાવવામાં આવતો; અથવા તેના ગામમાં ચોરી થતાં તેનેજ ચોરનો પત્તો મેળવવો પડતો કિંવા ચોરીની રકમ ભરી આપવી પડતી એવા નિયમો ઠરાવ્યા હતા.

સ્વરાજ્યમા મોટાં દેવસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનો હતાં. તેને પ્રાચીન સમયથી ધર્માદા વર્ષાસન મળતાં હતાં, તે મહારાજે યથાસ્થિત પુનઃ શરૂ કર્યાં. કેટલાંક દેવસ્થાનોને ખર્ચ જેટલાં વર્ષાસન મળતાં નહોતાં તે મહારાજે સંપૂર્ણ કરી આપ્યાં. કેટલાંક નવાં દેવસ્થાનોને બિલકુલ વર્ષાસન મળતાં નહોતાં, ત્યાં પૂજા, નૈવેદ્ય, ઉત્સવ, અભિષેક, નંદાદીપ વગેરે યથાસ્થિત થવા માટે મહારાજે તે દેવસ્થાનો માટે ઇનામી જમીનો અર્પણ કરી. એ સર્વ દેવસ્થાનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા થવા માટે મહારાજે દેવસ્થાન–ધર્માદા–અધિકારી નીમ્યા. દેવસ્થાનોને મળતી ઉપજમાંથી બ્રાહ્મણો કિંવા પૂજારીઓ ઇચ્છાનુસાર ખર્ચ કરે નહિ તે માટે તેઓને ખર્ચનો વિગતવાર હિસાબ રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું.

સરકારી અધિકારીઓ પ્રતિવર્ષે હિસાબ તપાસતા. મોટાં મોટાં ક્ષેત્રના કેટલાક સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને વર્ષાસનો આપી, તેઓ સ્નાનસંધ્યા કરવામાં સમય વ્યતીત કરે એવી ગોઠવણ કરી હતી. તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા સત્પુરુષોનું યથાસ્થિત ગુજરાન ચાલે અને તેમનો ઉત્સવ વગેરે સારી પેઠે ઉજવાય તે માટે મહારાજે તેમને ગામ અને જમીનની બક્ષિસો આપી હતી.

મહારાજ ફક્ત હિંદુધર્મનાં દેવસ્થાનોને વર્ષાસન આપતા હતા એમ નહોતું; પરંતુ સ્વરાજ્યમાં મુસલમાનની કબરો, મસ્જિદો, પીર વગેરેને યવનબાદશાહીને સમયે જે વર્ષાસન વગેરે મળતાં તે મહારાજે પણ ચાલુ રાખ્યાં હતાં. તે ખાલસા કર્યાં નહોતાં; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકને ખર્ચ કરતાં ઓછાં વર્ષાસનો મળતાં હતાં તેની તપાસ કરાવી, મહારાજે ભરપૂર વર્ષાસન બાંધી આપ્યા હતાં. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમના અંતઃકરણમાં યવનોનાં પૂજાસ્થાન સંબંધી કિંચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા દ્વેષ નહોતો. મહારાજે તેમજ તેમના સરદારોએ આટલી બધી સવારીઓ–લડાઈઓ કરી પણ એક પણ પ્રસંગે તેમણે મુસલમાનોનાં પવિત્ર સ્થળો ઉપર હાથ નાંખ્યો હોય એવું જણાતું નથી. ખરું જોતાં જેમ યવનો વખતોવખત હિંદુના દેવસ્થાનોનો નાશ કરતા હતા, તેમ મહારાજે યવનોની મસ્જિદ વગેરે પૂજાસ્થાનોનો નાશ કર્યો હોત તો તેઓને કંઈ કહેવાપણું સરખું નહિ. પરંતુ ધર્મ સંબંધે મહારાજ ઉદાર બુદ્ધિના હતા. તેમનામાં ધર્માંધપણું કિંચિત્ પણ નહોતું.

[illegible]

મહારાજ દ્રવ્યની યથોચિત સહાયતા આપતા. પોતાના રાજ્યના સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને સત્પુરુષોને અન્ય સ્થળે યાચના કરવી પડે નહિ, તેમજ તેમના પોષણકાર્યમાં અડચણ પડે નહિ તે સંબંધી મહારાજ સર્વદા વિશેષ કાળજી રાખતા હતા.

મહારાજે રાજ્યમાં સર્વત્ર અન્નક્ષેત્રો સ્થાપી ગરીબગરબાંના નિર્વાહની સગવડ કરી હતી અને મોટાં મોટાં દેવસ્થાનોમાં વખતો-વખત બ્રાહ્મણભોજન કરાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. એ ઉપરાંત નિત્ય નિયમિત રીતે પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે ઘાસનાં મેદાનો જોઇને માનદેશ, ભીમપડી વગેરે સ્થળે ગૌશાળાઓ સ્થાપી હતી. ત્યાં પુષ્કળ ગાયો રાખવામાં આવતી. ગાયોનું રક્ષણ કરવા માટે ગવલી (રબારી) અને બીજા નોકરો નીમ્યા હતા. એ ગૌશાળાઓમાં લસ્કરમાં ગાડે જોડવાના બળદો તૈયાર થતા. કોઇ ખેડૂતને સરકારમાંથી બળદ આપવાનું ઠરતું તો એજ ગૌશાળાઓમાંથી બળદો મંગાવી આપતા. ગાયોની પેઠે ભેંસોને માટે પણ સ્થળે સ્થળે મહિષીશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. ભેંસોના રક્ષણ માટે પણ રબારી અને બીજા નોકરો નીમ્યા હતા. તેઓ ગામમાં કે પર્વત આગળની ઘાસચારાની જગ્યામાં નિવાસ કરતા હતા. એ શાળાઓનો હિસાબ વર્ષોવર્ષ તપાસવામાં આવતો. તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી ચોક્કસ પ્રમાણમાં ઘી કિંવા માખણ આવવું જોઇએ તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી બ્રહ્મભોજન માટે વપરાતું દૂધ ચોક્કસ પ્રમાણમાં પૂરું પાડવું જોઇએ, એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી. એજ પ્રમાણે વીસપચીસ હજાર બકરાઘેટાં ભરવાડોને સોંપી તેનું રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું. વર્ષોવર્ષ તેમનો હિસાબ તપાસવામાં આવતો અને પ્રત્યેક રબારીએ ઘેટાંની ચોક્કસ સંખ્યા દશરા વગેરે દિવસે તેમજ સરકારી કાર્યના ઉપયોગ માટે મોકલવાનો નિયમ ઠરાવ્યો હતો.

મહારાજે રાજ્યની સર્વ ધનસંપત્તિનો સુદૃઢ બંદોબસ્ત કરી તેને માટે યોગ્ય નિયમો ઠરાવી દીધા હતા. તેઓએ પોતાની દિન-ચર્યાના પણ નિયમો ઠરાવ્યા હતા. તેઓ મોટા પરોઢિયામાં જાગૃત થતા. પરોઢિયામા નોબત વાગતી અને ગાયકો વીણા, મૃદંગ આદિ મંજુલ વાજિંત્રો સહિત ભગવાનની સ્તુતિ ગાતા. એ નાદ સાંભળતાંજ ઊઠીને તેઓ થોડો વખત સુધી પ્રાતઃસ્મરણ કરતા. ત્યારપછી શૌચાદિ વિધિ સમાપ્ત કરી ગોદર્શન અને તુલસીદર્શન કરતા. ગંગા આદિ પવિત્ર નદીઓનાં જળસહિત સ્નાન કરીને જપ તથા દેવાર્ચન કરતા. ત્યારપછી થોડો વખત પુરાણશ્રવણ કરતા. ચાર ઘડી દહાડો ચઢે નહિ તે પહેલાં મહારાજ એ સર્વ કામથી પરવારી જતા. ત્યાર પછી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી તિરંદાજી અને નિશાન મારવાનો

એક કલાક વ્યાયામ કરી સભામાં જતા. ત્યાં કારભારીઓ પોત-પોતાના કામની સુનાવણી કરી મહારાજ પાસેથી હુકમ કિંવા મંજૂરી મેળવતા. કોઇ તેમની મુલાકાત કરવા આવતું, તેનો મુજરો લેતા અને તેના તરફ કૃપાદષ્ટિથી જોતા. કોઇના સામું જોઈ માત્ર અવ-લોકન કરી સ્મિતહાસ્ય કરતા. કોઈ સાથે થોડી વાતચિત કરતા અને કોઇને કાંઈ કામ સોંપતા. એ પ્રમાણે સર્વનાં અંતઃકરણમાં પોતાનો પ્રતાપ પાડતા. એ ઉપરથી સર્વને મહારાજની પોતાના ઉપર કૃપા જણાતી. સભામાં કોઇ ગુણીજન આવતાં, તેના ગુણના પ્રમાણમાં મહારાજ તેનું ગૌરવ કરી ઇનામ વગેરે આપી તેને ખુશી કરતા. દશ ઘડી દિવસ ચડે ત્યાંસુધી સભામાં બેઠા પછી મહારાજ કોઇ સાથે એકાંત–મસલત ચલાવવાનું ઉચિત જણાય તો જુદે જુદે સ્થળે બેસી મસલત ચલાવતા. બાર ઘડી દિવસ ચડતાં જ મહારાજ સ્નાન કરી ભોજનનો સંકલ્પ મૂકી દેવને નૈવેદ્ય કરી પંક્તિભોજન કરનાર મનુષ્યોને સાથે લઇ ભોજન કરવા બેસતા. તાંબૂલસેવન કર્યા પછી મહારાજ પુનઃ મંત્રણાસભામાં બેસતા અને પત્રો આવ્યા હોય તે ચિટનીસ પાસે વંચાવી, તેમને પત્રોના જવાબ લખવાની મંજૂરી આપતા. રાજ્યમાંથી રવાના કરવાના પત્રોના ખરડા ચિટનીસ પાસે મંજૂર કરાવતા. ત્યારપછી કોઇ કાર્યની યોજના કરવાની હોય તો તે

[illegible]

જે ઘડીએ જે કામ કરવાનું ઠરાવ્યું હોય, તેજ ઘડીએ તેઓ તે કાર્ય કરતા. જે વખતે જે કાર્ય કરવાનું ઠરાવ્યું હોય, તે તેઓ બીજા વખત ઉપર કદી પણ મુલતવી રાખતા નહિ. એ સંબંધી તેઓ વિશેષ કાળજી રાખતા. પોતે પોતાનું કામ વખતસર કરવાથી નોકરો પણ તેઓનું કામ વખતસર કરે છે અને તેઓ વખતસર કામ કરે નહિ તો આપણે તેને ઠપકો આપવા શક્તિમાન થઇએ છીએ, એ તત્ત્વ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા. કામ નિયમિત વખતેજ કરવું, આજનું કાલ ઉપર મુલતવી રાખવું નહિ અને તેમાં યત્કિંચિત્ પણ આળસ રાખવું નહિ; એ તત્ત્વ મહારાજ પોતાનાજ વર્તનથી પોતાના સેવકોના અંતઃકરણમાં હમેશાં ઠસાવતા.

પોતાના આયુષ્યની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જાય નહિ એવી મહારાજની હમેશાં ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પોતાના સેવકોએ પણ પોત-પોતાનાં કામ આળસ વગર અને દક્ષતાપૂર્વક-વખતસર પરિપૂર્ણ કરવાં એવી મહારાજની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. જે મનુષ્ય મહેનતુ અને હોશિયાર તથા પોતાના કામમાં દક્ષ જણાતો તેનેજ મહારાજ પસંદ કરતા. કોઇ નોકરને ઉચ્ચ પદવી કિંવા માન આપતી વખત મહા-રાજ તેનામાં એજ બંને ગુણોની મુખ્ય તપાસ કરતા. ગુણની બરોબર પરીક્ષા કર્યા પછી અને હોશિયારી જોયા પછી મહારાજ પોતાના નોકરોને ઉચ્ચ પદવી આપતા. માત્ર કોઇ નોકર સ્નેહી-સંબંધી હોય, કે કોઇની ભલામણ લાવ્યો હોય કિંવા કોઇ ઉપર મહારાજની વિશેષ મહેરબાની હોય તેને તેઓ કોઇ ઉચ્ચ હોદ્દો આપતા નહોતા. પ્રત્યેક નોકરના વાસ્તવિક ગુણ જોયા પછીજ અમલદારોએ તેની ભલામણ કરવાનો રિવાજ હતો. તેમ થવાથી ખરા ગુણવાન પુરુષોની કદર થતી અને સર્વ સમક્ષ લાયકાત જણાઇ આવવાથી રાજ્યના નોકરોને ઉત્તેજન મળતું. આળસુ, ગપાટા હાંકનાર કિંવા માત્ર હાજી હા કરનાર સગાંસ્નેહી કે ઇતર કોઇ પણ મનુષ્યને મહારાજ સરકારી નોકરીમાં રાખતા નહોતા

મહારાજ સભામા બેઠા હોય તે સમયે કોઇએ હાસ્યવિનોદ વગેરે નિરર્થક વાતો નહિ કરવાનો સખ્ત નિયમ હતો. મશ્કરા, વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્ય કિંવા જાનવરોની બોલીની નકલ કરનારા અને ખુશામદખોર ઉપર મહારાજને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. બિભત્સ અને અશ્લીલ વાતો તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતી; વ્યસની અથવા દુર્ગંધી મનુષ્યોને મહારાજ પોતાની પાસેજ આવવા દેતા નહિ. સર્વદા યુદ્ધવાર્તા, અશ્વ, શસ્ત્ર અને પરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચર્ચામાંજ તેમનો કાળ નિર્ગમન થતો હતો. આનંદ મેળવવા માટે સમય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ ક્વચિત્ બેચાર નિર્વ્યસની અને નિષ્કપટી કૃપાપાત્ર મનુષ્યો સાથે એકાંતમાં બેસી હાસ્યવિનોદ કરવો અથવા ભૂષણકવિ

જેવા કવિનાં કાવ્યરત્નોનું શ્રવણ કરી મનને રીઝવવું, એવો તેમનો નિયમ હતો. ઉત્તમ ગાયક અથવા વિદ્વાન પુરુષ આવે તો તેનું ગાયન કિંવા વાક્‌ચાતુર્ય શ્રવણ કરી તેને યથોચિત્ ઇનામ આપી વિદાયગીરી આપતા. નૃત્ય, ગાયન આદિ કળાઓ ઉપર મહારાજને કંટાળો કે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો નહોતો. તેનું શ્રવણ, અવલોકન વગેરે કરી મહારાજ ક્વચિત્ પોતાનું મન રંજન કરતા; પરંતુ તેઓ તેમાં અતિ આસક્ત થઇ જતા નહોતા. તેમને શિકાર કરવાની વિશેષ ટેવ નહોતી; પરંતુ મૃગયા રમવામાં હિંસક પશુઓનો સંહાર કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશને, ક્ષાત્રધર્મને અનુસરતો જાણી ફુરસદ મળતાં મહારાજ એકબે મહિને શિકાર કરવા જતા. તે સમયે તેઓ હરિણ આદિ ગરીબ પશુનો સહસા વધ કરતા નહિ. શ્વાદ આદિ હિંસક જાતિ પડતાં ક્વચિત્ પ્રસંગેજ મહારાજ એવાં પશુનો શિકાર કરતા હતા.

રાજ્યના નોકરોએ એકબીજા સાથે સલાહસંપથી વર્તવું જોઇએ, કોઇએ કોઇ પર કોપ–દ્વેષ કરવો નહિ, એવી મહારાજની સખ્ત આજ્ઞા હતી. પ્રત્યેક નોકરે પોતાનું કામ કરવું. બીજાના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ અને કોઇ પણ કામમાં [illegible] એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કિંવા દ્વેષ કરવો નહિ એવો તેમનો [illegible] ઠરાવ્યો હતો. એક નોકર બીજા નોકરની ખટપટ કરવા [illegible] વખત મહારાજ તેની વાત માન્ય રાખતા નહિ; એક અધિકારીને બીજા અધિકારીનો દ્વેષ કરતો [illegible] પરસ્પર વચ્ચે વિરોધ [illegible] મહારાજ તેમના [illegible] તેમનું [illegible] તે બન્ને અધિકારીઓ [illegible] એકજ જાતિના અધિકારીઓ [illegible] મહારાજ [illegible]

[illegible]

અપરાધ થયાનું લક્ષમાં આવતાં મહારાજ તે સંબંધી સંપૂર્ણ તપાસ કરી, ખાતરી કર્યા સિવાય તેને ઠપકો કિંવા શિક્ષા કરતા નહોતા. રાજા કાચા કાનનો કિંવા ચલિત બુદ્ધિનો હોય છે, તેથી ઇર્ષ્યાખોર કિંવા પ્રપંચી મનુષ્યો તેની કાનભંભેરણી કરી અધિકારી પ્રત્યે રાજાનું મન કલુષિત કરવા ચૂકતા નથી. એમ થવાથી પ્રમાણિક સેવકની વર્તણુંક સંબંધી સંદેહ ઉત્પન્ન થઇ રાજા સેવકને અન્યાયપૂર્વક નુકસાન કરે છે. મહારાજ એ સર્વ નીતિ સારી પેઠે જાણતા હતા. પ્રપંચી અને ઇર્ષ્યાખોર મનુષ્યોનાં પગલાં તેઓ તરત ઓળખી જતા. સેવકજનો મહારાજની વૃત્તિ સારી પેઠે જાણતા હોવાથી, પોતાને હાથે અપરાધ થયા સિવાય કિંવા પોતાના કાર્યમાં ભૂલ થયા સિવાય મહારાજની પોતા પર ઇતરાજી થશે નહિ, એવી તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી.

મહારાજે દરબાર ભરવા સંબંધી અને સવારી કાઢવા સંબંધી કેવા નિયમો રચ્યા હતા, તેનું દિગ્દર્શન કરવું ઉચિત છે. પ્રથમ દરબાર ભરવાની યોજના લખવામાં આવે છે. દરબારસ્થળના મધ્યભાગમાં સિંહાસન ગોઠવ્યું હતું. તે ઉપર છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ બિરાજતા હતા. સિંહાસન પાછળ હજૂરિયા મોરપિંછ, ચામર, પંખા, પાનદાન વગેરે લઇ ઊભા રહેતા. સિંહાસનની બન્ને બાજુએ દસબાર આપ્ત અને વિશ્વાસુ માનકરી ઊભા રહેતા. સિંહાસનની જમણી બાજુએ ગાદીતકિયા પર મુખ્ય પ્રધાન, પંતઅમાત્ય, પંતસચિવ, મંત્રી, ચિટનીસ, પરરાજ્યના વકીલ, મામલતદાર અને ફિસ્સેદાર અનુક્રમે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસતા હતા. પ્રધાનના, સરદારોના અને બીજા અધિકારીઓના મદદનીશ તથા કારકુનો પોતપોતાના ઉપરીઅધિકારીઓની પાછળ બેસતા. તેમની પાછળ બન્ને બાજુએ કારખાનાંના અને મહાલના દારોગા બેસતા તથા હવાલદાર, નાયક વગેરે ઊભા રહેતા. અગ્રભાગ ઉપર બે ચોબદાર ઊભા રહેતા. સભાસદોને મુજરો કરાવવો, તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે બેસાડવા અને કોઇ પરકીય મનુષ્ય આવતાં મહારાજને તેની વરધી આપવાનું કાર્ય ચોબદારો બજાવતા. ચોબદારો દરબારની દેવડીની ચોકી કરતા. કોઇ મનુષ્યને દરબારમાં બોલાવવાની જરૂર પડતા, દેવડી પરના ચોબદાર પોતાના તાબાના સિપાઇને કિંવા ઘોડેસવારને રવાના કરતા.

સવારી માટે કેવા નિયમો રાખ્યા હતા તે જોઇએ. મહારાજની સવારી નીકળતી તે વખતે પ્રથમજ એક જરીના નિશાનવાળો અને એક ભગવાં નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિનો એક જરીકસબના નિશાનવાળો અને એક ભગવા નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ લશ્કરનાં સર્વ નિશાનો અને તેની સાથેજ પાયગાના અને શિલેદારના સરદારો પોતાના થોડાક સૈનિક સહિત, ટુકડીઓને મોખરે ચાલતા હતા.

તેની પાછળ તોપખાનું અને દારૂગોળાનાં છકડાં ગાડાં ચાલતાં. તેની પાછળ શૂરવીર સરદારો હાથી ઉપર અને ઘોડેસવાર થઈ ચાલતા. તેની પાછળ પાયદળ લશ્કરના ઉઘાડી તલવાર, સાંગ, બરછી, ધનુષ્યબાણ, બંદૂક અને ભાલા ધારણ કરનાર સિપાઈઓ હારબંધ ચાલતા. તેની પાછળ નગારાં, ઢોલ, રણશિંગાં, તુરાઈ, ભેરી વગેરે રણવાદ્ય ચાલતાં. તેની પાછળ કોટવાળનો હાથી અને તેની પાછળ ઊંટ ઉપર ભાલા ધારણ કરેલા સિપાઈઓ ચાલતા હતા. તેની પાછળ હજૂરપાયગાના ઘોડેસવાર અને કોટવાળ ઘોડેસવાર ચાલતા હતા. તેમની પાછળ શરણાઈ અને રણઢોલ જેવાં મંગલવાદ્યો અને ઊંટ ઉપર નગારાં વાગતાં હતાં. તેમની પાછળ ભાટ અને બંદીજનો ચાલતા. તેમની પાછળ જુદી જુદી જાતનાં નિશાન, ઝંડા અને ભાલા ધારણ કરનાર ભાલદાર, ચોબદાર તથા લાઠી ધારણ કરનાર મનુષ્યો અને તેની પાછળ કસરતબાજ મલ્લ ચાલતા હતા. એવાં મનુષ્યો સવારીની આગળ ચાલતાં હતાં. તેમની પાછળ શિવાજી મહારાજ હાથી પર સુંદર અંબાડીમાં બિરાજતા. એ હાથીની પાછળ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ મ્યાનામાં બિરાજતી. તેમની પાછળ અષ્ટપ્રધાન જે ક્રમ પ્રમાણે દરબારમાં બિરાજતા તેજ પ્રમાણે હાથી પર બેસી ચાલતા. તેની પાછળ ચિટનીસ, ફડનીસ, કારભારી અને અન્ય અમલદારો ઘોડેસવાર થઈ ચાલતા. એ સર્વની પાછળ દરબારી લોકો અને તેની પાછળ લશ્કર અને અન્ય સરદારો ચાલતા.

*[illegible]

़ण २६ मुं—कर्णाटक पर चडाई

ી પ્રકૃતિ બગડયાથી તેઓ સતારામાં નિવાસ કરતા
વ્યંકોજીરાજાનો મુખ્ય કારભારી રઘુનાથ નારાયણ
મુલાકાતે આવ્યો. રઘુનાથ પંત એ શાહજીરાજાના
નારો ત્રિમળ હનમંતેનો પુત્ર હતો. પિતાના મરણ
ાનો કારભાર રઘુનાથ પંતના હાથમાં હતો. શાહજી-
ી વ્યંકોજીરાજા કર્ણાટકની જાગીરના માલિક થયા
તના હાથમાંજ તેમનો સર્વ કારભાર રહ્યો હતો;
પછી વ્યંકોજીરાજાના અંતઃકરણમાં સઘળો કાર-
ચલાવવાની અને કોઇ પણ કાર્યમાં પિતાના સમયના
ાલાહ લેવાની ઇચ્છા થઇ નહિ, તેથી વ્યંકોજીરાજાએ
હાથમાં લીધો; રઘુનાથ પંતનું ચલણ રહ્યું નહિ.
ન મનુષ્યોના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા અને તેમ-
ણે વર્તવા લાગ્યા. પગલેપગલે રઘુનાથ પંતનું માન-
યા, તેથી ત્યાં રહી પોતાનું વજન ગુમાવવાનું તેને
. શાહજીરાજાએ મેળવેલી કીર્તિ જળવાઇ રહે એવું
નહિ. વળી વ્યંકોજીરાજા પાસે રહેવા છતાં તેમની
યા નહિ રાખવાનું, શિવાજી મહારાજ તરફથી કલંક
ય તે માટે કારભારમાંથી મુક્ત થઇ કોઇ તીર્થ-
નાનસંધ્યામાં અવશેષ આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની
ઇચ્છા થઇ; પરંતુ તેમણે પુનઃ વિચાર કર્યો કે, " આપણી
ગુ સ્વામીની ધન-સંપત્તિનો નાશ થતો જોવો એ
ણાં કારભાર છોડી ચાલ્યા જવું ઇષ્ટજનક નથી.
તેમની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું અને રાજાને સદ્‌બુદ્ધિ
ેમ સલાહકારોનો ત્યાગ કરી મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તે
જોવું." રઘુનાથ પંતે એવા અનેક વિચારો કર્યા પછી
 માટે તેમની પાસેજ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

પંતે એક દિવસ વ્યંકોજીરાજાને શિખામણ આપતાં
ો ! અમે વંશપરંપરાથી આપની સેવા બજાવીએ છીએ.
કરવું એ૫રકર જાણી અમે આપની સેવા કરીએ છીએ,

તેની પાછળ તોપખાનું અને દારૂગોળાનાં છકડાં ગાડાં ચાલતાં. તેની પાછળ શૂરવીર સરદારો હાથી ઉપર અને ઘોડેસવાર થઇ ચાલતા. તેની પાછળ પાયદળ લશ્કરના ઉઘાડી તલવાર, સાંગ, બરછી, ધનુષ્યબાણ, બંદૂક અને ભાલા ધારણ કરનાર સિપાઇઓ હારબંધ ચાલતા. તેની પાછળ નગારાં, ઢોલ, રણશિંગાં, તુરાઈ, ભેરી વગેરે રણવાદ્ય ચાલતાં. તેની પાછળ કોટવાળનો હાથી અને તેની પાછળ ઊંટ ઉપર ભાલા ધારણ કરેલા સિપાઇઓ ચાલતા હતા. તેની પાછળ હજૂરપાયગાના ઘોડેસવાર અને કોટવાળ ઘોડેસવાર ચાલતા હતા. તેમની પાછળ શરણાઇ અને રણઢોલ જેવાં મંગલવાદ્યો અને ઘોડા ઉપર નગારાં વાગતાં હતાં. તેમની પાછળ ભાટ અને બંદીજનો ચાલતા. તેમની પાછળ જુદી જુદી જાતનાં નિશાન, ઝંડા અને ભાલા ધારણ કરનાર ભાલદાર, ચોબદાર તથા લાઠી ધારણ કરનાર મનુષ્યો અને તેની પાછળ કસરતબાજ મલ્લ ચાલતા હતા. મોટાં મનુષ્યો સવારીની આગળ ચાલતાં હતાં. તેમની પાછળ શિવાજી મહારાજ હાથી પર સુંદર અંબાડીમાં બિરાજતા. એ હાથીની પાછળ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ મ્યાનામાં બિરાજતી. તેમની પાછળ અષ્ટપ્રધાન જે ક્રમ પ્રમાણે દરબારમાં બિરાજતા તેજ પ્રમાણે હાથી પર બેસી ચાલતા. તેની પાછળ ચિટનીસ, ફડનીસ, કારભારી અને અન્ય અમલદાર ઘોડેસવાર થઇ ચાલતા. એ સર્વની પાછળ દરબારી લોકો અને તેની સાથે શાહુકાર અને અન્ય નાગરિકો ચાલતા.

*[illegible]

*[illegible]

*[illegible]

લીધા. ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહ્યા પછી કવિને સ્વદેશ જવાની ઇચ્છા થઇ. રાજાએ તેમને સ્વદેશ જવાની રજા આપતાં એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા. રજા આપતી વખતે રાજાએ કવિને કહ્યું કે, "મારા જેવો અન્નદાતા તમને પૃથ્વી ઉપર મળવો દુર્લભ છે!" રાજાના અહંકારભરેલા શબ્દો સ્વાભિમાની કવિને રુચ્યા નહિ. કવિએ તત્ક્ષણ રાજાને ઉત્તર આપ્યો કે, "આપના જેવા તો શું, પણ આપનાથી અધિક ઉદાર દાતા રાજા પૃથ્વી ઉપર હજારો પડ્યા હશે; પરંતુ આપના અહંકારી શબ્દો સાંભળી લાખ રૂપિયાને ઠોકર માર-નાર મારા જેવા યાચકો નહિ હશે." એટલું કહી નિઃસ્પૃહ કવિ રાજાના લાખ રૂપિયાને સ્પર્શ નહિ કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કવિ પુનઃ ફરતા ફરતા શિવાજી મહારાજની કીર્તિ સાંભળી દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા. મહારાજનાં દર્શન કરી કવિએ કહ્યું કે, "જે રાજા યવનોનો દુશ્મન હોય તેમના આશ્રયમાં રહેવાની મારી ઇચ્છા છે." એ સાંભળી શિવાજી મહારાજે કવિને સારું વર્ષાસન બાંધી આપી પોતાની પાસે રાખી લીધા. કવિ જુદાજુદા વિષયો ઉપર વ્રજ-ભાષામાં હૃદયસ્પર્શી, મધુર કવિતાઓ બનાવી વખતોવખત મહારા-જનું મન રંજન કરતા. તેમણે કાવ્યમાં શિવાજી મહારાજના પ્રતાપનું વર્ણન કર્યું છે અને તે ગ્રંથનું નામ "શિવરાજભૂષણ" પાડ્યું છે.× તેમાં રસાત્મક કાવ્યરચના જોઇ મહારાજ ઘણાજ ખુશી થયા હતા. કવિ મહારાજ પાસે ઘણાં વર્ષ રહ્યા પછી સ્વદેશ જવા તૈયાર થયા. તે સમયે મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અર્પણ કરી, સન્માન કર્યું હતું અને તેમને પાછા આવવા માટે આગ્રહ કર્યાથી પાછા આવવાનું કબૂલ કર્યું હતું.

ભૂષણ કવિ શિવાજી મહારાજ પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સન્માન મેળવી દિલ્હી આવ્યાના સમાચાર સાંભળી ઓરંગઝેબ બાદશાહે તેમને પોતાની મુલાકાતે બોલાવવાની ઇચ્છા ચિંતામણિ કવિને જણાવી. બાદ-શાહની ઇચ્છા કવિએ પોતાના બંધુ ભૂષણ કવિને જણાવી, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, "બાદશાહ મારા સ્વામી શિવાજી મહારાજના શત્રુ છે; મારે શા માટે તેમનાં દર્શન કરવા જવું? કારણકે મારા મુખ-માંથી શિવાજી મહારાજના પ્રતાપ સિવાય અન્ય કાવ્યો ગવાશે નહિ

આશ્રયમાં આવ્યો એવું "કાવ્યેતિહાસસંગ્રહ" નામક મરાઠી માસિક પુસ્તકમાં લખ્યું છે.

× એ કાવ્ય "કાવ્યેતિહાસ સંગ્રહ" નામક મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતા માસિકપત્રમાં પ્રકટ થયું છે. રાજ્યાભિષેક પછી એક વર્ષે કાવ્યગ્રંથ રચાયો હતો. કવિએ કાવ્યમાં અલંકારોનું વર્ણન કર્યું છે; અને ઉદાહરણ માટે જે પદો રચ્યાં છે તેમાં તેણે શિવાજી મહારાજનું વર્ણન કર્યું છે.

અને તેમ થવાથી બાદશાહને માત્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે." ચિંતામણિ કવિએ પોતાના બંધુને અત્યાગ્રહ કર્યાથી તેઓ બાદશાહના દરબારમાં જવા કબૂલ થયા; પરંતુ કવિએ શરત કરી કે, "મને દરબારમાં કવિતા ગાવાનું કહેવામાં આવશે, તો હું ફક્ત શિવાજી મહારાજના પ્રતાપનુંજ વર્ણન ગાઇશ. એ શરત બાદશાહને કબૂલ હોય તો હું દરબારમાં આવીશ." ચિંતામણિ કવિએ બાદશાહને પોતાના બંધુની શરત નિવેદન કરતા તેમણે તે શરત કબૂલ કરી. ભૂષણ કવિ દરબારમા ગયા. બાદશાહે તેમને કંઇ વર્ણન કરવાનું કહ્યું. કવિએ કહ્યું કે, "આપ નામદાર હાથ ધોઇ સ્વચ્છ કરો, કારણકે મારો બંધુ શૃંગારરસપૂર્ણ કવિતા કરી આપનું મન રીઝવે છે, તે વખતે આપ વારંવાર દાઢી ઉપર હાથ ફેરવો છો; પણ હું વીરરસપૂર્ણ કવિતા કહીશ તે સમયે આપ વારંવાર મૂછ ઉપર હાથ ફેરવશો." એ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું: "તમારું કાવ્ય સાંભળી મારો હાથ મૂછ ઉપર જશે નહિ, તો તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ." એમ કહી કવિને કાવ્ય સંભળાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. કવિએ શિવાજી મહારાજના પ્રતાપનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. કાવ્યો રચનારા ભાટચારણે કવિ [illegible] કહ્યું કે, "હું સાર્વભૌમ બાદશાહ છું. બીજા રાજા અમને [illegible] આપે છે, તે નજરાણાનું વર્ણન કરો." કવિએ [illegible] રાજાની અને ઔરંગઝેબ બાદશાહને અમરની [illegible] બાદશાહ [illegible] [illegible] મંજુર કરે છે, [illegible] કહ્યું. એ [illegible] તેમને શિવાજી મહારાજની [illegible] [illegible] કાવ્ય [illegible] "[illegible] ઔરંગઝેબ [illegible]" [illegible] [illegible]

प्रकरण २५ मुं–मोगल अने विजापुरसरकार साथे पुनः कलह

મોગલ બાદશાહના સૂબેદાર ખાનજહાં સાથે શિવાજી મહારાજે સલાહ કરી તેની મારફતેજ ઓરંગઝેબ બાદશાહને એક અરજી મોકલી. શિવાજી મહારાજે તેમને ઘીના કુપ્પામાં હાથ મુકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને મોગલ સૈન્ય તેમના વિરુદ્ધ કંઇ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એવી ગોઠવણ કરી હતી; એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એ સલાહ ઘણા દિવસ ટકી નહિ. મહારાજે મોટા ઠાઠમાઠથી પોતાનો અભિષેક કરી ચિરવાંચ્છિત હિંદુ–બાદશાહીની પુનઃ સ્થાપના કર્યાના સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહને મહારાજ ઉપર ક્રોધ ચડયો. પોતાનો દક્ષિણનો સૂબો મહારાજ સાથે મળી ગયાનો બાદશાહને વહેમ આવ્યો અને તે શાંત બેસી રહ્યો હોવાથી તેને તેમણે સખ્ત ઠપકો આપ્યો. આ વખતે ખાન પેડગામમાં પોતાની છાવણીમાં મોજ કરતો હતો. રાજ્યાભિષેક પૂરો થતાંજ બીજા માસમાં તેની છાવણી લૂંટવાનો મહારાજે નિર્ણય કર્યો અને બે હજાર ઘોડેસવારો મોકલીને તે તરફના મોગલોના પ્રાંત લૂંટવાની યોજના કરી; એટલે ખાન એ લોકોને હાંકી કાઢવાને માટે પોતાનું સૈન્ય લઇને ગયો. મહારાજની ઘોડેસવાર સેના ખાનને છેતરીને ઘણેજ દૂર લઇ ગઇ એટલે મહારાજે સાત હજારનું સૈન્ય લઇ ખાનની છાવણી પર અકસ્માત્ હલ્લો કરી તેના લોકોનો પરાજય કર્યો અને છાવણી યથેષ્ટ લૂંટી. આ લૂંટમાં તેમને એક કરોડ રૂપિયા અને બીજી અનેક વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ. બાદશાહને ભેટ કરવાને માટે ખાને ઊંચી જાતના બસો ઘોડા એકઠા કર્યા હતા, તે ઘોડા પણ મહારાજને હાથ આવ્યા. મોગલસેનાના તંબૂઓને બાળી નાખવામાં આવ્યા. એ પરથી દિલેરખાને સૈન્ય સહિત મહારાજના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. મહારાજે તેના પર મોરો પંતને ચડાઇ લઇ મોકલ્યો. તેમણે ખાન સાથે સામે મોઢે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ નહિ કરતાં, મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમના થાણાં સર કરવા માંડયાં. મોગલોએ જીતી લીધેલા ઔંધ અને પટ્ટાના થાણાં પંતે પુનઃ તાબે કરી લીધાં. એ સમયે પંતે શિવનેરીનો કિલ્લો પાછો મેળવવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા

પણ તેમાં ફાવ્યો નહિ. મોરો પંત એ રચને ગૂંચાયો હતો તે [illegible] હંબીરરાવ સેનાપતિ સુરત નજીકના કિનારા ઉપર થઇને ઉપલા [illegible] તરફ ગયો. તેણે પોતાના લશ્કરની અનેક ટુકડીઓ જુદી જુદી [illegible] દિશામાં મોકલી દીધી. તેઓએ તે તરફના મોગલોના તાબાના [illegible] લૂંટી પાયમાલ કરી નાખ્યા. મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ [illegible] ઓળંગી ભરુચ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓએ એ પ્રાંતની [illegible] ઉપર જબરજસ્ત ખંડણી બેસાડી. મરાઠા લશ્કરે એવું તોફાન [illegible] ચાવ્યાથી દિલેરખાને પોતાની સૂબેદારી નીચેના પ્રદેશનો [illegible] બંદોબસ્ત રાખવા માટે શિવાજી મહારાજના પ્રદેશમાં ગયેલું [illegible] લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું.

દિલેરખાન પાછો ફર્યાથી મોરો પંતે દશ હજાર [illegible] કલ્યાણ નજીક છાવણી નાખી અને વસઇના ફિરંગીઓ પાસે [illegible] વકીલ મોકલી તેમના સઘળા પ્રાંતની ઊપજનો ચોથો હિસ્સો [illegible] મહારાજે ફિરંગીઓ પાસે અગાઉ ચોથ આપવી માગણી કરી [illegible] એમ જણાય છે. ફિરંગીઓએ અગાઉ તરતનું કરી [illegible] પ્રતિ વર્ષે તોપ, દારૂગોળા વગેરે પૂરું પાડવાનું કબૂલ કર્યું [illegible] શરત પ્રમાણે તેઓ વર્તતા પણ હતા. સાંપ્રત સમયે [illegible] માગી ચોથ-આપવી હક માગવાનું કારણ એ હતું કે [illegible] પ્રાંતના ઘણા હિંદુઓ પર ફિરંગીઓ [illegible] જુલમ ગુજારવા માંડ્યો હતો અને તેઓ તે ધર્મ [illegible]

[illegible]

કિનારે ઊતરી કલ્યાણ આગળ છાવણી નાખી પડ્યાના સમાચાર સુ-રત પહોંચતાંજ ત્યાંની પ્રજા ગભરાઇ ગઇ. સેનાપતિ હંબીરરાવે ભરૂચ સુધી જઇ પહોંચી તે તરફના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવ્યું હતું; તેથી પોતાના શહેર ઉપર બે દિશામાંથી હુમલો આવતાં પ્રજાની દુર્દશા થવાની પ્રજાજનોને ચિંતા થાય, એ સ્વાભાવિક હતું.

બે પ્રધાન બે પ્રાંતોમાં લૂંટફાટ કરતા હતા. તે સમયે શિવાજી મહારાજ સ્વસ્થ બેઠા નહોતા. કિનારા ઉપરથી ઊતરતું સર્વ લશ્કર મોરો પંતની છાવણીમાં એકઠું થતું હતું. એ પ્રચંડ લશ્કર એકજ સ્થળે ભેગું થવાનું કારણ ઘણા દિવસ સુધી કોઇની કલ્પનામાં આ-વ્યું નહિ. મોરો પંત પાસે પચીસ હજાર સૈનિક એકઠા થયા પછી તેમની છાવણીનો બંદોબસ્ત તપાસવાને બહાને શિવાજી મહારાજ રાયગઢથી નીકળી કોંકણમાં આવ્યા. એટલી બધી ઉતાવળથી જવાનો હેતુ કોઇ જાણી શક્યું નહિ. એ સમયે જુનરમાં મોગલોનું મોટું થાણું હોવાથી ત્યાં મોગલોના આશરે ચાળીસ હજાર સિપાઇઓ એકઠા થયા હતા. તેઓ મહારાજના પ્રાંતમાં પ્રવેશી યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં હતા. મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા હતા, તેથી તેમણે શત્રુને જાણવા નહિ દેતાં વિશાળ લશ્કર ભેગું કર્યું હતું. મહારાજ સ્વતઃ પ્રચંડ સૈન્ય લઇને વેગપૂર્વક જુનર તરફ ગયા અને મોગલોના મોટા લ-શ્કર ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કર્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે ઘનઘોર યુદ્ધ જામ્યું. તેમાં મોગલ લશ્કરનો પરાજય થયો અને તેઓ આસપાસ નાસી છૂટ્યા. એ યુદ્ધમા મહારાજ કરતાં મોગલોને દસગણું નુકસાન થયું. શત્રુનું સૈન્ય ચારે દિશામાં નાસતું હતું. મહારાજના લશ્કરની ટુકડીઓએ તેમની પૂંઠ પકડી. તેમાં શત્રુના ઘણા ઘોડા અને પુષ્કળ યુદ્ધોપયોગી સામાન મહારાજને પ્રાપ્ત થયો. શત્રુના નાસી જતા સૈન્ય-ની પૂંઠે પડેલા મહારાજના સૈન્યે તેમને ઘણે વેગળે સુધી નસાડી મૂક્યા. માર્ગમાં આવતા મોગલોના પ્રદેશ તેમણે લૂંટી ઉજ્જડ કર્યા. મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ તો શત્રુના સૈન્યને બ્રહ્મપુરીપર્યંત નસાડી મૂક્યું અને ત્યાંનાં સર્વ બજારો લૂંટી પુષ્કળ માલ લઇ આવ્યા. એજ પ્રમાણે સુરત શહેરમાં માલ જવાના માર્ગમા મહા-રાજના સૈનિકો ઊભા રહ્યા અને મળ્યો તેટલો માલ લૂંટી લાવ્યા.

મહારાજે જુનરનું થાણું કબજે લેવાનો નિશ્ચય કરી તે કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને તે પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેમ છતાં કિલ્લો કેમે કર્યો તેમના તાબામાં આવ્યો નહિ. મહારાજના બે શૂરવીર પુરુષોએ કિલ્લા ઉપર ચઢી તેના દરવાજા ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ કિલ્લા પરના સિપાઇઓએ તેમને ઉપર ચઢતા જોઇ તેમના તરફ મોટી શિલાઓ ફેંકવાથી તેઓનો નાશ થયો. મોટી શિલાઓ નીચે ફેંકી મરાઠા લશ્કરનો નાશ કરવાની યુક્તિમાં ફાવવાથી તેઓએ

કિલ્લા ઉપરથી મોટી મોટી શિલાઓ ફેંકી મરાઠા લશ્કરને [illegible]
કરવા માંડ્યો. પોતાનો નાશ થતો જોઈ મરાઠા લશ્કરને હિંમત [illegible]
નહિ, તેથી તેઓ નાસવા લાગ્યા. મરાઠા લશ્કરને નાસતું [illegible]
મોગલ લશ્કર તેમની પૂંઠે પડ્યું; પરંતુ તેમ થવાથી મોગલ લશ્ક[illegible]
ઊલટો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો, કારણકે શત્રુઓની આગળ નાસ[illegible]
મરાઠા લશ્કરની યોજના ઘણી વિલક્ષણ હતી. તેઓ નાસીને [illegible]
વેગળે જતા પણ પુનઃ એકત્ર થઇ શત્રુ સામા ધસી જતા. શત્રુ[illegible]
એ સમયે પણ પ્રબળ હોય અને પુનઃ પણ પોતાનો પરાજય [illegible]
તો મરાઠાઓ નાસી જતા અને વળી પાછા એકત્ર થઈ શત્રુએ [illegible]
તૂટી પડતા. મરાઠા લશ્કરની એવી યુક્તિને લીધે તેની પૂંઠે [illegible]
પરાજય પમાડવાની ઇચ્છા રાખનાર લશ્કરનોજ ઊલટો પરા[illegible]
થતો. એજ યુક્તિથી આ સમયે મોગલોના પુષ્કળ લશ્કરનો [illegible]
થયો; પરંતુ જુન્નરને પુનઃ ઘેરો નાખવામાં લાભ નહિ [illegible]
મહારાજ પોતાના લશ્કર સહિત રાયગઢ ગયા.

ફેંડના સૂબેદારે મહારાજને જુન્નર તરફ રૂકાવવા માટે [illegible]
સાથે કરેલા તહનામાનો ભંગ કરી પુનઃ ફિરંગરકારકીર્દી [illegible]
ધરી રહીકારી હતી અને મહારાજના તાબાના પ્રદેશના [illegible]
વર્તાવવા માંડ્યો હતો. રાયગઢ પર જતાંજ મહારાજને [illegible]
મળવાથી તેમને તેનો પરાજય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને [illegible]
વધારી કરવા વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું. [illegible]

[illegible]

માર્ગમાં મહારાજે ઝાડ વગેરે કાપીને કોટ ઊભો કરી, તે પર પોતાના માણસો મૂકી દીધાં. એ મુશ્કેલીમાંથી પાર પડવું અશક્ય લાગવાથી બહિલોલખાન ફોંડના કિલ્લેદારને મદદ ન કરતાં, પોતાના સ્થાનમાંજ બેસી રહ્યો; તેથી દરબારના લોકો તેના પર એવો આરોપ મૂકવા લાગ્યા કે, તેણે શિવાજી મહારાજ પાસેથી લાંચ લીધી છે. મહંમદ-ખાનને આમ ચારે બાજુથી નિરાશા મળી, છતાં પણ ઘણીજ ધર-વીરતાથી તેણે પુષ્કળ દિવસો સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો. મહારાજે પણ ઘણીજ કાળજીથી ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. બહારનો કોટ હસ્તગત કરીને તેની તળેની ખાઇ પૂરી દીધી અને પાંચસો સીડીઓ તથા અર્ધોઅર્ધો શેર સોનાની પાંચસો કડીઓ તૈયાર કરી અને પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, "જે કોઈ સીડી લગાવીને કિલ્લા પર ચડી જશે તેને આ કડી ઇનામ આપવામાં આવશે." આ લડાઇમાં મહારાજનાં પુષ્કળ માણસો મરાયાં. પછી મહારાજે કિલ્લાને મોટી મોટી સુરંગ લગાડી. આથી કિલ્લામાં બાકોરું પડ્યું અને કિલ્લા પરનાં ઘણાં માણસો સુરંગ ફૂટવાથી મરણ પામ્યાં. એ રીતે કિલ્લા પરનાં માણસોનો પરા-ભવ થયો અને કિલ્લો મહારાજને હાથ આવ્યો. કિલ્લામાંનાં માણસો-માંથી માત્ર મહંમદખાન અને બીજાં પાંચ માણસોજ બચવા પામ્યાં. આ પાંચ માણસો પણ એજ કારણથી બચી શક્યાં કે, તે બાજુના વિજાપુરસરકારના સર્વ કિલ્લાઓ અને પ્રાંતો મહારાજને તાબે કરવાનું મહંમદખાને વચન આપ્યું અને તે બાજુના સર્વ કિલ્લાઓ મહારાજને સ્વાધીન કરી દેવાના પત્રો લખ્યા; પણ તે તેમણે ગણ-કાર્યું નહિ. આથી મહારાજે મહંમદખાનને કેદમાં રાખ્યો. અંકોલાના ફોજદાર ઇનામતખાને મહંમદખાનનો સર્વ પ્રદેશ પોતાને તાબે કર્યો અને તેમાંના કિલ્લાઓ પર પોતાનાં માણસો મૂક્યાં; પરંતુ મહારાજ સામે તે ટકી નહિ શકવાથી તેણે થોડાક પૈસા લઇને તે કિલ્લાઓ તેમજ તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ મહારાજને સ્વાધીન કરી દીધો. પછી મહારાજે અંકોલા, શિવેશ્વર અને કાદ્રા શહેરો પોતાના તાબે કર્યાં અને દક્ષિણમાં ગંગાવતી નદી પર્યંતનો વિજાપુર-સરકા-રનો સઘળો પ્રદેશ સ્વાધીન કર્યો.

ચડાઇમાં મહારાજના લશ્કરમાંના ઇબ્રાહીમ નામક એક શૂરવીર સરદારે અતિશય પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેની પ્રશંસા કરી તેને સારૂં ઇનામ આપ્યું અને તેનેજ કિલ્લાનો હવાલદાર નીમ્યો. કિલ્લાની હવાલદારી એક મુસલમાનને આપવાનો આ પહેલોજ બનાવ હતો. મરાઠા સિવાય કોઇને કિલ્લાની હવાલદારી આપવાનો મહારાજનો રિવાજ નહોતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે, મુસલમાન સરદારના પ્રમાણિકપણા સંબંધી મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી; નહિ તો સરહદ ઉપરના કિલ્લા પર તેને હવાલદાર નીમવાનું મહારાજ

કદાપિ સાહસ કરત નહિ.

ફોંડના કિલ્લા પર થાણું બેસાડ્યા પછી મહારાજે આસપાસનો પ્રાંત કબજે કર્યો અને તેને પોતાના તાબામાં રાખવા માટે ત્યાં ભીમગઢ અને પારગઢ નામક બે નવીન કિલ્લા બંધાવ્યા. ત્યાર પછી મહારાજે સુંદ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ત્યાંના પણ કિલ્લા કબજે કર્યા. કારવારના કિલ્લા પરનો હવાલદાર સામોપચારથી મહારાજને તે કિલ્લો સોંપતો નહોતો; તેથી મહારાજે પોતાના લશ્કરને તે શહેરમાં આગ લગાડવાની આજ્ઞા આપી. શહેરમાં અનેક વેપારીઓ નિવાસ કરતા હતા, તેમની સાથે મહારાજે સારી વર્ત‌ણૂંક ચલાવી હતી. તેમની વખારોને ઉપદ્રવ કરવામાં આવ્યો નહોતો. એ સમયે કોંકણ અને કાનડા પ્રાંતના ઉત્તર સીમા પર્યંતનો બધો પ્રદેશ મહારાજે કબજે કર્યો હતો, બેદનૂર પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી રાજ ચલાવતી હોવાથી એ પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાનું મહારાજને પસંદ પડ્યું નહિ. એ પ્રાંતની રાણીએ તેમને ઘણું નજરાણું ભેટ મોકલી વિનંતિ કરી કે, "મારા કેટલાક કારભારીઓ અને સગાઓ મારી વિરુદ્ધ થયા છે, તેઓનો પરાજય કરવા માટે આપે મને મદદ કરવી." મહારાજે સંતોષપૂર્વક માન આપી તેની વિનંતી સ્વીકારી અને પોતાનું થોડું લશ્કર રાણીની મદદે મોકલી તેનું સંકટ નિવારણ કર્યું.

મહારાજને ફોંડ પ્રાંત તરફ ચડાઈમાં રોકાયેલા જાણી નિંબાળકર અને મલવડીના ઘાટગે નામના વિજાપુરના જાગીરદારોએ પન્હાળા અને તાતોરાના કિલ્લા અને [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

સાથે તહની વાતો ચલાવી હતી, એવું કહેવાય છે. તેમાંની મુખ્ય કલમ એવી હતી કે, "મહારાજે ઓરંગઝેબને સત્તર કિલ્લા આપવા અને મોગલ સૂબેદારને મદદ કરવા માટે શંભાજીને કેટલાંક માણસો સાથે ઓરંગાબાદ મોકલવો." ઓરંગઝેબને આ તહ કરવાનું ઠીક લાગવાથી ફરમાન મોકલીને તહ કબૂલ કર્યો અને શિવાજી મહારાજના પૂર્વ અપરાધો ક્ષમા કર્યા છે, એવું તેમાં જણાવ્યું. આથી બહાદુરખાને મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે, "બાદશાહના આ ફરમાનને માન આપીને સત્તર કિલ્લા અમારે સ્વાધીન કરી દો." પરંતુ એટલા સમયમાં તો મહારાજ ફોંડના ઘેરામાંથી મોકળા થયા હતા, એટલે તેમણે ખાનના માણસ જોડે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, "તમે તે અમને એવી કયી મુસ્કેલીમાં લાવી નાખ્યા છે કે જેથી તમારી સાથે અમારે તહ કરવો પડે ?" આ જવાબથી બહાદુરખાનને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું અને શિવાજી મહારાજે ખોટો પ્રપંચ રચીને તેને ફસાવ્યો તે બદલ તેને ખોટું લાગ્યું. આથી તેનો બદલો લેવાને માટે વિજાપુરસરકારના વજીર જોડે તેણે મસલત ચલાવી, મહારાજ પર એક સાથે હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. ઓરંગઝેબને પણ આ વાત પસંદ પડી અને આ મદદ કરવા માટે વિજાપુરસરકારની એક વર્ષની ખંડણી માફ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું; પરંતુ એટલામાંજ વિજાપુરદરબારમાં ઉથલપાથલ થવાથી ખવાસખાનના હાથમાંથી સર્વ સત્તા જતી રહી અને મોગલોનો એ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થયો નહિ.

હંબીરરાવ સેનાપતિ ગુજરાતમાં સર્વત્ર એકસરખું તોફાન મચાવી રહ્યો હતો. તે મોગલોના પ્રાંતમાં યથેષ્ટ લૂંટફાટ કરીને સ્વદેશ આવવા નીકળ્યો હતો. દિલેરખાન તેની હિલચાલ પર સંપૂર્ણ લક્ષ રાખતો હતો. હંબીરરાવને લૂંટફાટના માલ સહિત પોતાની હદ પસાર કરી જતો જોઇ, ખાન તેની પૂંઠે પડ્યો. તેમ છતાં તેના હાથમાંથી છૂટી જઇ મહારાજનો એ મહાપ્રતાપી સેનાપતિ લૂંટના માલ સહિત રાયગઢ જઇ પહોંચ્યો અને દિલેરખાનને ડોળા ખેંચતો રહેવા દીધો. ચોમાસું વીતતાંજ હંબીરરાવે પુનઃ મોગલોના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી તેમની પાયમાલી કરી. છતાં કોઇ પણ મોગલસરદારે તેને અડચણ કરી નહિ; કારણકે એ સમયે મોગલ અને વિજાપુરસરકાર વચ્ચે કંઇ કારણસર યુદ્ધ જામ્યું હોવાથી દિલેરખાન વગેરે સરદારો તેમાં ગૂંથાઇ રહ્યા હતા, તેથી હંબીરરાવને સારો લાભ મળ્યો હતો.

એ સમયે ખવાસખાન વિજાપુરસરકારના કારભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. તેમણે મોગલોનો સખ્ત ત્રાસ જોઇ ખાનજહાં સાથે સંધિ કરી. તેમાં ઠરાવ્યું હતું કે, વિજાપુરસરકારે

પોતાને મોગલબાદશાહના માંડલિક સમજી વર્તવું અને બાગલાણ [illegible] ભગિની શાહજાદી ઔરંગઝેબના એક પુત્ર સાથે પરણાવી. પ[illegible] એ તહનામું દરબારના અન્ય સરદારોને પસંદ નહિ આવવાથી, તે[illegible] ખવાસખાનનું ખૂન કરાવ્યું. અબ્દુલકરીમ સરદારમંડળનો મે[illegible] હતો, તેણે સર્વ રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લઈ મોગલો સ[illegible] યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. બહાદુરખાન પોતાના સૈન્યસહિત વિ[illegible] પુર ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખ્ત લડાઈ [illegible] તેમા વિજાપુરસરકારને વિજય મળ્યો. મોગલસૈન્યનો પરાજય [illegible] રંગ જોઇ દિલેરખાને અધવચથીજ લડાઈ બંધ પાડી. ઉભય [illegible] વચ્ચે તહનામું થયું-સલાહ થઇ.

મોગલોએ વિજાપુરસરકાર પર ચઢાઇ કરી ત્યારે એ નવ [illegible] ગોવળકોંડાના દીવાન માદણ્ણાની મધ્યસ્થીથી શિવાજી મહારાજ [illegible] તહ કર્યો. એમાં એવું ઠરાવ્યું કે, વિજાપુરસરકારે મહારાજને [illegible] લાખ હોન આપવા. મોગલોના ઉપદ્રવમાંથી બચાવ કરવા માટે [illegible] વર્ષે એક લાખ હોન આપવા. પૂર્વમાં કૃષ્ણા નદી પાસેનો [illegible] નગરનો સઘળો મુલક મહારાજના તાબામાં ગયો છે, તે તેમની [illegible] રાખવો. તેમા કોલ્હાપુર પ્રાંતનો પણ સમાવેશ કરવો. [illegible] વખતે કિલ્લો હાથો નહિ અને તે ન હતા [illegible] મહારાજને [illegible] કરી ચિંત [illegible] નહિ કાઢ્યો તે વખતે વિજાપુરસરકારનાં [illegible] ભાગ્યે જ હતું અને તે પણ [illegible] હાથમાં કરવાની [illegible] એ મનાતું નિરાકરણ [illegible]

[illegible]

ડચ લોકોએ તેની સાથે વિશેષ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પોતાનો બચાવ કર્યો હતો, એમ કહેવાય છે. વિજયદુર્ગ અને રાજપુર આગળ મહારાજનાં લશ્કરી વહાણો તૈયાર હતાં તે સીદીની પૂંઠે નીકળ્યાં; પરંતુ તે તેમને પકડી શક્યાં નહિ. અંતે મરાઠાના સામુદ્રિક સૈન્યે સીદીના સામુદ્રિક જંજીરા કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. તે સમયે સીદી પોતાના કિલ્લાના રક્ષણ માટે આવતાંજ ઉભય સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. યુદ્ધમાં મરાઠા સૈન્યને વિજય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

મોગલસૂબેદારને કોંકણ પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યા પછી મહારાજે વિચાર કર્યો કે, “ ફિરંગીઓ પર સખ્ત કરપ રાખવા માટે સાષ્ટી પ્રાંતમાં આપણું થાણું નથી. ત્યાં થાણું બાંધવાથી તેમના પર અને તે તરફના બીજા શત્રુઓની હિલચાલ પર તીવ્ર નજર રાખી શકાશે.” એ ઇચ્છાથી તેમણે વસઇ નજીક સિબોન નામક ફિરંગીના તાબાના કિલ્લાની સામે એક નવો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું. ફિરંગીઓએ તે કામ બંધ પાડવાની ઘણી ખટપટ કરી; પરંતુ તેમાં તેમનું કંઇ વળ્યું નહિ. કિલ્લાનું કામ મરાઠાઓએ સપાટાબંધ પૂરું કર્યું.

એ અરસામાં મહારાજની પ્રકૃતિ બગડવાથી તેઓ સતારામાં સાતઆઠ મહિના પર્યંત અટકી પડયા, તેથી સર્વત્ર અફવા ઊડી કે, “ શિવાજી મહારાજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા. તેમના પુત્ર શંભાજીએ તેમને વિષ ખવડાવ્યાથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે; પરંતુ પૂર્વે ઘણી વખત એવી ખોટી ગપો ઊડેલી હોવાથી ઘણાખરા મનુષ્યોએ એ વદંતી સત્ય માની નહિ. પોતાના ત્રીશબત્રીશ વર્ષના આયુષ્યમાં મહારાજ આ વખતે પ્રથમજ વ્યાધિગ્રસ્ત થયા હતા, એમ જણાય છે; કારણકે પૂર્વે તેમની પ્રકૃતિ બગડવાનો ઉલ્લેખ બીજે કોઈ સ્થળે જણાતો નથી. આટલાં બધાં વર્ષપર્યંત સતત પરિશ્રમ કરી અને અનેક યુદ્ધપ્રસંગોમાં જઇ સ્વરાજ્યસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મહારાજને થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાની આવશ્યકતા હતી, પણ તેમને વિશ્રાંતિ લેવાનો અવકાશ મળતો નહોતો; કારણકે મહારાજ પર પ્રબળ શત્રુઓની દૃષ્ટિ હોવાથી વારંવાર યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહ્યા સિવાય તેઓનો છુટકોજ નહોતો. અતિશય પરિશ્રમ કર્યાથી તેમની પ્રકૃતિ બગડી અને તેજ કારણથી તેમને ઘણા દિવસપર્યંત સતારામાં નિવાસ કરવો પડયો હતો; પરંતુ વ્યાધિગ્રસ્ત અવસ્થામાં પણ તેમણે એક મોટી ચડાઇ લઇ જવાનો વિચાર કર્યો અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મહારાજ સ્વતઃ તે ચડાઇ લઇ ગયા. એ ચડાઇ કર્ણાટકની ચડાઇને નામે ઇતિહાસમાં વિખ્યાત છે, તેનું વિસ્તારવાર વર્ણન આગલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

સતારામાં મહારાજ કર્ણાટક ઉપર ચડાઇ લઇ જવાનો વિ
કરતા હતા, તે સમયે મોરો પંત પિંગલેએ દસ હજાર સૈનિક સ
કલ્યાણ જઇ ત્યાંથી તેણે કેટલાક સિપાઈ અને મજૂરો પારને
ટી પડના કિલ્લા તરફ મોકલ્યા. તેઓએ પારનેરનો કિલ્લો ક
લઈ દુરસ્ત કરાવી તેને મજબૂત બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. કિ
મહારાજે કબજે લેવાનું કારણ એ હતું કે, "રામજીના કિલ્લો
ઉપર સખ્ત દાબ બેસે અને સુરત જવાના રસ્તામાં તે કિ
હોવાથી મોગલોની તે તરફની હિલચાલ ઉપર પણ બરોબર દેખરે
રાખી શકાય." ફિરંગીઓએ મહારાજના એ કામમાં કંઈ પણ અ
ચણ કરી નહિ. કિલ્લો દુરસ્ત થયા પછી તેની મજબૂતી સંબંધી ૧૫
કરવા પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મહારાજ પહેલા તે કિલ્લા પર ગયા. અ
ત્યાંથી આવ્યા પછી કર્ણાટક ઉપર ચડાઇ લઇ ગયા.

प्रकरण २६ मुं–कर्णाटक पर चडाई

મહારાજની પ્રકૃતિ બગડ્યાથી તેઓ સતારામાં નિવાસ કરતા હતા, તે સમયે વ્યંકોજીરાજાનો મુખ્ય કારભારી રઘુનાથ નારાયણ હનમંતે તેમની મુલાકાતે આવ્યો. રઘુનાથ પંત એ શાહજીરાજાના મુખ્ય કારભારી નારો ત્રિમળ હનમંતેનો પુત્ર હતો. પિતાના મરણ પછી શાહજીરાજાનો કારભાર રઘુનાથ પંતના હાથમાં હતો. શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી વ્યંકોજીરાજા કર્ણાટકની જાગીરના માલિક થયા અને રઘુનાથ પંતના હાથમાંજ તેમનો સર્વ કારભાર રહ્યો હતો; પરંતુ કેટલાંક વર્ષ પછી વ્યંકોજીરાજાના અંતઃકરણમાં સઘળો કારભાર સ્વબુદ્ધિ વડે ચલાવવાની અને કોઇ પણ કાર્યમાં પિતાના સમયના એ કારભારીની સલાહ લેવાની ઇચ્છા થઇ નહિ, તેથી વ્યંકોજીરાજાએ કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો; રઘુનાથ પંતનું ચલણ રહ્યું નહિ. વ્યંકોજીરાજા અધમ મનુષ્યોના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા અને તેમનીજ સલાહ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. પગલેપગલે રઘુનાથ પંતનું માનખંડન કરવા લાગ્યા, તેથી ત્યાં રહી પોતાનું વજન ગુમાવવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. શાહજીરાજાએ મેળવેલી કીર્તિ જળવાઇ રહે એવું પણ તેને જણાયું નહિ. વળી વ્યંકોજીરાજા પાસે રહેવા છતાં તેમની સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા નહિ રાખવાનું, શિવાજી મહારાજ તરફથી કલંક આરોપણ ન થાય તે માટે કારભારમાંથી મુક્ત થઇ કોઇ તીર્થક્ષેત્રમાં જઇ, સ્નાનસંધ્યામાં અવશેષ આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની રઘુનાથ પંતની ઇચ્છા થઇ; પરંતુ તેમણે પુનઃ વિચાર કર્યો કે, " આપણી હયાતીમાં આપણા સ્વામીની ધન–સંપત્તિનો નાશ થતો જોવો એ યોગ્ય નહિ. હમણાં કારભાર છોડી ચાલ્યા જવું ઇષ્ટજનક નથી. બનતા પ્રયત્ને એમની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું અને રાજાને સદ્દબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં અધમ સલાહકારોનો ત્યાગ કરી મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ, તે જોવું." રઘુનાથ પંતે એવા અનેક વિચારો કર્યા પછી સ્વામીના રક્ષણ માટે તેમની પાસેજ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

રઘુનાથ પંતે એક દિવસ વ્યંકોજીરાજાને શિખામણ આપતાં કહ્યું કે, " પ્રભો ! અમે વંશપરંપરાથી આપની સેવા બજાવીએ છીએ. આપનું હિત કરવું એવરકર જાણી અમે આપની સેવા કરીએ છીએ,

તે આપને રુચતું નથી. આપ અધમ મનુષ્યોના સહવાસમાં તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો, એ યોગ્ય નથી. આપના પિતાની અને આપના બંધુ શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપી જે દિ વ્યાપી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે સંબંધી વિચાર કરો. આપ પણ તે પેઠે પરાક્રમ કરી કીર્તિ મેળવો, એવી અમારી અંતઃકરણપ ઇચ્છા છે. અમારા જેવા આપની પાસે સેવક હોવા છતાં, આ હાથે વિશેષ પરાક્રમ નહિ થવાથી શિવાજી મહારાજ અમારા પર ક ચઢાવશે. આપે અમને ઇચ્છાનુસાર સેવાકાર્ય સોંપવું જોઇએ અમારે તે કાર્ય જીવતોડ શ્રમ કરીને પરિપૂર્ણ કરવું જોઇએ, એ અમારે માટે ઉચિત છે. આપની પાસે ઘણા નોકરો અને વિ દ્રવ્ય હોવા છતા તેનો સદુપયોગ થતો નથી. અધમ મનુષ્યોના સ વાસમા રહી આપ ફક્ત દ્રવ્યનો વિનાશજ કરો છો. પિતા કર અધિક કીર્તિ મેળવવી એમાંજ પિતૃકુળમાં જન્મ્યાનું સાર્થક્ય છે. વિશ્વાસુ સેવક રઘુનાથ પંતે વ્યંકોજીરાજાને અનેક વાર શિખામ દીધી હતી, તેમ છતાં તેઓ સુધર્યા નહિ. તેની શિખામણ વ્યંકોજી રાજાને વિષતુલ્ય લાગી તેનાથી તેમને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો અ તેઓ રઘુનાથ પંતનું ખુલ્લી રીતે અપમાન કરવા લાગ્યા.

તેમની ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિ જોઇ રઘુનાથ પંતે તે સંબંધી શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર વાચી મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને એક બોધપ્રદ પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, " મારા સાંભળવા- માં આવ્યું છે કે, તમે નિરર્થક બેસી રહી ક્ષુદ્ર મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો. આળસુ અને નિરુદ્યમી મનુષ્યોને પાસે રાખી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખવડાવી અમીર બનાવો છો. પિતાશ્રીએ જે કુલીન, વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન પુરુષોને નોકરીમાં રાખ્યા છે, તેમનો અનાદર કરી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તો છો, એ ઉચિત નથી. ત- મારૂં વર્તન સુધારી ભવિષ્યમાં રઘુનાથ પંત જેવા કુલીન, અનુભવી અને વિશ્વાસુ કારભારીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તી સ્વહિત સાધશો અને સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે." એ પત્ર મળવા છતાં પણ વ્યંકોજીરાજાની વર્તણુંક સુધરી નહિ અને તેમણે પોતાની પ્રથમની વર્તણુંક તજી નહિ. હમેશા તેમની પાસે રહેનાર દુષ્ટ મનુષ્યોએ તેમની બુદ્ધિ ભ્રમિત કરેલી હોવાથી તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક હિત સમજી શકતા નહોતા. રઘુનાથ પંતે પોતાના બંધુને ફરિયાદ લખેલી હોવાથી તેઓ તેમના પર પ્રથમ કરતાં અ- ધિક ગુસ્સે થયા અને વારંવાર તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. રઘુ માનિક અને પ્રામાણિક સેવકથી તે સહન થયું નહિ. તેણે સલાહસંપથી વ્યંકોજીરાજાની નોકરી છોડી શિવાજી મહારાજ પાસે જવાનો સંકલ્પ

• પોતાના કુટુંબને ત્યાંજ રહેવા દઇ રઘુનાથ પંત મહારાજની કૃ

લાકાતે જવા નીકળ્યો.

શિવાજી મહારાજને નૂતન રાજ્ય સંપાદન કરવાના અમર્યાદ ઉમંગ હોવાનું જાણી, રઘુનાથ પંતે કર્ણાટકથી નીકળતી વખતે તે તરફના કેટલાક સાંસ્થાનિકો સાથે રાજકીય સલાહ કરી હતી અને વ્યંકાજીરાજાના પરાજય માટે શિવાજી મહારાજને કર્ણાટક લાવવાનો તેનો નિશ્ચય હોવાથી, માર્ગમાં કોઇ પ્રકારની અડચણ પડે નહિ એમ જાણી કુતુબશાહ સાથે રાજકીય સલાહ કરવાનો વિચાર કરી તેઓ ત્યાંથી પછી ભાગાનગર ગયા.

એ સમયે કુતુબશાહી રાજ્યમાં આકણ્ણા અને માદણ્ણા નામક બે બંધુ મુખ્ય વજીર હતા. બાદશાહીનો સર્વ કારભાર તેમનીજ સત્તામાં હતો. રઘુનાથ પંતે વજીરોને મળવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ તેઓને પોતાની એકદમ ઓળખાણ આપી રાજકીય સલાહમસલત કરવી ઉચિત નહિ જણાતાં, તેમણે પ્રથમ પંડિત તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બંને વજીર અતિ ધર્મશીલ અને દાનશૂર હતા. તેમણે ઘણાં અન્નક્ષેત્રો સ્થાપ્યાં હતાં. રઘુનાથ પંતે પોતાના નોકરો તથા સરસામાન એક દૂરના ગામમાં રાખ્યાં અને તેણે એકલાએ તેમની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. સંધ્યાસ્નાન કરવાને સમયે રઘુનાથ પંત વજીર મુલાકાત કરવા નીકળ્યો. એ સમયે તેમને કોઇ પંડિત મળવા આવતાં તેનું સારૂં સન્માન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. રઘુનાથ પંત મળવા આવતાં તેનું તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે આદરાતિથ્ય કર્યું. તે સમયે તેમના મહાલયમા બીજા પણ કેટલાક પંડિતો આવ્યા હતા. પંડિતોમાં શિવ અને વિષ્ણુની સર્વોત્તમતા સંબંધી વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો. રઘુનાથ પંત પણ એ વાદવિવાદમાં સામેલ થયો. તેઓ વૈષ્ણવ હોવા છતાં પ્રથમતઃ તેમણે શિવની સર્વોત્તમતા પ્રતિપાદન કરી પ્રતિપક્ષને નિરુત્તર કર્યો. વિષ્ણુપક્ષ નિર્બળ થવાથી રઘુનાથ પંતે પુનઃ વિષ્ણુપક્ષનું સમર્થન કરી શિવપક્ષને નિરુત્તર કર્યો. તેમની અપ્રતિમ વિવાદશક્તિ જોઇ માદણ્ણા વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થયો અને તે અતિશય વિદ્વાન હોવાની તેને ખાતરી થઇ. તેણે રઘુનાથ પંતને કહ્યું: "સ્વામીજી મહારાજ! આપ વિદ્વાન અને સત્પાત્ર છો. આપ કયાંથી પધાર્યા છો અને આપની શી ઇચ્છા છે તે નિવેદન કરો." એ સાંભળી રઘુનાથ પંતે કહ્યું: "મને દ્રવ્યની કિંવા ભૂમિ, ગ્રામ આદિ જીવિકાની અપેક્ષા નથી. આપ સુજ્ઞ અને ધર્મનિષ્ઠ છો. મારે આપની સાથે એકાંતમાં બે ઘડી વાતચીત કરવાની ઇચ્છા છે." વજીર માદણ્ણા રઘુનાથ પંતને એકાંત સ્થળે લઇ ગયો. તેને તેમણે કહ્યું: "હું યાચક પંડિત નથી, હું શિવાજી મહારાજનો સેવક છું. મારૂં નામ રઘુનાથ પંત. રાજદ્વારી કારણસર કર્ણાટકથી મહારાજ તરફ જાઉં છું. એ કાર્ય પરિપૂર્ણ [illegible]ારે મહારાજને કર્ણાટક

જવું પડશે; પરંતુ ચડાઇ વખતે તેમને આપની સહાયતાની અ પડશે. તે સમયે આપના તરફથી અને આપના બાદશાહ તર મહારાજને સહાયતા મળે અને તેમના તરફથી આપને સહાયતા મ એ ઇચ્છાથી બાદશાહ સાથે તેઓનો સ્નેહસંબંધ સાધવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે, તેથીજ હું આપનાં દર્શન કરવા આવ્યો આપ ધર્મશીલ છો, શિવાજી મહારાજ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો રિશ્રમ કરે છે; આપ તેમને અવશ્ય સહાયતા કરશો. એ પ્રમા વર્તવામાં આપના બાદશાહનો દ્રોહ કરવાની મારી ભલામણ નથ પરંતુ તેમના અંતઃકરણમાં શિવાજી મહારાજ ઉપર સ્નેહ ઉત્પ કરશો, એજ મારી પ્રાર્થના છે." પંતની પ્રાર્થના સાંભળી વજીર ઘણોજ આનંદ થયો. તેના અંતઃકરણમાં મહારાજ સંબંધી પ્રથમથી આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી અને તેમના અતુલ પરાક્રમની વાતે તેણે લાગલાગટ સાંભળી હતી. એ ઉપરાંત કુતુબશાહ પાસેથી મ હારાજને ખંડણી અપાવવાના કાર્યમાં તેણે ઘણી ખટપટ કરી હતી રઘુનાથ પંતની મિત્રભાવયુક્ત પ્રાર્થના વજીરે માન્ય કરી, તેમને કુતુબશાહ બાદશાહની મુલાકાતે લઇ ગયા અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું તેઓએ કબૂલ કર્યું. શિવાજી મહારાજે કર્ણાટક જતી વખત ભાગાનગર થઇને જવું અને તે સમયે પરસ્પર મુલાકાત કરવી, એવું નક્કી થયું. વજીરે રઘુનાથ પંતને મોટા ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી. તેમને વસ્ત્રાલંકાર આપી ગૌરવ કર્યું અને સ્નેહપૂર્વક વિદાય કર્યા; તેમજ બાદશાહ પાસેથી શિવાજી મહારાજ ઉપર એક પત્ર પણ તેણે લખાવી આપ્યો.

ભાગાનગર જઇ રાજકીય સલાહમસલતમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી, પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે રઘુનાથ પંત નતારે જઇ શિવાજી મહારાજને મળ્યો. પિતાનો વિશ્વાસુ અને બુદ્ધિમાન કારભારી પોતાને મળવા આવવાના સમાચાર જાણી મહારાજ સ્વતઃ તેની સામા ગયા અને તેનું વિશેષ સન્માન કરી સ્વસ્થાને લઇ આવ્યા.* રઘુનાથ પંત કર્ણાટકથી અનેક વિચિત્ર વસ્તુઓ અને ઘણું કિંમતી ઝવેરાત મહારાજને માટે લાવ્યો હતો, તે તેમને સમર્પણ કર્યાં તેનું નજરાણું અને સ્વામીનિષ્ઠા જોઇ મહારાજને અતિ સંતોષ થયો પોતાના પિતાનો જૂનો, અનુભવી, બુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક કારભારી મળવાથી

* રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, રઘુનાથ પંત કર્ણાટકથી આવતાં વિજાપુર ગયો. તે સમયે આદિલશાહે તેને પોતાની પાસે રાખી વજીર બનાવવાનું કહ્યું એ સમાચાર [illegible] તેને કહાવ્યું કે, "મારા જીવનપર્યંત મારા પિતાના [illegible] તેમના વંશજોની નોકરી સ્વીકારવી ઉચિત નથી તમે [illegible] આવો. હું તમારું અપમાન કરીશ નહિ."

પોતાનુંજ હિત સમજી તેનું ગૌરવ કર્યું અને તેને અમાત્ય–પ્રધાનનો હોદ્દો આપી પોતાનીજ પાસે રાખવાનો વિચાર કર્યો. એ હોદ્દા ઉપર તે સમયે રામચંદ્ર પંત હતા, તેને બદલે રઘુનાથ પંતને નીમ્યો.×

રઘુનાથ પંત મહારાજ પાસે આવ્યા તે વખતે મહારાજની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ સતારામાંજ નિવાસ કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેમાં વળી વર્ષાઋતુના દિવસો હોવાથી મહારાજે ત્યાંજ ચાતુર્માસ વિતાવ્યા. એ વિશ્રાંતિને સમયે રઘુનાથ પંતે મહારાજને વ્યંકોજીરાજા સંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી અને કર્ણાટક પર ચડાઇ કરી શાહજીરાજાની ધનસંપત્તિનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો. ચડાઇમાં વિજય પ્રાપ્ત થવા માટે તે તરફના સાંસ્થાનિક રાજાઓ જોડે સર્વ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કર્યાનું પણ રઘુનાથ પંતે મહારાજને વિદિત કર્યું અને ભાગાનગરના કુતુબશાહ સાથે બાંધેલા રાજકીય મિત્રભાવ સંબંધી પણ તેમને કહી સંભળાવ્યું. રઘુનાથ પંતની વાતચીત ઉપરથી મહારાજે વ્યંકોજીરાજા પાસે પિતાની કર્ણાટકની સંપત્તિમાં હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્ધો ભાગ માગવાને બહાને ચડાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો; એ ઉપરાત કર્ણાટક જવાથી વખતે કોઇ નવીન પ્રાંત પોતાના કબજામાં આવવાનો અને છેવટે પિતાની સંપત્તિની સુવ્યવસ્થા કરવાનો સંભવ જણાયો. એ સમયે ચડાઇ લઇ જવાની અનેક પ્રકારે અનુકૂળતા હતી. કુતુબશાહના રાજ્યમા થઇને કર્ણાટક જવાની અડચણ રહી નહોતી. એ રાજ્યમાંથી મહારાજને ખંડણી મળવા ઉપરાંત વજીર માદણ્ણા અને આકણ્ણા તેમના પક્ષમાં હતા. તેમાં વળી રઘુનાથ પંત મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો તે સમયે તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધ્યો હતો. એ સમયે વિજાપુરસરકાર અને મોગલો વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બંધાયા જેવું થયું હતું, તે કુતુબશાહને પસંદ નહોતું. વિજાપુરસરકારના મુખ્ય વજીર અને દિલેરખાન વચ્ચે સગપણનો સંબંધ હોવાથી તેઓ વચ્ચે મૈત્રી થઈ હતી. દિલેરખાન ગોવળકોંડાની કુતુબશાહીનો કટ્ટો શત્રુ હતો અને ખાન શિવાજી મહારાજનો પરાજય કરવાનો લાગ જોતો હતો. બંનેનો વૈરી એકજ હોવાથી તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહસબંધ બંધાવામાં અડચણ પડી નહિ.*

× ચિટનીસ લખે છે કે, રઘુનાથ પંતે મહારાજને વિનંતી કરી કે, "હું વંશપરંપરાથી મજમુદારનો હોદ્દો ભોગવું છું, તેથી તેજ હોદ્દો મને આપવો." તે ઉપરથી મહારાજે તેને એ હોદ્દો આપ્યો. રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, નિળુ સોનદેવ મજમુદાર એ અરસામાં મરણ પામ્યો હતો. મહારાજે તેનો હોદ્દો રઘુનાથ પંતને આપ્યો.

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, વિજાપુરના દરબારમાં આ વખતે બે પક્ષ પડેલા હતા; એક અફઘાન અને એક દક્ષિણી. અફઘાનપક્ષના

કર્ણાટક જેટલે વેગળે ગયા પછી પોતાની પાછળ
તોફાન કરે નહિ અને પોતાના તાબાના પ્રદેશને નુકસાન થાય
તે માટે શિવાજી મહારાજે નિરાજી પંત ન્યાયાધીશને મોગલ
ખાનજહાન બહાદુર પાસે સ્નેહસંબંધ બાંધવા મોકલ્યો.
લાચ આપી તાબે કરી શકાય એમ હોવાથી, મહારાજે તેને
દ્રવ્ય અને ઝવેરાત નજરાણારૂપે મોકલ્યું. નજરાણાથી લો
ખાને મહારાજના પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારનો ત્રાસ નહિ આપવાનું
યાધીશને વચન આપ્યું. ખાનને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યા પછી મહા
બીજો પણ પ્રપંચ રચ્યો કે, મોગલ બાદશાહના ખંડિયા રાજા ત
તેમણે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, મહાર
મોગલ બાદશાહને ખંડિયા રાજા તરીકે ચાર લાખ હોન ખંડણી
અને ખાનને પાંચ હજાર ઘોડેસવાર સહિત મદદ કરવાનું વચન આ
હતું. ખંડણી આપતી વખતે મહારાજે કહ્યું હતું કે, "દૂઝણી ગાય
હું ઘાસ આપું છું." ઔરંગઝેબે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું
બાદશાહ સિંધુ નદીને કિનારે પઠાણો સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગૂંથાય
હતા. તેમણે પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યું હતું કે, "શિવાજી મહા
રાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી તેમની સાથે તહનામું કરવું એ
હિતાવહ છે. તેમ કરવાથી આપણી મહત્તા ઓછી થવાનું ધારવું નહિ."

મહારાજે મોગલસૂબેદારનું ગજવું ભરી પોતાના પ્રદેશમાં તોફાન થાય
નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. મહારાજે પોતાની દક્ષિણની સરહદ
ઉપર કિલ્લા બાંધવા માંડ્યા હતા. તે કામ સંપૂર્ણ થતાંજ ત્યાં લશ્કરી
બંદોબસ્ત કર્યો. નિંબાળકર, ઘાટગે વગેરે આદિલશાહી જાગીરદા
રોના તે તરફ હુમલા થતા તેમનું કંઇ વળે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી.
મહારાજને પોતાના કોંકણ પ્રદેશની વિશેષ ચિંતા હતી. એ પ્રાંત
ઉપર સીદીનો ડોળો હોવાથી હમેશાં ત્રાસ આપતો હતો. પોતાની
પાછળ સીદી તોફાન મચાવે તો તત્ક્ષણ તેનો પરાજય કરવું
કામ મહારાજે અણ્ણાજી દત્તો પંત સચિવને સોંપ્યું. તેમણે એ પ્રાં
તના તાબામાં પ્રચંડ સૈન્ય આપ્યું હતું. કલ્યાણથી ફોંડાના કિલ્લા

આગેવાન બહિલોલખાને ગાદી પર સિકંદર નામના એક બાળકને
બેસાડ્યો હતો અને તેના નામથી પોતે સત્તા પચાવી પડ્યો હતો.
પ્રથમના વઝીર ખવાસખાનનું તેણે ખૂન કરાવ્યું હતું. ખીઝરખાન
નામનો તેનો એક ધનોજ હોશિયાર મદદગાર હતો. દક્ષિણીઓએ તે
મદદગારનું ખૂન કરાવ્યું. ઉભય પક્ષમાં બારે કલહ જામ્યો હતો.
બહિલોલખાને મોગલ સૂબેદાર બહાદુરખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો
હતો અને તે મોગલ સૂબેદાર વિજાપુરસરકાર પર ચડાઈ કરવાની
તૈયારી કરતો હતો. આ બધું જાહેર થયેલું હોવાથી મહારાજના કાર્યમાં
કેવું વિઘ્ન આવે એમ નહતું.

સુધીના કિલ્લાની અને પ્રાંતની વ્યવસ્થા એ જ સરદારને સોંપી હતી. કિલ્લા પર પણ મહારાજે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. કોઇ પણ કિલ્લા પર શત્રુ હુમલો કરે, તો તેમને આસપાસથી સત્વર સહાયતા મળે અને એકાએક કિલ્લો શત્રુના તાબામાં જાય નહિ તેમજ ઘણા દિવસ સુધી તેમની સાથે યુદ્ધ થઇ શકે એવી ગોઠવણ કરી હતી. સર્વ પ્રદેશનો ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત કર્યા પછી મહારાજે રાજ્યનો કારભાર મોરો પંતને સોંપ્યો. ઇતર પ્રધાનોએ અને સરદારોએ તેની આજ્ઞા પાલન કરવાનો અને તેને વખતસર સહાયતા કરવાનો મહારાજે સર્વને હુકમ કર્યો.*

રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કર્યા પછી ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૬-ની આખરે મહારાજ કર્ણાટક પર ચડાઇ લઇ જવા તૈયાર થયા. તેમણે પોતાની સાથે ત્રીસ હજાર ઘોડેસવાર અને ચાળીસ હજાર પાયદળ લશ્કર રાખ્યું હતું. એટલા બધા વિશાળ લશ્કરને વેગળે પરદેશમાં લઇ જતાં અઢળક ખર્ચ થાય એમ હતું. તે ખર્ચ ખજાનામાંથી નહિ કરતાં બારોબાર કાઢવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. ભાગાનગર રાજ્યમાં વિપુલ દ્રવ્ય હોવાથી તેમણે ત્યાંના રાજા પાસે દ્રવ્યની સહાયતા માગવાનું ઉચિત ધાર્યું. રાજા પાસેથી ખંડણી મળતી હોવાથી તેના પર દ્રવ્ય માટે જુલમ ગુજારવાનું મહારાજને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી રઘુનાથ પંતે માદણ્ણા અને આકણ્ણાને મહારાજના પક્ષમાં લીધા હતા. મહારાજે આસપાસની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઇ કુતુબશાહી દરબારના પોતાના વકીલ પ્રહ્લાદ નિરાજીને× પત્ર લખ્યો કે, "કર્ણાટક પર ચડાઇ લઇ જવાનો અમારો વિચાર છે. તમારે બાદશાહ પાસેથી ચડાઇના ખર્ચ માટે થોડા દ્રવ્યની સહાયતા માગવી. કર્ણાટક જતી વખતે બાદશાહની મુલાકાત લેવાની અમારી ઇચ્છા છે." વકીલે મહારાજનો પત્ર વાંચી સંભળાવતાં બાદશાહ ગભરાયો. શિવાજીમહારાજ સૈન્ય સહિત મળવા આવે તે તેમને ભયંકર જણાયું. એ પાપ બારોબાર ચાલ્યું જાય તે માટે બાદશાહે તેમને જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય આપવા કબૂલ કર્યું. બાદશાહે વકીલને જણાવ્યું કે, "શિવાજી મહારાજે મળવા આવવાની તસ્દી લેવાની અગત્ય નથી." પ્રહ્લા-

* તે સમયના અંગ્રેજોના લેખ પરથી પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, નેતાજી પાલકર કે જે મહારાજ સાથે રિસાઇને મોગલોને જઇ મળી ગયો હતો અને યવનધર્મનો સ્વીકાર કરી દિલ્હીમાં દસ વરસ સુધી રહ્યો હતો, તે આ વખતે દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો હતો. મહારાજે તેને હિંદુધર્મમાં લઈને કંઇક કામગીરી સોંપેલી હતી; પરંતુ આ વાતનો ઉલ્લેખ બીજી કોઈ બખરમાંથી મળી આવતો નથી.

× એ નિરાજીરાવનો પત્ર હતો. નિરાજીરાવનું મૃત્યુ થતાં મહારાજે એને કુતુબશાહીમાં વકીલ નીમ્યો હતો.

દલ્લાજી નિરાજીએ મહારાજને બાદશાહની ઇચ્છા પત્ર દ્વારા લખી જણાવી

તેમ છતાં રઘુનાથ પંતે માદણ્ણા તથા આકણ્ણા સાથે પ્રથમ ઠરાવ્યા પ્રમાણે મહારાજ તો પોતાના લશ્કર સહિત ભાગાનગર તરફ જવા નીકળ્યા. બાદશાહની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છાથી મહારાજ તેમના રાજ્ય નજીક ગયાના સમાચાર આપવા માટે તેમણે રઘુનાથ પંત અને નિરાજી રાવજીને અગાઉથી બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. મહારાજને પોતાના રાજ્ય નજીક આવેલા જાણી બાદશાહ અત્યંત ગભરાયા. રાજ્યની પ્રજાને પણ ઘણી બીક લાગી; પરંતુ રઘુનાથ પંતે અને પ્રહ્લાદજી નિરાજીએ તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લઇ કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજ ફક્ત સ્નેહભાવપૂર્વકજ આપના પ્રદેશમાં આવ્યા છે. તેમનો બીજો કંઇ ઉદ્દેશ નથી." માદણ્ણા અને આકણ્ણાને તેમનું કહેવું સત્ય જણાયું. તેમણે બાદશાહને સમજાવ્યું કે, "શિવાજી મહારાજ સાથે સ્નેહસંબંધ થવાથી આપનું કલ્યાણ થશે." પોતાના વજીરો તરફથી ખાતરી મળતાં બાદશાહની બીક ઓછી થઇ.

મહારાજે પોતાના લશ્કરમાં સખ્ત હુકમ ફેરવ્યો હતો કે, "કુતુબશાહી રાજ્યની સરહદમાં પગ મૂકયા પછી તે પ્રાંતની પ્રજાનું કિંચિત્ પણ નુકસાન કરવું નહિ. જ્યાં છાવણી નાખવામાં આવે ત્યાં અનાજ, લાકડાં વગેરે સામાન વેચાતો લેવો. પ્રજાને જરાપણ ત્રાસ આપવો નહિ. હુકમ વિરૂદ્ધ વર્તનારને સખ્ત શિક્ષા થશે." એ હુકમ તરફ દુર્લક્ષ કરી જે સિપાઇએ કુતુબશાહીની પ્રજાને ત્રાસ આપ્યો, તેના હાથનાં આંગળાં મહારાજે કાપી નખાવ્યાં, કેટલાકના હાથજ કાપી નખાવ્યા અને મોટા ગુનો કરનારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તેમ થવાથી લશ્કરમાં મહારાજની સખ્ત ધાક બેઠી. પ્રજાનું સહજ પણ નુકસાન થયું નહિ, એ હકીકત બાદશાહને કાને જતાં તેને પણ સંતોષ થયો.

મહારાજને તદ્દન નજીક આવી પહોંચ્યા જાણી કુતુબશાહે તેમને સામે લેવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જ્યારે આ સમાચાર મહારાજને મળ્યા ત્યારે મહારાજે એવો સંદેશો કહાવ્યો કે, "તમે તો મારા મોટાભાઇ બરોબર છો. મોટાભાઇએ નાના ભાઇને આટલું બધું માન આપવું યોગ્ય નથી." આ પરથી કુતુબશાહે પોતે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પોતાના વજીર માદણ્ણા અને આકણ્ણાને તેમજ નગરના બીજા મોટા મોટા લોકોને કેટલાક માઇલ સુધી મહારાજનું સામૈયું કરવાને મોકલ્યા. [illegible] અતિ સ્નેહપૂર્વક ભેટ થઇ. બીજે દિવસે કુતુબશાહ સાથે મુલાકાત [illegible] થઇ. મુલાકાતને જતી વખતે મહારાજે પોતાના [illegible] કરવાની આજ્ઞા [illegible] કરી. [illegible] કરી કુતુબશાહે

સમસ્ત નગર શૃંગારવાનો હુકમ ફેરવ્યો. નગરમાં સ્થળે સ્થળે
નો બનાવી, ધ્વજાતોરણો લટકાવ્યાં હતાં તથા વાજિંત્રના મધુર
 થતા હતા. મહારાજની સવારી નગરમાં વાજતેગાજતે ફરવા
ગી. નગરની હિંદુ પ્રજા શિવાજી મહારાજનાં દર્શન કરવા અત્યંત
કંઠિત થઇ હતી. સર્વ રસ્તા ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા. તેઓ
હારાજને વારંવાર પુષ્પહાર પહેરાવવા લાગ્યા. ઘરની બારીઓમાંથી
હારાજ પર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ બારીમાં
ભીભી આનંદ પામતી મહારાજનાં ઓવારણાં લેવા લાગી.
હારાજે તે દિવસે નગરનાં ગરીબ તથા ફકીરોને પુષ્કળ દાનધર્મ
યું. માર્ગમાં જેઓએ મહારાજનું સન્માન કર્યું, તેમને તેઓએ
આલંકાર અર્પણ કર્યાં.

બાદશાહે દાદમહાલમાં મહારાજની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ
રી હતી. ભવ્ય દીવાનખાનામાં સુંદર બેઠકો બનાવી હતી. મહા-
રાજની સવારી મહાલ નજીક પહોંચતાંજ પોતાનું લશ્કર બહાર
ઊભું રાખી, મહારાજ થોડાક કારભારીઓ સહિત કુતુબશાહના મહેલમાં
ગયા. બાદશાહ તેમને લેવા દીવાનખાના પરથી નીચે ઊતરતા હતા,
તેમને મહારાજે કહાવ્યું કે, "આપે મહેલ નીચે ઊતરવાની તસ્દી
લેવી નહિ." મહારાજ મહેલ પર ગયા. ત્યાં પરસ્પર એકબીજાએ
આલિંગન કર્યું અને બન્ને એક આસન પર બેઠા. માદણ્ણા અને
આકણ્ણા તેમની પાસે બેઠા. બીજા અમીરઉમરાવો ઊભા રહ્યા.
મહારાજ સાથે આવેલા કારભારી બાજીરાવ સરનૌબત, રઘુનાથ પંત,
નિરાજી પંત, દત્તો પંત, વાકનીસ અને બાલાજી આવજી ચિટનીસને
બેસવાની આજ્ઞા ફરમાવી. કુતુબશાહના જનાનખાનાની સ્ત્રીઓને પણ
મહારાજને જોવાની ઇચ્છા થયેલી હોવાથી પડદાઓ નાખી તેમને
માટે પણ વ્યવસ્થા કરેલી હતી. થોડા વખત સુધી મહારાજ અને
બાદશાહ વચ્ચે સ્નેહસંભાષણ થયું. બાદશાહે મહારાજના સરદારોની
મુલાકાત લઇ તેમને યથોચિત સન્માન આપ્યું. તેમની સૈન્યનીતિ
અને વસ્ત્રાલંકાર જોઇ બાદશાહ ઘણા ખુશ થયા. ત્યાર પછી મહા-
રાજને અને તેમનાં સઘળાં મનુષ્યોને પાનબીડાં અને અત્તરગુલાબ
આપ્યાં. બાદશાહે મહારાજને બહુમૂલ્ય ઝવેરાત, હાથીઘોડા વગેરે
માનપૂર્વક સમર્પણ કર્યું. કહેવામાં આવે છે કે, બાદશાહે પોતાને
હાથે મહારાજના શરીરે અત્તર ચોપડી પાનનું બીડું આપ્યું હતું.
લગભગ એક પ્રહર સુધી દાદમહાલમાં રહી બાદશાહનું પ્રેમપૂર્વક
આદરાતિથ્ય સ્વીકારી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત તંબૂમાં પાછા
આવ્યા. મહારાજ જ્યારે જવાને નીકળ્યા ત્યારે કુતુબશાહ તેમને વિદાય
કરવાને માટે ઠેઠ મેડા પરથી નીચે સુધી આવ્યો હતો.

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે ભાગાનગરમાં એક મહિના

સુધી પડાવ નાખ્યો હતો. બાદશાહ સાથે માદણ્ણાની હાજરી મહારાજને ઘણી રાજદ્વારી વાતો થઇ હતી. માદણ્ણા પંતે મહારાજને પોતાને ઘેર મિજબાની આપી હતી. તેમની સાથે આવેલા સરદાર અને કારભારીઓને તેણે પોશાક આપ્યા અને મહારાજને વસ્ત્રાલંકાર તથા હાથીઘોડા નજરાણું આપ્યું. આ મિજબાની વખતે માદણ્ણાની વૃદ્ધ માતાએ પોતાને હાથેજ રસોઇ કરી હતી અને મહારાજને પોતાને હાથે પીરસ્યું હતું. જ્યાંસુધી મહારાજ જમતા હતા ત્યાંસુધી એ બંને ભાઇઓ બહુજ અદબથી ખેડા હતા, એવું કહેવાય છે. મહારાજે પણ બંધુદ્વયને મિજબાની આપી અને તેમને હાથીઘોડા આપ્યા. તેમની સાથેનાં મનુષ્યોને પોશાક અર્પણ કરી માન આપ્યું. બાદશાહ અને તેમના અમીરઉમરાવોને મહારાજે એક ભવ્ય મિજબાની તથા સર્વને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, ઝવેરાત આપી સંતોષ પમાડચો. નગરના સર્વ અમીર ઉમરાવ અને મનસબદારની મુલાકાત લઇ મહારાજે તેમનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો.

મુલાકાત સમયે એક આનંદજનક બનાવનું વર્ણન એક બખરમાંથી મળી આવે છે*. કુતુબશાહે એક સમયે વાતચીત કરતાં રઘુનાથ પંતને કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજનાં મનુષ્યોની બહાદુરી સંબંધી મેં ઘણી પ્રશંસા સાંભળી છે. તેમની બહાદુરી પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છા છે." રઘુનાથ પંતે ઉત્તર દીધોઃ "તેમના તાબાના પ્રત્યેક સિપાઇ એકએક હાથી બરોબર છે." બાદશાહે પૂછ્યુંઃ "તેઓ હાથી સાથે યુદ્ધ કરી શકશે કે?" રઘુનાથ પંતે કહ્યુંઃ "તેમાં શંકા શી! તેઓ હાથીની પરવા રાખતા નથી." કુતુબશાહે કહ્યુંઃ "તેઓ હાથી સાથે કેવું યુદ્ધ કરે છે તે આજે નજરે જોવાની ઇચ્છા છે. એક સિપાઇ લઇ આવજો." પંતે બાદશાહની ઇચ્છા મહારાજને નિવેદન કરી, તેમની આજ્ઞાથી યેસાજી કંકને દસ બળવાન શરીરના સિપાઇ પસંદ કરી કુતુબશાહ પાસે લઇ જવાનું કહ્યું. રઘુનાથ પંત દસ સિપાઇ સહિત યેસાજી કંકને લઇ બાદશાહ પાસે ગયા. તેમને સિપાઇઓને પોશાક ભેટ આપ્યો. ત્યાર પછી તેમના સમક્ષ એક મદોન્મત્ત હાથી છોડી મુકચો. હાથી સીધો યેસાજી કંકના શરીર તરફ ધસી આવ્યો યેસાજી જરા પણ ડગ્યો નહિ. તેણે પોતાની તલવાર ઉગામી ચપળતાપૂર્વક હાથીના મો ઉપર સખ્ત ઘા કર્યો ઘા

* શિવદિગ્વિજયમાં પ્રા. સત્કારે જણાવે છે કે, કુતુબશાહે અમીરઉમરાવોને મહારાજે જ્યારે મિજબાની આપી ત્યારે આ હકીકત બની હતી. એક બખરમાં એવું છે કે, કુતુબશાહે મહારાજને પૂછ્યું કે, "તમારી પાસે નામાંકિત હાથી કેટલા છે?" ત્યારે મહારાજે પોતાના હાજરો વીર માવળા સૈનિકો તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું કે, "આ સૌ મારા હાથી છે."

મતાંજ હાથીના દાંત આગળથી ચૂંઢ કપાઈ પૃથ્વી પર પડી. એ સ્ય જોઇ બાદશાહ આશ્ચર્ય પામ્યા. બાદશાહે યેસાજીને પોતાની પાસે બોલાવી તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને સોનાનાં કડાં, ગના તોડા અને ગળાનો ગોપ બક્ષિસ આપ્યાં. બાદશાહ એટલેથીજ સંતોષ પામ્યા નહિ. તેમણે યેસાજીને પાંચ હજાર રૂપિયાની ઉત્પત્તિનું ગામ બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. એ જોઇ યેસાજીએ બાદશાહને મુજરો કરતાં કહ્યું: "હજૂર! હું મહારાજના અન્ન વડે ઉદરપોષણ કરૂં છું તે આપનુંજ છે. તેમની આજ્ઞાથી હું અહીં આવ્યો છું અને આપે મારા બુદ્ધિબળની પરીક્ષા કરી સંતોષ બતાવ્યો છે. આપની એ બક્ષિસ લેવી ઇષ્ટપ્રદ નથી. મહારાજે મને શું ઓછું આપ્યું છે કે જેથી આપની બક્ષિસ વડે મારે નિર્વાહ ચલાવવો? આપની બક્ષિસ લઈ ઓશિયાળા થવાથી મારી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ મહારાજની સેવામાં અંતર પડે. બક્ષિસ આપવાની ઇચ્છા થાય તો મહારાજને આપવી. તે મારા અન્નદાતા સ્વામી છે. તેમની સેવા બજાવવી એ મારો ધર્મ છે." પ્રમાણિક યેસાજીની નિઃસ્પૃહતા અને નિઃસીમ સ્વામીનિષ્ઠા જોઈ બાદશાહને કેવું આશ્ચર્ય થયું હશે, તે અત્રે લખવાની અગત્ય નથી.

કુતુબશાહનું અને તેના વજીરોનું આદરાતિથ્ય ગ્રહણ કર્યા પછી મહારાજે ભાગાનગરથી છાવણી ઉપાડવાનો સંકલ્પ કરી, બાદશાહ પાસે રજા માગી. તે સમયે બાદશાહે પુનઃ દરબાર ભરી સર્વની મુલાકાત લીધી. તેમણે મહારાજને વિદાયગીરીમાં પાંચ હાથી, પાંચ ઘોડા તથા પાંચ પોશાક અર્પણ કર્યા. તેમના સરદારોને તથા કારભારીઓને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સંતોષ પમાડ્યો. પરસ્પરે પ્રત્યેક પ્રસંગે એકબીજાને સહાયતા આપવાની ઉભય પક્ષે પ્રતિજ્ઞા કરી.[1] સવારીના ખર્ચ માટે માગેલું દ્રવ્ય બાદશાહે પ્રફુલ્લ ચિત્તે મહારાજને સ્વાધીન કર્યું.[2] ઉભય પક્ષ વચ્ચે શરત થઈ કે, કર્ણાટકની શાહજીરાજાની જાગીર સિવાય બીજો પ્રદેશ જીતવામા આવે તેનો અર્ધો ભાગ કુતુબશાહને આપવો. કુતુબશાહે મહારાજના લશ્કર સાથે પોતાનું તોપખાનું મોકલવું. કુતુબશાહે પોતાના થોડાક લશ્કરની સહાયતા આપવાનું કહ્યું; પરંતુ મહારાજે ના પાડી. ઉભય પક્ષના

૧. મુલાકાત વખતે મહારાજે કહ્યું કે, "આદિલશાહ અને તમે મને મદદ કરશો તો હું તમને સમસ્ત હિંદુસ્તાન જીતી આપીશ."
(રાયરીની બખર)

૨. વિલ્કિઝ લખે છે કે, કુતુબશાહે મહારાજને દસ લાખ હોન અને કેટલુંક ઝવેરાત આપ્યું હતું. રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, પાંચ લાખ હોન આપ્યા હતા. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, દરરોજ ત્રણ હજાર હોન મહારાજને મળતા હતા.

દરાવની એક કલમમાં લખ્યું હતું કે, કર્ણાટકમાંનો વિજાપુરસરકારે જે પ્રાંત શિવાજી મહારાજ હસ્તગત કરે, તેમાંનો કેટલોક પ્રાંત તે સરકારને એવી શરતે પાછો આપવો કે, અબ્દુલકરીમને આદિલશાહી રાજ્યકારભાર ઉપરથી કાઢી મૂકી તે જગ્યાએ આકણ્ણાને નીમવો.

અઢળક દ્રવ્ય અને મજબૂત તોપખાનું મેળવી મહારાજ કર્ણાટક તરફ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં તુંગભદ્રાને કિનારે કરનાળા [illegible] નામક એક સંસ્થાનના સંસ્થાનિક[2] મહારાજને પાંચ લાખ હોન ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, તેથી તેના પ્રાંતને ઉપદ્રવ નહિ કરતા તેમણે આગળ પ્રયાણ કર્યું. એ શહેરથી પચીસ માઇલ વેગળે નિવૃત્તિ સંગમ નામક ક્ષેત્ર આવે છે. ત્યાં સ્નાન કરી મહારાજ કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર ગયા અને પાયદળ લશ્કરને કડપ્પાને માર્ગે આગળ રવાના કરી થોડાક ઘોડેસવાર સહિત તેઓ શ્રીશૈલમલ્લિકાર્જુનના દેવાલયમાં[3] દર્શન કરવા ગયા. દેવાલયના વિશાળ ચોગાનમાં લશ્કર રાખી થોડા મનુષ્યો સહિત મહારાજ ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. ત્યાંના પર્વતના દેખાવ અને વનશ્રી અત્યુત્તમ હતાં. કૃષ્ણા નદીના પ્રશસ્ત પટમાં થઇને પૂર્વસમુદ્ર તરફ જતા ત્યાંનાં રમણીય અને પરમપુણ્ય સ્થાન જોઈ મહારાજને અત્યાનંદ થયો અને જાણે બીજું કૈલાસસ્થાન હોય એવો તેમને ભાસ થયો. દેવદર્શન કરવા ગયા તે વખતે મહારાજના હૃદયમાં વિલક્ષણ ભક્તિભાવ પ્રજ્વલિત થયો અને દેવ સ્થાનમાં પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી જીવનનું સાર્થક્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેજ ક્ષણે અદમ્ય જુસ્સો આવતા મહારાજ તલવાર ઉગામી દેવને પોતાનું શિરકમળ અર્પણ કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ જુસ્સાના આવેશમાંજ મહારાજના શરીરમાં ભવાનીદેવીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું: "વત્સ! દેહાર્પણ કરવાથી તને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે નહિ તારે હાથે હજુ વિશેષ મહત્ત્વનાં કર્તવ્ય થશે. ધર્મસંરક્ષણ માટે તારો દેહ નિર્માણ થયો છે; માટે આવું સાહસ કરવું ઉચિત નથી." મહારાજ સાવધ થયા પછી નજીકના મનુષ્યોએ ભવાનીદેવીની આજ્ઞા નિવેદન કરી. તે સાંભળી મહારાજે આત્મયજ્ઞ કરવાનો વિચાર [illegible] રાખ્યો. એવા પુણ્ય અને રમ્ય સ્થાનમાં નદી [illegible] કરવાની અને મરણપર્યંત તપશ્ચર્યા કરી અશેષ જીવન ભગવદ્ભજનમાંજ વિતાવવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે [illegible] કહ્યું કે, "શ્રીજગદંબાના કૃપાપ્રસાદ વડે મારા સર્વ મનોરથ [illegible] થયા છે, હવે મન [illegible] નિરત થઈ આ [illegible]

૧. [illegible]

૨. [illegible]

૩. [illegible]

અને શેષ જીવન મોક્ષસાધનમાં વિતાવવું, એવી મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે. આ ચડાઇનો આ સ્થળેજ અંત લાવી તમે પુનઃ સ્વદેશ જાઓ અને મારા પુત્રને રાજગાદી પર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકારભાર ચલાવજો." એ સાંભળી સાથેનાં મનુષ્યોને દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ મહારાજને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા અને ભવાનીદેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાંજ જીવનનું સાર્થક્ય છે એમ પણ કહ્યું; છતાં તેમણે કોઇનું માન્યું નહિ. મહારાજે તપસ્વીનાં વસ્ત્રો પહેરી સર્વ અંગે ભસ્મલેપન કર્યું. તેઓ ધ્યાનમગ્ન થઇ એકજ આસન વાળી બેસવા લાગ્યા. પરમહંસની પેઠે તેમનું દેહભાન નષ્ટ થતું. મહારાજ કેવળ ઇશ્વરચિંતનમાંજ સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. મહારાજની એ વૃત્તિ જોઇ સાથેનાં મનુષ્યોને ઘણી ચિંતા થઇ. તેઓ મહારાજ પાસે પહેરો રાખી, તેઓની ચેષ્ટા જોવા લાગ્યા. ધ્યાનભંગ થતાં મહારાજને દેહભાન થતું, તે સમયે રઘુનાથ પંત તેમની પાસે જતા અને ધર્મશાસ્ત્રના અનેક વચનોનો આધાર બતાવી એ વૃત્તિ ક્ષત્રિયને માટે ઉચિત નથી, એવું સિદ્ધ કરતા. મહારાજને નવ દિવસ પર્યંત વિરક્તાવસ્થા રહી હતી.* રઘુનાથ પંતના સમયોચિત બોધને લીધે મહારાજને પોતાનું જીવન એ પ્રકારે ક્ષય કરવાનું ઉચિત જણાયું નહિ. તેઓએ તપસ્વી વેશનો ત્યાગ કર્યો અને સંસારી સ્વાંગ ધારણ કરી પુનઃ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. દેવસ્થાનમાં ઘણાં બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં, અઢળક લક્ષ્મી ખર્ચી દાનધર્મ કર્યું, એક ઉત્તમ ઓવારો બંધાવ્યો અને તપસ્વીજનોને માટે તપશ્ચર્યા કરવા અનેક ગુફાઓ તૈયાર કરાવી. બીજા આઠદસ દિવસ નિવાસ કર્યા પછી મહારાજે આગળ પ્રયાણ કર્યું.

મહારાજનું પાયદળ–લશ્કર વ્યંકટગિરિની ખીણમાં થઇને પેનના ડુંગરો ઓળંગી કર્ણાટક જઇ પહોંચ્યું હતું. મહારાજ તેમને જઇ મળ્યા. તેમને વજનદાર સામાન સહિત નાની મજલો કરી પાછળ આવવાની આજ્ઞા કરી અને પોતાની સાથે થોડા માવળા અને ઘોડેસવાર લઇ તેઓ તેમની આગળ ગયા. મહારાજે મદ્રાસથી સાત માઇલના અંતર પર આવેલા એક ગામ આગળ મુકામ કર્યો. સને ૧૬૭૭ના મે માસની ૧૪મી તારીખે મદ્રાસના અંગ્રેજ વેપારીઓ પાસે મહારાજે કેટલીક ઔષધિની માગણી કરી; એટલે તે લોકોએ આશરે ૬૦ હોનની કિંમતની ઔષધિ અને કેટલુંક ઊંચી જાતનું કાપડ મહારાજને ભેટ કર્યું. મહારાજે તા. ૨૫મીએ તે બાબત એક આભારદર્શક પત્ર લખ્યો અને તેજ જાતનો બીજો કેટલોક માલ વેચાતો આપવાનું જણાવ્યું. આ પરથી તે અંગ્રેજોએ મહારાજને બીજો કેટલોક માલ નજરાણા તરીકે આપ્યો. એવું કહે-

* જુઓ વિલ્કિઝકૃત મ્હૈસૂરનો ઇતિહાસ.

વાય છે કે, તેની કિંમત બાવન હોન હતી. આ પ્રમાણે સ્નેહભાવ પ્રગટ થયેલો હોવા છતાં મહારાજનાં માણસોએ વ્યંકોજીરાજાના તાબાના પ્રદેશમાં તિમરી નામના ગામમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી તે લૂંટી. ત્યાંથી આગળ વધીને મહારાજ રઘુનાથ પંતની મદદથી કર્ણાટકના કેટલાક નાનામોટા સરદારોનો પ્રદેશ હસ્તગત કરવા લાગ્યા. રઘુનાથ પંતની યુક્તિ અને ખટપટથી મહારાજને કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. ચંદીનો મજબૂત કિલ્લો પણ એજ રીતે કશી ધાંધલ વગર તેમને હાથ આવ્યો. એ કિલ્લો વિજાપુરસરકારના તાબાનો હતો અને અંબરખાનના પુત્ર રૂપખાન* તેમજ નાસરખાનને હવાલે હતો. રઘુનાથ પંતે તેમની સાથે પ્રથમથીજ સલાહમસલત કરી રાખી હતી. મહારાજે કિલ્લાને મોરચાબંધી કરવા માંડી કે તરતજ કિલ્લેદારોએ એ કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કરી દીધો.×

---

* કેટલાક મરાઠી બખરકાર એનું નામ ખાનખાનાન લખે છે.

× એ કિલ્લો કબજે લેવાની હકીકત સંબંધી ચાયરીની બખરમાં લખ્યુ છે કે, મહારાજે કિલ્લેદાર અંબારખાનને કહાવ્યું કે, વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગરની સરકાર સાથે તહનામું કરી અમે અહીં આવ્યા છીએ, તેથી તમારે અમારી મુલાકાતે આવવું. મહારાજનું કહેવું સત્ય લાગવાથી કિલ્લેદાર પોતાના આઠ પુત્રો સહિત મહારાજને મળવા ગયો. મહારાજે તેને પકડી કેદ કર્યો અને કિલ્લો કબજે લીધો. શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, અંબરખાન નજરાણું લઈ મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો, તે સમયે મહારાજે તેને કહ્યું કે, "તમારા પ્રાંતનું સંરક્ષણ કરવાની ઈચ્છા હોય તો ચંદીનો કિલ્લો અમને સોંપી દેવો, નહિ તો તને અમારા લશ્કરમાં નિશાન કરી, ચંદી જશો નહિ. અમે કોઈ પણ પ્રકારે કિલ્લો કબજે લઈશું." તેણે કિલ્લો કબજે સોંપવાનું કબૂલ કર્યું અને [illegible] સોંપવા લખી આપ્યા. મહારાજ સાથે સલાહ [illegible] તેનું [illegible] જણાયું; પરંતુ તેના આઠ પુત્રો કિ[illegible] કબજે આપવા ખુશી નહોતા તેઓ [illegible] હતા; પરંતુ રઘુનાથ પંતે [illegible] પોતાના થોડુંક લશ્કર રહ્યું હતું. [illegible] જનગાવા અને કિલ્લો મહારાજને આપવાનું [illegible] તેમને કેટલાંક ગામનું વતન આપી [illegible] [illegible] લખે છે કે, [illegible] કિલ્લા [illegible] [illegible] મહારાજે [illegible] નહોતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે, " [illegible]

કિલ્લો કબજે આવ્યા પછી મહારાજે તે પર રામજી નલગે નામક એક અત્યંત પ્રમાણિક માવળા સરદારને કિલ્લેદાર, તિમાજી કેશવને સબનિસ અને રુદ્રાજી સાવળીને કારખાનનીસ નીમ્યો. તેમણે પોતાના મહારાષ્ટ્રના કિલ્લા જેવીજ એ કિલ્લાની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. મદુરામાં તે વખતે જેસ્યુઇટ પંથનો એક પાદરી હતો તેણે એવું લખ્યું છે કે, શિવાજી મહારાજે આ કિલ્લામાં એવો સુધારોવધારો કર્યો કે જે જોઇને યુરોપના મોટા મોટા કારીગરોને પણ નીચું જોવું પડે. કિલ્લાની આસપાસનો સઘળો પ્રાંત કબજે કરી વિઠ્ઠલ પિળદેવ ગોરાડકરને× ત્યાંનો સૂબેદાર બનાવ્યો અને સ્વરાજ્યના જેવીજ જમાબંધીની પદ્ધતિ શરૂ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. રૂપખાન અને નાસરમહમદને વર્ષાસન બાંધી આપી સંતુષ્ટ કર્યા.

ચડાઇ વખતે મહારાજે પ્રથમ બહાનું કર્યું હતું કે, "અમે ગોવળકોંડાના કુતુબશાહના પક્ષ તરફથી ચડાઇ કરીએ છીએ." તેમને એ સરકાર તરફથી પુષ્કળ પૈસાની સહાયતા મળી હતી અને હજુ પણ બીજી સહાયતા મળવાની આશા હતી; તેથી મહારાજે એવું બહાનું કાઢયું હતું; પરંતુ કિલ્લો કબજે આવ્યા પછી તેમણે એ બહાનું તજી દઇ થાણા પર પોતાનાં મનુષ્યો નીમી પોતાનાજ નામથી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. મહારાજનું એ કૃત્ય જોઇ કુતુબશાહની આંખ ઊઘડી ગઇ. તેમણે મહારાજને વિશેષ સહાયતા આપવાનું બંધ કર્યું. ચડાઇમાં થતો ખર્ચ મળવાનું બંધ થયાથી, મહારાજે લૂંટ કરી પૈસા મેળવવાની શરૂઆત કરી. તેમણે એ પ્રાંતમાં તોફાન મચાવ્યું. તે વખતે પ્રજાની કેવી દુર્દશા થઇ હતી, તેનું વર્ણન તે પ્રાંતના અંગ્રેજ વેપારીઓએ લખી રાખ્યું છે; તે પરથી જણાય છે કે શિવાજી મહારાજે દ્રવિડ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યાના સમાચાર ચારે દિશામાં પ્રસરતાં ત્યાંની પ્રજા અતિશય ગભરાઇ. તેઓ એક ભયંકર પુરુષ છે, તેમણે પશ્ચિમ કિનારા પરના પ્રાંત લૂંટીઆળી ઉજ્જડ કર્યા છે અને યવન બાદશાહને ત્રાહિત્રાહિ પોકરાવી છે; એવી સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઇ હોવાથી દ્રવિડ પ્રજાને મહારાજની અતિશય બીક લાગી. સર્વને પોતાનું સંરક્ષણ કરવાની ચિંતા થઇ. તેઓને ખાતરી હતી કે, શિવાજી મહારાજ કોઇક દૈવી શક્તિ વડે દ્રવ્યનું સ્થાન તથા દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા શ્રીમંતોને જાણી જાય છે.

હતો તે શાંત પડ્યો છે. અમે તે સરકારના તાબેદાર થયા છીએ." એવું ખોટું બહાનું કાઢી મહારાજે તે વૃદ્ધ કિલ્લેદારને તેના પુત્ર અને સમાસહિત પોતાના તંબૂમાં બોલાવ્યો. કિલ્લેદારને કબજામાં આવેલો જાણી મહારાજે તેને કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો તાબે કર્યો.

× ચિત્રદિગ્વિજયકાર એવું ઉપનામ ગરડ લખે છે.

ચંદીનો કિલ્લો કબજે કર્યા પછી મહારાજ ત્રિનમલ્લીx પ્રાંતમાં ગયા. એ પ્રાંત વિજાપુર–સરકારના અંકિત શેરખાન નામક પાયદળી સરદારની સત્તામાં હતો. મહારાજને પોતાના પ્રાંતમાં પેઠેલા જાણી શેરખાને લશ્કર સહિત તેમના ઉપર સખ્ત હુમલો કર્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં એ સરદારનો પરાજય થયો અને પ્રાંત મહારાજના તાબામાં આવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને હાથીઘોડા મળ્યા હતા.

મહારાજને એટલે સુધી આવેલા જાણી શાહજીરાજાએ સ્થાપેલી નૃત્યશાળાનો સંતાજીરાજા નામક એક પુરુષ તેમની પાસે આવ્યો. તે પ્રથમ વ્યંકોજીરાજાના આશ્રયમાં હતો; પરંતુ તેમનું વર્તન તેને અયોગ્ય જણાયાથી તેમજ મહારાજને નજીક આવેલા જાણીને તેમને આવી મળ્યો હતો. મહારાજે તેનું યોગ્ય સન્માન કરી તેને પોતાની પાસે રાખ્યો અને આગળ જતાં એ પુરુષ શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસપાત્ર જણાતા મહારાજે તેને ચંદીના કિલ્લાનો કિલ્લેદાર નીમ્યો.

આ પ્રાંતમાં વેલુર, ત્રિવાદી અને આર્નીં વગેરે કિલ્લાઓ આવેલા હતા. તે પરના કિલ્લેદારોએ સામોપચારથી કિલ્લા મહારાજને સ્વાધીન કર્યા નહિ. આથી પાછળ આવતા મહારાજના પાયદળ સૈન્યે સને ૧૬૭૭ના મે માસમાં વેલુરના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. આ કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત હતો. તેની આસપાસ વિશાળ ખાઈ આવેલી હતી. તે એટલી મોટી હતી કે તેમાં મોટામોટા મગરો પણ રહેતા હતા એ કિલ્લાની દીવાલ એટલી પહોળી હતી કે તે પરથી બે ગાડાં સાથે જઈ શકે. આ કિલ્લાના ઘેરાનું કામ નરહરિ બલ્લાળે ઘણીજ સફાઈથી ચલાવ્યું. કિલ્લાની આજુબાજુ બે ટેકરીઓ હતી, તેને સાજરા અને ગોજરા નામ આપી, તે પર મોરચા બાંધી તોપો ચડાવી એવો મારો ચલાવ્યો કે જેથી કિલ્લાના મનુષ્યોથી તેનો બચાવ કરી શકાયો નહિ અને કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો. •

આજ વખતે આર્નીં અને ત્રિવાદીને મહારાજના [illegible]

---

x ચિટનીસ એ પ્રાંતનું નામ ત્રિનવલી અને નનાન[illegible] લખે છે.

• મુસલમાન બખરકાર જણાવે છે કે, [illegible] અબ્દુલખાને મહારાજ [illegible] [illegible] કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો હતો. [illegible] છે કે, [illegible] કામ [illegible] [illegible] જણાવે છે કે, અબ્દુલખાને [illegible] કિલ્લાનું [illegible] [illegible] મહારાજને સ્વાધીન કર્યો.

ધાલ્યો અને ઑક્ટોબર માસમાં એ કિલ્લા પોતાને દસ્તગત કર્યા. શેરખાન નાસી જઈને ત્રિવાદીમાં રહેલો હતો. તેણે એ કિલ્લાનું કેટલોક સમય રક્ષણ કર્યું; પરંતુ મરાઠાઓ આગળ તેનો નિભાવ થયો નહિ અને રાત્રિના સમયે પોતાનાં માણસો લઈને તે કિલ્લામાંથી નાસી છૂટયો. મરાઠાઓએ તરતજ તેની પૂંઠ પકડી તેનાં માણસોની કતલ કરી. શેરખાન જેમતેમ કરીને તેમના હાથમાંથી માત્ર સો ઘોડેસવારો સાથે છટકી જઈ ભવનગિરિમાં જઈને રહ્યો; પરંતુ તેના નાસી જવા છતાં કિલ્લા મહારાજના હાથમાં સહેલાઈથી આવ્યા નહિ. ખાનનો સસરો પોતાનાં માણસો સાથે આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો; તેથી ઘેરો ચલાવવાનું કામ પોતાના બે મુસલમાન સરદારોને સોંપીને મહારાજ પોતાની ઘોડેસવાર સેના સાથે ભવનગિરિ તરફ ગયા. આ સ્થાનમાં મદ્રાસના અંગ્રેજોએ પોતાના નેલૂર રમણ્ણા નામના વકીલ સાથે મહારાજે માગેલી વસ્તુઓ પહોંચતી કરી. વરસાદને લીધે કાવેરી નદીના કિનારા પર આરંદી પાસે ત્રિવાદી નામના સ્થાનમાં મહારાજે પોતાના ઘોડેસવાર—સૈન્યની છાવણી નાખી. આ વખતે મદુરાના રાજાનો વકીલ તેમની પાસે આવ્યો. મહારાજે પોતાની સવારીના ખર્ચ માટે આ રાજા પાસે એક કરોડ રૂપિયાની માગણી કરી હતી. આ રાજા વ્યંકોજીનો મિત્ર હતો અને તેની પાસે પુષ્કળ ધન હતું, એ વાતની મહારાજને ખબર હતી. તે વકીલે મહારાજને કહ્યું કે, "મ્હેસૂરના નાયકે અને વ્યંકોજી રાજાએ મારા માલિકનો કેટલોક મુલક પચાવી પાડ્યો છે, તે જો તમે અમને અપાવો તો અમે તમને સાત લાખ રૂપિયા આપવાને તૈયાર છીએ."
બાજુ એ રાજા ત્રિચીનાપલ્લીમાં રહેતો હતો, ત્યાંથી પોતાના બપરિવાર સાથે મદુરામાં આવી બરોબર બંદોબસ્ત કરી રહેવા ગ્યો. મહારાજે તે વકીલ જોડે રઘુનાથ પંતને મોકલી ખંડણીની મ નક્કી કરી; તેમાં સાત લાખ હોન આપવાનું નક્કી થયું અને ાંથી દોઢલાખ હોન તરતજ ગણી આપ્યા, એટલે મહારાજે ા મુલકમાં કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

એ સ્થળેથી તેમણે વ્યંકોજી રાજાને કહાવ્યું કે, "તમારી ાથે સલાહસંપથી મસલત ચલાવવા માટે તમારા કારભારી ગોવિંદ-ાદ ગોસાંઈ, કાકાજી પંત અને નિળો નાયકને× અમારી પાસે ાકલવા." એ પરથી વ્યંકોજી રાજાએ ઉક્ત ત્રણે ગૃહસ્થોને મહા-ાજ તરફ રવાના કર્યા. મહારાજે તેમને કહ્યું કે, "આજ તેર વર્ષ ાાં પિતાશ્રીએ કૈલાસવાસ કર્યો છે. મહારાજની સર્વ ધનસંપત્તિ ાઘુનાથ પંતે વ્યંકોજીરાજાને સોંપી દઈ તેમને સત્તાધીશ બનાવ્યા છે;

× શિવદિગ્વિજયકાર, રંગો નાયક અને તિમાજી નાયકનાં ાો પણ લખે છે.

પરંતુ તે સંપત્તિ પિતૃધન છે. મારો તેમાં અર્ધો ભાગ છે. આજ-
પર્યંત તેમણે મારા અર્ધા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે. મારો ભાગ
મેં ક્યારનોય માગ્યો હોત; પરંતુ હું ઘણે વેગળે હોવાથી મને મારો
ભાગ લેવાની સગવડ મળી નથી. તેઓ પણ પિતા શહાજીરાજાના
પુત્ર છે, સંપત્તિના માલિક જ છે. તેઓની ઇચ્છામાં આવે ત્યાંસુધી
ભલે તેનો ઉપભોગ કરે. મારી ઇચ્છામાં આવે તે વખતે તેમાંથી
અર્ધો ભાગ લઈ શકાશે, એમ ધારી મેં આજ તેર વર્ષ સુધી સબૂરી
રાખી. રાજદ્વારી કાર્યનિમિત્તે કુતુબશાહની મુલાકાત લેવા આવ્યો
અને ત્યાંથી કર્ણાટક આવવાની અગત્ય જણાતાં અહીં આવ્યો છું.
દ્રવિડમાં અત્યાર સુધી મેં કયા કયા પ્રાંત કબજે કર્યા છે તે તમને
વિદિત છે મારો અર્ધો ભાગ મને આપવાની તેમની ઇચ્છા છે કે
કેમ, એ સંબંધી મને સત્વર જણાવશો. મારે તેમની સાથે કલહ
કરવો પડે, ચાર સારા મનુષ્ય તેમને સમજાવવા જાય ત્યારે તેઓ
મને મારો ભાગ આપે અને પરસ્પર કલેશ થાય એ યોગ્ય નહિ.
અમે એક લોહીના બંધુ છીએ. તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રીનો કૈલાસવાસ
થયા પછી અમારે એકસંપથી વર્તવું જોઇએ. અમારે એકબીજા-
ના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો જોઇએ. વ્યર્થ કલહ ઉપસ્થિત કરવાથી
કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી અને થશે પણ નહિ." મહારાજે તે
કારભારીને ભલામણ કરી તેમને પોતાના કેટલાક કારભારી સહિત
વ્યંકોજીરાજા તરફ મોકલ્યા. તેઓએ વ્યંકોજીરાજા પાસે જઈ
શિવાજી મહારાજની ઇચ્છા નિવેદન કરી.

વ્યંકોજીરાજાના સલાહકારોએ તેમને સલાહ આપી કે, "શિવાજી
મહારાજને તમારો અર્ધો ભાગ શા માટે આપવો નહિ. તમે [illegible]
છો. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.' મહારાજ સાથે યુદ્ધ
કરવાનાં મદુરાના અને મૈસુરના રાજાઓએ તેમને મદદ [illegible]
[illegible]
[illegible]
વ્યંકોજીરાજાએ યુદ્ધ માટે પૂરી તૈયારી કરી. [illegible]
તેમને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

મહારાજે તેમની ઉત્તમ પ્રકારે બરદાસ્ત કરી. વ્યંકોજીરાજની સાથે યાદજીરાજની નૃત્યશાળાના બીજા ત્રણ રાજપુત્ર ભિંવજી રાજા, પ્રતાપજી રાજા અને રાયભાન રાજા મહારાજાની મુલાકાતે આવ્યા હતા, તેમને પણ મહારાજે યથોચિત આદરમાન આપ્યું. તેઓને કોઇ રીતે ઓછું આવે નહિ અને તેમને જોઈતી વસ્તુ તરતજ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહારાજે કારકુનોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. વ્યંકોજીરાજા પંદરવીસ દિવસ સુધી મહારાજની છાવણીમાં પરોણા રહ્યા; પણ એટલા દિવસમાં તેઓએ મહારાજના અર્ધા ભાગ સંબંધી વાત કાઢી નહિ. ત્યારે મહારાજ તે વાત કાઢવાનો વિચાર કરી વ્યંકોજીરાજાને એકાંત સ્થળે લઇ ગયા અને કહ્યું: "આપણે બંને બંધુ છીએ; તેર વર્ષ થયાં પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું છે; તેમની સર્વ સંપત્તિ તમે એકલાજ ભોગવો છો; વડીલોપાર્જિત સંપત્તિના આપણે ઉભય સરખા ભાગીદાર છીએ. મારી સલાહ નહિ લેતાં પિતાની સંપત્તિનો તમારી ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરો છો. જે સંપત્તિમાંથી હું ભાગ માગું છું તે તમે સ્વપરાક્રમવડે સંપાદન કરેલી નથી. તમને ઈશ્વર નવીન સંપત્તિ મેળવવાનું સામર્થ્ય અને બુદ્ધિ આપે અને હું તે જોઉં, એનીજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારી સલાહ સિવાય પિતાશ્રીએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનો તમારે વહીવટ કરવો એ યોગ્ય નથી. પિતાની સંપત્તિના કાગળપત્રો મને બતાવવા. આપણે બંને એકસંપથી વર્તીએ. કઠિન જણાતાં કાર્યોમાં હું તમને અવશ્ય સહાયતા કરીશ. તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ." મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા. તેમણે માત્ર "હા, હા" કહ્યા કર્યું; પરંતુ કોઇ પ્રકારનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મહારાજે પ્રસંગોપાત પુનઃ એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેમની ઇચ્છા જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમણે મૌનજ ધારણ કર્યું હતું. તેમણે પોતાના અંતઃકરણની ઇચ્છા મહારાજને કિંવા બીજા કોઇને જાણવા દીધી નહિ. મહારાજે કારભારીઓ અને સરદારોને પણ એ સંબંધી વ્યંકોજીરાજાને સમજાવવાનું કહ્યું; પરંતુ એ ઉદ્યોગમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. કહે છે કે, વ્યંકોજીરાજાએ ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે, "મહારાજે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશનો અર્ધો ભાગ મને મળે તો હું તમને મારી સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ આપવા તૈયાર છું." મહારાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "મારા તાબાનો ઘણો પ્રદેશ મેં સ્વતઃ મેળવ્યો છે. તમારા તાબાનો સર્વ પ્રદેશ આપણા પિતાએ મેળવ્યો છે. તેમા તમે વધારો કર્યો નથી. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ મને મળવો જોઇએ."

મને આનંદ આપવો." એ સાંભળી વ્યંકોજીરાજા પોતાના લશ્કર સહિત મહારાજને મળવા આવ્યા. બન્ને બંધુ મહાદેવના દેવળમાં મળ્યા અને એક થાળીમાં બન્નેએ ભોજન કર્યું.

મહારાજે પંદરવીસ દિવસ સુધી વ્યંકોજીરાજા સાથે વાતચીત ચલાવી; પરંતુ તે સઘળું વ્યર્થ થયું. તેમનો દુરાગ્રહ જોઇ મહારાજને ક્રોધ ચડ્યો અને તેમને કેદ પકડી પિતાની સંપત્તિમાંથી જોરજુલમથી અર્ધો ભાગ લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પુનઃ તેમણે ઉદારવૃત્તિપૂર્વક વિચાર કર્યો કે, "એ મારો કનિષ્ટ બંધુ છે, તેની સાથે કઠોરપણે વર્તવું ઉચિત નથી. એવી વર્તણુંક મારી પ્રતિષ્ઠાને છાજે નહિ. તે સરળ રીતે કબૂલ થાય એવો યત્ન કરવો જોઇએ." વ્યંકોજીરાજા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા નહિ હોવાથી તેમને પોતાની છાવણીમાંથી જવાની રજા આપી. તેમને તંજાવરx સુધી પહોંચાડવાને બહીરરાવ મોહીતે, રૂપાજી ભોંસલે, માનસિંહ મોરે અને અપાજી રંગનાથ કેળકરને તેમની સાથે મોકલ્યા.* તંજાવર સુધી પહોંચ્યા પછી વ્યંકોજીરાજાએ પોતાની સાથે આવેલાં મહારાજનાં મનુષ્યોને વસ્ત્રાભૂષણો આપી તેમનો સત્કાર કર્યો અને પાછાં મોકલ્યાં. મહારાજે પુનઃ પોતાના કારકુનો સાથે વ્યંકોજીરાજાને કહાવ્યું કે, "તંજાવર પ્રાંતનો અર્ધો ભાગ અને એકએ કિલ્લા મને આપશો તો હું સંતોષ માનીશ. આપણે બંને સલાહસંપથી રહીએ એજ ઉત્તમ છે. ગૃહકલહ વધારવાથી આપણને બંનેને નુકસાનજ છે. તેમ કરવાથી માત્ર વ્યર્થ કષ્ટ ભોગવવું પડશે. કૌરવપાંડવને કેવું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું તેનો વિચાર કરશો અને વ્યર્થ કલહ વધારશો નહિ. આજપર્યંત તમે મારા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે તેની ચિંતા નથી; પણ હવે તેવી અભિલાષા રાખશો નહિ. મારો ભાગ હું છોડીશ નહિ, તમારે તે આપવોજ પડશે. તમે વિચાર કરીને મારી વાત કબૂલ કરશો તો મારા ભાગમાંથી હું કંઇ ઓછું પણ લઇશ." પણ વ્યંકોજીરાજા પાસેના કેટલાક યવન અધિકારીઓએ તેમને સલાહ આપી કે, "શિવાજી મહારાજ તમારા જ્યેષ્ઠ બંધુ છે એ ખરું, પણ તેમને તમારા માલિક આદિલશાહ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો છે તેમને એ સરકારનો ઘણો પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. એમના બળવાથી તમારા પિતાને ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે. એક વખત તો શાહજીરાજાના જીવપર વાત આવી હતી. તને એ સરકારના [illegible] તમારા પિતાના મરણ પછી આદિલશાહે શાહજીરાજાની [illegible]

x એ ગામનું નામ ચંદાવર [illegible]
જણાય છે.

* [illegible] છે કે, વ્યંકોજીરાજા [illegible]
[illegible] કહ્યું કે, "તેમનું [illegible]" [illegible]
[illegible]

તાબામાં રહેવા દીધી છે, નહિ તો ક્યારનીય ખાલસા થઇ જાત. મારી પાસેની સંપત્તિ આદિલશાહની કૃપાને લીધેજ રહી છે. તેમાંથી શા માટે તે બળવાખોરને ભાગ આપવો? વળી તમારા પિતાની પ્રમાણિક નોકરીને લીધે તેમને એ સંપત્તિ મળી હતી; અને તમે આદિલશાહના તાબેદાર હોવાથી તમને એ સંપત્તિ મળી છે. તેની સાથે એ બળવાખોરને શો સંબંધ?" આ પ્રમાણે સલાહ સાંભળ્યા પછી વ્યંકોજીરાજાએ મહારાજનો સંદેશો લાવનાર કારકુનોને કહ્યું કે, "પિતાના સમયના હાથી, ઘોડા, ઝવેરાત વગેરે જે કંઇ હોય તેમાંથી ભાગ લેવો હોય તો રઘુનાથ પંતે આવી કાગળપત્રો અને યાદીઓ ઉપરથી સઘળું મને બતાવી આપવું. તેઓ મહારાજનો ભાગ ઠરાવી આપે તે પ્રમાણે આપવા હું તૈયાર છું. રઘુનાથ પંત શિરછત્રસ્વરૂપ છે. તેઓ ઉચિત જણાય તેમ કરશે. મહારાજનો ભાગ આપવાની ઇચ્છાથીજ આટલા દિવસ મેં તેમને ઉત્તર આપ્યો નહોતો." એમ કહાવી વ્યંકોજીરાજાએ કારકુનોને વસ્ત્રાભૂષણ આપી રવાના કર્યા.

કહેવામાં આવે છે કે, વ્યંકોજીરાજાએ એ સમયે આદિલશાહને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "જ્યેષ્ઠ બંધુ મારી સંપત્તિમાંથી ભાગ માગે છે. એ સંપત્તિ આપની તાબેદારી સ્વીકારવાને લીધે પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમને ભાગ આપવો કે કેમ તે જણાવશો." બાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે, "શાહજીરાજાએ અમારી નોકરી પ્રમાણિકપણે બજાવી છે; તેથી અમે તેમને એ સંપત્તિ માટે વંશપરંપરાગત સનંદ આપી છે. એ મુદ્દો ધ્યાનમાં લઈ શિવાજી મહારાજ ભાગ માગે છે. તેઓ બળવાખોર થયા છે; પણ તેની અમે ખબર લઈશું. તમે ગૃહકલહ કરીને સરકાર સાથે મહારાજને શત્રુતા કરાવો છો, તેનું કારણ શું? તેમને ભાગ નહિ આપવાની અમે સલાહ આપીએ તો તેઓ અમારા પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરશે અને નિરર્થક અમારી વચ્ચે યુદ્ધ જામશે. તમારી સંપત્તિમાંથી તેમને અવશ્ય ભાગ આપવો. તેઓ હમણાં અમારી સાથે શત્રુભાવથી વર્તે છે; પણ તમારી સંપત્તિમાંથી ભાગ લઇ અમારા તાબામાં રહી અમારી નોકરી કરે તો ઘણું સારું. તેમ કરવાથી અમારી સાથે મિત્રતા થશે. તેઓ શાહજીરાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી સંપત્તિના માલિકજ છે." આદિલશાહ તરફથી સ્પષ્ટ ઉત્તર મળવા છતા વ્યંકોજીરાજાની પાસેના યવન અમલદારોએ તેમની કાનભંભેરણી કરી કે, "શિવાજીરાજા ઉચ્છૃંખલ હોવાથી બાદશાહ તેમનાથી બીએ છે. તમે સંપત્તિના સ્વતંત્ર માલિક છો. મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં પાછા હઠશો નહિ; જયપરાજયનો અનુભવ લેવો. અમારા જીવનપર્યંત તેમને ભાગ આપવા દઇશું નહિ; તમને બીક શિવાજી મહારાજેજ માતાનું દૂધ પીધું છે કે શું?"

વ્યંકોજીરાજા તરફથી ઉત્તર મળ્યા પછી યવન સર[illegible] ઉશ્કેરણીથી તેઓ વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે, એમ જાણી [illegible] રાજને ઘણી દિલગીરી થઇ. તેઓએ વ્યંકોજીરાજાના પ્રાંત[illegible] સવારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ મહારાજે પુનઃ વિચાર ક[illegible] "તેમના પર સવારી કરી તાબે કરવામાં પુરુષાર્થ શો ? ગમે [illegible] પણ તે મારો બંધુ છે. પિતાની સંપત્તિમાં તોફાન મચાવવા [illegible] બીજા પ્રાંત કબજે કરવાની ક્યાં ખોટ છે ? તે પ્રાંતો સર ક[illegible] આપણી સત્તા સ્થાપ્યાથી યવનસત્તામાંથી એટલા પ્રાંત ઓછા થ[illegible] એવું ધારી મહારાજે વ્યંકોજીરાજા પર સવારી કરવાનો [illegible] બંધ પાડ્યો.

વ્યંકોજીરાજાની મુલાકાત થયા પછી મહારાજ ત્રિવાદીથી [illegible] આવ્યા ત્યાં પોતાનાં થાણા સ્થાપી મહારાજગઢ, જગદેવગઢ, [illegible] ટકગઢ વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા. ત્યાર[illegible] પર્વતો ઉપર ઘઇને આદિલશાહે પૂર્વે શાહજીરાજાને જાગીરમાં આ[illegible] પ્રાંતમાં આવ્યા, અને કોલ્હાર, બાળાપુર, બેંગલોર, શિરા, [illegible] વગેરે તાલુકા શાહજીરાજાને પૂર્વે જાગીરમાં મળ્યા હતા, તે [illegible] મહારાજે કબજે કર્યા. એ સિવાય તે તરફના બીજા પણ કેટલ[illegible] કબજે કરી તેમણે ઉચ્ચ ટેકરીઓ ઉપર નવા કિલ્લા બંધા[illegible] સ્થળેસ્થળે પોતાનાં થાણાં સ્થાપ્યાં અને તે તરફના બળવા[illegible] લૂંટારાનો ઉચ્છેદ કરી સર્વ સ્થળે વ્યવસ્થા કરી. જેઓએ પ્રતિ[illegible] ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, તેમને મહારાજે ગ્રામ આપ્યો ન[illegible]

શાહજીરાજાએ વેંકોજી નામક એક બ્રાહ્મણને આર[illegible] કિલ્લો સોંપ્યો હતો, તે અત્યાર પર્યંત તે [illegible] પુત્રના તાબામાં [illegible] તેણે મહારાજને શરણે આવી કિલ્લાની [illegible] આપી દીધી [illegible] નગ્નતા જોઇ મહારાજ ઘણા પ્રસન્ન થયા. અને [illegible] જિલ્લાવાળા આસપાસના પ્રદેશનાદિ કિલ્લા [illegible] ખંડિયા બનાવ્યો પ્રાંતનો [illegible] માનસિંહ મોરે અને રઘુનાથ [illegible] નીમ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ [illegible] તેના નરનારનેશ્વર [illegible] કર્યો. તે પ્રાંતનો અધિકારી [illegible] મહારાજે તેનો [illegible]

[illegible]

નામના સ્થાનમાં મુકામ કર્યો. ત્યાંથી તેમણે મદ્રાસના અંગ્રેજ વેપારીઓના અધ્યક્ષને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:–" કર્ણાટકના કેટલાક કિલ્લાઓમાં બાંધકામ કરવાનો મારો વિચાર છે; તેથી તોપોને માટે મોટાં મોઢાં બનાવવાનું અને સુરંગો ફોડવાનું કામ જાણનારા માણસો તમારી પાસે હોય તો તેમને અહીં મોકલી આપજો. તેમાંયે સુરંગો લગાડી કોટકિલ્લા તોડવાનું કામ જેમને આવડતું હોય એવા માણસોની તો અમને ઘણીજ જરૂર છે. એવા વીસપચીસ અથવા કંઈ નહિ તો દસ માણસો અવશ્ય મોકલી આપશો. હું ઘણોજ સારો પગાર આપીને કિલ્લા પર તેમની નિમણૂંક કરીશ." આનો અંગ્રેજોએ એવો જવાબ આપ્યો કે, " કોઇ પણ પક્ષમાં ભળી જવું અમારે માટે ઠીક નથી, તેથી તમારી માગણી માન્ય કરી શકતા નથી." ત્યાંથી મહારાજે કૂચ કરીને પોર્તોનોવો નામનું શહેર લૂંટ્યું, તથા આર્કટના દક્ષિણ તરફના સર્વ પ્રાંત અને ઉત્તરમાંના કેટલાક પ્રાંત પોતાને તાબે કર્યાં.

મહારાજ વિજાપુર–સરકારના કર્ણાટક પ્રાંતમાં તોફાન મચાવતા અને ખંડણી લેતા હતા, તે સમયે દિલ્હીના શાહીદરબારના તેમના વકીલદ્વારા અને ગુપ્તચરદ્વારા પત્રો મળ્યા કે, ઔરંગઝેબ બાદશાહ મોટા લશ્કર સહિત દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ લાવવાના વિચારમાં છે અને તે કાર્ય માટે તેમણે દિલ્હીમાં મોટું લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યું છે. એ સમાચાર મળતાંજ મહારાજે કર્ણાટકથી મહારાષ્ટ્રમાં પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. ચંદીનો કિલ્લો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ સંતાજીરાજાના તાબામાં સોંપ્યો હતો. તેની અને કબજે લીધેલા નવીન પ્રાંતોની સુવ્યવસ્થા રાખવાની ઇચ્છાથી, સંતાજીની સહાયતા માટે તેમણે રઘુનાથ પંત અને હંબીરરાવ સેનાપતિને થોડા લશ્કર સહિત ત્યાંજ રહેવા દીધા અને બાકી વધેલા લશ્કર સહિત મહારાજ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. એ ચડાઇમાં રામેશ્વર પર્યંતનો પ્રદેશ કબજે કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પત્રો મળ્યાથી તે સંકલ્પ અપૂર્ણ રહ્યો.×

આ ચડાઇમા મહારાજે વીસબાવીસ લાખ હોનની ઊપજનો પ્રદેશ અને સો કિલ્લા તાબે કર્યા. તે વખતના મદ્રાસના અંગ્રેજ વેપારીઓએ એવું લખ્યું છે કે, " જીંજી અને બેલોર નામના બે મજબૂત કિલ્લાઓ અને તેની આસપાસનો બાવીસલાખ હોનની

× સ્વદેશ જતી વખતે તેમણે પોતાના એ સ્થળના સરદારોને કહ્યું હતું કે, " તમારે પાલિયાકોટ, સદ્રાસ અને મદ્રાસના ડચ તથા અંગ્રેજોના થાણાં ઉપર છાપો મારી તેને કબજે કરવાં." એ સમયે ફ્રેંચ લોકો પોંડીચેરીમાં રહેતા હતા; તેમના પર ઉપદ્રવ કરવાની ના પાડી હતી.

ઊપજનો મુલક મહારાજે કબજે કર્યો; અને તેના રક્ષણને માટે મોટું પાયદળ અને હયદળ (ઘોડેસવારસૈન્ય) ગોઠવ્યું. ૧૪ મોટા કિલ્લા અને ૭૨ મજબૂત ડુંગરા હસ્તગત કર્યા. કર્ણાટકના શ્રીમંત લોકો પાસેથી અપાર દ્રવ્ય કઢાવ્યું. સવારીના ખરચને માટે શ્રીમંત લોકો પાસેથી તેઓ કરજે રકમ માગતા હતા. કિનારા પરના પ્રાંતોમાંથી તેમણે એ રીતે બેલાખ હોન પ્રાપ્ત કર્યા. મદ્રાસ અને પાલિકતમાંથી પણ પચાસ પચાસહજાર હોન કઢાવ્યા. બહુ લડાઈઓ લડ્યા વગર તેમણે ઘણો પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો. આ પ્રદેશમાંથી તેઓ કેટલું જવાહિર, સોનું, રૂપુ વગેરે લઈ ગયા તેની ગણતરી થઈ શકે એમ નથી."

ઉત્તરમાં વાસ્તવિક રીતે શું બન્યું હતું, તે તપાસીએ. ખાનજહાન બહાદુરે મહારાજ સાથે તહનામું કર્યું હતું, તે ઔરંગઝેબને યોગ્ય લાગ્યું નહિ; તેમજ એ સરદારની વર્તણૂક સંબંધી બાદશાહને વહેમ ઊપજ્યો હતો. દિલેરખાને બાદશાહને સમજાવ્યું કે, "વિજાપુર-સરકારના મુખ્ય કારભારી અબ્દુલકરીમને આપણા પક્ષમાં લઈ તે સરકારની લશ્કરી મદદથી કુતુબશાહની રાજધાની પર સવારી કરવી. તેમ કરવાથી શિવાજી મહારાજ દક્ષિણમાં પાછા આવે તે પહેલા કુતુબશાહી ખાલસા કરી શકાશે. બાદશાહને એ સલાહ પસંદ પડી. તેમણે લશ્કર તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો; અને ખાનજહાન બહાદુરને પાછો બોલાવી લીધો.

શિવાજી મહારાજ અને કુતુબશાહ વચ્ચે દૃઢ સ્નેહબંધન થયું તેથી મોગલ અને વિજાપુર સરકારને ઘણું ખોટું લાગ્યું હતું. મોગલ અને વિજાપુર-સરકારનું સૈન્ય એકત્ર થઈ કુતુબશાહી પર ચઢાઈ કર[illegible]વાના સમાચાર મળતાંજ માદણ્ણા પંતે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. તે સમયે માદણ્ણાએ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય કરી તેને પાછું હઠાવ્યું. વિજાપુર સરકારનું સૈન્ય તદ્દન પાયમાલ થઈ ગયું. અન્ન નહિ મળવાથી સિપાઈઓ ટળવળી મરવા લાગ્યા. તેમને પગાર નહિ મળવાથી લશ્કરમાં બળવો મચી રહ્યું. તેઓ નોકરી છોડી પોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ચાલ્યા ગયા. અમલદારો અને સરદારોને પણ સિપાઈઓ માનતા નહિ. તેમ કરતાં અબ્દુલકરીમ ઉંદરી ઘડીએ મારો પડી મરણ પામ્યો. [illegible] કોઈની દરકાર રાખવું નહિ. દિલેરખાને વિજાપુર-દરબારથી [illegible] વ્યવસ્થા કરી સિપાઈઓનો અસંતોષ [illegible] પાડવાનો વિચાર કર[illegible] તેને પ્રથમ [illegible] વચ્ચેનો અસંતોષ [illegible] સંબંધ [illegible] મસાઉદખાન [illegible] [illegible] મુખ્ય કારભારી [illegible] મસાઉદખાન [illegible] [illegible] તેની પાસે [illegible] તેને [illegible] [illegible] કરી છે, "હું [illegible]

સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરે એવો યત્ન કરીશ. તમારું દેવું વાળીશ. શિવાજી-મહારાજ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રાખીશ નહિ; અને અસંતોષ પામેલા લશ્કરનો પગાર ચૂકવી આપી, તેઓ સરકારની નોકરીમાં રહે એવી વ્યવસ્થા કરીશ." એમાંની તેણે માત્ર છેલ્લી શરત પાળી નહિ. લશ્કરમાંથી ઘણા ઘોડેસવારોને રજા આપી, તેથી તેઓ દેશમાં ચારે તરફ જઈ પ્રજાને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. કંગાલ થયેલા ઘોડે-સવારોને મોરો પંત પિંગળેએ પોતાના લશ્કરમાં નોકરીએ રાખી લીધા.

મહારાજને વખતોવખત સર્વ સમાચાર મળતા હતા. વિજાપુર-સરકાર અને મોગલ-સરકાર એકત્ર થઈ કુતુબશાહ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા હતા. પોતાના રાજ્ય ઉપર પણ તેઓનો હુમલો થવાની બીકે મહારાજ ઉતાવળા સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા. તેઓ મદ્રાસ પ્રાંત છોડીને સને ૧૬૭૭ના ડિસેમ્બર માસમાં મ્હૈસૂર પ્રાંતમાં દાખલ થયા. આ પ્રાંતનો પૂર્વ અને મધ્ય ભાગ તેમણે કબજે કર્યો અને ત્યાંથી તેઓ કોપલ પ્રાંતમાં આવ્યા. ત્યાંના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે પંદર દિવસમાં સર કરી તેની આજુબાજુનો સઘળો પ્રદેશ પોતાને તાબે કર્યો. લક્ષ્મેશ્વરનો કોટ પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો અને ચોર-લૂંટારાને વશ કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. એજ પ્રમાણે ગદગ, માલગુંડ વગેરે થાણાં પણ તેમને હાથ આવ્યાં. તે પ્રદેશમા પોતાની સત્તા કાયમ કરવાને માટે જનાર્દન પંત સુમંતને થોડી સેના સાથે ત્યાં મૂક્યો. ત્યાંથી મહારાજ સપાટાબંધ કૂચ કરતા હતા તે સમયે વિજાપુરસરકારના હુસેનખાન માઈણા અને લોદીખાન નામના બે સરદારે દસ હજાર સૈનિકો સાથે મહારાજ પર હલ્લો કર્યો. મહારાજે તેમનો પરાભવ કર્યો. મહારાજે કબજે કરેલા કોલ્હાપુર અને તારળ વગેરે પ્રાંતમાં બાવલીખાન નામનો એક પઠાણ સરદાર ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેનો પરાભવ કરવાને મહારાજે નિળોજી કાટકરને મોકલ્યો. તેણે તુરંબા નામના સ્થાન આગળ પઠાણ સાથે યુદ્ધ કરીને તેની સેનાનો પરાભવ કર્યો. આ યુદ્ધમાં જેમણે શૌર્ય બતાવ્યું હતું તે સર્વને મહારાજે ઇનામો આપ્યાં. નિળોજી કાટકરને કસબી વસ્ત્રો, સુવર્ણપદક, મોતીનો તોરો, કડી, એક હાથી, બે ઘોડા વગેરેનું ઇનામ આપ્યું. ત્યાંથી મહારાજ સંપગામ તરફ કૂચ કરતા હતા તે વખતે સાવિત્રીબાઈ દેસણ* નામની એક વિધવા સ્ત્રી બેલવાડી× કિલ્લાની માલિક હતી. તેણે મહારાજના લશ્કરને ઘણુંજ હેરાન કર્યું, તેથી તેમણે બેલવાડી કિલ્લાની આસપાસ મોરચો સ્થાપ્યો. દેસણે મહારા-

* સભાસદ એ સ્ત્રીનું નામ લાલબાઈ લખે છે. કેટલાક મલબાઈ પણ જણાવે છે.

× એ કિલ્લાનું નામ બલવેડ, બલવાડા અને બલેરી પણ જોવામાં આવે છે.

જના સૈન્ય સાથે સત્તાવીસ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી કિલ્લો બચાવ્યો. અંતે અન્નસામગ્રી અને દારૂગોળો ખૂટી પડવાથી પોતાના માણસો લઇને તે મહારાજની સેના પર તૂટી પડી. આખો દિવસ ઘણું જ શૌર્યથી લડીને તેણે મહારાજની સેનામાં ઘણુંજ નુકસાન કર્યું. અંતે તેનો પરાજય થયો અને કિલ્લો મહારાજને કબજે આવ્યો. દેસણને પકડી મહારાજ સમક્ષ લાવ્યા; પરંતુ સ્ત્રીજાતિને શિક્ષા નહિ કરવાનો મહારાજનો નિયમ હોવાથી, તેને વસ્ત્રાભૂષણ આપી સન્માન કર્યું અને ઇનામમાં બે ગામ આપી તેને મુક્ત કરી.*

મહારાજે ત્યાંથી કૂચ કરી તોરગલ આગળ છાવણી નાખી. તે સમયે તેમને રઘુનાથ પંતનો પત્ર મળ્યો. તેમાં મહારાજના વિદાય થયા પછી પાછળથી વ્યંકોજીરાજાએ ગડબડ મચાવ્યાનું લખ્યું હતું. તેથી મહારાજને એ સ્થળેજ મુકામ કરવો પડ્યો. વ્યંકોજીરાજાએ કેવી ગડબડ મચાવી હતી તે જોઇએ. મહારાજ કર્ણાટકથી સ્વદેશ જવા નીકળ્યાના સમાચાર મળતાજ વ્યંકોજીરાજાએ કેટલાક મુસલમાન સરદારો સાથે સલાહમસલત ચલાવી. તેમની સહાયતાથી સંતાજી ભોંસલે, રઘુનાથ પંત અને હંબીરરાવ સરનોબત ઉપર લશ્કર સહિત ચડાઈ કરી.× મહારાજની છાવણીમાંથી નાસી ગયા પછી મ્હૈસૂર અને મદુરાના નાયકો સાથે મસલત કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ મદુરાનો રાજા તેમાં સામેલ થયો નહિ. વ્યંકોજીએ વિજાપુરસરકાર પાસે પણ મદદ માગી હતી, પણ તે સરકારે મદદ કરવાની ના પાડી. કેટલાક મુસલમાન જાગીરદાર અને બંડખોરોએજ માત્ર વ્યંકોજીને મદદ કરી હતી. વ્યંકોજીના પોતાનાજ સૈન્યમાં આશરે દસ હજાર પાયદળ અને ચાર હજાર ઘોડેસવાર હતા. તે ઉપરાંત મુસલમાન સરદારોની તેમજ બંડખોર માણસોની પણ તેને ઘણીજ મદદ મળી હતી. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, જોરજુલમે શિવાજી મહારાજાનો જે પ્રાંત કબજે કર્યો હતો તે પાછો છીની લેવા. વ્યંકોજી રાજાને ચડી આવતા જાણી રઘુનાથ પંત, સંતાજી ભોંસલે અને

* તવારીખ-૭-શિવાજી નામની બખરમાં લખ્યું છે કે, મલુજી સાવકવાડ નામના મહારાજના એક સરદારે તે બાઈને પકડીને ગેર વર્તન ચલાવ્યું હતું. આથી શિવાજીએ તે નરાધમની આંખો ફોડાવી નાખી કેદ કર્યો. આ બેલવાડીની દેસાઈ બાઈએ શિવાજી મહારાજને એ બાઈએ સત્તાવીસ દિવસ હંફાવ્યા તેથી તેની બહાદુરી જેવી કેટલી બધી હતી તે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે.

× કેટલીએક બખરોમાં લખ્યું છે કે, વ્યંકોજીરાજા જાતેજ લડાઇમાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમનું પોતાના દીવાન જનાર્દન પંતની સલાહથી રઘુનાથ પંત અને હંબીરરાવ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી.

વ્યંકોજીરાવે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને ખાળગોડાપુર નજીક તેમની સામા થયા. રઘુનાથ પંતે એકદમ યુદ્ધ નહિ કરતાં તેમને શિખામણ દીધી; પરંતુ વ્યંકોજીરાજાએ પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ તેમજ તેમના પક્ષના મુસલમાન સરદારોએ ઉતાવળ કરી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં વ્યંકોજીરાજાના પક્ષનો પરાજય થયો.* એ સમયે શાહજીરાજાના મૃત્યશાળાના પુત્ર પ્રતાપજી અને ભિંવજીને કેદ પકડ્યા. વ્યંકોજીરાજા સોબસો સિપાઇઓ સહિત નાસી છૂટ્યા. તેઓને પણ મહારાજના સિપાઇઓ કેદ પકડી શકત; પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાનાજ સ્વામીનું અપમાન કરવા જેવું થાત અને કદાચિત્ શિવાજી મહારાજને પણ ખોટું લાગત. એ વિચારથી રઘુનાથ પંતે તેમને નાસી જવા દીધા.

એ સમાચાર સાંભળી મહારાજે રઘુનાથ પંતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "વ્યંકોજી મારા કનિષ્ઠબંધુ છે. તેમણે બાળકબુદ્ધિ ચલાવી છતાં પણ અમારો બંધુસ્નેહ જશે નહિ; તેમનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે. તેમનું રાજ્ય પાયમાલ કરવું નહિ." વ્યંકોજીરાજાને પણ મહારાજે એક પત્ર લખ્યો: "તમે મુસલમાન સરદારોની સલાહથી મારા સરદારો સાથે યુદ્ધ કર્યાનું જાણ્યું છે, તેમાં તમનેજ નુકસાન થયું છે. પ્રતાપજી રાજા તથા ભિંવજી રાજાને મારા સરદારોએ કેદ પકડ્યા છે. તમારા ઘણા સરદાર ઘાયલ થયા છે, એ જાણી મને ઘણી દિલગીરી થઇ છે. આપણે બંધુ છીએ. તમને નુકસાન થયું તે મને થવા બરોબરજ છે. તમારૂં અપમાન થયું તે મારૂં થવા બરોબરજ હું સમજું છું. અવિચારી કૃત્ય કરી તમે સર્વત્ર અપકીર્તિ સંપાદન કરી એ યોગ્ય કર્યું નહિ. તમે તમારી બુદ્ધિથી કાંઇ કર્યું

* વિલ્કિક્ઝ લખે છે કે, યુદ્ધમાં સંતાજીનો પ્રથમ પરાજય થયો અને તેનું સૈન્ય પાછું હઠ્યું ત્યારે તેને ઘણી દિલગીરી થઇ. સમરભૂમિમાંથી પાછા ફરેલા સર્વ સિપાઇઓને રાત્રિને સમયે એકત્ર કરી ઠરાવ્યું કે, "આ પ્રમાણે પરાજય પામી પાછા નાસી જવું તે કરતાં શત્રુ ઉપર પુનઃ એક વખત અકસ્માત્ હુમલો લઇ જઇ મારવું કે મરવું એજ યોગ્ય છે. એમ કરવાથી સ્વામીકાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કરવાનું શ્રેય મળશે અને આપણા ઉપરનું કલંક ટળશે." સંતાજીના વીરત્વ ભરેલા સંભાષણથી સર્વને જુસ્સો ચડ્યો અને આખો દિવસ યુદ્ધ કરી થાકેલા હોવા છતાં, શત્રુ પર પુનઃ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. થોડો વખત વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર અકસ્માત્ હુમલો કર્યો. તેમનું સૈન્ય એ સમયે યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી આનંદોત્સવ કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેતું હતું. મહારાજના સૈન્યે અકસ્માત્ હુમલો કર્યાથી તેમનો પરાજય થયો. સંતાજીના લશ્કરે તેમનો ઉચ્છેદ કર્યો.

નથી. જે મનુષ્યોની સલાહથી એ કૃત્ય કર્યું, તેમને ઇશ્વરેચ્છાથી યોગ્ય શિક્ષા મળી છે. તમારા અંતઃકરણમાં અમારા સંબંધી અનિષ્ટ વિચારો ઉત્પન્ન થતાં એ કાર્ય બન્યું છે. યવનોની સલાહ પ્રમાણે નહિ વર્તતાં તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત તો તમારું હિત થાત. હવે તમારી વિશેષ અપકીર્તિ થશે અને મારો ભાગ મને આપવો પડશે. પિતાએ નોકરીના બદલામાં સંપત્તિ મેળવેલી હોવાથી મને ભાગ નહિ આપવાની તમારી ઇચ્છા યોગ્ય નથી. મારો ભાગ મળ્યા પછી હું છું અને વિજાપુરસરકાર છે. તે સંબંધી તમારે વિચારવાનું નથી. તમે બાળકબુદ્ધિ ચલાવો છો. હજી પણ પિતાના નિયમ પ્રમાણે સન્માર્ગે વર્તો, અનીતિનો ત્યાગ કરો. પ્રત્યેક કાર્ય કરતા પહેલા વિચાર કરો. દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંહાર કરી પ્રજાજનોને સુખી કરો. તમે શાહજીના પુત્ર છો, કુલીન છો; તેમ છતાં તમારા હૃદયમાં ધર્માધર્મનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી; પરંતુ તમે દુઃખી થશો. આજપર્યંત તમે એકલાએજ સર્વ સંપત્તિનો ઉપભોગ કર્યો છે, હવે મને અર્ધો ભાગ આપો. મારો ભાગ મને આપ્યા પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજો. મારા પર તુળજાપુરનાં ભવાનીદેવીની કૃપા હોવાથી મને સદોદિત વિજય પ્રાપ્ત થશે, એ લક્ષમાં રાખી યવન સરદારોની સલાહ પ્રમાણે મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ કરવું ઉચિત નહોતું. દુર્યોધન જેવી દુષ્ટ બુદ્ધિ ધારણ કરી વિના કારણે તમારા શૂરવીર યોદ્ધાનો સંહાર કરાવવો નહોતો. મારા લોકોને હાથે પરાજય પામ્યાથી, સર્વત્ર તમને કલંક મળ્યું છે. યુદ્ધમાં તમને જે નુકસાન થયું તે મને જ થયું છે, એમ હું સમજું છું. પુનઃ એવો પ્રસંગ આવવા દેશો નહિ. જૂના, અનુભવી અને પ્રમાણિક લોકોનું અપમાન કરી નવા, સ્વાર્થી ને અજાણ લોકોની સલાહ પ્રમાણે વર્તશો નહિ. પિતાના હાથ નીચે કેળવાયેલ, મનુષ્યોને તમારે [illegible] જોઈતું માન આપવું જોઈએ. તેમનો અનાદર કરી [illegible] વર્તવાનું ફળ તમને મળ્યું છે અને [illegible] યવન મારી સામે આવ્યાથી, [illegible] એમ સમજશો નહિ [illegible] આપવો જોઈએ. તેમ [illegible] નહિ [illegible] [illegible] નથી. તમારા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

સંપત્તિમાંથી અર્ધો ભાગ મને આપો. મારી સાથે સલાહસંપથી વર્તશો તો તુંગભદ્રાની પેલી બાજુનો અમારા તાબાનો પન્હાળા પ્રાંત જેની ઊપજ ત્રણ લાખ હોન છે, તે તમને આપીશ. તે પ્રાંત લેવાની ઈચ્છા નહિ હશે તો કુતુબશાહને ભલામણ કરી, તેમની પાસેથી એટલીજ ઊપજનો બીજો પ્રાંત અપાવીશ. વિના કારણ ગૃહકલહ ઉત્પન્ન કરી આપણે બંનેએ નુકસાન ભોગવવું ઇષ્ટપ્રદ નથી. આપણ બંને વચ્ચે બંધુભાવજ રહેવો જોઇએ. જ્યેષ્ઠબંધુ તરીકે તમને જે શિખામણ આપું છું. તે તરફ લક્ષ આપશો તો તમારૂં કલ્યાણજ થશે: મારી સાથે વિરોધ કરવાથી તમનેજ નુકસાન થશે."

વ્યંકોજીરાજાને પત્ર લખ્યા પછી મહારાજે રઘુનાથ પંતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે, "હવે પછી વ્યંકોજીરાજા સાથે કલહ કરી તેમને નુકસાન કરશો નહિ અને તેમનું અપમાન થાય એવું પગલું ભરશો નહિ. તેઓ મારા પિતાના પુત્ર હોવાથી સર્વ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરશે તો અડચણ નથી. તેમની સાથે તહનામું કરી સલાહ કરશો." મહારાજ તરફથી ખરીતો મળતાંજ રઘુનાથ પંતે વ્યંકોજીરાજા પાછળ લશ્કર મોકલ્યું હતું, તે પાછું બોલાવી લીધું. વ્યંકોજીરાજાને પત્ર મળતાંજ વિચારમાં પડ્યા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, "મારા લશ્કરનો પરાજય થયો અને તે ચોતરફ નાસી ગયું. હાથી, ઘોડા, ઊંટ, વગેરે મહારાજના લશ્કરના તાબામાં ગયાં. મારા ઘણા સિપાઇઓ કપાઈ ગયા. તેમની વિધવા સ્ત્રીઓ અને બાળકો મારી પાસે આવી આક્રંદ કરે છે. ઘણા શિલેદારોના ઘોડા પકડાયલા હોવાથી તેઓ મારી પાસે પાછા માગે છે. ઘાયલ થયેલા સિપાઇઓ અન્ન વિના ટળવળે છે. એ સર્વને શી રીતે સમજાવવા? જ્યેષ્ઠબંધુ ભાગ લીધા સિવાય છોડશે નહિ. સંપત્તિના અનુભવી રઘુનાથ પંત મહારાજ પાસે છે. શી રીતે નિકાલ કરવો? કયી બાબતનો વિચાર કરવો? તેમની સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવાથી મારૂંજ વિશેષ નુકસાન થશે અને સંપત્તિ નાશ પામશે. તેમની સાથે પ્રથમથી વિરોધ કર્યો એજ મારી મૂર્ખતા થઈ. જ્યેષ્ઠબંધુની મુલાકાતે ગયો તેજ સમયે નમ્ર થઇ તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્ત્યો હોત તો આજે મારી અવદશા થાત નહિ. જ્યેષ્ઠબંધુ ભાગ્યશાળી છે. દુષ્ટ અને સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહથી મેં તેમની સાથે વિરોધ કર્યો, એ કૃત્ય મારાથી ઘણું ખોટું થયું."

વ્યંકોજીરાજાને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. તેમને અતિશય ચિંતા થવા લાગી. ભોજન અને શયન કરવાનું સૂઝતું નહોતું. આખો દિવસ વિચાર કરવામાંજ વિતાવ્યો. એ જોઇ વ્યંકોજીની પત્ની દીપાબાઇએ ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે ઉત્તર દીધો: "જ્યેષ્ઠબંધુના કારબારી દક્ષિણમાં રહે છે, તેમણે ઉન્નૂંખલ-બંડખોર

મનુષ્યોનો પરાજય કરી બાદશાહી સત્તાના કેટલાક કોટકિલ્લા કબજે કર્યા છે. તેઓ દરરોજ યુદ્ધ કરે છે; પરંતુ તેમને ક્યાંય પણ અપયશ મળતો નથી. બાદશાહથી તેમનો પરાજય થતો નથી. તો પછી તેમના બળ સામે આપણી શી વિસાત? તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આપણને ફળ શું? આપણે યુદ્ધ કર્યું તેમાં માત્ર આપણનેજ નુકસાન થયું." દીપાબાઇએ કહ્યું: "શાહજીરાજાના મૃત્યુ પછી શિવાજી મહારાજ આપણા પિતા સમાન છે. સ્વાર્થી મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તી આપે અપકીર્તિ વહોરી લીધી છે. બંધુત્વમાં વિરોધ કર્યા પછી હવે તે સંબંધી ખેદ થાય છે, પરંતુ પ્રથમથીજ વિચાર કરીને પગલું ભર્યું હોત તો આ દશા થાત નહિ. આપના વડીલબંધુ પુણ્યશ્લોક ધર્માવતાર પુરુષ છે. આપ સરળ રીતે વર્તશો તો આપનું અપમાન કરશે નહિ. આપની અયોગ્ય વર્તણુંકને લીધેજ તેમનો ભય લાગે છે. તેમને આપની સંપત્તિમાંથી ભાગ લેવાની દરકાર નથી; આપને સારે માર્ગે ચલાવવાનીજ માત્ર તેમને ચિંતા છે. તેઓએ એથી ઘણીય સંપત્તિ મેળવી હશે! અને આપના જેવા કેટલાય શ્રીમંત સરદારો તેમના તાબામાં નોકરી કરતા હશે! આપ તેમની સાથે નિરર્થક કલહ કરો છો; તેમને શરણે જવામાં શી હાનિ! શા માટે વડીલબંધુને ભાગ ના આપવો? આપે નવીન સંપત્તિ તો મેળવી નથી ને! આપની કમાણીમાંથી તો તેઓ ભાગ માગતા નથી ને! તેમના તરફથી આપનું અપમાન શું થયું? ભ્રાતૃસ્નેહમાં શિવાજી મહારાજ પ્રત્યવાય નાખત નહિ, પણ આપેજ [illegible] તેમની સાથે વિરોધ કર્યો છે. આપે તેમનું અપમાન કર્યું છે. એ માટું કારણ આપના સ્વાર્થી અને દુષ્ટ સલાહકારો છે. રઘુનાથ પંત પિતાજીના વખતના જૂના, પ્રમાણિક અને અનુભવી નોકર હતા. તેઓ આપના પિતા જેવા હતા; તેમ છતાં આપે તેમનું અપમાન કરી તેમને દિલગીર કર્યા. તેઓ સુવ્યવસ્થા રાખત અને આપને સુમાર્ગે દિવસ નિર્ગમન કરી શકત પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યોએ અનિષ્ટકારક [illegible] આપી, તે પ્રમાણે વર્તી આપે [illegible] નથી; આપ રઘુનાથ પંતને શરણે જઇ તેમની [illegible] તો આપને કિંચિત્ પણ નુકસાન થશે નહિ. [illegible] અનુચિત રીતે વર્તશો તો [illegible] આપને વિરોધ કરવાથી તેમને [illegible] [illegible] તેમને [illegible] નથી."

[illegible]

નક્કી કરવા માટે રઘુનાથ પંતને પોતાની મુલાકાતે આવવા આમંત્રણ કર્યું. રઘુનાથ પંતે તેમને ઉત્તર લખ્યો કે, "એ કાર્યમાં મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું હોવાથી, તેમની પરવાનગી મળ્યા સિવાય મારાથી આપની મુલાકાતે આવી શકાશે નહિ." પંતે મહારાજની પરવાનગી મેળવી અને વ્યંકોજીરાજની મુલાકાતે જવા તૈયાર થયા. તેમણે વ્યંકોજીરાજાને જણાવ્યું કે, "હું શિવાજી મહારાજનો સેવક છું. તમે તેમના કનિષ્ઠબંધુ છો; તેથી આપણી મુલાકાત સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં વિશેષ સન્માનપૂર્વક થવી જોઈએ. નાના બંધુએ મોટા બંધુને વિશેષ માન આપવું જોઈએ." વ્યંકોજીરાજાએ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું. મુલાકાતનું સ્થળ નક્કી કરી ત્યાં તંબૂ નાખવામાં આવ્યા. બન્ને જણ બે દિશામાંથી હાથી પર બેસી તંબૂ નજીક આવ્યા.* વ્યંકોજીરાજ હાથી પરથી નીચે ઊતર્યા. પછી રઘુનાથ પંત ઊતર્યા. પરસ્પર એકબીજાનો હાથ પકડી તંબૂમાં ગયા. ત્યાં બે ઉચ્ચ ગાદી તૈયાર કરાવી હતી. ત્યાં જતાંજ રઘુનાથ પંતે વ્યંકોજી મહારાજનો હાથ છોડી દઈ એક બાજુ પર જઈ ઊભા અને કહ્યું: "મહારાજ! હું એ ગાદીનો સેવક છું. આપ ગાદી પર બિરાજવા યોગ્ય છો." રઘુનાથ પંતે તેમને ગાદી પર બેસાડી માન આપ્યું અને મુજરો કરી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે વેગળા ઊભા રહી કહ્યું: "મહારાજ! તમે અને શિવાજી મહારાજ એ બન્ને મારે મનથી સરખાજ છો. તમારી પાસેથી રજા લેતી વખતે મેં કહ્યું હતું કે, 'હું તમારી સાથે એક આસન પર બેસવા યોગ્ય સેવક છું; અર્થાત્ મારી સલાહ પ્રમાણે તમારે વર્તવું જોઈએ.' એ વાક્યની ખાતરી કરી આપવા માટેજ મારે આટલું બધું કરવું પડ્યું છે; નવા સેવકો જેવો હું અલ્પજ્ઞ નહિ હોવાથીજ શિવાજી મહારાજે મારો સ્વીકાર કર્યો છે; તમારે પણ તે પ્રમાણે કરવું ઉચિત છે. પ્રાણ જતાં સુધી તમારું અહિત કરીશ નહિ, એજ મારો સંકલ્પ છે. સ્વામી અયોગ્ય કાર્ય કરે તો તેમને યોગ્ય સલાહ આપવાની મારી ફરજ સમજું છું. સ્વરાજ્ય અને સ્વસત્તા વધારવા માટેજ મેં આપને વારંવાર વિનંતી કરી હતી; પરંતુ ક્ષુદ્ર મનુષ્યોની સલાહ માની આપે મારું અપમાનજ કર્યું; તેથી શિવાજી મહારાજ પાસે જઈ કર્ણાટકનું રાજ્ય કબજે લેવા

---

* શિવદિગ્વિજયકાર લખે છે કે, એ મુલાકાત ચંદાવર આગળજ થઈ હતી. વ્યંકોજીરાજાએ અને દીપાબાઈએ રઘુનાથ પંતને અત્યાગ્રહ કરવાથી મહારાજની આજ્ઞા માટે નહિ થોભતાં તે ચંદાવર ગયો. તેઓએ તેમને પ્રથમ એકાંતમાં લઈ જઈ ઉભયે તેમના ચરણમાં માથું મૂકી કહ્યું કે, "અમારું શિર તમારા હાથમાં છે; તારો કે મારો." તેમની નમ્રતા અને પશ્ચાત્તાપ જોઈ રઘુનાથ પંતે તેમની સાથે તહનામું કર્યું.

યોગ્ય જણાવ્યું. મહારાજ પ્રબળ પરાક્રમી છે. તેઓ સ્વસત્તા અને સ્વધર્મની સ્થાપના કરવા અને હિંદુધર્મોચ્છેદક દુષ્ટ મ્લેચ્છોનો સંહાર કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા હોવાથી મારી સૂચના તેમણે પસંદ કરી, કર્ણાટક જેટલે ઘણે વેગળે સુધી આવી પહોચ્યા અને આ દેશમાં ત્રણચાર કરોડની આવકનાં નવા રાજ્ય સંપાદન કર્યાં; તેમ છતાં તમારા ઉપર તેમનો અતિશય પ્રેમ અને મમતા છે. મારા ઉપર તેમના એ આશયનાજ પત્રો આવ્યા છે. હવે પછીથી આપ તેમની સાથે નિર્મળ અંતઃકરણથી વર્તશો. લક્ષ્મણ રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા હતા તેજ પ્રમાણે મહારાજ સાથે વર્તવાનો આપનો ધર્મ છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ આપનો ઉત્કર્ષ થશે. કઠિન પ્રસંગે મને આજ્ઞા કરવાથી હું સૈન્ય સહિત આપને સહાયતા કરીશ. શિવાજી મહારાજ પેઠે આપને હાથે પણ પરાક્રમ થાય અને આપની કીર્તિ વધે એજ મારી ઇચ્છા છે." વ્યંકોજીરાજાને અનેક પ્રકારનો બોધ આપી રઘુનાથ પંતે તેમની પાસે લખાવી લીધું કે, "પિતાની જાગીરની ઊપજમાંથી પ્રતિ વર્ષે શિવાજી મહારાજને અર્ધો ભાગ આપવામાં આવશે. વડીલોપાર્જિત જરઝવેરાતમાંથી તત્કાળ અર્ધો ભાગ તથા સવારીના ખર્ચ માટે ચોક્કસ રકમ આપીશ. વ્યંકોજીરાજાએ તે સમયે કિંચિત પણ આનાકાની કરી નહિ, તેથી મહારાજે તંજાવર પ્રાંત તેમનાજ તાબામાં રહેવા દીધો અને પિતાની જાગીરમાંના તાલુકા જપ્ત કર્યા હતા તે પણ પાછા આપ્યા.×

રઘુનાથ પંત તરફથી એ સંબંધી મહારાજને પત્ર મળ્યો ત્યારે તેમણે ઉત્તરમાં રઘુનાથ પંતને લખ્યું કે, "ચિરંજીવી વ્યંકોજીરાજને સૌભાગ્યવતી દીપાબાઈએ બોધ આપી તમારી સાથે મેળાપ કરાવ્યું, તે યોગ્યજ થયું છે. ચિરંજીવીને હું રૂબરૂમાં કહેતો હતો તે તેમણે ધ્યાનમાં લીધું નહિ. તે સમયે તેમના મનમાં અભિમાન હતું. જેઓની કાનભંભેરણીથી તેમણે મારી શિખામણ માની નહિ તેઓનો પ્રબંધ હવે સ્પષ્ટ જણાઇ આવ્યો અને તેમનાં નેત્ર ઉઘડ્યાં એ સારૂ થયું છે. તેઓ જે ગુરુબુદ્ધિથી કહે છે તે પ્રમાણે વર્તવાનો તેમની પાસે દૃઢ નિશ્ચય કરાવજો. તમારી [illegible] તેમના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે તમે તેમની [illegible] રહેજો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામ [illegible] [illegible] અને કામના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

× [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

તેમના સંસ્થાનની વ્યવસ્થા રાખી તે સંબંધી મને વખતોવખત સમાચાર આપતા રહેજો. બંદોબસ્તની કલમો નીચે પ્રમાણે:—

૧. સગાં અને માનકરી સેવકોનો યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો. તેમનું અપમાન થવા દેવું નહિ તેમજ તેમને ખાનગી કામ સોંપી કોઈ પ્રકારનો ત્રાસ આપવો નહિ.

૨. દરખદાર અને કામદારની સલાહ સિવાય કોઇ પણ કામ-કાજ થવા દેવું નહિ. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમની સલાહ પૂછવી. વિશ્વાસુ સેવકોનેજ રાજકાર્ય સોંપવાં. દરખદાર સેવકો સાથે તકરાર કરવી નહિ; યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને ઉચ્ચ હોદ્દા આપવા.

૩. શાગીર્દ સેવકો ઉચ્ચ, કુલીન, પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવા જોઇએ. તેનની ઓળખાણ લઇને નોકરીએ રાખવા. તેમના પર કૃપા રાખવી. સર્વ સ્થળની બાતમી મેળવવી. અમુક મનુષ્યનીજ ભલામણ કિંવા કાનભંભેરણી ચાલે છે, એવું કોઇને જણાય નહિ. સર્વ ઉપર કરપ રાખવો.

૪. આસપાસના મિત્ર કિંવા શત્રુ સાંસ્થાનિકના રાજ્યમાં આપણા વકીલ અને બાતમીદાર રાખવા. તેમને ખબર પડે નહિ તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળની મુખ્ય ખબર આપણને મળે એવી ગોઠવણ કરવી.

૫. પાયગા, શિલેદાર અને ઘોડેસવારનાં કામ નિત્ય તપાસવાં અને સર્વ સારી સ્થિતિમાં રાખવું. ઘોડા અને સવાર હમેશાં તૈયા-રજ રાખવા. શિલેદાર સેવકોના ઘોડા વેચાતા લઇ પાયગામાં રા-ખવા અને તેમને પાયગામાં નોકરીએ રાખવા. લશ્કરને હમેશાં નિયમિત રીતે કસરત કરાવવી, તેથી તેઓ સર્વદા હોશિયાર રહે છે; નહિ તો તેમનામાં આળસ વધી જશે અને પરરાજ્યનો હુમલો આ-વતાં પરાજ્ય થશે. પાયગા અને તોપખાનું હમેશાં તૈયારજ રાખવું.

૬. દુષ્ટ, દુરાત્મા, હિંદુદ્વેષ્ટા, ચોર, ચાડિયા, ભામટા, ખુશામ-તખોર, લૂંટારા અને દારૂ પીનાર વગેરે નઠારી ટેવવાળાં મનુષ્યોને આપણા રાજ્યમાં આશ્રય આપવો નહિ. તેઓ રાજ્યમાં રહે તો જામીન લેવા કિંવા દંડ કરવો. તેઓ પ્રજાને ત્રાસ ન આપે એવી ખબરદારી રાખવી. તેમને માટે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખવો. એ કામમાં બેદરકારી કરવી નહિ.

૭. નાનાંમોટાં મનુષ્યો સાથે હદનામા કિંવા તહનામાં વગેરે કરાર થયા હોય તે સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થવા દેવી નહિ. ગરીબ-અનાથ મનુષ્યોની યોગ્ય બરદાસ્ત રાખવી અને તેમને યથો-ચિત સહાયતા કરવી. તેમને કોઇ વિના કારણે દગે કિંવા ત્રાસ આપે તો તે સંબધી તાબડતોબ બંદોબસ્ત કરવો.

૮. ધર્માદા, દેવસ્થાનનાં વર્ષાસન, બ્રાહ્મણનાં ઇનામી ગામ વગેરે

પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલુ રાખવાં. તેમનો ઉચ્છેદ થવા દેવો નહિ, પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવો.

૯. લેવડદેવડ સંબંધી કિંવા મિત્ર આદિ જનસમાજમાં ફરિયાદ, તકરાર ઊભી થાય તો તેનો ન્યાય કરવા માટે લાયક મનુષ્યોને પંચ નીમી તરતજ ફેંસલો કરાવવો. પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે એવો યત્ન કરવો લાંચ વગર ઇન્સાફ મળે એવી વ્યવસ્થા રાખવી. સરકાર એ ગરીબગરબાંનાં ધર્મનાં માબાપ છે, એમ સમજી કોઇ પાસેથી એક પાઈ પણ ન લેતાં તેમને નિર્મળ ન્યાય આપવો.

૧૦. કોઇને અભયવચન આપી તેનું રક્ષણ કરવાનું સ્વીકાર્યા પછી તેની સાથે ઉદ્ધતાઇથી વર્તવા જેવું નીચ કાર્ય આપણા કુળમાં થયું નથી અને હવે પછી થયું જોઇએ નહિ.

૧૧. અરણીના કિલ્લાનો મહાલ વેદોભારકરને પિતાશ્રી મહા- રાજાએ બક્ષિસ આપ્યો છે. વેદોભારકરને હમણાં આઠ પુત્રો છે. તે કિલ્લો તેમના તાબામાંજ રહેવા દેવો. તેઓ સરકારી સેવા બજાવે તો ઠીક, નહિ તો તેમના મહાલમાં ઉપદ્રવ કરવો નહિ.

૧૨. વિજાપુરસરકાર તરફથી કેટલાંક ઇનામી ગામ મળ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે પિતાશ્રી મહારાષ્ટ્રમાં આવતા હતા તે વખતે દિલ્હી- બાદસરકાર તરફથી કેટલાક ઇનામી ગામ મળ્યા છે. તે સિવાય કેટલાં બંડખોર લોકોને કબજે લઈ કેટલાક ગામો મેળવ્યાં છે. એ સર્વ પ્રદેશની આવકનો હિસાબ જોયો કર્યો નથી, તે ઉપજ બરોબર [illegible] કરવી. એ ઊપજના બદલામાં આદલશાહના તખ્તથી [illegible] વિજાપુરસરકારની પાંચ હજાર સૈનિક સહિત નોકરી બજાવવી [illegible] હતી. એ સરકાર સાથે અમે તહનામું કર્યું છે તે વખતે નોકરીની ચાકરી બંધ કરી એવું ઠરાવ્યું છે કે, હું તમને પ્રસંગોપાત મદદ કરીશ. [illegible] તમારે તેમની નોકરી કરવાની જરૂર નથી [illegible] [illegible] જરૂર પડે તો તમારે તમારા સૈન્ય સહિત તેમને મદદ [illegible] તે પ્રમાણે નહિ [illegible] [illegible] [illegible] નહિ.

૧૩. [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. [illegible]

૧૪. [illegible] [illegible] [illegible] નહિ.

૧૫. અમે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રાંતમાંના બેંગરુળ, બાલકોટ અને હલકોટ નામક ત્રણ મહાલની ઊપજ ત્રણ લાખ વરાહ છે. જમાબંધીની સુવ્યવસ્થા થતાં ત્યાંની ઊપજ પાંચ લાખ વરાહ સુધી થશે. એ મહાલ મેં મારા તરફથી ચિરંજીવી સૌભાગ્યવતી દીપાબાઇને આભૂષણના ખર્ચ માટે બક્ષિસ કર્યા છે. તેના પર વ્યંકોજીરાજનો કિંવા તેમના વંશજોનો હક નથી. તેમણે તેની ઊપજ લેવી નહિ. દીપાબાઇએ પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એ ઊપજ પોતાની પાસે રાખવી. એ પ્રાંતનો બંદોબસ્ત માત્ર વ્યંકોજીરાજએ રાખવો.

૧૬. ચંદી પ્રાંત નજીકનો જે પ્રાંત અમે મેળવ્યો છે તેમાંનો સાત લાખ હોનની ઊપજવાળો મહાલ ચિરંજીવી રાજશ્રી વ્યંકોજીરાજાને અમે દૂધભાત ખાવાને ઇનામ આપ્યો છે, તેનો તેમના વંશજોએ પરંપરાગત ઉપભોગ કરવો. એ મહાલની યાદી કરી તમારે અમારા તરફ મોકલવી, એટલે અમે તે મંજૂર કરી તમારા તરફ સનંદ મોકલીશું.

૧૭. તમે (રઘુનાથ પંત) વંશપરંપરાથી વિશ્વાસુ સેવક છો. તમારું કુળ ઉચ્ચ અને સત્પાત્ર છે. એમ સમજી તંજાવર પ્રાંતમાંના એક લાખ વરાઈની ઉત્પન્નવાળાં ગામ તમને બક્ષિસ આપવાનાં છે. એ ગામોની યાદી અમને મોકલવી, જેથી તેની સનંદો મોકલવામાં આવશે. તેની ઊપજ તમો વંશપરંપરાગત ભોગવી શકશો.

૧૮. તમારાં સંસ્થાનમાંનો કોઇ ચોર વગેરે ગુનેગાર અમારા રાજ્યમાં આવે કિંવા અમારા તરફથી તમારા સંસ્થાનમાં આવે તો આપણે પરસ્પર એકબીજાને સ્વાધીન કરવો. તે કામમાં અટકાવ કરવો નહિ કિંવા તેને મદદ કરવી નહિ.

૧૯. તીર્થસ્વરૂપ શાહજીરાજાની છત્રી પાસે ચોઘડિયાં વગેરેનો માસિક પગાર તમારે આપવો. ત્યાં હાથી, ઘોડા, કારકુન, સિપાઈ, પ્યાદા વગેરે નીમતાં જોઇએ. એ કામમાં ઢીલ કરવી નહિ.

ચિરંજીવી વ્યંકોજીરાજા ઉપરોક્ત ઓગણીસ કલમો પ્રમાણે વર્તવા કબૂલ થાય, તો તેમના હાથનો પત્ર લખાવી મોકલવો જેથી મને સંતોષ થશે." રઘુનાથ પંતે એ પત્ર વ્યંકોજીરાજાને વાંચી સંભળાવ્યો. મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને પણ જુદો પત્ર લખી આશ્વાસન આપ્યું હતું. પરસ્પર સલાહમસલત ચાલ્યા પછી એવું ઠર્યું કે, રઘુનાથ પંતે વ્યંકોજીરાજાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવી અને મહારાજે નવીન સંપાદન કરેલા પ્રાંત ઉપર પણ દેખરેખ રાખવી. વ્યંકોજીરાજા સાથે સલાહ કર્યા પછી કર્ણાટક પ્રાંત નિર્વિઘ્ન થયેલો જોઇ મહારાજ વેલ્લૂરથી આગળ કૂચ કરી ગયા અને હંબીરરાવ મોહિ[illegible]હિત સ્વદેશ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

એ સમયે નિંબાળકર અને ધાડગે પન્હાળા પ્રાંતમાં [illegible] કરી, તે પ્રાંત ઉજ્જડ કરી, લૂંટ ચલાવતા કરાડ પ્રાંત સુધી [illegible] હતા. મહારાજને તોરગલની છાવણીમાં એ સમાચાર મળતાંજ તે નિળાજી કાટકરને કેટલુંક સૈન્ય આપી તે સરદારો ઉપર હુમલો [illegible] મોકલ્યો. નિળાજીએ કુર્લીરિયાન આગળ યુદ્ધ કરી તેમનો પરા[illegible] કર્યો અને તેમણે મેળવેલી લૂંટનો ઘણો માલ પાછો મેળવ્યો. પ્ર[illegible] લૂંટનો માલ જેનો હોય તેને પાછો આપવાની ફરજ જાણી મહાર[illegible] તેમને પાછો આપવાની વ્યવસ્થા કરી. લૂંટના માલમાંથી મહાર[illegible] એક પાઇનો માલ પણ પોતાના ખજાનામાં રાખ્યો નહિ.

મહારાજે કોપલ પ્રાંત કબજે કરી તેની વ્યવસ્થા કરવા જ[illegible] ર્દન પંતને નીમ્યો હતો. તે પ્રાંત પર વિજાપુરસરકારનું લશ્કર હુ[illegible] લઇ જવાની તૈયારી કરતું જોઇ મહારાજે જનાર્દન પંતની સહાય માટે કેટલુંક લશ્કર રવાના કર્યું અને થોડા લશ્કર સહિત તે[illegible] રાયગડ આવી પહોંચ્યા. (માર્ચ. સં૦ ૧૬૭૮)

કર્ણાટકમાંથી સ્વદેશ પાછા ફરતી વખતે વિજાપુરનો કિ[illegible] હસ્તગત કરીને ત્યાંનો બધો કારભાર પોતાને હાથ લેવાનો મહારા[illegible] વિચાર કર્યો હતો. બહિલોલખાનના મૃત્યુ પછી જમશીદખાન નામ[illegible] એક સરદારે કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો હતો; પરંતુ તે પણ [illegible] દુશ્મનો હતા અને તે લોકોની સામે ટકી શકે એમ હતું નહિ [illegible] તેણે મહારાજ સાથે સલાહમસલત કરી કે મહારાજ જો તેને [illegible] લાખ હોન આપે તો પોતે વિજાપુરનો કિલ્લો અને બધો કારભા[illegible] મહારાજને સ્વાધીન કરે. મહારાજને આ વાત પસંદ પડવાથી તેમ[illegible] તે કબૂલ કરી અને પોતાની સવારીનો મોરચો વિજાપુર તરફ ફેર[illegible] પરંતુ એમને તરતજ સમાચાર મળ્યા કે, આ જમશીદખાનને [illegible] કેદ કરીને મસાઉદખાને સઘળો કારભાર પોતાને હાથ કર્યો છે; [illegible] નિરાશ થઇને તેઓ પન્હાળગડ તરફ ગયા.

મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હંબીરરાવ રહેઇ [illegible] હતા; એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. હંબીરરાવને [illegible] [illegible] જનાર્દન પંતની મદદમાં [illegible] વિજાપુરસરકારના [illegible] [illegible] વિચાર કર્યો. હંબીરરાવે [illegible] [illegible] [illegible]

સર્વને તાબે કરી જનાર્દન પંતે તેમની પાસે શિવાજી મહારાજનું ઉપરીપણું કબૂલ કરાવ્યું. શિવાજી મહારાજે વિજાપુરસરકારના જે પ્રાંતો કબજે કર્યા હતા તે પાછા લેવાનો પુનઃ તેમણે કદી પણ યત્ન કર્યો નહોતો; કારણકે તેમના ઘોડેસવાર લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો અને મોગલો તથા કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાથી તેમની વિશેષ પાયમાલી થઇ હતી. એ અરસામાં-ચોમાસું શરૂ થવાથી નદી-નાળાંમાં જળ ભરાઇ ગયું. તેથી તે તરફ લશ્કર મોકલી શકાય તેમ નહોતું. જનાર્દન પંતને અને રઘુનાથ પંતને એ સમયે સારો લાગ મળ્યાથી તેઓએ પોતાના કબજાના પ્રાંતમાં મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો.

જનાર્દન પંતને સહાયતા કરી તેને નિર્ભય કર્યા પછી હંબીરરાવ પુનઃ સ્વદેશ તરફ આવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં દેઉરનો કિલ્લો જણાતાં તેના પર તેણે હુમલો કર્યો. વિજાપુરસરકારને સમાચાર મળતાંજ તેમણે હુસેનખાન× નામક સરદારને દશ હજાર સિપાઇનું લશ્કર આપી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યો. હંબીરરાવે તેને હરાવી કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો સર કર્યો. એ જાણી વિજાપુરસરકારે લોદીખાનને મોકલ્યો. તેને પણ હંબીરરાવે હરાવી કેદ પકડ્યો. હંબીરરાવે આગળ ચાલતાં ગોંડલ અને બહાદુરબંધ નામક કિલ્લા પર છાપો મારી કબજે કર્યા. માર્ગમાં શત્રુના જેટલા કિલ્લા જણાયા તે સર કરતો કરતો હંબીરરાવ મહારાજ પાસે જઇ પહોંચ્યો. તેની ઉત્કૃષ્ટ સેવા અને બહાદુરી જોઇ મહારાજે તેને ઘણી શાબાશી આપી અને બહુમૂલ્ય ઇનામ આપ્યું. એ ચડાઇમાં ધનાજી જાધવ અને બયાજી ઘોરપડે પણ હતા. તેમણે ઉત્તમ પરાક્રમ કર્યાથી મહારાજે તેમની પ્રશંસા કરી તેમને ઇનામ અને ઉચ્ચ હોદ્દા આપ્યા. કર્ણાટકની ચડાઈમાં જે જે હોદ્દેદારે અને અમલદારે ઉત્તમ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેમને મહારાજે યોગ્યતા પ્રમાણે પારિતોષિક આપી સંતુષ્ટ કર્યા. એ ચડાઇમાં ગયા પછી મહારાજ અઢાર મહિને સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા.

કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી રઘુનાથ પંતે મહારાજને પત્ર લખ્યો કે, "વ્યંકોજીરાજાની વૃત્તિ ઉદાસીન જણાય છે. તેઓ નેત્ર બંધ કરીને બેસી રહે છે. કોઇ સાથે વાતચીત કરતા નથી. અન્નજળ તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. સદૈવ એકાન્ત સ્થળમાં બેસી શું કરે છે, તે જણાતું નથી. અમે તેમની પાસે જઇએ છીએ ત્યારે કોઇક વખતજ વાતચીત કરે છે. બાબરો જે કંઈ માગે છે તે તેમને ખુશીથી આપે છે.

× એ સરદાર ઘણોજ શરીર હતો. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો એ સૂબેદાર હતો. હંબીરરાવ તેને કેદ કરીને મહારાજ પાસે લઇ ગયા. મહારાજે તેને આદરસત્કાર આપી મુક્ત કર્યો; પરંતુ આ પરાજયથી તે સરદારને એટલું બધું ખરાબ લાગ્યું કે દેશે ઝેર ખાઇને પ્રાણત્યાગ કર્યો.

એમની ઉદાસીનવૃત્તિ વર્ષે ૭ મહિને બદલાશે જાણી વાટ જોઈ; પરંતુ તેમ થયું નથી. તેમની વૃત્તિ હજુ તેવીજ હોવાથી આપને ખબર આપી છે. મહારાજ સંબંધી સમાચાર નહિ આપવાનો મારા ઉપર દોષારોપ થાય નહિ. આપનું કર્તવ્ય આપ બજાવશો." એ પરથી મહારાજે વ્યંકોજીરાજાને પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે, "રઘુનાથ પંત તરફથી પત્ર મળ્યો છે. તમારી ઉદાસીનતાના વર્તમાન જાણી ઘણો દિલગીર થયો છું. આપણે ઉભય એક પિતાશ્રીના પુત્ર હોવાથી આપણને એકબીજાનો આધાર છે; પરંતુ તમે ઉદાસીન થઈ ગયા છો એ જાણી મારા અંતઃકરણને ઘણો ખેદ થયો છે. ઉદાસીનવૃત્તિ ધારણ કરવાનું કારણ મને જણાવશો, તો તે નિવારણ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવશે. મને કોઇ પણ વિષય લખવામાં શંકા કરશો નહિ. તમારો જે મનોરથ હશે તે તત્કાળ પૂર્ણ થશે. તમને સંતુષ્ટ રાખવામાં હું જરા પણ આળસ કરીશ નહિ એવી ખાતરી રાખજો. તમારા મનની વિકૃતિ થવાનું મૂળ કારણ અવશ્ય લખશો. તે નિવારણ થઇ શકશે. હવે પછી ઉદાસીનપણે વર્તશો નહિ, તેમ કરશો તો તમને મારી પાસે રાખવા પડશે. પછી અહીંથી પાછા જઈ શકશો નહિ. એ લક્ષમાં રાખી સરળ રીતે વર્તજો. રઘુનાથ પંતની સલાહ પ્રમાણે હમેશાં વર્તજો. તેમાંજ તમારૂં હિત છે. પછી તમારી મરજી." એ પત્ર વાંચતાંજ વ્યંકોજી રાજાની ઉદાસીનતા નિવૃત્ત થઇ. તેઓ પ્રથમની પેઠે સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું—મોગલો સાથે અંતિમ યુદ્ધ

કર્ણાટકની ચડાઇમાં વિજય મેળવીને અને તે પ્રદેશના ઘણા ભાગોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપીને વિજયી શિવાજી મહારાજ સ્વદેશ પાછા આવ્યાના સમાચાર સાંભળતાં, ઔરંગઝેબ બાદશાહને અતિશય ખેદ થયો. બહાદુરખાનને દ્રવ્યની લાલચ આપીને અને મોગલ બાદશાહને ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરીને મહારાજે તેઓ દ્વારા સ્વરાજ્યમાં ઉપદ્રવ ન થાય, એવી યુક્તિ રચી હતી. બાદશાહને તેમની એ સંધિનું રહસ્ય પ્રથમ જણાયું નહિ અને એવી સંધિની તેમને તે સમયે અગત્ય પણ જણાઇ હતી. તેનું કારણ એ હતું કે, બાદશાહ ઉત્તરમાં પઠાણો સાથે યુદ્ધમાં ગૂંથાયલા હોવાથી પોતાના દક્ષિણના સુબેદારને લશ્કરની મદદ કરવા શક્તિવાન નહોતા. આગળ જતાં એ સંધિ રુચિકર નહિ થવાથી તેમણે દિલેરખાનને દોર દીધો ખરો; પરંતુ દિલેરખાનની સૂચના પરથી મહારાજના પ્રાંતમાં તોફાન મચાવવાની આજ્ઞા નહિ ફરમાવતાં તેને કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી. તેમાં ખાંનને યશ મળ્યો નહિ. યુદ્ધમાં બાદશાહનું ઘણુંખરૂં લશ્કર નાશ પામ્યું, તેથી મહારાજના પ્રદેશમા તોફાન મચાવવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ. ઔરંગઝેબની એવી ધારણા હતી કે, કર્ણાટક જેવા વિકટ, વગર ઓળખાણવાળા અને ઘણા દૂરના પ્રાંતમા સવારી લઇ જવાથી શિવાજી મહારાજનું સૈન્યબળ ઘણું ઓછું થશે, તેમજ દુર્બળ થયા પછી તેમનો પરાજય કરવામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડશે નહિ; પરંતુ બાદશાહની કલ્પના ખોટી પડી. મહારાજે એ સવારીમા કર્ણાટકના ઘણા પ્રાંત ઉપર પોતાની સ્થાયી સત્તા સ્થાપી હતી અને વિજાપુરસરકારની તે પ્રાંતમાંની સત્તા ઘણી ઓછી કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે તરફના વિજાપુરસરકારના પ્રાંતો ઉપર પુનઃ ચડાઇ લઇ જવા માર્ગ મોકળો કર્યો હતો. એ જોઇ ઔરંગઝેબને વિચાર થયો કે, "હવે શિવાજી મહારાજ વિજાપુરસરકારના બચેલા પ્રાંતો ઉપર ચારે તરફથી હુમલા કરી આદિલશાહી ડુબાવી દેશે અને ઠેઠ રામેશ્વર પર્યંત પોતાની સત્તા સ્થાપશે, તેમજ દક્ષિણની બંને મુસલમાની બાદશાહી પાયમાલ કરી દક્ષિણ–સમુદ્ર પર્યંત એકચક્રી સત્તા સ્થાપવાની આપણી ધારણા નિષ્ફળ થશે." તેથીજ દિલેરખાનની સલાહથી તેમણે શિવાજી મહારાજ સવારી-

માંથી પાછા ફરે તે પહેલાં આદિલશાહી પાયમાલ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પરંતુ તેમાં બાદશાહને યશ મળ્યો નહિ. ત્યારે તેમણે બહાદુરખાનને દક્ષિણની સૂબેદારી પરથી છૂટો કરી, પોતાના પુત્ર મોઆઝીમને દક્ષિણની સૂબેદારી પર મોકલ્યો.

પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે વિજાપુરસરકારનો કારભાર મસાઉદખાનના તાબામાં સોંપી દિલેરખાને તેની સાથે તહનામું કર્યું પછી, મોરો પંતે પોતાના પ્રત્યેક થાણાની વ્યવસ્થા તપાસી સર્વ પ્રકારનો મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો અને સ્થળે સ્થળે પોતાનું લશ્કર તૈયાર રાખ્યું હતું. મોગલ અને વિજાપુરસરકાર એકતંત્ર થઈ પોતાના પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરશે, એવી તેને બીક હતી. એ સમયે કોંકણમાં સીદીએ પણ તોફાનની શરૂઆત કરી હતી. તેની સામે મોરો પંતને યુદ્ધ કરવું પડયું હતું. તે સંબંધી હકીકત આગલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

મસાઉદખાન સાથે દિલેરખાને કરેલું તહનામું ઔરંગઝેબને પસંદ આવ્યું નહિ, તેથી તેમણે સરદારને સખ્ત ઠપકો દીધો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે, "વિજાપુરસરકારના લશ્કરનો બાકી રહેલો પગાર અદ્યાપિપર્યંત ચૂકવી આપ્યો નથી તે અપાવવો, તે દરમ્યાન બને તેટલા સરદાર આપણા પક્ષમાં લઈ લેવા, અને કારભાર આપણી સલાહથી ચાલે એવી ગોઠવણ કરવી; અર્થાત્ સર્વ રાજ્ય આપણા આશ્રયથી ચાલે એવો યત્ન કરવો." એ હુકમ પ્રમાણે દિલેરખાને વિજાપુર-દરબારના ઘણાખરા અફઘાન સરદારોને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોને [illegible] નિરક્ષર હોવાથી તેઓ કેમે કર્યા વશ થયા નહિ. [illegible] બીબીની બાદશાહબેગમ સાથે ઔરંગઝેબના પુત્રનો વિવાહ [illegible] કર્યું હતું; પણ બાદશાહના મનુષ્યો [illegible] તે સમયે કેટલાક સરદારો વિરુદ્ધ [illegible] [illegible] વિરુદ્ધ [illegible] સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. [illegible]

[illegible]

જાપુર તરફ પસારો કર્યો. મસાઉદખાનને એ અરિષ્ટ ટાળવાની
ંતા થતાં આ ભયંકર પ્રસંગે શિવાજી મહારાજ તરફથી સહાયતા
ે તો યત્ન કરી જોવાની તેને ઇચ્છા થઇ. તેણે વિચાર કર્યો કે,
આપણી સરકાર સંબંધી શિવાજી મહારાજનું અંતઃકરણ શુદ્ધ
ી; તેમજ તેમની પાસે મદદ માગતાં તેઓ વખતે આપે કે ન
ાપે. તેમ છતાં તેઓ શાહજીરાજાના પુત્ર છે; તેમના પિતા આ
જ્યના આશ્રયથી ઉચ્ચ હોદ્દો ચઢ્યા હતા, તે ધ્યાનમાં લઈ આ
ાસંગે પોતાનો, આગલો સંબંધ યાદ કરે છે કે નહિ તે જોવું જોઇએ.
ેમાંજ એમની કુલીનતા જણાઈ આવશે. મોગલો સાથે તો તેમને
વરોધજ છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સંધિ સાંધવા કવચિત્ તૈયાર
પણ થાય." તેણે મહારાજને પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે, "પ્રચંડ
સૈન્ય સહિત મોગલો વિજાપુર આવી પહોંચ્યા છે. એ બાદશાહી
તમારીજ છે. સત્વર આવી સહાયતા આપવી જોઇએ."

આ સ્થાને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. આ વખતે શિવાજી મહારાજ તરફ કુતુબશાહના મનમાં મોટું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. તેના દીવાન માદણ્ણાએ શિવાજી જોડે સ્નેહસંબંધ કરાવીને કર્ણાટકની ચડાઈમાં મહારાજને પુષ્કળ સૈન્ય, તોપો અને પૈસાની મદદ કરી હતી; પરંતુ મહારાજે ત્યાં આટલા બધા કિલ્લા સર કર્યા અને આટલી બધી લૂંટ દેશમાં આણી છતાં તેમણે કુતુબશાહને એક પણ કિલ્લો આપ્યો નહિ અને ચડાઇના ખરચ માટે જે રકમ લીધી હતી તેમાંથી એક પાઇ પણ પાછી વાળી નહિ. મહારાજની આ દગાબાજીનો બદલો લેવાને માટે તેણે વિજાપુરસરકાર જોડે મસલત કરી. મસાઉદખાન અને તેના સામા પક્ષના સારજાખાન વગેરે જોડે સલાહ કરી તેણે એવું નક્કી કર્યું કે, મહારાજને કર્ણાટકમાંથી નીકળવાજ ન દેવા. વિજાપુરસરકાર પાસે પોતાના સૈન્યને આપવાના પગારના પૈસા પણ હતા નહિ, તે કુતુબશાહે જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં આપ્યા. આવી રીતે સલાહમસલત કરી તેમણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી; પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે દિલેરખાને વિજાપુર પર ચડાઈ કરી; તેથી તેમનો એ સંકલ્પ અધૂરો રહ્યો અને મસાઉદખાનને ઊલટી મહારાજ પાસે મદદ માગવી પડી. મસાઉદખાને મહારાજની મદદ માગી તેથી દિલેરખાન ઊલટો વધારે ગુસ્સે થયો.

મસાઉદખાનના વિનતિપત્રનું મહારાજે સન્માન કર્યું, પોતાનું ઘોડેસવાર લશ્કર તેમણે પન્હાળામાં એકત્ર કર્યું અને સાત હજાર ઘોડેસવાર વિજાપુર રવાના કર્યા. સૈન્યને મહારાજે આજ્ઞા કરી હતી કે, "તમારે વિજાપુરના કિલ્લાનો કબજો મેળવી ઘણી હોશિયારીથી રહેવું. હું મારા લશ્કર સહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરી તેમને સપાટામાં લઇશ." મહારાજનું લશ્કર વિજાપુર ગયું

ત્યારે મસાઉદખાને તેમને અરંગ નદીને કિનારે છાવણી નાખી શત્રુના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહેવાનું કહ્યું. મહારાજના સરદારે તેનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. તેઓએ ખાનાપુર અને ખુસરુપુર નજીક જઈ છાવણી નાખી અને ખાનને કહાવ્યું કે, "કિલ્લાનો એક દરવાજો તથા એક બુરજ અમારે કબજે સોંપશો. અમે કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશું" મસાઉદખાને તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ અને મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય સરદારો સિવાય બીજા કોઈને શહેરમાં પેસવા દીધા નહિ. તેમ થવાથી મરાઠા લશ્કરે કિલ્લા નજીક, જોહરાપુરના મેદાનમાં જઈ છાવણી નાખી, ત્યાંથી મહારાજના સિપાઈઓ વેપારનું બહાનું કાઢી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. બળદો ઉપર અનાજની ગુણો લાદી તેમાં તલવાર અને બીજાં હથિયારો સંતાડી પ્રત્યેક બળદ પાછળ એકએક સવાર શહેરમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જુદે જુદે સ્થળે તેઓની ટોળી બંધાઈ. એ ભેદ સત્વર ઉઘાડો પડવાથી તેમને શહેરમાં પેસતાં અટકાવ્યા. મહારાજના કેટલાક સરદાર મસાઉદખાનની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે, "અમે તમારી મદદે આવ્યા છીએ, છતાં તમે અમારા સૈન્યને કિલ્લામાં આશ્રય દેતા નથી. અમને શત્રુના સપાટામાં સપડાવાનો સંભવ છે, તે વખતે અમારું રક્ષણ થવું કઠિન છે. આવા પ્રસંગે તમે અમને કિલ્લામાં સ્થાન આપશો નહિ, એમ જણાય છે." મસાઉદખાને તેમના કહેવાની પરવા કરી નહિ; કારણકે તેને મહારાજ પર વિશ્વાસ નહોતો. મહારાજના અંતઃકરણમાં એ સમયે લાગ ફાવે તો વિજાપુર શહેર તાબે લેવાની ઇચ્છા હતી. મસાઉદખાને મરાઠા લશ્કરને શહેરમાં પેસવા દિધું નહિ ત્યારે તેઓએ પ્રકટ રીતે વેરભાવ [illegible] શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. દોલતપુર અને ખુસરુપુર લૂંટી [illegible] [illegible] પકડ્યા. જોહરાપુર ઉપર પણ હુમલો કર્યો. [illegible] [illegible] આવતાં તેમને ઘાયલ કરી પાછા હાંક્યા [illegible] [illegible] સરદારો મરણ પામ્યા. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેટલાક દિવસ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે [illegible] રીતે [illegible] તેમ હતું નહિ અને [illegible] પોતાના [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

વિજાપુર નજીક તેની છાવણી પડ્યા પછી તેના પર હુમલો કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે સાતઆઠ ગાઉ વેગળે છાવણી નાખી. તેમને દિલેરખાનના લશ્કરમાં પઠાણ સિપાઇઓની સંખ્યા વિશેષ હોવાના સમાચાર મળ્યા, તે ઉપરથી તેમણે વિચાર કર્યો કે, "એટલા મોટા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરી વિના કારણ આપણા લશ્કરનો નાશ કરવો તેના કરતાં ખાન યુદ્ધમાં ગૂંથાય તે સમયે તેના શહેરમાં પ્રવેશ કરી લૂંટ ચલાવવી એજ ઠીક છે." મહારાજે ત્યાંથી છાવણી ઉપાડી ભીમા નદી ઓળંગી પોતાના લશ્કર સહિત મોગલના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યાં તેમણે જુલમ વર્તાવ્યો, છતાં દિલેરખાને વિજાપુરનો ઘેરો ઉઠાવ્યો નહિ કિંવા તેમનો પરાજય કરવા લશ્કર પણ મોકલ્યું નહિ.* તેથી મહારાજે ભીમા નદીથી ગોદાવરી નદીપર્યંતનો મોગલોનો સર્વ પ્રદેશ લૂંટી લીધો. ધરમગામ, ચોપ્રા વગેરે મોટાં મોટાં વેપારી શહેરો લૂંટીને પછી ગોદાવરી નદી ઓળંગીને તેઓ જાલના શહેરમાં પેઠા અને ત્રણ દિવસપર્યંત તે શહેર લૂંટ્યું. શહેર નજીક ઔરંગાબાદમાં મોઆઝિમ હતો, તેની તેમણે કિંચિત્ પણ બીક રાખી નહિ. દ્રવ્ય અને ઝવેરાત પ્રજા ક્યાં સંતાડી રાખતી હતી, તેની તેમને માહિતી હોવાથી પોતાના સિપાઇઓને દ્રવ્યનાં સ્થાનો મહારાજ બતાવી આપતા હતા. કહેવામાં આવે છે કે, મરાઠા લશ્કરે એ સમયે મુસલમાન ફકીરોનાં ઘર પણ લૂંટ્યા હતાં. એ બનાવ મહારાજના હમેશના નિયમથી વિરુદ્ધ બન્યો હતો. ધર્મપરાયણ મનુષ્યોને ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજે પોતાના લશ્કરને હમેશનો હુકમ કર્યો હતો; છતાં એ નિયમનો ભંગ કરનાર અપરાધી સિપાઇઓને તેમણે શિક્ષા કર્યાનું જણાતું નથી.×

* પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે, મસાઉદખાને આ વખતે દિલેરખાન સાથે સલાહ કરીને શહેરમાં બોલાવી તેનો ઘણોજ સત્કાર કર્યો. તેની મદદ લઇને તેણે મહારાજનાં માણસો પર ચડાઇ કરી. એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, મહારાજ પોતે સાતહજારની સેના લઇને પોતાનાં માણસોને મદદ કરવાને આવે છે. વળી એજ અરસામાં મસાઉદખાન અને સરજાખાન વચ્ચે પાછો અણબનાવ થઇ ગયો; આથી મરાઠાઓ પર ચડાઇ કરવાનો વિચાર જતો કરવો પડ્યો.

× મુસલમાન બખરકાર લખે છે કે, મહારાજે મુસલમાન ફકીરોને લૂંટ્યા તેથીજ તેમનું સત્વર મરણ થયું. પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે તે શહેરમાં સૈયદ જાનમહમ્મદ નામનો એક સાધુ રહેતો હતો. શહેરના શ્રીમંત લોકો પોતાનું જરજવાહિર લઇ એ સાધુના મઠમાં સંતાઇ ગયા હતા મહારાજને એ વાતની બાતમી મળતાજ તેઓ ત્યાં આવ્યા અને સાધુની વિનતિ પર ધ્યાન ન આપતાં તે શ્રીમંત લોકોને મારફાડ કરીને સર્વ દ્રવ્ય લઇ લીધું. આથી તે સાધુએ મહારાજને

લૂંટમાં મેળવેલો સામાન રાયગઢ ઉપર પહોંચાડતી વખત રાજાને માર્ગમાંજ પકડી તે સામાન પાછો મેળવવા માટે ચાહ રણમસ્તખાનને દસહજાર ઘોડેસવાર લશ્કર સહિત રવાના કર્યો અને મહારાજ સંગમનેર નજીક સામસામા થઇ ગયા. ઉભ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. સંતાજી ઘોરપડેને જુસ્સો ચડવાથી વિચા વગરજ તે રણસંગ્રામમાં પેઠો, તેથી તેના તાબાના થોડોક ગોટાળો થયો. એ ધાધલમાં સિંધોજી નિંબાળકર મરણ છતાં મહારાજ ગભરાયા નહિ. પ્રાણની દરકાર નહિ કરતાં પે લશ્કરને ઉત્તેજન આપતા આગળ ધસ્યા. પોતાના સ્વામીને શસ્ત્ર લઇ સર્વથી આગળ ધસેલો જોઇ મરાઠા સિપાઇઓમાં [illegible] જુસ્સો આવ્યો. તેઓ શત્રુ પર એકદમ તૂટી પડવાથી મોગલ [illegible] નો પરાજય થયો અને તેઓ આસપાસ નાસી ગયા. આ પ્ર મહારાજને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને લૂંટનો સઘળો સામાન તેઓ આગળ વધ્યા.

રણમસ્તખાનના લશ્કરની પાયમાલી થવાથી તેને મદદ શાહજાદાએ કિશનસિંહને* લશ્કર સહિત મોકલ્યો. મદદ મળ થી આસપાસ વિખરાઈ ગયેલા મોગલ સૈન્યમાં પુનઃ ધૈર્ય આ તેઓ એકત્ર થયા અને એક ખીણ આગળ ભરાઈ રહ્યા. મહાર ખીણ આગળથી પસાર થાય તેજ વખતે તેમના પર અચાનક મલો કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. મોગલોના નવા લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાની મરાઠાલશ્કરમાં શક્તિ નહોતી, એ મહારાજ [illegible] શક્યા હતા તેથી તેમને ચિંતા થઇ. તેમની પાસે હીરજી [illegible] નામક એક ગુપ્તચર હતો. તેણે સ્વામીનું સંકટ જોઇ [illegible] મહારાજને કહ્યું કે, "લૂંટનો માલ મોગલોના [illegible] એવી ખૂબીથી હું બીજાની પેઠે બાજુએ [illegible]" [illegible] તેને તે કામ સોંપ્યું. હીરજીએ મરાઠા લશ્કરસહિત [illegible] [illegible]

[illegible]

તરી ગયું હતું તે ખોળી નાખીને તેમને પત્તો લાગ્યો નહિ. ઉપરે
ખીણ નીચે ઊતરી ગયા. મહારાજ લશ્કર સહિત સુરક્ષિતપણે
આગળ જઈ પહોંચ્યા. શત્રુના સપાટામાંથી સહિસલામત ગઢ
આવી વિશ્રાંતિ લીધી, તેથી મહારાજે તેનું નામ વિશ્રામગઢ
. મરાઠા લશ્કરે પદ્દામાં જઈ મજબૂત ખરેખરો રાખ્યો છે
. મોગલસૈન્ય નિરાશ થઈ ઔરંગાબાદ પાછું વળ્યું. અણીને
ી હીરજી નાયકે ઘણી સહાયતા કરી હતી, તેથી મહારાજે તેને
ળ ઇનામ આપ્યું. મહારાજ પદ્દામાં કેટલાક દિવસ વિશ્રાંતિ
રહ્યા. તે સમયે તેમણે ગઢની આસપાસના કિલ્લા કબજે લે-
ા વિચાર કર્યો. દિલેરખાન વિજાપુર તરફ ગૂંચાયો હતો તે દર-
નજ તેમણે પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ કરવાનો વિચાર કર્યો.
હારાજે એ કાર્ય મોરો પંતને સોંપ્યું. તેની સહાયતા માટે કોંકણમાંથી
યદળ લશ્કર મંગાવ્યું. તે સિવાય તેના તાબામાં ઘણા ઘોડેસવાર
ાપ્યા. મોરો પંતે મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે એક પછી એક કિલ્લા
ર કરવા માંડ્યા.

આ વખતે તેણે મુંગીપટ્ટણ શહેર કબજે કરીને મોગલોના
હાથમાંથી શિવનેરી કિલ્લો પાછો લેવાને સૈન્ય મોકલ્યું. મરાઠાઓએ
જુન્નર શહેરમાં દાખલ થઈ રાત્રિને સમયે નિસરણી મૂકી કિલ્લામાં
પોતાનાં ત્રણસો માણસો દાખલ કર્યા; પરંતુ કિલ્લેદારે તેમની કતલ
કરી નાખી અને સવારે કિલ્લાની આસપાસ ઝાડી, ઝાંખરાં અને
ગુફાઓમાં મરાઠા સંતાઈ રહ્યા હતા, તેમને હાંકી કાઢ્યા અને મ-
હારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે, "જ્યાંસુધી હું આ કિલ્લા પર કિલ્લેદાર
છું, ત્યાંસુધી એ કિલ્લો હાથ કરવાની આશા કરશો નહિ."

મહારાજ પદ્દામાં નિવાસ કરતા હતા તે સમયે મસાઉદખાન
તરફથી એક જાસૂસે તેમને પત્ર આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, " તમે
અમારા સંકટસમયે દરબાર સાથે પ્રમાણિકપણે વર્ત્યા છો. શાહજી-
રાજાના યોગ્ય પુત્રની તમે સાબિતી કરી આપી છે. શાહજીરાજાએ
દરબારનું નિમક ખાધું હતું, તેની તમે સાર્થકતા કરી છે. અમારા
દરબાર સાથે તમારે વૈમનસ્ય હોવા છતાં અણીને પ્રસંગે તમે સહા-
યતા કરી છે. તમે તમારા તરફથી હદ કરી નાખી છે. તમે સલાહ
આપી હતી કે, શત્રુઓના મંડળનો ઉપદ્રવ ગયાથી તેને અમારા
રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવા અને પછી ચારે દિશાઓથી ઘેરી તેની
પાયમાલ કરવા. તે યુક્તિ ઉત્તમ હતી. તેમના મંડળની તમે પાયમાલી
કરી છે અને એકલે હાથે તેમનો પરાજય કર્યો. અમારી રાજ-
ધાનીના કિલ્લાને પણ તમારા લશ્કરે સારી મદદ કરી છે. દિલેરખાન
દુશ્મની થયો છે. મોગલોની સાથે સંધિ નામ પાડે ... દિ-

સભાસદ લખે છે કે, મહારાજ પાછાનદ ઉપર

જાપુર કબજે લીધા સિવાય અહીંથી નહિ જવાનો તેનો નિશ્ચય જણાય છે. તે અહીંથી ઘેરો ઉઠાવવાનો નથી. તેનું લશ્કર કિલ્લાની નજીક છાવણી નાખી પડયું છે; તેથી આપની મદદ મળ્યા સિવાય અમારો છુટકો થશેજ નહિ. આપે ભૂતવર્તમાનનો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર સત્વર આવી પહોંચી આદિલશાહીનું રક્ષણ કરવું, એજ અમારી પ્રાર્થના છે." પત્ર વાંચી મહારાજ પુનઃ વિજાપુર જવા તૈયાર થયા; એટલામાં તેમને સંભાજી નાસી જઇને દિલેરખાન સાથે મળી ગયાના સમાચાર મળ્યા તેથી હંબીરરાવને લશ્કર સહિત વિજાપુર સરકારની મદદે મોકલી મહારાજ પન્હાળા ગયા અને સંભાજીને શત્રુની છાવણીમાંથી પાછો લાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

સંભાજી મહારાજને પોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતા સાથે વિગ્રહનું કારણ અત્રે લખવું ઉચિત છે. સંભાજીને સુશિક્ષણ આપવા માટે મહારાજે ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે અને સદાચાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે મહારાજે તેમની પાસે વિદ્વાન પુરુષો રાખ્યા હતા; પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી કંઇ ફળ પ્રાપ્ત થયું નહિ. તેઓનું વર્તન હમેશા ઉચ્છૃંખલ હતું. [illegible] ચલાવવા જેવા આવશ્યક સદ્ગુણનો તેમનામાં [illegible] થવાની ઇચ્છાથી મહારાજ સદૈવ અનેક પ્રયત્નો કરતા હતા, પણ તેનું કષ્ટપ્રદ પરિણામ આવ્યું નહિ. યોગ્ય સમયે [illegible] કરવાની ઇચ્છાથી મહારાજે તેમને ઉપાનીતસંસ્કાર કર્યો હતો. [illegible] સંભાજી મહારાજને સર્વદા ઉન્મત્તપણે વર્તતા જોઇ મહારાજને [illegible] ખેદ થતો હતો. એક દિવસ શૌનગ્રીરીના ઉત્સવ નિમિત્તે [illegible] લયમાં હળદકુમકુમનો સમારંભ કરવાના આવ્યો હતો. [illegible] અર્થે સૌભાગ્યવતી મહિલાઓ રાજમહાલયમાં એકત્ર થઇ હતી. [illegible] એક અદ્ભુત લાવણ્યસંપન્ન બ્રાહ્મણ યુવતી પણ હતી. તેને [illegible] સંભાજી મોહિત થયા. બ્રાહ્મણયુવતીને મહાલયમાં [illegible] તેના [illegible] કર્યો. મહારાજને એ ખબર પડતા [illegible]

[illegible]

જરોદ રાખ્યા. શંભાજીને કેદની શિક્ષા અસહ્ય થઈ પડી હતી. પિતાને મોગલો સાથે વેગળે યુદ્ધ કરવામાં ગૂંથાયેલા જાણી તેમણે પન્હાળા પરથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે દિલેરખાનને અગાઉથી સૂચનાપત્ર લખી મોકલ્યો હતો. મહારાજના ઘરમાંજ ફાટફૂટ થયેલી જાણી ખાનને અત્યંત આનંદ થયો. શંભાજીનો આદરસત્કાર કરવા ખાને એખલાસખાનને અને ઘૈરાતખાનને ત્રણ-ચાર હજાર ઘોડેસવારલશ્કર સહિત સામૈયું લઇ તેડવા મોકલ્યો હતો.

શંભાજીને નાસી ગયેલા જાણી મહારાજે તેમની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું; પણ સુપાથી ચાર માઇલ છેટે શંભાજી અને એખલાસ-ખાનની મુલાકાત થવાથી તેમને મોગલોનો આશ્રય મળ્યો. પાછળ ગયેલા સિપાઈઓએ જોયું કે, શત્રુનું લશ્કર વિશેષ હોવાથી તેમના પર હુમલો કરતાં સારૂં પરિણામ આવશે નહિ; તેથી તેઓ નિરાશ થઇ પાછા ચાલ્યા ગયા. આ બાજુ દિલેરખાન શંભાજીને મળવાને એટલો બધો આતુર થઇ ગયો હતો કે પોતે જાતે કેટલાક માણસો લઇને તેની સામે ગયો. શંભાજી તેના પક્ષમાં ભળ્યાથી દક્ષિણ જીત્યા જેટલો તેને આનંદ થયો અને મુકામે પહોંચ્યા પછી રણવાદ્યો વગેરે વગાડવાની તેણે આજ્ઞા કરી. શંભાજીને સાત હજારી સરદાર બનાવી રાજાનો ખિતાબ આપ્યો અને એક હાથી ભેટ આપ્યો.

દિલેરખાને શંભાજીનો સારો આદરસત્કાર કર્યો, તે સંબંધી ઔરંગઝેબને સૂચના આપી અને લખ્યું કે, “શંભાજી આપણા પક્ષમાં આવ્યા, એ ઘણુંજ સારૂં થયું. શિવાજી મહારાજના તાબાના કેટલાક સરદાર શંભાજીના પક્ષમાં આવી મળવાનો સંભવ છે. એવી ધરફૂટ થવાથી તેઓ સત્વર દુર્બળ થશે અને અનાયાસે આપણો લાગ ફાવશે. શંભાજીને આપણા સૈન્યની એક ટુકડીના સેનાપતિ નીમી તેમના પિતા સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા હોય તો તેમના તાબાના પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે લેવામા વિલંબ લાગશે નહિ.” બાદશાહને એ સૂચના યોગ્ય લાગી નહિ. બાદશાહને એ સંબંધી વહેમ આવ્યો કે, “એ કારસ્થાન શિવાજી મહારાજનુંજ છે. તેમણેજ પોતાના પુત્રને આપણા લશ્કરનો ગુપ્ત ભેદ કાઢવા કિંવા વિશ્વાસપાત્ર થઇ દગો કરવા મોકલ્યો છે.” ઔરંગઝેબ તરફથી નિષેધપત્ર આવે તે પહેલાં દિલેરખાને શંભાજીને કેટલુંક લશ્કર આપી ભૂપાળગઢને ઘેરો ઘાલી હુમલો કરવા મોકલ્યા હતા. એ ગઢ પર મહારાજનું સૌથી જૂનું થાણું હતું. ત્યાં ઘણો મજબૂત બંદોબસ્ત હતો. ગઢ ઉપરના લશ્કરે અત્યંત જુસ્સાભેર લડવાની તૈયારી કરી. તેઓ મોગલોના ઘેરાથી પાછા હઠત નહિ; પરંતુ મહારાજના પુત્ર શંભાજીને કિલ્લાના દર-વાજા પાસે ઊભેલા જોઇ તેમના ઉપર ગોળા મારતાં પાછા હટ્યા. શંભાજીએ કિલ્લાના હવાલદારને દમ ભરાવ્યો કે, “દરવાજો નહિ

ઉઘાડે તો તારો શિરચ્છેદ કરીશ." એ સાંભળી કિલ્લા પરનાં મનુષ્યોને બીક લાગી. તેઓ આસપાસ નાસી ગયા. કિલ્લાની હવાલદારી ફિરંગોજી નરસાલાના તાબામાં હતી. શાહિસ્તખાને ચાકણના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો તે વખતે અતિશય શૂરવીરપણાથી કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર એજ વીરપુરુષ હતો; પરંતુ આ પ્રસંગે તેના સિપાઈઓનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેઓ વીર ફિરંગોજીને છોડી નાસી ગયા; તેથી તેને [illegible] રહી નહિ. શત્રુ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવામા આવે તો [illegible] દરવાજા આગળજ ઊભા હતા. પોતાના સ્વામીપુત્ર ઉપર તોપ [illegible] શકાય તેમ નહોતું. ફિરંગોજી ઊંડા વિચારમાં પડ્યો અને [illegible] રાત્રિને સમયે કિલ્લામાંથી નાસી ગયો. આથી કિલ્લો દિલેરખાનના હાથમા આવ્યો. કિલ્લા પર કેટલાક માણસો હતાં તે મોગલોના હાથમાં આવ્યા. તેમાથી સાતસો શૂરવીર યોદ્ધાઓના [illegible] હાથ તેણે ભાગી નાખ્યા અને બીજાં માણસોને ગુલામ બનાવ્યાં. [illegible] આ ક્રૂર કર્મ પસંદ પડ્યું નહિ. આવું ક્રૂર કર્મ કરવાનું કારણ એ હતું કે એથી બીજા માણસોને દહેશત લાગે. એ કિલ્લામાંથી [illegible] લૂંટ તેના હાથમા આવી જે જે ચીજો તેનાથી લઈ જવાય [illegible] હતી નહિ, તે સર્વ તેણે બાળી નાખી અને કિલ્લો તોડી [illegible] સાફ મેદાન કરી દીધું. મહારાજે કિલ્લા પરની [illegible] સાંભળ્યા કે તરતજ તેના રક્ષણને માટે તેમણે સે. [illegible] સવાર સેના મોકલી, પરંતુ તેમના ત્યા પહોંચતા પહેલાં કિલ્લો [illegible] લોના હાથમા ગયો હતો. મહારાજના સૈન્યે તેમના પર છાપો [illegible] બહુ હેરાન કર્યાં. મોગલ સરદાર [illegible] અને [illegible] દિલેરખાનના સૈન્ય માટે [illegible] લૂટી લીધી. સર્વ હકીકત મહારાજને [illegible] બીજા કિલ્લેદારોને કહાવી મોકલ્યું કે, "[illegible] પાછો નાસી ગયા છે [illegible] કિલ્લા [illegible] કિલ્લો તેનો [illegible] નહિ."

[illegible]

નહિ રાખતાં એકદમ ચાલ્યા આવજો. શત્રુના તાબામાં રહેશો નહિ. તમારા ખાનગી ખર્ચને માટે તાલુકો આપવામાં આવશે. પછી તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં રહેજો અને થાય તેટલી વ્યવસ્થા કરજો." કારકુને એવાં અનેક બોધપ્રદ વાકયો કહ્યાં, છતાં શંભાજીની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી નહિ.

.. હંબીરરાવ મોહિતે સરનોબત મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સૈન્ય લઇને વિજાપુરસરકારની સહાયતા માટે જતો હતો, તેને રણમસ્તખાને આઠ નવ હજાર ઘોડેસવાર સહિત રસ્તામાંજ પકડયો. બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં મોગલ સરદારનો પરાજય થયો અને તેઓ નાસી ગયા. હંબીરરાવ દિલેરખાનની છાવણી નજીક જઇ તેમના પર વખતોવખત છાપા મારવા લાગ્યો. મોગલ લશ્કરને અન્નઘાસ વગેરે મળે નહિ એવી ગોઠવણ કરી. મોગલ લશ્કરને કડાકા થવાથી તેઓ હાથીઘોડા સહિત ટપોટપ મરણ પામવા લાગ્યા. અંતે ખાનને છાવણી ઉપાડવાની ફરજ પડી. તે મરાઠાઓના સપાટામાંથી નાસી છૂટી લશ્કર સહિત ઔરંગાબાદ તરફ પહોંચ્યો. હંબીરરાવ પાસે વધારે લશ્કર નહિ હોવાથી, મોગલ લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવાની હિંમત નહોતી. તેમ છતાં તે વીર પુરુષ–સિંહ ઔરંગાબાદ સુધી મોગલો-ની પૂંઠે ધસ્યો હતો.

એટલું થવા છતાં દિલેરખાન નરમ પડ્યો નહોતો. વર્ષાઋતુ પૂરી થતાંજ તેણે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને વિજાપુરસરકા-રના પ્રાંતોમાં પ્રવેશ કરી લૂંટફાટ કરવા માંડી. હિંદુ તેમજ મુસલ-માન સ્ત્રીઓ તેના પંજામાંથી બચવાને માટે તળાવ વગેરેમાં પડીને પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવા લાગી. કેટલાયે ગામોનાં ગામ તેણે બાળી નાખીને ઉજ્જડ કર્યાં. એક મોટા ગામમાંથી ત્રણ હજાર હિંદુ રહે-વાસીઓને પકડીને તેણે ગુલામ બનાવ્યા. અથની નામનું એક વ્યા-પારનું મોટું મથક હતું તે તેણે લૂંટીને બાળી નાખ્યું અને તેમાં પકડાયલા દરેક હિંદુને ગુલામ બનાવ્યા. શંભાજી આ વખતે ખાનની સાથે હતો, તેને આ ભયંકર કૃત્ય મુદ્દલ ગમ્યું નહિ અને તેણે ખાનને વાર્યો પણ તેણે તેનું કહ્યું જરા પણ માન્યું નહિ. ખાનના આ ઘોર કૃત્યથી શંભાજીની આંખ ઊઘડી અને પોતે લીધેલાં પગલાં બદલ તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હટી નામક એક મોટું શહેર લૂંટયું અને કૃષ્ણા નદીને પેલેપાર જઇ કર્ણાટકમાં લૂંટફાટ ચલાવી. તેણે પોતાના સૈન્યની બે ટુકડી બનાવી બે દિશામાં રવાના કરી. એક ટુકડી ઉપર દિલેરખાન પોતે સેનાપતિ થયો હતો. જનાર્દન પંતને એ લૂંટફાટના સમાચાર મળતાંજ તેણે ૭ હજાર ઘોડેસવાર સહિત તેના પર હુમલો કર્યો અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો. દિલેરખાન અને તેનું લશ્કર મરાઠાઓના મારથી નિર્બળ થઇ નાસી ગયું. જના-

દંને પંતે મોગલોની એક ટુકડીને હરાવ્યા પછી બીજી ટુકડી ઉપર ધસી જઈ, તેમને પણ કાપી નાખી અને ખાનનો પરાજય કરશી તે પણ શરમિંદો થઇ નાસી ગયો. એમ કહેવાય છે કે મહારાજે [illegible] ભૂપાળગઢ પોતાને હસ્તગત કર્યો હતો અને તેની કુદરતી કરાડી તે પર પોતાનું થાણું બેસાડયું હતું.

દિલેરખાનની દુર્દશાના સમાચાર જાણી ઔરંગઝેબને ખાન ઉપર અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ખાનનું કૃત્ય તેમને પસંદ આવ્યું નહિ; પોતાના પ્રાંતનો બંદોબસ્ત રાખવાને બદલે વિજાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવા જવાથી બાદશાહે ખાનને સખ્ત ઠપકો આપ્યો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે, "શિવાજી મહારાજના પુત્ર સંભાજી તમારી પાસે આવ્યા છે, તેમને સરદારી આપી આપણા લશ્કરમાં રાખવા ઉચિત નથી. તે મોગલ લશ્કરમાં દ્રોહ ઉત્પન્ન કરી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ; તેમને કેદ કરી દિલ્હી મોકલવા." દિલેરખાનને બાદશાહનો હુકમ યોગ્ય લાગ્યો નહિ. તેણે સંભાજીને પોતાની છાવણીમાંથી નાસી જવાની ભલામણ કરી. સંભાજી ત્યાંથી [illegible] નાઠા અને મહારાજ પન્હાળા ઉપર હતા તેમને જઇ મળ્યા.* આ વખતે મહારાજે પન્હાળા કિલ્લાની ઘણીજ મજબૂતી કરી હતી અને ફ્રેંચ લોકો પાસેથી લીધેલી પચાસ તોપો તેમણે કિલ્લા પર ચઢાવી હતી; કારણકે તેમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે, આ વખતે સંભાજી અને દિલેરખાન બંને મળીને કિલ્લા પર હલ્લો કરવાના છે.

સંભાજી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેમને [illegible] કહ્યું કે, "તમે અમને છોડી મોગલોમાં જઇ મળ્યા એ સારું [illegible] નહિ. ઔરંગઝેબ સાથે આપણે વેર હોવાથી દિલેરખાન [illegible] આપણને ચહાતા છે. એવી સ્થિતિ છતાં તમના [illegible] એ સદલકર્મ કહેવાય. [illegible] તમારા [illegible] [illegible]

[illegible]

એક નિર્જીવ સરદારના આશ્રયમાં જઇ પોતાનું અપમાન અને ઘાત વહોરી લેવાં એ તમારા જેવા બુદ્ધિમાન, અભિમાની અને હોશિયાર પુરુષને શોભે નહિ. મારી પાછળ તમે રાજગાદીના માલિક થનાર છો. સર્વ પ્રજાને તમારે પુત્રવત્ જાણવી જોઇએ. તેમની સંપત્તિ જીવન અને આબરૂનું રક્ષણ કરવું એજ તમારું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય છે. તેમ છતાં તમે અયોગ્ય કૃત્યો કરી પ્રજાને દુઃખ આપશો તો પછી શી રીતે તેનું પાલન થશે? વેશ્યાગમન કિંવા પરસ્ત્રીગમન એ મનુષ્યના યશનો ક્ષય કરી નાશ કરનાર છે. રાવણાદિ રાજાઓએ પરસ્ત્રીગમન જેવાં દુષ્કર્મ કર્યાથી, તેમનાં રાજ્ય નાશ પામ્યાં અને કુળનો ક્ષય થયો હતો એ તમારે લક્ષમાં લેવું જોઇએ. તમારું એ મહાન દુર્લક્ષણ નાશ પામે તેથીજ મેં તમને પુત્રવાત્સલ્યભાવથી થોડી શિક્ષા કરી હતી; તેથી તમને ક્રોધ ઉપજ્યો અને તમે અનિષ્ટ વિચાર કર્યો; પરંતુ તમારા એ કૃત્યને લીધે જગદંબાની કૃપાથી કંઇ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહિ એજ તેની કૃપા સમજું છું. પુનઃ એવાં દુષ્કૃત્યો કરશો નહિ. દુરાચરણ એ મનુષ્યનું અધઃપતન થવાનું મોટામાં મોટું લક્ષણ છે. આપણા ઘરમાં ફાટફૂટ થવાથી શત્રુને આનંદ થાય છે. અને આપણો નાશ કરવાની તેમનામાં હિંમત આવે છે. યવનોની તાબેદારીમાંથી છૂટવાનો મેં દીર્ઘ પરિશ્રમ કરીને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું, છતાં તેની દરકાર નહિ કરતાં પુનઃ યવનોના આશ્રયમાં જવાની તમને દુર્બુદ્ધિ સૂઝે એ હું તમારું મોટું દુર્ભાગ્યજ સમજું છું. તમને રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો હું રાજ્યના બે વિભાગ પાડી તુંગભદ્રાથી કાવેરી પર્યંતનો પ્રદેશ તમને અને નર્મદા નદીથી તુંગભદ્રા સુધીનો પ્રદેશ રાજારામને સોંપવા તૈયાર છું. હું કોઇ પુણ્યક્ષેત્રમાં જાઇશ કિંવા રામદાસસ્વામીના ચરણાશ્રયમાં જઈ અવશેષ જીવન પરમેશ્વરની ભક્તિમાં પૂરું કરીશ; પરંતુ એ વ્યવસ્થા કરતા સુધી તમને પન્હાળામાં નજરકેદ રાખવા પડશે; કારણકે તમારા પર હવે મને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. રાયગઢ જઇ રાજારામનાં લગ્ન કરી આવીશ, ત્યાર પછી યોગ્ય જણાશે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ." મહારાજે શંભાજીને બોધવચનો કહી તેમને પન્હાળા ઉપર નજરકેદ રાખ્યા અને ખર્ચ માટે તે પ્રાંતનો ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો તાલુકો તેમને નામે ચઢાવી આપ્યો. તેમના કારભારી તરીકે વિઠ્ઠલ ત્રિંબક દેશપાંડેને* ખાસનીસનો હોદ્દો આપ્યો. તેમની પાસે બંદોબસ્ત રાખવા માટે સોમાજી નાયક બંકી, બાવાજી નાયક સમશેરબહાદુર અને બાવાજી દમડેરે નામક ત્રણ પરમ વિશ્વાસુ સરદારો નીમવામાં આવ્યા. તેઓને મહારાજે હુકમ કર્યો હતો કે, "શંભાજીને નિત્ય સારી શિખામણ આપી સારે માર્ગે

* એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુરારબાજી દેશપાંડેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો.

ચઢાવવાનો યત્ન કરવો. તેમની સાથે હોશિયારીથી વર્તવું. [illegible] આજ્ઞા સિવાય તેમને ગઢ ઉપરથી નીચે ઊતરવા દેવા નહિ. [illegible] સર્વ બંદોબસ્ત ત્યાંના હવાલદારના તાબામાં રાખવો. તેમાં [illegible] અડચણ કરવી નહિ." શંભાજીના ખર્ચ માટે નક્કી કરેલાં [illegible] પ્રાંતની વ્યવસ્થા જનાર્દન નારાયણ સુમંતને સોંપી તેને પણ [illegible] મહારાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કહ્યું.

મોગલ સૈન્યની પાયમાલી થવાથી તેને પાછું જવું [illegible] અને વિજાપુરસરકાર તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઇ હતી, [illegible] લખવામાં આવ્યું છે. શિવાજી મહારાજની સહાયતા વડે તેમ[illegible] નિવારણ થયું હતું, એમ જાણી વિજાપુરસરકાર તરફથી [illegible] એક પત્ર મોકલવામા આવ્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું હતું [illegible] અમને યોગ્ય પ્રસંગે સારી મદદ કરી શત્રુના તાબામાંથી [illegible] એ તમારી કુલીનતા અને ઉદારતા છે. તમે શાહજીરાજના [illegible] તેમના ઋણમાંથી તમે આજ મુક્ત થયા છો. અમારી [illegible] તમે વિરોધ કર્યાથી આટલા દિવસ તમારી સાથે વૈર [illegible] તમારા વર્તનને લીધેજ શાહજીરાજને અમારી સરકારે પનો[illegible] આપ્યો હતો; તેમ છતાં અમારી સરકારના અપકાર તરફ [illegible] આપનાં અમારી વિનંતીને માન આપી અમને યોગ્ય પ્રસંગે [illegible] આપવાથી સર્વત્ર આપની કીર્તિ પ્રસરી રહી છે." વિજાપુ[illegible] મહારાજને વકીલ સાથે પત્ર અને પોશાક, ઝવેરાત, હાથી, વગેરે નજરાણું મોકલ્યું હતું. મહારાજે પત્રના ઉત્તરમાં લખ્યું [illegible] [illegible]

[illegible]

તંજાવર વગેરે પ્રાંત ઉપર આદિલશાહે કોઈ પ્રકારની સત્તા રાખવી નહિ તેના ઉપર અમારી સંપૂર્ણ સત્તા કબૂલ કરવી અને (૪) પ્રસંગોપાત એકબીજાને પરસ્પર સહાયતા આપવી. મસાઉદખાને તહનામાની શરતો કબૂલ કરી. તહનામું મંજૂર થયા પછી મહારાજ મસાઉદખાનની મુલાકાત લેવા વિજાપુર તરફ ગયા. તેઓ વચ્ચે બીજી પણ કેટલીક ગુપ્ત સલાહમસલત ચાલી હતી. આ વખતે મહારાજના મનમાં એવું આવ્યું કે, વિજાપુર શહેરમાં જઇ આદિલશાહની મુલાકાત લેવી. મસાઉદખાને પણ આ વાતને અનુમોદન આપી પાંચસો માણસો સાથે મુલાકાત માટે આવવા મહારાજાને સંદેશો કહાવ્યો; પરંતુ મોરોપંત પિંગળેએ આવું સાહસ કરવાની મહારાજને ના પાડી તેથી મહારાજે એ વિચાર માંડી વાળ્યો.

કર્ણાટકના અને દ્રવિડ દેશના પ્રાંત ઉપર વિજાપુરસરકારે શિવાજીમહારાજનું પ્રભુત્વ કબૂલ કર્યાના સમાચાર જાણ્યાથી, વ્યંકોજીરાજાને અતિશય વિષાદ થયો અને તેમને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તદ્દન નષ્ટ થયા જેવું જણાયું. મહારાજે રઘુનાથ પંત દ્વારા તેમના ઉપર દાબ બેસાડી પ્રથમથીજ તેમની જાગીરની ઘણીખરી વ્યવસ્થા પોતાના તાબામાં લીધી હતી. તેમાં વળી વિજાપુરસરકારે તહનામું કરી, તેમની જાગીર ઉપરનો હક ઉઠાવી લીધો હોવાથી, ભવિષ્યમાં તે સરકાર પાસેથી મદદ મેળવી પોતાના બંધુના દાબમાંથી મુક્ત થવાની વ્યંકોજીને આશા હતી તે પણ હવે નિર્મૂળ થઈ. વ્યંકોજીરાજાએ અત્યંત ઉદાસીનભાવ ધારણ કર્યો. પોતાનાં નિત્યવ્યવહારનાં કાર્યો-પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી વિરક્ત પુરુષ પેઠે વિચરવા લાગ્યા. રઘુનાથ પંતે તેમની ઉદાસીનવૃત્તિ સંબંધી મહારાજને પત્ર દ્વારા જણાવ્યું ત્યારે મહારાજે વ્યંકોજીને પત્ર લખ્યો કે, " ઘણા દિવસથી તમારા તરફથી પત્ર નહિ આવવાથી તમારા તરફના સમાચાર જાણી શકાતા નથી અને અંતઃકરણમાં ચિંતા થાય છે. રઘુનાથ પંતે લખ્યું છે કે, તમે ઉદાસ અને ખિન્ન રહો છો. શરીરની બરદાસ્ત રાખતા નથી. તમને જિંદગી પર કંટાળો આવ્યો છે. કોઇ તહેવાર કિંવા ઉત્સવ ઊજવતા નથી. સૈન્ય સ્વસ્થ બેસી રહ્યું છે. દરબારના કામકાજમાં લક્ષ પરોવતા નથી. તમે સંપૂર્ણ સાધુ બની કોઇક પવિત્ર સ્થાનમાં બેસી કાળ નિર્ગમન કરો છો. તમારા સંબંધી એવી ઘણી બાબત પંતે લખી છે, એ વાંચી અમને ઘણી દિલગીરી થાય છે. આપણા પિતાશ્રીનું ઉદાહરણ તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ હોવા છતાં, તમારી એવી વૃત્તિ થાય એ મને નવાઇભરેલું લાગે છે. સંકટપ્રસંગે પિતા કેવી રીતે વર્તતા હતા. સંકટપ્રસંગનું નિવારણ તેમણે કેવી હોશિયારીથી, ધૈર્યથી અને દૃઢનિશ્ચયથી કર્યું હતું તથા અતિશય કીર્તિ અને માન સંપાદન કરી મરણપર્યંત તે કેવી રીતે જાળવી રાખ્યું તેનો વિચાર

કરો. તમારી નજર સામેજ તેમનું ઉજ્જ્વળ ચરિત્ર રચાયું છે. પિતા-નો તમને નિત્ય સમાગમ હતો. તેમની હોશિયારી અને વ્યવહાર કુશળતાનું તમે નિત્ય નિરીક્ષણ કર્યું હોવાથી, તમને અત્યંત લાભ થવો જોઇએ. મેં અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વરક્ષણ કરી કેવી રીતે સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું છે, તે તમને વિદિતજ છે. તમને હાલમાં અનુકૂળ સંધિ મળવા છતાં સાંસારિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી, સ્વસ્થ બેસવું એ ઉચિત છે કે? તમારો કારભાર અન્યના તાબામાં આપો અને તે તમારું સંસ્થાન પચાવી પડે એ યોગ્ય જણાય છે કે? તમારી સંપત્તિનો નાશ થવા દઇ તમારુંજ નુકસાન કરવું એ યોગ્ય કહેવાય નથી. એમાં તમારું ડહાપણ શું? એનું અંતિમ પરિણામ શું આવશે? હું તમારો વડીલબંધુ તમારું સંરક્ષણ કરવા સર્વદા તત્પર છું. મારી કિંચિત્ પણ ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી. ઉદાસીન વૃત્તિનો ત્યાગ કરો. વિરક્ત થશો નહિ. સાધુભાવ દૂર કરો. સુખપૂર્વક કાળનિર્ગમન કરો. વ્રત, ઉદ્યાપન, તહેવાર, ઉત્સવ અને અન્ય વ્યવહારનું પાલન કરો. તમારા જીવને સુખ થાય તેવાં કર્મો કરો. તમારા તાબાના સૈન્યને નિરર્થક બેસી રહેવા દેશો નહિ. બરાબર સુવ્યવસ્થા રાખો. મહત્ત્વના રાજદ્વારી કાર્યો પ્રત્યે લક્ષ રાખો. તમારા નોકરો પાસેથી બરોબર કામ લો. તેમને કામ સોંપી તે કામ બરોબર થાય છે કે નહિ તેનું દક્ષતાપૂર્વક અવલોકન કરો. કેવળ કીર્તિ વધે તેવી કીર્તિ સંપાદન કરો. તમે મારા કનિષ્ઠબંધુ છો. તમારી કીર્તિ અને ઉત્કર્ષ સાંભળી મને વિશેષ સંતોષ થશે. તમારી પાસે રઘુનાથ પંડિત છે, તે પારકા મનુષ્ય નથી. તેઓ આપણા [illegible] છે. તેમની સલાહથી પ્રસંગોપાત ઉચિત જણાતાં કાર્યો કરો [illegible] તે તમને મારા જેટલુંજ સન્માન આપી વર્તશે. મને તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેજ પ્રમાણે તમે પણ તેમના પર વિશ્વાસ રાખજો. તેમનો ત્યાગ કરશો નહિ. તમને [illegible] [illegible] આપની જરૂર છે. તેમ [illegible] [illegible] [illegible] રહેવાનું [illegible] છે [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

प्रकरण २८मुं–अंग्रेज अने सीदी

મહારાજે ઇ. સ. ૧૬૬૧માં રાજાપુર શહેર લૂંટયું. ઇ. સ. ૧૬૬૪માં સુરત શહેર પ્રથમ લૂંટયું. ઇ. સ. ૧૬૬૫માં કારવાર શહેર ઉપર હુમલો કરી ત્યાં ખંડણી બેસાડી. ઇ. સ. ૧૬૭૦માં સુરત શહેર પુનઃ લૂંટયું અને ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં હુબલી શહેર લૂંટયું. એ સર્વ સ્થળે અંગ્રેજોની વખારો હોવાથી તેમને તે પ્રસંગે ઘણું નુકસાન સહન કરવું પડયું હતું. એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. રાજાપુર શહેર શિવાજી મહારાજના તાબામાં આવ્યા પછી અંગ્રેજોએ ત્યાંથી પોતાની વખારો બંધ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં સુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ મુંબઈ બેટમાં * વખાર ઉઘાડી ત્યાં પોતાનું કાયમનું થાણું સ્થાપ્યું અને આસપાસના પ્રદેશમાં વ્યાપાર શરૂ કર્યો હતો.

એ બેટને લગતા સાષ્ટિ પ્રાંતમાં ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ) લોકોની સત્તા હતી. મુંબઈ બેટમાથી તેમની સત્તા બંધ પડવાથી તેમને ઘણો ખેદ થયો. તેઓ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ ઉપર દ્વેષ કરવા લાગ્યા. તેઓ તેમને પોતાના તાબાના કોઇ પણ પ્રાંતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા દેતા નહોતા. મુંબઇના અંગ્રેજોને સાષ્ટિ પ્રાંતમાંથી કિંચિત્ પણ અનાજ પૂરું પાડવામાં આવતું નહિ હોવાથી, તેઓને અન્ય પ્રાંતોમાંથી અનાજ વગેરે લાવવું પડતું. સાષ્ટિ પ્રાંત સિવાય મુંબઇની આસપાસના ઇતર પ્રાંતો ઉપર શિવાજી મહારાજની સત્તા હોવાથી તેમની સાથે સલાહસંપ રાખવાની અંગ્રેજોને અગત્ય જણાતી હતી. મહારાજને તેમના પર વક્રદષ્ટિ રાખવાનું કારણ નહોતું. તેઓ તેમને કુશળ વ્યાપારી અને હોશિયાર દરિયાવર્દી તરીકે જાણતા હતા. તેમના વ્યાપારમાંજ પોતાના પ્રાંતનું હિત સમજતા હતા. વળી સીદી સાથે મહારાજને વારંવાર યુદ્ધ કરવું પડતું હોવાથી તેમની પાસેથી લશ્કરી વહાણો વગેરેની મદદ મળવાની મહારાજને આશા

* પોર્ટુગલના રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરતી વખતે એ બેટ ઇંગ્લેંડના દ્વિતીય ચાર્લ્સ રાજાને પહેરામણીમા મળ્યો હતો. ચાર્લ્સ રાજાએ પ્રતિવર્ષે દસ પાઉંડ લેવાની શરતે તે બેટ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને આપ્યો હતો.

હતી. તેમનાં વહાણો મજબૂત અને મોટાં હતાં. તેમના તરફથી વહાણો મળવાની તથા બંદૂકો, તોપો અને દારૂગોળો મળવાની મહારાજને આશા હતી. મોગલોની સહાયતા વડે સીદી અંગ્રેજોના બંદરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના કુલાં વગેરે પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાની તેમને હમેશાં બીક હતી; તેથી અંગ્રેજોને પોતાના સ્નેહી બનાવી એ બીકનું નિવારણ કરવાની મહારાજની ધારણા હતી. સત્ય કહીએ તો અંગ્રેજોને એ બેટમાંથી હાંકી કાઢી ત્યાં પોતાનાં થાણાં બેસાડવું મહારાજને કઠિન જણાતું નહોતું; પરંતુ પરદેશના વ્યાપારીઓને વિના કારણે ત્રાસ આપવો અને પોતાના પ્રાંતમાં ચાલતો તેમનો વ્યાપાર બંધ પાડવો, એ મહારાજને યોગ્ય જણાતું નહોતું. સઘળા પશ્ચિમ કિનારા તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો પરંતુ તે સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની પાસે સુદૃઢ લશ્કરી વહાણ તૈયાર હોવાં જોઈએ એવું જણાતું હતું અને તે તૈયાર કરવાના કામમાં અંગ્રેજ તરફથી સહાયતા મળવાનો સંભવ હતો, તેમને બનતે પ્રયત્ને ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ કારણથી તેઓ ફ્રેંચ, ડચ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ સાથે મિત્રભાવથી વર્તતા હતા. પોર્તુગીઝ લોકો સાથે પ્રથમ બહુલ હતું, પરંતુ તેમનામાં ધર્મવેડ પણું વિશેષ વધવાથી તેઓ હિંદુપ્રજાને છળવા લાગ્યા. તેમની એ નીતિ યોગ્ય નહિ જણાયાથી મહારાજે છેવટે તેમની સાથે વેર કર્યું. તેમ છતાં પણ તેઓ તહનામાની શરત પ્રમાણે પ્રતિવર્ષ ખંડણી, તોપો અને દારૂગોળો પૂરો પાડતા. તેથી મહારાજ થોડો વખત શાંત રહ્યા. તેઓ બીજાં થોડાં વર્ષ જીવ્યા હોત તો આ દેશમાંથી પોર્તુગીઝ લોકોનું જડમૂળ ઉખેડી નાખત.

અંગ્રેજ વેપારીઓ સુરતના મોગલોના આશ્રયમાં રહ્યા. [illegible] તેમના તરફથી વિશેષ સહાયતા મળવાનો [illegible] તેથી તેમણે એ વારંવાર તેમની [illegible]

[illegible]

હતો; પરંતુ આંગિયર તેને તેમ કરવા દેતો નહિ. સુરતનો મોગલ સૂબેદાર તેમને વારંવાર સંદેશા કહાવતો કે, "સીદીને તમારા બંદરમાં પ્રવેશ કરવા દેજો." પરંતુ શિવાજી મહારાજની બીકે આંગિયર તેની માગણી કબૂલ કરતો નહિ. મહારાજને ગવર્નર સાહેબનું મધ્યસ્થપણું પસંદ પડ્યું હોવાથી તેમના સંબંધી મહારાજનો અભિપ્રાય ઘણો સારો બંધાયો હતો.

મહારાજના લશ્કરે ફિરંગીઓ (પોર્તુગીઝ લોકો)ના વસઇ પ્રાંત નજીક કિલ્લા બાંધવાનું શરૂ કર્યું. તે વખતે તેઓ દ્વારા પોતાને પણ કદાચિત ઉપદ્રવ થવાની બીક લાગવાથી આંગિયર સાહેબે ઉસ્ટિક સાહેબને મહારાજ સાથે તહનામું કરવા માટે તેમના તરફ મોકલ્યો; પરંતુ તેણે રાજાપુર અને હુબલીમાં થયેલું બત્રીસ હજાર હોનનું નુકસાન ભરી લેવાની કલમ તહમાં લખેલી હોવાથી મહારાજે તે સમયે અંગ્રેજો સાથે તહનામું કર્યું નહિ. આંગિયરે પુનઃ બીજે વર્ષે નિકલ્સ નામક વકીલને શંભાજી મારફત તહનામું કરવા મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો.

આ સમયે પણ ઉભય પક્ષની શરતો નક્કી થઇ નહિ. મહારાજ કહેતા હતા કે, "રાજાપુરમાં તમને જે નુકસાન થયું હોય તે ભરી આપવા અમે તૈયાર છીએ; પરંતુ હુબલીમાં તમે કહો છો તેટલું તમને અમારાથી નુકસાન થયું નથી." એ સંબંધી તેમને ખાતરી કરી આપવા માટે મહારાજે હુબલીમાં કરેલી લૂંટની યાદીઓ પણ તેમને બતાવી હતી. એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્ ઉભય પક્ષ વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. તેમજ મહારાજ અંગ્રેજો પાસે તોપોની માગણી કરતા હતા, તે તેઓ મોગલ અને સીદીની બીકે આપવા રાજી નહોતા.

કેટલાક દિવસ પછી અંગ્રેજોની પરવાનગીની દરકાર નહિ કરતાં સીદીએ મુંબઇ બંદરમાં પોતાનાં વહાણો લઇ જઈ મહારાજના પ્રાંતમાં તોફાન મચાવ્યું. આંગિયરને તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેથી તેમણે તેને મનાઇ કરી અને તેનાં વહાણો કાઢી મૂક્યાં. એ સમાચાર મળતાંજ મહારાજ અંગ્રેજો ઉપર ઘણા ખુશી થયા અને તેમને કહાવી મોકલ્યું કે, "આપણી વચ્ચેનો વાંધો કાઢી નાખી તમારા વકીલને તહ કરવા મોકલો." પરંતુ એ સમયે સુરતના મોગલ સૂબેદાર પાસેથી વારંવાર તેમને પત્રો મળવા લાગ્યા કે, "આવતા ચોમાસામાં સીદીનાં વહાણ તમારા બંદરમાં રહેવા દેવાં." એથી અંગ્રેજ ગવર્નર ગૂંચવણમાં પડ્યા. મોગલોને દુભવવાથી સુરતમાંથી અંગ્રેજી વખારો ઉઠાવી લેવાની તેમને બીક લાગે એ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજે એ પત્રવ્યવહાર સંબંધી જાણ્યું ત્યારે તેમણે અંગ્રેજોને ધમકીભરેલો સંદેશો કહાવ્યો કે, "તમે મોગલ સૂબેદારની ભલામણ

માની સીદીને તમારા બંદરમાં આવવા દેશો, તો તમારા બેટ [illegible] હુમલો કરવા આવતા ડચ લોકોનાં વહાણના સરદાર અમ.રી [illegible] પતા માગે છે, તેમને દસ હજાર સિપાઇઓ સહિત સદ્ધાવવા [illegible] અમે તમારો બેટ સર કરીશું." સીદીએ તો પોતાનાં વહાણ [illegible] બંદર નજીક લાવી ગોઠવ્યાં હતાં. આંગિયરે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવા કહ્યું. સીદીએ તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ. તેણે પોતાનાં વહાણે [illegible] કેટલાક પડાઉ ખાડીમાં હંકાર્યાં અને સિવના ઉપર કિનારા [illegible] પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર ઉતાર્યું. સિપાઇઓએ ત્યાંના રહેવાસીઓને હાંકી કાઢી ચોમાસામાં પોતાની છાવણી ત્યાંજ રાખવાની ગોઠવણ કરી; પરતુ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ તેમને ત્યાંથી હાંકી [illegible] પછી સીદીના પાંચસો હથિયારબંધ સિપાઇઓ પડાવમાં બેસી [illegible] મજગામ નજીકના કિનારા પર ઉતરવા લાગ્યાથી, અંગ્રેજોએ [illegible] પર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, તેથી સીદીના લશ્કરને ત્યાંથી [illegible] જવું પડ્યું એ સમયે ડચ લોકોનાં વહાણો ઉત્તર તરફ [illegible] હતા તે વેંગુર્લાથી છૂટા પડી થોડાં સુરત તરફ, થોડાં [illegible] અને બાકીના ખાલી વહાણ સિંહલદ્વીપ તરફ ગયા. [illegible] ગ્રેજોને એ સમાચાર મળતાંજ તેમને ધૈર્ય આવ્યું અને [illegible] મહારાજની ધમકી તેમને તદ્દન નિરર્થક જણાઈ. સીદીના [illegible] એ વખત જમીન ઉપર ઉતરવા કરેલા પ્રયત્ન નિષ્ફળ [illegible] [illegible]

[illegible]

કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેવાનું કહાવ્યાથી તેણે કિલ્લાની તળેટીમાં પાંચડા નામના ગામમાં પોતાનો તંબૂ ઠોકાવી નિવાસ કર્યો હતો. અંગ્રેજી વકીલે નારાયણજી× પંડિતને પોતાના આવવાનું પ્રયોજન જણાવ્યાથી તે તેમને મળવા ગયો. વકીલે તેને આંગિયરનો પત્ર વંચાવ્યો અને મહારાજ તથા ઇતર કારભારીઓ માટે ગવર્નર સાહેબે મોકલેલું નજરાણું બતાવ્યું. એ જોઇ પંડિત ખુશી થયો. મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવતાંજ તેણે તેની મુલાકાત કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું. વકીલે પંડિતને તહનામાની શરતો વંચાવી અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એ તહનામામાં મહારાજે સીદી સાથે તહનામું કરવા સંબંધી એક કલમ લખી હતી તે વાંચી નારાયણજી પંડિતે કહ્યું કે, "આ કલમ તમે તદ્દન કાઢી નાખો. મહારાજ એ કલમ કબૂલ કરશે નહિ. સીદીને પાયમાલ કરી તેનો જંજીરા કબજે કરવાનો મહારાજનો વિચાર આજકાલનો નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૮થી તેઓ સીદીની પાછળ પડ્યા છે. તેમાં મહારાજને પુષ્કળ નુકસાન સહન કરવું પડ્યું છે. તેને પાયમાલ કર્યા સિવાય અમારો કોંકણ કિનારો સુરક્ષિત થશે નહિ; મહારાજે ગમે તે યત્ને પણ તેનો નાશ કરવા નો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે, મનુષ્યોની અને પૈસાની ગમે તેટલી ખરાબી થશે તોપણ મહારાજ પાછા હઠવાના નથી. હાલમાં જંજીરાને અમે ઘેરો ઘાલ્યો છે અને તે સર થવાનો સંભવ છે પ્રતિ દિવસ અમે તોપો, દારૂગોળા, લશ્કર અને પૈસા મોકલીએ છીએ. મહારાજને તમારી એ શરત રુચશે નહિ, તેથી એ કલમ કાઢી નાખશો તો સારું થશે." પંડિતની ભલામણથી અંગ્રેજી વકીલે તે કલમ કાઢી નાખ્યા પછી કહ્યું કે, "ચોતરફના વેપારીઓને પોતાના રાજ્યમાંથી જવાઆવવાનો માર્ગ મહારાજે મોકળો રાખવો. બાલેઘાટનો રસ્તો બંધ છે તે ખુલ્લો મૂકવો. એમ થવાથી વ્યાપારીઓને પોતાનો માલ બંદર પર લઇ જવાની સગવડ થશે અને મહારાજની પ્રજાને તથા અમને પુષ્કળ લાભ થશે. મહારાજની જિંદગી સિપાઇગીરીમાં વ્યતીત થયેલી હોવાથી એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી નથી, તમે તેમને એ સંબંધી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો." નારાયણજીએ કહ્યું; "એ વ્યવસ્થા સત્વર કરવામા આવશે; કારણકે મહારાજ સાથે વેર રાખી લાગલાગટ યુદ્ધ કરવાથી વિજાપુરસરકારને ત્રાસ ઊપજ્યો છે અને હવે યુદ્ધ કરવાની તેનામા શક્તિ પણ રહી નથી. તે સરકાર મહારાજ સાથે તહનામું કરી સલાહ કરવાના વિચારમાં છે. એ ઉદ્દેશથી તેમણે અનેક વખત વકીલ પણ મોકલ્યો હતો. બે-ત્રણ મહિનામાં તહનામું થઇ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરશે, વ્યાપારીઓ માટે સઘળા માર્ગ ખુલ્લા થશે અને તેઓને પોતાનો માલ બન્દા-

× એ નામ ડૉ. ફ્રિયરે જણાવ્યું છે.

તુસાર સુરક્ષિતપણે લઇ જવાની સગવડ થશે. મહારાજ રાજસિં[illegible]
સન પર અભિષિક્ત થયા પછી રાજપદને યોગ્ય એવું પ્રબ[illegible]
કરવામાં પોતાનું લક્ષ પરોવશે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાના રાજ્યને
વેપાર વધારવાના પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરશે. અત્યાર સુધી તેમને વિજાપુ[illegible]
સરકાર સાથે અને મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવું પડયાથી એ વાત ત[illegible]
લક્ષ આપવાની યોગ્ય તક મળી નથી." અંગ્રેજ વકીલ અને નારા[illegible]
જી પંડિત વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ ચાલ્યા પછી વકીલે તેને એ[illegible]
હીરાની વીંટી આપી તેમજ તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પણ ઇનામ આપ્યું અને
મહારાજ સાથે સત્વર મુલાકાત કરાવી આપવા માટે તેને વિનંતી [illegible]

મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવ્યા પછી અંગ્રેજ વકીલને [illegible]
ઉપર આવવાની પરવાનગી મળી. તેને રહેવા માટે એક [illegible]
આપવામાં આવ્યો. નારાયણજી પંડિતે મહારાજ પાસે જઈ અંગ્રેજ
વકીલ તરફથી ઘણીજ પ્રાર્થના કર્યાથી તેમણે ચાર દિવસ પછી
વકીલને પોતાની મુલાકાતે લાવવાની પરવાનગી આપી. [illegible]
વકીલે મહારાજ પાસે જઈ તહનામાની કલમો વાંચી સંભળાવી.
મહારાજને એ કલમો યોગ્ય જણાઇ તેમણે વકીલને [illegible]
આપતાં કહ્યું કે, "અમારા રાજ્યમાં વેપાર કરતાં તમને કોઈ પ્ર[illegible]
રની અડચણ પડશે નહિ. તેમજ તમને અને તમારા માલને [illegible]
તરફથી ઉપદ્રવ થશે નહિ પ્રસ્તુત તહનામા પ્રત્યે અમારી [illegible]
નુમતિ છે." વકીલે ઉત્તર દીધો કે, "અમારી કાઉન્સિલના [illegible]
મને એજ ઉદ્દેશથી આપની પાસે મોકલ્યો છે [illegible]
ઇરાનના બાદશાહ તરફથી અમને [illegible]
આપના તરફથી પણ મળે એવી અમારી [illegible] છે." [illegible]
"ઠીક સારૂ" કહી વકીલ પાસેથી તહનામાની [illegible]
[illegible] સુધારો કરવા માટે [illegible]
અને પછી [illegible] દરબારમાંથી [illegible]
[illegible]

[illegible]

વસ્તુઓ મંગાવી. રાજ્યના કારભારીઓને ખુશી કરવા માટે અધિક પૈસા ખર્ચાયા તે સહન કર્યા, પણ ચોમાસાના ત્રણચાર મહિના પર્યંત રાયગઢ ઉપર અટકી પડવાનું તેણે પસંદ કર્યું નહિ.

કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજી વકીલે મહારાજ સમક્ષ વીસ શરતો રજૂ કરી હતી; તેમાંથી અઢાર શરતો તેમણે કબૂલ કરી. એ શરતોમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે છેઃ–"રાજાપુરમાં અંગ્રેજોને થયેલા નુકસાનના બદલામાં મહારાજે તેમને દસ હજાર હોન આપવા. રાજાપુર, દાભોળ, ચેઉલ અને કલ્યાણમાં અંગ્રેજો પોતાની વખારો સ્થાપી શકે. મહારાજના રાજ્યમાં સર્વત્ર અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની પરવાનગી હોવી જોઇએ. તેમણે ઇચ્છાનુસાર કિંમતે માલ લેવોવેચવો. માલની ચોક્કસ કિંમત મુકરર કરવામાં આવશે નહિ. આયાત માલ ઉપર માલની કિંમત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ અઢી ટકા જકાત આપવી."

મહારાજે બે શરતો નાપસંદ કરી હતી. તેમાંની એક એ હતી કે, "મહારાજના રાજ્યમાં અંગ્રેજી નાણું ચાલવું જોઇએ." એ સંબંધી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, "તહનામામાં એ શરત લખવાની આવશ્યકતા નથી. કોઇ પણ નાણું અમારા રાજ્યમાં ચલાવવા સંબંધી અમારા તરફથી બિલકુલ પ્રતિબંધ થતો નથી. જે નાણું લેવાથી અમારી પ્રજાને નુકસાન થવાનો સંભવ હોય છે, તે લેવા માટે અમારા તરફથી તેમના પર જુલમ થાય, એ ઉચિત નથી. તમારું નાણું મોગલોના નાણા જેવું વજનદાર અને લાભજનક હશે તો તે ચાલવા દેવામાં અમારા તરફથી તમને હરકત થશે નહિ. એ તો પ્રજાની ખુશીનો સોદો છે." બીજી શરત એ હતી કે, "સમુદ્રમાં તોફાન થવાથી કે કોઇ બીજા કારણથી અંગ્રેજોનાં વહાણ ભાગી જતાં તેમાંનો જે માલ કિનારે આવે તે, કિંવા જે વહાણો કિનારે અથડાઈ ભાગી જાય તે અંગ્રેજોને પાછા આપવા." મહારાજે એ સંબંધી ઉત્તર આપ્યો કે, "કોકણના કિનારાને અથડાઇ ભાંગી ગયેલાં વહાણ કિંવા માલ પાછો આપવાનો રિવાજ નથી. તેના ઉપર ત્યાંના રાજાનો પ્રાચીન કાળથી હક છે. એ હક છોડી દેવાનું અમને ઉચિત જણાતું નથી." અંગ્રેજોને એવી સગવડ કરી આપવાથી ફ્રેંચ વગેરે ઇતર વેપારીઓ પણ તે પ્રમાણે માગણી કરશે તેથી એ શરત માટે આગ્રહ કરવો નહિ. મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અંગ્રેજી વકીલે એ શરત સંબંધી આગ્રહ કર્યો નહિ; પરંતુ નારાયણજી પંડિતે તેને સમજાવ્યું કે, "એ શરત મંજૂર થવામા અડચણ પડશે નહિ. મોગલ બાદશાહ તરફથી અને આદિલશાહ બાદશાહ તરફથી તમને એવી સગવડ મળી છે, તેથી અમારા રાજ્યમાંથી પણ તમને તેવી સગવડ મળવી જોઇએ. એ વાત મહારાજના લક્ષમાં ઉતારવા જેવી છે."

તહનામા સંબંધી વાદવિવાદ થયા પછી અંતે સર્વ શરતો મંજૂર

થઇ.* રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા દિવસ પછી તહનામા ઉપર મહારાજની તથા સર્વ પ્રધાનોની તેના પર સહીઓ થઇ. એ તહનામા પ્રમાણે અંગ્રેજોને રાજાપુરમાં થયેલા નુકસાનીના દસ હજાર હોન રોકડા નહિ આપતાં ગોઠવણ કરવામાં આવી કે, "અંગ્રેજોએ મહારાજ પાસેથી લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી પાંચપાંચ હજાર હોનની કિંમતનો માલ ખરીદવો. તેના બદલામાં તેઓએ તેમને અર્ધી કિંમત આપવી; અર્થાત્ ત્રણ વર્ષમાં અંગ્રેજોને સાડાસાત હજાર હોનની કિંમતનો માલ મળે. બાકી રહેલા અઢીહજાર હોન સંબંધી એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે, અંગ્રેજોએ રાજાપુરમા વખાર કર્યા પછી ત્યાંના બંદરમાં જે માલ આવે તેની જકાતના અઢીહજાર હોન થાય ત્યાંસુધી તે રકમ લેવી નહિ." તહનામું નક્કી કર્યા પછી સર્વની સહી થઇ. નારાયણજી પંડિતે તહનામું અમેજર વકીલના હાથમાં સોપ્યું. તેણે તેને મહારાજનો સંદેશો કહ્યો કે, "અમારે રાજ્ય નજીક તમારી વસ્તી થવાથી અમારા રાજ્યમાં તમારો સારો વેપાર ચાલશે અને અમારી પ્રજાનું ઘણું કલ્યાણ થશે, એમ [illegible] તેજ તમારી સાથે સંધિ કરવામા આવી છે. તમારી સાથેનો સ્નેહ સંબંધ હમેશા કાયમ રહે એજ અમારી ઇચ્છા છે."

મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થયો, તે વખતે મુંબઇના સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે એજ વકીલ દરબારમાં ગયો હતો. તેણે એ વખતે મહારાજને હીરાની વીંટી ભેટ આપી હતી એ વકીલને મહારાજના સિંહાસન પર્યંત જવાનો માન પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની રચના [illegible] તેણે લખ્યું છે કે, "સિંહાસનની બે બાજુએ સોનાના ભાલાની [illegible] ઉપર બનાવવામાં પુષ્કળ [illegible] લટકતા હતા. [illegible]

* આમાં [illegible]

ભાલા પર બે મોટાં મત્સ્ય હતાં, તેમનું ગોઠું વિકરાળ જણાતું હતું. ડાબી બાજુના ભાલા પર ઘોડાનાં પુચ્છ જણાતાં હતાં અને બે ઉચ્ચ ભાલાની અણી પર સોનાનું ત્રાજવું સમતોલ ગોઠવ્યું હતું.

મત્સ્ય ગોઠવ્યાં હતાં તે ઉપરથી મહારાજની સમુદ્ર ઉપરની સત્તા જણાતી હતી; અને ઘોડાનાં પુચ્છ ગોઠવ્યાં હતાં તે ઉપરથી મહારાજની પૃથ્વી ઉપરની સત્તાનું સૂચન થતું હતું. ત્રાજવું ગોઠવવાની મતલબ એ હતી કે, આ રાજ્યની સર્વ પ્રજાને એકસરખી ગણી યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવે છે, એવું આશ્વાસન મળે.

કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજોનો વકીલ એક મહિના પર્યંત રાયગઢ ઉપર રહ્યો હતો. તેણે રાયગઢનું, ત્યાંની ઇમારતોનું તથા રાજમંદિરનું વર્ણન કર્યું છે અને તે ડૉ. ફ્રિયર નામક તે સમયના એક પ્રવાસીએ પોતાના પ્રવાસવૃત્તાંતમાં પ્રકટ કર્યું છે. વિસ્તારભયથી તે વર્ણન અત્રે લખવામાં આવતું નથી.* અંગ્રેજ વકીલે તે સમયે દરબારમાં દરેલપણું બતાવી જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, તે પરથી મહારાજના અંગ્રેજ સંબંધી ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા હતા. તહનામાની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ રાજાપુરમાં વખાર સ્થાપી; પરંતુ તે ઘણા દિવસ ટકી નહિ. તેથી તહનામાની શરત પ્રમાણે નક્કી થયેલી દસ હજાર હોનની રકમ અંગ્રેજોને મળી કે નહિ તે સંબંધી શંકા થાય છે. એ તહનામા પછી બે વર્ષે આંગિયરનું મૃત્યુ થયું. તેમના પછી નિમાયલા ગવર્નર તેમના જેવા બુદ્ધિમાન અને દરેલ નહોતા.

સીદીએ મુંબઇની ખાડીમાં પ્રવેશ કરી મહારાજના કુર્લા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેણે મહારાજના પ્રાંતની નિરપરાધી પ્રજાને પકડી ત્રાસ આપવા માંડ્યો હતો, તે પુરુષોને કાપી નખાવતો તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ગુલામ તરીકે વેચી દેતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૩માં એવો કેર વર્તાવવા માંડ્યો હતો, એ પણ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. તેનું તોફાન અંગ્રેજોને પસંદ પડ્યું નહિ. તેઓ સીદીનાં દુષ્ટ કાર્યોમાં પોતાનાથી બનતો પ્રતિબંધ કરતા; પરંતુ કોઇ કોઇ વખત તેઓ નિષ્ફળ જતા. મોગલોની બીકને લીધે સીદી સાથે ખુલ્લી રીતે યુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં ધૈર્ય નહોતું. સીદીનો જંજીરાનો કિલ્લો કબજે કરી ત્યાં પોતાની વખાર સ્થા-

---

* ડૉ. ફ્રિયરે પોતાના વર્ણનમાં એક રમૂજી વાત આપેલી છે. તે વાત આ પ્રમાણે છેઃ—એક ખાટકી કિલ્લા પરનાં માણસોને માંસ આપતો હતો, તે અંગ્રેજોના વકીલને ખાસ જોવાને માટે કિલ્લા પર આવ્યો. તેનું કારણ એ હતું કે, કિલ્લા પરનાં માણસોએ આખા વરસમાં જેટલું માંસ નહોતું ખાધું, તેટલું માંસ એ અંગ્રેજોએ એક માસમાં ખાધું; તેથી તેને જોવાનું મન થયું કે, એટલું માંસ ખાનાર માણસો કેવા હશે?

પવાના અને મુંબઈનું થાણું ઉડાવી નાખવાના વિચારથી તેમણે કંપનીના ડાયરેક્ટરો પાસે પરવાનગી માગી; પણ તેઓએ આપી નહિ. મહારાજની બીકથી તેમને જણાતું હતું કે, સીદીનાં ઘોર કૃત્યનું પરિણામ એકાદ વખત પોતાને પણ ભોગવવું પડશે. સીદી વિરુદ્ધ વર્તન કર્યાથી મોગલો ગુસ્સે ભરાશે અને તેના રાજ્યમાં આશ્રય મળશે નહિ, એવી પણ અંગ્રેજોને બીક હતી. અંગ્રેજ વેપારીઓને એક તરફથી શિવાજી મહારાજની અને બીજી તરફથી ઔરંગઝેબની, એમ બેવડી બીક હોવાથી, સીદીને નહિ છંછેડતાં બનને પક્ષે તટસ્થ રહેવામાંજ તેમને પોતાનું શ્રેય જણાતું હતું.

સીદીને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને શિવાજી મહારાજે પોતાનું લશ્કર અને વહાણો તૈયાર કરી તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. પૂર્વે દંડરાજપુરી મોગલોની મદદથી તેણે પાછું મેળવ્યું હતું. તે મહારાજે પુનઃ કબજે કર્યું. જંજીરાથી ગોવા પર્યંતનો સમગ્ર કોંકણ કિનારો તેમના તાબામા આવ્યો. સીદી મોગલોની મદદથી મહારાજના કોંકણકિનારા પરના ગામો લૂંટતો લૂંટતો છેક બેંગરૂર સુધી ગયો; પરંતુ વિજયદુર્ગ આગળના મહારાજના આરમારે તેને દક્ષિણ સુધી હાંકી મૂક્યો. આ બાજુ મહારાજનાં માણસોએ જંજીરો જમીનમાર્ગે અને જળમાર્ગે ઘેરો ઘાલ્યો. પાણીનાં મોરચા માટે કિલ્લા પર તોપોનો મારો શરૂ કર્યો; પરંતુ એક [illegible]

[illegible]

રાજના તાબાના કુર્લા પ્રાંતના એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તેની પાસે જઇ
કે, "તમે મને મદદ કરશો તો મરાઠાના તાબાના કેટલાક સંભા-
બ્રાહ્મણો તમને પકડી આપીશ." સીદીએ તે માગણી સ્વીકારી
તેને થોડાક સૈનિક તથા એક હોડી સહિત ગુપ્ત રીતે રવાના કર્યો.
કાળા કર્મમાં સીદીએ પોતાની સહાનુભૂતિ અંગ્રેજોને જાણવા દીધી
હે. તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે લશ્કરની મદદથી ચાર બ્રાહ્મણને પકડી સીદીના
આમાં સોંપ્યા. સીદીએ કોઇને જાણવા ન દેતાં તેમને પોતાનાં
હાણોમાં કેદ કર્યાં. ચેઉલના સૂબેદારને એ સમાચાર મળતાંજ તેણે
મુંબઇના અંગ્રેજોને ધમકીભરેલો પત્ર લખ્યો કે, "તમારા બેટમાં
અમારા પ્રાંતના બ્રાહ્મણોને પકડી લઇ જવામાં આવ્યા છે, તેમને
છોડાવી એકદમ અત્રે મોકલી દેવા; નહિ તો અમારા પ્રાંતમાંથી તમારા
તરફ-અનાજ આદિ રવાના કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવામાં
આવશે; એટલુંજ નહિ પણ એથી ભયંકર પરિણામ તમારે સહન
કરવું પડશે." અંગ્રેજોને પત્ર પહોંચતાંજ તેઓએ એ સંબંધી સીદી
પાસે તપાસ કરી. સીદી પ્રથમ તો નામક્કર ગયો; પરંતુ અંગ્રેજોએ
સખ્ત તાપ બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "એ કામમાં હું કાંઈ જાણતો
નહોતો." અને તેણે બ્રાહ્મણોને મુક્ત કર્યા. જે હોડીમાં બેસાડી બ્રા-
હ્મણોને પકડી લાવ્યા હતા, તે ઉપરના અગિયાર ખલાસીઓને
કેદ કર્યા અને તેમાંના ત્રણ ખલાસીઓને દેહાંતશિક્ષા કરી તથા
બાકીના ખલાસીઓને સેન્ટ હેલીના ટાપુમાં દેશનિકાલ કર્યા. આ
ઘટના મુંબઇના ગવર્નર જોન પીટિટની કારકિર્દીમાં સન ૧૬૭૭માં બની.

મહારાજ કર્ણાટકમાંથી પાછા આવ્યા પછી મોરોપંત પેશ્વા
વગેરે બ્રાહ્મણ કારભારીઓએ તેમને ફરિયાદ કરી કે, "સીદીએ
આપણા રાજ્યના બ્રાહ્મણોને પકડી ત્રાસ આપ્યો છે, તેથી તેનો પરાજય
કરવો જોઇએ. હમણાં તેના વહાણ મુંબઇ બેટમાં છે. મોગલોના
આગ્રહને લીધે, અંગ્રેજોએ ચોમાસું હોવાથી, તેને મજગામમાં
છાવણી નાખવા દીધી છે. તેનાં વહાણોને આગ લગાડવા માટે
આપણા લશ્કરને મોકલવું જોઇએ." મહારાજે તેમની માગણી સ્વી-
કારી પોતાના દરિયાઇ સરદાર દરિયાસારંગ અને દૌલતખાનને ચાર
હજાર સૈનિક સાથે જુલાઇ મહિનામાં પનવેલ રવાના કર્યા; પરંતુ
તેમને સામે કિનારે લઇ જવા માટે જોઇતી હોડીઓ મળતી નહોતી.
ચોમાસું હોવાથી બીજી તરફથી હોડીઓ લાવવાની પણ સગવડ
નહોતી, તેથી તેમને નિરાશ થઇ મજગામ જવાનો વિચાર બંધ
રાખવો પડ્યો. દૌલતખાને ત્યાંથી કલ્યાણ તરફ કૂચ કરી અને તેણે
ફિરંગીઓ પાસે થાણા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી માગી.
તેની ધારણા એ હતી કે, થાણે થઇને માહીમની ખાડી ઓળંગી
મુંબઇ બેટમાં પ્રવેશ કરવો અને સીદીની છાવણી ઉપર તથા કિનારા

નજીકનાં તેનાં વહાણો ઉપર હુમલો કરવો; તેમજ ત્યાંથી હોડી મેળવી નજીકજ ભેગાં થયેલાં સીદીનાં વહાણોમાં આગ લગાડી દેવી.

મહારાજનું લશ્કર પનવેલ સુધી આવી પહોંચ્યાના સમાચાર જાણી અંગ્રેજો અતિશય ગભરાયા. તેમણે બેટના રક્ષણ માટે ગોઠવેલા ઘણા સિપાઇઓને મજગામ નજીક ગોઠવ્યા. દોલતખાનને લશ્કર સહિત કલ્યાણ આગળ આવેલો જાણી તેઓએ માહીમમાં પેદલ લશ્કર ગોઠવ્યું અને માહીમની ખાડીમાં એક સામરિક નૌકા (રિવેંજ) ગોઠવી; પરંતુ એ સાવચેતીનો ઉપયોગ થયો નહિ; કારણકે મહારાજના લશ્કરને નજીક આવતું જાણી વસઇના ફિરંગીઓને પણ બીક લાગી, તેમજ પોતાના સાષ્ટિ પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર કરવો પડ્યો. ફિરંગીઓનો સુબેદાર પોતાના બહાદુર સૈન્ય સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાંની ખાડીમાં ચાળીસ પડાવ સજ્જ કરી રાખ્યાં. એમ થવાથી દોલતખાનનો દાનેથી આવવાનો માર્ગ બંધ થયો. એ જોઇ દોલતખાન નિરાશ થયો અને આઠસો ગજ લશ્કર સહિત આટલે બધે દૂર સુધી આવવાનું સાર્થક કરવાના વિચારથી તેણે ફિરંગીઓના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ગામેગામ લૂંટ ચલાવી, તે પ્રાંત ઉજ્જડ કર્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાનું પેદલ લશ્કર દમણ તથા સુરત તરફ લૂંટ ચલાવવા મોકલ્યું. એટલામાં લશ્કર પરથી પાછા ફરવાનો હુકમ મળવાથી તરતજ તેને લશ્કર સહિત પાછું ફરવું પડ્યું.

નીતિને અંગ્રેજના આશ્રયમાં રહી પોતાના પ્રદેશના [illegible] [illegible]

[illegible]

અને ત્યાર પછી તેમની સહાયતા વડે પોતાનાં વહાણો સુધારી
ો, એવી મહારાજને ઉમેદ હતી. અંગ્રેજ લોકોને બનતા સુધી
નહિ આપવા માટે મહારાજ કેટલા યત્ન કરતા હતા, તે સંબંધી
ઉદાહરણ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ચેઉલનો સૂબેદાર પીટિટ
ક એક અંગ્રેજ વેપારી પાસે વેપાર સંબંધી લહેણાની રકમ
તો હતો, તેજ પ્રમાણે સુરતના અંગ્રેજોના એક મુનિમના બંધુ
ી એવાજ લહેણા માટે તેણે લાગલાગટ તગાદો કરવા માંડ્યો
ા.તેમણે લહેણી રકમ આપવા માટે ઘણી લાંબી મુદતનો વાયદો
ી, તેથી સૂબેદારે તેમના ઉપર વૈર વાળવાનો વિચાર કર્યો હતો.
સમયે સીદીનાં વહાણને આગ લગાડવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી
હારાજને દિલગીરી થઇ હતી; તેથી અંગ્રેજો ઉપર કોઈ પણ રીતે
ર લેવાથી મહારાજ નાખુશ થશે નહિ, એવું તેને લાગ્યું. મુંબઇનાં
હાણ ચેઉલના સૂબેદારના તાબાના બંદરોમાં વેપાર કરવા આવ્યાં
તા, તે સર્વ તેણે પકડ્યાં. મુંબઇના અંગ્રેજોને ખબર પડતાં તેમણે
ાઉન્સિલનાં ચાર વહાણો ઉપર સાઠ યુરોપિયનની નિમણૂક કરી
ેમને પોતાનાં પકડાયલાં વહાણ છોડવવા મોકલ્યા. અંગ્રેજોનાં કેદ
પકડેલાં વહાણ ઉપર દેખરેખ રાખવા સૂબેદારે પોતાના સિપાઇઓ
મોકલ્યા હતા. તેમના ઉપર અંગ્રેજ સિપાઇઓએ હુમલો કરી
પોતાના કેટલાંક વહાણ છોડાવ્યાં. અંગ્રેજોના એ કૃત્ય સંબંધી સૂબે-
દારે મહારાજની પાસે અરજ કરી લખ્યું કે, " મહારાજની સત્તાનું
અપમાન કર્યાથી તેમને અવશ્ય શિક્ષા થવી જોઇએ." તેમણે ઉત્તર
લખ્યો કે, " અંગ્રેજોએ જે કંઇ કર્યું છે તે યોગ્યજ છે. તેમનાં
વહાણ અને માલ તમે કબજે લીધેલ હોય તો તે તેમને સ્વાધીન
કરવાં." સૂબેદારને એ હુકમ પ્રમાણે વર્તવું પડ્યું.

મહારાજે પોતાના વહાણો તૈયાર કરી ઇ. સ. ૧૬૭૮ની
આખરે જંજીરાને જળમાર્ગે ઘેરો નાખ્યો અને તેના પર તોપોનો મારો
ચલાવ્યો. એ સમયે સીદી કાસમ મુંબઇના બંદરમાં હતો. તેના
સિપાઈઓને પગાર નહિ મળ્યાથી તેઓમા અસંતોષ ફેલાયો હતો.
સીદી પાસે પૈસા પણ નહોતા. સુરતના સૂબેદાર પાસે તેણે થોડું
દ્રવ્ય માગ્યું હતું; પણ તે વખતસર આવી પહોંચ્યું નહિ, તેથી
સીદી ત્યાંથી આગળ જઇ શક્યો નહિ. સીદી ત્યાં અટકી પડ્યો હતો;
છતાં તેનો જંજીરા કિલ્લો મહારાજ તાબે લઇ શક્યા નહિ. આ સમયે
પણ મહારાજને ઘેરો ઉઠાવી પાછું જવું પડ્યું.

મહારાજે વિચાર કર્યો કે, સીદી સાથે આજ પર્યંત કરેલા યુદ્ધમાં
આપણને યશ મળ્યો નહિ, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે પોતાની
ઇચ્છામાં આવે તે સમયે મુંબઇના બંદરનો આશ્રય લઇ શકે છે.
અંગ્રેજો સ્થળ ન દેય, તો તે સીદી આપણા પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરી શકે

ટ નજીક મોકલ્યા. રિવેન્જ ઉપર સોળ તોપો ચડાવી હતી. અંગ્રેજોનાં વહાણ પુનઃ ખંદેરીબેટ નજીક ફરવા લાગ્યાં. એક વહાણ ઉપરનો લેફ્ટેનન્ટ દારૂ પીને ડાકરો થયો હતો, તેણે પોતાના તાબાનું વહાણ બેટને કિનારે થોભાવ્યું અને પોતાનાં મનુષ્યો સહિત બેટ પર ચડયો. એ સમયે તેનાં અને મહારાજનાં મનુષ્યો વચ્ચે લડાઇ થઇ, તેમાં લેફ્ટેનન્ટ અને ૭ અંગ્રેજ સિપાઇઓ મરણ પામ્યા તથા બીજાં મનુષ્યો કેદ પકડાયાં અને તેમનાં વહાણોને ખેંચી લાવી કિનારે બાંધ્યાં. પવન જોસમાં ફુંકાતો હોવાથી ભરતીનું જોર વધ્યું, તેથી બીજાં અંગ્રેજી વહાણ તેમની મદદે આવી શકયાં નહિ. તેમનો બીજો ઉપાયજ નહોતો. અનુકૂળ પવન ફુંકાયા પછી પ્રચંડ તરંગોનું જોર ઓછું થયું; તોપણ અંગ્રેજી વહાણ પરના અમલદારોમાં ખંદેરી નજીક જવાની હિંમત નહોતી.

મરાઠાઓના તરાપા ખંદેરી નજીક આવે તે સમયે તેને અટકાવવા માટે મુંબઈના અંગ્રેજોએ પોતાનાં વહાણ ઉપરના સિપાઇઓને આજ્ઞા ફરમાવી હતી; પરંતુ તે કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવી શકતા નહોતા. મરાઠાઓના તરાપા રાત્રિને સમયે સપાટાબંધ બેટમાં જઇ તટબંધીને ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા મનુષ્યોને ઉપયોગી અન્ન આદિ સામગ્રી પહોંચાડી જતા અને તેવીજ ત્વરિત ગતિએ પાછા જતા હતા. અંગ્રેજી વહાણ તેમની પૂંઠ પકડી શકતાં નહોતાં; કારણકે મરાઠાઓનાં વહાણનાં તળિયા અને સુકાનની બનાવટ એવી હતી કે; પવનનો સપાટો કિંવા સમુદ્રના ઊછળતા તરંગોની ગમે તેવી પ્રતિકૂળતા હોય તોપણ ઉતાવળે ચાલી શકતાં હતાં. અંગ્રેજી વહાણનાં તળિયાં તેવી બનાવટનાં ન હોવાથી ઉતાવળે ચાલી શકતાં નહોતાં. વળી તેઓની સંખ્યા થોડી હોવાથી મરાઠાઓ ઉપર હુમલો કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી. અંગ્રેજ અમલદારોએ પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પાસે વધારે મદદ માગવાથી તેઓએ બીજાં કેટલાંક વહાણ ભાડે લીધાં અને તેના ઉપર સિપાઇઓ તથા અમલદારો નીમી તેમને ખંદેરી તરફ રવાના કર્યાં. કહેવામાં આવે છે કે, બેટ નજીક અંગ્રેજોનાં કુલ આઠ વહાણો હતા (એક ફ્રીગેટ, બે જહાજ, ત્રણ નાનાં વહાણ અને બે મછવા) વહાણોમા યુરોપિયન અને બીજા સિપાઇઓ મળીને કુલ બસો મનુષ્યો હતા. એ સિવાય કેટલાક ખલાસી લોકો પણ હતા.

દોલતખાનના તાબાનાં વહાણો ખંદેરીબેટ સામે ચેઉલ નજીક રોક્યાં હતાં, ત્યાથી પ્રત્યેક રાત્રે કેટલાંક વહાણ બેટ નજીક મોકલવામાં આવતાં અને રાત્રુ પૂરે પડે તે પહેલા વહાણો પુનઃ પોતાના સ્થાનમાં આવી પહોંચતાં. એક સમયે દોલતખાને પોતાનાં વહાણો બેટ તરફ હંકાર્યાં. વહાણો એટલી ત્વરિત ગતિએ ચાલતાં હતાં કે

અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો; છતાં તેને નહિ મરાઠી વહાણ બેટમાં સરસામાન અને અન્ન આદિ પૂરી પાડવે જતાં હતાં. બેટ ઉપર તોપો ગોઠવવાનું કામ તાં મરાઠાઓએ અંગ્રેજી વહાણો ઉપર તોપના ગોળા છોડવા અંગ્રેજોને પોતાનાં વહાણો વેગળે લઈ જવાની ફરજ પડી. તેમની મદદે સુરતથી થોડાં વહાણ આવી પહોંચ્યાં. તેમાં નામક એક ફ્રીગેટ હતું. તે પર સોળ તોપ અને છત્રીસ યુરો- હતા. એ મદદથી અંગ્રેજોને કંઈક હિંમત આવી અને ણાની ખાડીને મોખરે રહી મરાઠાનાં વહાણ બહાર નીકળતાં વવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ કારણકે ખાડીમાં બીજો માર્ગ હતો. તે માર્ગે થઈને મરા- વહાણ ખાડી બહાર નીકળી બેટમાં આવ-જા કરતાં હતાં. જોઈ અંગ્રેજોએ વિચાર કર્યો કે, ખાડીમાં ધસી જઈ મરાઠાનાં ણોને આગ લગાડવી; પરંતુ તેમનો એ વિચાર મુંબઈના ગવર્નર- તથા સુરતના અંગ્રેજી પ્રતિનિધિને યોગ્ય જણાયો નહિ. એમ વાથી શિવાજી મહારાજ અતિશય કોપાયમાન થઈ અંગ્રેજોને યમાલ કરી નાખશે, એવી તેઓને બીક લાગતી હતી. રાયગઢ પર મોકલેલા વકીલ દ્વારા મહારાજ સાથે તહનામું થશે તો પરસ્પર ચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલો કલહ બંધ પડવાની પણ તેમને આશા હતી.

મહારાજે ખદેરી અને ઉંદેરી બેટ ઉપર પોતાનાં થાણાં સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ ત્વરિત ગતિએ ચાલુ રાખ્યો હતો. છતાં અંગ્રેજો તેને અટકાવ કરી શકતા નહિ. ફિરંગી લોકો એ કામમાં તટસ્થ રહ્યા છે, એ સમાચાર જાણી સુરતના મોગલ સૂબેદારને વિશેષ ભય ઉત્પન્ન થયો. આજ પર્યંત શિવાજી મહારાજનું પ્રાબલ્ય માત્ર પૃથ્વી ઉપરજ વિશેષ હતું; પણ હવે સમુદ્ર ઉપર પણ સ્થાપિત થવાથી તેને બે બાજુથી સપાટા વાગવાનો સમય નજીક આવેલો જણાયો. સુર- તનું મહત્ત્વ માત્ર પરદેશી વેપારને લીધેજ વધ્યું હતું; તે વેપાર ઉપર અટકાવ પડવાનો અને સુરત શહેર તથા બીજાં બંદરો સત્વર મહારાજના તાબામાં જવાનો તેને ભય ઉત્પન્ન થયો. એ પ્રસંગે સીદીને પણ પોતાનો જંજીરા કિલ્લો મહારાજના તાબામાં જવાની અને પોતાને પાયમાલ થવાની બીક લાગી.

મહારાજનાં વહાણો અટકાવવાની સીદીની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેના લશ્કરને પગાર નહિ મળવાથી તેઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. તે મોગલો પાસેથી દ્રવ્યની સહાયતા માગતો હતો; પરંતુ મોગલ બાદશાહ સહાયતા આપવી કે નહિ, તેજ વિચારોમાં ગૂંચવાતો હતો. એટલામાં મહારાજે સમુદ્રમાં નવીન થાણું સ્થાપી સર્વને અટકાવવા જેવી યુક્તિ રચેલી જાણી બાદશાહે સીદીને નાણાંની પૂરતી સહાયતા

… વહાણોની મદદ સહિત તેને મ
… પોતાના વહાણ સહિત મુંબ
[illegible]
… બતાવ્યા પછી અ
… તેણે બેટની અ
… અંગ્રેજ અમલદા
… ઓનો એ કિલ્લો ડું
… જણાયું નહિ. તે
… બેટ ઉપર ફરી પચાવ
… મદદ કરવો પડશે,
… તેવો એજ ઠીક
… કામ શરૂ કરવા લ

… નહિ ત્યારે તેણે પોતાન
માંથી બેટ ઉપર … મરાઠાઓ
બેટમાંથી પોતાની … અંગ્રેજો તટસ્થ રહી
વચ્ચેનું યુદ્ધ જોવા … મરાઠાઓ
ઉપદ્રવ કરવાનું … સીદી
તોપોનો મારો ચાલુ રાખ્યો. ગવર્નર ઉપર અંગ્રેજોનો વકી
તહનામું કરવાની મહારાજને પ્રાર્થના કરનો હોવાના સમાચા
જાણી ગયો હતો. તેથી તહનામું નહિ થવા દેવાના હેતુથી
થોડાં વહાણ સહિત મુંબઈના બંદરમાં થઈને મહારાજના
પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંનાં ચાર ગામ બાળી ઉજ્જડ કરી
મનુષ્યો કેદ પકડી લાવ્યો.

સીદીનાં અને અંગ્રેજોનાં વહાણ ખાંદેરી બેટ નજીક ફરતા
પણ તેની દરકાર નહિ કરતા મરાઠાના પડાઉ નાગોઠણાની ખ
માંથી બહાર નીકળી બેટ આગળ જઈ તેમાંનાં મનુષ્યોને માટે
તથા દારૂગોળો વગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડતા હતા. પોતાનાં
વહાણો સહિત એક વખત શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર
દોલતખાને નાગોઠણાની ખાડીના મુખ આગળ પોતાનાં થોડાં વહા
લાવી થોભાવ્યાં. સીદી અને અંગ્રેજોએ મરાઠાનાં વહાણોને બહા
આવતાં જોઈ તેમને પ્રતિબંધ કરવાની ધારણાથી તેઓએ પોતાન
વહાણ ખાડીના મુખ તરફ હંકાર્યાં, શત્રુઓનાં વહાણ આવતાં જો
મરાઠાઓએ પોતાનાં વહાણ પાછાં ફેરવ્યાં અને શત્રુઓને ખાડીમાં
આવતા અટકાવવા માટે દોલતખાને પોતાનાં થોડાં વહાણ તેજ રસ્તે
રહેવા દીધાં. મરાઠાનાં વહાણ રાત્રિને સમયે અકસ્માત્ નજીક આવી
પોતાનાં વહાણ ઉપર આગ સળગાવી દે, એવી બીકે સીદીએ પોતાનો
કાફલો ફેરવ્યો અને તપાસ રાખવા માટે ફક્ત …

વહાણ તેજ સ્થળે રહેવા દીધાં. સીદી પુનઃ બેટ તરફ વળ્યો અને તે પર તોપોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો; પરંતુ મરાઠાઓએ તેને કિંચિત્ પણ દાદ આપી નહિ.

ખંદેરી ઉપર મરાઠાઓએ તોપો ગોઠની ઉત્તમ બંદોબસ્ત કર્યાથી તે બેટ કબજે લેવાનો સંભવ નહિ જણાયાથી સીદીએ પણ મહેનતે પોતાની તોપો અને મનુષ્યો ઉંદેરી બેટ પર ચઢાવ્યાં. તેણે અંગ્રેજોને કહાવ્યું કેઃ—"આ બેટ હું મારા તાબામાં લઉંછું." સીદીનું કૃત્ય જોઈ દોલતખાન પોતાનાં વહાણ સહિત ખાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેનાં વહાણો ઉપર હુમલો લઈ ગયો. બંને પક્ષ વચ્ચે પ્રમુખ યુદ્ધ થયું. તેમાં કોઈનો જયપરાજય થયો નહિ. અંગ્રેજ લોકોનાં વહાણ તે સ્થળે જઈ પહોંચે તે પહેલાં તેમનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. દોલતખાન ખંદેરી બેટને કિનારે ઉચ્ચસ્થળ પર તોપો ગોઠવી ત્યાંથી ઉંદેરી બેટ પર ગોળા મારવા લાગ્યો. ઉંદેરી બેટમાંથી તેઓ પર મારો શરૂ થયો. ઉભયપક્ષ તરફથી કેટલાક દિવસ સુધી લાગલાગટ તોપોનો મારો ચાલવા લાગ્યો. ત્યારપછી દોલતખાન પોતાનાં વહાણસહિત પુનઃ સીદીનાં વહાણ ઉપર તૂટી પડ્યો. ઉભયપક્ષ વચ્ચે ચાર કલાક સુધી જુસ્સાબંધ યુદ્ધ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં મરાઠાના ચાર મોટાં વહાણ અને ચાર નાનાં વહાણ નાશ પામ્યાં. તેમાં આશરે પાંચસો સિપાઈઓ મરણ પામ્યા અને પુષ્કળ સિપાઈઓ સીદીના હાથમાં કેદ પકડાયા, તેમજ દોલતખાન ઘાયલ થયો. કહેવામાં આવે છે કે, એ યુદ્ધમાં સીદીને વિશેષ નુકસાન થયું નહોતું. યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી મરાઠા લશ્કર ઘાયલ થયેલા મરાઠા સરદારને પોતાનાં બચી ગયેલાં વહાણમાં લઈ રાજાપુર તરફ ચાલ્યું ગયું. ત્યાં ભાંગેલાં વહાણ દુરસ્ત કરી નવા સિપાઈઓ સહિત તેઓએ પુનઃ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી.

અંગ્રેજોનો વકીલ રાયગઢ ઉપર તહનામું કરવા ગયો હતો, તેને મહારાજે અનુકૂળ ઉત્તર આપી તહની કલમો નક્કી કરવા પોતાનો વકીલ પણ મુંબઈ મોકલ્યો. મહારાજની અનુકૂળતા જોઈ અંગ્રેજોએ ખંદેરી નજીકનાં પોતાનાં વહાણ પાછાં મંગાવી લીધાં અને સીદીને વિજય મળ્યો હતો તે તરફ પોતાની નાપસંદગી દર્શાવી. મહારાજનો વકીલ મુંબઈ જઈ તહનામું કરતો હતો, તે બંધ પાડવાની ઇચ્છાથી સીદીએ મરાઠાનાં વહાણો પકડ્યાં હતાં, તે તેણે મુંબઈ વેચવા મોકલ્યાં અને પોતાનાં વહાણો સહિત મુંબઈ બંદરમા પ્રવેશ કરવાની તેણે અંગ્રેજો પાસે પરવાનગી માગી. અંગ્રેજોએ તેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી નહિ, ત્યારે તે પેનની ખાડીમાં પ્રવેશ કરી બને કિનારા પરનાં ગામ બાળી ઉજ્જડ કરવા લાગ્યો. કહેવામાં આવે છે કે, એ તોફાનમાં તેણે એક હજારથી વિશેષ મનુષ્યો પકડ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૧ મું—સજ્જનસેવા

અહીં સુધી આપણા મહાપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવનવૃતાંત કથન કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનું શૌર્ય, વીર્ય, ઔદાર્ય, રાજકાર્યનિપુણતા, પ્રજાપાલનપટુત્વ, યુક્તિમત્તા, બુદ્ધિમત્તા, માતૃ-પિતૃભક્તિ, ઇત્યાદિ ઉજ્જ્વલ સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે; તેજ પ્રમાણે કેટલાક પ્રસંગે તેમની ધર્મશીલતા પણ વ્યક્ત થઈ છે. એ વૃત્તિ મહારાજમાં કેટલી બધી નિઃસીમ હતી, તે તેમનો સાધુસમાગમ અને સાધુસેવા સંબંધીની તેમની પ્રબળ ઉત્કંઠાનાં દૃષ્ટાંત પ્રકટ કરવાથીજ જાણી શકાશે, તેથી એ સંબંધી કેટલીક કથા પ્રકૃત પ્રકરણમાં લખવામાં આવે છે.

સદાચારસંપન્ન અને ધર્મશીલ માતાના સહવાસથી મહારાજના હૃદયમાં અલ્પવયથીજ ધર્મભાવ જાગૃત થયો હતો અને કથાપુરાણ આદિના શ્રવણથી તે ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ હતી. ત્યાર પછી મહારાજે દાદાજી કોંડદેવ જેવા ધર્મપરાયણ અને પાપભીરુ પુરુષની દેખરેખ નીચે કેટલુંક વય વ્યતીત કરવાથી એ વૃત્તિને વિશેષ પોષણ મળ્યું હતું. તેમના હૃદયમાં તરુણ વયથીજ જે ધર્મભાવના બંધાઈ હતી, તે અવસાન પર્યંત સુદૃઢ રહી હતી. એ ઉજ્જ્વલ વૃત્તિને લીધેજ તેમને હમેશાં એવાજ વિચારો થતા હતા કે, માત્ર ઐહિક ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિથી જીવનસાફલ્ય થતું નથી. પરલોકસાધનમાંજ ખરું જીવનસાર્થક્ય છે. મહારાજના જીવન સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથી સર્વ જાતિનાં અને સર્વ દરજ્જાનાં મનુષ્યોને સંતમંડળના બોધામૃત વડે ભક્તિમાર્ગનું સુલભ સાધન પ્રાપ્ત થયું હતું. મહારાજ નિત્ય મુકુંદરાજ, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ વગેરે પૂર્વકાલીન સંતમંડળના ચરિત્રમહિમા અને બોધામૃતનું શ્રવણ કરતા, તેજ પ્રમાણે મુકતેશ્વર, રામદાસ સ્વામી, વામન પંડિત, તુકારામ બાવા, જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ, કેશવ સ્વામી ઇત્યાદિ મહાસાધુઓ અને ગ્રંથકારો, મહારાજના સમકાલીન હોવાથી તેમની કીર્તિ અને કવનો પ્રસંગોપાત મહારાજના સાંભળવામાં આવતાં હતા. તે સમયે પંઢરપુરમાં વર્ષમાં બે વખત લાખો ભગવદ્ભક્તોની મેદની ભરાતી હતી. એ દિવસે ખાસું કરીને પ્રત્યેક

સીદીનું આ ધાંધલ ચાલુજ હતું, એટલામાં ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના માર્ચ મહિનામાં મહારાજ અને અંગ્રેજો વચ્ચે પુનઃ તહનામું થયું તેમાં ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૮માં થયેલું તહનામું કાયમ રાખવામાં આવ્યું તેમજ અંગ્રેજોએ ચોમાસામાં પોતાના બંદરમાં સીદીનાં વહાણોને આશ્રય આપવો નહિ અને આશ્રય આપવાની જરૂર પડે તો તેઓએ તેની પાસેથી મહારાજના પ્રાંતમાં કિંચિત્ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરવાનો કરાર કરાવી લેવો, એવું ઠર્યું.

તહનામું થયા પછી ખંદેરી અને ઉંદેરી બેટ મહારાજના તાબામાં આવ્યા. મરાઠાઓને તે બેટમાંથી કાઢી મૂકવાનું એકલા સીદીમાં સામર્થ્ય નહોતું. ઉંદેરી પર તેણે પોતાની તોપો ચઢાવી હતી, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ બે બાજુથી મરાઠાઓનો મારો પડવાથી સીદી ટકી શક્યો નહિ. અંતે તેને ઉંદેરી બેટને પોતાના કબજામાં રાખવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. પોતાના બંદર નજીકના એ બેટ મરાઠાઓના તાબામાં જઈ તે પર તેમનાં થાણાં સ્થપાયાથી અંગ્રેજોને ભવિષ્યને માટે મોટી વિષમતા જણાવા લાગી. એ બેટ પોતાના તાબામા રાખવાની તેમની ઘણી ઇચ્છા હોવાથી, પાછા લેવા માટે તેઓએ મરાઠા સાથે તકરાર કરવાની કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર પાસે પરવાનગી માગી; પરંતુ તેમને પરવાનગી મળી નહિ. કોર્ટે અભિપ્રાય આપ્યો કેઃ—"મરાઠા જેવા પ્રબળ મનુષ્યો સાથે વૈમનસ્ય કરીને આપણો ત્યાંનો આશ્રય નાબૂદ કરવો એ ડહાપણભરેલું નથી."

એ બેટ કબજે લીધા પછી ભવિષ્યમાં જે કાર્ય કરવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તેની સિદ્ધિ કરવા મહારાજ જીવ્યા નહિ. ખંદેરી બેટ આગળનું તોફાન બંધ પડ્યા પછી થોડા દિવસમાંજ મહારાજનું દેહાવસાન થયું.

प्रकरण २९ मुं—सज्जनसेवा

અહીં સુધી આપણા મહાપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવનવૃતાંત કથન કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનું શૌર્ય, વીર્ય, ઔદાર્ય, રાજકાર્યનિપુણતા, પ્રજાપાલનપટુત્વ, યુક્તિમત્તા, બુદ્ધિમત્તા, માતૃ-પિતૃભક્તિ, ઇત્યાદિ ઉજ્જવલ સદ્‌ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે; તેજ પ્રમાણે કેટલાક પ્રસંગે તેમની ધર્મશીલતા પણ વ્યક્ત થઈ છે. એ વૃત્તિ મહારાજમાં કેટલી બધી નિઃસીમ હતી, તે તેમનો સાધુસમાગમ અને સાધુસેવા સંબંધીની તેમની પ્રબળ ઉત્કંઠાનાં દૃષ્ટાંત પ્રકટ કરવાથીજ જાણી શકાશે, તેથી એ સંબંધી કેટલીક કથા પ્રકૃત પ્રકરણમાં લખવામાં આવે છે.

સદાચારસંપન્ન અને ધર્મશીલ માતાના સહવાસથી મહારાજના હૃદયમાં અલ્પવયથીજ ધર્મભાવ જાગૃત થયો હતો અને કથાપુરાણ આદિના શ્રવણથી તે ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઇ હતી. ત્યાર પછી મહારાજે દાદાજી કોંડદેવ જેવા ધર્મપરાયણ અને પાપભીરુ પુરુષની દેખરેખ નીચે કેટલુંક વય વ્યતીત કરવાથી એ વૃત્તિને વિશેષ પોષણ મળ્યું હતું. તેમના હૃદયમાં તરુણ વયથીજ જે ધર્મભાવના બંધાઇ હતી, તે અવસાન પર્યંત સુદૃઢ રહી હતી. એ ઉજ્જવલ વૃત્તિને લીધેજ તેમને હમેશાં એવાજ વિચારો થતા હતા કે, માત્ર ઐહિક ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિથી જીવનસાફલ્ય થતું નથી. પરલોકસાધનમાંજ ખરું જીવનસાર્થક્ય છે. મહારાજના જીવન સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથી સર્વ જાતિનાં અને સર્વ દરજ્જાનાં મનુષ્યોને સંતમંડળના બોધામૃત વડે ભક્તિમાર્ગનું સુલભ સાધન પ્રાપ્ત થયું હતું. મહારાજ નિત્ય મુકુંદરાજ, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ વગેરે પૂર્વકાલીન સંતમંડળના ચરિત્રમહિમા અને બોધામૃતનું શ્રવણ કરતા. તેજ પ્રમાણે મુક્તેશ્વર, રામદાસ સ્વામી, વામન પંડિત, તુકારામ બાવા, જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ, કેશવ સ્વામી ઇત્યાદિ મહાસાધુઓ અને ગ્રંથકારો, મહારાજના સમકાલીન હોવાથી તેમની કીર્તિ અને કવનો પ્રસંગોપાત મહારાજના સાંભળવામાં આવતાં હતાં. તે સમયે પંઢરપુરમાં વર્ષમાં બે વખત યા ભગવદ્ભ[illegible] ની ભરાતી હતી. એ દિવસે પર્વ [illegible] કરી

ગામોમાંથી પારાવાર ભક્તો, જ્ઞાનદેવ નામદેવ આદિના અભંગ ગ
અને 'વિઠ્ઠલ' નામનો ઘોષ કરતા પંઢરપુર જતા હતા અર્થાત્
મહારાષ્ટ્રમાં તે સમયે અત્યંત ધર્મજાગૃતિ થવાથી મહારાજના હ
ઉપર તેની સારી છાપ પડવામાં વિલંબ લાગ્યો નહિ. એ સ્પષ્ટ ર
જાણી શકાય એમ છે.

મહારાજે જે પ્રાંતમાંથી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યો, તે
પ્રાંતમાં મહાસાધુ જ્ઞાનદેવ અને તુકારામબાવાનાં પગલાં અને સ
ધિમંદિરનાં સ્થાનક છે. મહારાજે બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમના સંબં
કથાનક અને તેમણે રચેલાં બોધદાયક કાવ્ય સાંભળ્યાં હતાં. તે
તુકારામ બાવાનાં ઉત્કૃષ્ટ કીર્તનો મહારાજે ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળ
હોવાથી તેમને એ મહાસાધુ ઉપર અત્યંત આદરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થ
હતી. તે સમયના કીર્તન કરનારાઓમાં મુખ્ય તુકારામ બાવા અ
ત્યંત ભાવિક અને પ્રેમાળ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી તેમની બોધવાણ
અત્યંત પ્રાસાદિક અને મનોવેધક હતી. મહારાજને તેમનાં કીર્ત
સાંભળવાથી અતિશય ઉત્સાહ અને આનંદ થતો. તુકારામ બાવ
પ્રસંગોપાત પૂને આવી કીર્તન કરતા, તે સમયે મહારાજ સાંભળવ
જતા હતા. ઉપરાંત આસપાસનાં ગામોમાં તેમનાં કીર્તન થવાની વાત
જાણી મહારાજ રાત્રે તે ગામમાં જઈ કીર્તન શ્રવણ કરવાનો અવશ્ય
લાભ લેતા. તુકારામ બાવાનાં કીર્તન શ્રવણ કરવાનો મહારાજને કેટલો
ઉત્સાહ હતો. તેનું એક દૃષ્ટાંત અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

એક સમયે તુકારામ બાવાને કેટલાક ભાવિક ભક્તોએ પૂને
બોલાવી ઘેરેઘેર તેમના કીર્તન કરાવવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે શિવાજી
મહારાજ સિંહગઢ ઉપર નિવાસ કરતા હતા. તેમને એ સમાચાર
મળતાંજ તેઓ દરરોજ રાત્રિને સમયે ગઢ ઉપરથી ઊતરી પૂને
કીર્તન સાંભળવા આવવા લાગ્યા.* મહારાજને દરરોજ પૂને
આવતા જાણી યવનોએ તેમને પકડવાની ગોઠવણ કરી. એક દિવસ
એક વણિકને ઘેર કીર્તન હતું. શિવાજી મહારાજ ત્યાં સાંભળવા
આવવાના હતા. ચાકણના યવન કિલ્લેદારને એ ખબર મળતાંજ તેણે
મહારાજને કેદ પકડવા બેહજાર પઠાણલશ્કર વણિકના ઘર આગળ
મોકલ્યું. પઠાણલશ્કરે વણિકના ઘરની આસપાસ ઘેરો નાખ્યો. લશ્કરના
સરદારે મહારાજને પ્રથમ નજરે દીઠેલા નહિ હોવાથી તેણે કીર્તન
સાંભળવા બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. લશ્કરી
સિપાઈઓ જોતાંજ કીર્તન શ્રવણ કરવા બેઠેલાં મનુષ્યો ગભરાઈ જઈ
ચિંતા કરવા લાગ્યાં. તુકારામ બાવાએ ગડબડનું કારણ પૂછતાં સર્વએ
આવી પડેલું સંકટ નિવેદન કર્યું અને મહારાજને 'ત્યાંથી નાસી

* એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, એ કીર્તનો લોહગાંવમાં થતાં હતાં.

જ્ઞાની રજા આપવાનું કહ્યું. તુકારામ બાવાએ તેમને ઉત્તર આપ્યો [illegible]
કે, "કીર્તન ચાલતું હોય તે સમયે વચમાંથી ઊઠી જવું યોગ્ય નથી.
આજે એકાદશી છે. આજે હરિકથા શ્રવણ કરતાં આવે [illegible]
થાય તો આપણું મહદ્ભાગ્ય સમજવું. હરિકથા [illegible]
કરતાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે તો કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઇ જન્મમરણનો ફેરો ટળશે.
અહીંથી કોઇએ ઊઠી જવું નહિ; એટલું કહીને બાવાએ વિઠ્ઠલ [illegible]
પ્રાર્થના કરી, પરમ ગદ્‌ગદ અંતઃકરણપૂર્વક [illegible]
ચલાવ્યો. મહારાજે પણ ધૈર્ય ધારણ કરી કીર્તનમાંથી નહિ ઊઠવાનો
નિશ્ચય કર્યો અને પોતે ભગવદ્‌ભક્તિમાં તલ્લીન થઇ રહ્યા. મહારાજ
સાથેના વિશ્વાસુ નોકરોમાંના એક મનુષ્યે [illegible]
પોતાના સ્વામીને મુક્ત કરવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. તે મહારાજના જેવો
શિરપેચ પહેરી એક ઘોડા પર બેસી યવનો તેને જોઇ શકે એવી રીતે
ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મરાઠા ઘોડેસવારને દોડતો જોઇ [illegible]
જોઇ પઠાણ ઘોડેસવારોએ તેને શિવાજી મહારાજ જાણી તેની પાછળ
પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા. ચાંદની રાત હોવાથી તે ઘોડેસવાર જે
દિશામાં ગયો તે દિશામાં પઠાણોએ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા [illegible]
વેગે સુધી જવા છતાં તે પકડાયો નહિ. અંતે ચંદ્રનો અસ્ત [illegible]
સર્વત્ર અંધકાર છવાઇ ગયો, ઘોડેસવાર આડેઅવળે રસ્તે [illegible]
વેગે ચાલ્યો ગયો. વણિકના ઘર નજીક [illegible]
હતા, તેઓ પણ પોતાના આગળ ગયેલા સોબતીઓ [illegible]
હતા. કીર્તન સાંભળવા બેઠેલાં મનુષ્યોએ એ [illegible]
નિર્ભય થયા અને સર્વ ખુશી થતા પોતાને [illegible]
શિવાજી મહારાજ પણ તુકારામ બાવાની રજા [illegible]
ગઢ પર જઇ પહોંચ્યા.×

મહારાજના અંતઃકરણ પર તુકારામ [illegible]
પડી હતી, તેનું એક બીજું દૃષ્ટાંત [illegible]
સમયે તુકારામ બાવા લોહગાંવમાં [illegible]
આવ્યા હતા, એ સાંભળી મહારાજ [illegible]
રસ કીર્તન સાંભળવા ગયા. કીર્તનને [illegible]
મંગળાચરણજ એવી ખૂબીથી [illegible]

× કેટલાક ભાવિક મનુષ્યો [illegible]
પરમેશ્વરે શિવાજી મહારાજનું [illegible]
પાછળ દોડાવી ઉપસ્થિત [illegible]
અને રા. સભાસદે પોતાના [illegible]
રંગ પોતાના [illegible]
આપવાનું [illegible]

રાજ તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયા. ભાવિક શ્રોતાજનોનાં અંતઃકરણમાં પ્રેમપ્રવાહ રેલાઇ રહ્યો. તેઓ દેહભાન ભૂલી જઇ તાળીઓ વગાડ અને મુખથી વિઠ્ઠલ નામોચ્ચાર કરતા નાચવા લાગ્યા. મહારાજ પ્રથમ એવો અદ્દભુત ભક્તિરસનો અનુભવ થયો નહોતો. મંગળાચરણ થયા પછી વિષય પ્રતિપાદન કરવાનું કામ શરૂ થયું. તેમાં તુકારામ બાવાએ વૈરાગ્યવૃત્તિનું મહત્ત્વ અને તેનાં લક્ષણનું વર્ણન કરતાં જ ણાવ્યું કે, વિશ્વમાં 'વિઠ્ઠલ' સિવાય કંઇ વિશેષ નથી. જેને જીવન સાર્થક કરવું હોય તેણે 'વિઠ્ઠલ'ની ભક્તિ કરવાનો સહેલો માર્ગ સ્વીકારવો. એ સંબંધી બાવાએ અનેક ઉદાહરણો સંભળાવ્યાં તથા વચમાં વચમાં તાત્કાલિક જુસ્સો આપતા પ્રાસાદિક અભંગ કહી કીર્તન કર્યું. બાવાએ શ્રોતાવૃંદનાં અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે ઠસી જાય એવી ખૂબીથી ઐહિક વૈભવની અને ઐશ્વર્યની અસ્થિરતા, સુખવિષયની અનર્થતા તથા જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો બોધ કર્યો. એ શ્રવણ કરતાં મહારાજની ચિત્તવૃત્તિમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો. તેઓ પ્રથમથીજ ભાવિક અને સદ્વ્રત પાલન કરતા હતા. તુકારામ-બાવાનું બોધામૃતભરેલું વક્તૃત્વ શ્રવણ કરી તેમનું ચિત્ત તલ્લીન થઇ ગયું. તેમના પ્રબળ અને ભાવિક અંતઃકરણમાં ખાતરી થઇ કે, "બાવાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી નિઃસંશય કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થશે."

કીર્તન સંપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તુકારામ બાવાની રજા લઇ પોતાને મુકામે ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી ઊઠી જંગલમાં એકાંત સ્થળે જઇ તેમના બોધનું મનન કરવા લાગ્યા. મહારાજની એવી વૃત્તિ જોઇ કારભારીઓએ તેમની પાસે જઇ તેમને સમજાવ્યું કે, "આ વયમાં આપને ઉદાસીન દશા પ્રાપ્ત થાય એ ઉચિત નથી;" પરંતુ તેમણે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેમણે તેમને કહ્યું કે, "તમો કોઇ મારી પાસે આવશો નહિ; તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી ધનસંપત્તિની વ્યવસ્થા કરજો. હું હવે પછી એ તરફ ચિત્તવૃત્તિ રાખીશ નહિ. આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે. દેહ ક્યારે પડશે તેનો નિયમ નથી, મારા જન્મનું સાર્થક્ય મારે આ ક્ષણથીજ કરવું જોઇએ. રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની જંજાળમાં ગૂંચાઇ રહી, મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાય નાખવો એ મને ઉચિત જણાતું નથી." મહારાજનું સંભાષણ સાંભળી કારભારીમંડળને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે એ સંબંધી જીજાબાઈ માતુશ્રીને પત્ર લખ્યો. જીજાબાઇ શિબિકામાં બેસી તરતજ લોહગાંવ ગયા. પ્રથમ તેમણે તુકારામ બાવાના દર્શન કરી. હાથ જોડી વિનંતી કરી કે, "સ્વામી મહારાજ! આપનું કીર્તન સાંભળી મારો પુત્ર શિવાજી વિરક્ત થયો છે અને સંસારનો ત્યાગ

જંગલમાં જઇ બેઠો છે. તેણે સંપાદન કરેલું રાજ્ય હવે કોણ [illegible] ચલાવશે? શિવાજી પુનઃ યવનોને હાથે પકડાશે તો મરીને [illegible]

પ્રજાને શિરમાં લોકોનો પુનઃ ત્રાસ સહન કરવો પડશે. મારી વિનંતી સ્વીકારી તેને રાજ્ય મેળવવાનો ઉદ્યોગ નહિ છોડવાનો બોધ કરશો." જીજાબાઈની નમ્રતાભરેલી વિનંતી સાંભળી તુકારામ બાવાએ તેમને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે, "શિવાજી મહારાજ આજ રાત્રે કીર્તન સાંભળવા આવશે તે સમયે હું તેમને શિખામણ આપી તેમનું મન પુનઃ સંસાર તરફ વળે એવી યોજના કરીશ."

જીજાબાઈ રાત્રે તુકારામ બાવાનું કીર્તન સાંભળવા ગયાં. મહારાજ પણ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કીર્તન સાંભળવા આવ્યા. એ પ્રસંગે બાવાએ કર્મકાંડનું પ્રયોજન કહી, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવામાંજ શ્રેય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે, "હરિભક્તિ માટે સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં જઈ બેસવાનું પ્રયોજન નથી. જનસમાજમાં નિવાસ કરી પ્રમાણિકપણે તથા માણસાઈથી સંસારનિર્વાહ કરી પોતાના બાંધવોના સુખમાં શક્તિ પ્રમાણે વધારો કરવા અહર્નિશ તત્પર રહેવું એજ ખરું પુરુષત્વ છે. આસપાસનાં જનમંડળની કનિષ્ઠ સ્થિતિ પ્રતિક્ષણે દૃષ્ટિએ પડવા છતાં એવાં દુઃખીજનોનો ત્યાગ કરી કેવળ સ્વમોક્ષ માટે ગિરિગુહામાં જઈ બેસવામાં પુરુષાર્થ નથી. સ્વજનનું કલ્યાણ કરવા માટે સંસારમાં રહેવાની અગત્ય છે. મનુષ્યને માટે ગૃહસ્થાશ્રમના જેવો બીજો આશ્રમ હિતપ્રદ નથી. જગતથી કંટાળીને જેઓ સ્ત્રીપુત્રનો ત્યાગ કરે છે અને શરીરે ભસ્મ ચોળી જેઓ વિરક્ત થાય છે, તેઓથી ઇન્દ્રિયોનું દમન થઈ શકતું નથી; પણ તેઓ પુનઃ પુનઃ મોહવશ થાય છે અને જનમંડળના આક્ષેપને પાત્ર થાય છે. એવી વિડંબના મેળવનાર મનુષ્યને કોઈ સ્થળે માન મળતું નથી અને તેને સાચું મોક્ષસુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સાધુ બની ગમે ત્યાં ભટકતા ફરવું, તેના કરતાં સંસારમાં રહીને નીતિ પ્રમાણે વર્તવું અને પરોપકાર તથા હરિભક્તિ કરવામાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું એજ વિશેષ શ્રેષ્ઠપ્રદ છે." તુકારામ બાવાએ એ પ્રમાણે સાર્વજનિક બોધ કર્યા પછી રાજાના કર્તવ્યસંબંધી થોડું વિવેચન કર્યું. તેમણે જણાવ્યું કે, "રાજા સદાચાર ધારણ કરનાર અને પ્રજાપાલનદક્ષ હોય તો તેનાથી પુષ્કળ લોકકલ્યાણ થઈ શકે છે." પુરાણકથિત અંબરીષ, જનક, ધર્મ આદિ રાજર્ષિનાં દૃષ્ટાંત કહી સંભળાવી પ્રતિપાદન કર્યું કે, "હરિભક્તિ અને સદ્વર્તન સાધ્ય કરવા માટે રાજાએ રાજ્યત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી." તુકારામ બાવાનો અનેક દૃષ્ટાંત સહિત આગ્રહભરેલો સદ્બોધ સાંભળી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિ તદ્દન શાંત થઈ. તેમને બાવાનો બોધ સત્ય જણાયો અને તે પ્રમાણે વર્તવામાંજ વાસ્તવિક હિત છે એવો નિશ્ચય થયો. મહાર[illegible] બાવાનાં અને મા-

તુથી જીજાબાઇનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી સ્વસ્થાને ગયા. તેઓએ પોતાનો રાજ્યકાર્યભાર પુનઃ ચલાવવા માંડ્યો.

તુકારામ બાવા પર મહારાજની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી. તેમના હૃદયમાં એ મહાસાધુના સમાગમમાં સદોદિત રહેવાની અને તેમના બોધામૃતનું સેવન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. તેમણે તેમને એજ આશયનો એક પત્ર લખ્યો અને તેમને પોતાની પાસે નિવાસ કરાવવાની ઇચ્છાથી એક કારકુનને પત્ર, ઘોડા, છત્રી વગેરે સરંજામ સહિત બોલાવવા મોકલ્યો. તુકારામ બાવાએ પત્ર વાંચી મહારાજને ઉત્તરમાં કેટલાક અભંગ લખી મોકલ્યા હતા. બાવાએ તેમા લખ્યું છે કે, " વિરંચિએ સકળ બ્રહ્માંડ રચ્યું છે, તેમાં નાના પ્રકારના યુક્તિયુક્ત ખેલ રચ્યા છે. એ ખેલની યુક્તિના ચાલક તપોનિષ્ઠ જ્ઞાની પુરુષો છે. ગુરુભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જોઇએ. તારા પત્ર ઉપરથી તારો પ્રેમ તેવોજ જણાય છે. તારૂં પવિત્ર નામ શિવાજી છે. વિશ્વનું સૂત્ર જે છત્રપતિ તે તને મળ્યું છે. વ્રત, નિયમ, તપ, ધ્યાન અને યોગકળા વડે તું નિવૃત્ત થયો છે. મને મળવાની તારી ઇચ્છા થઇ છે; તેથીજ મને પત્રમાં પ્રેમભરેલી એવીજ વિનતી કરી છે. હે ભૂપતિ! તારા પત્રનો ઉત્તર સાંભળ. અમે અરણ્યવાસી, ઉદાસીન, ગમે ત્યાં ફરનાર, અમારૂં દર્શન હીન અને અમંગળ છે. વસ્ત્ર વગર અમારૂં શરીર મલિન થયું છે. અમે અન્ન વગરના ફળાહારી છીએ. અમારા હાથપગ વાંકાચૂંકા છે, એવા દર્શનની તને અભિલાષા શી? મારી નમ્ર વિનતી છે કે, મારી મુલાકાતની ઇચ્છા રાખવી નહિ. તારી પાસે આવીને મારે શું કરવું? ભિક્ષા માગી અન્ન ગ્રહણ કરવું એમાંજ અમારી શ્રેષ્ઠતા છે. વસ્ત્રમાં ચીંથરાં પહેરવાં એમાજ અમારી સુંદરતા છે. પાષાણ ઉપર નિદ્રા લેવી એજ ઉત્તમ છે, ઓઢવાને માટે આકાશની ચાદર બનાવવી એજ યોગ્ય છે. એવી સ્થિતિમાં રહેવાની ઇચ્છા છે, ત્યાં અમારે બીજાની આશા શા માટે રાખવી? જેમતેમ કરીને આયુષ્ય વિતાડવું. રાજગૃહમાં માનની અભિલાષાએ આવવું કે બીજું કંઇ? ત્યાં સંતોષ અને આનંદ ક્યાં છે? રાજાને ઘેર ઉચ્ચ સન્માન છે ખરૂં, પણ તે કંઇ ઉચ્ચ પ્રકારનું સન્માન નથી. વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરેલાં મનુષ્યોને જોતાં મને તત્કાળ મરણ આવે છે. એકાંતમાં અમારૂં મન ઉદાસ થવા છતાં પરમાત્મા અમારી ઉપેક્ષા કરશે નહિ. તને એક કૌતુકવાર્તા કહું છું કે, ભિક્ષા જેવું અમને બીજું સુખજ નથી. મોટા મોટા મનુષ્યો તપ, વ્રત અને યાગ કરે છે, પણ તેમાં આશા સમાયેલી છે. તુકો કહે છે કે, અમે અમારા મનનાજ શ્રીમંત છીએ. પૂર્ણના દેવી હરિભક્ત છીએ.x"

x અભંગના ૯ પદો છે; પરંતુ કેટલાક અભંગમાં અટપટ

તુકારામ બાવા તરફથી નિઃસ્પૃહતાભરેલો પત્રોત્તર આવ્યાથી શિવાજી મહારાજની ઇચ્છા અતૃપ્ત રહી ગઇ; તેમ છતાં શિવાદ નહિ થતાં એ મહાસાધુ પ્રત્યે મહારાજની આદરબુદ્ધિ અને પૂજ્યભાવબુદ્ધિ વિશેષ વૃદ્ધિંગત થઈ, મહારાજ બાવાના અવસાન પર્યંત વખતોવખત તેમનાં દર્શન કરવા અને કીર્તન સાંભળવા જતા. બાવા પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તેમને વર્ષાસન બાંધી આપી તેમનો જીવનનિર્વાહ સારી રીતે ચાલે એવી ગોઠવણ કરવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થતાં પહેલાંજ બાવાનું અવસાન થયું હતું. તેમના બોધામૃતનું પાન કર્યાનો બદલો તેમને નહિ તો તેમના વંશજોને આપવાની ઇચ્છાથી અને તેમણે જીવન પર્યંત જનસમાજમાં સદાચાર અને ઇશ્વરભક્તિનો બોધ ફેલાવ્યો હતો તેનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત જગતમાં કાયમ રાખવાની ઉત્કંઠાથી, મહારાજે તુકારામ બાવાના પુત્રને ત્રણ ગામની સનંદ બક્ષિસ આપી હતી; તે હજુ સુધી તેમના વંશજોના તાબામાંજ છે.*

તુકારામ બાવાને ગુરુપદે સ્થાપી તેમના સમાગમમાંજ પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરવાની મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તે તેમના અકાળ અવસાનને લીધેજ અપૂર્ણ રહી. તે સમયે ઘણા સાધુસંતો હતા; પરંતુ તેઓ તુકારામ બાવા જેવા નિરપેક્ષ નહિ હોવાથી મહારાજે તેમાંના કોઇને પોતાના ગુરુ કરવા યોગ્ય ધાર્યા નહિ હોય એમ જણાય છે. મહારાજ એક દિવસ મહાડમાં હતા, ત્યારે ત્યાં એક હરિદાસ બાવાનું કીર્તન થતું હતું. મહારાજ કીર્તન સાભળવા ગયા. હરિદાસે ધ્રુવાખ્યાન શરૂ કર્યું અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ સંબંધી ધ્રુવના અચળ નિશ્ચયનું સરસ વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી મહારાજના હૃદયમાં વિચાર થયો કે, "ધ્રુવજીને નારદઋષિ જેવા સદ્‌ગુરુ મળ્યાથી તેઓ મોક્ષ પામ્યા હતા. મને પણ એવોજ કોઇ સદ્‌ગુરુ મળવો જોઇએ. ગુરુ વગર પરલોકસિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ સાત્વિકતા અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે એવા ગુરુ હોવા જોઇએ." મહારાજની એવી ઇચ્છા હોવાથી તેમની કસોટીમા કોઇ સાધુ સાત્વિક જણાતો નહિ. તુકારામ બાવાનું અલૌકિક સાધુત્વ અને ઇશ્વરનિષ્ઠાનું અવલોકન કર્યા પછી તેઓ સાધુઓની ઉચ્ચ પ્રતિની કસોટી કરતા હતા. સ્વરાજ્યસાધનની ખટપટમાં અને સંપાદન કરેલી ધન-સંપત્તિનું રક્ષણ કરવામાં મહા-

---

અને રામદાસ સ્વામી સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એ સમયે અષ્ટપ્રધાનની યોજના કરવામાં આવી નહોતી, તેમજ મહારાજને રામદાસ સ્વામીનાં દર્શન પણ થયાં નહોતાં. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯માં તુકારામ બાવાનું અવસાન થયું હતું એ નિર્વિવાદ છે.

* તુકારામ બાવાના ચરિત્રમાં તેના લેખકે લખ્યું છે, તેજ પ્રમાણે ઘણુંખરું અત્રે લખવામાં આવ્યું છે.

રાજનો ઘણો સમય વીતેલો હોવાથી અન્યત્ર જઈને સાધુની સેવા-શુશ્રૂષા અને કીર્તનબોધ શ્રવણ કરવાનો તેમને અવકાશ મળતો નહોતો; તેથીજ તેમણે તુકારામબાવાને પોતાની પાસે રહેવા પત્ર લખ્યો હતો; પરંતુ બાવા અત્યંત વિરક્ત હોવાથી તે મહારાજનાં ઐશ્વર્યથી અને બહુ માનપુરઃસર કરેલા આમંત્રણથી વિચલિત થયા નહિ. એ જોઈ મહારાજને ખાતરી થઈ હતી કે, સાચા સાધુપુરુષોનાં હૃદયમાં નિઃસીમ વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવાથી તેઓ કોઈની દરકાર કરતા નથી અને તેમને કોઈના આશ્રયની કિંચિત્ પણ પરવા રહેતી નથી. નિઃસ્પૃહ સાધુ આપણી પાસે રહેવા તૈયાર થાય એ પણ કઠિનજ છે. તેમ છતાં સાત્ત્વિક સાધુનો સમાગમ થાય અને તેની કૃપાથી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ ઇચ્છાથી મહારાજ જ્યાં ત્યાં અહર્નિશ સાત્ત્વિક સાધુ શોધતા હતા. સાધુ-સંતની ખબર મળતાં તેઓ અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમનાં દર્શન કરતા અને તેમનો જીવનવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરતા હતા.

રામદાસ સ્વામી, એ મહા સાધુપુરુષ હતા. તેઓ અતિશય વિરક્ત અને સર્વદા અરણ્યભ્રમણ કરતા હતા. તેઓ એક સ્થળે નિવાસ કરી રહેતા નહોતા. તેઓ ચાફળની ટેકરી ઉપર રામચંદ્રજીનું મંદિર અને મઠ બાંધી ઘણુંખરું ત્યાંજ નિવાસ કરતા હતા. એ જાણી મહારાજ તેમનાં દર્શન કરવા ગયા. દેવાલયમાં દેવનાં દર્શન કરી ચોકમાં આવ્યા પછી મહારાજે રામદાસ સ્વામીની તપાસ કરી. ટેકરી ઉપર રહેતા મહારાજના અમલદાર નરસોમલનાથે ખબર આપી કે, "સ્વામી હમેશાં મઠમાં રહેતા નથી. તેઓ ઘણુંખરું અરણ્યમાંજ રહે છે. તેઓ હમણાં કોંડવણના કિનારા નજીક ભૈરવગઢમાં રહે છે." મહારાજ નરસોમલનાથને રામદાસ સ્વામી સંબંધી સવિસ્તર પૂછપરછ કરતા હતા; એટલામાં વિઠ્ઠલ ગોસાંઈ અને ભાનજી ગોસાંઈ નામક રામદાસ સ્વામીના બે શિષ્યોએ મહારાજને મહાફળ, ગંધ અને પુષ્પ-માળાનો પ્રસાદ આપ્યો. મહારાજે પ્રસાદ લઈ તેમને નમસ્કાર કરી પૂછ્યું કે, "આ દેવાલય કોણે બંધાવ્યું છે? સમર્થ મહારાજ આટલા દિવસ થયાં અહીં રહે છે, છતાં હું તેમની સેવા કરી શક્યો નહિ એ શું?" ગોસાંઈએ ઉત્તર દીધો કે, "આપને સમર્થ મહારાજનાં દર્શન થયાં નથી, છતાં આપના તરફથીજ દેવાલય બાંધવાના પૈસા આવ્યા છે." મહારાજે કહ્યું: "તમે ફક્ત મારી ઉદારતા બતાવવાનેજ એ પ્રમાણે કહો છો. તમારી વાત સત્ય હોય તો મારી તરફથી કઈ રીતે અને ક્યારે પૈસા આવ્યા તે કહો." ગોસાંઈએ ઉત્તર આપ્યો કે, "પૂનામાં આપના ઉપાધ્યાયને ઘેર સિદ્ધિગોસાંઈ નાશિકકરનું કીર્તન થયું હતું. આપ ત્યાં પધાર્યા હતા. આપે કીર્તન સાંભળી ખુશી થઈ ત્રણસો હોન આપવા માંડ્યા. તેમણે ઉત્તર દીધો કે, "હું નિષ્કિંચન છું,

ની ઇચ્છા નથી." આપે કહ્યું હતું કે, "મેં જે કામ આરંભ્યું
નું લઇ શકાય નહિ. આપ બળવાન છો; આપની મરજી
એવો ઉપયોગ કરવો." ગોસાંઇએ આપને ઉત્તર દીધો હતો
"ચાફળની ટેકરી પર રામદાસ સ્વામી રઘુપતિનું દેવાલય બાંધે છે
એ કામ પહોંચતું કરજો." આપે તે કબૂલ કરી આપના ખાજાના
ખજાનદાર નરસોમલનાથ દ્વારા ત્રણસો હોન સ્વામીને પહોંચાડ્યા હતા.
સાંભળી મહારાજને પાછલી વાત યાદ આવી. મહારાજ દેવાલયની
આસપાસ ફરવા લાગ્યા. ત્યાં તેમણે જોયું કે ટેકરીની ઉત્તર
તરફ વહન થતા એક જળપ્રવાહના તરંગોથી ટેકરીને નુકસાન
છે. મહારાજે નરસોમલનાથને આજ્ઞા ફરમાવી કે, "જળપ્રવાહ
લઇ જવો અને તેના પર એક પૂલ બાંધવો. ખર્ચને માટે
આપણી તિજોરીમાંથી પાંચસો હોન લેવા." એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી
મહારાજ કોયનાને કિનારે સમર્થ મહારાજનાં દર્શન કરવા ગયા.
ત્યાં તેમનાં દર્શન થયાં નહિ. મહારાજ નિરાશ થઇને પ્રતાપગઢ
ઉપર ગયા. ત્યાંથી મહાબળેશ્વર જઇ ત્યાંનાં દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરી
પુનઃ વાઇ આવ્યા. ત્યાં બ્રાહ્મણભોજન, દાનધર્મ વગેરે કર્યાં પછી
માહુલીમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણાવેણીના સંગમમાં સ્નાન કરી દાનધર્મ
કરવામાં અને બ્રાહ્મણભોજન કરાવવામાં ગૂંથાયા હતા; એટલામાં
તેમને રામદાસ સ્વામીનો ઓવીબદ્ધ (પદબદ્ધ) પત્ર મળ્યો.

એ પત્રમાં મહારાજની કીર્તિનાં ગુણગાન લખ્યાં હતાં. મહારાજે પત્ર અતિ પ્રેમપૂર્વક વાંચ્યો અને પત્રવાહક શિષ્યનો આદરસત્કાર કરી ઉત્તર લખી આપ્યો કે, "સ્વામી મહારાજ! હું અપરાધી છું. આપ ક્ષમાશીલ છો. આશીર્વાદપત્ર પ્રાપ્ત થતાં પરમ આનંદ થયો છે. પત્રમાં શું લખું? આપે પત્રમાં મારી સ્તુતિ લખી છે, તેને હું પાત્ર નથી. આપનાં દર્શનની મને ઘણા દિવસથી તીવ્ર ઉત્કંઠા થઇ રહી છે. આપનાં દર્શને સત્વર આવીશ. કૃપા કરીને મને દર્શનનો લાભ આપશો અને ઘણા દિવસની મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરશો." મહારાજે શિષ્યને પત્ર આપતાં તેમનું નિવાસસ્થાન પૂછ્યું. શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો કે, "હમણાં સ્વામીજી ચાફળમાંજ છે, પરંતુ તેમનો નિયમ નથી; કારણકે ક્ષણવારમાં તેઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચાલ્યા જાય છે." શિષ્ય પત્રનો ઉત્તર લઇ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે મહારાજ સવારીનાં મનુષ્યો સહિત ચાફળ ગયા. રઘુપતિનાં દર્શન કરી રામદાસ સ્વામીનું નિવાસસ્થાન પૂછવા લાગ્યા. શિષ્યમંડળે ઉત્તર આપ્યો કે, "સમર્થ સ્વામી હમણાં શિંગણવાડીના મારુતિમાં છે. કાલે સાંજે શિષ્ય આપનો પત્ર લાવ્યો હતો. તે કલ્યાણ ગોસાંઇએ આજેજ સ્વામીજીને પહોંચાડ્યો છે. આપ હમણાંજ સ્વામી પાસે નહિ જતાં અહીં નૈવેદ્ય તૈયાર થાય છે, તે દેવને સમર્પણ થયા

પછી મંડળી સહિત પ્રસાદ લઇ પછી જજો; એટલા વખતમાં સ્વામીજીને આપના આગમનના સમાચાર મોકલી ઉત્તર મંગાવું છું." મહારાજે કહ્યું, "આજે ગુરુવાર છે. સ્વામી મહારાજનાં દર્શન કર્યા સિવાય અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ એવો મારો નિશ્ચય છે." શિષ્યોએ કહ્યું -"ઘણા મનુષ્યો સહિત જવાથી વખતે સમર્થ મહારાજનાં દર્શન થાય કે નહિ! માટે એકલા જવું યોગ્ય છે." એ સાંભળી મહારાજે દિવાકર ભટ્ટજી નામક એક શિષ્યને માર્ગ બતાવવા સાથે લીધો અને શિંગણવાડીમાં હનુમાનના દેવળમાં આવ્યા. ત્યાં જતાં રામદાસ સ્વામી ટેકરી નીચેના બગીચામાં ગયાના સમાચાર મળ્યા. મહારાજ તે સ્થળે ગયા. સમર્થ સ્વામી બગીચામાં ઔદુંબરના વૃક્ષ નીચે બેસી કલ્યાણ ગોસાંઇએ આપેલા પત્ર વાંચી હસતા હતા; એટલામાં આગળ દિવાકર ભટ્ટજી અને તેની પાછળ મહારાજ જઈ પહોંચ્યા. મહારાજે સ્વામીજીના ચરણ આગળ શ્રીફળ અર્પણ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. રામદાસ સ્વામીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે, "શિવાજી રાજા! તમે અને [illegible] એ બંને એકજ સમયે આવી પહોંચ્યા! તમે ધાર્મિક [illegible] જણાય છે. તમારા દેશમાં હું ઘણા દિવસ થયાં નિવાસ કરું છું. આજ સુધી તમે મારી ઘણી સેવા કરી છે છતાં આજેજ [illegible] કેમ આવ્યા?" મહારાજે કહ્યું: "હું ઘણા દિવસથી આપના દર્શન માટે યત્ન કરતો હતો, પરંતુ તે આજ પર્યંત સફળ થયો નહિ એ માટે મને ક્ષમા આપવી. આજે મને કૃપાપ્રસાદ આપવો, એવી મારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મનોકામના પૂર્ણ કરનાર આપ સમર્થ છો." રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની વિનતી સ્વીકારી. કલ્યાણ ગોસાંઇના કહેવાથી મહારાજ પૂજાનું સાહિત્ય ત્યાંજ મંગાવ્યું. મહારાજે સ્નાન કર્યા પછી દિવાકર ભટ્ટજીએ તેમની પાસે ગુરુપૂજન કરાવ્યું. મહારાજે પૂજન કરી [illegible] સમર્થના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. રામદાસજીએ મહારાજને ઉપાસનામંત્રની દીક્ષા આપી અને [illegible] "દાસબોધ" નામક પુસ્તકના તેરમા અધ્યાયના [illegible] વધુબોધ" નામક જે વિભાગ જોવામાં આવે છે, તેનો [illegible] રામદાસજીએ શિવાજી મહારાજને કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

એ બોધ શ્રવણ કરતાંજ શિવાજી મહારાજની [illegible] ગઇ. તેમણે સ્વામીજીને વિનતિ કરી કે, "હવે રાજ્ય [illegible] કરવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઇ [illegible] છોડી આપના [illegible] સાથે નિવાસ કરી [illegible] વાની મારી ઇચ્છા છે; તો [illegible] આજ્ઞા આપશો." તેમની [illegible] કે, "એટલા માટેજ તમે [illegible]

ક્ષાત્રધર્મ છે. ક્ષત્રિયે ધર્મનું રક્ષણ કરીને પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. દેવબ્રાહ્મણની સેવા કરવી જોઈએ. તમારે હાથે હજી પુષ્કળ અલૌકિક પરાક્રમ થવાનાં અવશેષ રહ્યાં છે. પૃથ્વી પરના દિલ્હીની મ્લેચ્છમય થઈ છે. તમારે હાથે તેમનો ઉચ્છેદ કરાવવાની રઘુપતિની ઇચ્છા છે. ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધ કર્યો છે, તે તમને વિદિત જ છે. એ જ બોધ લક્ષમાં લો. તમારે ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજાઓની કથા તમે પુરાણમાંથી સાંભળો છો. તમારા પૂર્વજોએ કરેલાં પરાક્રમો તમે સારી પેઠે જાણો છો. તે સર્વ લક્ષમાં લઈ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એ જ કલ્યાણપ્રદ છે. એ પવિત્ર કાર્યનો ત્યાગ કરી નિરર્થક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તે યોગ્ય નથી." સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ બંધ રાખ્યો અને પોતે સ્વસ્થાનમાં ગયા.

મહારાજ અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રસંગોપાત રામદાસ સ્વામી પાસે જતા હતા અને તેમનો આધ્યાત્મિક બોધ એકચિત્તે શ્રવણ કરતા હતા. એ સત્પુરુષ ઉપર મહારાજને અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. અતિશય કાર્યોને લીધે, તેમજ સ્વામીજી પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભ્રમણ કરતા હોવાથી મહારાજને તેમનાં દર્શન કરવા માટે ઘણો પ્રયાસ કરવો પડતો હતો; તેથીજ તેઓ વારંવાર તેમની પાસે જઈ દર્શનનો લાભ લઈ શકતા નહોતા. પ્રથમ જાસુસો દ્વારા સ્વામીનું સ્થાન શોધાવ્યા પછી તેમની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરવી પડતી. સ્વામીજીનાં દર્શનની સંધિ હમેશાં અનિશ્ચિત હોવાથી મહારાજ તેમને પોતાની પાસે રાખવા આતુર હતા અને તે સંબંધી તેમણે તેમને વારંવાર આગ્રહ પણ કર્યો હતો. અંતે રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની ઇચ્છા પ્રમાણે પરળી જઇને રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મહારાજ તેમને મોટા ઠાઠમાઠથી ગઢ ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં એક ભવ્ય મકાન હતું. તેમાં સમર્થ સ્વામીને રાખવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી; પરંતુ મકાન જોઇ સ્વામીજીએ કહ્યું કે, "મકાન જીર્ણ થયું છે, તેને નવું બંધાવવું જોઇએ અને ત્યાં સુધી કિલ્લાના દરવાજા નજીક ઉત્તર દિશામા ઓરડી છે તેમાં હું મુકામ કરીશ."

એ કિલ્લો થોડા વખત ઉપરજ મહારાજના તાબામાં આવ્યો હતો, તેથી ત્યાંની વ્યવસ્થા સારી નહોતી. મકાનો દુરસ્ત કરાવ્યાં નહોતાં. સ્વામીજીની ઇચ્છાથી કિલ્લો દુરસ્ત કરાવ્યો. કિલ્લા પરના લોકાભિરામ કાટકર નામક હવાલદારને મહારાજે આજ્ઞા ફરમાવી કે, તેણે હમેશાં સમર્થ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, તેમજ કિલ્લા પરનાં અને કિલ્લાની નીચેનાં સર્વ મનુષ્યોને સ્વામીજીની આજ્ઞામાં રહેવા સરકારી હુકમ ફેરવ્યો. સ્વામીજીના ભોજન ખર્ચ માટે મહારાજે વાવરહરા નામક ગામની ઊપજ આપવાનો સરકારી ઠરાવ કર્યો.

એ સંબંધી વ્યવસ્થા તેમણે કોંડોપંત નામક કારકુનને સોંપી અને તેને હમેશા ગઢ પર સ્વામીજીની પાસે રહેવાની આજ્ઞા કરી. રામદાસ સ્વામી જ્યારે પરળી આવી નિવાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે કિલ્લાનું નામ સજ્જનગઢ રાખવામાં આવ્યું. સ્વામીજીને મળવા માટે દેશદેશાંતરના સાધુએ ગઢ ઉપર આવતા હતા; તેથી મહારાજને અનાયાસે તેમના દર્શનનો લાભ મળવા લાગ્યો. આગળ જતાં સમર્થ સ્વામીજીનો શિષ્યસમુદાય વિશેષ વધ્યાથી ભોજનખર્ચ માટે વાવરદરા ગામની ઊપજ પૂરતી થઇ નહિ, તેથી મહારાજે વર્ષાસનની રકમમાં ઘણો વધારો કર્યો વર્ષાસન વધાર્યું તેજ વર્ષમાં મહારાજે કર્ણાટક પર ચડાઈ કરી હતી. એવું સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં વર્ષાસનની રકમ વધારેલી હોવી જોઇએ.

સમર્થ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં મહારાજ અને સ્વામીજીની મુલાકાતના અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અદ્ભુત ચમત્કાર સમાયલા હોવાથી તે સંપૂર્ણ વાચ્યા વિના આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. એ સર્વ પ્રસંગોનું વર્ણન પ્રકૃત ગ્રંથમાં લખવું ઉચિત જણાતુ નથી. તેમ છતાં એ પ્રસંગો પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, મહારાજના હૃદયમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની ગુરુભક્તિ, સ્વધર્મનિષ્ઠા અને સદાચારશીલતા જેવી સદ્વૃત્તિઓનો વિકાસ થયો હતો; તેથીજ તેઓ રામદાસ સ્વામી જેવા અત્યંત નિઃસ્પૃહી સાધુના આદર અને પ્રીતિને પાત્ર થયા હતા અને તેથી જનક, અંબરીષ, ધર્મ આદિ પુરાણપ્રસિદ્ધ સાધુ, નૃપવરમાં તેમની ગણના કરીએ તો અત્યુક્તિ થશે નહિ.

રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને ત્રણ કાર્ય કરવાનો બોધ આપ્યો હતો. એક કાર્ય એ હતું કે, મહારાજ પ્રથમથીજ શંકરની ભક્તિ કરના હોવાથી પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમાં એક કરોડ પાર્થિવ શિવલિંગનુ પૂજન કરી બ્રાહ્મણભોજન કરાવવું. બીજું, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો પ્રસંગોપાત તેઓ સત્કાર કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષ શ્રાવણ માસમાં સ્વરાજ્યના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ કરી તેમનો સત્કાર કરવો. રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમાં પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, શ્રાવણ માસમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા લઈ તેમની વિદ્વત્તા પ્રમાણે તેમને [illegible] આપવાનો રિવાજ ચાલુ હતો. ત્રીજું, મહારાજના રાજ્યની [illegible] જુહાર કરવાનું બંધ કરી રામરામ [illegible] પરસ્પર રામરામ લખવા. કેટલાકના અનુ[illegible] કરવાની પદ્ધતિ અત્યારથીજ ચાલુ હતી એમ [illegible] મહારાજના ભગવા નિશાન સંબંધે [illegible] કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ

સ્વામીના શરીર ઉપરનાં વસ્ત્રો પરથી મહારાજે પોતાના નિશાનનો ભગવો રંગ રાખ્યો હતો. એ સંબંધી આખ્યાયિકા કહેવામાં આવે છે કેઃ—" એક સમય મહારાજની સ્વારી સતારામાં હતી, તે સમયે રામદાસ સ્વામી પોતાના શિષ્યમંડળ સહિત તે શહેરમાં ભિક્ષા માગવા ગયા. મહારાજ શહેરમાં હતા તે સ્વામીજી જાણતા નહિ હોવાથી ભિક્ષા માગતા માગતા મહારાજના મહાલય આગળ આવી પહોંચ્યા. મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા, કે તરત બાળાજી આવજી ચિટનીસને સ્વામીજી પર એક ચિઠ્ઠી લખવાનું કહ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કેઃ—" આજ પર્યંત મેં જેટલું રાજ્ય મેળવ્યું છે તે આપને ભિક્ષામાં અર્પણ કર્યું." ચિઠ્ઠી પર મહોર કરી મહારાજે સ્વામીજીની ઝોળીમાં નાખી તેમને ભક્તિપુરઃસર નમસ્કાર કર્યા. સમર્થ સ્વામીજીએ પૂછ્યું, "શિવબા! ભિક્ષામાં અનાજ આપવું જોઈએ તેના બદલામાં તેં ચિઠ્ઠી શા માટે નાખી?" મહારાજે કહ્યું, "પ્રભો! ભિક્ષામાં જે આપવું જોઈએ તે આપ્યું છે." સ્વામીજીએ કલ્યાણ ગોસાંઈ પાસે ચિઠ્ઠી વંચાવી. તેમાંનો લેખ સાંભળી સમર્થ સ્વામીએ કહ્યું, "શિવબા! તેં સર્વ રાજ્ય ભિક્ષામાં આપ્યું છે. હવે તું શું કરીશ?" મહારાજે ઉત્તર દીધો, "દીનબંધુ! આપના ઇતર શિષ્યોની પેઠે આપની સેવામાં નિમગ્ન રહેવાની મને ઇચ્છા છે." મહારાજની વૃત્તિ જોઈ સ્વામીજીએ તેમને રામ અને જનકવિદેહીની કથા સંભળાવી અને ધર્મનીતિઅનુસાર રાજ્ય ચલાવી પરોપકાર કરવામાંજ પુરુષાર્થ છે એવો બોધ કર્યો. ત્યાર પછી તેમને પોતાના તરફથી પૂર્વવત્ રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની આજ્ઞા કરી. મહારાજે સ્વામીજીની આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય કરી તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું અને સર્વ રાજ્ય રામદાસ સ્વામીનું છે, એવું જણાવવા માટે ભગવા રંગનું નિશાન ચઢાવ્યું."*

આ સ્થળે એક મહત્ત્વના વિષય સંબંધી થોડો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય જણાય છે. રામદાસ સ્વામીને ગુરુપદે સ્થાપી તેમના પર એટલી બધી ભક્તિ રાખવાથી કેટલાક લેખકો એવો તર્ક કરે છે કે, મહારાજ પ્રત્યેક રાજદ્વારી કાર્યોમાં એ સાધુની સલાહ લેતા હતા. સમર્થ સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થયું છે. તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, "સ્વામીજીએ મહારાજને ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૯ માં શિષ્યદીક્ષા આપી હતી અને તે સમયથી તેઓ સ્વામીજીના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા હતા." પરંતુ એ હકીકત સત્ય નથી. ચરિત્રમાં લખેલી હકીકત વિશ્વસનીય જણાતી નથી. તે ગ્રંથમાં મહારાજના ચરિત્રક્રમસંબંધી હકીકત લખી છે, તેમાં કેટલેક સ્થળે ભૂલ થયેલી જણાય છે. રામદાસ સ્વામીનું મહત્ત્વ વધારવાના ઉદ્દેશથીજ ગ્રંથકારે સત્યનો

આખ્યાયિકા મહારાજની કોઈ પણ બખરમાં જણાતી નથી.

લોપ કરેલો જણાય છે; કિંવા પૂર્વપરંપરાગત લખાયલી આખ્યાયિકાને સત્ય માની તેનો અનુવાદ ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં પ્રકટ કરેલો જણાય છે. પૂર્વકાલીન ચરિત્રકાર મહીપતિનું અનુકરણ કરી સાંપ્રત ગ્રંથકારે પોતાના ગ્રંથમાં અદ્ભુત ચમત્કારના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે, તે ઉપરથી તેમની સત્યનિષ્ઠા જણાઇ આવે છે. મહા સાધુપુરુષની લીલાનું વર્ણન કરવામાં અદ્ભુત ચમત્કારોનું કથન અવશ્ય હોવું જોઇએ; એવું સામાન્ય મનુષ્યો સમજતા હોવાથી ઐતિહાસિક નીતિ અનુસાર તેમના ગ્રંથ પ્રમાણભૂત કહી શકાશે નહિ. તેમ છતાં એવા અદ્ભુત કથામય ગ્રંથમાં સત્યનો ઘણો અંશ હોવાથી સત્યશોધક વાચકવર્ગે તે શોધી લેવું જોઇએ. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાન વાચકો એ કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે; કિંવા તેનાથી પરાઙ્મુખ થાય છે, તેથીજ સામાન્ય મનુષ્યોનો ભ્રમ દૂર થતો નથી. એ વિષયપરત્વે જે ભૂલ થઈ છે, તે સંબંધી ટૂંકમાં લખવામાં આવે છે.

રામદાસ સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં, મહારાજને સ્વામીનાં દર્શન પ્રથમ ચાફળની ખીણ પર થયાં. તે સમયે ખીણવાળો પ્રદેશ મહારાજની સત્તામાં હતો અને ત્યાં એક મામલતદાર પણ રહેતો હતો. તેમજ ચાફળ ગામથી પાછા જતી વખત મહારાજ કરાડ, વાઇ અને માહુલી ગામ આગળ થઇને ગયા હતા; તથા વાઇ અને માહુલીનાં બ્રાહ્મણભોજન અને પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ પ્રાંત પર તે સમયે મહારાજની સત્તા હતી, પરંતુ વાસ્તવિક ઇતિહાસ એવો છે કે, મહારાજે ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૩ માં એ પ્રાંત પ્રથમ કબજે કર્યો.* તે પહેલાં તેમના કબજામાં આવ્યો નહોતો. તેજ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીની શિષ્યદીક્ષા લીધા પછી એક બે વર્ષે તેમને પરળીના કિલ્લાપર લઇ જવામાં આવ્યા હતા; અને સ્વરાજ્યદાન કરવાનો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ સતારામાં બન્યો હતો એવું લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ મહારાજે એ બન્ને કિલ્લા ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૩ માંજ કબજે કર્યા હતા. તે એકજ ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરથી રામદાસ સ્વામીના ભક્તમંડળે લખેલો વાઙ્મય પ્રસંગ તદ્દન નિરાધાર છે, એમ કહેવામાં અડચણ નથી.

મહારાજના ચરિત્રની જે બખરો પ્રસિદ્ધ થઇ છે, તેમાં અદ્ભુત ચમત્કારિક પ્રસંગનું વર્ણન નથી પણ ઐતિહાસિક કથાનકજ વર્ણવ્યાં છે તેથી એ સર્વ ગ્રંથ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં અડચણ નથી. મહારાજે કોઇ પણ પ્રસંગે રામદાસ સ્વામીની સલાહ લીધી હોય [illegible] બખરોમાં લખ્યું નથી. માત્ર એકજ પ્રસંગે મહારાજ [illegible] તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો [illegible] થયો છે, [illegible] બખરમાં [illegible]

શ્રી શિવદિગ્વિજય ગ્રંથમાં મહારાજે રામદાસ સ્વામી પાસેથી ઇ. સ. ૧૬૪૯માં દીક્ષા લીધી હતી એમ લખ્યું છે, તે પણ ખોટું છે કેમકે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લખવું જોઇએ કે, સમર્થ સ્વામીના ચરિત્ર ગ્રંથમાંથી ઉક્ત બખરકારોએ એ વિષયનો ઉતારો કર્યો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. મહારાજ સંબંધી ઇતર જૂના ચરિત્રગ્રંથમાં તેમની શિષ્યદીક્ષા સંબંધી ઉલ્લેખજ નથી. રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય દિવાકર ગોસાંઇના વંશજો પાસેથી મળેલા પત્રસંગ્રહમાના કેટલાક અસલ પત્રોના ઉતારા પ્રસિદ્ધ થયા છે.* તે ઉપરથી મહારાજની શિષ્યદીક્ષાના સમયનો નિર્ણય થઇ શકે છે. તેમાં જોતાં જણાય છે કે, સ્વામીજી સાથે મહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઇ. સ. ૧૬૭૨માં થઇ હતી. તેજ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૬૭૬ પર્યંત સ્વામીજી પરળી પર કાયમ નિવાસ કરવા આવ્યા નહોતા. આ સ્થળે પણ કોઇને શંકા થશે કે, મહારાજ ઇ. સ. ૧૬૭૨ પર્યંત તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા નહોતા, પરંતુ તેમની માહિતી હોવીજ જોઇએ. શંકાનું સમાધાન કરતાં કહેવું જોઇએ કે, મહારાજને ઇ. સ. ૧૬૫૮ પર્યંત સ્વામીની ખબરજ નહોતી.× અને

---

* રા. ગો. કા. ચાંદોરકરે કેસરી પત્રના તા. ૨૬ મી જૂન ઇ. સ. ૧૯૦૬ના અંકમાં એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં એ પત્રો સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંના બે ઉતારા અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેશવ ગોસાંઇએ દિવાકર ગોસાંઇને લખેલો ઉત્તર; "રાજેશ્રી શિવરાજા ભોંસલે સમર્થની મુલાકાતે આવનાર છે. પ્રથમ ભેટ. તેમની બરદાસ્ત કરનાર કોઇ નથી; લખ્યું છે તે જાણ્યું. દેવળનાં મનુષ્યો ઉપયોગમાં લેજો...ચૈત્ર વ. ૧. શકે ૧૫૯૪ (ઇ. સ. ૧૬૭૨) સજ્જનગડના કિલ્લા પર રહેતા કારકુન જીજાજી કાટકર હવાલદાર પર મહારાજનો પત્ર: "શ્રી. રામદાસ ગોસાંઇ શિવથરીમાં રહે છે. સાંપ્રત કેટલાક દિવસ ગઢ ઉપર નિવાસ કરવા આવશે. તેમને આવવા દેજો, રહે તેટલા દિવસ રહેવા દેજો, જાય તે વખત જવા દેજો... ૭. ૮, જમાદિલાખર સન સબાસઐન, ૧૦૭૭, શકે ૧૫૯૮ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૬)"

× દિવાકર ગોસાંઇ પર ભાસ્કર ગોસાંઇનો પત્રઃ—"શિવાજીરાજા પાસે ભિક્ષા માટે ગયો હતો. તેમણે પૂછ્યું કે, તમે કોણ છો? ક્યાં નિવાસ છે? મેં ઉત્તર દીધો કે, હું રામદાસી શ્રી સમર્થનો શિષ્ય, ચાફળમાં નિવાસ છે. પછી તેમણે પૂછ્યું કે, તેઓ ક્યાં રહે છે? તેમનું મૂળ ગામ કયું? તેના ઉત્તરમાં મેં કહ્યું કે, ગંગાકિનારા પરના જાંબાનિવાસી છે. હમણાં ચાફળમાં મઠ બાંધી તેમા દેવની સ્થાપના કરી ઉત્સવ ચાલુ કર્યો છે અને અમને સર્વને આજ્ઞા કરી છે કે, તમારે સર્વેએ ભિક્ષા માગી લાવી દેવસ્થાનમાં ઉત્સવ કરવો એટલું કહી હું ચાલ્યો ગયો. રાજશ્રીએ દત્તાજીપંત વાકનવીસને દેવન

ત્યાર પછી પણ તેમને સમર્થ સ્વામીનું સ્મરણ રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી; કારણકે મહારાજ સમર્થ સ્વામીનાં પ્રથમ દર્શન કરવા ચાફળ ગયા, તે સમયે સ્વામીજીના શિષ્યને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, "આટલા દિવસ થયાં મારાથી સ્વામીજીની સેવા થઇ નહિ એ શું?" એ સંબંધી રામદાસ સ્વામીની બખરમાં લખ્યું છે કે, રામદાસ સ્વામીના ઓવીબદ્ધ પત્રમાંથી એ વિસ્મરણનું પ્રબળ પ્રમાણ મળી આવે છે! તેમાં સ્વામીજીએ પોતાની ખબર નહિ લેવાનું અને પોતાનું વિસ્મરણ થવાનું સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે. વળી એ પત્રમાં મહારાજની સ્તુતિ કરી છે. મહારાજ ઈ. સ. ૧૬૪૯મા કિંવા તે પછી પંદર–વીસ વર્ષે એ સ્તુતિને લાયક થયા હતા એમ કહી શકાશે નહિ. એ સર્વ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, ઈ. સ. ૧૬૭૨ પર્યંત સ્વામીજીની અને મહારાજની મુલાકાત થઇ નહોતી. મુલાકાત થયા પછી મહારાજે તરતજ શિષ્યદીક્ષા લીધી હતી કે કેમ, તે નિશ્ચયાત્મક કહી શકાતું નથી. સ્વામીજીની બખરમાથીજ ઉપરોકત હકીકત અક્ષરશઃ લખવામાં આવી છે. તે સત્ય માનવામાં આવે તો મહારાજે વાઈ, કરાડ વગેરે પ્રાંત ઇ. સ. ૧૬૭૨માજ અને પરળી તથા સતારાના કિલ્લા ઈ. સ. ૧૬૭૩માં કબજે કર્યા હશે એમ જણાય છે. સમર્થ સ્વામીના* શિષ્ય અનંત ગોસાઇએ ભૈરવભટને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં લખ્યું છે કે, "શ્રી શિવાજી રાજા ભોંસલેએ, પરિધાવી નામ સંવત્સરે શિંગણવાડીના મઠમાં પરમાર્થ કર્યો." પરિધાવી નામ સંવત્સર ઈ. સ. ૧૬૭૨મા થાય છે. તે સંવત્સરને ઈ. સ. ૧૬૭૩ના પ્રારંભ સુધી માનવામા આવે તો કવચિત્ ઉપરોક્ત પ્રાંત મૂળ ગ્રંથમાં લખેલા પ્રથમ જણાવેલા વર્ષમાજ કબજે કરેલો હોવો જોઇએ.

* તુકારામ બાવાના સાંનિધ્યમા રહેવાની ઇચ્છાથી મહારાજે તેમને

ઉત્તમ માટે [illegible] એમા હોન મોકલવાનો પત્ર લખ્યો. એ હોન [illegible] લખશો. ફાલ્ગુન સુદ ૨, શકે ૧૫૮૦" ([illegible] 'દાસબોધ' નામક ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં [illegible] [illegible] છે) સમર્થ સ્વામીના શિષ્યોને મહારાજ [illegible] વર્ષાસન સંબંધી લખ્યું નથી એ [illegible] સમર્થ [illegible] કર્યો છે. રા. ચીટણીસે પોતાના [illegible] ગિરરાવે સમર્થ સ્વામીને [illegible] (ઇ. સ. ૧૬૭૨) [illegible] લોકોએ પોતાના [illegible] રીતે જાણી નહિ [illegible] નહિ હોય [illegible] સંબંધે [illegible]

કયારી સહિત પત્ર મોકલ્યો હશે. અનુવાદમાં તે મહ.વિરાકા ગાનું-
રૂપે મહારાજને એક અભંગાત્મક પત્ર મોકલી રામદાસ સ્વામીની
ભક્તિમાં મન તલ્લીન કરવાનો બધામણ લખી છે. એ પરથી કોઈ
પ્રશ્ન કરશે કે, એ પત્રવ્યવહાર પહેલાંજ મહારાજને રામદાસ સ્વામીનાં
દર્શન અને દીક્ષા મળ્યાં હશે; પરંતુ પંડોના નિર્વિવાદિત પ્રમાણ
મળેલ હશે સિવાય એ પ્રમાણપત્ર ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ.
વળી રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રમાં મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા તે ગ્રં-
થને સત્ય માનવામાં આવે તો તુકારામ બાવાનું દેહાવસાન થયું
તેજ વર્ષમાં મહારાજને શિષ્ય બનાવ્યા એમ માનવું પડશે. એ વળે
સત્ય માનવામાં આવે તો સ્વામીજીના શિષ્ય થયા પછી તુકારામ
બાવા, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજી મહારાજ એઓની પરસ્પર
અનેક વખત મુલાકાત થઈ અને પરગામમાં મોટો સમારંભ
થયો, તે સમયે તુકારામ બાવા તે સ્થળે આવ્યા હતા. વગેરે બાબત
સ્વામીજીની બખરમાં લખી છે, તે સત્ય માની તુકારામ બાવા-
નો દેહાવસાનકાળ ઘણોજ આગળ માનવો પડે; પરંતુ ઇ. સ.
૧૬૪૯ પહેલાં તેમનો અવસાનકાળ માની શકાયજ નહિ એ
નિર્વિવાદ છે. મહારાજે બાવાને પત્ર લખ્યો તે તેમના દેહાવસાન
પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉજ મોકલેલો હોવો જોઇએ; પરંતુ રા-
મદાસ સ્વામીની બખરમાં મહારાજ તેમના શિષ્ય થયા પછી ઘણે
દિવસે પત્ર મોકલ્યાનું લખ્યું છે. ચિટનીસકૃત બખરમાં પણ એવોજ
ઉલ્લેખ છે. એ બખરમાં તો એ સંબંધી કંઈક કૃત્રિમ પ્રકાર જણાય
છે; તેમાં તુકારામ બાવાના અભંગરૂપ પત્રોત્તરના બે વિભાગ કર્યા છે:
રામદાસ સ્વામીનાં દર્શન થયા પહેલાં મહારાજે તુકારામ બા-
વાને નિમંત્રણ મોકલ્યું, ત્યારે તેમણે જે ઉત્તર મોકલ્યો તેના બે
અભંગ પ્રકટ કર્યા છે, અને રામદાસ સ્વામીએ શિષ્ય બનાવ્યા પછી
પુનઃ મહારાજે બાવાને દર્શન આપવા માટે વિનતિપત્ર લખ્યો તેનો
ઉત્તર બાવાએ મોકલ્યો તેના ચાર અભંગ પ્રકટ કર્યા છે. મહારાજને
જ્યારે સમર્થ સ્વામી પર દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં તેમનાંજ દર્શન
કરવાની ઉત્કંઠા થઇ રહી હતી, ત્યારે તુકારામ બાવા પાસે જવાનું
તેમને શું પ્રયોજન હતું? માત્ર દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી તો તેમને
પત્ર લખી તેડાવવાનું શું પ્રયોજન હતું? મહારાજ હમેશાં પ્રવાસ
કરતા હતા અને તેઓ વખતોવખત તુકારામ બાવાનાં કીર્તન સાં-
ભળવાની સંધિ પ્રાપ્ત કરતા હતા, એવો બીજા ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ
છે. શું તે સમયે તેમને બાવાનાં દર્શન નહોતાં થતાં? તાત્પર્ય એ
છે કે, ઉપરોક્ત વિવાદ ઉત્પન્ન કરનારા લેખકોએ તદ્દન બનાવટ કરી
છે, એમજ કહેવું પડશે.

હવે આપણે કહી શકીશું કે, જે સમયે તુકારામ બાવા પર

મહારાજને દૃઢ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી, તે સમયે સમર્થ સ્વામી નામ પણ તેઓ જાણતા નહોતા. આ સ્થળે શંકા થશે કે, તુકારામ બાવાએ પોતાના પત્રરૂપ અભંગમાં રામદાસ સ્વામીના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનું કારણ શું ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહેવુંજ પડશે કે, એ અભંગ પૈકી કેટલાક અભંગ તુકારામ બાવાના રચેલા નથી; પણ બનાવટી છે અને તે મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી રામદાસ સ્વામીના ભક્તોએ રચી તેમાં દાખલ કર્યા છે, એમ તેમાંના 'છત્રપતિ' વિશેષણ ઉપરથી તથા અષ્ટપ્રધાન સંબંધી લેખ ઉપરથી કહી શકાશે; કારણકે તુકારામ બાવાની હયાતિમાં મહારાજ છત્રપતિ થયા નહોતા, તેમજ અષ્ટપ્રધાનની યોજના પણ થઈ નહોતી. બનાવટ કરનારાઓએ પોતાના ગુરુનું મહત્ત્વ વધારવા માટે સત્યનો લોપ કર્યો ન હોત, તો આજે મહારાજે મહારાષ્ટ્રમાં હીનપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રવાદ પ્રચલિત થાત નહિ, અર્થાત્ મહારાજે રામદાસ સ્વામીના ઉપદેશથીજ સ્વધર્મરક્ષણ અને સ્વરાજ્ય-સાધન કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે તે કહેવાત નહિ. એ પ્રવાદનું સત્યત્વ સ્થાપવા માટે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસશોધક ગૃહસ્થો પુરાવા શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એમ સંભળાય છે; પરંતુ ઉપર પ્રકટ કરેલા પત્રો ખોટા ઠરતા સુધી તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે અને તેમનું એ સંબંધીનું વાક્પાંડિત્ય કેવળ નિરર્થક થશે.

હવે અત્રે એક શંકાનું સમાધાન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવશે. એ શંકા એ છે કે, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજી મહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨માં થઇ, તે વર્ષે કિંવા તે પછીના વર્ષના આરંભમાં તેમને શિષ્ય બનાવ્યા એ જ્યારે નિર્વિવાદ છે, ત્યારે સમર્થ સ્વામીના દાસબોધ નામક ગ્રંથમાં મહારાજને ઉપદેશ આપવા જેવાં રાજનીતિ આદિ પ્રકરણો જણાય છે, તે ક્યારે રચાયલાં હોવાં જોઇએ ? કારણકે દિવાકર ગોસાંઇએ બહરી ભટને શકે ૧૫૭૬ માં લખેલા પત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વામીજી શકે ૧૫૭૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૪) પછીનાં દસવર્ષ પર્યંત દાસબોધ નામક ગ્રંથ રચવાના ઉદ્યોગમાં નિમગ્ન થયા હતા. તેણે પત્રમાં લખ્યું છે કે, "શ્રી સમર્થ, ગ્રંથ લખવા માટે દસ વર્ષનો સંકલ્પ કરી, કલ્યાણ ગોસાંઇ, વિમળાબાઈ આક્કા અને અનંત કવિને સાથે લઇ શિવથરના જંગલમાં ગયા છે."* શંકાનું સમાધાન એ છે કે, દાસબોધના એકંદર વીસ દશક આજ પર્યંત ઉપલબ્ધ છે; તેમાંના પહેલા આઠ દશક [illegible] સુધી તેટલોજ ગ્રંથ દાસબોધ કહી શકાય અને [illegible] સમર્થ [illegible] કોઈ શિષ્યે [illegible]

* [illegible]

ગદી ગ્રંથમાં શામેલ કર્યાં છે કિંવા રચનાકારે જાણતાં ફેરફાર કરી ગ્રંથપ્રકાર રચ્યું છે. રા. બ. શ્રી દેવે પ્રકટ કરેલા દાસબોધ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એ સંબંધી પુરાવો ઉદ્ધરતાં વર્ણવ્યું છે કે:— (૧) આઠ દશક પૂરાં થતાં સુધી મધ્યમનાના પ્રકાર એકસરખો છે; તેમાં કોઇ પણ સ્થળે પુનરુક્તિદોષ જણાતો નથી. આઠમા દશક પછી અનેક વખત પુનરુક્તિદોષ જણાય છે. શ્રી. સમર્થને મુખ્યત: અધ્યાત્મનિરૂપણ કરવું હતું. આઠ દશક પૂર્ણ થતાં સુધી તેમાં અધ્યાત્મ સિવાય બીજો કોઈ વિષય નથી અને તેમાં 'રાજકીય' શબ્દ પણ નથી. હજુ તેમને શિવાજી મહારાજનું સ્મરણ થયું નહોતું. 'રાજકીય' શબ્દ પ્રથમજ નવમા દશકમાં અનુચિંતવ્યો આવી પડ્યો છે. (૨) × × × જ્ઞાનદશક રચ્યા પછી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવાના હતા. (૩) નવમા દશકના છઠ્ઠા સમાસનું ત્રીજું પદ જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે, એ દશક દાસબોધમાં લખ્યું નથી. નવમા દશકથી બીજા દશકની પણ એજ સ્થિતિ સમજવી અને બારમા દશકમાં કોઈક સ્થળે શિવાજી મહારાજને ઉદ્દેશી બોધ કર્યાનું કહેવામાં આવે છે, તે શ૰ સ૰ ૧૬૭૨ પછી રચેલા હોવાં જોઇએ. સર્વ વાદવિવાદ તપાસતાં એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે, સમર્થ સ્વામીના ભક્તો તેમના બોધની જે મહત્તા ગાય છે તે મહારાજે સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસંપાદન સંબંધી ઉદ્યોગ પરિપૂર્ણ કર્યા પછીજ તેની ઉત્પત્તિ થઇ છે. કિંબહુના મહારાજના અલૌકિક કર્તવ્ય ઉપરથીજ સ્વામીજીને એવો બોધ સૂઝ્યો હશે.

દાદાજી કોંડદેવે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કરી મહારાજને તે માર્ગ બતાવ્યો અર્થાત્ શાહજીરાજાના કારકુને મહારાજ સમક્ષ સ્તુત્ય ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો હતો, એવું કહેનાર ઇતિહાસપંડિત અમારા દેશમાં ઝગડી રહ્યા છે; પરંતુ પાછળ તેમની માન્યતા તદ્દન અસત્ય દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજે કરેલાં સર્વ કર્તવ્યોનું શ્રેય રામદાસ સ્વામીને આપવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ કેટલા સત્યવાદી છે, તે ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી વાચકવર્ગના લક્ષમાં આવશે, એવી આશા છે.

प्रकरण ३० मुं–अंतकाळ

ખંદેરીબેટ ઉપર થાણું સ્થાપી મહારાજે અંગ્રેજ અને સીદીને સ્વસ્થ કર્યા હતા, એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, ઔરંગાબાદના લશ્કરના ખર્ચ માટે દિલ્હીથી પુષ્કળ રૂપિયા આવે છે. મહારાજે તરતજ ગુપ્ત રીતે પોતાના ઘોડેસવાર સહિત મોગલાઇ તિજોરી લાવનાર મનુષ્યો ઉપર હુમલો કર્યો અને તમામ દ્રવ્ય કબજે લઇ શત્રુઓ અટકાવે તે પહેલાં ત્વરિત ગતિએ રાયગઢ જઈ પહોંચ્યા. એ ઉતાવળમાં મહારાજને ઘણો થાક લાગવાથી તેમની છાતીમાં દુખાવો થયો. થૂંકમાં લોહી પડવા લાગ્યું અને શરીરમાં ઝીણો તાવ ભરાવા લાગ્યો.* મહારાજનો વ્યાધિ પ્રતિ દિવસ વધવા માંડ્યો. કારભારીઓએ વિદ્વાન વૈદ્યો તેડાવી તેમને ઔષધોપચાર કરવા માંડ્યા. અનેક દેવની બાધા રાખી. સર્વ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કર્યાં. માન્ત્રિક લોકોને બોલાવી અનેક પ્રકારના મંત્રતંત્ર કરાવ્યા; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપાય કરી જોતાં મહારાજનો વ્યાધિ ઓછો થયો નહિ.

મહારાજે પોતાના મંદવાડની વાત પ્રકટ નહિ કરવાની સર્વને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. કવચિત્ તેમ થયું હોત તોપણ કોઈ

---

* સભાસદ અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, તેમના શરીરમાં ઘોર જ્વર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચિટનીસ અને રાયરીના બખરકારો લખે છે કે, તેમને જ્વરનો વ્યાધિ થયો હતો. ગ્રાંટ ડફ લખે છે કે, તેમને ઘૂંટણમાં સજિયો થયો હતો. બુંદેલાની બખરમાં મરણનું કારણ જુદું જ લખ્યું છે તે લખે છે કે, મહારાજે [illegible] ઉપર હુમલો કર્યો તે વખતે તેમના [illegible] ત્યાંના ફકિરોને ત્રાસ આપતાં તેમને [illegible] શાપ દીધો, તેથી તેઓ જલદી મરણ પામ્યા' [illegible] ચમત્કારિક કારણ લખ્યું છે કે, [illegible] [illegible] પ્રકટ કરી છે.

સાચું માનતા નહિ; કારણ કે એવી જાતનો પ્રબળ પત્તો નથી. એ વખતે પછી મહારાજ અનેક લડાઇમાં ગયેલા જણાતા હતા, એવું મુગલ-માન બખરકારો લખે છે. સાંપ્રત સમયે મહારાજના લશ્કરે સુરતના કિનારા પર્યંત જઇ પરદેશી શહેર ઉપર સખત રીતે હુમલો કર્યો હતો. શહેરમાંનાં મનુષ્યોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, શિવાજી મહારાજ સ્વતં સુરત શહેર પર હુમલો કરવા આવ્યા છે. શહેરનાં મનુષ્યોના જીવ ઊડી ગયા હતા. અંગ્રેજ વેપારીઓએ પોતાના પૈસાટકા તાપી નદીને પેલે પાર સ્વાલી તરફ પોતાના વહાણ ઊભાં હતાં તે પર મોકલી દીધાં. સુરતના મોગલ સુબેદારે આ સમયે પુષ્કળ ખંડણી આપી મોરોપંત પેશ્વાને પાછો વાળ્યો. એ ચડાઇમાં મહારાજ સ્વતઃ જવાના હતા; પરંતુ શરીરમાં દુખાવો થવાથી તેમનું જવાનું અટકી પડ્યું હતું. ગુજરાત પ્રાંતમાં લૂંટફાટ કરીને અને ખંડણી વસૂલ કરીને મોરોપંત રાયગઢ પર આવ્યો તે સમયે મહારાજની પ્રકૃતિ અત્યંત બગડી હતી.

અંત સમય સમીપ આવેલો જાણી મહારાજે પોતાના પ્રધાન, કારભારી વગેરે આપ્તમંડળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તે સમયે મહારાજ પાસે મોરોપંત પેશ્વા, પ્રહ્લાદ પંત ન્યાયાધીશ, બાલાજી આવજી ચિટનીસ, રામચંદ્ર પંત અમાત્ય, રાવજી સોમનાથ, સૂર્યાજી માલુસરે, બાજી કદમ, મહાદજી નાયક, પાન સંબળ, વગેરે ગૃહસ્થ હતા. મહારાજે તેમને કહ્યું: "મારા આયુષ્યની મર્યાદા પૂરી થઇ છે. હવે મારો અવસાનસમય જણાય છે. હવે મારો દેહ ટકશે નહિ. મારા પિતાની ચાળીસ હજાર હોનની જાગીર હતી, તે વધારી મેં એક કરોડ હોનનું રાજ્ય મેળવ્યું છે. એંસી હજારની પાયગા બનાવી છે. મારું રાજ્ય શૂરવીરપણાથી, હિંમતથી અને હોશિયારીથી ચલાવે એવો મારી પાછળ પુત્ર નથી. રાજારામ નાની ઉંમરનો છે. તે જો જીવતો રહેશે તો મારું રાજ્ય સંભાળી તેમાં વધારો કરશે. શંભાજી જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે તે રાજકાર્યનો માહિતગાર છે, પરંતુ તેનામાં બુદ્ધિ નથી. બંને પુત્રોને રાજ્ય વહેંચી આપવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ શંભાજીએ તે માન્યું નહિ. તેમ છતાં રાજ્યના વિભાગ કરવામાં આવે તો મારા તાબાના ચાર શ્રીમંત સરદારો એકબીજાથી વિરુદ્ધ થાય અને રાજ્યવૃદ્ધિ ન થતાં માત્ર કલહજ ઉત્પન્ન થાય એમ છે; એથી એકબીજાની મર્યાદા જળવાશે નહિ. જ્યેષ્ઠ પુત્રે રાજ્ય કરવું અને કનિષ્ઠ પુત્રે તેની આજ્ઞા પાલન કરી સેવા કરવાનો રાજધર્મ છે; પરંતુ મારા પુત્રો તે પ્રમાણે વર્તે એવો સંભવ નથી. શંભાજી મારી પાછળ રાજ્ય ગુમાવશે. શંભાજીને જ્યેષ્ઠ પુત્ર જાણી લશ્કર-ના પ્રસિદ્ધ થએલા સરદાર તેના પક્ષમાં જશે. રાજારામને નાનો પુત્ર જાણી લશ્કર તેના પક્ષમાં નહિ જવાથી તેનો પક્ષ દુર્બળ થશે.

કારભારીઓ રાજારામના પક્ષમાં રહેશે. એમ થવાથી રાજ્યમાં બે પક્ષ બંધાશે. શંભાજી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને કેદ પકડી દેહાંતદંડની શિક્ષા કરશે. શ્રીમંત સરદારોનું માન ખંડન કરી તેમનાં ખૂન કરશે. ક્ષુદ્ર મનુષ્યોનું જોર વધી જશે, નામાંકિત અને આપ્ત જેવા જે પુરુષોએ શ્રમ અને સાહસ કરી આજ પર્યંત મને સહાયતા આપી છે તેમનું અપમાન અને અપ્રતિષ્ઠા કરી રાજ્યપદ્ધતિ બગાડી નાખશે. તે ક્રોધી અને વ્યભિચારી હોવાથી તેની મતિ ભ્રષ્ટ થશે અને મદાંધપણે વર્તશે. રાજ્યમાં નિર્દય, અવિચારી અને કૃતઘ્ન લોકોનું ચલણ થશે અને સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહેશે. શંભાજી દ્વારા રાજ્યની તિજોરી ખાલી થઇ જશે. મેં સદ્ગુણસંપન્ન મનુષ્યો મેળવી સ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે. મારી પાછળ તેમની દુર્દશા અને અપમાન થવાથી તેઓ રાજ્યમાં રહેશે નહિ! મારા રાજ્યમા એવો ગોટાળો થયેલો જાણી ઔરંગઝેબને લાગ મળશે. તે આજપર્યંત મારી બીકે પોતાના સ્થળમાંથી ડગી શકતો નથી; પણ મારા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા જોઈ પ્રચંડ લશ્કર સહિત દક્ષિણમાં સવારી કરશે. આદિલશાહી અને કુતુબશાહી દુર્બળ થઇ છે તેનો પ્રથમ નાશ કર્યા પછી, બાદશાહ આપણા રાજ્ય ઉપર ચડાઇ લાવશે. શંભાજી સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરી શકશે નહિ. ઔરંગઝેબ તેનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થશે. ક્રૂર મનુષ્યોને દગો કરવામાં વિલંબ લાગતો નથી. રાજારામ જીવતો રહેશે તો મારા વિશ્વાસુ સરદારોની સહાયતાથી દુશ્મનના તાબામાં ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવશે. આમ ભવિષ્યમાં મને આપણા રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી નથી."

મહારાજના અંતકાળનું નિરુત્સાહપ્રદ ભાષણ સાંભળી નજીક ઊભેલા સર્વ મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ ભરાઇ આવ્યાં. તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેમને અત્યંત દિલગીર થતા જોઇ મહારાજે કહ્યું: "તમે અણુમાત્ર શોકાકુલ થશો નહિ. ઇશ્વરે માનવી દેહમાત્રને માટે મૃત્યુ નિર્માણ કર્યું છે. આ મૃત્યુલોક છે. જેટલાં જન્મ્યા છે તેટલાં જવાના છે. કોઇ ચિરંજીવ રહેવાનું નથી ધન, સુત, જાયા, વીરશ્રી, પરાક્રમ, અહંકાર એ સર્વ મિથ્યા છે અને સર્વ અહીંનું અહીં જ રહેવાનું છે. તેમાં [illegible] મોહવશ થવાથી માત્ર ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ થાય છે. તેમા [illegible] નથી [illegible] ઉપભોગ્ય મની નિર્લેપ [illegible] વર્તવું [illegible] કલ્યાણ છે. તમે [illegible] પરાક્રમી છો [illegible] પ્રયત્ને સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો. સર્વ મનુષ્યો એકસંપ કરી વર્તજો [illegible] તમે [illegible] પ્રયત્ન કર્યો છે, [illegible] પ્રયત્ન કરજો નહિ [illegible] તૈયાર થયો છું. [illegible] રાજ્યનું રક્ષણ કરજો. [illegible]

ચંદ્રસીને નમસ્કાર કરો અને અટક [illegible]
ના ઉપર ચાલી દઇ [illegible] ત્યાં [illegible] બનાવવું. [illegible]
[illegible] હતી તે અપૂર્ણ રહી. [illegible]
વતનો દ્રોહ કરશો નહિ. વિવેકબુદ્ધિથી [illegible]"
એમ કહી સર્વને દીવાનખાનાની બહાર [illegible] કર્યાં.

ત્યાર પછી મહારાજે મંગાવી આહ્નિકવિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું. સર્વાંગે અગ્નિહોત્રની ભસ્મલેપન કરી, રુદ્રાક્ષની અને તુલસીની માળાઓ ધારણ કરી, દર્ભાસન ઉપર બેસી મહાન પંડિતોને અને સંન્યાસીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેમની પાસેથી આત્મજ્ઞાન સંબંધી ઉપદેશ સાંભળી, મહારાજ વિરક્તિ ધારણ કરી ભગવદ્ભજન કરવા લાગ્યા અને કથાકીર્તન આદિ શ્રવણ કરી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. પોતાની સમક્ષ સો ગાયોનું દાન કરાવ્યું અને દ્રવ્ય દ્વારા સહસ્ર ગોપ્રદાનનો સંકલ્પ કર્યો. ભગવદ્ગીતાના અને વિષ્ણુસહસ્રનામના પાઠ વંચાવવા માંડ્યા. બ્રાહ્મણોની વેદવાણીનો ઘોષ ચાલતો હતો તે સમયે, શકે ૧૬૦૨, રૌદ્રનામ સંવત્સરે, ઉત્તરાયણી ચૈત્ર સુદિ પૂર્ણિમા અને રવિવારને દિવસે મધ્યાહ્નને સમયે, (તા. ૫ એપ્રિલ ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૦) 'શ્રી રામ' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી મહારાજે અત્યંત શાંતચિત્તે સ્વસ્થતાપૂર્વક પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. મરણપર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ અને પરાક્રમ વડે સંપાદન કરેલું ઐશ્વર્ય અને રાજ્યસંપત્તિનો ત્યાગ કરી જતાં તેમને કિંચિત્ પણ શોક થયો નહિ, એ કાંઇ જેવુંતેવું ધૈર્ય નહોતું. ધર્મપરાયણતા વડે મનોજય પ્રાપ્ત કરવાનું તેમનામાં કેટલું સામર્થ્ય હતું, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રાજર્ષિના રાજધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરી, રાજ્ય પોતાના પુત્રોને સ્વાધીન કરી, સર્વનો સંબંધ ત્યાગ કરી, ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગનું અખંડ અવલંબન કરવું, એવા વિચાર મહારાજના અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા હતા; પરંતુ ભારતભૂમિમાંથી યવનબાદશાહી સમૂળ ઉખેડી નાખી, હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો સંકલ્પ અપૂર્ણ હોવા છતાં અને પોતાની પાછળ પોતાના પુત્ર સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરી પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરવા અશક્ત જણાયા છતાં, રાજ્યત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાથી પ્રજાનું અહિત થઇ રાજ્યનો નાશ થશે અને તેમ થવાથી સર્વત્ર પોતાની અપકીર્તિ થશે, એમ જાણી મહારાજે સંસારત્યાગ કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો. અંતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, સંસારમાં રહીનેજ ધર્માચરણ કરવું, સત્સમાગમ કરવો, વિષયસુખમાં આસક્ત થવું નહિ અને યથાયોગ્ય સ્વકર્તવ્ય કરી મોક્ષસાધન પ્રાપ્ત કરવામાંજ ખરો પુરુષાર્થ છે. સંસારત્યાગ કરવાથી સ્વકર્તવ્યથી પરાઙ્મુખ થવાશે અને બીકણપણું વ્યક્ત થશે એવું તે માનતા.

મહારાજનું દેહાવસાન થયું તે સમયે સર્વ કારભારી, સરદાર અને આપ્તજનોને અત્યંત દુઃખ થયું. આબાલવૃદ્ધ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયાં. પ્રધાનમંડળે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરાવી, મહારાજના અવસાનની વાર્તા બહાર પ્રસરે નહિ એવી સાવચેતી રાખી. સર્વ રાજચિહ્ન સહિત મહારાજની શબયાત્રા કાઢી તેમના મૃત શરીરને શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક અગ્નિદાહ દીધો. મહારાજની તૃતીય પત્ની પૂતળાબાઇ તેમની સાથે સતી થઇ. સાબાજી ભોંસલે[1] શિંગણાપુરકર દ્વારા રાજારામને હાથે ઉત્તરક્રિયા કરાવીને પુષ્કળ દાનધર્મ કરવામાં આવ્યું.

મહારાજને સાત સ્ત્રીઓ હતીઃ—(૧) સઇબાઈ (એ ફલટણના પ્રખ્યાત કુટુંબમાંની હતી),[2] (૨) સોયરાબાઇ (એ શિર્કે કુટુંબમાંની હતી), (૩) પૂતળાબાઈ[3] (૪) સકવારબાઇ (ગાયકવાડ કુટુંબમાંની) અને (૫) સગુણાબાઇ, (શિર્કેના કુટુંબમાંની હતી), (૬) લક્ષ્મીબાઈ અને (૭) ગુણવંતાબાઇ. સઇબાઇને શંભાજી, સખુબાઇ અને અંબિકાબાઇ એમ ત્રણ સંતાનો હતાં. સખુબાઇને ફલટણના મહાદજી નાયક નિંબાળકર સાથે પરણાવેલી હતી. તે મહારાજનો કંઇક સગો થતો હતો અને કંઇ કારણથી મુસલમાન થઈ ગયો હતો. તેને શુદ્ધ કરીને હિંદુધર્મના લેવાની જીજાબાઈની ઇચ્છા થવાથી બજાજીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું અને હિંદુધર્મમાં લીધો. પોતાની જ્ઞાતિમાં લીધા બદલ કોઇને શંકા આવે નહિ માટે તેના પુત્ર મહાદજી સાથે જીજાબાઇએ સખુબાઇનાં લગ્ન કરી આપ્યાં. સઇબાઇની બીજી છોકરીને હરજીરાજા મહાડિક તારળેકરની સાથે પરણાવી હતી. સોયરાબાઇને રાજારામ અને દીપાબાઇ નામનાં બે સંતાન હતાં. દીપાબાઇનું લગ્ન વિસાજીરાવ નામના એક સરદાર જોડે થયું હતું. સકવારબાઇને કમળાબાઇ કરીને એક છોકરી હતી. તેને જાનોજી પાલકર સાથે પરણાવેલી હતી. પૂતળાબાઇને કંઇ પણ સંતાન હતું નહિ. સગુણાબાઇને રાજકુંવરબાઇ (નાનીબાઇ) કરીને પુત્રી હતી. તેને ગણોજી રાજે શિર્કે માલોકરની સાથે પરણાવી હતી. બાકીની ગુણવંતાબાઇ અને લક્ષ્મીબાઇને કંઇ સંતાન હતાં નહિ. રામદાસની ચરિત્રાત્મક બખરમાં સઇબાઈ, પૂતળાબાઇ અને સગુણાબાઈ એ ત્રણ પત્નીઓ અને બીજી બે ઉપપત્નીઓ હોવાનું જણાવેલ છે. આ ઉપપત્નીઓ હોવાનું બીજી કોઇ બખરમાં નથી, માટે એ વિશ્વસનીય નથી.

૬. સ. ૧ [illegible] માં[4] સોયરાબાઇને પેટે રાજારામનો જન્મ થયો

1. [illegible] એનું નામ [illegible] ભોંસલે [illegible] છે.

2. [illegible] છે કે, એ શિર્કેના કુટુંબમાંની હતી તે ખોટું છે. [illegible] છે કે, તે [illegible] નિંબાળકરની કન્યા હતી.

3. એ [illegible] કુટુંબમાંની હતી, [illegible] છે. [illegible] છે કે, તે [illegible] છોકરી હતી.

4. [illegible] ઇ. સ. ૧૬૬૦ [illegible]

હતો. એનાં આચરણો સારાં હોવાથી ભવિષ્યમાં તે સારો નીવડશે એવો મહારાજનો અભિપ્રાય હતો. પૂતળાબાઇને સંતતિ હતી કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી. ઇ. સ. ૧૬૫૯માં સઇબાઇ મરણ પામી હતી. તે અતિ બુદ્ધિમાન અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેના પર મહારાજની અતિશય પ્રીતિ હતી. તેના મરણ પછી મહારાજને યોગ્ય સંસારસુખ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. કહેવામાં આવે છે કે, સોયરાબાઇ ઘણી પ્રપંચી હતી. પોતાના પુત્ર રાજારામને રાજગાદી મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી તેણે એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહારાજની હયાતી-માંજ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. તેણે ઘણા પ્રધાનોને પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ કરી લીધા હતા. મુખ્યતઃ અણ્ણાજી દત્તો પંત સચિવ તેના પક્ષમાં હતો. મહારાજ વારંવાર કહેતા કે, શંભાજીનાં આચરણ સારાં નથી અને અંતસમયે પણ મહારાજે શંભાજી સંબંધી નિરાશા-જનક ઉદ્ગાર દર્શાવ્યા હતા. તેથી કારભારીમંડળે સોયરાબાઇના પક્ષને અનુકૂળ થઇ રાજારામને ગાદીએ બેસાડી તેના તરફથી રાજ્ય-કારભાર ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ નિર્વિઘ્નપણે સિદ્ધ કરવા માટે, તેમણે શંભાજી પન્હાળા પર નજરકેદમાં હતા તેમને મજબૂત બંદોબસ્ત સાથે સખ્ત કેદમાં રાખતાં સુધી મહારાજના મરણસમાચાર કોઇને પણ નહિ જાણવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ જનાર્દન પંત સુમંતને લશ્કર સહિત પન્હાળા પર રવાના કર્યો. રાયગઢ ઉપર વધારાના સિપાઇઓ રાખી તે થાણું મજબૂત બનાવ્યું. પંચવડીમાં દસ હજાર ઘોડેસવાર રાખ્યા અને હંબીરરાવ સેનાપતિને કરાડમાં મોટા લશ્કર સાથે તૈયાર રહેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. એટલું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરતાં થોડો વખત લાગશે એમ જાણી તેમણે હીરોજી ફર્જંદને શંભાજીનો બંદોબસ્ત રાખવા નીમ્યો હતો. તેણે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધી તેને એક પત્ર લખી મોકલ્યો હતો. પ્રધાનમંડળે એટલી બધી સાવચેતી રાખવા છતાં, શંભાજીને મહારાજના મરણસમાચાર અગાઉથીજ મળી ચૂક્યા હતા અથવા તો છેવટે તેને એવો સંશય ઊપજ્યો હતો, એવું ધાર-વામાં આવે છે; કારણકે શંભાજીએ પત્ર લઇ આવનાર જાસૂસને જોતાંજ તેને પકડી પત્ર પોતાને સ્વાધીન કરવાની અને તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તેને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાની ધમકી આપી હતી. જાસૂસે નિરુપાયે શંભાજીને પત્ર આપ્યો. પ્રધાનમંડળ તરફથી મોક-લવામાં આવેલો ગુપ્ત પત્ર શંભાજીના હાથમાં ગયાનું જાણી હીરોજી ફર્જંદ કોંકણમાં નાસી ગયો. શંભાજીએ તરતજ કિલ્લા પરના સર્વ નોકરોને પોતાના તાબામા લીધા. એક બે નોકરોએ આનાકાની કર્યાથી તેમને ઠાર માર્યા. કિલ્લો પોતાના કબજે રાખવા માટે ચારે તરફ મજબૂત બંદોબસ્ત કર્યો અને પ્રધાનમંડળ ભવિષ્યમાં કેવી રીતે વર્તે

છે, તેની વાટ જોતા બેઠા. શંભાજીએ પન્હાળાનો કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધાથી તે પર સૈન્ય લઇ જવાનો લાગ નથી એમ જાણી, જનાર્દન પંતે લશ્કર સહિત કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો અને થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી ઘેરો એમ ને એમ રહેવા દઇ પંત કોલ્હાપુર ગયો.

પ્રધાનમંડળે રાજારામને ગાદી પર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકારભાર ચલાવવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ પ્રધાનમંડળમાં ઐક્ય નહોતું. પેશ્વા અને સચિવ વચ્ચે પ્રથમથીજ ઇર્ષા ચાલતી હતી, તે હમણાં વધી પડી. રાજારામને ગાદીએ બેસાડવાના કાર્યમાં હંબીરરાવની સલાહ નહિ લેવાથી તે પણ પ્રતિકૂળ થયો હતો. જનાર્દન પંત પન્હાળાનો ઘેરો પડતો રહેવા દઇ કોલ્હાપુર ચાલ્યો ગયો હતો, તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને એવુંજ હોવું જોઇએ. તેણે પન્હાળાના ઘેરા માટે નીમેલા અમલદારોમાંના ઘણાખરાને શંભાજીએ પોતાને વશ કરી લીધા અને જનાર્દન પંત ત્યાં પાછો આવ્યો તે સમયે શંભાજીએ કેટલાક માવળાઓ સહિત તેની છાવણી પર હુમલો કરી તેને કેદ પકડી પન્હાળામાં રાખ્યો. શંભાજીનું એ કૃત્ય જોઇ હંબીરરાવ સેનાપતિએ જાણ્યું કે, "શંભાજી શિવાજી મહારાજના પુત્રને શોભે એવું પરાક્રમ કરી શકે એવો હોવાથી તેના પક્ષમાં જવું એજ યોગ્ય છે." જનાર્દન પંતને શંભાજીએ કેદ પકડ્યાના સમાચાર રાયગઢ પર પહોંચતાંજ મોરો પંત પિંગળે તેમને છોડાવવાનું બહાનું કાઢી સૈન્ય સહિત પન્હાળે ગયો; પરંતુ શંભાજી સાથે યુદ્ધ નહિ કરતાં તે તેમને મળી ગયો. એ જોઇ શંભાજીએ તેનો હોદ્દો કાયમ રાખ્યો. હંબીરરાવ પણ પોતાના તાબાના સૈન્ય સહિત પન્હાળે આવી શંભાજીને મળી ગયો. પોતાના પક્ષની સબળતા જોઇ શંભાજી રાયગઢ ઉપર આવી પહોંચ્યા; પણ કિલ્લા પરના પાયદળ સિપાઇઓએ તેમના આવતા પહેલાંજ શંભાજીના પક્ષમાં ભળી જઇ તેમની વિરુદ્ધના સઘળાં મનુષ્યોને કેદ પકડ્યાં. પચવટીમાં રાખેલું સૈન્ય પણ શંભાજીના પક્ષમાં થઇ ગયું હતું. ચારે તરફથી અનુકૂળતા જોતા તેઓને રાયગઢના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતા અડચણ પડી નહિ. કિલ્લામાં જતાંજ તેમણે પ્રથમ અમાત્ય દત્તો પંત સચિવના પગમાં બેડીઓ પહેરાવી અને તેની માલમતા જપ્ત કરી. રાજારામને કેદ કર્યો. સોયરાબાઇને [illegible] મારી [illegible] તેનો તિરસ્કાર [illegible] પક્ષનો તેના પગ [illegible] અને [illegible] નાગી [illegible] [illegible] તેના પક્ષના [illegible] કર્યો. એક [illegible] [illegible] [illegible]

प्रकरण ३१ मुं–शिवाजी महाराजनी धनसंपत्तिनो हिसाव

આપણા મહાતેજસ્વી અને પ્રૌઢપ્રતાપી ચરિત્રનાયકનું જીવન-વૃત્તાંત પાછલા પ્રકરણમાં સમાપ્ત થયું છે. શિવાજી મહારાજે લાગ-લાગટ છત્રીસ વર્ષ સુધી અવ્યાહત પરિશ્રમ કરીને પ્રબળ યવન-બાદશાહના તાબાની કેટલી ધનસંપત્તિ કબજે લીધી હતી, તેનો આડસટ્ટો પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવો ઉચિત જણાય છે. આદિલ-શાહીમાં નોકરી સ્વીકારી શાહજીરાજા કર્ણાટક જઇ રહ્યા, તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં તેમણે દાદાજી કોંડદેવના તાબામાં જે જાગીર સોંપી હતી તેમાં પૂના, સુપા, ઈંદાપુર, બારામતી અને માવળા પ્રાંતનો થોડો ભાગ; એટલાં પરગણાંનો સમાવેશ થતો હતો. મહારાજના તાબામાં વગર મહેનતે પિતાની એટલીજ સંપત્તિ આવી હતી. તે પણ આદિલશાહીની સંપૂર્ણ માલિકીની અને બાદશાહની ઇચ્છા-નુસાર ખાલસા થઇ શકે એવી હતી. યવનબાદશાહની કૃપા વડે પ્રાપ્ત [થ]લી જાગીર પિતાની હયાતીમાંજ મહારાજના તાબામા આવ્યા [પછ]ી તેમણે એ સંપત્તિ સ્વતંત્ર લઇ કેટલો વધારો કર્યો, તેનું સ્પષ્ટી-[કર]ણ કરીએ. જો કે એ કાર્ય યથાયોગ્ય થઇ શકે એવું નથી, છતાં [જુ]દી જુદી બખરોમાંથી જે યાદીઓ મળી આવે છે તે પરથી નીચેનો [હિ]સાબ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. મહારાજે પોતાની હયાતીમાંજ એ [હિ]સાબ નોંધી રાખેલો હોય એવું જણાય છે; કારણકે શંભાજી [દુ]રાચરણી નીકળ્યો હતો અને એક વખત દુશ્મનોને જઇ મળ્યો હતો. [તે] વહેલોમોડો સંપત્તિનો નાશ કરશે, એવી મહારાજને બીક લાગતી [હ]તી; તેથી શંભાજીને અને રાજારામને રાજ્યના ભાગ પાડી આપ-[વા]ની તેમની ઇચ્છા હતી, એવું કેટલીક બખરો પરથી જણાય છે.

ચિટનીસકૃત બખરમાં મહારાજના તાબાના મુલકના એકંદર [ચ]ૌદ વિભાગ તથા પ્રત્યેક વિભાગમાં કેટલા કિલ્લાનો સમાવેશ થાય [છે], તે લખ્યું છે. તેની યથાચિત નોંધ અત્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

૧. પ્રાંત માવળ સહ્યાદ્રિ–એમાં સાંપ્રતના માવળ, સાસવડ, જુન્નર અને ખેડ તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રાંતમાં એકંદર

અઢાર કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ—રોહિડા, સિંહગઢ, નારાયણગઢ, કુંવારી, કેલના, પુરંધર, દૌલતમંગળ, મોરગિરિ, લોહગઢ, રુદ્રમાળ, રાજગઢ, તુંગ, તિકોના, રાજમાચી, તોરણા, દાતેગઢ, વિસાપુર, વાસોટા અને શિવનેરી.

૨. પ્રાંત સતારા વાઇ—એમાં અગિયાર કિલ્લા હતા. તેમનાં નામઃ—સતારા, વૈરાટગઢ, વર્ધનગઢ, પરળી (સજ્જનગઢ), પાંડવગઢ, મહિમાનગઢ, કમળગઢ, વંદનગઢ, તાથવડા, ચંદનગઢ અને નાંદગિરિ.

૩. પ્રાંત કરાડ—એમાં વસંતગઢ, મચિંદ્રગઢ, ભૂષણગઢ અને કરવા કરાડ નામક ચાર કિલ્લા હતા.

૪. પ્રાંત પન્હાળા—એમાં તેર કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ—પન્હાળા, ખેળણા, વિશાળગઢ, પાવનગઢ, રાંગણા, ગજેન્દ્રગઢ, ભૂદરગઢ, પારગઢ, મદનગઢ, ભીમગઢ, ભૂપાળગઢ, ગગનગઢ અને બાવડા.

૫ પ્રાંત કોંકણ કિનારો અને નલદુર્ગ—એમાં એકંદર અઠ્ઠાવન કિલ્લા હતા. તેના નામઃ—માલવણ, સિંધુદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, જયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, સુવર્ણદુર્ગ, ખંદેરી, ઉંદેરી, કોલાબા, રાજકોટ, અંજનવેલ, રેવદંડા, રાયગઢ, પાલી, કલાનિધિગઢ, અરનાળા, સુરંગગઢ, માનગઢ, મહિપતગઢ, મહીમંડણ, સુમારગઢ, રસાલગઢ, કર્નાળા, ભોરપ, બલ્લાળગઢ, સારંગગઢ, માણિકગઢ, સિંહગઢ, મંડળગઢ, બાળગઢ, મહિમંતગઢ, લિંગાણા, પ્રચીનગઢ, સમાનગઢ, કાંગોરી, પ્રતાપગઢ, તળાગઢ, ઘોસાળાગઢ, બિરવાડી, ભૈરવગઢ, અવચિતગઢ, કુંભગઢ, સાગરગઢ, મનોહરગઢ, સુભાનગઢ, મિત્રગઢ, પ્રહ્લાદગઢ, મંડનગઢ, સદનગઢ, ગિકેરાગઢ, વીરગઢ, મહીધરગઢ, રણગઢ, સેદમાગઢ, મકરંદગઢ, ભાસ્કરગઢ, માહુલી અને કાવન્દી.

૬. પ્રાંત ત્રિંબક—એમાં પચીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ—ત્રિંબક, બાહુલા, મનોહરગઢ, ખળાગઢ, ચાવડંસ, મૃગગઢ, કરોલા, રાજપેહર, રામસેન, માલણાગઢ, હર્ષ, જવળાગઢ, ચાંદવડ, સબળગઢ, આવઢ, કણકઇ, મડગડા, મનરંજન, ઇંદ્રધન, હડસર, હરીંદ્રગઢ, માર્કંડેયગઢ, પટાગઢ, ટણકઇ અને સિંહગઢ.

૭. પ્રાંત બાગલાણ—એમાં સાત કિલ્લા હતા. તેના નામઃ—સાલેરી, નાહાવા, હરગઢ, મુલેરી, કણેરા, અહિવંતગઢ અને પોડપ.

૮ પ્રાંત વનગઢ વગેરે—એમાં ધારવાડ જિલ્લાના ઘણા ભાગનો સમાવેશ થાય છે તેમાં એકંદરે ચોવીસ કિલ્લા હતા. તેના નામઃ—વનગઢ, મદનગઢ, સોનદુર્ગ, નળદુર્ગ, મિરાનગઢ, શ્રીમન્તદુર્ગ, શ્રીમદ્‌નગઢ, નરગુંદ, મહનગઢ, કોકનગઢ, [illegible], [illegible], નવનગઢ, વલભગઢ, સુવર્ણગઢ, પ્રાણનગઢ, કનકાદ્રિગઢ, કર્ણગઢ, વિજયદુર્ગ, પ્રસન્નગઢ, ઉન્નતગઢ, કામનગઢ, અવધગિરિગઢ અને મદનગઢ.

૯. પ્રાંત ફોંડા, બિદનુર–એમાં બાર કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ–કોટ ફોંડા, કોટ કાદૂર, કોટ બકર, કોટ પ્રહલાળ, કોટ કડવળ, કોટ આકોલા, કોટ કદર, કોટ કલબર્ગા, કોટ શિવેશ્વર, કોટ મંગરુળ, કોટ કડપ્પાર અને કોટ કૃષ્ણગિરિ.

૧૦. પ્રાંત કોલ્હાર, બાળાપુર–એમાં સત્તાવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ–કોલ્હાર, પ્રહગડ, વડનગડ, ભારકરગડ, મહીપાલગડ, મૃગમદગડ, આબેનિરાશગડ, બુધલા કોટ, માણિકગડ, નંદીગડ, ગણેશગડ, ખળગડ, હાતમંગળગડ, મંચક પ્રકાશકગડ, ભીમગડ, પ્રેષવારગડ, સોમસેખરગડ, મેદગિરિ, ચેનગડ, શ્રીવર્ધનગડ, બિદનુર કોટ, મલકોલ્હાર કોટ, હાકુરગડ, સરસગડ, મલ્હારગડ, ભૂમંડલગડ અને બિરુટ કોટ.

૧૧. પ્રાંત શ્રીરંગપટ્ટણ–એમાં બાવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ કોટ ધર્મપુરી, હરિહરગડ, કોટ ગરુડ, પ્રમોદગડ, મનોહરગડ, ભવાનીદુર્ગ, કોટ અમરાપુર, કોટ કુસુર, કોટ તળેગિરિ, સુંદરગડ, કોટ તળગોંડા, કોટ આટનુર, કોટ ત્રિપાદુરે, કોટ દુટાનેટી, કોટ લખનુર, કળપગડ, મહિનદીગડ, રંજનગડ, કોટ આલુર, કોટ શામલ, કોટ વિરાડે અને કોટ ચંદમાલ.

૧૨. પ્રાંત કર્ણાટક–પ્રાંત જગદેવગડ–એમાં અઢાર કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ–જગદેવગડ, સુદર્શનગડ, રમણગડ, નંદીગડ, પ્રબળગડ, બહિવરગડ, વારણગડ, મહારાજગડ, સિદ્ધગડ. જવાદિગડ, માર્તંડગડ, મંગળગડ, ગગનગડ, કૃષ્ણગિરિ, મલિકાર્જુનગડ, કસ્તુરીગડ, દીર્ઘપલીગડ અને રામગડ.

૧૩. પ્રાત વેલૂર–એમાં સાંપ્રતના આર્કોટ જિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પચીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામઃ–કોટ આર્કોટ, કોટ લખનુર, કોટ પળણાપટ્ટણ, કોટ ત્રિમલ, કોટ ત્રિવાદી, પાળે કોટ, કોટ ત્રિકોનદુર્ગ, કૈલાસગડ, ચંજીબરા કોટ, કોટ વૃંદાવન, ચેતપાલ્હલી, કોલબાળગડ, રસાળગડ, કર્મટગડ, યશવંતગડ, મુખ્યગડ, ગર્જનગડ, મડવિંડગડ, મહીમંડણગડ, પ્રાણગડ, સામરગડ, સાજરાગડ, ગોજરાગડ, દુભેગડ અને અનુરગડ.

૧૪. પ્રાંત ચંદી–એમાં ૭ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ–રાજગડ, ચેનગડ, કૃષ્ણાગિરિ, મદોન્મત્તગડ, આખલગડ અને કાળાકોટ.

ઉપરોક્ત કિલ્લા સિવાય બીજી બખરોમાંથી કેટલાક કિલ્લાનાં નામ મળી આવે છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ–ધનગડ, કોટ લાવડ, કોટ કેચર, વલ્લભગડ, ચેલબર્ગીગડ, સાલોભગડ, કોટ કુષ્ટગી, નોબતગડ, કોટ હાલિયાળ, તાનવડા, દકરીગડ, હરપગડ, કુરકુ ઉર્ફે મંદરગડ, કેદારકોટ, કોરાગડ, કાસેગડ, કોલજગડ, કાદીમગડ, કોદારગડ, કંદણીગડ,

કુલાગઢ, કેહાતકોટ, કુડાળકોટ, કડવરીગઢ, કારડીગઢ, કોચનાગઢ નાગિરિગઢ, તરુગઢ, દેવગઢ, ગુણવંતગઢ, દીલગઢ, ચંદ્રગઢ, ચતુરગઢ રત્નગઢ, રાજહંસગઢ, સુધાકરગઢ, સુગાણાગઢ, સામત્રાગઢ, શેરગા ગઢ, વ્યેંદ્રગઢ, વરૂપગઢ, વિંદાવિંદગઢ, વિશ્વાસી ઈશ્વરકોટ, શરગાગઢ શેવળગઢ, કાંગરીગઢ, મહાનગઢ, માનાડગઢ, મત્તગઢ, મૃગગઢ, મહીગઢ, મહીતળાગઢ, મકરંદગઢ, ભોરગિરિ, ભિલવડી, ભદ્રગઢ, પારાશરગઢ, પહારગઢ, બીરકોટ, બળરાજ કોટ, પતાકાગઢ, પદ્માગઢ, કોથળાગઢ, કમરગઢ, મયોરગઢ ઉર્ફે નીંવલગુંદ, પટગઢ, સોનગઢ, કુંજરગઢ, વારૂગઢ, સુભકરગઢ, નાકગઢ, લોણુજાગઢ, કાચણાગઢ, સીદીગઢ, ખોલગઢ, પ્રૌઢગઢ, બાલેરાજા, સરગઢ, મુરગોડ, કોટચેલૂર, નાયણાગઢ, વલ્લભગઢ, સેવડાગઢ, સેવકગઢ, કોહજગઢ, કઠોરગઢ, કોટ ખોટાગિરિ, કંબલગઢ, સ્વરૂપગઢ, ઢોલાગઢ, બહુલગઢ, મહીંદ્રગઢ, બળવંતગઢ, શ્રીમલવડગઢ, પવિત્રગઢ, સુમનગઢ, ગંભીરગઢ, મંદરગઢ, દહીગઢ, મોહનગઢ, કપલગઢ, હરિશ્ચંદ્રગઢ, વજ્રગઢ, પિપલા ઉર્ફે પ્રકાશગઢ, કોટ ઢમકુર, કોટ કોલાર કદીમ, દુર્ગમગઢ, મરસગઢ, અહિનિજયાદુર્ગ, કટરગઢ, મેજ કોલ્હારગઢ, મહીપાલગઢ, બુંદીકોટ, અર્જુનગઢ, પડવીરગઢ, ભંજનગઢ, મુખણાગઢ, કોટવેલ, ભાતુર, પતનગઢનાગઢ, કેવળગઢ, મહારાજગઢ, શિદગઢ, મદગઢ, બિગેવાણુંગઢ, બહિરવગઢ, કોટ સુભા, મનગઢ, વેટવલ ઉર્ફે કેમલ, લાગગઢ, ચંદી, કોટ ત્રિચંદી, કોટ દેવણાપાટી, ચિંતાહર કોટ, વૃદ્ધાચલ, ચવીકોટ, નિલસાજિતગઢ, કર્ણાટકગઢ, ચેલગઢ, ચંદી, ગર્વગઢ, કોડાપુર કોટ, કાળ્પુર, કામકોટ, ગોકાકકોટ, ભવાનીદુર્ગ, ધરાપુરકોટ, ત્રિચનાપુરકોટ, મુગાકગઢ, બાગલકોટ, રાયદુર્ગ, વિરાટકોટ અને શિરોળકોટ.[૧]

આ સર્વ કિલ્લા પૈકી એકસો અગિયાર કિલ્લા મહારાજે નવા બંધાવ્યા હતા એવું લખ્યું છે અને તેની યાદી પણ પ્રકટ કરી છે. કેટલાક ગ્રંથકર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહારાજે ફક્ત ચોરાસી નવા કિલ્લા બાંધ્યા હતા.

હવે ખજાનો અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રોના દિનાનની યાદી જણાવવામાં આવે છે. પ્રથમ સોનાનાણું કેટલું હતું તે [illegible]-મંબાર (મારદ અથવા મબસ) એકલક્ષ, મોહોર [illegible] લક્ષ પુતળીઓ[૨]

---

૧. કિલ્લાની યાદી પણ લંબાણપૂર્વક લખ[illegible] છે; પરંતુ શિવાજી મહારાજના એૈશ્વર્યનો કોઈ પણ [illegible] ખ્યાલ આપે નહિ, તેથીજ જુદી જુદી બખરોમાંથી [illegible] કરી એ યાદી પ્રકટ કરી છે.

૨. તે વખતે મંબાર, મોહોર અને [illegible]; [illegible] ગિરિ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] નાણાં [illegible] હતું.

ત્રણ લક્ષ, બાદશાહી હોન× આશરે સાડાતેર લક્ષ, સણગિરિ હોન સુમારે પોણાતેર લક્ષ, અચ્યુતરાઈ હોન આશરે અઢી લક્ષ, દેવરાઈ હોન આશરે ત્રણ લક્ષ, રામચંદ્રરાઇ હોન આશરે એક લક્ષ, ગુતી હોન આશરે એક લક્ષ, ધારવાડી હોન આશરે બે લક્ષ, અને જુદું જુદું નાણું ત્રણ લક્ષ,* સતલામી એક લક્ષ; ઈબ્રામી એક લક્ષ, શિવરાઇ હોન ચાર લક્ષ, કાવેરી હોન (પાલા) પંદર લક્ષ, પ્રલખટી હોન બે લક્ષ, પામનાયકી હોન એક લક્ષ, આદવણી હોન ત્રણ લક્ષ, જડમાલ હોન પાંચ લક્ષ, લાડપત્રી હોન એક લક્ષ ચાળીસ હજાર, તુતીહોન એક લક્ષ, સૈસ્યાધટી હોન બે લક્ષ, એશેરી હોન પચાસ હજાર, નિશાની હોન પાંચ લક્ષ અને સોનાના સાદા કટકા નંગ એક લક્ષ-(વજન સાડાબારખાંડી). હવે રૂપાનાણાંની યાદી જોઇએઃ-રૂપિયા પાંચ લક્ષ, અસરફી દશ લક્ષ, દાભોળી કોરી પચીસ લક્ષ, ચુલી કોરી દશ લક્ષ, બસરી કોરી પાંચ લક્ષ, ફક્ત રૂપાના કટકા અને રૂપાનાં વાસણો નંગ દશ લક્ષ (વજન પચાસ ખાંડી.)

એ સિવાય બે કરોડ હોનની કિંમતનું જરઝવેરાત હતું. ઝવેરાતનાં નામઃ-માણેક, પંચિ, વૈડુર્ય, નીલમ, પેરાજ (પોખરાજ), મોતી, પન્નાં, પુષ્કરાજ અને હીરા. નાના પ્રકારનું કાપડ આશરે એક કરોડ હોનની કિંમતનું હતું.

હવે લશ્કરનો હિસાબ જોઇએ. મહારાજની ખાસ પાયગામાં એંસી હજાર સવાર હતા અને શિલેદાર પાયગામાં પચીસ હજાર સવાર હતા. એકંદર એક લાખ પાંચ હજાર સવાર હતા. ખાસ પાયગાના સરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે હતાંઃ-હંબીરરાવ સરનૌબત, આનંદ-ાવ સપ્તહજારી, નેતાજી પાલકર, માનાજી (માનસિંહ) મોરે, સ્વરૂ-જી (રૂપાજી) ભોંસલે, ગોંદજી જગતાપ, ખંડોજી જગતાપ, સંતાજી ત્મતાપ, ધનાજી જાધવ, નેતાજી કાટકર, દાદાજી કાંકડે, નિળાજી કાડે, ંતાજી ઘોરપડે, તેલંગરાવ પાગેસરદાર, તુકોજી નિંબાળકર, વ્યંકોજી ાંડેકર જુમલેદાર, નિંબાજી પાટોલા, શમણખાન પણી, ગંગાજી ગણોજી) શિર્કે, માલોજી નિંબાળકર, કૃષ્ણાજી પવાર, ધર્માજી નિગડે, ખગ્નોજી ભાલેકર, ધનાજી શિગડા, સંભાજી હંબીરરાવ, ખુનાજી ઉદાજી) પોવાર, પરસોજી ભોંસલે, કૃષ્ણાજી ધાટગે, પરશરામ પવાર,

---

× બાદશાહી રાજ્ય વખતે હોન નામક સોનાના સિક્કાનું ચલણ હતું. હજુ પણ એવા અનેક પ્રાચીન સિક્કા કોઇ કોઇ સ્થળે જેવામાં આવે છે.

* એમાં બાર પ્રકારના હોનનાં નામ આપ્યાં છે. તેનાં નામઃ- આરજી, ત્રિવાપુરી, ત્રિચળા, ચંદાવરી, બિલધરી, ઉલફ્કરી, મહમદશાઇ, વેલુરી, કરેરાઇ, દેવજવળી, રામનાથપુરી અને કુનગોડી.

બજાજી મિર્જે, માલોજી મચાળે, કાનોજી દિવેકર, અપાજી તાબે, નિંબાજી પાટોળે, બાળોજી કાટકર, શામરાવ, રાઘોજી શિર્કે, ભવાનરાવ, સાવજી મોહિતે, સાબાજી ભોંસલે, શિંગણાપુરકર, જયસિંહ પાલકર, આનંદરાવ નિંબાળકર, બાજીમોહિતે, પદાજી કાટકર, રામોજી શિર્કે, હરજીરાજા મહાડિક, મહાદજી નાયક, નિંબાળકર, ખંડેરાવ દાભાડે, ખંડોજી આટોળે, ગણોજી દરેકર, કાન્હોજી, આંગ્રે, બાજી નલગે, માલોજી નલગે, શંભાજી કાવજી, ભુજબળરાવ, બહીરજી ઘોરપડે શંભાજી કાટકર, સૂર્યાજી કાટકર, રાયજી ગડધે, દેવજી ઉઘડે, કેરોજી વવેર, ગોમાજી નાયક પાનસંબળ, સંતાજી ભોંસલે, મહાદજી નાયક પાનસંબળ, મકાજી આનંદરાવ, પિલાજી શિર્કે, તાનાજી શિર્કે, સંભાજી શિર્કે, જયસિંહ પાલકર, અચલોજી રાજા મહાડીક, તુકોજી પાલકર, યેસાજી થોગત, નેમાજી સિંદે, મુધોજી ખાદણકર, સોમવંશ, કાનોજી ભાડસકર, બહીરજી નાયક ધુંગળે. કૃષ્ણાજી ધાડગે, કૃષ્ણાજી પવાર, હીરોજી સેલકે, ખાપણે, બહીરજી બાંડગે, બળવંતરાય દેવકાંતે, પરસોજી શિતોળે, રાયજી નલગે, યેસાજી ખાંડેકર, અમદોજી પાંઢરે, અમૃતરાવ નિંબાળકર, ભવાનરાવ દેવકાંતે, કાંકડે, કંકે, કોકાટે, ઢમઢેરે, બાંડે અને ઉચલે.

માળવા અને હેટકરીનું પાયદળ લશ્કર એકંદર એક લક્ષ હતું.* પાયદળ લશ્કરના સરદારોના નામ આ પ્રમાણે છેઃ—યેસાજી કંક સરનોબત, સૂર્યાજી માલુસરે, ગણોજી દરેકર, મુગ્બાજી બેનમણા, માલસાવંત, વિઠોજી લાડ, [illegible] ગાવડે, જાવજી મલાનલામ, નાગોજી પ્રહ્લાદ, પિલાજી ગોળે, [illegible] મલિકર, પિલાજી સપ્કાળ, જાવજી પાયે, [illegible] વડખળે [illegible] પ્રભુ, [illegible] ફર્જંદ, તાનાજી [illegible] માવળે, મહાદજી ફર્જંદ, મુધોજી [illegible], [illegible], કલઘોડે, હીરોજી મરાઠે, રામાજી મોરે, હીરોજી [illegible], તુકોજી કંક, રામદળવી, યેસાજી દળેકર, બાળાજીરાવ [illegible], સોનદળવી, [illegible] કંક, [illegible], [illegible], તાનસાવંત ભોંસલે, તાનાજી માલુસરે, જિવા મહાલા, [illegible], રાજપાટીલ યશવંતરાવ, રામાજી વિશ્વાસરાવ, કૃષ્ણાજી નાયક, [illegible] લાડ, [illegible], જાવજી [illegible], મુધોજી [illegible], વિઠોજી કંક, [illegible] ગોરડ, જાવજી [illegible], હીરાજી [illegible], મુધોજી [illegible], [illegible] નાયક, [illegible], [illegible] દેશપાંડે ([illegible]), [illegible] દેશ- પાંડે ([illegible]). હીરોજી ફર્જંદ, [illegible] ફર્જંદ નાયક, [illegible] ફર્જંદ, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] દેશપાંડે, [illegible] દેશપાંડે [illegible], [illegible] ફર્જંદ, [illegible].

* [illegible]

રાણોજી હરેકર, હરજી નાયક જાસૂસ, ખંડોજી નાયક જાસૂસ, ગણોજી કાવળે, સોમાજી નાયક બંકી, સૂર્યાજી કાળે અને બાપુજી માંડરે.

મહારાજનાં વહાણોનો હિસાબ એક બે બખરોમાંથી મળી આવે છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ–મોટાં ફત્તેહમારી ત્રીસ, જહાજ એકસો, મહાગિરિ વહાણ દોઢસો, નાનાં વહાણ પચાસ, મોટી હોડી સાઠ, તરાપા હોડી પચીસ, મછવા પચાસ, જોડકાં વહાણ પંદર, નાની હોડી દસ અને નાના મછવા દોઢસો. એકંદર નાનાંમોટાં છસો ચાળીસ વહાણની નોંધ મળી આવે છે. તેમ છતાં બીજા ગ્રંથોમાંથી જણાય છે કે, મહારાજના તાબામાં નાનાં મોટાં મળીને એક હજાર ઉપર વહાણ હતાં. મહારાજે જળમાં અને જળ નજીક બાંધેલા જંજીરા (કિલ્લા)નાં નામ પાછળ લખેલી કિલ્લાની નોંધમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે; પરંતુ આ સ્થળે પુનઃ તેનાં નામ લખવાનું ઇષ્ટ જણાય છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે હતાંઃ– કોલાબા, ખદેરી, ઉદેરી, અંજનવેલી, રત્નાગિરિ, પદ્મદુર્ગ, સરજાકોટ, વિજયદુર્ગ, ગહનદુર્ગ, ખાંકેરી, સુવર્ણદુર્ગ, રાજકોટ અને સિંધુદુર્ગ. એ કિલ્લાઓની આસપાસ હમેશાં લડાયક વહાણો તૈયાર રાખવામાં આવતાં. સામુદ્રિક લડાયક વહાણ ઉપરના સરદારનાં ત્રણ ચાર નામ બખરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાં નામઃ–દરિયાસાગર, માયનાક ભંડારી, ઇબ્રાહીમખાન અને દૌલતખાન. બીજા સરદારનાં નામ શા માટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં નથી તે જાણી શકાતું નથી; પરંતુ વહાણો ઉપરના સરદાર અને ટંડેલના સંબંધથી અનેક કોળી અને ભંડારી મનુષ્યોનો ભાગ્યોદય થયો જોઇએ; કારણકે જંજીરાનાં આસપાસનાં સર્વ ગામોમાં એ જાતિના પુષ્કળ શ્રીમંત વંશજો જણાય છે.

મહારાજનાં સ્વરાજ્યસાધનનાં કાર્યમાં જે જે બ્રાહ્મણ અને પ્રભુ મનુષ્યોએ સ્વામિનિષ્ઠાપૂર્વક પ્રમાણિકપણે ઓછાંવત્તાં મહત્ત્વનાં જુદાં જુદાં કાર્યો બજાવ્યાં છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ– મોરોત્રિમલ પિંગળે, રામચંદ્ર નીલકંઠ, રઘુનાથ નારાયણ પંડિતરાવ, અન્નાજી દત્તો, બાળાજી રઘુનાથ, નરહર બલ્લાળ સબનીસ, રાવજી સોમનાથ સુબા, વ્યંકાજી દત્તો, જનાર્દન પંત હનમંતે, દત્તાજી પંત વાકનીસ, બાળાજી સોનદેવ, શામજી નાયક પુંડે પોતદાર, શંકાજી નીલકંઠ, રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે, કૃષ્ણજોશી, નરહરિ આનંદરાવ, નિરાજી રાવજી, પ્રહ્લાદ નિરાજી, ગંગો મંગાજી પાગે, પ્રભાકર ભટ્ટ ઉપાધ્યાય, દત્તાજી ગોપીનાથ બોકીલ, અન્નાજી રંગનાથ કેલકર, વિઠ્ઠલ પિલદેવ ગારુડકર, તિયાજી કેશવ સબનીસ, કાન્હેરપંત, ત્રિંબક ભાસ્કર, શિવાજી શંકર, કૃષ્ણાજી પંત મથુરે, કાશી પંત મથુરે, વિશ્વાસરાવ, વિસાજી પંત મથુરે, શિવભટ્ટ ઉપાધ્યાય, બાળભટ્ટ ગોસાંઇ ઉપાધ્યે, કૃષ્ણાજી સખાજી, યેસાજી ગોવિંદ, શામરાવ પદ્મનાભ, ગોવિંદ

ભટ્ટ ગોસાંઇ ઉપાધ્યાય, કૃષ્ણભટ્ટ ગોસાંઇ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ પંત, નારો સદાશિવ, અનાજી મલ્હાર, દાજી આનંદરાવ, શામજી સદાશિવ,× બાળાજી અનંત, તિમાજી પંત, અન્નાજી સોમનાથ, ધર્માજી નરહર, ઉધો રઘુનાથ, જયરામ પંત, નારો શંભાજી, બાપુજીરામ, ગંગાજી દપટદા, નરસો ગોપાળ, ભિખાજી ગોપાળ, કૃષ્ણાજી અનંત, બીમાજી ભગવંત, પુરુષોત્તમ પંત, લિંગો નારાયણ, વ્યંકટાદ્રિ પંત, જનાર્દન કોનેર, હોનો નરહર, વિસાજી રામચંદ્ર, ગંગાધર ત્રિંબક, વિઠ્ઠલ કૃષ્ણ, દત્તાજી દામોદર, દાદો અનંત, બાળાજી મોરેશ્વર અને સુંદર દત્તાજી.

કેટલાક પ્રભુ ગૃહસ્થનાં નામ એક બખરમાંથી જુદાંજ મળી આવે છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ—બાળાજી આવજી ચિટનીસ, ચિમનાજી આવજી દફતરદાર, શામજી આવજી કારખાનનીસ, ત્રિંબક વિઠ્ઠલ ખાસનીસ, ચંદોનારાયણ, ગણેશ શિવદેવ, કૃષ્ણાજી બહિરવ, રાયાજી જનાર્દન, નીલકંઠ યેસાજી પારસનિવીસ, મહાદજી નારાયણ, બાપોજી નીલકંઠ, ચંદો બિરદેવ, સંક્રાજીરામ, કાકાજી લક્ષ્મણ, જસાજી રામાજી ભાસ્કર, રાયાજી ગોવિંદ, નાગોજી બલ્લાળ, રાઘો બલ્લાળ અને દાદાજી.

મહારાજે સંપાદન કરેલી ઉપરોક્ત ધનસંપત્તિનો હિસાબ જુદી જુદી બખરોમાંથી મેળવી પ્રકટ કર્યો છે. એ હિસાબ અપૂર્ણ છે, પરંતુ તે સંપૂર્ણ કરવાના બીજાં સાધનો મળી આવતાં નથી. કોઇ ગ્રંથકાર સંપૂર્ણ હિસાબ પ્રકટ કરે ત્યાંસુધી એ હિસાબ ઉપર આધાર રાખવો ઉચિત છે. તેજ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયક થઇ પડેલા પુરુષોનાં નામ જુદી જુદી બખરમાંથી મળ્યાં તેટલાં આ પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. એ સિવાય બીજા પુષ્કળ ગૃહસ્થોનાં નામ અપ્રકટ રહી જતાં હશે એ સ્પષ્ટજ છે. મુખ્યત્વે કરીને ઘણા પ્રભુ અમલદારો અને કિલ્લા પરના હવાલદારોનાં નામ ઉપલી નોંધમાં પ્રકટ થયેલાં જણાતાં નથી.

× [illegible]

प्रकरण ३२ मुं—गुणदोपविवेचन

શિવાજી મહારાજના ઉજ્જ્વલ ચરિત્રનું કથન ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે બનતે પ્રયત્ને અત્ર પર્યંત સંકલિત કરવામાં આવ્યું છે, તે પરથી મહારાજમાં કયા કયા પ્રશંસાપાત્ર સદ્ગુણ હતા તથા શત્રુઓએ તેમના પર જે કલંક ચડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં કેટલું સત્ય છે, તે અવલોકન કરનાર મનુષ્ય સહજ રીતે સમજી શકે એમ છે. તથાપિ અભિયુક્ત ગ્રંથકારની પદ્ધતિને અનુસરી સામાન્ય વાચકોની અનુકૂળતા માટે મહારાજના ગુણદોષનું સત્યાસત્ય સ્વરૂપ આ સ્થળે પ્રકટ કરવું અમને ઉચિત જણાય છે. આપણા ચરિત્રનાયકના જીવનમાં બનેલા અનેક બનાવનું વર્ણન લખાયું છે, તેજ સ્થળે તેમના ગુણઅવગુણ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવે તો વાચનમાં રસહાનિ થવાનો સંભવ જાણી પ્રસ્તુત લેખકને તે તે સ્થળે મૂક રહેવું પડયું છે. મહારાજના જીવનનો મુખ્ય કથાવિભાગ સંપૂર્ણ થયેલો હોવાથી તેમનામાં કયા કયા ગુણાવગુણ હતા અને પ્રસ્તુત ચરિત્રના વાચનશ્રવણથી વાચકવૃંદને કેવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું યથામતિ અવલોકન કરવાનો ચરિત્રકર્તાને અધિકાર છે; એમ જાણીનેજ તેમના ગુણદોષનું નીચલું વર્ણન વાચકવૃંદ સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તેનો યથોચિત આદરસત્કાર કરી તેમાં કંઇ ભૂલચૂક જણાય તો લેખકને ક્ષમા કરવામાં આવશે, એવી આશા છે.

કોઇ પણ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જોતાં જણાશે કે, તે સર્વ સદ્ગુણમંડિત અને સર્વદોષવિવર્જિત હશે નહિ. મનુષ્યને કદી પણ સંપૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતા આપણા પ્રતાપશાળી શિવાજી મહારાજના ચરિત્રની ચિકિત્સા કરતા કંઇ દોષ જણાય તો તે કેવળ ક્ષમ્ય છે. જે મનુષ્યના કર્તૃત્વની વ્યાપ્તિ વિશાળ હોય અને જે મનુષ્યને પરસ્પર વિરુદ્ધ હિતસંબંધ ધરાવનારાં મનુષ્યો સાથે સંસારવ્યવહાર ચલાવવાનો હોય તેના ચરિત્રમાંથી અનેક દોષાસ્પદ પ્રસંગો જણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યાંસુધી કોઇ સત્યનિષ્ઠ પુરુષ એ પ્રસંગોની વાસ્તવિક દોષાસ્પદતાનું નિરીક્ષણ કરે નહિ,

ત્યાંસુધી તે મહાપુરુષની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષમાં જોઇએ તેવી આવતી નથી. તેમનાં કર્તવ્યથી જેઓનું કલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને જેઓનું અકલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની અનેક પ્રકારે નિંદાજ કરે છે. મનુષ્યમાત્રનો એવો નિયમજ છે. પરંતુ કોઈ નિરપેક્ષ મનુષ્ય એ બંને પક્ષની તકરાર જાણી લઇ, ન્યાયપૂર્વક અવલોકન કરી તે મહાપુરુષનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, ત્યારે તેની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવે છે.

અમારા કથાનાયકના જીવનચરિત્રને પક્ષપાતરહિત બુદ્ધિથી અવલોકી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરનાર ગ્રંથલેખકનો સુયોગ આજ-પર્યંત થયો નહિ, તે બહુશ્રુત વાચકવૃંદને કહેવાની અગત્ય નથી. આ ગ્રંથનો મૂળ લેખક મહારાષ્ટ્રનિવાસી છે અને તે શિવાજી મહારાજ સંબંધી સંપૂર્ણ અભિમાન ધરાવતો હોવાથી તેને હાથે એ કાર્ય યથાસ્થિત થઇ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ શિવાજી મહારાજ સંબંધી મહારાષ્ટ્રનિવાસીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તેમને વિજાતીય ગ્રંથકારોએ તથા તેજ ગ્રંથોના અનુવાદ કરનાર આંગ્લ-ગ્રંથકારોએ જે દોષ લગાવ્યા છે, તે સંબંધી ઉક્ત લેખકનો કેવો અભિપ્રાય છે, તે અત્રે સવિસ્તર દર્શાવવું ઉચિત જણાય છે.

બંડખોરપણાનો આરોપ

તેમનો પ્રથમ દોષારોપ એવો છે કે, મહારાજે વિજાપુર-સરકાર સાથે નિમકહરામી કરી તેમની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું એ યોગ્ય કર્યું નહિ. તેમના બંડખોરપણાને લીધેજ તેઓએ તેમની લૂંટારામાં ગણના કરી છે. આદિલશાહે મહારાજના પિતાને સંકટ પ્રસંગે આશ્રય આપી જાગીર અર્પણ કરી હતી, તે સંબંધી ઉપકાર નહિ માનતાં તેમણે વિજાપુર-સરકાર સાથે કૃતઘ્નપણું દર્શાવી તેમના વિરુદ્ધ શસ્ત્ર [illegible] અને તે સરકારની સત્તા [illegible] નબળી કરી નાખી એ કાર્યપરત્વે [illegible] નિમકહરામી મહારાજને દોષ આપે છે; પરંતુ એ દોષારોપ તદ્દન અયોગ્ય છે. કૃતઘ્નતાના આરોપ [illegible] રીતે (?) [illegible] તેજરી (?) [illegible]

[illegible]

સમય ક્યારે આવશે એ નક્કી નથી. એમ હોવાથી ખરો તેજસ્વી પુરુષ પ્રાપ્તવૈભવમાં સુખ માની કોઇ પણ રીતે સ્વામીની ઇચ્છાનુસાર વર્તવામાંજ પોતાનું કલ્યાણ માની લે, એ પણ અસંભવિત છે. તે પુરુષ પરતંત્રતા ટાળવા માટે યોગ્ય ઉપાયના અવલંબનપૂર્વક વેગ કરે તો તેમાં તેને દોષ આપવાનું કારણ પણ શું? જગતના ઇતિહાસમાંથી આજપર્યંત એવા અનેક રાજસ્થાપકોના ઉદ્દામપણાનાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે; પરંતુ તેમના રાજવૈભવને લીધે તેમના ઉદ્દામપણાનો દોષ ઢંકાઇ જઈ તેઓ આજે માન્યાધિકારી થઈ બેઠા છે. આપણા ચરિત્રનાયકને પણ તેવુંજ માન મળવું ઉચિત છે. પરદેશી મુસલમાનોની ગુલામગીરીમાં સપડાયલા સ્વદેશને મુક્ત કરી મહારાજે તેને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવયોગ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, એ અમારા ભારતવાસી પ્રજાજનો પર તેમનો અત્યંત ઉપકાર થયો છે અને અમારા માથા પર તેમનું ઉપકારઋણ હમેશાને માટે ચોટ્યું છે. એ સ્વતંત્રતા ઘણા દિવસ સ્થાયી રહી નહિ, તેને માટે શિવાજી મહારાજ કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર નથી; પણ તેમની પાછળ સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવાનું કામ જેમની સત્તામાં હતું તેમનેજ દોષપાત્ર ઠરાવવા જોઇએ, એ ઇતિહાસવેત્તાઓને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજે આદિલશાહીમાં બંડ ઉઠાવી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો પરમ સ્તુત્ય ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો. તે પરિપૂર્ણ થયો ન હોત તો એજ ગ્રંથકારો તેમને બંડખોર–લૂંટારા કહેવા સાથે, મૂર્ખ અને અવિચારી પણ કહેત; પરંતુ તેમને યશ પ્રાપ્ત થયાથી ગ્રંથકારો ઉપરોક્ત એકજ વિશેષણ લગાડી દોષપાત્ર ઠરાવે છે અને તેમની શુભ્રકીર્તિમાં કાળો ડાઘ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મુસલમાન ગ્રંથકારોએ મહારાજ પર વિવાદગ્રસ્ત દોષારોપ કર્યો હોય તો તે ક્ષમ્ય છે; પરંતુ સ્વતંત્રતાદેવીના નિઃસીમ ભક્ત જેવા યુરોપિયન ગ્રંથકારોએ પણ મુસલમાન લેખકોના એવા અભિપ્રાયનો અનુવાદ પોતાના ગ્રંથમાં ગ્રહણ કર્યો છે, એજ આશ્ચર્યજનક જણાય છે. તેમણે અમારા એ દેશોદ્ધારક વીરચૂડામણિ સંબંધી નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી અભિપ્રાય આપવો ઉચિત હતો; પરંતુ ચિત્તની સમતા રાખવી એ બહુ કઠિન છે. આજે એ સ્વરાજ્યનું અસ્તિત્વ રહ્યું હોત તો તે ગ્રંથકારો એવો નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવી શકત નહિ એ સુવિદિતજ છે.

કપટીપણાનો આરોપ

ઉક્ત ગ્રંથકારો મહારાજ ઉપર બીજો એવો દોષારોપ મૂકે છે કે, તેઓ મહા કપટી, ઘાતકી અને ક્રૂર હતા. મહારાજનાં અનેક કૃત્યોનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનારનો અને વિશેષતઃ મુસલમાનોનો એવો અભિપ્રાય હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેમના મહાન કાર્યનું મહત્ત્વ કેવું હતું અને તે સંપૂર્ણ કરવા માટે જોઇતી સાધન–

સામગ્રીની અનુકૂળતા કેવી હતી તે સંબંધી વિચાર કરવામાં આ
તો તેમણે અનેક પ્રસંગે જે કાપટ્યનું અવલંબન કર્યું છે તે યોગ
જ હતું એવું આપણે કહેવું પડશે. આદિલશાહી, કુતુબશાહી અ
મોગલશાહી જેવી ત્રણ મહાપ્રબળ બાદશાહી સાથે મહારાજ જે
તદ્દન ક્ષુદ્ર જાગીરદારે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાનું સાહસ કરવું એ
સમયના મનુષ્યોને અતિ વિલક્ષણ અને અવિચારી કૃત્ય જણાય એ
સ્વાભાવિક છે. મહારાજના પ્રતિપાલક દાદાજી કોંડદેવને પોતાના
સ્વામીપુત્રનું વિલક્ષણ ઉચ્છૃંખલપણું મહાઘાતકી જણાયાથી તેને
ચિંતાજ્વર લાગુ પડતાં તે મરણ પામ્યો હતો; એ વાચકવૃંદના જા-
ણવામાંજ છે. એટલે ત્રણ પ્રબળ શત્રુ જોડે વિરોધ કર્યા પછી
કાપટ્ય અને ધૂર્તતાની સંપૂર્ણ સહાયતા વડેજ મહારાજના મહત્ત્વના
કાર્યમાં યશ પ્રાપ્ત થાય એમ હતું. મહારાજમાં એ કળા સંપૂર્ણ ન
હોત કિંવા સ્વલ્પ પ્રમાણમા હોત તો તેમને હાથે જગતને ચકિત
કરનાર મહાન કાર્યો કદી પણ થાત નહિ અને મહારાષ્ટ્રી જનોને થોડા
વખત સુધી સ્વાતંત્ર્યનો જે અનુભવ મળ્યો તે યોગ કદી પણ પ્રાપ્ત
થાત નહિ. વૈભવને શિખરે પહોંચેલા આદિલશાહ અને સાર્વભૌમ
સત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મોગલ બાદશાહ પોતાના અઢળક દ્રવ્યબળની અને
પ્રચંડ સૈન્યબળની સહાયતા વડે મહારાજનો નાશ કરવા સદા ઉ-
દ્યુક્ત હતા, તેમ છતાં સર્વને પહોંચી વળી તેઓની સત્તા ઓછી
કરવાના કામમાં મહારાજની કાપટ્યકળા તેમને કેટલી ઉપયોગી થઈ
પડી તે વાચકોને વિદિતજ છે, પરંતુ મહારાજે સર્વ મનુષ્યો સાથે
કાપટ્યપૂર્ણ વર્તન ચલાવ્યું એમ કદી કહી શકાશે નહિ. તેમનાં ક
કાર્યોમાં જેઓ સજ્જનતાપૂર્વક અને પ્રમાણિકપણે સહાયતા કરવા
અનુકૂળ થતા તેઓની સાથે મહારાજ અત્યંત સરળ અને વિશ્વાસુ-
પણે વર્તતા હતા. અફઝુલખાને અને શાહિસ્તખાને પ્રચંડ સૈન્ય સહિત
મહારાજ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી, પણ [illegible] તેમની સામા [illegible]
યુદ્ધ કરવાની મહારાજમાં શક્તિ નહોતી [illegible] પોતાનો
અને પોતાના [illegible] કર્યો [illegible] કાર્યમાં
હમેશનો [illegible]
[illegible]

અને જગતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અમર થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુ દાર નજીક આવી પોતાનો નાશ કરવાનું ચૂકશે નહિ અને તેની સાથે નીતિપૂર્વક વર્તતાં પોતાનાથી ટકી શકાશે નહિ, એવી ખાતરી થયા પછી બનતે ઉપાયે તેનો નાશ કરવો એ રાજ્ય-નીતિને કિંબહુના વ્યવહારનીતિને યોગ્યજ છે. વળી પોતાની સાથે પોતાને આશ્રયે રહેલાં હજારો મનુષ્યોનો સંહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિપત્તિમાં પડવાનો જ્યાં અનિવાર્ય સમય પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિનાં સર્વ તત્ત્વો એક બાજુએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કોઇ મનુષ્ય દોષપાત્ર ઠરતો નથી એ નિર્વિવાદજ છે. એજ સૂત્રાનુસાર મહારાજે અફઝુલ-ખાનનો વધ કર્યાથી અને શાહિસ્તખાન ઉપર છાપો માર્યાથી તેઓ દોષપાત્ર ઠરતા નથી; પણ ઊલટું શત્રુનો પરાજય કરવાની અપ્રતિમ યુક્તિ યોજવા માટે તેઓ પ્રશંસાપાત્રજ ઠરે છે. તેમની એવી યુક્તિથી જેઓને અતિશય નુકસાન થયું હોય તેઓનાં હૃદયમાં દુઃખ થાય અને તેઓ મહારાજને ગાળો ભાંડે તથા શાપ આપે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેઓના તિરસ્કારયુક્ત લેખોનો અનુવાદ યુરોપીય ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથમાં પ્રાહ્ય ગણે, એ આશ્ચર્યકારક છે.

એ સમયે રાજકાર્યમાં દગાબાજી અને કપટયુક્તિનો સર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો. મોગલોના અને દક્ષિણના સુલતાનોના ઇતિહાસ-માંથી એનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો મળી આવે એમ છે. શાહજીરાજાને પકડ-વાને આદિલશાહના સરદાર બાજી શામરાવે ચંદ્રરાવ મોરેની મદદથી કપટયુક્તિની યોજના કરી હતી. શિવાજી મહારાજને કપટ કરીનેજ ઔરંગઝેબે દિલ્હી બોલાવ્યા હતા. ખુદ અંગ્રેજોએ મહારાજ સાથે દગાબાજી કરી તેમના વિશ્વાસનો ભંગ કરીને વિજાપુર-સરકારને દારૂ-ગોળો પહોંચાડ્યો હતો અને તોપો ફોડવામાં મદદ કરી હતી. ખંદેરી બેટ આગળ અંગ્રેજ કેપ્ટને સુલેહ કરવાનું બહાનું કરી મહારાજના વહાણો નજીક આવ્યાં કે તરતજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પુષ્કળ જાનમાલનું નુકસાન કર્યું હતું. આવાં અનેક કપટ-દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં મોજૂદ છતાં માત્ર શિવાજીનેજ એ બાબતમાં દોષ આપવાનું કારણ શું?

ક્રૂરપણાનો આરોપ

મહારાજ ક્રૂર અને દ્વેષી હતા એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે. તેમના ચરિત્રનું જેઓએ ઉપરટપકે અવલોકન કર્યું છે, તેઓને પણ એ દોષમાં અસત્યતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. વિનાકારણ રક્તપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો. શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમના

મનુષ્યો મહારાજના તાબામાં આવતાં, તેમની સાથે તેઓ ક્રૂરપણે વર્ત્યા નથી. તેઓ હમેશાં તેમનો યથોચિત આદરસ કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અશ્વ તથા વાટખર્ચીને માટે દ્રવ્ય આ સ્વસ્થાને રવાના કરતા. મહારાજનું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધ રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને પણ લજવે એવું છે. તે સમયના યવનો યુદ્ધ પકડેલાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટલાવવા પ્રયત્ન કરતા અને તેમને ગુલામ તરીકે વેચતા કિંવા કેદખાના નાખતા હતા; પરંતુ મહારાજે દુશ્મનોનાં કેદ પકડાયલાં મનુષ્ સાથે એવી કોઈ પણ પ્રકારની ગેરવર્તણૂંક ચલાવી નથી, શસ્ત્ર ત્યાગ કરી શરણે આવેલો શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અલૌકિક કળા મહા રાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબામાં નોકરી રહેવા સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઈ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમા પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, એ વાચકવૃંદને વિદિતજ છે. એ તરે દૃષ્ટિ કરતા મહારાજ ઉપર ક્રૂરપણાનો અને દ્વેષીપણાનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન ગુલ્લકજ છે. બાજી ઘોરપડેના વધ ઉપરથી કેટલાંક મનુષ્યે મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઇએ. કેટલાંક મનુષ્યો કહે છે કે, તેમનું એ કાર્ય તદ્દન ક્રૂરતાયુક્તજ હતું; બાજી ઘોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુ- ષોને, તેના સર્વ સગાંને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાંત પ્રાય શ્ચિત્ત મળે એ તદ્દન યોગ્ય નહોતુ, પરંતુ બાજી ઘોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી પોતાના ઉત્કર્ષ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, પોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષનો ઘાત કરવા પ્રયત્ન થાય, એ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર અને અક્ષમ્ય હતુ તેના એ કાળા કૃત્યનુ કેવું ભયંકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો, એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજના હૃદયમા નિ[illegible] પિતૃભક્તિ હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને પોતાના [illegible] ઉત્કર્ષ [illegible] કાઢી દેવો પડ્યો હતો અને [illegible] થયા [illegible] ચાર વર્ષ પર્યંત તેમને [illegible] [illegible] [illegible]

દ્રવ્યલોભથી લૂટ કરવાનો આરોપ

[illegible]

તેમ થવાથી સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ વ્યાપી રહી હતી. એ આરોપ કંઇક અંશે સત્ય હોય એવી અમારામાંનાં કેટલાંક મનુષ્યોની સમજણ છે; પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લક્ષમાં લેતાં પ્રતિપક્ષ કહે છે તેટલા પ્રમાણમાં મહારાજને દોષપાત્ર ઠરાવી શકાય તેમ નથી. પ્રથમજ જોઇએ કે, મહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિના આરંભથી અંતપર્યંત એ નિયમ રાખ્યો હતો, તેમાં તેમનો હેતુ કેવળ સ્વધનવૃદ્ધિ કરવાનો નહોતો. ત્રણ પ્રબળ અને ધનાઢ્ય બાદશાહી સાથે વૈર બાંધી તેમના પ્રચંડ સૈન્ય સાથે લાગલાગટ યુદ્ધ કરવામાં સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ કેટલું હોવું જોઇએ, તે સંબંધી કોઇ પણ મનુષ્ય અનુમાન કરી શકે એમ છે. પોતાના તાબાના મનુષ્યોને સર્વદા ખુશી રાખી, સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના મહત્કાર્ય માટે હાથમાં માથું લઇ પ્રબળ યવનસેના સાથે લડવા તૈયાર થવા માટે તેમને દ્રવ્યની લાલચ સિવાય બીજી લાલચ બતાવી શકાય તેમ હતી ? મહારાજે પોતાનું સૈન્યબળ બની શકે તેટલું વધાર્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો. તેઓ હમેશાં લશ્કર વધાર્યેજ જતા હતા. તો પછી તેમણે એકઠા કરેલા વિશાળ સૈન્યનો પગાર ક્યાંથી મેળવવો ? તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્યના રક્ષણ માટે અને અને તેમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે સહાયભૂત થનારા સેંકડો કિલ્લા હમેશાં દુરસ્ત કરાવી તેના પર ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખવામાં અને સેંકડો નવીન કિલ્લા બાંધવામાં ખર્ચાતું અઢળક દ્રવ્ય તેમણે ક્યાંથી લાવવું ? પોતાના તાબાની જાગીરની ઊપજમાંથી એટલો બધો ખર્ચ થઇ શકે તેમ હતું ? જ્યારે તેમ નહોતું ત્યારે તેમને લૂંટ ચલાવીનેજ દ્રવ્યબળ પ્રાપ્ત કરવું પડે, એ નિર્વિવાદ છે. સાંપ્રત સુધરેલાં રાષ્ટ્ર યુદ્ધાદિ પ્રસંગે જેમ રાજ્યદ્વારી દેવું કરી તેનો બોજો સ્વપ્રજાને માથે નાખવાનો અને તેમને કરના બોજા નીચે દબાવી દેવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, તેવો માર્ગ તે સમયે અનુકૂળ હતો ? આધુનિક રાષ્ટ્રનાં રાષ્ટ્રીય દેવાના આંકડા જોતાં આપણી છાતી ધડકી જાય છે અને એવુંજ જણાય છે કે, કાં તો એ રાષ્ટ્રે દેવાળાં કાઢેલાં હોવાં જોઇએ કે કાં તો અનાથ પ્રજાને તેમણે હમેશને માટે દેવામાં દબાવી દીધેલી હોવી જોઇએ. એ રાષ્ટ્ર યુદ્ધ કરે છે તે સર્વ સ્વત્વરક્ષણાર્થે કિંવા સ્વાતંત્ર્યસંપાદનાર્થે કરે છે ? તેઓની પરસ્પર તકરાર માત્ર એક રાજાના કિંવા રાજ્યદ્વારી પુરુષના પ્રપંચને લીધે, મૂર્ખતાને લીધે કિંવા રાજ્યતૃષ્ણાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમના પગ આગળ લાખો મનુષ્યોનું બલિદાન થવા સાથે તેમની પ્રજાને અને વંશપરંપરાને યુદ્ધનો ખર્ચ-દંડ ભરતાં રહેવું પડે છે. એવી અત્યંત અનર્થકારક, અક્ષય વિપત્તિમૂલક અને અન્યાયી પદ્ધતિ સાથે તુલના કરી જોતાં મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ કેવળ ક્ષમ્ય કહી શકાશે. તેમણે પોતાની પ્રજા પાસેથી અઢળક દ્રવ્યની સહાયતા એવી પદ્ધતિએ

મેળવી નહોતી; પરંતુ મુસલમાને। આ દેશમાં નિવાસ કરી, આ દેશની પ્રજાના જીવ ઉપર ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી અને તેમના આશ્રયથી જે હિંદુઓ ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી મહારાજે ખંડણી લઇ, તેઓએ જેમને પરતંત્ર કર્યા હતા તેમને સ્વતંત્ર બનાવવાના પુણ્યકૃત્ય માટે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યો, તેમાં તેમણે મહાપાતક કર્યાનું જણાશે નહિ. મહારાજે લૂંટ કરીને દ્રવ્ય નહિ મેળવવાનો નીતિબોધ આપવો, એ તેમણે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્નજ કરવો નહોતો, એમ કહેવા બરાબર છે. એક લાખ સિપાઇનું લશ્કર હમેશાં તૈયાર રાખવું અને એક સાધારણ સિપાઇથી તે ઉચ્ચ દરજ્જાના સેનાપતિ સુધીના સર્વ લશ્કરને રોકડો પગાર ચૂકવી આપવા માટે કેટલા પૈસાની જરૂર હોય અને સ્વસત્તાના પ્રદેશની ઊપજ તે સમયે સરાસરી કેટલી હશે તેનું અનુમાન કરતાં બારાબાર દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો, એ પણ સ્પષ્ટજ છે. સાર્વભૌમ ઔરંગઝેબ બાદશાહની પોતાના ઉપર સત્વર ચડાઇ આવવાનુ અને રણસંગ્રામ થતાં તે સમયે અતિશય દ્રવ્યની અગત્ય પડવાનું .મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેથીજ તેઓ બને તેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરતા હતા. એવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં મહારાજને કોઇ દ્રવ્યલોભી કહે તો તે તદ્દન ખોટું છે, એમ કહેવુંજ પડશે. મહમદ ગિઝનીએ સત્તર વખત હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઇ કરી અગણિત દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતુ. તેણે મરણસમયે કહ્યું હતું કે, "અહો ! આ સર્વ દ્રવ્ય છોડીને મારે જવું પડશે !" એમ કહેતા મહંમદના નેત્રોમાંથી અશ્રુપાત થયો હતો. શિવાજી મહારાજે શું એવી આકાંક્ષા રાખી હતી? તેઓની ઇચ્છા એવી હતી? કોણ કહી શકશે કે તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો?

લૂંટ સંબંધી નિયમો

શિવાજી મહારાજ [illegible] હતા. [illegible] તેમને કંઇ નિયમો રાખ્યા હતા કે, [illegible]

સરદારનું લશ્કર પરરાજ્યની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપી શકતું નહિ. મહારાજ પછી પેશ્વાઇ રાજ્ય થયું, તે સમયે સરકારી લશ્કર સાથે બજવાખોર ધાડપાડુઓ પણ જતા; તેઓ જ્યાં ત્યાં લૂંટફાટ કરતા અને સરકારી લશ્કરને પણ અન્ન આદિ સામગ્રીનો દુષ્કાળ પાડતા, તેવું મહારાજના લશ્કરમાં નહોતું. વળી લૂંટ વખતે જે અમીરઉમરાવો કિંવા શેઠશાહુકારો પોતાનું દ્રવ્ય નહિ છુપાવતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સરળતાથી ખંડણી આપતા, તેને મહારાજના લશ્કર તરફથી કિંચિત્ પણ ત્રાસ થતો નહિ. તેજ પ્રમાણે જે શહેરની પ્રજા રાજીખુશીથી ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરતી, તે શહેરમાં મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ. શહેર બહાર ઊભા રહી ખંડણી મેળવી ત્યાંથીજ પાછું ચાલ્યું જતું. જે સાંસ્થાનિક રાજાઓ વાર્ષિક ખંડણી ભરવા કબૂલ થતા, તેમના રાજ્યમાં પણ મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ. આદિલશાહે અને કુતુબશાહે જ્યારથી વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું, ત્યારથી મહારાજે તેમના પ્રાંતમાં પણ લૂંટ ચલાવી નહોતી; પરંતુ તેઓ વચ્ચે થયેલું તહનામું ઘણા દિવસ ટક્યું નહિ તેથીજ તેમને પુનઃ પુનઃ એ બંને રાજ્યોમાં સવારી કરી ધનાઢ્ય પ્રજા ઉપર હુમલા કરવા પડ્યા હતા. મહારાજની લૂંટફાટ સંબંધી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, મહારાજના સિપાઇઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં અગ્નિ લઇને ગરીબ પ્રજાની કતલ કરતા નહોતા; કિંવા તેમનાં ઘરબાર બાળી મૂકતા નહોતા. મહારાજને હાથે એવું અપ્રયોજક ક્રૂરપણું કદી પણ થયું નથી. મહારાજ પોતાના ગુપ્ત જાસૂસો દ્વારા પ્રથમ ધનાઢ્ય મનુષ્યોની ખબર મેળવ્યા પછીજ તેમને લૂંટતા; પણ જેઓ અડચણ કર્યા વગર દ્રવ્ય આપી દેતા તેઓને મુક્ત કરતા, એવો તેઓનો નિયમ હતો. એ સર્વ વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, મહારાજને કર લૂંટારા લોકોના વર્ગમાં મૂકી તેમની અવહેલના કે નિંદા કરવી એ બિલકુલ ઉચિત નથી અને એક સત્યશોધક મનુષ્ય પણ પોતાનો એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર રહેશે નહિ.

લૂંટનો ઉદ્દેશ

મહારાજને મુસલમાની રાજ્યના દેશોમાં લૂંટાલૂંટ કરવાનું એક બીજું પણ પ્રયોજન હતું, તે આ સ્થળે નિર્દિષ્ટ કરવું ઉચિત જણાય છે. તે પ્રયોજન ઘણા વાચકોના લક્ષમાં આવ્યું નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. યવનબાદશાહોના અમલમાં એ પ્રમાણે સતત ધાંધલ કરતા રહેવાથી તેઓને પ્રજા પાસેથી જે કર મળવો જોઇએ તે નહિ મળતાં તેમની શક્તિ ક્ષીણ થાય અને એવા લૂંટારા અર્થાત્ પ્રબળ રિપુને સંતુષ્ટ રાખ્યા સિવાય નિર્વિઘ્ને રાજ્યસત્તા ચલાવવી કઠણ છે,

એમ તેઓને જણાય, એવીજ મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, મહારાજના સતત ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા માટેજ આદિલશાહે અને કુતુબશાહે તેમને વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મહારાજે ખંડણી ઉપરાંત મોગલોને અર્ધો ભાગ આપવાની શરત કરી. આદિલશાહી સત્તાના મુલકોમાંથી ચોથાઈ અને સરદેશમુખીનો હક વસૂલ કરવાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો, એ પણ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે કુતુબશાહીમા પોતાનો હક સ્થાપવાનો વિચાર હતો, તે કર્ણાટક પર ચડાઈ લઈ ગયાથી મહારાજને તરતવેળા મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો, એવોજ હક મોગલોના દક્ષિણ પ્રાંતમાંથી વસૂલ કરવાની ખટપટ તેમણે ચલાવી હતી અને જો તેઓ થોડાં વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત, તો મોગલ બાદશાહ પાસેથી પણ મહારાજ તેવો હક મેળવી શક્યા હોત. એ હક સંબંધી મહારાજનો ઉદ્દેશ કેવો હતો તે લખવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. હિંદુપ્રજા પાસેથી મળતા કરના બળવડે યવનબાદશાહ પ્રબળ થયા હતા. તેમાંનો થોડો ભાગ ખેંચી લેવાથી તેઓનું તેટલું સામર્થ્ય ઓછું થાય અને તેના પ્રમાણમા પોતાની શક્તિ વધવા સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સગવડ કરી શકાય, એજ મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો.

આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, 'યવન બાદશાહીઓને દુર્બળ કરવાના પ્રયત્ન માટે નિરપરાધી પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપવો એ શું મહાન પાતક નથી?' એ પ્રશ્નનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપી શકાશે કે, "મહારાજ યાવનીઅમલની સર્વ પ્રજાને એકસરખો ત્રાસ આપતા નહોતા. તેઓનું લક્ષ્ય હમેશાં ધનાઢ્ય મનુષ્યો ઉપરજ રહેતું. તેઓના વિત્તનો થોડો અંશ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના મહદુપકારક કાર્યમાં યોજવો, એવો તેમનો સંકલ્પ હતો. મહારાજ હમેશાં બહુધા ધનાઢ્ય યવનોનેજ ત્રાસ આપતા હતા અને તેમના આશ્રયથી જબરજ થયેલા હિંદુ મનુષ્યો પાસેથીજ ખંડણી લેતા હતા, એ [illegible] છે. મહારાજે પોતાના [illegible]

રાજ્યતૃષ્ણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો એક દોષારોપ એવો છે કે, કેવળ રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇને મહારાજે એ સર્વ ખટપટ કરી હતી અને તે કોઇ પણ દૃષ્ટિ વડે જોતાં ક્ષમ્ય નથી; એ દોષનું નિદાન કરવા જતાં તેમની ખટપટોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતની દૃષ્ટિ સન્મુખ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઇએ. સ્વરાજ્યસંપાદન કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટજ છે કે, યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર થવું. મહારાજ પ્રથમથીજ એ ભગીરથ ઉદ્યોગે વળગ્યા હતા એમાં શંકા નથી; પરંતુ તે પ્રયત્નમાં સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશનું મિશ્રણ નહોતું, એમ એકાએક કહી શકાશે નહિ; કારણકે પોતાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતી વખતે કેવળ અસાધ્ય જણાતા કાર્ય માટે મહારાજે જે મનુષ્યોને અનુકૂળ કરી લીધાં હતાં, તેમનાં હૃદયમાં તેમણે યવનસત્તા સંબંધી તિરસ્કાર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતી જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ ઉદ્દીપન કરી ન હોત તો તેઓએ સ્વસુખની અને સ્વજીવિતની યત્કિંચિત્ પણ પરવા નહિ કરતાં, જેવી સહાયતા કરી તેવી સહાયતા કદી પણ કરી ન હોત. અફઝુલખાન તરફથી આવેલા બ્રાહ્મણ વકીલ, જયસિંહરાજા, યશવંતસિંહ વગેરે પુષ્કળ પુરુષોને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવામાં મહારાજને યશ પ્રાપ્ત થયો, તે તરફ જોતાં યવનસત્તાનો વિનાશ કરવાનો પોતાનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તેઓને બરોબર સમજાવી તેમના હૃદયમાં અભિમાન જાગૃત કરવાનોજ મહારાજે પ્રયત્ન કર્યો તેજ યોગ્ય હતું. બાકી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્યોગ માટે તેમણે ગમે તેટલા બહાનાં બતાવ્યાં હોત, તોપણ તેઓ મહારાજના પક્ષમાં આવત નહિ. મહારાજને અનિવાર્ય રાજ્યતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઇ હતી એવું કહેનારા મનુષ્યોએ, તેમણે ત્રણચાર પ્રસંગે વિરક્તતા દર્શાવી, રાજ્ય ત્યાગ કરી મોક્ષસાધનનો માર્ગ અવલંબન કરવાનો જે નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો હતો અને તે પ્રસંગે તેઓને એ નિશ્ચયમાંથી નિવૃત્ત કરવાને તેમના તાબાનાં મનુષ્યોને કેટલી મહેનત પડી હતી, તે લક્ષમાં લેવું જોઇએ. એલેક્ઝાન્ડર, તૈમૂરલંગ, બાબર અને ઔરંગઝેબ જેવા માત્ર સ્વસત્તાવૃદ્ધિ કરવાની લાલસાવાળા પુરુષો સાથે મહારાજની તુલના કરવી યોગ્ય નથી. એ રાજ્યતૃષ્ણાવશ થયેલા પુરુષોએ પરકીય સ્વાતંત્ર્યનું અને રાજ્યનું અપહરણ કરી પોતાની સત્તા વધારવા માટે પ્રચંડ મનુષ્યસંહાર કર્યો, તે સર્વથા ક્ષમ્ય નથી; એ તો કેવળ મહાપાતકજ કહી શકાશે. મહારાજને એમના જેવા દૂષિત ઠરાવી શકાશે નહિ. હિંદુસ્તાન હિંદુઓનુંજ હોવાથી તે પર રાજ્ય કરવાનો હક માત્ર હિંદુઓનોજ હોવો જોઇએ; તેમ છતાં તેમાં મુસલમાન પરદેશીઓ પ્રવેશ કરી પોતાની સત્તા જમાવે અને ત્યાંની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપે એ અતિશય

અન્યાયજ કહેવાય. એવા અન્યાયી અને જુલમી સત્તાધીશને સ્વદે-
શમાંથી હાંકી કાઢી પુનરપિ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના
કરવા મહારાજ ઉદ્યુક્ત થયા હતા તે કિંચિત્ પણ અન્યાયનું કર્મ નહિ
પણ મહત્પુણ્યનુંજ કર્મ કહેવાશે; અને તેવું કર્મ કરવા માટે જે
નરરૂપી સિંહ પ્રવૃત્ત થયો તેનું અખિલ મહારાષ્ટ્ર ચિરકાળ પર્યંત
ઋણી થઇ રહે તેમા આશ્ચર્ય શું! એવું સત્કાર્ય કરતાં મહારાજને
રાજ્યતૃષ્ણાનો દોષ લાગે તોપણ તેમને હીનત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ. કોઇ
મનુષ્ય કોઇ પણ કાર્ય કરવા માટે કોઇ પણ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થયો
હોય; પરંતુ તે કાર્યનું પરિણામ સર્વ જનસમાજને હિતકર થઇ પડે
એવું હોય, તો તે કાર્ય અત્યંત સ્તુત્ય કહેવાય, એજ નીતિસૂત્ર છે.
એ દૃષ્ટિથી જોતા મહારાજ કેવળ રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇ, સ્વરાજ્ય-
સાધનમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ માનવામાં આવે, તોપણ તેમાં વિરુ-
દ્ધતા થઇ નથી, એવું અમને અમારા મનોદેવતા કહે છે. મહારાજનાં
કૃત્યોથી જે પરદેશીઓને નુકસાન થયું છે તેઓ તેમના નામ પાછળ
ગમે તેવા વિશેષણ લગાડે તે સર્વ વ્યર્થજ છે. નિરપેક્ષ અને
નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકારો તો જગતના ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્યસંપા-
દક મહાપુરુષોની સર્વદા સ્તુતિજ કરે છે અને સ્વાતંત્ર્યદાયક રાષ્ટ્રીય
સુખની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદજ આપે છે. અમારા ચરિત-
નાયક સર્વ પ્રકારે એ ધન્યવાદોને પાત્ર થાય છે, એ નિર્વિવાદજ છે.

સ્વાર્થીપણાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષ કહે છે કે, રાજ્યતૃષ્ણારૂપ દોષના આંધીરૂપ સ્વાર્થ-
પરતા અને મહત્ત્વાકાંક્ષા જેવા બે દોષ પણ મહારાજમાં હતા. એમાં
કેટલું સત્ય છે તે આપણે તપાસીએ. સ્વાર્થી મનુષ્ય હમેશાં પોતાનો
ઉત્કર્ષ સાધવા સર્વદા તત્પર હોય છે. તે મનુષ્યો અન્ય જનોના
[illegible] કિંચિત્ પણ વિચાર કરતા નથી. મહારાજનું ચરિત્ર
[illegible] તેમણે પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ કરી હોય એવાં
[illegible] તેમની [illegible]
[illegible]

કરી થાકી જતા તેમના દેહને કિંવા મનને કવચિત્ પણ આરામ મળતો નહિ; એ તેમનું ચરિત લક્ષપૂર્વક વાંચનારના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સર્વ હિંદુસ્તાન દેશ યવનસત્તામાંથી મુક્ત કર્યો સિવાય વિશ્રાંતિ લેવી નહિ એવો જે મહાપુરુષનો દૃઢ સંકલ્પ હતો, તેમના પર સ્વસુખને માટે અને સ્વવૈભવવૃદ્ધિને માટે એટલો બધો શ્રમ કર્યાનો આરોપ મૂકવો એ ઉચિત નથી. મહારાજે આટલી બધી ધનસંપત્તિ મેળવી હતી, છતાં તેમણે પોતાનો આડંબર વધારવા તરફ તેનો વિશેષ વિનિયોગ કર્યો હતો, એમ કદી થકાશે નહિ. તેઓ હમેશાં સાદો પોશાક પહેરતા હતા અને શરીર ઉપર અલંકાર ધારણ કરવાનો તેમને બિલકુલ શોખ નહોતો; તેમ છતાં પરકીય અને સ્વકીય મનુષ્યો પર પોતાનો પ્રભાવ અને મહત્તા બેસાડવા માટે તેમને સવારી અને દરબાર વખતે યોગ્ય પ્રકારનો આડંબર રાખવો પડતો. વળી પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં મહારાજનું વિશેષ ઔદાર્ય જણાઈ આવે છે. તેજ પ્રમાણે પોતાના સેવકજનોને તેમના કામની મહત્તા અને યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપવામાં તેમણે કદી પણ કંજૂસપણું દર્શાવ્યું નથી. જેઓની સહાયતા વડે તેમને એટલી બધી ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેમને સંતુષ્ટ રાખવામાં મહારાજે કદી પણ પાછું જોયું નહોતું. મુખ્યતઃ સ્વરાજ્યના રક્ષણ અને વર્ધન કાર્યમાં તથા જે પ્રકારે સ્વજનોનું હિતસાધન થાય, કિંબહુના અખિલ ભારતવર્ષ યવનત્રાસમાંથી મુક્ત થાય તેવાં કાર્યો કરવામાંજ સંપાદિત દ્રવ્યનો વ્યય થવો જોઇએ. એવોજ મહારાજનો વિચાર હતો. એ સંપત્તિના તેઓ પોતાને ભોક્તા નહિ પણ રક્ષક અને વર્ધક સમજતા હતા; અને એ તત્ત્વ તેમના હૃદયમાં સંપૂર્ણ રીતે કોતરાયલું હતું એમ કહેવામાં અડચણ નથી. જે મહાપુરુષે મરણપર્યંત એ તત્ત્વાનુસાર આચરણ રાખ્યાં હોય, તેના પર સ્વાર્થપરતાનો દોષ લગાડવો એ બિલકુલ યથાર્થ નથી.

મહત્ત્વાકાંક્ષાનો આરોપ

હવે મહારાજમા સ્વાર્થપરતાની અંગીભૂત મહત્ત્વાકાંક્ષા વસ્તુતઃ હતી કે નહિ તે તપાસીએ. પોતાનો આડંબર વધારવો, પોતાની સત્તા સર્વત્ર સ્થાપિત થઇ સર્વ પોતાના અંકિત થઇ રહે અને સર્વ જનસમાજમાં પોતાની કીર્તિનાં ગાન થાય, એવી ઇચ્છા રાખનાર રાજાનેજ મહત્ત્વાકાંક્ષી કહેવો જોઇએ; પરંતુ મહારાજે સર્વ આર્યભૂમિ ઉપર સ્વસત્તા પ્રવર્તાવવાનો સંકલ્પ કરી જન્મપર્યંત તેનેજ અનુસરતો જે પ્રચંડ ઉદ્યોગ કર્યો, તે એ દૂષિતવૃત્તિને લીધેજ હોવો જોઇએ, એવી કલ્પના થવી સંભવિત છે; પરંતુ તપાસ કરતાં જણાઇ આવશે કે, એ વૃત્તિનો અનિવાર્ય ક્ષોભ થઇ, મહારાજ હિંદુ

ઓનું સ્વરાજ્ય સ્થાપી પરતંત્રતારૂપ ઊંડી ખાડીમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા, એ સત્ય માનવામાં આવે તો તેઓ ઉપરોક્ત દોષને પાત્ર ઠરતા નથી. જે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષનું કારણભૂત થઇ પડે તેને, દોષરૂપ શી રીતે કહી શકાય? મહારાજનાં સર્વ કૃત્યોની સરખામણી કરતાં જણાઇ આવે છે કે, સ્વરાજ્યસાધન અને સ્વાતંત્ર્યસંપાદન કરવા માટે અહર્નિશ પરિશ્રમ કરવો એજ પોતાનું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય તેઓ સમજતા હતા અને કેટલાંક કાર્યોના પ્રારંભથીજ તેમની એવી પરમ ઉદાત્તવૃત્તિ થઇ હતી. એ મહત્કાર્ય કરવા માટેજ પોતાનો જન્મ થયો છે અને તે સાધ્ય કરવામાંજ પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય છે, એવું તેમને સદૈવ જણાતું હતું, એમ કહેવામાં લેખકને માથે અતિશયોક્તિનો દોષ આવવાનો સંભવ નથી. તેમનામાં એવી અલૌકિકવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામી ન હોત, તો જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય એવાં સાહસિક અને શૌર્યજનક કૃત્યો તેમને હાથે કદી પણ થાત નહિ.

મહારાજ ઉપર મહત્ત્વાકાંક્ષાનો દોષારોપ કરનાર કોઇ મનુષ્ય કદાચિત્ કહેશે કે, તેમણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો તે સમયે કેટલાક સ્વતંત્ર થઇ પડેલા હિંદુસરદારોને તેમણે પાયમાલ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, તે ઉચિત નહોતું. યવન તાબેદારીમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતી તો તેમણે પોતાનાજ મનુષ્યો ઉપર શસ્ત્ર ઉગામ્યાં તેનું કારણ શું? એ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા સિવાય અન્ય સરદારોની સત્તા હોવી જોઇએ નહિ એવો શિવાજી મહારાજનો દૃઢ સંકલ્પ હતો અને તે પરથીજ મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઇ હતી, એમ કહી શકાશે. એવી શંકા કરનાર મનુષ્યોને મહારાજનાં કર્તવ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાયું નથી એમ કહેવું પડશે, જો દેશને પરદેશી મુસલમાન બાદશાહની સત્તામાંથી મુક્ત કર્યો હોત તો દેશમાં જુદા જુદા મનુષ્યો કિંવા સરદારો સ્વતંત્ર થઇ અથવા મુસલમાન બાદ- [illegible]

કબૂલ કરી શકશે. ઇટાલી દેશમાં પરરાષ્ટ્રીય પ્રજાએ અત્યાચાર ઘર કરી સ્વસત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો તે સમયે કાઉન્ટ કેવર આદિ નાગરિક જનોએ સ્વરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવવાના કાર્ય માટે ઉદ્યોગ કર્યો હતો, કિંવા જર્મનીના રાજકર્તાએ જર્મનરાષ્ટ્રને એક છત્ર નીચે સ્થાપવા માટે ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તેને નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસવેત્તા સ્તુતિપાત્ર ગણે છે; તેજ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત ઉદ્યોગ સ્તુતિપાત્રજ છે. તેમના એ ઉદ્યોગને સ્વાર્થપરતાનો કિંવા મહત્ત્વાકાંક્ષાનો દોષ દઇ હીનત્વ લગાડવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. મહારાજે અન્યાયી જણાતાં સત્કાર્ય કર્યાં ન હોત, તો મહારાષ્ટ્રને સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ કદી પણ મળ્યો ન હોત. સર્વ જનમંડળના હિતને માટે થોડાં મનુષ્યોને તાત્કાલિક નુકસાન થવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ નથી, એ આજે કોઇને શીખવવું પડે તેમ નથી.

બીકણપણાનો આરોપ

હવે મહારાજ ઉપર થતા એક દોષારોપ સંબંધી થોડુંક અવલોકન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણનો પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત કરીશું. મહારાજ ઉપર એવો પણ દોષ મૂકવામાં આવે છે કે, તેમણે પોતાના વર્તનક્રમમાં અનેક પ્રસંગે શૌર્ય કરતાં બીકણપણું બતાવ્યું છે. તેમનામાં બીકણપણું ન હોત તો શત્રુ સાથે વિરોધ કરવામાં તેમને જુદે જુદે પ્રસંગે કાપટ્ય અને યુક્તિપ્રયુક્તિનું અવલંબન કરવું પડયું તેમ કરવું પડત નહિ. ખરો શૂરવીર પુરુષ શત્રુ સાથે સામે મોઢે યુદ્ધ કરી વિજય સંપાદન કરે છે. સંતાઇભરાઇ રહીને કિંવા નાના પ્રકારના પ્રપંચ રચીને શત્રુનો પરાજય કરવા જેવું નિંદ્ય કર્મ તે પુરુષ કરતો નથી. એ આક્ષેપ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મહારાજની ખરા શૂરવીર પુરુષોમાં ગણના કરી શકાય નહિ, એવો ઘણાં મનુષ્યોનો અભિપ્રાય છે; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લક્ષપૂર્વક વાંચનારને જણાયા વગર રહેશે નહિ કે પ્રતિપક્ષનો એ આક્ષેપ કેવળ હાસ્યજનક અને નિરાધાર છે. એટલું સત્ય છે કે, મહારાજને ઘણે પ્રસંગે શૌર્ય કરતાં યુક્તિપ્રપંચ કરવામાંજ વિશેષ યશપ્રાપ્તિ થઇ છે. મહારાજ ઘણાજ સાવચેત અને યુક્તિવાન હતા. તેમણે કેવળ અવિચારી કિંવા સાહસિક કૃત્ય કદી પણ કર્યું નહોતું, તેઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાનું અને શત્રુનું બળ-સામર્થ્ય તપાસી કાર્ય કરતા હતા. જે કાર્ય તેમને થોડી મહેનતે અને તાબાના મનુષ્યોનો નાશ થયા વગર થાય એવું જણાતું, તે કાર્ય તેઓ યુક્તિપ્રપંચ રચીને સાધ્ય કરી લેતા હતા. તેમનો સંકલ્પજ હતો કે, બનતે પ્રયત્ને રક્તપાત થાય નહિ એવીજ રીતે વર્તવું. મહારાજમાં એવી યુક્તિનો ભંડાર ન હોત તો આજે તેમનો કિંવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રસંગજ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુના પ્રબળ સૈન્ય આગળ તેમના અલ્પસંખ્યક સૈન્યનો ક્યારનોયે ચૂરો થઈ ગયો.

હોત; અને તેમણે આરંભેલું મહત્કાર્ય અપૂર્ણ રહેવા સાથે આજ તેમની બળવાખોર લૂંટારામાં કિંવા ધાડપાડુઓમાંજ ઇતિહાસકારોએ ગણના કરી હોત; તેમજ આજે હિંદુરાજ્યના અધિષ્ઠાતા તરીકે સર્વ જગતમાં તેમનું ગૌરવ થાય છે, તેને બદલે સર્વ જનમંડળના મુખમાંથી તેમની નિંદાજ થાત. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મહારાજના યુક્તિપ્રપંચને બીકણપણું કહી તેમનું અપમાન કરનાર મનુષ્યોની મૂર્ખતા પ્રત્યે જેટલી ક્ષમા દર્શાવીએ તેટલી ઓછી છે.

અત્ર પર્યંત મહારાજ ઉપર પરકીય વ્યક્તિ દ્વારા જેટલા દોષારોપ થયા છે, તેમાંના ઘણાખરાનું સ્પષ્ટીકરણ કરી તેમાં સમાયલા સત્ય સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હવે અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તેમના કર્તૃત્વને લઘુત્વ પમાડવા જેવા લેખ લખ્યા છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી તેમાં સમાયલા સત્ય સંબંધી વિવેચન કરવું ઇષ્ટ જણાય છે.

ભાગવતધર્મની મદદ

એ ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે, "મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવતધર્મનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો અને તેથી જુદી જુદી જાતિનાં મનુષ્યોમાં ઉચ્ચનીચ ભાવનો ઘણો લોપ થવા સાથે ઐક્યની વૃદ્ધિ થઈ. આપણે સર્વ એકજ ઇશ્વરનાં બાળક છીએ અને સર્વનો મોક્ષમાર્ગ પણ એકજ હોવાથી વ્યવહારમાં પણ પરસ્પર એકબીજાના હિત માટે યત્ન કરવો અને જે કાર્ય વડે સર્વનું કલ્યાણ થતું હોય તેની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરવો ઉચિત છે, એવું પ્રજાજન સમજવા લાગ્યા. રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું રૂપનામ આપ્યું, તેમજ તે ધર્મના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે તેઓએ શિવાજી મહારાજને અને બીજા મહારાષ્ટ્રીય મંડળને વચનોવચન બોધ કર્યો, તેથીજ શિવાજી મહારાજ અને તેમના અનુયાયી પુરુષોને હાથે રાષ્ટ્રોદ્ધારનું મહત્કાર્ય સિદ્ધ થયું" એ વાક્યમાં કેટલું સત્ય છે તે તપાસીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એજ થાય છે કે, શિવાજી મહારાજના સમયમાં કિંવા તેમના પૂર્વે સમયમાં ભાગવતધર્મ મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર પ્રસરેલો હતો કે કેમ? એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવો કઠિન છે; કારણ કે [illegible] ભાગવતધર્મ પ્રતિપાદક 'જ્ઞાનેશ્વરી' [illegible]

તે સમયે સંતમંડળના ઉક્ત પંથ સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં બીજા પણ અનેક પંથ પ્રચલિત હતા, તેમજ સંતમંડળનો એ ભક્તિમાર્ગ સનાતન હિંદુધર્મને સર્વથા અસંમત ન હતો; એટલે તે ધર્મને ક્રાંતિકારક માનવો અનુચિત કહેવાશે. જ્ઞાનદેવ આદિ સંતપુરુષોએ એ પંથ વિશેષરૂપે વધાર્યો હતો એ સત્ય છે; પરંતુ એજ પંથ દ્વારા જાતિભેદ વગેરે ભેદભાવ નષ્ટ થવા સાથે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજમાં ઐક્યની વૃદ્ધિ થઇ એમ કહેવું ઉચિત નથી; કારણકે તે સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં ઉક્ત કથનને આધાર મળતો નથી. સંતજનોએ અને પંઢરપુરના વારેદાર મનુષ્યોએ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા પછી જાતિભેદ સંબંધી થોડી બેપરવાઇ દર્શાવી હશે; પરંતુ પોતાના ગામમાં આવ્યા પછી તેઓ તેવીજ વૃત્તિ કાયમ રાખી વ્યવહારવર્તન કરતા હતા એવું કોણ કહી શકશે? ભક્તજનો અન્નવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહારમાં બીજાં મનુષ્યોની પેઠેજ સનાતનધર્મ વિહિત ઉચ્ચનીચનો ભેદ પાળતા હતા. એ જોતાં સંતજનોના ભાગવતધર્મને લીધે તે સમયની સમાજસ્થિતિમાં વિશેષ રૂપાંતર થયું હતું એમ કહી શકાશે નહિ. એ પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોત તો શિવાજી મહારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયતા કરનાર પુરુષોને તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાત એવું કોણ કહી શકે છે? એ પુરુષોમાંના કયા પુરુષો પંઢરપુરના વારેદાર હતા કિંવા ભાગવતધર્મના ઉત્તેજક હતા? પ્રતિપાદન કરનાર ઇતિહાસકારો પાસે એ સંબંધી કંઇ પુરાવો છે કે? બખરકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં એ સંબંધી કંઇ ઉલ્લેખ કરતા નથી. શિવાજી મહારાજ અને તેમના પિતા આદિ વડીલ પુરુષો શંકર અને ભવાનીદેવીના ઉપાસક હોવા સાથે પ્રત્યેક સંકટ પ્રસંગે તેઓએ ભવાનીની આજ્ઞા મેળવવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના ક્રમ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભાગવતધર્મ ઉપર તેમની અચલ શ્રદ્ધા નહોતી. તેઓ તો મરણપર્યંત દેવીનાજ ઉપાસક હતા. છેવટે રામદાસ સ્વામીનાં દર્શન થતાં અને બોધામૃત શ્રવણ કરતા તેમનામાં થોડોક ઉપાસનાભેદ થયો હતો એમ જણાય છે; પરંતુ રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને તેમના ઉપાસ્ય દેવતા શંકરના પ્રસાદપ્રીત્યર્થે કોટિ પાર્થિવલિંગ કરવા આગ્રહ કર્યો હતો અને શિવાજી મહારાજ જેવા સચ્છિષ્યે ગુરુવચન પાળ્યું હોવું જોઇએ એમાં શંકા નથી. એ જોતાં કહી શકાય છે કે, મહારાજ પ્રથમથીજ દૃઢ શૈવમતાભિમાની હતા, પણ રામદાસ સ્વામીનો સંયોગ થયા પછી તેમની વૃત્તિમાં દ્વિધાભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે; પરંતુ તેમનો સંયોગ થયા પછી સ્વલ્પકાળમાં મહારાજનું દેહાવસાન થવાથી દ્વિધાભક્તિનું શું પરિણામ આવ્યું, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. વળી મહારાજ સ્વતઃ દેવીઉપાસક શૈવ હતા તેજ પ્રમાણે માવળાના ઘાટ ઉપરના અને કોંકણના મરાઠા

ચાવી રહ્યો હતો; તેમ છતાં તેમના અંતઃકરણમાં સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની બુદ્ધિ જાગૃત થઈ નહિ, પણ ઊલટું અતિશય સંતોષવૃત્તિ અને ઉદાસવૃત્તિ વૃદ્ધિ પામી હતી એમ જણાય છે. જે સમયે શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો તે સમયે તેમનો ઉત્સાહ ભંગ કરનાર અને તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરનાર મરાઠાસરદાર અને બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દીઓની સંખ્યા કેટલી હતી તે ઇતિહાસજ્ઞ પુરુષોને કહેવાની જરૂર નથી. વારુ, વિવાદપ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનાર ઇતિહાસપંડિતો એકાદ સરદાર કિંવા મુત્સદ્દીનું નામ પ્રકટ કરી શકે એમ છે કે જેનામાં ભાગવતધર્મમૂલક એકત્ર-ભાવ જાગૃત થવાથી તે પોતાની મેળેજ શિવાજી મહારાજને આવી મળ્યો હોય? તેમ થયું હોત તો મહારાજને શરૂઆતમાં શુદ્ધ નિર-ભિમાની જનોની સલાહ પ્રમાણે કેટલાક મરાઠાઓને બ્રાહ્મણ સરદા-રોના સંબંધમાં તદ્દન જુદી પદ્ધતિએજ કામ લેવું પડયું હતું તેનું પ્રયોજનજ રહેત નહિ. મોરો પંત પિંગળે, બાળાજી સોનદેવ, અને દત્તાજી પંત આદિ બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી; બાળાજી આવજી; બાજી પ્રભુ દેશપાંડે, મુરાર બાજી પ્રભુઆદિ સ્વામીભક્ત પ્રભુવૃંદરય અને તાનાજી માલુસરે, પ્રતાપરાવ ગુજર અને હંબીરરાવ મોહિતે જેવા અનેક પ્રતાપી વીરપુરુષો મહારાજ પાસે માત્ર પોતાના ઉત્કર્ષની લાલસાએજ આવ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં સૂર્યમુખી કમળની પેઠે મહારાજના અલૌકિક તેજને પ્રતાપેજ તેઓના ઉજ્જ્વલ ગુણ વિકાસ પામ્યા અને પરિપક્વ થયા હતા, એમ જણાય છે. સ્વરાજ્યસ્થાપનાની સિદ્ધિ સંબંધી ઉક્ત કારણ પૂરતું હોવા છતાં બિચારા સંસારસુખથી બહિષ્કૃત નિવૃત્તિપરાયણ સાધુજનોને એ સંબંધી યશ આપવો એ અમારા ચરિત્રનાયકની વાસ્તવિક યોગ્યતાને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું સમજવામાં આવે છે.

સ્વધર્માભિમાન

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, મહારાજે ભારતભૂમિમાંથી મુસલમાનોની સત્તા નિર્મૂળ કરવાનો સત્સંકલ્પ કર્યો હતો, તેના મૂળમાં સ્વધર્માભિમાનરૂપ વૃત્તિ હતી કે નહિ? એ પ્રશ્નનો હકારમાં સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો પડશે. મહારાજના હૃદયમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ સ્વધર્માભિમાનનું બીજારોપણ થયું હોવાથી મરણપર્યંત તેમની વૃત્તિ ધર્મશીલ હતી. એ વૃત્તિને લીધેજ તેમના હૃદયમાં પ્રથમથીજ યવન-દ્વેષ ઉદ્દભવ્યો હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન થવા સાથેજ તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ પણ ઉત્પન્ન થઇ ઉત્ત-રોત્તર વૃદ્ધિ પામી હતી. એ ઉભય વૃત્તિનો ક્ષોભ થવાથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો સંકલ્પ દૃઢ થયો અને તેમણે જગતને ચકિત કરી નાખે એવા પરાક્રમ કર્યાં. તેમ છતાં

એ સ્વધર્માભિમાન અમર્યાદ સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ સિવાય કેવળ પંગુ હતું એ ભૂલવું જોઈતું નથી. એ ઉભય વૃત્તિને અપ્રતિમ કર્તૃત્વશક્તિની સહાયતા ન હોત તો તે હતું ન હતું સરખુંજ થઇ પડત. મહારાજના હૃદયમાં એ વૃત્તિત્રિવેણીનો સંયોગ અને ઉત્કર્ષ થવાથીજ તેમનું ચરિત્ર આજે જગતમાં ઉદાહરણસ્વરૂપ થઈ પડ્યું છે. મહારાજનું સ્વધર્માભિમાન માત્ર ભાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથીજ ઉદ્ભુત થયું હતું એમ કહી શકાશે નહિ; કારણકે સંતજનોનો પંથ અત્યંત ઉદાર હોવાથી તે માર્ગે વળેલા મનુષ્યોનાં હૃદયમાં અભિમાનરૂપી વૃત્તિને બિલકુલ સ્થાન મળે તેમ નહોતું. રામ અને રહેમાનને એકજ જાણનારા સાધુસંતના ભક્તિપંથમાં એવી વૃત્તિને નિવાસ કરવાનો અવકાશજ નહોતો. મહારાજને વૈષ્ણવપંથના ખાસ ઉપાસક માનવામાં કોઇ જાતનો પુરાવો મળતો નથી. તેમની સનાતન ધર્મ ઉપર સંપૂર્ણ દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી મરણપર્યંત તેમના હૃદયમાં ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ અને ભવાનીદેવી ઉપર ભક્તિ કાયમ રહી હતી. મહારાજે પોતાના સહાયક જનોનાં હૃદયમાં વૈષ્ણપંથની સહાયતા વડેજ સ્વરાજ્યપ્રીતિ સાથે સ્વધર્માભિમાનની જાગૃતિ કરી નહોતી; પરંતુ ગોબ્રાહ્મણને પોતાનું દૈવત સમજાવનાર, જાતિભેદ અવશ્ય પાળવાનો બોધ આપનાર, મૂર્તિપૂજાને ઉત્તેજન આપનાર અને સર્વ કર્મકાંડની અગત્ય પ્રતિપાદન કરનાર સનાતનધર્મના તેઓ અભિમાની હતા, એ ભૂલવું જોઇતું નથીઃ મહારાજ અને તેમના ઘણા અનુયાયીઓનાં આચરણ સનાતનધર્મને અનુસરતાં હતાં એ નિર્વિવાદજ છે; કારણકે કોઇ પણ બખરગ્રંથમાંથી એ માન્યતા વિરુદ્ધ યત્કિંચિત્ પણ પુરાવો મળી આવતો નથી.

આ સ્થળે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, જે પ્રાંતમાં મહારાજના કર્તૃત્વની વિશેષ વ્યાપ્તિ હતી તે પ્રાંતમાં તુકારામ આદિ પુષ્કળ વૈષ્ણવભક્તોનું અસ્તિત્વ હોવા સાથે કેટલાક સંતપુરુષોનું ચરિત્ર મહારાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ તાદૃશ્ય થતું હતું અને તુકારામબાવા ઉપર તેમની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, તેમ છતાં તેમના હૃદય ઉપર ઉક્ત ભક્તિપંથનું કંઇ પણ પરિણામ થયું કે નહિ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહેવું પડશે કે, તુકારામ આદિ સાધુસંતનાં ઉજ્જવળ આચરણોને લીધે તેઓ મહારાજને પરમ વંદનીય જણાતા અને તેમની બોધક વાણી શ્રવણ કરવા તથા તેમનો સમાગમ કરવા મહારાજ સદા ઉત્સુક રહેતા એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ સાધુસંતોનો બોધ સનાતનધર્મવિરુદ્ધ કિંવા તેમના આચરણ એ ધર્મવિરુદ્ધ હોવાનું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું; તેમજ તે કાળના સંતસમાજને પણ પોતાનો પંથ સનાતનધર્મથી વિશેષ છે એવું જણાયું નહોતું. એવી ભેદદૃષ્ટિ તો આધુનિક પંડિતસમાજનીજ જણાય છે તે સમયના

સાદા, સરળ અને ભાવિક મનુષ્યો ઉપર ભેદદૃષ્ટિનો દોષારોપ કરવો એ યોગ્યજ નથી. સાંપ્રતકાળમાં વૈષ્ણવપંથનું અસ્તિત્વ છે. મહારાષ્ટ્રનાં ઘણાં ગામોમાં પંઢરપુરના વારેદારો જોવામાં આવે છે અને લાખો મનુષ્યો પંઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે; પરંતુ સર્વ જનસમૂહને તેમાં કંઇ વિશેષત્વ જણાતું નથી. તેમજ એવા વારેદાર મનુષ્યોની કર્મનિષ્ઠા કિંવા જાત્યભિમાન ઓછું થયું હોય એવો અનુભવ થયો નથી.

રામદાસસ્વામી તરફથી સ્ફૂર્તિ મળી ન હતી

ઉપરોક્ત સર્વ વાદવિવાદનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે, પ્રત્યક્ષ મહારાજ કિંવા તેમના સહાયક મુત્સદ્દી અને વીર પુરુષો ભાગવતધર્મનાં ઉદાર તત્ત્વોને લીધેજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા અને તે સિવાય એ મહત્કાર્ય થાતજ નહિ એ કહેવું યોગ્ય નથી.* હવે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રતિપક્ષ તરફથી રામદાસ સ્વામીને રાજકીય શ્રેય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેમાં સમાયલા સત્યાસત્યનું અવલોકન કરીએ. પ્રતિપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું નામ આપી તેનું સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ કરવા માટે શિવાજી મહારાજને જીવનપર્યંત બોધ કર્યો તેથીજ તેમણે અવિરત ઉદ્યોગ કર્યો, નહિ તો તેમને હાથે કંઇ પણ થાત નહિ. એ કથનની નિર્માલ્યતા આ પુસ્તકના ઓગણત્રીસમા પ્રકરણના અંત વિભાગમાં સપ્રમાણ દર્શાવી આપેલી હોવાથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની અગત્ય જણાતી નથી. સમર્થ સ્વામીએ મહારાજને ઇ. સ. ૧૬૪૯માં શિષ્યદીક્ષા આપી અને મહારાજે તેમનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું એ જનપ્રવાદ, સમર્થના જીવનચરિત્ર ઉપરથી તેમજ તે આધાર સત્ય માનીને ચિટનીસે તથા શિવદિગ્વિજયકારે પોતાના ગ્રંથમાં એ સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યાથી સર્વત્ર પ્રચલિત થયો છે. તેને સપ્રમાણ માનીને અમારા ઇતિહાસપંડિતોએ ઉક્ત પ્રવાદ પ્રસાર્યો છે; પરંતુ રામદાસ સ્વામીની મુલાકાત અને શિષ્યદીક્ષા સંબંધીની ઉક્ત સાલ ખોટી ઠરી છે તથા તે સાલ પછી તેવીસચોવીસ વર્ષે મહારાજ સાથે સ્વામીની પ્રથમ મુલાકાત થયાનો ખરો પુરાવો સાંપ્રત અવલોકનમા આવ્યો છે, તે ઉપરથી પંડિત-

---

* એ વિવેચનથી ભાગવતધર્મ સનાતનધર્મથી ઉચ્ચ પ્રતિનો નથી એવો અમારો અભિપ્રાય નથી. સત્સંગપૂર્વક એ ધર્મનું અનુસરણ કરનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં કર્મનિષ્ઠા કરતાં ઔદાર્ય અને સમતા અતિશય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નિર્વિવાદ છે. એ પંથ દ્વારા તેના અભિમાની પંડિતો કહે છે, તેટલે દરજ્જે રાજકીય પુનરુજ્જીવનને સહાયતા મળી હતી કે કેમ? તેનું અવલોકન કરવા માટેજ પ્રકૃત વિવાદ ઉપસ્થિત કરવો પડ્યો છે.

કાર્યને મહારાજ દ્વારા અદ્યાપિ પર્યંત આરંભ થયો નહોતો એમ માનવું પડશે અને સમર્થના ચરિત્ર ઉપરથી કિંવા મહારાજના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ તે પ્રયત્ન ભવિષ્યમાં કેટલે દરજ્જે ચાલુ રહ્યો તેની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી. ઇતિહાસ તરફ આંખમીંચામણાં કરી માત્ર કલ્પનાશક્તિમાંજ રમણ કરવું હોય અને પોતાનાજ મતનું કોઈ પણ રીતે પ્રતિપાદન કરવું હોય તો ઇચ્છાશક્તિ પ્રમાણે ગમે તેવાં વિધાન બેલાશક ઠોકી બેસાડવાં; પરંતુ એક શોધકના આડંબર નીચે તેવાં વિધાન માન્ય થાય એ અમારા દેશનું મોટું દુર્ભાગ્યજ કહેવાશે. આટલો બધો ઉહાપોહ કરવાનો હેતુ એજ છે કે, વાસ્તવિક સત્ય હોય તેનું નિરુપણ કરવું અને જેની જેટલી ખરી યોગ્યતા હોય તે નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ વડે જગતસમક્ષ પ્રસિદ્ધ કરવી.

ભાગવતધર્મ અને મહારાષ્ટ્રધર્મ

પ્રસ્તુત વિષયના ઉપસંહારમાં એક ગૌણ મુદ્દાનું અવલોકન કરીએ. ઇતિહાસકારો દ્વારા કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મની સંજ્ઞા આપી હતી અને સ્વબુદ્ધિ વડે તેનોજ સર્વત્ર પ્રચાર કર્યાથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમાં સ્વદેશાભિમાનની જાગૃતિ થઈ; પરંતુ આ સ્થળે પ્રશ્ન થાય છે કે, રામદાસ સ્વામીને વિઠ્ઠલભક્તનો વૈષ્ણવપંથ સર્વોપરી માન્ય હતો કે કેમ? દાસબોધ ગ્રંથનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરતાં તેના રચનારનો પંથ કંઈક જુદોજ જણાઇ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં રામદાસીપંથ કરતાં વૈષ્ણવપંથ જુદોજ છે, એવી માન્યતા ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગી

કથનનો ધાર્મિક ઉદ્દેશ સુજ્ઞ વાચકોના ધ્યાનમાં આવ્યોજ હશે; અર્થાત્ રાજકીય પુનરુજ્જીવનનું સર્વશ્રેય સમર્થ સ્વામીને ઘટે છે. શિવાજી મહારાજ તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર હતા; તેમને હાથે તો કંઇ વિશેષ કાર્ય થયાંજ નહોતાં. ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨–૭૩ પર્યંત મહારાજે કરેલાં કાર્યો, સમર્થ સ્વામીએ રચેલાં યંત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ત્યાંસુધી વ્યર્થજ હતાં કે? એ કાર્યો વડે તેમના તાબાનાં મનુષ્યોને સ્વરાજ્યવિષયક અભિમાન અને તે માટે પ્રસંગોપાત પ્રાણની આહુતિ આપવાની ઇચ્છા થઈ નહોતી કે? એવા ઇતિહાસ લેખકોની સત્યનિષ્ઠા પ્રશંસનીયજ સમજવી જોઇએ! એ ઇતિહાસકારના ઉક્ત કથનને આધારે એક રામદાસભક્તને ઉમળકો આવતાં તેણે શ્રી સયાજીવિજય-(મરાઠી)ના તા. ૨૪મી નવેમ્બર ઇ૦ ૧૯૦૬ના અંકમાં ' રામદાસી સંપ્રદાય ' નામક લેખ લખી અકાંડતાંડવ કર્યું છે, એ જોતાં તેને રામદાસી ભક્તિનો કેટલો ઉભરો ચડ્યો છે અને તેમ થવાથી સર્વનો લોપ કરી શિવાજી મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાની તેમની ધાંધલ કેવી ચાલુ છે, તે જણાઇ આવે છે.

હતી. રામદાસીપંથના મનુષ્યો ધર્પંખરૂ પંઢરપુરના વારા કરતા જ નહોતા. રામદાસ સ્વામીને ઘણા આગ્રહ સહિત એક વખત પંઢરપુર લઇ જવામાં આવતાં, ત્યાં કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર બન્યો હતો તે તેમનું જીવનચરિત્ર વાંચનારને સુવિદિતજ છે; અર્થાત્ સાધુઓનો વૈષ્ણવપંથ રામદાસી પંથથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો હતો અને સનાતનધર્મ ઉપરજ તેનો પાયો રચાયો હતો તેથી વૈષ્ણવપંથને તેમણે મહારાષ્ટ્ર ધર્મનું નામ આપ્યું હોય એવું જણાતું નથી. એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ એ શબ્દનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' કરે છે; પરંતુ એ અર્થ નિર્માલ્ય જણાય છે. 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' એટલે કોઇ જુદાજ પ્રકારનાં ધર્મકર્મ કહી શકાય નહિ. એ શબ્દનો સાદો અને સરળ અર્થ કરવાનું મૂકી ઉક્ત પંડિતજી શા માટે આડા ફંટાયા હશે? પ્રસ્તુત લેખકને એ સામાસિક પદનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજનો ધર્મ' હોય એમ જણાય છે. સ્વામીજીએ મહારાજને મોકલેલા સ્તુતિજનક પત્રમાં તથા શંભાજીને મોકલેલા બોધજનક પત્રમાં એ શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે, તેનો બીજો કંઇ અર્થ થવો સંભવિત નથી. તે સમયે મહારાજે મહારાષ્ટ્રનો ઘણો વિભાગ કબજે કરી ત્યાંની મુસલમાની સત્તા અચાનક નાબૂદ કરી દીધેલી હોવાથી ત્યાંની પ્રજા, બીજી અનેક બાબતની પેઠે, ધર્મ સંબંધે પણ નિર્ભય થઇ હતી. રામદાસ સ્વામીએ એ સ્થિતિ લક્ષમાં લઇ પોતાના પત્રમાં મહારાજની સ્તુતિ કરી છે અને શંભાજીને તેનું રક્ષણ તથા વર્ધન કરવાનો બોધ આપ્યો છે. મહારાજનો જન્મ કર્ણાટકમાં થયો હોત અને ત્યાં તેમણે સ્વરાજ્ય-સંપાદન દ્વારા સ્વધર્મનું રક્ષણ કર્યું હોત, તો સમર્થ સ્વામીએ 'કર્ણાટકધર્મ તમારી વાટ જુએ છે' એવું કથન અવશ્ય કર્યું હોત. 'મહારાષ્ટ્રધર્મ' એ શબ્દ રામદાસ સ્વામીના બીજા કોઇ પણ કવનગ્રંથમાંથી મળી આવતો નથી, તે પરથી જણાય છે કે, ફક્ત શિવાજી મહારાજનાં કર્તૃત્વની પ્રશંસા કરવા માટેજ રામદાસ સ્વામીએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. લેખકકથિત નિર્માલ્ય આધાર ઉપરથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમાં સ્વામીજીએ સ્વદેશાભિમાન જાગૃત કરવા માટેજ એ શબ્દનો પ્રચાર કર્યો છે એમ કહેવું અનુચિત જણાય છે. સ્વામીજીએ શંભાજીના પત્રમાં "મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો" વગેરે ઉદ્‌ગારો લખ્યા છે તે તેમના પહેલા અને અંતિમજ હતા;× કારણકે રામદાસ સ્વામીએ જે વર્ષમાં શંભાજીને એ

× જગદીશ્વર છાપખાનામાં છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયેલા રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રના એક જૂના ઇતિહાસગ્રંથમાં અને રા. ચૌબાળકૃત સ્વામીના ચરિત્રમાં સમર્થ સ્વામીએ શંભાજીને લખેલો ઉક્ત પત્ર છપા[illegible] છે તેમાં 'મ[illegible] મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ'

પત્ર લખ્યા તેજ વર્ષમાં તેમનું દેહાવસાન થયું છે.× તેમની પાછળ તેમના શિષ્યમંડળે ગુરુનું મત ચાલુ રાખ્યું હોય એવું કોઇ ગ્રંથમાં લખ્યું નથી. માત્ર કલ્પનાજ કરવી હોય, તો તે ઇતિહાસ નથી; એ સમર્થભક્તોએ ભૂલવું જોઇતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સમર્થ સ્વામી જેવા એક ગોસાંઇના બોધ ઉપરથી સ્વદેશાભિમાન, સ્વધર્માભિમાન સ્વરાજ્યાભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાક સમય પર્યંત જાગૃત રહી હતી, એમ કહેવા કરતાં શિવાજી મહારાજના ઉજ્જ્વળ ચરિત્રમહિમા વડેજ તે વૃત્તિચતુષ્ટયનું બીજારોપણ અને સંરક્ષણ થયું હતું એમ કહેવું વિશેષ યુક્તિયુક્ત જણાય છે. ઔરંગઝેબે સંભાજીને પકડી મારી નાખી તેમનું સ્વરાજ્ય પોતાના પગ નીચે દબાવી દીધેલું હોવા છતાં જે વીરપુરુષોએ અત્યંત જુસ્સાથી અને શૌર્યથી સતત ઓગણીસ વર્ષ સુધી બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કર્યાં અને તેને ત્રાહ્યત્રાહ્ય પોકરાવી, તેમને રામદાસીપંથ તરફથી કિંચિત્ પણ સહાયતા મળી નહોતી; પરંતુ શિવાજી મહારાજના કર્તૃત્વને લીધેજ અને તેમના હાથ નીચે કેળવાયલા હોવાને લીધેજ તે વીરપુરુષોના હૃદયમાં અલૌકિક જુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. એ મહાન કૃત્યનો સંપૂર્ણ યશ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનેજ અપાવો જોઇએ. સમર્થ સ્વામીએ એક પત્ર લખ્યો; તે ઉપરથી તેમનું ગૌરવ વધારવું એ સર્વથા અન્યાયયુક્તજ છે.

પ્રથમના સરદાર અને મુત્સદ્દીઓની મદદ

કેટલાક ઇતિહાસલેખકોના ઉપરોક્ત કથન સંબંધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ વિવેચન ઘણું વિસ્તૃત થઈ જવા માટે લેખક વાચકવૃંદ પાસે ક્ષમાયાચના કરે છે. તેઓના કથનથી આપણા ચરિત્રનાયકને ઘણુંજ લઘુત્વ પ્રાપ્ત થતું જણાયાથી આટલું બધું લખવું પડયું છે. હવે એ ઇતિહાસલેખકોનું એક બીજું કથન તપાસીએ. તેઓ લખે છે કે, બ્રાહ્મણી (પેશ્વાઇ) રાજ્યના કેટલાક વિભાગમાં પુષ્કળ બ્રાહ્મણ–મુત્સદ્દી અને મરાઠા–સરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા. તેઓને પોતાના કર્તૃત્વની વિશેષતા જણાઇ અને મહારાજના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય સાધ્ય કરવા જેવું સામર્થ્ય અને બુદ્ધિબળ જોઇ તેઓ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં ગયા. તેમની સહાયતાથીજ મહારાજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી શકયા; એ કથનમાંથી કેટલું સત્ય

વધારવો ' એ વાકય લખ્યું નથી. એ મહત્ત્વનું વાકય પ્રકાશકે શા માટે કાઢી નાખ્યું હશે? કિંવા એ વાકય મૂળ પત્રોમાં નહિ હોય અથવા રામદાસ સ્વામીના કોઇ ભકતે પાછળથી વધાર્યું તો નહિ હોય?

× શકે ૧૬૦૩ના પોષ મહિનામાં ઉક્ત પત્ર લખ્યો છે અને તેજ વર્ષના માઘ માસમાં સમર્થ સ્વામીનું દેહાવસાન થયું છે.

છે, તે મહારાજનો ઇતિહાસ લક્ષપૂર્વક વાંચનારને સત્વર જણાઇ આવશે. તેમના મુત્સદ્દી-સમાજમાં એક પણ એવો મનુષ્ય નહોતો કે જે સ્વતઃ કિંવા તેના પૂર્વજો મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા મુત્સદ્દી ગણાયા હોય; તેજ પ્રમાણે મહારાજના લશ્કરમાં જે સરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેમાંનો કોઇ પણ સરદાર મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટો જાગીરદાર નહોતો. નેતાજી પાલકર, પ્રતાપરાવ ગુજર, હંબીરરાવ મોહિતે, સંતાજી ઘોરપડે, ખંડેરાવ દાભાડે, ધનાજી જાદવ વગેરે સરદાર પ્રથમથીજ મોટા જાગીરદાર હતા, એ કથનને કિંચિત પણ આધાર નથી. તેઓ સર્વ નાના મોકાસદાર કિંવા દેશમુખ હોવા જોઇએ. પાછળ રાજ્યવ્યવસ્થા-પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે મોકાસદારો અને દેશમુખીઓ દ્વારા પ્રજા પાસેથી કર વસૂલ કરવાનું બંધ પડવાથી તેઓ મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યા અને પોતાનાં ઉત્કૃષ્ટ કાર્યોને લીધેજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ પામ્યા. તે સમયે મોટા સરદાર તરીકે ફલટણના નિંબાળકર, મુધોળના ઘોરપડે, મસવડના માને, વાડીના સાવંત, શૃંગારપુરના સુર્વે, શિર્કે, દળવી અને જાવળીના મોરે ઇત્યાદિ ગણવાના આવતા હતા. એ સઘળા સરદાર અંતપર્યંત વિજાપુર-સરકારના તાબેદાર રહ્યા હતા; અને પહેલા ત્રણ સરદાર પોતાના માલિક તરફથી મહારાજ સાથે વિરોધ કરવા તૈયાર થયા હતા. બાકીના સરદારોને મહારાજે પરાજિત કર્યા ન હોત તો તેઓ પોતાની મેળે મહારાજના પક્ષમાં આવત નહિ, એમજ કહી શકાશે. એ જોતાં મરાઠા સરદારોએ પોતાની મેળેજ મહારાજને સહાયતા કરી હતી એમ કહી શકાશે નહિ. મહારાજના તાબામાં જે સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ હતા તે સર્વેએ પગારની આશાએ નોકરી સ્વીકારી હતી. શિવાજી મહારાજને મહાન દેશકાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થયેલા જાણી તેમના ઉદ્યોગને સહાયતા કરવાની નિષ્ઠાથી કોઇ મનુષ્ય તેમના પક્ષમાં ગયો નહોતો, એવું ઉપલબ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. નોકરીમાં રહ્યા પછી તેમના અંતઃકરણમાં સ્વરાજ્યાભિમાન વિકાસ પામ્યું તેનું ભીતરીપણું અને વર્ધન, મહારાજની ઉન્નતિપ્રદ સુસંગતિને લીધેજ થયું હતું એમ કહી શકાશે, તેથી સર્વ યશ મહારાજનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ. તેમને ન્યૂનત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું વિવાદગ્રસ્ત કથન કેવળ બુદ્ધિ અને ચિત્તભ્રમનોજ પ્રકાર કહી શકાશે.

સ્વરાજ્યસ્થાપના માત્ર મહારાષ્ટ્ર પૂરતીજ ન હતી

એજ ઇતિહાસવેત્તાઓ દ્વારા મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે એવું એક અન્ય કથન પણ પ્રચલિત છે, તે એ કે, મહારાજનો હેતુ માત્ર મહારાષ્ટ્ર જેટલી સરહદમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. જ્યારે ખરી રીતે મુસલમાન બાદશાહીના કબજામાંથી સર્વ ભારતભૂમિને મુક્ત કરી તેનું રક્ષણ કરવાનો અને હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરવાનો

સંકલ્પ કર્યો હતો, તેમની કૃતિમર્યાદા એટલી બધી સંકુચિત હતી એમ કહેવું એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કરવા જેવું છે. મહારાજની સરહદમાંજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હોત તો મહારાજે કર્ણાટકમાં અઢાર મહિના સુધી ચડાઇઓ કરી, પુષ્કળ પ્રાંતો તથા કિલ્લા કબજે કરી, સ્થળે સ્થળે પોતાનાં થાણાં સ્થાપ્યાં તથા કેટલાક પ્રાંતનું સંરક્ષણ કરવા માટે નવા કિલ્લા બાંધ્યા તેનું પ્રયોજન શું? તેજ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૯–૮૦માં વિજાપુર–સરકારના મુખ્ય કારભારી મસાઉદખાન સાથે મહારાજે તહનામું કરતી વખતે પોતાના પિતાની જાગીર સ્વતંત્ર કરી તાબામાં લેવાનો તેમનો શો ઉદ્દેશ હતો? પ્રસ્તુત લેખકને તો એવુંજ જણાય છે કે, કેટલાક ઇતિહાસકારોના લખવા પ્રમાણે રામેશ્વર પર્યંતનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો, તેજ સત્ય છે અને તેમનું જીવન જો થોડાં વર્ષ લંબાયું હોત તો તે સંકલ્પ સિદ્ધ કર્યો હોત. કર્ણાટકમાં ચડાઇ લઇ જવામાં બીજો ઉદ્દેશ એ હતો કે, આદિલશાહની સત્તા પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં જેમ ઓછી કરી નાખી હતી તેજ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પણ કરવું અને એ સત્તા થોડી હદમાં આવતાંજ સંધિ જોઇને આદિલશાહીનો પાયો જડમૂળથી ઊખેડી નાખવો. ચડાઇ વખતે મહારાજની બીજી ધારણા એ હતી કે, દક્ષિણમાં કુતુબશાહની સત્તાને પણ ધોકો પહોંચાડવો. કર્ણાટકમાંથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજે પોતાના ત્યાંના સરદારોને મદ્રાસ તરફના પ્રાંત કબજે કરી પૂર્વસમુદ્ર પર્યંત પોતાની સત્તા સ્થાપવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી. એટલે કર્ણાટકમા ચડાઇ લઇ જવામાં તેમના બે ત્રણ ઉદ્દેશ હતા. દક્ષિણમાથી બંને બાદશાહી સંક્ષિપ્ત કરી નાખવાનો તેમનો વિચાર સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. પશ્ચિમકિનારાનો સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લેવા માટે મહારાજ વહાણો તૈયાર કરાવી તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતા હતા. પશ્ચિમકિનારા પરનો સીદીરૂપી કાંટો સમૂળ ઉખાડી નાખવા માટે તેમનો સપાટો લાગલાગટ ચાલુ હતો તેનું કારણ પણ એજ હતું. ગુજરાત પ્રાંતમાં દમણ અને સુરત શહેર પર્યંત તેમણે પોતાનાં થાણાં સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૭૦થી ૧૬૮૦ સુધી ગુજરાતમાં ચડાઇ કર્યા સિવાયનું તેમનું એક પણ વર્ષ વ્યતીત થયું નથી એમ કહી શકાશે. ત્યાં મોગલોની સત્તા હોવાથી તે પ્રાંત એકદમ હસ્તગત કરવામાં વિશેષ જોખમ સમાયલું હતું, એ પણ મહારાજ જાણતા હતા. પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું કોઇ પણ કામ એકાએક નહિ કરવાનો તેમનો નિયમ હોવાથી ઔરંગાબાદનું મોગલોનું પ્રબળ થાણું મહારાજે એમ ને એમજ રહેવા દીધું હતું. એ શહેર સુધી લૂંટ કરવી; પરંતુ શહેરમાં હુમલો કરવો નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હતો, તેમ છતાં મોગલ બાદશા-

દી ઉપર મહારાજની વિશ્વાસ દૃષ્ટિ નહોતી એમ પણ કહી શકાશે નહિ કારણ કે દક્ષિણમાં જયસિંહરાજા પ્રચંડ સૈન્ય સહિત આવ્યા હતા, તેમની મારફત આદિલખાન સાથે જેવું પ્રપંચી આચરણ કરવું હતું તેમ નહિ કરતાં તેને વશ કરી લેવાની મહારાજે યોજના કરી તેનું કારણ શું હશે! દિલેરખાને પુરંદરનો ઘેરો નાખ્યો હતો તેથી તેને વશ કરવા નહોતો. તે એકજ કિલ્લા નીચે મોગલોને લોક ખાસ ઘેરો પડ્યો હતા. તેજ પ્રમાણે જયસિંહનો સિંહગઢ કબજે લેવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા હતા. તેથી મોગલો સામે નહિ ટકી જેવું કાંઇ બન્યું નહોતું. છતાં મહારાજ જયસિંહની છાવણીમાં ગયા હતા અને દિલેરખાન જેવા ગર્વિષ્ઠ સરદાર સાથે નમ્રતાપૂર્વક વર્ત્યા હતા, તથા તેની સાથે તહનામું કરવાની મસલત ચલાવી હતી; એટલુંજ નહિ પણ જયસિંહની જામીનગીરીથી તેઓ દિલ્હી જવા પણ તૈયાર થયા હતા, તેનું કારણ શું હોવું જોઇએ? વળી ઔરંગઝેબ જેવા મહાકપટી, વિશ્વાસઘાતી શત્રુ પોતાનો નાશ કરવા સદા તલપી રહ્યાનું જાણવા છતાં તેના તાબામાં જઈ સપડાવાનું જે પુરું સાહસ કર્યું તેનો ઉદ્દેશ શો હોવો જોઇએ? પ્રસ્તુત લેખકને તો તેમાં તેમનો મહદુદ્દેશ જણાય છે; અર્થાત જયસિંહ જેવા બળવાન રજપૂત રાજાને વશ કરી લેવો, તેમના દ્વારા દિલ્હી–દરબારના અન્ય રજપૂત સરદારો સાથે ઓળખાણ કરવી અને ઉત્તર તરફના પ્રદેશની થોડીઘણી માહિતી મેળવી લેવી, તેમજ મોગલો સાથે સ્નેહ કર્યા પછી તરતજ આદિલશાહ તથા કુતુબશાહ ઉપર પોતાનો કર બેસાડવો એજ ઉદ્દેશ હતો. મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ ઘણે ભાગે પરિપૂર્ણ કર્યો હતો એ તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાઇ આવે છે. દક્ષિણમાંના મોટા જાગીરદારો યવનોના તાબેદાર થવાથી સર્વ એકત્ર થઇ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની તેમને ઇચ્છા થઇ નહોતી. તેજ પ્રમાણે ઉક્ત રજપૂત રાજાઓ પણ મોગલ બાદશાહના માંડલિક થયેલા હોવાથી તેઓ પોતપોતાનુંજ સંભાળતા હતા. સર્વ રજપૂતોએ એકત્ર થઇ મોગલસત્તા સાથે વિરોધ કરવાની તેમને કલ્પના પણ થઇ નહોતી; પરંતુ મહારાજે દક્ષિણમાં જેવું કાર્ય આરંભ્યું હતું, તેવુંજ કાર્ય પોતાની સહાયતાથી ઉત્તરના રજપૂતોએ આરંભવું એવી મહારાજની ઇચ્છા હતી; નહિ તો તેઓ મરણસમયે બખ્ખરલેખકના લખવા પ્રમાણે શોકોદ્ગાર* કાઢત નહિ. શાહજીરાજા પોતાના મહાપ્રતાપી પુત્ર શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લઇ કર્ણાટક ગયા તે સમયે તેમણે વ્યંકોજીરાજાને બોધના શબ્દો કહેતાં મહારાજનાં કાર્યોની જે પ્રશંસા કરી હતી× તે કેવળ અતિશયોક્તિ ભરેલી કહી શકાશે નહિ. સર્વ

* જુઓ પ્રકરણ ૩૦ મું.

× જુઓ પ્રકરણ ૨ જું.

બાબતો પ્રત્યે વિચાર કરતાં મહારાજનો સંકલ્પ કેવો વિસ્તૃત હતો તે સહેજે જણાઈ આવશે. એ મહાસંકલ્પ પરિપૂર્ણ કરવા મહારાજને દીર્ઘાયુષ્ય નહિ મળવાથી તેમના કાર્યક્ષેત્રને સંકુચિત માની લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર મનુષ્યો સર્વથા અન્યાયી કહી શકાશે.

અત્યાર સુધી પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી વાચકોના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, પરકીય લેખકો અને પ્રેક્ષકો આપણા ચરિત્રનાયક પ્રત્યે જે દોષારોપ કરે છે, તે નિરાધાર છે અને અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસજ્ઞ પુરુષો મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારાં કથન પ્રકટ કરે છે તે પણ અપ્રયોજક છે.

હવે મહારાજના કેટલાક ઉજ્જ્વળ ગુણોનું અહીં નિરૂપણ કરવું ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે. ઉપરોક્ત વિવેચન પરથી તેમના કેટલાક સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે, છતાં તેમના કેટલાક મુખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું ટૂંકમાં વિવેચન કરીશું. તેમ કરતાં મહારાજનાં ચાર પ્રકારનાં વર્તનનો વિચાર કરી શકાશે. જેમકેઃ–રાજકીય, વ્યાવહારિક કૌટુંબિક અને ધાર્મિક.

લોકસંગ્રહ અને ઉદારતા

પ્રથમ તેમના રાજકીય વર્તન સંબંધી વિચાર કરીએ. પ્રબળ યવન બાદશાહી સત્તા સાથે વિરોધ કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના ઉદ્યોગમાં સુયશ સંપાદન કરવા માટે આવશ્યકીય થઈ પડે એવા મહારાજના શૌર્ય, વીર્ય, પરાક્રમ, તર્ક, યુક્તિ અને સાહસ ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ ઉજ્જ્વળ ગુણોનું કથન કરવું એ ધોળે દહાડે સૂર્યના અસ્તિત્વનો વિશેષ પુરાવો શોધવા જેવું કહેવાશે. તેમના ચરિત્રમાંથી સ્થળે સ્થળે અપ્રતિમ ગુણની ખાતરી થાય એમ છે. તે સંબંધી અત્રે સ્વતંત્ર રીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.× સ્વરાજ્યસા-

× મહારાજના કટ્ટા શત્રુ ઔરંગઝેબ બાદશાહનાજ ઉદ્ગાર આ સ્થળે પ્રકટ કર્યાથી તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનો પુરાવો મળશે. તેઓએ લખ્યું છે કે, "તેઓ મહાન રણધુરંધર સૈનિક હતા. હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન રાજ્યોનો નાશ કરવાનો મેં સતત પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો, છતાં નૂતન રાજ્ય સ્થાપવાનું મહત્કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે પરાક્રમ આદિ અગત્યના ગુણો તેમના કરતાં બીજા કોઈ મનુષ્યમાં વિશેષ નહોતા. મારું પ્રબળ સૈન્ય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં સતત ઓગણીસ વર્ષપર્યંત ગૂંથાયું હતું, તેમ છતાં તેમની સત્તા એકસરખી વૃદ્ધિંગત થતી હતી." આ અભિપ્રાય મહારાજને "પહાડકા ચૂવા" કહેનાર ઔરંગઝેબ બાદશાહનો છે.

પનરૂપી કાર્યમાં સંપૂર્ણ યશસ્વી થવા માટે એ સિવાય બીજા
લોક મહદ્ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે. મહારાજમાં તે ગુણો [illegible]
દરજ્જે વિદ્યમાન હતા તે જોઇએ. પ્રથમ ગુણ એ હોવો જોઇએ
સફળ થવા છતાં અસંભવિત જણાતા ઉદ્યોગમાં યશ મેળવ[illegible]
[illegible] રાખનાર મનુષ્યને પોતાના સમાગમમાં આવતાં મનુષ્ય
પોતાના પક્ષમાં લેવાની કળા સારી પેઠે આવડવી જોઇએ. એ કળા
મહારાજ એટલા બધા કુશળ હતા કે તેવી કળા આજપર્યંત અ[illegible]
માણસે પ્રાપ્ત કરી હોય એવું જગતના ઇતિહાસમાંથી જણાતું નથી
મહારાજની વાણી આસ્વાદનમાંથીજ મોહક અને મધુર હોવાથી તેઓ
એ નાકઆગળથીજ માવળ પ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ અને અન્ય મનુ[illegible]
એને પોતાના કાર્યમાં સહાયક બનાવી લીધા હતા. ગમે તેવો પુરુ[illegible]
એક વખત મહારાજના સમાગમમાં આવતો કે તરતજ તે તેમની
મોહક વાણીને વશ થતો અને તેના અંતઃકરણમાં તેમને માટે આદરબુદ્ધિ
અને [illegible] ઉત્પન્ન થતી તથા તેમના મહત્કાર્ય પ્રત્યે અભિમાન
ધારણ કરી મન, વાણી અને કર્મ વડે તેમને સહાયતા કરવા કબૂલ
થતો. [illegible] એવો [illegible] પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી તેમને
સ્વામિનિષ્ઠ અને [illegible] સેવકની કદી પણ ઊણપ પડી નહોતી.
[illegible] મનુષ્યના અંતઃકરણમાં લોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા-
નો એક [illegible] [illegible] જોઇએ. તાબાનાં મનુષ્યો
સાથે ઉદાર[illegible] [illegible] કોઇ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ
[illegible] [illegible] કાર્ય કરતા, તે વખતે
તેમને [illegible] [illegible] આપવામાં મહારાજ
સર્વદા [illegible] [illegible] આપી તેમની અનેક
[illegible] [illegible] કરવામાં મહારાજ સર્વદા
[illegible] [illegible] મરણ પામેલા સેવકનું કુટુંબ
[illegible] માટે રાજ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું
[illegible] સેવકનો [illegible] કિંવા પુત્ર
[illegible] મહારાજ તે [illegible] પ્રમાણે
[illegible] ખાતરી
[illegible] આહુતિ
[illegible] જીવન-

ગુણજ્ઞતા અને નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ

[illegible]

તેની ઉન્નતિ કરતા, એજ તેમની મુખ્ય નીતિ હતી. તેઓ કોઈને મિત્ર કિંવા આપ્ત જાણી મોટા હોદ્દો કિંવા મોટા માનની નોકરી આપવા જેવો પક્ષપાત કદી પણ કરતા નહિ. લાયક મનુષ્યના હકનો વિચાર કરી મહારાજ તેને ન્યાયપૂર્વક યોગ્ય હોદ્દો આપતા. તેમની એ નીતિને લીધે સર્વ મનુષ્યોને ખાતરી થઇ હતી કે, મહારાજ ગુણ અને કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય તુલના કરી આપણી ઉન્નતિ કરનાર ગુણજ્ઞ સ્વામી છે. આપણા ચરિત્રનાયકમાં એક બીજો ઉત્કૃષ્ટ ગુણ એ હતો કે, તેઓ પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાની અદ્ભુત કળા જાણતા હતા. કોઇ પણ સેવકને ગમે તેટલું મહત્ત્વનું કામ સોંપ્યા છતાં તે પરિપૂર્ણ કરવા સંબંધી મહારાજ તેના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા. વિશ્વાસ રાખવા લાયક મનુષ્યોની તેઓ પ્રથમથીજ બરાબર તપાસ કરતા અને એક વખત વિશ્વાસ રાખ્યા પછી પુનઃ તેના પ્રત્યે સંશય દર્શાવતા નહિ. વિશ્વાસુ મનુષ્ય પ્રત્યે દ્વેષ કિંવા ઇર્ષ્યા રાખનાર મનુષ્ય મહારાજ પાસે જઈ તેની ચાડી કરવાની હિંમત ધરાવતો નહિ. ચાડી-ચુગલી કરનાર મનુષ્યને મહારાજ પોતાની પાસે આવવા દેતા નહોતા. કોઇ સેવકના કાર્ય પ્રત્યે સંશય ઉત્પન્ન થતાં મહારાજ પ્રથમ પોતાના ગુપ્ત જાસૂસ દ્વારા તેની તપાસ કરતા અને ત્યાર પછી પુરાવો ભેગો કરી યોગ્ય ન્યાય ચૂકવતા. મહારાજની એ વૃત્તિને લીધે તાબાના નાનામોટા સેવકોને ખાતરી થઇ હતી કે, પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતા-પૂર્વક પોતાનાં કાર્ય કરવાથી મહારાજ નોકરી ઉપરથી દૂર કરશે નહિ. મહારાજ પ્રત્યે પ્રત્યેક સેવકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અને હોદ્દા સંબંધી ખાતરી થયાથી તેમનામાં પ્રમાણિકપણું, સ્વામી-નિષ્ઠા અને સ્વકાર્યદક્ષતા આદિ વૃત્તિનો વિકાસ થયો હતો.

નિષ્કપટીપણું અને મિત્રભાવ

લોકસંગ્રહ કરનાર લોકનાયકે પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો સાથે નિષ્કપટીપણે અને મિત્રભાવે વર્તવું ઇષ્ટપ્રદ થઇ પડે છે. એ કળા પણ મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરી હતી. જેના પર એક વખત વિશ્વાસ મૂકતા તેની સાથે તેઓ કદી પણ કપટીપણે વર્તતા નહોતા. મહારાજ પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો સાથે પોતે રચેલી યોજના અને તેની સિદ્ધિના ઉપાયો સંબંધી વિચાર ચલાવતા અને તેઓની મસલત આદરપૂર્વક ધ્યાનમાં લેતા. પોતાનાં મનુષ્યો સાથે અંતઃકરણમાં એક અને હોઠ ઉપર જુદું એમ દ્વિધા વર્તન રાખતા નહિ. તેજ પ્રમાણે રાજ્યાધિકારના જુસ્સાથી કોઇ સાથે કદી પણ અહંકારભરેલું વર્તન ચલાવતા નહિ. પોતાના તાબાના મનુષ્યને મિત્ર સમાન જાણી તેમની સાથે ખરા સ્નેહભાવથી વર્તતા. કોઇનું માનખંડન કિંવા મદમર્દન તેઓ એકાએક કરતા નહોતા. મહારાજ પોતાનાં સર્વ મનુષ્યો સાથે એવુંજ

[illegible]

૩૨૫

[illegible]

રહેવાનું તેઓને પસંદજ નહોતું. એવા ઉદ્યોગીપણાને લીધે અને અવિશ્રાંત પરિશ્રમને લીધે તેઓએ પોતાના પર કોઈ પણ સેનાપતિ કિંવા સરદારનું બળ ચાલવા દીધું નહોતું. જુદી જુદી ચઢાઇઓમાં સરદારો અને સેનાપતિઓ પોતે જે પરાક્રમ દર્શાવતા તેના કરતાં મહારાજનાં પરાક્રમ થોડે અંશે પણ વિશેષ થતાં. તે જોઈ તેઓને પોતાનું અભિમાન વધારવાનો અવકાશજ મળતો નહિ. મહારાજ સમક્ષ તેઓ પોતાને હમેશાં હીનપરાક્રમીજ જાણતા. રાજ્યવ્યવસ્થા સંબંધી પણ તેમણે એવોજ ક્રમ રાખ્યો હતો. કિલ્લાનો બંદોબસ્ત, જમીનમહેસૂલની વ્યવસ્થા, વિકટપ્રપંચ રચવા માટે જરૂર પડતી યુક્તિમત્તા, વગેરે કોઇ પણ કાર્ય માટે કોઇ પણ અધિકારી મહારાજ પાસે બડાઇ મારવા શક્તિમાન થતો નહિ. મહારાજમાં એ સર્વ રાજ્યધારી ગુણોનું સંમિલન હોવાથી પ્રત્યેક સેવક તેમના સમક્ષ તદ્દન નમ્ર અને સ્વસ્થ થઇ જતો. પ્રત્યેક સેવક ઉપર તેમનો વિલક્ષણ દરપ હતો; એજ સુપ્રસિદ્ધ સદ્‌ગુણને લીધે રામદાસ સ્વામીએ પોતાના પત્રમાં મહારાજને 'સર્વજ્ઞ'નું વિશેષણ લગાડ્યું છે.

લોકવશીકરણ

ઉપરોક્ત વિવેચન પરથી જોઈ શકાશે કે, મનુષ્યોને વશ કરી તેમના દ્વારા પ્રમાણિકપણે ઇચ્છાનુસાર કાર્યો કરાવી લેવાની અપ્રતિમ કળા મહારાજે સાધ્ય કરી હતી, તેનું કારણ ઉક્ત ગુણસમુચ્ચયનો તેમનામાં ઉત્તમ રીતે વિકાસ થયો હતો તેજ હતું, એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેમણે મનુષ્યોને વશ કરવાની વશીકરણવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે સંપાદન કરેલી હોવાથી તેમના તાબાના સેવકોમાં પ્રમાણિકપણું, સ્વામીનિષ્ઠા અને કર્તવ્યદક્ષતા જેવા સદ્‌ગુણો ઉત્પન્ન થયા હતા અને પરસ્પર એકબીજા કરતાં ચડતા ગુણો સંપાદન કરવાની તેમને લાલસા થતી હતી. મહારાજ પાસેથી શાબાશી મેળવવામાંજ તેમને કૃતઘ્નતા જણાતી હતી. સ્વામીકાર્ય માટે પ્રાણની આહુતિ આપવાનો પ્રસંગ આવતાં તેઓ જરા પણ સંકોચાતા નહિ. એવા અલૌકિક મહાપુરુષની મન, વચન અને કર્મ વડે સેવા કરવામાંજ પોતાના જીવનની સફળતા માનવા જેવી તેમને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. આગળ જતાં મહારાજ જે પુણ્યકૃત્યમાં ગૂંથાયા હતા, તેનું તેઓએ મહત્ત્વ જાણ્યા પછી તેમની સાથે અપ્રમાણિકપણે વર્તવામાં તેઓ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા હતા. તેમના અંતઃકરણમાં મહારાજ સંબંધી સંપૂર્ણ ભક્તિ અને દેશકાર્યની મહત્તાએ સચોટ અસર કરેલી હોવાથી તેઓએ પ્રપંચ કિંવા વિશ્વાસઘાત કદી પણ કર્યો નહોતો. મહારાજ દિલ્હી જઇ નજરકેદમાં રહ્યા પછી આઠ નવ મહિને પુનઃ સ્વરાજ્યમાં પાછા ફર્યા, તે સમયે કિંવા કર્ણાટકની ચઢાઇમાં ગયા પછી અઢાર મહિના પર્યંત તે તરફ ગૂંથાઇ રહ્યા તે સમયે તેમના તાબાના કોઇ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

યોજના યોજવીજ જોઈએ; નિરાશ થઈને કદી પણ બેસી રહેવું નહિ એવો મહારાજનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાને સર્વ મનુષ્યો ભાગ્યશાળી હોતાં નથી. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કલ્પશક્તિના બળ વડે યુક્તિપ્રયુક્તિનો અખંડ પ્રવાહ વહન થતો હોય તેજ મનુષ્ય એવો દૃઢ નિશ્ચયી થઇ શકે છે. મહારાજે શરૂઆતજ પ્રત્યેક કાર્યમાં દમામ દર્શાવેલો હોવાથી તેઓ તરુણ હોવાતાં તેમના પર વિશેષ અનુભવી અને માહિતગાર મનુષ્યોની અસીમ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. મહારાજ તરુણ વયના હોવા છતાં તેમને જ્ઞાનવૃદ્ધ જાણી તેમનાં અસંભવિત જણાતાં કાર્યો માટે આસપાસનાં મનુષ્યો સહાયના કરવા લાગ્યાં. તેમની કલ્પનાશક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધ્ય કરવા જે યોજના દર્શાવવામાં આવી તેની ખાતરી થયાથીજ પોતાના પ્રાણ સંકટમાં નાખવા મહારાજના સેવકો તૈયાર થયા હતા; નહિ તો તેમ બની શકત નહિ. એજ કલ્પનાશક્તિના બળ વડે મહારાજે પોતાના ઉપર આવી પડેલા ભયંકર પ્રસંગોમાંથી કેવી રીતે મુક્તિ મેળવી એ તેમનું ચરિત્ર વાંચનાર મનુષ્યોને ક્ષણેક્ષણે જણાઇ આવશે; એટલુંજ નહિ પણ એજ સદ્દગુણ તેમનાં સર્વ કાર્યોના મૂળરૂપ હતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એજ સદ્દગુણની સહાયતાથી મહારાજે તાબાના સેવકોમાં પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેથી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતી આપવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા. ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે ફસાઇ પડતાં તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી સ્વકાર્યસિદ્ધિ કરવાની મહારાજમાં અજબ કળા હોવાથી પ્રત્યેક સેવકને ખાતરી હતી, તેથીજ તેઓ ઇચ્છિત સાહસકર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત રહેતા હતા.

તેજસ્વિતા અને સ્વાભિમાન

મહારાજમાં તેજસ્વિતાનો ત્રીજો સદ્દગુણ હતો. ખરા તેજસ્વી પુરુષો હોય છે તેઓ પારકાની તાબેદારી સહન કરી શકતા નથી. તેઓ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વાભિમાનને પ્રતિકૂળ થઇ પડતી પરતંત્રતા તેઓને તદ્દન અસહ્ય થઇ પડે છે. પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખી પ્રાપ્તસ્થિતિમાં સંતોષ માનવામાજ તેઓને વિશેષ સુખ જણાય છે. મહારાજમાં એ સદ્દગુણ હોવાથી સ્વપિતાની પરતંત્ર સ્થિતિ જોઈ તેઓ દુઃખી થયા હતા. એ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થતાં સ્વપ્રાણની હાનિ થવાનો સંભવ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં રહી યવનોના ટુકડા ખાવા કરતાં પ્રાણસંકટ સ્વીકારવાનું મહારાજને યોગ્ય જણાયું હતું. તેમણે સ્વીકારેલા કાર્યમાં એકાએક યશ પ્રાપ્ત થવા માટે તેમને શંકાજ હતી એમ કહેવું પડશે; પરંતુ પરતંત્રતામાં રહી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ તેમને તુચ્છ જણા

તાના રાજ્યમાં સર્વદા સુવ્યવસ્થા કરવા તત્પર રહેતા. સર્વ કાર-
ાર શાંત-સ્વસ્થપણે ચાલવા કરે અને કોઇ પ્રકારની અવ્યવસ્થા ન
ાય તે માટે મહારાજે પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે ભૂતકાળમાં કોઇ પણ
ૃપતિએ નહિ રચેલી એવી અષ્ટપ્રધાનમંડળની રચના રચી હતી.
જુદાં જુદા પ્રધાનોને રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંની જવાબદારી સોંપી
ાય તેના ઉપર પ્રધાનમંડળની અને પોતાની સ્વતઃ દેખરેખ રાખવાથી
પ્રજાને સુખ પ્રાપ્ત થશે એવું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યું હતું; તેથીજ
તેમણે પોતાના રાજ્યાધિકારની સમાનરૂપે વહેંચણી કરી દીધી હતી અને
પોતાના તાબાના લાયક પુરુષોનું ગૌરવ વધારી ચારે તરફ તેમનો કરપ
બેસાડ્યો હતો. પ્રજાને અન્યાયપૂર્વક ત્રાસ આપનાર ઉચ્ચ અધિકારીને
પણ મહારાજ સખ્ત શિક્ષા કરવા ચૂકતા નહિ. તેમના વહીવટ ઉપર
દેખરેખ રાખવા માટે મુખ્ય પ્રધાનોની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી;
એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગુપ્તચર અને બાતમીદાર દ્વારા રાજ્યની સર્વ
માહિતી મેળવતા હતા; તેથી પ્રજા સાથે અન્યાયી વર્તન ચલાવતાં
મહારાજને ખબર મળવાની અને તેમના તરફથી સખ્ત શિક્ષા થવાની
ેક અમલદારને બીક લાગતી હતી. નાનામોટા સર્વ અધિકારીને
ંદા મહારાજની સખ્ત બીક લાગતી હોવાથી પ્રજાને શાંતિ અને
ખ મળતું હતું. ખેડૂતોને પણ દરેક પ્રકારની સહાયતા
ાપવા માટે મહારાજે કેવા નિયમ ઠરાવ્યા હતા તે પાછળ
ખવામાં આવ્યું છે.

રાજાએ પોતાની પ્રજા સાથે સમાનપણે અને નિષ્પક્ષપાતપણે
ર્તવું એને પ્રજાવાત્સલ્યના અંગનો એક મહદ ગુણ કહેવામાં આવે
છે. એ ગુણમાં પણ મહારાજની બરોબરી કરે એવો કોઇ પણ સ્વામી
આજપર્યંત દષ્ટિગોચર થયો નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ
જણાશે નહિ. રાજ્યની જુદી જુદી જાતિનાં મનુષ્યોને તેની શક્તિ
પ્રમાણે નાનામોટાં મહત્ત્વના કાર્યો ઉપર નીમી તેમને સંતોષ-સુખ
આપવાનો મહારાજનો નિયમ હતો. માત્ર પોતાના જાતિબંધુઓનેજ
કૃપાપાત્ર ગણવા જેવો પક્ષપાત તેમણે ક્વચિત્ પણ આદર્યો ન હતો;
એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના રાજ્યની મુસલમાની પ્રજાને
સુધ્ધાં કોઇ પ્રકારનો અન્યાય કર્યો ન હતો. જે મુસલમાનો સોંપેલાં
કાર્યો પ્રમાણિકપણે તેમજ દક્ષતાપૂર્વક બજાવતા તેમને ઉચ્ચ હોદ્દે
ચડાવી મહારાજ ખુશી રાખતા હતા. તેમના આવા નિષ્પક્ષપાતપણા-
ને લીધેજ રાજ્યમાં અસંતોષ કે બંડતોફાન થયા નહોતાં. સર્વ જાતિ-
ની પ્રજા મહારાજને એક દેવ સમાન પૂજ્ય માનતી.

વ્યાવહારિક વર્તન

હવે મહારાજના ચરિત્રમાં કયા સદ્‌ગુણ વ્યવહારમાં વિશેષરૂપે
દષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું ટૂંકમા વર્ણન કરીશુ. બખરલેખકોનું મુખ્ય

શિ. ૪૫

લશ્કરી રાજકીય ઉપયોગિતા તરફજ જોવાથી તેઓએ મહારાજ
આંતરિક આચરણ સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેથી
સંબંધી વિશેષ વિવરણ લખી શકાય તેમ નથી; છતાં તેઓનાં
ચરણ અતિ વિશુદ્ધ હતાં. તેઓ હમેશાં સાદો પોશાક પહેરતા હ
તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. દારુ, મશ્કરી અને વિ
પ્રત્યે તેમનો પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો. મહાન કવિઓનાં કાવ્ય ક
કથાપુરાણ સાંભળવાનો તેમને શોખ હતો. બીજા કોઇ પણ પ્રકાર
સુખવિલાસમાં લિપ્ત થઇ રહેવાનો તેમને અવકાશજ નહોતો. રાજ્ય
આપના ગુણીજનોનું કિંવા વિદ્વાન પુરુષોનું સન્માન કરવા મહારા
સર્વદા તૈયારજ રહેતા. યોગ્ય ગુણીજનોને પગાર આપી પોતાન
તાબામાં નોકરીએ રાખી લેતા; તેમજ પોતાના સુહૃદ, સગાંજનોને
અને દરેક સરદાર તથા ગૃહસ્થોનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામ
મહારાજ દક્ષ હતા. સારાંશ એ છે કે, તેમના હૃદયમાં ઐશ્વર્યમ
અને રાજમદ જેવી દુર્વૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. આથી તેમણે
કોઇ પ્રકારનો અનાચાર કિંવા અન્યાય કર્યો નહોતો.

કૌટુંબિક વર્તન

પૂર્વસંકલ્પાનુસાર મહારાજના કૌટુંબિક વર્તન સંબંધી અત્રે થોડુંક લખવું જોઇએ; પરંતુ એ સંબંધી બખરલેખકોએ વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મહારાજના હૃદયમાં માતૃપિતૃભક્તિ અને બંધુપ્રેમ કેટલો નિસ્સીમ હતો તે પાછલાં પ્રકરણોમાં અનેક પ્રસંગે લખવામાં આવ્યું છે, તેથી એ સંબંધી આ સ્થળે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી. મહારાજે કેવળ સ્વપરાક્રમ વડેજ પુષ્કળ ઐશ્વર્ય અને પ્રચંડ સત્તા મેળવી હતી; છતાં એક સત્તાધીશ તરીકે ગર્વિષ્ઠ બની માતાપિતાનું કિંવા બંધુજનોનું અપમાન કિંવા અવહેલના કરવા જેવું નિંદ્ય કર્મ તેમણે કદી પણ કર્યું નથી; એ તે સમયના યવનબાદશાહની સ્થિતિ જોતાં ઘણું આશ્ચર્યકારક જણાય છે. મહારાજનું પોતાની પત્નીઓ સાથે કેવું વર્તન હતું તે જાણવાનું સાધન નથી; પરંતુ વિરુદ્ધ પુરાવાને અભાવે નિશ્ચિંતપણે કહી શકાશે કે, તેઓ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની શિખવણી પ્રમાણે અયોગ્ય રીતે કદી પણ વર્તતા નહોતા. સ્ત્રીઓએ રાજ્યવ્યવસ્થામાં માથું મારવું નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. માતા જીજાબાઇને પણ તેઓ એ પ્રમાણે વર્તવા દેતા નહોતા, તો પછી રાણીઓની શી મગદૂર? તેમ છતાં પત્નીઓ પ્રત્યે તેમને આદર અને પ્રેમ નહોતો એમ કહી શકાશે નહિ. બખરકર્તાના કથનાનુસાર મહારાજને સઇબાઇ ઉપર અતિશય પ્રેમ હતો. સર્વ સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે મહારાજ અત્યંત આદરભાવ દર્શાવતા હતા; તેથીજ સ્ત્રીજાતિને ત્રાસ નહિ આપવાની તેઓએ પોતાના લશ્કરને સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી હતી અને તેમના કોઇ પણ સૈનિકે

પણ સ્ત્રીને ત્રાસ કિંવા જોરજુલમ કર્યાનું ઇતિહાસમાંથી ઉદા-
મળતું નથી. મહારાજે સ્વતઃ પરસ્ત્રીઓ પ્રત્યે
સભાવદર્શક આચરણ તાબાનાં મનુષ્યોને દર્શાવી આપ્યું હતું.
ણના મુસલમાની પુત્રવધૂનું કથાનક અમારા વાચકોના સ્મૃતિપટ
ર તાજુંજ હશે. મહારાજ પોતેજ પતિવ્રતરક્ષાના હિમાયતી પોતાની
નીઓ સંબંધી બેદરકાર કિંવા નિષ્ઠુર હોય, એમ કહી શકાશે નહિ.
પુત્ર ઉપર તેમનો નૈસર્ગિક પ્રેમ હતો. તેમને સુશિક્ષણ આપવાના
ને રાજ્યાધિકારને લાયક બનાવવાના હેતુથી તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા
રી હતી; તેમ છતાં તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર દુરાચરણી અને દુર્દાંત થઇ
રસ્ત્રીનાં પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો તે સમયે તેને
પોતાનો પુત્ર જાણી શિક્ષા કરવાનું બંધ નહિ રાખતાં તેને મહારાજે
એકદમ સખ્ત કેદની શિક્ષા કરી હતી. એ જોતાં તેઓ પુત્રને ખોટાં
લાડ લડાવે એવા નહોતા એમ જણાઇ આવે છે. સારાંશ એ છે કે,
મહારાજનાં કૌટુંબિક આચરણ ઉપરથી તેઓ ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ
પતિ, ઉત્તમ પિતા અને ઉત્તમ બંધુના વિશેષણને પાત્ર હતા.

ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાન

હવે મહારાજના એક પ્રકારના વર્તનક્રમ સંબંધી ટૂંકમાં
ઉલ્લેખ કરી પ્રસ્તુત ગુણદોષવિવેચનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું; અર્થાત્
તેમનું ધર્મ સંબંધી વર્તન કેવું હતું તેનું અવલોકન કરીએ. પાછલાં
પ્રકરણોમાં સ્થળે સ્થળે અને વિશેષતઃ ઓગણત્રીસમા પ્રકરણમાં એ
સંબંધી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેની અત્રે પુન-
ર્રુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. બાલ્યાવસ્થામાંજ મહારાજના અંતઃકર-
ણમાં ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ હોવાથી વયના
વધવા સાથે તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ પણ વિકાસ પામી હતી. તેમની
ધર્મશીલતા કેટલી હદ સુધી પહોંચી હતી, તે તેમણે ત્રણ ચાર પ્રસંગે
સ્વરાજ્યનો ત્યાગ કરી મોક્ષસિદ્ધિ મેળવવામાં અવશેષ જીવન વ્યતીત
કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે
. કર્ણાટકની ચડાઇમાં જતાં મલ્લિકાર્જુનના દેવસ્થાનમાં મહારાજને
દેહ ત્યાગ કરવાનો વિચાર અચાનક ઉત્પન્ન થયો હતો એ વાચકો-
ા સ્મરણમાં હશેજ. તેજ પ્રમાણે સજ્જનસેવા કરવા માટે અને
સાધુસંતો દ્વારા આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે મહારાજ કેટલા તત્પર
તા તથા બ્રાહ્મણભોજન માટે, દેવસ્થાન માટે અને ધર્મગ્રંથોનું
અધ્યયન કરનાર પુરુષોનો આદરસત્કાર કરવા માટે મહારાજ કેટલું
બધું દ્રવ્ય ખર્ચતા હતા તે પાછલા પ્રકરણોમાં લખવામાં આવ્યું છેજ.
તેમની ધર્મશીલતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામતાં તેઓ કવચિત્ સ્વરાજ્ય-
સાધનનો ઉદ્યોગ છોડી દેશે, એવી સલાહકાર કારભારીઓને હમેશાં
બીક લાગતી હતી; પરંતુ માલોજીરાજને શ્રીભવાનીદેવીએ સ્વપ્નમાં

વરદાન આપ્યા પ્રમાણે ભોંસલેના વંશમાં તેઓ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થઈ સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરશે, એવું તેમનાં પ્રિય માતુશ્રી જીજાબાઈને જણાવ્યું હતું. તેનું દૃષ્ટાંત પોતાના શરીર દ્વારા સ્વમાતાને અને સજ્જનોને બતાવી આપવાનો સુયોગ આવ્યો છે એવી ભાવના તેમના હૃદયમાં ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામી હતી અને પોતે સામાન્ય મનુષ્ય નહિ પણ આર્ય ભૂમાતાનું ઋણ ફેડવા માટેજ જન્મ પામ્યા છે એવું મહારાજને જણાયું હતું; તેમજ જીવન-પર્યંત સ્વરાજ્યસાધન દ્વારા હિંદુપ્રજાને યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવાનું પુણ્યકર્મ કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા તેમને જણાતી હતી. પોતાના કાર્ય પ્રત્યે શ્રીભવાનીદેવીની સંપૂર્ણ સહાયતા મળવાની ફુરતી ભાવના હોવાથી પ્રત્યેક વિકટ પ્રસંગે તેનીજ આરાધના કરવામાં મહારાજ પ્રવૃત્ત થતા હતા. તેઓ દેવીની આરાધના અત્યંત નિર્મળ અંતઃકરણપૂર્વક અને પરમ સદ્ભાવપૂર્વક કરતા હોવાથી તેમના [illegible] ભવાનીદેવીનો સંચાર થતો હતો અને તેથી તેમને [illegible] ભાવના હતાં. એ ઉપરથી મહારાજ પોતાના તાબાના માણસો અને ભોળા મનુષ્યોને ભરમાવવા અને પોતાના હાથ નીચે તેમને વશ કરી લેવા માટેજ એવો ઢોંગ કરતા હતા, દેવી ઉપર મહારાજને શ્રદ્ધા નહોતી એવી કેટલાક મતવાળાની માન્યતા છે પરંતુ [illegible] લેખકોનો એવો અભિ-પ્રાય છે કે, મહારાજ જાણી જોઈને [illegible] જેવું કાર્ય કદી પણ કરતા નહોતા. તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર એવોજ પ્રકાર જોવામાં આવતો હતો. [illegible] પોતાના શરી-રમાં આવી તેની પાસેથી વરદાન મેળવવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રવર્તતો હતો અને વર્તમાન સમયમાં પણ એવો પ્રકાર ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે, પરંતુ [illegible] કદી નકારશે નહિ. આધ્યા-ત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં મહારાજના હૃદયમાં [illegible] ભક્તિભાવ હતો એમજ [illegible] મનુષ્યો સાથે [illegible] માર્ગ નહિ [illegible] અને વિચાર કરવામાં [illegible] અચાનક દેવીના [illegible] તેમનાજ [illegible] [illegible] નતા [illegible] અંત [illegible]

એમ [illegible]

ભાવિકપણું, આધુનિક સમયના વિચારયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા તાર્કિક વિદ્વાનોને દોષકારક જણાય કિંવા મહારાજને 'કપટી' આદિ જેવાં અધમ પ્રકારનાં વિશેષણો લગાડવામાં આવે એ સર્વથા ઉચિત નથી.

પ્રસ્તુત લેખની શરૂઆતમાં ઉપોદ્ઘાત કર્યા પ્રમાણે મહારાજના મુખ્ય ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમના પર વૃથા દોષારોપ કરનાર મનુષ્યોના દોષોમાં કેટલું અસત્ય છે તે બતાવી આપ્યું છે. એ નિરૂપણ કોઇને પક્ષપાતજનક જણાય તો તેમાં લેખકનો ઉપાય નથી. રાષ્ટ્રીય જનસમાજને આપણા ચરિત્રનાયક મહાપુરુષની વાસ્તવિક યોગ્યતા જણાય એવું દિગ્દર્શન કરાવવું એજ અમારું કર્તવ્ય છે. અમારું કર્તવ્ય અન્યને રુચશે કે નહિ, તે પ્રશ્નનો અમે કિંચિત્ પણ વિચાર કરતાજ નથી. શિવાજી મહારાજ આજે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજને, કિંબહુના અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રજાને તેમના કયા સદ્ગુણને લીધે અતિ વંદનીય જણાય છે. તેનું વર્ણન આજપર્યંત કોઇએ સવિસ્તર યથાયોગ્ય રીતે લખ્યું નથી. તેથી તેમના સંબંધી જુદા જુદા પ્રતિકૂળ અભિમત પ્રસરી રહ્યા છે. એ પ્રતિકૂળ વિચારોનું ખંડન થઇ શિવાજી મહારાજની વાસ્તવિક યોગ્યતા જનસમાજના લક્ષમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉત્પન્ન થશે અને તેમના સંબંધી યથાર્થ અભિમાન અને કૃતજ્ઞતા સર્વ કાળ જાગૃત રહેવામાં પ્રસ્તુત ચરિત્રલેખ કિંચિત્ પણ સહાયભૂત થશે તો લેખક પોતાના શ્રમનું સાર્થક્ય સમજશે.

આ ચરિત્રમાંથી મળતો બોધ

અંતે પ્રસ્તુત જીવનચરિત્ર દ્વારા આધુનિક કાળને અનુસરતો થઈ પડે એવો કયા પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ટૂંકમાં અવલોકન કરવું ઇષ્ટપ્રદ જણાય છે. એ બોધ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોને મહણ કરવા લાયક છે. એક લોકાગ્રગણ્ય જનોને અને બીજાં સાધારણ સંસારી જનોને મહારાજના ચરિત્રમાંથી ઘણો બોધ લેવા જેવું છે. લોકાગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં એક લોકનાયક રાજા અને બીજા ઇતર અગ્રેસર જન, એવા બે વિભાગ પાડવાની જરૂર જણાય છે. રાજાઓએ દેશ, કાળ અને વર્તમાન તરફ દૃષ્ટિ રાખીનેજ યોગ્ય બોધ લેવો જોઇએ. × × × × આપણા સાસ્થાનિક રાજાઓએ શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી પુષ્કળ બોધ લેવા જેવું છે. તલવારના પ્રબળ તેજ વડે શત્રુના હૃદય કંપાયમાન કરવાની સંધિ નિર્મૂળ થઇ જવા છતાં સ્વબુદ્ધિના તેજ વડે સર્વ જનસમાજમાં દીપી નીકળવાની અમૂલ્ય સંધિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે. યથાપ્રકાર જ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વપ્રજાના વાસ્તવિક કલ્યાણ માટે પોતાના જ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવામાં ગૂંથાઇ રહેવાથી જે સુખ અને હૃદયનો સંતોષ થશે તે તેમને ઇતર કોઇ પણ વ્યવસાયથ

વરદાન આપ્યા પ્રમાણે ભોંસલેના વંશમાં તેઓ શકકર્તા ઉત્પન્ન થઇ સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરશે, એવું તેમનાં પ્રિય માતુશ્રી જીજાબાઇને જણાતું હતું, તેનું દષ્ટાંત પોતાના શરીર દ્વારા સ્વમાતાને અને સ્વજનોને બતાવી આપવાનો સુયોગ આવ્યો છે એવી ભાવના તેમના હૃદયમાં ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામી હતી અને પોતે સામાન્ય મનુષ્ય નહિ પણ આર્ય ભૂમાતાનું ઋણ ફેડવા માટેજ જન્મ પામ્યા છે એવું મહારાજને જણાતું હતું; તેમજ જીવન-પર્યંત સ્વરાજ્યસાધન દ્વારા હિંદુપ્રજાને યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવાનું પુણ્યકર્મ કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા તેમને જણાતી હતી. પોતાના કાર્ય પ્રત્યે શ્રીભવાનીદેવીની સંપૂર્ણ સહાયતા હોવાની હૃદયની ભાવના હોવાથી પ્રત્યેક વિકટ પ્રસંગે તેનીજ આરાધના કરવામાં મહારાજ પ્રવૃત્ત થતા હતા. તેઓ દેવીની આરાધના અત્યંત નિર્મળ અંતઃકરણપૂર્વક અને પરમ સદ્ભાવપૂર્વક કરતા હોવાથી તેમના શરીરમાં ભવાનીદેવીનો સંચાર થતો હતો અને દેવી તેમને સંકટનિવારણ થવાનો ઉપાય દર્શાવતાં હતાં. એ ઉપરથી મહારાજ પોતાના તાબાનાં સાદાં અને ભોળાં મનુષ્યોને ભરમાવવા અને પોતાના કાર્ય માટે તેમને વશ કરી લેવા માટેજ એવો ઢોંગ કરતા હતા; દેવી ઉપર મહારાજને શ્રદ્ધા નહોતી એવી કેટલાંક મનુષ્યોની માન્યતા છે. પરંતુ પ્રકૃત લેખકોનો એવો અભિ-પ્રાય છે કે, મહારાજ જાણી જોઇને સ્વજનોને ઠગવા જેવું કાર્ય કદી પણ કરતા નહોતા. તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર એવોજ પ્રકાર જોવામાં આવતો હતો. પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાનું ચૈતન્ય પોતાના શરી-રમાં લાવી તેની પાસેથી વરદાન મેળવવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રવર્તતો હતો અને વર્તમાન સમયમાં પણ એવો પ્રકાર ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે; પરંતુ બધાંજ મનુષ્યોને ઢોંગી કહી શકાશે નહિ. આધ્યા-ત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં મહારાજના હૃદયમાં અતિશય ભક્તિભાવ હતો એમજ કહેવું પડશે. અનેક વિકટ પ્રસંગે તાબાના મનુષ્યો સાથે મસલતમસલત ચલાવ્યા છતાં તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જડતા, મહારાજ શ્રીભવાનીદેવીની સહાયતા માગતા અને વિચાર કરવામાં સ્તબ્ધ થઇ જતા; તે સમયે તેમના શરીરમાં અચાનક દેવીનું ચૈતન્ય પ્રવેશ થતાં મહારાજના અંતઃકરણના વિચાર તેમનાજ મુખ દ્વારા પ્રકટ થતા. મહારાજની અચેતન અવસ્થામાં બોલાયેલા [illegible] વરદાન જાણી મહારાજ સ્વતઃ અને તેમના [illegible] મહાકઠિન કાર્ય કરવાનું સાહસ કરતા અને તે [illegible] થતો હોવાથી, તાબાનાં ભોળાં ભાવિક મનુષ્યો મહા[illegible] શ્રીભવાનીદેવીની કૃપા જાણી સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે [illegible] એ છે કે, મહારાજનું સમયાનુસાર અસંત

પ્રજાના આગેવાનોએ લેવા જેવો બોધ

હવે ઇતર લોકાગ્રગણ્ય પુરુષોએ કયા પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરવો જોઇએ તે સંબંધી લખવામાં આવે છે. અખિલ જનસમાજના કલ્યાણને માટે કિંવા વિવક્ષિત જનમંડળના ઉત્કર્ષને માટે ઉપસ્થિત થયેલી સંસ્થાના સંચાલકોએ શિવાજી મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરેલી લોકવશીકરણની કળાનું અવલંબન અવશ્ય કરવું જોઇએ; કારણકે કોઇ પણ સામાજિક કૃત્યમાં ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા માટે સંઘશક્તિની અતિશય આવશ્યકતા હોય છે. જે અગ્રેસર સામાન્ય મનુષ્યોની દરકાર કર્યા વગર બીજાઓ સાથે ઉચ્છૃંખલપણે કિંવા પક્ષપાતપણે વર્તી તેમને અસંતુષ્ટ અને બેદિલ કરે છે તેનું અગ્રેસરપણું તેઓને અસહ્ય અને અપાયકારક જણાય છે. એમ થવાથી ઐક્યભાવનો લોપ થઇ સંઘશક્તિમાં વ્યાઘાત થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ જનસમાજમાં પરિચિત થવા કિંવા કીર્તિની લાલસા રાખી અગ્રેસરનું માન મેળવવા યત્ન કરે છે અને સ્વીકારેલા કાર્યમાં સ્વાર્થપરતાજ પ્રકટ કરે છે, તેનાં પગલાં જનસમાજમાં ઓળખાતાં વિલંબ થતો નથી. તેવા મનુષ્ય નિરપેક્ષ બુદ્ધિ વડે લૌકિક કાર્યો નહિ કરતા હોવાથી તેમા તેમની કંઇ મતલબ હોવાનું એક વખત જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવ્યા પછી તેમના ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે કોઈ વર્તતું નથી અને તેમને સહાયતા કરવાનું છોડી લોકો તેમનાથી વેગળા નાસતા ફરે છે. શિવાજી મહારાજે જો માત્ર રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇ પોતાના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટેજ એટલી બધી ખટપટ કરી હોત તો તેમને નિઃસીમ સ્વામીનિષ્ઠ સેવકો મળ્યા હતા તે કદી પણ મળત નહિ. તેઓને મહારાજની સ્વોત્કર્ષલાલસા જણાઇ હોત તો તરતજ તેમના સહાયક અનુયાયી પુરુષો તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા તૈયાર થયા હોત; પરંતુ યવનસત્તાનો વિનાશ કરી સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો તેમનો નિઃસ્વાર્થ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાંજ તેમના અંતઃકરણની ઇતિકર્તવ્યતા જણાતાં અને તે પરિપૂર્ણ કરવાનોજ મહારાજનો ઉદ્યોગ જણાતા તાબાના નોકરોએ મહારાજને ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા કરી હતી. જે લોકનાયકો દેશકાર્યનું પવિત્ર વ્રત ધારણ કરે છે તેમને મનુષ્યોની સહાયતા મળવામાં અડચણ પડતી નથી.

આપણા દેશમાં અનેક ધર્મ પ્રચલિત હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ ચારે દિશામાં અનેક જાતનાં તોફાન ઊઠે છે અને તેથી આપણા જનસમાજના અનેક વિભાગ પડી ગયા છે. જનસમાજના હૃદયમાં સ્વધર્માભિમાન અને સ્વજાત્યભિમાનનાં ઊંડા મૂળ રોપાયલાં હોવાથી એકબીજા પર રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેઓ પરસ્પર એક-

પ્રાપ્ત થશે નહિ. પોતાના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવી; ઉદ્યોગ, ધંધા અને વેપારવાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવી; પ્રજાને સુશિક્ષણનો લાભ આપવો; તેમના આચારવિચાર અને નીતિ સુધારવા વગેરે વિષયો પરત્વે અમારા સાંસ્થાનિક રાજામહારાજા સર્વદા ધ્યાન આપશે તો તેમની પ્રજા તેમને આશીર્વાદ દેશે; તેમજ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા ઐશ્વર્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું શ્રેય અને સ્તુતિ પ્રાપ્ત થશે. શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિ માટે જીવનપર્યંત અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કર્યો તેના એક શતાંશ ભાગ જેટલો પરિશ્રમ અમારા સાંસ્થાનિકો પોતાના સંસ્થાનના ઉત્કર્ષપ્રીત્યર્થે કરશે તોપણ બસ છે. મહારાજને શત્રુઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં હતાં, તેમ છતાં તેમના હૃદયમા કેટલું નિઃસીમ પ્રજાવાત્સલ્ય હતું અને પ્રજાની સુખવૃદ્ધિ માટે તેમણે કેટલા ઉપાયો યોજ્યા હતા તે સંબંધી અમારા સાંસ્થાનિક રાજાઓએ અવશ્ય વિચાર કરવો જોઇએ. પોતાના સંસ્થાનના પ્રત્યેક દરજ્જાના મનુષ્યોનો યથોચિત ઉત્કર્ષ થાય એવી વ્યવસ્થા રાખવા તેમણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આધુનિક જીવનકલહમા જે મનુષ્યો પાછળ રહી જઇ દુર્બળ થતા જાય છે, તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે અનેક ભગીરથ યોજના યોજવાનો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે મનુષ્યો બરાબર લાયક હોય તેમને ઉચ્ચ પ્રકારના કાર્ય સોંપી ઉન્નતિએ ચઢાવવા જોઇએ. કોઇ પણ વિષય પરત્વે પક્ષપાત કિંવા અન્યાય કરવો ઉચિત નથી. પ્રજા ઉપર કરનો બોજો વધારી તેમના શાપ કિંવા તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા નહિ, માત્ર રાજ્યમદમાં મસ્ત થઇ કોઇના ઉપર જુલમ કરવો નહિ, કોઇનું વિત્ત હરણ કરવું નહિ, કિંવા કોઈ સાથે અન્યાયપૂર્વક અને ઉચ્છૃંખલતાપૂર્વક વર્તવું નહિ. પોતે સર્વદા પવિત્ર આચરણથી વર્તવું, નિંદ્ય વ્યસનોમાં આસક્ત થઇ પોતાના આરોગ્યનો અને આયુષ્યનો ક્ષય કરી જનસમાજના આક્ષેપને પાત્ર થવું નહિ; મોજી, ઉડાઉ, ઉચ્છૃંખલ, સ્વચ્છંદી, આળસુ, અવિશ્વાસુ, નિર્લજ્જ, અવિચારી વગેરે વિશેષણો વડે પોતાનું માનખંડન અને તેજોહાનિ કરી લેવી નહિ, 'રાજા જે કરે તે છાજે' એવી સમજણથી કોઇ પણ અવિચારી કાર્ય આદરવું નહિ. એ સર્વ બાબતોમા શિવાજી મહારાજનાં આચરણ કેવાં નિર્દોષ અને અનુકરણીય છે તેનો સદોદિત વિચાર કરવો. જે મહાપુરુષોના કર્તવ્યબળ વડે તેમને પ્રત્યક્ષ કિંવા પરંપરાથી રાજ્યરૂપી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેમના ઉપર અમારા સાસ્થાનિક રાજામહારાજાઓને યોગ્ય સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થશે અને તેમના ચરિત્રમાહાત્મ્યનુ સતત મનન કરશે તો તેઓના હૃદયમાં પણ તે મહાત્માઓના થોડાઘણા સદ્‌ગુણ ઉત્પન્ન થશે અને વિકાસ પામશેજ.

પ્રજાના આગેવાનોએ લેવા જેવો બોધ

હવે ઇતર લોકાગ્રગણ્ય પુરુષોએ કયા પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરવો જોઇએ તે સંબંધી લખવામાં આવે છે. અખિલ જનસમાજના કલ્યાણને માટે કિંવા વિવક્ષિત જનમંડળના ઉત્કર્ષને માટે ઉપસ્થિત થયેલી સંસ્થાના સંચાલકોએ શિવાજી મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરેલી લોકવશીકરણની કળાનું અવલંબન અવશ્ય કરવું જોઇએ; કારણકે કોઇ પણ સામાજિક કૃત્યમાં ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા માટે સંઘશક્તિની અતિશય આવશ્યકતા હોય છે. જે અગ્રેસર સામાન્ય મનુષ્યોની દરકાર કર્યા વગર બીજાઓ સાથે ઉચ્છૃંખલપણે કિંવા પક્ષપાતપણે વર્તી તેમને અસંતુષ્ટ અને બેદિલ કરે છે તેનું અગ્રેસરપણું તેઓને અસહ્ય અને અપાયકારક જણાય છે. એમ થવાથી ઐક્યભાવનો લોપ થઇ સંઘશક્તિમાં વ્યાઘાત થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ જનસમાજમાં પરિચિત થવા કિંવા કીર્તિની લાલસા રાખી અગ્રેસરનું માન મેળવવા યત્ન કરે છે અને સ્વીકારેલા કાર્યમાં સ્વાર્થપરતાજ પ્રકટ કરે છે, તેનાં પગલાં જનસમાજમા ઓળખાતાં વિલંબ થતો તથી. તેવા મનુષ્ય નિરપેક્ષ બુદ્ધિ વડે લૌકિક કાર્યો નહિ કરતા હોવાથી તેમા તેમની કંઇ મતલબ હોવાનુ એક વખત જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવ્યા પછી તેમના ઉપરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે કોઈ વર્તતું નથી અને તેમને સહાયતા કરવાનું છોડી લોકો તેમનાથી વેગળા નાસતા ફરે છે. શિવાજી મહારાજે જો માત્ર રાજ્યતૃષ્ણાને વશ થઇ પોતાના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટેજ એટલી બધી ખટપટ કરી હોત તો તેમને નિઃસીમ સ્વામીનિષ્ઠ સેવકો મળ્યા હતા તે કદી પણ મળત નહિ. તેઓને મહારાજની સ્વોત્કર્ષલાલસા જણાઇ હોત તો તરતજ તેમના સહાયક અનુયાયી પુરુષો તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા તૈયાર થયા હોત; પરંતુ યવનસત્તાનો વિનાશ કરી સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો તેમનો નિઃસ્વાર્થ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાજ તેમના અંતઃકરણની ઇતિકર્તવ્યતા જણાતા અને તે પરિપૂર્ણ કરવાનોજ મહારાજનો ઉદ્યોગ જણાતા તાબાના નોકરોએ મહારાજને ઉત્તમ પ્રકારની સહાયતા કરી હતી. જે લોકનાયકો દેશકાર્યનું પવિત્ર વ્રત ધારણ કરે છે તેમને મનુષ્યોની સહાયતા મળવામાં અડચણ પડતી નથી.

આપણા દેશમાં અનેક ધર્મ પ્રચલિત હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ ચારે દિશામાં અનેક જાતનાં તોફાન ઊઠે છે અને તેથી આપણા જનસમાજના અનેક વિભાગ પડી ગયા છે. જનસમાજના હૃદયમાં સ્વધર્માભિમાન અને સ્વજાત્યભિમાનનાં ઊંડા મૂળ રોપાયલાં હોવાથી એકબીજા પર રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેઓ પરસ્પર એક-

બીજાને તુચ્છ સમજે છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી સાર્વજનિક કલ્યાણ કરવાનો ઉદ્દેશ ધારણ કરી કોઈ પુરુષ બહાર પડે તો તેણે સ્વપરભાવ સમૂળ નષ્ટ કરવો જોઇએ. માત્ર પોતાના ધર્મનાં કિંવા પોતાની જાતિનાં મનુષ્યો એકત્ર કરી તેનું હિત સાધવાનો ઉદ્દેશ ધારણ કરવામાં આવે તો તેઓને ઇતર મનુષ્યોની સહાયતા કદી પણ મળશે નહિ. ક્વચિત્ આરંભસમયે કેટલાંક મનુષ્યો સહાયતા આપશે તોપણ તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં આવતાંજ તેઓ તેમને પોતાના અગ્રણી સમજશે નહિ અને તેમના પર વિશ્વાસ રાખશે નહિ. એમ થવાથી સંઘશક્તિવડે થવા જેવાં કાર્યોમાં તેમને કદી પણ યશ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એ સંબંધી મહારાજે મરણપર્યંત કેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું તે સર્વદા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેમણે પોતાના તાબાના જનસમાજમાંની અમુક એક જાતિ ઉપર કિંવા જનમંડળ ઉપર વિશેષ કૃપાદૃષ્ટિ નહિ રાખતાં સર્વ સાથે સમાન દૃષ્ટિ રાખી હતી અને સર્વ પ્રજા સાથે તેઓ એકસરખી રીતે વર્ત્યા હતા. મહારાજ તાબાના મનુષ્યોના ગુણ તરફ અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ આપતા હતા, તેમની જાતિ કિંવા ધર્મ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ શરૂઆતમાં મુસલમાનો તરફ તેમને પ્રબળ શંકા હતી, છતા તે શંકા સત્વર નાશ પામી હતી અને પ્રમાણિક મુસલમાનોને નોકરીમાં રાખી ઉચ્ચ હોદ્દે ચડાવ્યા હતા; તેમજ તેમના રાજ્યની યવનપ્રજાને પણ ઇતર હિંદુપ્રજા જેવીજ ગણીને તેમના પ્રત્યે યત્કિંચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા પ્રપંચ કર્યો નહોતો. મહારાજનો એ મહાન સદ્‌ગુણ અને સમાનતા ને સમયના માહાત્મ્ય પ્રમાણે અત્યંત સ્તુતિજનકજ છે. સાંપ્રતકાળમાં વિચારયુગનો સર્વત્ર પ્રભાવ હોવા છતાં અમારા અગ્રણીજનોના હૃદયમાથી સ્વપરભાવ નિર્મૂળ થતો નથી, એજ આશ્ચર્યજનક છે. સ્વહિતાર્થે ગ્રંથો લખવા, વર્તમાનપત્રો કિંવા માસિકપત્રો ચલાવવા, સાર્વજનિક સસ્થાઓ સ્થાપવી, કિંવા મોટાં મોટાં કારખાના ઉત્પન્ન કરવા એ સારૂ છે, પણ તેવા પુરુષો લોક–અગ્રણી થવાને–કહેવડાવવાને બિલકુલ લાયક નથી તેઓએ પોતાના હૃદયમાં શિવાજી મહારાજના જેવા ગુણ ધારણ કરવાનો અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તેમના એવા નિષ્પક્ષપાત વર્તનથી ટૂંકી બુદ્ધિના સ્વજાતિબાંધવો તેમના પર થોડાક વખત સુધી દોષારોપ કરશે, પરતુ સર્વ જનસમૂહનુ કલ્યાણ કરવા જેવું પુણ્યકર્મ સુસાધ્ય થઈ અંતે તેઓ લોકસ્તુતિનેજ પાત્ર થશે. શિવાજી મહારાજના એ સદ્‌ગુણનું જતન પેશ્વાઇરાજ્ય સમયે પાળવામા આવ્યુ હોત તો મહારાષ્ટ્રને ભવિષ્યમાં પતનના પ્રસંગ આવત નહિ. જે જાત્યભિમાનને લીધે અને સ્વાર્થપરતાને લીધે પ્રચંડ [illegible] અનર્થ થયો અને જેનાં વિષમય ફળ

મહારાષ્ટ્રને તેમજ તેમના વંશજોને અનેક વર્ષો સુધી ભોગવવાનો દૃઢ સંભવ છે; એજ દુર્ગુણો મહારાષ્ટ્રીય અગ્રેસરોના હૃદયમાંથી હજુ નિર્મૂળ થતા નથી, એજ દેશનું અતિદુર્ભાગ્ય છે. દેશમાંથી જાતિભેદ નષ્ટ થવાને દીર્ઘ સમય વ્યતીત થશે એ ખરૂં; પરંતુ જાત્યભિમાનમૂલક પક્ષપાત અને દ્વેષભાવનો સાંપ્રતની દૈન્યાવસ્થામાં સમૂળ ઉચ્છેદ થવાની અત્યંત અગત્ય છે. જનસમાજની દૃષ્ટતા લક્ષમાં લઇ, અગ્રેસર કહેવડાવનાર ગૃહસ્થો પોતાનું સદ્વર્તન રાખવા તત્પર થશે તો ઇતર સામાન્ય જનો પણ ધીમે ધીમે તેમનું અનુકરણ કરશે અને જનસમાજમાં એકબીજા વચ્ચે ઐક્ય, પ્રેમ અને વિશ્વાસ-વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થશે તથા પ્રત્યેક મનુષ્યો પોતપોતાની જાતિ જેટલીજ ઉદ્યોગ ઉપસ્થિત કરી મંડળો અને શાખાઓ સ્થાપે છે તે બંધ થઇ સર્વત્ર સાર્વજનિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે અને તેને સર્વ જનસમાજની યથોચિત સહાયતા મળવાથી સર્વ જનસમાજનાં સુખ-માં વૃદ્ધિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે, લોકાગ્રણી પુરુષોના હૃદયમાં સાચી દેશહિત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા સાથે તેઓને વાસ્તવિક લોકમાન્યતા મેળવવાની જરૂર હોય તો તેમણે સર્વદા શિવાજી મહારાજના ચરિત્રનું મનન કરવું જોઈએ.

સંસારીજનોએ લેવા જેવો બોધ

અત્ર પર્યંત મહારાજના ચરિત્રમાંથી લોકનાયક અને લોકાગ્રણીજનોએ કયા પ્રકારનો બોધ લેવા જેવો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. હવે સામાન્ય સંસારીજનોએ તેમના ચરિત્રમાંથી કયા પ્રકારનો બોધ લેવો તેનું ટૂંકમાં વિવેચન કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરીશું. સાંસારિક જીવનમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને યશ અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેની સિદ્ધિ મુખ્યત્વે કરીને ઉદ્યોગ-શીલતા, નિર્વ્યસનતા, દૃઢ નિશ્ચય, સદાચાર, સાહસ, બુદ્ધિમત્તા, કાર્યકુશળતા ઇત્યાદિ ગુણો વડે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. મહારાજના હૃદયમાં એ સદ્ગુણનો ઉત્કર્ષ કેટલો થયો હતો તે તેમનુ ચરિત્ર વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાપ્ત સ્થિતિમા સંતોષ માની સ્વસ્થ બેસી રહેવામાં કંઇ પણ પુરુષાર્થ નથી. બનતે યત્ને તે સ્થિતિ સુધારી વગર આળસે અહર્નિશ ઉદ્યોગ કરતા રહેવાથી ખરૂં પુરુષત્વ ઉત્પન્ન થઇ વ્યસનાસક્તિ અને દુર્વર્તનનો નાશ થાય છે. મહારાજનું ચરિત્ર વાંચવાથી અને શ્રવણ કરવાથી ઉપરોક્ત ઉત્તમ તત્ત્વનું આ-લેખન મનુષ્યના હૃદય ઉપર ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. બુદ્ધિમત્તા અને કાર્યકુશળતાની વૃદ્ધિ થવા માટે અહોરાત્ર પરિશ્રમ કર્યા સિવાય મનુષ્યનો પ્રભાવ પડતો નથી અને સાહસાદિ ઇષ્ટપ્રદ ગુણનો પ્રાદુ-ર્ભાવ થતો નથી. જેઓને સ્વબુદ્ધિબળ ઉપર અને કર્તવ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી તેઓને હાથે કોઇ પણ મહત્ત્વના કાર્યો થતાં

નથી. મહારાજના હૃદયમાં એ ગુણનો વિકાસ ઉત્તમ પ્રકારે થયો હતો, તેથીજ તેમના દ્વારા મહાન પરાક્રમી કાર્યો થયાં છે; તેમજ વિત્તની અને ઐશ્વર્યની ગમે તેટલી અનુકૂળતા થાય, તોપણ સન્માર્ગથી કિંચિત્ પણ વેગળું જવું નહિ અને કોઇ પણ દુર્વ્યસનમાં લિપ્ત થવું નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાનાં આચરણ સર્વદા પવિત્ર રાખનાર મનુષ્યનેજ ખરૂં સુખ મળે છે અને જનસમાજમાં માન મળે છે, એ વાત મહારાજના ચરિત્રમાંથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઇ આવે છે.

સાંપ્રત જેવી દુ:સહ સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના સ્વાર્થ જેટલુંજ કાર્ય કરી સ્વસ્થ બેસી રહેશે, તો તેથી સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ થશે નહિ. જે દેશમાં કિંવા જે જનસમાજમાં પોતાનું આયુષ્ય વિતાવવું હોય તેમના પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઇ, તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મન, વચન અને કર્મ વડે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.સાર્વજનિક હિતનાં કાર્યો કરવામાં ખાનગી દ્વેષ, અહંકાર આદિ દુર્ગુણને તિલાંજલિ આપવી જોઇએ. જાતિભેદમૂલક ઉચ્ચનીચનો ભાવ ઓછો થશે તેમ તેમ સમાજમાં ઐક્ય અને પરસ્પર પ્રેમ વધશે તથા પ્રત્યેક દેશકાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; એ સૂત્ર તેઓએ અહર્નિશ હૃદયમાં કોતરી રાખવું જોઇએ. કોઇ પણ ધર્મ સંબંધી કિંવા વ્યાવહારિક રૂઢિ સંબંધી અપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી, સમાજમાં ફાટફૂટ કિંવા કલહ ઉત્પન્ન કરવાનો હવે સમય નથી સાંપ્રત સંઘશક્તિ જેટલી વધશે તેટલી આપણા દેશને હિતકારક થઇ પડશે; એ વાત લક્ષમાં રાખી તેને વિઘાતક થઈ પડે એવી કૃતિ કરનાર મનુષ્યનો નિષેધ કરવા ચૂકવું જોઇતું નથી. જે મનુષ્ય સ્વજાતિનો કિંવા સ્વધર્મનો હોય તોપણ તે સંબંધી વિચાર નહિ કરતા તેનુ કર્તવ્ય જનસમાજના હિત વિરુદ્ધનું હોય તો તેને દેશદ્રોહી માનવો જોઇએ. એ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યજ ખરો સ્વદેશાભિમાની કહી શકાશે. હમણાં સમાજમા કેટલાંક મનુષ્યોના બોલવાચાલવામાં જે સ્વદેશાભિમાન જણાય છે તે ઘણે ભાગે સ્વજાત્યભિમાનને લીધેજ જણાય છે. કેટલાક મનુષ્યોના આચરણમા સ્વદેશાભિમાન અને સ્વજાત્યભિમાન એકત્ર થયેલું જણાય છે. એ અનિષ્ટ મનોવિકાર ધીમે ધીમે નાશ પામશે તોજ દેશની ઉન્નતિ થશે; પરંતુ આપણા કેટલાક પોતાને સુશિક્ષિત કહેવડાવનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉક્ત મનોવિકાર ઉલટો વિશેષ પ્રબળ થયેલો જણાય છે. તે ઉપરથી કહી શકાય છે, કે દેશની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થવાને હજુ ઘણો સમય જોઇશે.

દુરભિમાનથી દબાયલા અમારા સુશિક્ષિત કહેવડાવનાર બંધુઓના સાંપ્રત આચરણો ઉપરથી ઘણી દિલગીરી સાથે કહેવું

પડે છે કે, સર્વ જનસમાજનું હિત સાધ્ય થાય એવી સંસ્થા ઉપ-
સ્થિત કરી તેને સુંદરરૂપે ચલાવવાની યોગ્યતા હજી આપણામાં
ઉત્પન્ન થઇ નથી. સ્વધર્મનું કિંવા સ્વવર્ગનું નિષ્પ્રયોજન અભિમાન
ધારણ કરી જે લોકાગ્રણી મનુષ્યો સમાજમાં વૈરભાવ અને ફાટફૂટ
ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમનું અગ્રણીત્વ માન્ય કરવું નહિ
અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન આપવું નહિ; એવો દૃઢ
નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો આપણો દેશ એવા અહંકારી, દેશદ્રોહી,
દેશવિઘાતક મનુષ્યોના ત્રાસમાંથી સત્વરજ મુક્ત થશે. શિવાજી મહા-
રાજ જેવા પવિત્ર વ્રત પાળનાર પુરુષોજ લોકાગ્રણી થવા લાયક
છે. કસોટીમાં જેઓ બરોબર નિર્દોષ ઠરે તેઓનેજ પ્રત્યેક મનુષ્યે
લોકાગ્રણી માનવા જોઇએ.

આ સ્થળે લેખકની લેખિની વિરામ પામે છે. લેખકે આટલું
બધું લખવાનો ઉદ્યોગ કર્યો છે તેનું કારણ એજ છે કે, શિવાજી મ-
હારાજ સંબંધી મહારાષ્ટ્રમાં કિંબહુના સાંપ્રત સમયે અખિલ ભારત-
વર્ષમાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જનસમાજના હૃદયમાં
દૃઢ રહે અને તેમના પર યથાર્થ પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય. મહારાજનું
ચરિત્ર આદિથી અંત સુધી અવલોકન કર્યા સિવાય એવી પૂજ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન
થવી અશક્ય છે. તેમનું દેહાવસાન થયે આજ સવાબસો વર્ષ થયાં
છે; એ દરમ્યાન તેમના ચરિત્રમહિમાથી ભરેલા અનેક ગદ્યપદ્ય
ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે, અનેક યવન અને યુરોપિયન ગ્રંથકારોએ તે-
મના સંબંધી યથાબુદ્ધિ ઉલ્લેખ કર્યા છે અને તેમ થવાથી તેઓ
આજે કીર્તિરૂપે અમર થઇ રહ્યા છે; પરંતુ મહારાજનું કીર્તિતેજ
એકજ કેન્દ્રમાં સંગ્રહી તેમનો વાસ્તવિક પ્રભાવ કેવો છે તથા તે કીર્તિ
કલંકમિશ્રિત હોવાનું કેટલાક મનુષ્યો કહે છે તેમાં કેટલું સત્ય છે
તેનું સમગ્ર ચરિત્રમાં કથન કરીને તે આજપર્યંત કોઇએ બતાવી
આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. આ પ્રયત્ન પ્રકૃત લેખકે યથામતિ
અને યથાશક્તિ કર્યો છે, તેનો યથોચિત આદર થશે એવી આશા છે.

પરિશિષ્ટ

૧–શિવાજી અને ઔરંગઝેબની પુત્રી

(મૂળ પુસ્તક ઉપરથીજ)

આ પુસ્તકના ૧૯મા પ્રકરણમાં એક દંતકથા આપેલી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, ઔરંગઝેબની એક પુત્રીના મનમાં શિવાજી માટે પ્રેમ ઉદ્‌ભવ્યો હતો, પરંતુ તે હકીકત સાચી નથી, એવું પ્રો. સરકારે આપેલા વૃત્તાન્ત પરથી જણાઈ આવે છે. ઔરંગઝેબના શાહજાદા અકબરે કરેલા બંડમાં તે છોકરીએ મદદ કરેલી હોવાથી, સને ૧૭૦૨માં તેને દિલ્હી નજીકના એક કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી હતી. તે પોતાના બાપ સાથે દક્ષિણમાં આવી ન હતી, તેમજ સંભાજીના છોકરાનું પાલનપોષણ તેણે કર્યું ન હતું. જે છોકરી દક્ષિણમાં આવી હતી, તેનું નામ ઝીનત–ઉન્–નિસા હતું. એ બાબત એવી દંતકથા છે કે, ઔરંગઝેબે સંભાજીને મુસલમાન થવાનું કહ્યું, ત્યારે સંભાજીએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, " જો એ છોકરી તમે મને પરણાવો તો હું મુસલમાન થાઉં." કેદમાં પડેલી શાહજાદીનું નામ જેબ–ઉન્–નિસા હતું, પણ આ દંતકથા મુસલમાનબખરમાંથી લીધેલી હોવાથી તેમાં સત્યનો અંશ હોવાનો સંભવ છે. બન્ને શાહજાદીઓનાં નામને છેડે " નિસા " શબ્દ આવતો હોવાથી અને બન્ને " નિસા બેગમ "ના નામથી પ્રસિદ્ધ હોવાથી આવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. પ્રથમની શાહજાદી કેદમાં પડેલી હોવાથી સંભાજીના પુત્રનું લાલનપાલન તેણે કર્યું ન હતું, પરંતુ તે પરથી શિવાજી માટે તેના મનમાં પ્રેમ ઉદ્‌ભવ્યો ન હતો, એવું કહેવાને કંઈ આધાર નથી.

૨–એક અંગ્રેજનો આતિઅનુભવ

(શિવાજી મહારાજના સમકાલીન પરિચયના અને તેના એક અંગ્રેજની તે પ્રસંગને લગતી નોંધ પરથી લખેલ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર ને નવલિકાકાર શ્રી. ધૂમકેતુના હાથે લખાઈ 'કુમાર'ના ચૈત્ર ૧૯૮૦ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ, એ રસિક વિવરણ મહારાજના ઉત્કર્ષ સમયને ... ઉપયોગી ... સહિત અત્રે નીચે ઉતારી છે.)

૪૦ સ૦ ૧૬૭૦ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે સુરત શહેરનો દેખાવ જોવા જેવો હતો. આખા શહેરમાં નાસભાગ થઇ રહી હતી; અને કોઇ ભરૂચ તરફ તો કોઇ સ્વાલી તરફ રવાના થતા હતા. શિવાજી મહારાજની સવારી આવે છે એ ખબર અમને તો સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે મળી ગયા હતા, એટલે ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખ સુધીમાં તો અમારો ઘણોખરો કિંમતી સામાન રવાના થઇ ગયો હતો, તેમજ પ્રેસિડન્ટ મિ. ઓંગસ્ટ અને આખી કાઉન્સિલ સ્વાલીના બંદર પર સહીસલામત પહોંચી ગયા હતા.

એક વખત સહીસલામતીવાળા સ્થાનમાં પહોંચ્યા એટલે મેં મારા કિંમતી સામાનની તપાસ કરવા માંડી. બીજું બધું તો સલામત હતું, પણ જેને મેં જીવથી પણ વધારે માનેલી, તે મારી મૃત માતાની સુંદર તસ્વીર જે પેટીમાં હતી, તેજ માત્ર ગુમ થતી હતી.

હું હતાશ બની ગયો. એ તસ્વીર માટે મેં પંદરપંદર વર્ષ તપ કર્યું હતું. ઉપરાંત તે એક મિત્રના પ્રેમની ભેટરૂપ હતી. હા! આજેજ મને પહેલી વખત લાગ્યું કે મારી માતા હવે કોઇ દિવસ નહિ મળે; પરંતુ બીજો કોઇ ઉપાય હોય રહ્યો નહિ. મારા કાકાને મેં એ વાત કરી, પણ તેણે તો માત્ર હસી કાઢ્યું! "કેવો મૂર્ખ છોકરો! જ્યાં જીવનની સલામતી માટે ઈશ્વરનો આભાર માનવાનો છે, ત્યાં પેટી માટે અફસોસ કરે છે!" શિવાજી પંદર હજાર મરાઠા સવારો સાથે સુરતમાં હતો અને હરઘડીએ નવા નવા આવનારા અમને જે સમાચાર આપતા હતા તે સાંભળી અમારાં ગાત્ર ઢીલાં બની જતાં હતાં.

કાસગરનો માજી રાજા અબદુલ્લાખાન જે હમણાંજ મક્કેથી હજ પઢી પાછો વળી સુરતમાં થોભ્યો હતો, તેના પર હુમલો થયો હતો; અને અમારા ફ્રેન્ચ દૂતના સમાચાર પ્રમાણે તો બધી તુર્કી ટોપી રાત્રે નાસી ગઇ હતી. રાજાની સોનાની પાલખી શિવાજીને હાથ આવી ગઇ અને તે ઉપરાંત પણ પુષ્કળ ખજાનો મળ્યો.

પાંચમી ઓક્ટોબરે તો અમારી સુરત ખાતેની ફેક્ટરીમાં રહેલામાંથી બે મિત્રો શિવાજીને મળી આવી, ભેટ સોગાદ કરી, કાંઇક મૈત્રીમાં ને કાંઇક ખુશામતમાં તેને પ્રસન્ન કરી નિર્ભયતાનું વચન લઇ આવ્યા; હતા પણ જ્યારે છટ્ઠી ઓક્ટોબરે સમાચાર આવ્યા કે શિવાજી તાપી ઓળંગી સ્વાલી પર આવે છે, ત્યારે તો અમે અને અમારી સાથેનાં વેપારીઓ ભયથી અધમૂઆ જેવાજ થઇ ગયા. પણ સદ્‌ભાગ્યે તાપી ઓળંગવાનો વિચાર શિવાજીએ પડતો મૂક્યો ને સ્વાલીના હજારો વેપારીઓ બચી ગયા.

પણ હું જ્યારે સુરત પાછો ગયો, ત્યારે મને માલૂમ પડ્યું કે મારૂં સર્વસ્વ લૂંટાઇ ગયું હતું. મારી પેલી કિંમતી પેટીનો તો પત્તોજ નહોતો. ગેરવ્યવસ્થા ને ગડબડમાં શિવાજીના માણસોએ જે

હાથ પડ્યું તે લીધું હશે, એટલે મારી પેટી પણ આકતરી કે
રીતે શિવાજીની લૂંટમાંજ ગયેલી હશે. આ વિચાર કરતાં
તમ્મર આવ્યા અને આખે શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. હવે સિંહ
મોંમાંથી શિકાર મળે એ વાત અસંભવિત લાગી. હું તો રોતો રો
પથારીમાં પડ્યો. બીજે દિવસે સવારે ઉઠ્યો ત્યારે મારા કાકા
એનો સદાનો કરડો ચહેરો ફેરવતા મારી સામે ઊભેલા જોયા.
નિશ્ચય કર્યો કે, કાકાને કાંઈ કહેવું નહિ; પણ તે ડોસો તો એ
વિચક્ષણ હતો કે બધું એક ઘડીમાં કળી ગયો.

"તારૂં ધ્યાન પેલી પેટીમાં ચોટયું છે તે હું જાણું છું, પ
પેટી શિવાજીની લૂંટમાં ગઇ છે, તે જીવના જોખમે પણ હ
પાછી નહિ મળે!"

"કાકા!" મેં કહ્યું. "એ પેટી હું પાછી લાવવાનો છું."

"અને શી રીતે વારૂ? શિવાજીનું નામ તેં નથી સાંભળ્યું
સ્મિથને પૂછી જોયું છે કે શિવાજીના તંબૂમાં કેમ જઇ શકાય છે!"

"હા, કાકા! અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે, કે હું પેટી લાવવાનોજ."

મારા કાકાએ કાંઇ જવાબ વાળ્યો નહિ, પણ તે તપી ગયેલા
હતા અને મારૂં ભવિષ્ય સારૂં નથી, એટલું કહી જતા રહ્યા. ઘડીક
ખમીને તે પાછા આવ્યા ને મને શાંતિથી સમજાવ્યું કે, શિવાજીને
અંગ્રેજો પર અત્યારે વેર છે, માટે આ સાહસ ખેડવું નહિ. મારા
કાકાએ મને નાનપણથી પોષ્યો હતો, ને ભલે અત્યારે તે મારી
મૂર્ખાઈ પર હસતા હતા, પણ તેમના હૃદયમાં મારે માટે પ્રેમ હતો.
તેમને નિરાશ ન કરવાના હેતુથી મેં એમનું કહ્યું માની લીધું ને
કાંઇ ન હોય તેમ કામમા જોડાયો; પણ સાથેસાથેજ હું શિવાજીના
સમાચાર મેળવતો હતો ને પહેલી તકે નાસી જવાની તૈયારી કરી
રહ્યો હતો. અંતે એવી તક આવી. એક રાત્રે સૌ સૂઇ ગયાં હતાં ત્યારે
હું બહાર નીકળી પડ્યો. નીકળતી વખતે મેં મારા ગોપાળ નામના
વિશ્વાસુ નોકરને સાથે લઇ લીધો હતો. અમે બન્ને ઘોડેસવાર થઇ
નીકળ્યા ને ઝપાટાબંધ રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

માર્ગમા જે દૃશ્ય મેં જોયુ તે ખરેખર અદ્ભુત હતું. મરાઠા
લોકો વારંવાર હુમલા કરતા હતા, છતા હરિયાળા ખેતરોમાંથી
ખેડૂતો વાસળી વગાડી વગાડી જંગલને બોલાવતા હતા, વનની
શોભાથી જમીન સુંદર બની ગઇ હતી અને જ્યા જુઓ ત્યાં આંખ
ઠરે એવી રમણીયતા ભરી હતી ચાંદનીમા હું ને ગોપાળ વાતો
કરતા નિરાતે ચાલ્યા જતા હતા જ્યારે અમે મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે
સખ્યાબંધ બેલગાડીઓ જતી ... બેલગાડી પાછળ તેની
રક્ષા માટે ચોમેરથી ... ભાલા ને તલવાર લઇ ...
બની ચાલતા હત. તેમના ... મારી ... લાંબી ... ને

ઘેરવામાં અંગરખાં જોનાર પર એક પ્રકારની સ્વાભાવિક શેહ પાડતાં હતાં. હું ને ગોપાળ ત્યાંથી નીકળ્યા કે તરતજ હવાલદારે અમને અટકાવ્યા ને હથિયાર છોડી દેવા કહ્યું. મેં તેમ કરવાની ઘસીને ના પાડી. હવાલદારે અમને કેદ કરી લીધા, અમારાં હથિયાર ખૂંચવી લીધાં અને બરાબર ખબર લેવા માટે પૂનામાં મહારાજની રૂબરૂ લઈ જવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. આ બધો વખત હું મનમાં ને મનમાં હસતો હતો. બિચારા હવાલદારને ખબર નહોતી કે, હું શિવાજીને મળવા માટેજ પૂના જતો હતો; એટલે હવાલદાર પોતેજ મને રજૂ કરી દેતો હોય તો મારે તો એટલી મહેનત ઓછી! રસ્તામાં મરાઠા સિપાઇઓ મારી ને ગોપાળની સાથે બહુ સલૂકાઇથી વર્તતા; અને અમે જ્યારે પૂના પહોંચ્યા ત્યારે તો તેમાંના ઘણા મને કેદી કરતાં મિત્ર જેવોજ લેખતા થઇ ગયા.

રાયગઢના કિલ્લા પર આવી હવાલદારે મને ત્યાંના કિલ્લેદારના હાથમાં સોંપ્યો. કિલ્લેદાર બહુ ભલો આદમી લાગ્યો. તેણે મને પૂછ્યું: "તમે શા માટે સુરત છોડી આ બાજુ મુસાફરી કરી રહ્યા છો ?" મેં કહ્યું: "હું શિવાજી મહારાજને મળવા માગું છું." બસ, ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ મેં ખાધું, પીધું ને મજા કરી. કિલ્લામાં આશરે બે હજાર મરાઠા હતા અને તે સદા જાગૃત રહેતા હતા. રાયગઢનો કિલ્લો એવા અભેદ્ય સ્થળ પર છે કે દુસ્મનનો હલ્લો ત્યાં ભાગ્યેજ ફાવી શકે. ચોથે દિવસે સવારમાં જ્યારે એક દૂતે આવી મને મહારાજ પાસે લઇ જવાનું કહ્યું ત્યારે મારી કલ્પનામાં શિવાજીની જે બીષણ મૂર્તિ આવી તેનાથી ઘડીભર હું તો તેમની પાસે જવાનો વિચાર આવતાંજ કંપી ઊઠ્યો. સારા સુરતમાં અફઝલખાન અને શિવાજીનો પ્રસંગ ચર્ચાયો હતો. જાવલીના સરદાર ચંદ્રરાવને જડમૂળથી ઉખેડી નાખનાર શિવાજીની ધાક આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બેસી ગઇ હતી. સ્મિથે ૭ વર્ષ પહેલાંજ શિવાજીની ભેટ લીધી હતી, ને તેની આકૃતિ વિષે, સ્વભાવ વિષે, એટએટલી વાતો ફેકટરીમાં ફરીફરીને ચર્ચાઇ હતી કે જેને અમે એક પ્રજાનો નાશ કરનાર ભયંકર પુરુષ માનતા હતા તેની સમક્ષ આજે જતાં મને ભારે ભય લાગ્યો. મને એમ થઇ આવ્યું કે, ચોક્કસજ એક માણસ નગ્ન તલવારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખશે; પણ હવે તે બધા વિચારો નકામા હતા. હું હિંમતભેર દૂતની સાથે નીકળ્યો.

છેટેથી મેં જોયું તો એક સાદા ઓટલા ઉપર તદ્દન સાદી ચટાઇ પાથરી તેના પર શિવાજી મહારાજ બેઠા હતા. પાસે એક કૂવો હતો, ત્યાં કેટલીક પાણિયારીઓ પાણી ભરવા આવી હતી. તેમની કેડેથી ઊતરી ઊતરી ઓટલા પાસે શિવાજી મહારાજ સામે કેટલાંક છોકરાં ઊભાં હતાં. મહારાજ તેમની સાથે સરળ ભાવથી વાતો કરતા

પહેલે દિવસે તો શિવાજી મહારાજને દૂરથી જોયા હતા; આજે છેક નજીકથી નિહાળ્યા. એમના રજપૂત મોં પરનું કંઇક વાંકું નાક એમને જુદુંજ રૂપ આપી રહ્યું હતું. શિવાજી ઠીંગણા હતા, પણ મનો બાંધો બહુ સપ્રમાણ હતો. સૌથી વધારે મહત્ત્વની તો એમની ખો હતી. તેમાંથી તેજની ધારા છૂટતી હતી. મોરોપંત પિંગળે ને તાનાજી માલુસરે ત્યાં પાસેજ ઊભા હતા. ગાદીની પાછળ થોડે એ ભાલેદાર ઊભા હતા. મને જોઇને મહારાજે તરત સવાલ ોઃ "ફિરંગી લોક કેમ આવ્યા છો ?" મેં વિનયથી જવાબ વાળ્યોઃ આપનાં દર્શનની અભિલાષા હતી, તેમજ મારી એક પેટી સુરતથી ગવેલી લૂંટમાં છે. પેટીમાં કાંઈ કિંમતી-ચીજ નથી, પણ મને એ હુજ પ્યારી છે. તેમાં મારી માની એક તસ્વીર છે. આપ એને છી આપવાની કૃપા કરો." થોડી વાર રહીને મહારાજે જવાબ વાળ્યોઃ એનું મૂલ્ય રાજકોષમાં આપીને લઇ જાઓ."

પણ હું તો ખાલી ખિસ્સે હતો. મારા અને ગોપાળના ઘોડા ણ રાજની મિલકત લેખાઇ ચૂક્યા હતા. મેં કહ્યું: "અમારા મહાન વિ શેક્સપિયરે કહ્યું છે કે, રાજ્યપદ સિંહાસનમાં નથી, મનમાં છે." ણ આ વાક્યની મહારાજ પર કાંઇ અસર થઈ નહિ. તેમણે મોં લકાવ્યું ને જવાબ વાળ્યોઃ "ફિરંગી લોક! તમારી વાત સાચી ; પણ સુરતની લૂંટ હવે તો પ્રજાની થઇ ચૂકી છે. એમાંથી હું મ કાંઇ ખરચી શકું ?"

આ વાર્તાલાપ થયા પછી ત્રણચાર દિવસમાં રાયગઢ છોડવાનો મને હુકમ મળ્યો.

હું જે દિવસે રાયગઢ છોડવાનો હતો, તેને આગલે દિવસે કિલ્લાના પહાડી સ્થાન પર આથમતી સંધ્યા જોતો હું બેઠો હતો. ઇંગ્લેંડનો ધુમસથી વીંટાયેલો દરિયાકિનારો મારી નજર આગળ તરતો હતો. પાંચ હજાર ગાઉ દૂરથી મારૂં પેલું ખૂણેખાંચરે પડેલું મકાન આંખો આગળ તરવરી રહ્યું હતું. રાયગઢની ટેકરીઓમાં અંધકાર ફેલાવો શરૂ થયો હતો. મારી નજર દૂર દૂરનો ભાગ મૂકી પાસેનાં સ્થાન જોવા મંડી. મારી સામેના રસ્તા પર એક સાદો મરાઠો સિપાઇ ધીમે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. થોડે દૂર એ ચાલ્યો ન ચાલ્યો, ત્યાં ત્રણ જણા પાસેની ઝાડીમાંથી નીકળી એને વીંટી વળ્યા. ત્રણે જણાના હાથમાં ઉઘાડી તલવારો હતી. વીજળીના ઝબકારા જેમ મરાઠા સિપાઈની તલવાર નીકળી ને થોડી વારમાં હવામાં સરસરાટ થવા માંડ્યો. તલવારો અથડાવા લાગી. હું તો પળ વાર સ્તબ્ધ બની ગયો; પણ એ અસર તરત ગઇ ને હું હતો ત્યાંથી વીજળી વેગે તેમના તરફ દોડ્યો. મારી પાસે હથિયારમાં માત્ર એક લાકડી હતી. તે બરાબર ફેરવીને મેં ત્રણમાંના એકના માથામાં એવા તો જોરથી ઘા

ફર્યો કે તે ગોળમિનારની નીચે પડી ગયો. એ જોઈને બીજો તરફ મારા તરફ ફર્યો. તેણે મારા પડખા પર તલવારનો ઘા કર્યો, પણ તે મારા ઓવરકોટમાં અટવાઈ તલવાર અંદર પેસી રહી. ફરી તલવાર ખેંચે તે પહેલાં તો મેં તેને એક પથ્થર પરજ પટકાવી માર્યો ને તેની છાતી પર ચડી બેઠો. મારી સામે હવે એ જણા લડી રહ્યા હતા. મરાઠા સિપાઈએ પેલાને એકજ ઘાથી ઉડાવી દીધો, પણ જોઈ મારી નીચે પડેલો આદમી છટકી જઈ ઝાડીમાં અદશ્ય થઈ ગયો.

"ફિરંગી બહાદુર!"

એ શબ્દો સાંભળતાંજ હું આશ્ચર્ય પામ્યો. હું પાસે આવ્યો "કોણ મહા..."

પણ મારા શબ્દો મોંમાંજ રહ્યા. મહારાષ્ટ્રના સ્વામી શિવાજી મહારાજ પોતેજ સાદા મરાઠા સિપાઇના વેશમાં મારી સામે ઊભેલા હતા. મેં એકદમ વાક્ય ફેરવ્યું: "કોણ મહારાજ..."

"ફિરંગી બહાદુર!" શિવાજી મહારાજ બોલતા હતા." આજ તેં મહારાષ્ટ્રની લાજ રાખી છે. તેં મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. પ્રાણથી પણ વહાલો યશ સાચવ્યો છે. બોલ, હું તને શું આપું?"

હું કંઇ બોલું તે પહેલાં તો મરાઠા સિપાઇઓ ચારે પાસથી દોડતા આવતા હતા. તેમાના કેટલાકનાં મો પર મૃત્યુ જેવી ફિકાશ હતી. દગાનું નામ સાંભળીનેજ કંઈ અમંગળની કલ્પનાથી તેઓ વ્યગ્ર બન્યા હતા. થોડી વારમાં બંને લાશ ઊપડી ગઇ! હુમલો કરનાર ત્રણે મુસલમાન હતા ને દીન-ઇસ્લામના શત્રુને મારવા તેમણે આ યુક્તિ ગોઠવી હતી.

બીજે દિવસે સવારે ભરસભામાં મારી પ્રશંસા કરીને શિવાજી મહારાજે કહ્યુ: "ફિરંગી બહાદુર, તારે જે જોઇએ તે માગી લે!"

અને મારા મનમાં શું હતું? મારી માની તસ્વીરવાળી પેલી પેટી.

પણ એજ વખતે ડૉ૦ બાર્ટન યાદ આવ્યો. મારી માની સાચી તસ્વીરમાં ઇંગ્લેંડની ભૂમિને કિનારે ફરતા ખલાસીઓ યાદ આવ્યા. એમના માટે હું કાંઇક કરું, એ પ્રેરણા મને વ્યાપી ગઇ. મેં કહ્યુ: "મહારાજ! મારા જાતિભાઇઓને આપના રાજ્યમાં વેપાર કરવાની છુટ આપો!"

મહારાજના મોં પર આછું સ્મિત ફેલાયુ: 'બહાદુર પુત્ર! થોડા દિવસ પહેલા તો તેં તારી પેટી માગી હતી."

"હા મહારાજ, પણ મારા દેશભાઇઓનું હિત કર્યું છે, એની યાદ મને મારી માની તસ્વીર કરતા પણ વધારે વહાલી લાગે છે."

શિવાજી મહારાજે પેલી પેટી અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ મને આપવા હુકમ કર્યા, તેના એક સુંદર સોનાનો હાર પણ હતો. હજુ એ હાર [illegible] [illegible] વાર [illegible] શિવાજીની તેજભરી મૂર્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે

૩–કલ્યાણકારી શિવજી

(લે૦ શ્રી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી મહારાજ)

ઉસ સમય સારે ભારતવર્ષ પર જીહાદી સંસ્કૃતિ કા (યદિ સંસ્કૃતિ ઇસે કહા જા સકે) આક્રમણ હો રહા થા, જબ આર્ય-સંસ્કૃતિ કો મુંહ છિપાનેકા સ્થાન દિખાઇ નહીં દેતા થા, જબ હતાશ હિન્દુ અપની જાન બચાને કે લિએ મોહમ્મદી મત કી શરણ લેના હી જીવન સમઝતે થે, ઉસ સમય આત્મવિશ્વાસી સંતોકે ચરણોંમેં પલે હુએ એક બાલક ને આર્ય–ધર્મ ઔર સંસ્કૃતિ કી રક્ષા કા ઝંડા ખડા કર દિયા. રાજપૂતી અભિમાન ઔર નાસ્તિકપનકે ઘમંડકો દૂર સે હી પ્રણામ કરકે ઉસને સમર્થ રામદાસ કે ચરણોંમેં શિર રખ કર ભગવે ઝંડે કો સિંહગઢ કી ઊંચી ચોટી પર ખડા કર દિયા.

ઇસ યુવક કા નામ સેવાજી વા સિવાજી લીખા ઔર બોલા જાતા હૈ. યહ સબ **શિવજી** કા અપભ્રંશ હૈ. આર્યહિન્દુધર્મ બડે સંકટ મેં તલમલા રહા થા, ઉસકી જાન કે લાલે પડે હુયે થે, મુહમ્મદી મગરમચ્છ ઉસે હડપ જાને કે લીએ તૈયાર થા. જબ કલ્યાણકારી શિવજીને નિર્ભયતા ઔર રક્ષા કી ઘોષણા કર દી.

૨૨ વૈશાખ સંવત ૧૯૮૧ કે દિન પૂના સે મહારાષ્ટ્ર દેશ કી ભૂમિ કે ઉત્સાહજનક દશ્ય દેખતે હુએ મૈં સિંહગઢ કે ચરણોં મેં પહુંચા. ૪૦ વર્ષ સે જો ઉત્કટ ઇચ્છા ઉસકી ચોટી પર પહુંચને કી થી વહ પૂરી હુઇ. ઇસ સમય શિવાજી મહારાજ કે બનાએ દુર્ગ કે ચિહ્ન દૂર કરને મેં કસર નહીં છોડી ગઇ; પરંન્તુ ઉસકી વાપી, તડાગ કે સુંદર, શાન્તિદાયક જલ ઔર ઉસકી શીતલ ઉત્સાહજનક વાયુ કો કોઇ માનનીય શક્તિ ઉસ ચોટીસે હટા ન સકી. મૈંને ઉસ કમરેમેં બૈઠકર જહાં લોકમાન્ય તિલક ને કર્મવીરતા કા સંદેશ ચરસિયા વૈરાગ્ય મેં લિપ્ત ભારતનિવાસિયોં તક પહુંચાને કે લીએ 'ગીતારહસ્ય' કો પ્રેસ કે લીએ સંશોધિત કિયા થા, જહા લોકમાન્ય કે સંબંધ મેં જો કુછ માલૂમ થા ઉસે મૈંને લેખિની ઔર પત્ર કે હવાલે કિયા વહાં દહિને હાથ પર સિર ટેક કર ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વ કે દશ્યોં કા સ્વપ્ન દેખને લગા. સામને દેખા કી દો ઔર પહાડિયોં પર બડે જબરજસ્ત દુર્ગ હૈ ઔર ઉનસે પરે સારા મહારાષ્ટ્ર દેશ પહાડી ચોટિયોં સે ભરા હુઆ હૈ. દિલ્હીપતિ કે ગઢ મેં ટિકાએ હુએ રાજપૂત સમઝ બૈઠે હૈ કિ પહાડી ચૂહે કી સમાપ્તિ હો ગઇ હૈ. મુગલ બાદશાહ ઔર ઉસકે દક્ષિણ હિન્દ કે સેનાપતિયોં ને સમઝ લિયા હૈં કિ હિન્દુ ડાકૂ ઉનકે મુકાબિલે મેં આને કા સાહસ નહીં કરેગા.

મૈં દુર્ગ કી પરિક્રમા કે લિયે ઉઠ ખડા હુઆ. શિવજી કે છોટે બેટે વીર રાજારામ કી સમાધિ સે હોતા હુઆ દુર્ગ કી દીવાર કે

જહાં તહાં ચિહ્ન દેખતા હુઆ એક ઓર જા પહુંચા તો વહાં ઐસી દીવાર બની હુઇ થી ઉસે ભૂલભૂલૈયાં કહ સકતે હૈં. પર્વત કી ઐસી સીધી ચઢાઈ હૈ કિ દિન કો મનુષ્ય મુસ્કિલ સે પહુંચતે હૈ, રાત કા તો કોઇ ખટકા હી નહીં. મૈં ઉસી સ્થાન પર ખડા હો ગયા. મેરે પથદર્શક ને નીચે કી ઓર ઇશારા કરકે બતલાયા ઔર મુઝે ઐસા માલુમ હુઆ કી રાતકા સમય હૈ, તાનાજી માલુસરે અપને પીછે ૩૦૦ દદાંગ માવલિયોં કો સાથ લેકર હિંમત સે ચઢને ચલે આતે હૈં. ઉપર આને હી પહિરેદાર કો દબોચ લિયા ઔર "હર હર શંકર" કા નાદ કર કે ગઢકી સેના પર જા ટુટે. અપને સે કઇ ગુના સેના કે પૈર ઉખાડ દિયે, ઉસ સમય તાનાજી ઉસી સ્થાન પર ખેત રહે. તબ તાનાજી કે ભાઇ સૂર્યાજી ને ઉનકે આરંભ કિયે કામ કો સમાપ્ત કિયા.

મૈં ફિર આગે ચલ દિયા. વહ દેખો ઘોડે કા સવાર આસન જમાએ કઠિન દુર્ગ કે ઉપર ચઢા આ રહા હૈ. કયા યહ સ્વર્ગીય ઘોડા હૈ કિ ઇસકે પૈર જમે ચલે આતે હૈં, ઔર કહીં ઉખડતે નહીં. તાનાજી કે મૃતક શરીર કે પાસ સવાર ઘોડા ખડા કર લેતા હૈ ઔર રુદ્રરૂપ શિવજી ઉતરે કર તાનાજી કા શિર અપને હાથ સે ઉઠાતે હૈ. ઐસે નરસિંહ કે મારે જાને પર થોડી દેર કે લિયે શોકાતુર હોતે હૈં; પરંતુ ઉસી સમય ઉઠકર ઘોષણા કરતે હૈઃ–" સિંહને છીતા ઇસ લિયે ઇસ કા નામ આજસે સિંહગઢ હુઆ." ઉસ સ્થાન પર તાનાજી કી સમાધિ કો દેખ મુઝે દુઃખ હુઆ. ઉસ પર એક છતરી ઔર સિંહકા રાસા ખુદા હોના ચાહિએ. મૈંને ઐસા શ્રી નૃસિંહ ચિંતામણિ કેલકર કો કહા ભી થા.

શિવજી કા ઐશ્વર્ય બઢતા ગયા ઔર જબ ઉન્હોં ને ઇસ નશ્વર શરીર કો છોડા ઉસ સમય ભારતવર્ષકા બડા ભારી ભાગ જહાદી આક્રમણોં સે મુક્ત હો ચુકા થા. મુસલમાની બાદશાહત કે અંતિમ સમય કિસકી નિર્બલતા કે કારણ કઇ નએ રાજ્ય ઉઠ ખડે હુએ થે, પરતુ ઉનમે કોઇ સ્થિરતા નહી થી. ઉનકી તહ મેં યહ અસલ કામ કરતા થા કિ જબરજસ્ત નેં નિર્બલો કો દબા લિયા ઔર અપના સ્વાર્થ સિદ્ધ કિયા; પરંતુ શિવાજીને ઉસ પ્રજાતંત્ર સામ્રાજ્ય કી બુનિયાદ ડાલી થી ઉન મે જાતીયતા કી લહર ચલ રહી થી. યદિ કોઇ બલાત્કાર સે મુસલમાન કર લિયા ગયા વા લાલચાદિ સે ઉધર જા મિલા, પશ્ચાત્તાપ કરને પર શિવજીને ઉસકો બિરાદરી મે મિલાને મે ઇનકાર નહીં કિયા. સમદર્શી સમર્થ રામદાસ કા આત્મા વા ઉન [illegible] અંદર કામ કર રહા થા ઇસ લિયે ઉન બાદશાહોં [illegible] પ્રાન્ત [illegible] કરની થી ઔર ઉન કા અપના બનાના કર દેવમન્દિર [illegible] નહીં જાને દેની થી. ઉન બાદશાહોંના [illegible] એક જાતીય [illegible] કી બુનિયાદ ડાલ દી

એક ઘટના ઇસ સમય બડી વિચિત્ર દેખતે હૈં. એક ઓર કલગીધર ગુરુગોવિંદસિંહ અપને પિતા કે કટે હુએ સિર કો ઉનકે પાસ પહુંચાને વાલે ભંગી કો " રંગ રેટા ગુરુકા બેટા " કહ કર ગલે લગાતે ઔર અસ્પૃશ્ય જાતિયોં કો અમૃત છકાકર સિંહ બનાતે, ઔર દુસરી ઓર માહરોં કી ફૌજ સજાકર છત્રપતિ શિવાજીમહારાજ ઉન્હેં મુગલોં ઓર ઉનકે દાસ રાજપૂતોં કે સામને ખડા કરતે.

ઇસ મરાઠા સામ્રાજ્ય કી બુનિયાદ શિવાજીમહારાજ ને ડાલી થી, ૧૫૦ વરસ તક ચલકર વહ સમાપ્ત હો ગઇ. ઉસકી સમાપ્તિ કે કારણોં કે અંદર જાને કા યહ સમય નહીં હૈ. યહાં જો સ્મરણીય હૈ, વહ યહ-કિ શિવાજીમહારાજને જો માર્ગ દિખલાયા ઉસ પર ચલ કર હી આર્યસંસ્કૃતિ ઓર ધર્મ કી રક્ષા હો સકતી હૈ. ઉસ સમય પ્રાકૃતિક શાસ્રોંકા પ્રયોગ હો સકતા થા, વહ ભી ઉન્હોંને કિયા. આત્મિક શસ્ત્ર કી ઉન્હોંને ઉપેક્ષા નહીં કી. બડી બડી આપત્તિયોં કે સમયમેં ઉન્હોંને સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા પર વિશ્વાસ કરકે સહન કિયા ઓર કભી હાર નહીં માની. આજ આર્યજાતિ ફિર બડી હીન અવસ્થા મેં હૈ. પ્રાકૃત હથિયારે સે મુકાબિલા કરને કી ઉસમેં શક્તિ હી નહીં હૈ. ઉસકો આત્મિક શસ્ત્રોં સે હી પ્રાકૃતિક આક્રમણોં કા સામના કરના હૈ. ઉસ મેં ભી રક્ષા કી ઉપેક્ષા નહીં કી જા સકતી. રક્ષા કે લિયે વિરોધી શક્તિયોં કે સામને ખડા હોના હી પડેગા, તબ આર્યજાતિકા વાસ્તવિક કલ્યાણ હોગા.

આજ પ્રત્યેક ભારતનિવાસી કો અપને કર્તવ્ય પર વિચાર કરને કી આવશ્યકતા હૈ.

૪–શિવાજી–રાજ્યાભિષેક

૧૬૭૪ કે પાવસ કાલ કા પ્રારંભ હૈ. વિજયી મહત્ત્વાકાંક્ષી સેનાપતિ અપની સેનાયોં કો આગામી યુદ્ધોંકે લિયે તૈયાર કરને કે લિયે, સરદી ઔર ગરમી કી પ્રચંડ વિજય યાત્રાયોં સે થકે હુએ વીરોં કો આરામ દેને કે લિયે પાવસ–કાલ કી પ્રાકૃતિક શોભા કો નિહાર કર પ્રસન્ન હો રહે હૈં. પૂર્વ યુદ્ધો મેં પરાજિત વીર સચિન્ત હૈ. પ્રકૃતિ શોભા ઉનકે લિયે દુઃખદાયિની હો રહી હૈ. વર્ષા કે જલ-કણ ઉનકે લિયે વિષકણ બન રહે હૈ. બિજલી કી ચમક દમક કો દેખકર પરાજિત વ્યક્તિયોં કો વિજેતા શત્રુકી તેજ તલવાર દિખાયી દેતી હૈ. બાદલોં કી ગર્જના સુન કર વિપક્ષી કે તોપખાને ઉસે ચિંતિત કરને લગતે હૈ. ઉમડતે હુએ નદીપ્રવાહ, ઉસકે સામને અલંઘનીય સમુદ્ર બન રહે હૈ. વર્ષાઋતુમેં વનદેવી ને અનૂઠા શૃંગાર સજાયા હૈ. કુંજ ઓર ઉપવનોં કી શોભા; પર્વતમાલાયોં કે પેંચીદે ચક્કરદાર માર્ગોં પર હરી ચાદર બિછા રહી હૈ. પરાજિત શત્રુ, ઘન કુંજ ઓર સઘન ઉપવનોં કો શત્રુ કે ગુપ્ત સ્થાન સમઝ રહા હૈ.

આજ વિજાપુર કે રસિક દરબારિયોં કી યહી હાલત હૈ. શિવાજી કી ઘુડસવાર સેના કી ટાપોં ઔર મુગલાઇ સેના કે પ્રચંડ તોપખાનોં સે કંપિત વિજાપુર-દરબાર કો, પાવસ કી શોભા કે રમણીય દશ્ય ચિન્તિત કર રહે હૈ. ચારોં ઓર ઉન્હે ચિન્તા પરાજય ઓર ભય કે ભૂત દિખાઇ દે રહે હૈં; પરંતુ આઇએ, જરા રાયગઢ કી રોનક દેખે. વહાં નિરાલા હી રંગ હૈ. બડે બડે શાસ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, રાજદૂત, વકીલ અપને શાનદાર પહરાવોં મેં ઉત્સુકતા ઔર આશાભરી નજરોં કે સાથ આગે બઢે આ રહે હૈં. પહાડી લોગ નિશ્ચિંત હો કર ઘાટિયોં કે કુંજો મેં આંખ મિચૌની કી ખેલ ખેલકર આનંદ ઔર નિશ્ચિંતતા કે ગીત ગા રહે હૈં. રાતદિન આઠોં પહર ઘોડોં કી નંગી પીઠપર સવાર રહનેવાલે માવલિયે ભી આજ આનંદ મના રહે હૈં.

ઓહ!!! યહ આનંદકી તૈયારીયાં કૈસી, આઇયે જરા દેખેં શિવકે ગણોંકી વિજયદુંદુભી કહાં બજ રહી હૈ. કાશી કે પ્રસિદ્ધ પંડિત અપની શિષ્યમંડલી કે સાથ રાયગઢ પહુંચ ગયે. ઉત્તર ઔર દક્ષિણ સબ ઓર ગાગાભટ્ટ કી વિદ્વત્તા કી ધાક જમી હુઇ હૈ. વિજયનગર કે પ્રસિદ્ધ પંડિત વિદ્યારણ્યને આર્ય સાહિત્ય કા પુનરુજ્જીવન કર આર્યધર્મ મેં ક્ષાત્રતેજ કા સંચાર કિયા થા. આજ શ્રી ગાગાભટ્ટને ચિરકાલસે મંદતેજ, પ્રભાહીન ક્ષાત્રતેજ કો દક્ષિણ મેં ફિર ચમકાને કે લિયે અભિષેકયજ્ઞદ્વારા તીર્થજલોં કે સિંચન સે શિવાજીકો સ્નાન કરાનેકા શુભ સંકલ્પ કિયા હૈ. એક ઓર પ્રકૃતિ દેવી વીર પુત્ર કા અભિષેક કર રહી હૈ, દુસરી ઓર રાજગઢ કે ઊંચે મંચ પર બ્રહ્મતેજ કે પ્રતિનિધિ ગાગાભટ્ટ તીર્થોદકોં તથા પવિત્ર ચરુ-પયોંસે શિવાજીકો સ્નાન કરાને કે લિયે દીક્ષિત હુએ હૈં. આર્ય રાજા કા અભિષેક આર્યપદ્ધતિ કે અનુસાર હી હોના ચાહિયે. ગાગાભટ્ટ ને પ્રાચીન સાહિત્ય કા પઠન કર અભિષેકપદ્ધતિ કા નિર્માણ કિયા. યહ રાજ્યાભિષેકોત્સવ કિસી મહત્વાકાંક્ષા કી ઇચ્છા કો પૂરા કરને કે લિયે નહીં મનાયા ગયા થા અપિ તુ ઇસ રાજ્યાભિષેક દ્વારા આર્યજાતિ કે ક્ષાત્રતેજ કો પ્રકાશિત કરના અભીષ્ટ થા. શિવાજી તો નિમિત્તમાત્ર થા ઉસ સમય કે રામદાસ આદિ ધાર્મિક ગુરુઓં ને શિવાજી કો ઇસ શુભ કાર્ય કે યોગ્ય ઉત્તમ સાધન સમઝા થા. યદ્યપિ પ્રત્યક્ષ નિ શિવાજી કા કિસી પુરાને રાજઘરાનેમેં સંબંધ ન થા-ના હી ઉનકા [illegible] હુઆ થા-પરન્તુ ઇ બાદર કી બાધાએં ઉનકે રાજને મેં બાધક નહીં [illegible] ગાગાભટ્ટ કર્મ સિદ્ધાન્ત કો માનને વાલે થે [illegible] ને [illegible] ધર્મકા પાવન કિયા થા [illegible] [illegible] ઉન્હે અભિષિક્ત [illegible] [illegible] નહીં કિયા [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] નાની કે માનને [illegible]

અહોભાગ્ય સમઝતે હૈં. અવતારી પુરુષો કી યહી વિશેષતા હોતી હૈ. જન્મ તથા લૌકિક બાધાએં ઇનકી ગતિ તથા તેજ કો નહીં રોક સકતીં. કૃષ્ણ ભગવાન કે સામને દ્રોણ જૈસે બ્રાહ્મણ ભી શિર ઝુકાતે થે. નેપોલિયન યદ્યપિ રાજઘરાને કા નહીં થા, પરંતુ ઉસકી તેજસ્વી ચેહરેકે સામને મુકુટધારી યુરોપીય રાજાઓંને અપને શિર નમાયે. શક્તિશાલી તેજસ્વી વ્યક્તિ હી અસલી રાજા હૈ. આજ સ્વદેશમેં કિતને હી પુરાને રાજઘરાનોં કે નામ પર અભિમાન કરનેવાલે દેશી રાજેમહારાજે બ્રિટિશ પાર્લિયામેન્ટકે નૌકર, વાયસરાય કે સામને સિર ઝુકા રહે હૈં. શક્તિ ઔર તેજ ચાહીએ. જિસકા તેજ ઉસીકા રાજ. શિવાજી કા તેજ ચારોં ઓર ફૈલ ગયા થા અતઃ ઉનકે સિવાય દૂસરા કોઇ વ્યક્તિ નહીં જો રાજતેજ કે ચિહ્નરૂપ અભિષેકતિલક કો ધારણ કર સકે.

નિશ્ચિત તિથિ સે દસ દિન પૂર્વ વ્રતબંધ પુણ્યાહવાચન આદિ વ્રતપરાયણ હોતે રહે. આખિર જ્યેષ્ઠ શુક્લ ૧૩ અથવા ૧૬૭૪ સન્ ૬ જૂન કા મંગલ દિન આ પહુંચા. યહ દિન મહારાષ્ટ્ર કે ભાગ્યોદય કા દિન થા. ઇસ સમારોહ કે દિન મહારાષ્ટ્ર કે કોને કોનેમેં કૈસી ચહલપહલ હોગી—ઇસકા અનુમાન હી લગાયા જા સકતા હૈ. ભારતીયોં ને વિદેશી સમ્રાટ પંચમ જાર્જ કે સ્વાગત કે લિયે કિતના સમારોહ કિયા થા.

ઉસ સમય તો સ્વદેશી રાજ્ય થા; ઉસકે અભિષેકોત્સવ મેં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને જો ખુશિયાં મનાયી હોગી ઉસકા પ્રત્યક્ષ દશ્ય દેખના હો તો યુરોપ કે કિસી સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર મેં રાજ્યાભિષેક દિન કી તૈયારિયોં કો દેખીએ. પરાધીન ગુલામ ભારતનિવાસી તો નિરંતર પરાધીનતા કે કારણ ઇસ અલૌકિક સુખ કી કલ્પના કરને કે અધિકારી ભી નહીં રહે.

હમ પાઠકોં કે સામને તાત્કાલિક ઐતિહાસિક લેખ કે આધાર-પર ઉસ દિન કે સમારોહ કા અવિકલ વર્ણન ઉપસ્થિત કરતે હૈં.

"સબ લોગ મંગલસ્નાન કર બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, ભૂષણ આદિ ધારણ કર સભામંડપ મેં ઉપસ્થિત હુએ. શિવાજી ભી મંગલસ્નાન કર, અલંકાર ધારણ કર, કુલગુરુ બાલંભટ્ટ, ભવાની ઔર માતુશ્રી જીજાબાઇ કી ચરણવંદના કર કે શ્રીપુત્ર કે સાથ ઠીક મુહૂર્ત મેં સિંહાસન પર વિરાજમાન હુએ. રાજ્યાધિકારી વર્ગ, પ્રધાન, સેનાપતિ, સચીવ ભી રાજસી ઠાઠમાઠ કે સાથ મંડપ મેં પહુંચે. સવા હાથ ઊંચા સિંહાસન બનાયા ગયા. ઇસ સુવર્ણમંડિત આસન પર મહારાજ બૈઠે. સાથ હી શ્રીમતી સોયરાબાઈ યુવરાજ સંભાજી કે સાથ બૈઠી. સિંહાસન કે ચારો ઓર ચારો દિશાયોં મેં યથા સ્થાન અષ્ટ પ્રધાન, હાથ મેં સુવર્ણકલશ લિયે હુએ દિગ્પાલોં કી તરહ ...

"અષ્ટપ્રધાન કે ચારોં ઓર રાજકોષ ઔર શાલાયોં કે અધ્યક્ષ ખડે હુએ. મિત્રમંડલી ઔર માંડલિક રાજા ભી યથાસ્થાન ખડે હુએ મંગલ મુહૂર્ત કી પ્રતિક્ષા કરને લગે. ઠીક મુહૂર્ત મેં બ્રાહ્મણવર્ગને મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક મંગલાક્ષત કી વૃષ્ટિ દ્વારા શિવાજી મહારાજ કો પવિત્ર કિયા. આમ્રપલ્લવોં દ્વારા તીર્થજલોં સે ઉનકો અભિષિક્ત કિયા." ઇસ અભિષેક કે બાદ શિવાજી સુસજ્જિત સિંહાસન પર આસીન હુએ. વહાં પર બૈઠતે હી બ્રાહ્મણો તથા એકત્રિત જનસમાજ ને શિવાજી પર સોનાચાંદી કે ફૂલોં કી વર્ષા કી. બ્રાહ્મણો ને આશીર્વાદ દિયા. સારા રાષ્ટ્ર ૧૦૮ તોપોં કી ગર્જન સે ગૂંજ ઊઠા.

ઇસ ગર્જન કો સુનકર શત્રુઓં કે દિલ દહલ ગયે. ભક્તોં કે દિલ આનંદસાગર કી તરંગોં મેં ઉછાલિયાં લેને લગે. જીજાબાઇને ઇસ દશ્ય કો દેખકર દિલદિલમેં અપને કો ધન્ય કહા. અભિષેક-સંસ્કાર નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત હુઆ. શિવાજી કી સુવર્ણતુલા હુઈ. શિવાજીકા વજન ૧૬૦૦૦ હોન હુઆ (યા ૧૪૦ શેર). વિદ્વાન બ્રાહ્મણોં કો દક્ષિણા દી ગઇ. ગાગાભટ્ટ કો એક લાખ રૂપયે ઔર બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણ દક્ષિણા મેં દિએ ગએ. પ્રત્યેક ઋત્વિજ કો ૨૪ હજાર રૂપયે કી ભેટ દી. યોગ્યતાનુસાર ઉપસ્થિત અભ્યાગતોં કી પૂજા હુઈ. બ્રાહ્મણપૂજા કે બાદ અષ્ટપ્રધાનોં કો ઉનકે પદો કે અનુસાર રાજચિહ્ન સે અંકિત પદચિહ્ન દેકર રાષ્ટ્ર મેં નવી વ્યવસ્થા ચલાઇ.

ઇસ સમારંભ કે બાદ મહારાજ હાથી પર, સોને કી અમ્બારી મેં બૈઠકર દેવદર્શન કરને કે લિયે પ્રસ્થિત હુએ. સવારી કે સાથ સબ પ્રસિદ્ધ રાજપુરુષ થે. નાગરિકોંને પુષ્પવૃષ્ટિ સે મહારાજ કા સ્વાગત કિયા. દેવદર્શનકે બાદ અપને સ્થાન કી ઓર આએ.

ઇસ પ્રકાર ત્રયોદશી કા શુભ સમારંભ સમાપ્ત હુઆ. ઇસ સમારંભ મે ચાર કોટિ રૂપયા ખર્ચ હુઆ.

ઇસ રાજ્યાભિષેક સમય શીતલપુરી ઔર પરમાનંદ આદિ સન્યાસી ભી આએ થે ઉનકા સત્કાર કિયા ગયા. ઉનકે ઉપદેશામૃત સે જનતાને પુણ્યલાભ લિયા

ઇસ સમારંભ તથા રાજ્યવ્યવસ્થાકો ચિરસ્મરણીય બનાને કે લિયે નિમ્નલિખિત બાત પ્રચલિત કી ગયી—

૧ રાજચિહ્ન ધારણ કર મહાન સ્વામી કે સ્મરણ કે લિયે "ભગવા ઝંડા" કો મરાઠી સેના કા ચિહ્ન બનાયા.

૨. શક [illegible], [illegible] શક પ્રચલિત કિયા. શિવાજીને જાનબૂઝ કર યુધિષ્ઠિર શક યા વિક્રમ શક કી તરહ શિવશક પ્રચલિત નહીં કિયા. [illegible] કે લિયે અભિષેક શક કા હી પ્રારંભ કિયા ગયા

શિવાજીને 'ક્ષત્રિયકુલાવતંસ શ્રિ છત્રપતિ મહારાજ સિંહાસનાધીશ્વર' કા પદ ધારણ કિયા.

૩. રાયગઢ કિલ્લે કો રાજધાની બનાયા. ઇસ ગઢ પર સ્થિત હોકર જલ તથા સ્થલ દોનોં ક્ષેત્રો મેં શત્રુ કા દમન હો સકતા હૈ.

૪. રાજ્ય કે સબ વિભાગો કા સ્થિર પ્રબંધ કિયા.

ઇસ અભિષેકસમારોહ કે સમય વિદેશી રાજાઓં કે દૂતોંને આકર સ્વતંત્ર રૂપ સે સંધિયાં કી. મહારાષ્ટ્ર કે પુરાને રાજઘરાનોંને શિવાજી કી શ્રેષ્ઠતા કો માના. યહ અભિષેક-સંસ્કાર ઇસ બાત કા સાક્ષી થા કિ શિવાજીને જો વિજયયાત્રાયેં કી હૈ વહ સબ સ્વાર્થ કે લિયે નહીં કી, અપિતુ રાષ્ટ્ર કે લિયે કી થી. ઇસ મહાભિષેકોત્સવ કી સાજસજાવટ કો દેખકર સાધારણ જનતા ભી શિવાજી કો અપના રક્ષક ઔર ત્રાતા સમઝને લગી. દિલ્હી ઔર વિજાપુર કે બાદશાહોં કો ભી ઇસકી સ્વતંત્રતા સ્વીકાર કરની પડી. ઇસ પ્રકાર ચારોં ઓર અપના પ્રભાવ જમાકર શિવાજીને ઇસ નવરાષ્ટ્ર કો સ્થિર પાયે પર ખડા કરને કે લિયે નયે ઉપાયોં કો સોચા. શિવાજી કી હી દૂરદર્શિતા કા પરિણામ થા કિ ભવિષ્ય મેં મરાઠામંડલપર ભયંકર સંકટ આને પર ભી શત્રુ ઉસે છિન્નભિન્ન નહીં કર સકે. ઇસ અભિષેકસંસ્કાર કી વિશેષતા ઇસ બાત મેં હૈ, કિ શિવાજીને રાજ્યપદોં કો પૈતૃક જાયદાદ નહીં બનાયા. યોગ્ય વ્યક્તિ હી યોગ્ય વ્યક્તિ કો પહચાન સકતી હૈ. વહ યોગ્ય વ્યક્તિ ચાહે કોઇ હો. શિવાજીને અપને જીવનકાલ મેં જન્મજનિત યોગ્યતા કી અપેક્ષા કર્મજનિત યોગ્યતા કો હી મહત્ત્વ દિયા થા. યહી કારણ થા કિ યોગ્ય વ્યક્તિ બિનાબુલાયે અપને પરખૈયા કી ઓર ખિંચે આતે થે. અસ્તુ; રામદાસ કા શુભ સંકલ્પ પૂરા હુઆ. શિવાજીને વિજય મેં પ્રાપ્ત કિયે ધન કો દાન દક્ષિણા ઔર પ્રજારક્ષણ મેં લગાકર સ્વયં ત્યાગમય જીવન વ્યતીત કિયા હૈ. કિસી કવિને ઐસે આદર્શ રાજાઓં કે વિષય મેં ઠીક હી કહા હૈ—

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव।

પ્રતાપશાલી લોગ જો કુછ લેતે હૈ, વહ દૂસરોં કો દેને કે લિયે હી; અપને લિયે નહીં. સૂર્ય જલપાન કરતા હૈ, પરન્તુ મેઘોંદ્વારા વહ ઉસે દૂસરે કો દે દેતા હૈ. બ્રાહ્મણ જ્ઞાનાર્જન કરતા હૈ દૂસરોંકો દેનેકે લિયે. સચ્ચા ક્ષત્રિય વિજયલક્ષ્મી કો પ્રાપ્ત કરેગા દૂસરોં કે લિયે. સચ્ચા વૈશ્ય દાન દેને કે લિયે હી કમાતા હૈ.

બડે પુરુષોં કી યહી વિશેષતા હૈ—જિન મેં યહ નિષ્કામ પરોપકાર ભાવ સમાએ હુએ હૈ વહી મહાત્મા હૈ; યોગી હૈ; અવતારી હૈ. સબકા દ્રષ્ટા પરમાત્મા ભી વિના કિસી કામના કે સંસાર કો શીતલ જલ તથા પવિત્ર પવન સે અનુકમ્પિત કર રહા હૈ. હમારે નાયક ને ભી અપને આપકો દૂસરો કે લિયે ન્યોછાવર કર દિયા. ઐસે

અલૌકિક પુરુષ કે સામને કિસકા સિર નહીં ઝુકેગા? ઐસે પુરુષરત્ન કો જન્મ દેને વાલી જીજાબાઈ ધન્ય હૈ. દોનોં કો નમસ્કાર હો. આજ કે દિન બડે બડે દિક્પાલ ક્ષત્રિય રાજે મહારાજે કૃપાકટાક્ષ કી પ્રતીક્ષામેં સિંહાસનાસીન શિવકે સામને સિર ઝુકા રહે હૈં-પરન્તુ યહ ભી દેખિએ:—વહ શિવ ભી નતમસ્તક હો કિસી કી ઓર ટકટકી લગાએ દેખ રહા હૈ-ઇસ શિવવંદિત-શિવપૂજિત જીજાબાઇ કી ઓર ક્યા ભારત માતા ભી સચ્ચે પુત્રકે નમસ્કાર કો ગદ્‌ગદ્ હો સ્વીકૃત કર રહી હૈ. આઇએ હમભી દુ:ખીત ભારતમાતા કો પ્રસન્ન કરનેકે લિયે વીર શિવ કે પદચિહ્નોંપર ચલે. બોલો શિવજી મહારાજ કી જય. જીજાબાઇ કી જય. ભારતમાતા કી જય.

૫-શિવાજી ઔર નૈપોલિયન

(લેખક:-ઉપસંપાદક "અર્જુન")

કઇ વિદ્વાનોં કા કહના હૈ કિ, મહાપુરુષોં કી તુલના નહીં કરની ચાહિયે. પ્રત્યેક મહાપુરુષ અપની અપની સ્થિતિ મેં બડા હૈ. એક મહાપુરુષ મેં ઉસ સમય કી દેશ કી સ્થિતિ ઔર સામાજિક વા રાજનૈતિક ઔર રીતિરિવાજોં કા પુરા પુરા ચિત્ર હોતા હૈ; વે ઇનસે બચ નહીં સકતે. ઇસકા સબ સે અચ્છા ઉદાહરણ સુકરાત કા હૈ. તત્ત્વદર્શી, સ્વતંત્ર વિચારક ઔર નિડર હોતે હુએ ભી ઉસ ને ઉસ સમય કી ગ્રીસ મેં પ્રચલિત દાસપ્રથા કા વિરોધ કરના ઉચિત નહીં સમઝા; અપિતુ ઉસકે પક્ષ મેં હી કહતા રહા. ઇસી લિયે યહ કહા જાતા હૈ કિ મહાપુરુષ અપને ભૂત કે પુત્ર ઔર ભવિષ્ય કે પિતા હોતે હૈ.

પરંતુ હમ ઇસ બિચાર સે બહુત અધિક સહમત નહીં હો સકતે કિ મહાપુરુષો કી તુલના નહીં હો સકતી. ઇતિહાસ કા સચ્ચા સ્વરૂપ બિનાતુલના કે નહીં જાના જા સકતા. દો દેશોં વ જાતિયોં કે ઉચ્ચ નીચ કી તુલના કરતે હી ઇતિહાસ સેં કુછ પરિણામ નિકલતા હૈ; પર ઇતિહાસ હૈ હી ક્યા? એમર્સન ને ઠીક કહા હૈ કિ મહાપુરુષોં કી જીવનકથાઓ કે અતિરિક્ત ઇતિહાસ કુછ નહીં. મહાપુરુષ કા ઇતિહાસ મે વહી સ્થાન હૈ જો શરીર મે આત્મા વા પ્રાણ કા. ફિર, અગર દેશો ઔર જાતિયોં કે ઇતિહાસ કા તુલનાત્મક અધ્યયન હો સકતા હૈ તો ઉનકે નેતાઓં ઔર નિર્માતાઓ અર્થાત્ મહાપુરુષો કી તુલના ક્યો નહિ હો સકતી?

પરંતુ તુલના ભી કહાં હો સકતી હૈ? સર્વથા પરસ્પર વિરુદ્ધ ઘટનાઓ મેં કભી તુલના નહીં હો સકતી. તુલના વહીં હોતી હૈ જહાં વિરોધ કે સાથ સાથ કુછ સમાનતા ભી અવશ્ય વિદ્યમાન હો. આગ ઔર પાની કી કભી કોઈ તુલના નહીં કરતા, [illegible]

પની ઔર સેકુંદ કે પની મેં તુલના કી સમ્ભાવના હો નાની
ઇસી પ્રકાર મહાપુરુષોં કે વિષય મેં હૈ એક મહાપુરુષ કી [illegible]
મહાપુરુષોં કે સાથ સિર્ફ મહાપુરુષ હોને કે કારણ તુલના નહીં
ઇસી પ્રત્યેક મહાપુરુષ કે [illegible] દેશ કી આવશ્યકતા, સિર્ફ ને [illegible]
[illegible] કા પાસ ભિન્નભિન્ન રૂપ મેં બિખેર દેતા હૈ. પ્રત્યેક કા [illegible]
[illegible] પૃથક્ પૃથક્ દેતા હૈ. હમ તુલના વહી કરતે હૈં [illegible]
[illegible] ઔર કાર્ય મેં કુછ સમાનતા હો. રાજનીતિજ્ઞોં કી રાજનીતિજ્ઞોં
હૈં, સમાજસુધારકોં કી સમાજસુધારકોં સે, વિજેતાઓં કી વિજેતા-
ઓં સે, પંડિતોં કી પંડિતોં સે હી તુલના હોતી હૈ. વિજેતા કી
પંડિત સે યા રાજનીતિજ્ઞ કી સમાજસંશોધક સે તુલના કરના આમ
ઔર પાની કી તુલના સે કમ ઉપહાસજનક નહીં હૈ. આજ હમ
જિન દો મહાપુરુષોં કે સંબંધ મેં વિચાર કરને લગે હૈં, સૌભાગ્ય
સે ઉનકા કાર્ય ઔર ક્ષેત્ર લગભગ એકસા હી હૈ, સિર્ફ દેશ ઔર
કાલકા હી ભેદ હૈ.

શિવાજી ઔર નેપોલિયન દોનોં કા હી જન્મ સાધારણ કુલ
[illegible] હુઆ થા. જન્મ કે સમય દેશ કી અવસ્થાઓં મેં ભી બહુત કુછ
[illegible] પાઈ જાતી હૈ. નેપોલિયન કે સમય ફ્રાન્સ કી અવસ્થા બહુત
[illegible] થી. પ્રજા, રાજપરિવાર ઔર ઉસકી શાસનપદ્ધતિ સે પ્રત્યક્ષ
અસંતુષ્ટ થી ઔર રાજવિપ્લવ કે પૂરે સામાન એકત્રિત હો રહે થે.
[illegible] ભારત કે દક્ષિણ ભાગ મેં ભી ઉસ સમય મુસલમાન શાસકોં
કે વિરુદ્ધ પ્રબલ આન્દોલન હો રહા થા. શિવાજી કે પિતા ઔર
[illegible] ને અપની આંખોં કઇ પરિવર્તન દેખે થે. દોનોં મહાપુરુષોં
કી માતાઓં ને ઉનકી જીવનધારાઓં કી દિશા નિશ્ચિત કરને મેં
[illegible] હાથ લિયા. નેપોલિયન જબ ગર્ભ મેં થા તો ઉસ કી માતા
અપને પતિ કે સાથ ઇટલી કી યુદ્ધભૂમિ મેં સ્વચ્છન્દ વિચરા કરતી
થી ઔર યુદ્ધ કે દૃશ્યોં કો દેખા કરતી થી. જિસ સમય નેપોલિયન
ને જન્મ લિયા ઉસ કી માતા ને વહી [illegible] ઓઢા હુઆ થા જિસ-
પર ઇટલી કી સમરભૂમિ કે ચિત્ર થે. ઇસી પ્રકાર ઇટલી ઔર ફ્રાન્સ
કે યુદ્ધોં તથા અન્ય રાજનીતિક ઘટનાઓં કે સંબંધ મેં ભી વહ
[illegible] કથાએં સુનાયા કરતી થી. [illegible] શિવાજી કી માતા કો
[illegible] આદર્શ [illegible] હૈ. [illegible]
[illegible] ઔર મહત્ત્વાકાંક્ષિણી થી. [illegible]
[illegible]
[illegible] નહીં કિયા ઔર [illegible]
[illegible]
[illegible] કર દિયા.

બાલ્યાવસ્થા કે બાદ કિશોરાવસ્થાકા પ્રારંભ હોતા હૈ. ઔર ઇસ કાલ મેં હમ ઇન દો મહાન્ આત્માઓં કી જીવનસરણિ મેં કુછ ભેદ પાતે હૈં જો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સે બડા મહત્ત્વપૂર્ણ હૈ. નૈપોલિયન ફ્રાન્સ કે સ્કૂલ ઔર કાલેજોં મેં કુછ વર્ષો કે લિયે બન્દ હો જાતા હૈ. ઉસે હમ વહાં એકાન્ત જીવન વ્યતીત કરકે ઔર અપની પાઠ્ય પુસ્તકોં મેં તલ્લીન હુવા પાતે હૈ. વહાંપર વહ એક કન્યા કે પ્રેમમેં આસક્ત હોને કે કારણ અપને સહાધ્યાયિયોં કા ઉપહાસપાત્ર બનતા હૈ; પર કભી કાલેજ કે કૃત્રિમ યુદ્ધોં મેં હમ ઉસે અપની સેના સંગઠિત કરતે, વ્યૂહ રચતે ઔર અંત મેં વિજયશીલ ભી દેખતે હૈં; પર ઉસ કે યે સારે કામ કાલેજ કી ચાર દિવારી મેં હી બંદ હૈ. અપના અધ્યયન સમાપ્ત કરકે વહ કાર્યક્ષેત્ર મેં આતા હૈ. વહ મહત્ત્વાકાંક્ષી થા, અભિમાની થા ઔર અપનેપર પૂરા ભરોસા રખનેવાલા થા; પરન્તુ સંસાર કી કઠિન સચ્ચાઇયોં કે સાથ જબ ઉસ કી ટક્કર લગી તો ઉસકી સબ આશાએં ઔર અભિલાષાએં કાફૂર હો ગઇ. ઉસે ઉનકા પૂર્ણ હોના બડા દુસ્તર માલૂમ હોને લગા. ઉધર સે ઉસ પર આર્થિક સંકટ આ પડા થા. નિરાશ હુઆ, વહ પૈરિસ કી ગલિયોં ઘૂમતા હૈ. વિદ્યાર્થીજીવન કે મનોહર સ્વપ્ન જબ કાર્યરૂપ મેં પરિણત હોતે દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે તો વહ એક ભયંકર કાર્ય કે લિયે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ. માની ઔર મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ કે લિયે દો હી માર્ગ હૈ. અપની ઇચ્છાનુસાર દૂસરોં પર અપના અંકુશ રખના ઔર અપની ઇચ્છા પૂરી કરના; ઔર નહીં તો મૃત્યુ કે મુખ મેં ચલે જાના. ઇન દોનાં કે બીચ કા માર્ગ કભી ઉન કી કલ્પના મેં આના હી નહીં. નૈપોલિયન ભી ઇસી સિદ્ધાન્ત કે અનુસાર પૈરિસ કે પાસ વહનેવાલી નદી મેં એક અંધેરી રાત કો ડૂબ કર અપને જીવન કા અન્ત કરને કો તૈયાર હોતા હૈ. ઇસી બીચ મેં ઉસ કા કોઇ ગુપ્ત મિત્ર ઉસે આર્થિક સહાયતા દેતા હૈ. નૈપોલિયન કે નિરાશ જીવન કા યહી અન્ત હોતા હૈ ઔર આગે સે ઉસ કા જીવનનાગ ક્રમશઃ ઉન્નત હોતા જાતા હૈ.

પર ઇધર શિવાજી મહારાજ કા જીવન ઇસસે સર્વથા ઊલટા હૈ. વહ બચપન સે હી લિખને પઢને મેં ઘૃણા કરતા હૈ; પરંતુ અસ્ત્રવિદ્યા સીખને એવં દૌડ ધૂપ કે કામોં મેં વિશેષ ઉત્સાહ દિખાતા હૈ. અપને ગુરુ દાદાજી કોંડદેવ સે ઉન્હોંને બચપન મેં હી ઘોડે પર ચઢના, નિશાન મારના, પટેબાજી, તલવાર આદિ ચલાને કે કાર્ય સીખ લિયે. ઇન કે અતિરિક્ત જમીન કી દેખરેખ, વસૂલ, હિસાબ રખના, ખેતી કો ઉન્નતિ કર [illegible] કી સ્થિતિ સુધારના ઇત્યાદિ પ્રબંધસંબંધી શિક્ષા ભી ઉન્હોંને [illegible] ઘૂમ કર સીખ લી. શિવાજીને [illegible] સ્થાપન કિયા. ઉનકી

નીંવ ઉન્હોંને ઇસી કાલ સે રખની પ્રારંભ કર દી થી. વે અપને સાથિયોં કો લેકર ધૂપ ઔર ગર્મી મેં શિકાર કરતે, ધની ઔર ધરત્રોર પુરુષોં સે વિશેષ મેલ પૈદા કરતે થે. ઇસી સિલસિલે મેં ઉન્હોંને વહાં કી એક પહાડી જાતિ કો જો બડી વિશ્વસનીય ઔર સ્વામીભક્ત હોતી હૈ-અપને કાબૂ કર લિયા ઔર ઇનમેં સે કઇયોંકો અપની સેવા મેં ઉચ્ચ પદ દિયે. ૧૬૪૬ મેં ઉનકે શિક્ષક દાદાજી કોંડદેવ કી મૃત્યુ હોતી હૈ, ઃઔર શિવાજીને ઉસી સમય સે અપની જાગીર કા ઇંતજામ અપને હાથોં મેં લે લિયા. ઔર ઇસ છોટી સી જાગીર કો હી ઉત્સાહપર ધૈર્ય ઔર જોશપૂર્ણ દૂરદર્શિતા કે સાથ બડા કર સામ્રાજ્યકા રૂપ દે દિયા.

ઇસ પ્રકાર હમ દેખતે હૈં કિ કિશોરાવસ્થા મેં દોનોં મહાપુરુષોંકે હૃદયોં મેં મહત્ત્વાકાંક્ષા કે ભાવ અંકુરિત હોતે હૈં. દોનોં કે હૃદયોં મેં હી સામ્રાજ્યલાલસા હોતી હૈ ઔર દોનોં હી સંસાર મેં અપના સ્થાન બનાને કે લિયે હાથ પાંવ મારતે હૈ. પર નૈપોલિયનકો હમ જહાં મહત્ત્વાકાંક્ષા કી ચરમ સીમા તક પહુંચા હુઆ પાતે હૈં ઔર જબ વહ પૂરી નહીં હોતી, તો ઉસે આત્મહત્યા કે લિયે ઉદ્યત્ દેખતે હૈં. વહાં હમ શિવાજી મેં મહત્ત્વાકાંક્ષા કે સાથ દૂરદર્શિતા ભી દેખતે હૈં, ઉત્સાહ ઔર જોશ કે સાથ ધૈર્ય ભી દેખતે હૈં, ઔર ઉસકે જીવન મેં ઐસા અવસર કોઇ નહીં દેખતે જબ કિ વહ આત્મહત્યા કે લિયે તૈયાર હો. વહાં યહ વાત ભી ધ્યાન મેં રખને યોગ્ય હૈ કિ નૈપોલિયન કી સમ્રાટલાલસા ઔર શિવાજી કી સામ્રાજ્યાભિલાષા મેં ભી બડા ભેદ હૈ. ઇસકા વિશેષ વર્ણન હમ આગે ચલકર કરેંગે.

ઇસ કિશોરાવસ્થા કે ઉપરાંત દોનોં સંસારક્ષેત્રમેં પ્રબળ રૂપ સે આતે હૈં. દોનોં કા હી વિજયકાલ પ્રારંભ હોતા હૈ. કિસને કહાં, કબ ઔર કિસ તરહ વિજય પ્રાપ્ત કી, ઇન ઘટનાઓં કે વિસ્તાર મેં હમ નહીં જાના ચાહતે, અપની સ્થિતિ ઔર દશા કે અનુસાર દોનોંપર વિજય કે શેહરે બંધતે રહે. દોનોં વીર થે, સાહસી થે, રણકુશળ થે ઔર ઉત્તમ નાયક થે; પર નૈપોલિયન ઔર શિવાજી કી વીરતા મેં હમ થોડાસા ભેદ પાતે હૈં ઔર વહ યહ કિ શિવાજી સેનાપતિ કે સાથ સાથ યોદ્ધા ભી થે, વે કેવળ દૂર ખડે હોકર સેના-પરિચાલન હી ન કરતે થે; અપિ તું બીચમેં પડકર અન્ય યોદ્ધાઓં કી તરહ શસ્ત્ર પરિચાલન ભી કરતે થે, ઔર અપને હાથોં કઇયોંકો મૌતકે ઘાટ ઉતારતે થે; પરંતુ નૈપોલિયન કો હમ સેનાપતિ તો કહ સકતે હૈં પર ઉસે યોદ્ધા કહનેકા સાહસ નહીં કર સકતે. અન્ય સિપાહિયોં કી ન્યાઇ હમ ઉસે શસ્ત્ર ચલાતે કભી નહીં દેખતે.

વિજયી વૃત્તાંતો કી સૂક્ષ્મતાઓં કો છોડ કર હમ ઇસ

ધામ પર પહુંચ જાને હૈ કિ દોનોં ને સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કિયા. કિંતુ ઇંગ્લૈંડકે-નૈપોલિયન કી ધાક ન કેવળ સારે યૂરોપપર અપિતુ મિસ્ર તક બૈઠ ગઈ ઔર ઉધર શિવાજી કા આંતક ભી સારે દક્ષિણ ભારત પર જમ ગયા; પર ઇસકે આગે એક બડી વિચિત્ર ઐતિહાસિક ઘટના પ્રકટ હોતી હૈ ઔર અગર ઉસે સમઝ લિયા જાવે તો દોનોં મહાપુરુષોં કા ભેદ સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ.

નૈપોલિયનને ફ્રાસ, જર્મની, હંગરી, આસ્ટ્રેલિયા, સ્પેન, હૉલેંડ ઇત્યાદિ કો વિજય કિયા. ઇન વિજિત પ્રદેશોં કો વહ અભી એક સામ્રાજ્ય કે સૂત્ર મેં બાંધ હી રહા થા કિ ઇતને મેં ફિર ઉસપર શત્રુ ઉમડ આયે. ઉસે રુસ જાના પડા, યદ્યપિ વહ વહાં સે વિજય પ્રાપ્ત કર કે આયા, પર વહ ઉસે બહુત મંહગી પડી, ઉસકી ૬૪ લાખ સેના મેં સે કુછ હજાર આદમી હી સકુશલ ફ્રાન્સ વાપસ આ સકે. ઇસકે અતિરિક્ત ધનનાશ ભી બહુત હુઆ. ફ્રાન્સ પહુંચ કર અભી રુસયાત્રા કી થકાવટ ભી ન ઉતરી થી કિ ચારોં ઓરસે શત્રુ ઉમડ પડે. ફ્રાન્સ દુશ્મનો કે હાથ ચલા ગયા ઔર નૈપોલિયન કો એલ્બા ભાગ જાના પડા. કુછ કાલ બાદ વહ ફિર એલ્બા સે વાપસ આતા હૈ. ફિર શત્રુઓંસે મુઠભેડ હોતી હૈ. ઇસ વાર ઉસે બુરી તરહ હારના પડતા હૈ. ઉસે અંગ્રેજોકા કૈદી હોકર સેન્ટ હેલીના દ્વીપ મેં રહના પડા હૈ ઔર યહીં ઉસકે જીવન કા અંત હોતા હૈ. ઉસકા સ્થાપિત કિયા સામ્રાજ્ય બિજલી કી ચમક કી તરહ ક્ષણિક સા રહ જાતા હૈ. જિસ જલ્દીસે વહ બનાયા ગયા થા ઉતની જલ્દી હી ઉસકા નાશ હોતા હૈ. જીર્ણ વસ્ત્ર કી તરહ નૈપોલિયન કા સામ્રાજ્ય એક ઝટકે મેં હી ટુટફુટ જાતા હૈ.

પર ઇધર શિવાજી કા સામ્રાજ્ય ઇસ સે સર્વથા ઉલટા હૈ. ઉસ કા પ્રારંભ એક છોટીસી જાગીરસે હોતા હૈ, જો ક્રમશઃ બઢતા હૈ ઔર અંત મેં દક્ષિણ ભારત કે બહુત સારે હિસ્સે તક ફૈલ જાતા હૈ. યદ્યપિ શિવાજી કી સામ્રાજ્યસીમા દક્ષિણ ભારત તક હી પરિમિત થી પર ઉસકા આતંક સારે ભારતપર છા ગયા થા. ઔરંગઝેબ કો ઉસને પૂરી તરહસે દબાયા. ૧૬૭૪ કી ૬ જૂન કો શિવાજી મહારાજ કા શાસ્ત્રીય રીતિસે અભિષેક હુઆ. ૧૬૭૪ સે ૧૬૮૦ તક ઉન્હોંને વિજિત પ્રદેશ કો એક સૂત્ર મેં બાંધ કર ઉત્તમ પ્રબંધ કિયા ઔર ઇસી પ્રબંધ તથા રક્ષામેં ઉનકે જીવન કા અંત હુઆ.

વિચારનેકી બાત હૈ, કિ નૈપોલિયન કે અંતકાલ કે સમય ઉસકા સ્થાપિત કિયા સામ્રાજ્ય ઉન કે સાથ મેં લીન હોતા જાતા હૈ ઔર સ્થાન કી એક રેખામાત્ર રહ જાતા. હૈ. પર શિવાજી મહારાજ કે ઇસ સંસારસે પ્રસ્થાન કરને સમય સામ્રાજ્ય કેવલ સ્થિર હી નહીં રહતા હૈ પર ક્રમશઃ બઢતા જાતા હૈ ઔર મરાઠોંકે તન પ્રકારકે મોટે

ચમોં કે હોતે હુએ ભી હમ ઇતિહાસ મેં વહ દિન દેખતે હૈં કિ મરહઠા રાજ્ય કી પતાકા દક્ષિણ ભારત કી જગહ સારે ભારતપર ફહરાને લગતી હૈ ઔર ઉસ સમય મરહઠા રાજ્ય "મરહઠા–સામ્રાજ્ય" કે રૂપ મેં પરિણત હો જાતા હૈ.

૬–રાષ્ટ્રીય સૂર્ય શિવાજી

(લેખકઃ–મહાત્મા હંસરાજજી)

શિવાજી મહારાજ હમારે દેશકે ઉન મહાનુભાવોં મેં સે હૈં જિનકે નામ હમારે ઇતિહાસમેં સૂર્ય કે સમાન ઉજ્જ્વલ રૂપસે ચમકતે હૈં. જબ મુગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ કી જોર તથા અન્યાયયુક્ત નીતિસે ભારતવર્ષ કે હિન્દુઓ મેં યહ ખ્યાલ બેઠ ગયા થા કિ હમારા ઉભરના અસમ્ભવ સા હૈ, સબ ઓર સે નિરાશા કે બાદલ ઉનકે હૃદયાકાશ પર છા રહે થે, ઉસ સમય તીન મહાપુરુષોંને જન્મ લેકર હિન્દુઓં કી દશાકો પૂર્ણતયા પરિવર્તન કર દિયા. પંજાબમેં ગુરુ ગોવિંદસિંહજી, મહારાષ્ટ્રમેં શિવાજી, રાજપૂતાનામેં દુર્ગાદાસજી પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યક્તિયાં હુઈ હૈ, જિન્હોને હિન્દુઓં પર પ્રકટ કર દિયા કિ યદિ વહ ઉનકી પદ્ધતિ કા અનુસરણ કરે તો વહ મુગલ સામ્રાજ્ય કા નાશ કરકે આર્ય કીર્તિ કી ધ્વજાકો ઉંચા કર સકતે હૈ. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પંજાબ કે લોગોં કે આચાર તથા વ્યવહાર કો બદલ કર તથા ઉનમેં ક્ષાત્રધર્મ કા સંચાર કર, જૈસે વહ સ્વયં લિખતે હૈ, ચિડિયોં કો બાજોંસે લડા દિયા. દુર્ગાદાસજીને સાબિત કર દિયા કિ વહ ન કેવલ મુગલ સમ્રાટ કે શસ્ત્રોંકા વિરોધ કર સકતા હૈ, વરન્ રાજનીતિ મેં ભી ઉસસે કમ નહીં હૈ. ઉસને રજપૂતોં કે અંદર ઇસ પ્રકાર કા જીવન સંચાર કર દિયા કિ અજીતસિંહને રજપૂતાનામેં સ્વતંત્રતા કા ઝંડા લહરાતે હુએ મુગલોં કે બલકો નિર્મૂલ કર દિયા.

શિવાજી કો ઔરંગઝેબ પહિલે પહિલ બડા નિર્બલ શત્રુ સમઝતા થા, પરંતુ પીછે ઉસે જ્ઞાન હુઆ કિ વહ ઉસકા સબસે પ્રબલ શત્રુ હૈ. ઉસને મહારાષ્ટ્ર મેં ઉસી નીતિ કો વર્તા જિસે પંજાબમેં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી વર્તા થા. સ્થાન સ્થાન પર પ્રાચીન હિંદુ વીરોં કી કથાએં સુના કર ઉસને મહારાષ્ટ્ર કી ક્ષત્રિય જાતિ કે હૃદય મેં મુગલોં કો દૂર કર ધનાઢય બનને કી તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કર દી, મરહઠે તપસ્વી જીવન રખતે થે. કાઠી કે બિના ઘોડોં પર ચઢા કરતે થેં. દક્ષિણ કી મુસલમાન રાજધાનિયોંમેં થોડી બહુત સેવા કરતે હુ લડના ભિડના સીખતે રહતે થેં. શિવાજીને ઉન્હે યહ સિખા કિ અપની શક્તિ કા મુગલોં કે વિરુદ્ધ પ્રયોગ કરનેસે વહ નિર્બલ હુએ મુગલોં કો લૂંટ સકતે હૈં ઔર ઉનકે રાજ્ય કા

કર સકતે હૈં. મુગલોં કે અંદર યહ શક્તિ નહીં રહી થી કિ વહ કઠિન તથા કઠોર જીવન વ્યતીત કર સકેં. શિવાજી કી શિક્ષા સે મુગલદલ ઉનકા એક નિર્બલ શિકાર પ્રતીત હોને લગા. ઇસ નીતિકે સંચાર તથા ક્ષાત્રધર્મ કે પ્રચારને મુગલ રાજ્ય કા અંતમેં નાશ કિયા ઔર મરહઠોં કો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હુઇ. જિસ મહાપુરુષ ને ક્ષાત્રધર્મ ઔર રાજનીતિ કી પરકાષ્ટાકો પ્રાપ્ત કિયા ઉસકા માન તથા પૂજન સબ આર્યોં કો કરના ચાહિએ; પરંતુ માન ઔર પૂજન કા અર્થ ફૂલોં કી માલાઓં અથવા ભજનોં કે ગાન યા શ્રી શિવાજી કે જયનાદોંસે હી તૃપ્ત હોના નહિ અપિતુ, ઉનકી સચ્ચી પૂજા યહી હૈ કિ હિન્દુસમાજ અપને અંદર ક્ષાત્રધર્મ ઔર રાજનીતિ કી વૃદ્ધિ કરેં.

૭–શ્રી શિવાજી મહારાજ કી રાજનીતિ

(લેખકઃ–શ્રીપાદ દામોદરદાસ સાતવલેકર, ઔંધ, જિલ્લા સતારા)

શ્રી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજકા નામ લેતેહી "સ્વતંત્ર ધાર્મિક રાજ્ય" કી કલ્પના હર એક મહારાષ્ટ્રીય મનુષ્યકે અંદર ઇસ સમય ભી ઉત્પન્ન હોતી હૈ. મહારાષ્ટ્રીય પુરુષ હો યા સ્ત્રી હો, બાલક, તરુણ યા વૃદ્ધ મનુષ્ય હો, શિક્ષિત હો અથવા અશિક્ષિત હો, અન્ય વિષયોંમેં વિભિન્ન મત રખનેવાલે સબ મનુષ્ય શ્રી શિવાજી મહારાજ કે વિષયોંમેં સમાન આદરભાવ રખતે હૈં! તાત્પર્ય મહારાષ્ટ્રીય જનતા કે અંતઃકરણમેં શ્રી શિવાજી મહારાજ કા અધિષ્ઠાન ઇસ સમયમેં ભી હૈ.

શ્રી શિવાજી મહારાજ કા ઇતિહાસ જો ચાલીસ વર્ષ કે પૂર્વ પ્રસિદ્ધ હુઆ થા ઔર જો ઇસ સમય ઇતિહાસજ્ઞોં દ્વારા નિશ્ચિત કિયા ગયા હૈ, ઉનમેં જમીન આસમાનકા અંતર હૈ. ઇતિહાસસંશોધક અનેક વિદ્વાનોંને અપને જીવન ધન કે ઇતિહાસ કી ખોજકે લિયે હી સમર્પિત કિયે, ઔર ઉનકે અવિશ્રાંત દીર્ઘ પ્રયત્ન સે જો ઇતિહાસ કે સાધન ઉપસ્થિત હુએ હૈં, પરંતુ જો ઇતિહાસ રૂપમેં અભી મુદ્રિત નહીં હુએ, યહ નિઃસંદેહ અપૂર્વ હૈ

હમારી સરકારી પાઠશાલાઓં કે પાઠ્ય પુસ્તકોંમેં જો ઇતિહાસ તીસ ચાલીસ વર્ષ પૂર્વ પઢાયા જાતા થા, ઉસમેં લિખા હુઆ થા કિ શિવ જી એક છોટેસે જાગીરદાર કા અનપઢ લડકા થા. પાંચ દસ મહારાષ્ટ્રીય [illegible] કો અપને સાથ જમા કરકે ઉન્હોંને અપના રાજ્ય સ્થાપન કિયા ઇત્યાદિ.

ઉસ સમય હમારે [illegible] ઇનકો પઢને પઢાનેહી ઇનકી [illegible] કિ શિવ ને [illegible] હો જાતા થા, પરંતુ અબ જો લેખ ઉપસ્થિત હુએ હૈ ઉનસે યહ [illegible] સિદ્ધ હો ચુકા હૈ કિ શ્રી શિવાજી [illegible] રાજ [illegible] નહીં થે, [illegible] થે ઔર સાથ હી [illegible]

ભાષાઓં કે ભી જ્ઞાતા થે. શ્રી પૂજનીય ઔંધ નરેશ કે અમૂલ્ય સંગ્રહ મેં શ્રી શિવાજી મહારાજ કા સ્વયંલિખા હુઆ અક્ષર ઇસ સમય હૈ, જિસસે ઉનકે સાક્ષર હોનેમેં કોઇ શંકા હી નહીં રહ સકતી.

શ્રી શિવાજી મહારાજ કે પિતાશ્રી શહાજી સોલહ ભાષાઓંકે અચ્છે અભિજ્ઞ થે, જિન મેં એક સંસ્કૃત ભાષા ભી થી. શ્રી શહાજી યદ્યપિ વિજાપુરવાલોં કે અંકિત થે, તથાપિ સદા સિદ્ધ પચાસ હજાર-સે ભી અધિક ફૌજ કા બલ અપને પાસ રખને કે કારણ ઔર સ્વયં અમર્યાદ્ય વીર હોને કે કારણ વિજાપુર નરેશ કા વૈસા અધિકાર ઉન પર ન થા, ઇતના હી નહીં પ્રત્યુત વિજાપુરવાલે અપને આપ કો ઇનકે બલસે બલવાન સમઝતે થે. ઇસ. પ્રકારકે બલાઢ્ય ઔર મહા-પ્રતાપી શ્રી શહાજી કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી શિવાજી મહારાજ થે, ઇતના કહેને માત્રસે ઉનકા નિરક્ષર ન હોના, સ્વયં સિદ્ધ હો સકતા હૈ. શ્રી શહાજી રાજા ભી અપની આયુ મેં એક દો વાર સ્વતંત્ર સ્વરા-જ્યકા વિચાર કર ચુકે થે; પરંતુ અનુકૂલ સમય ઉનકો અપને વિચાર મૂર્ત રૂપમેં પરિણત કરને કે લિયે પ્રાપ્ત નહીં હુઆ. ઇસસે યહ અનુમાન સ્વયં હોતા હૈ કિ ઐસે પ્રતાપી પિતા કે પુત્ર હોને કે કારણ શ્રી શિવાજી મહારાજ કો જન્મ સે હી કૈસી અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત હુઈ થી. તાત્પર્ય દો ચાર કિસાનોં કો ઇકઠ્ઠા કરકે શિવાજીને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કિયા, યહ પૂર્વકાલ કા ભ્રમ ઇસ સમય પૂર્ણરૂપ સે દૂર હો ચુકા હૈ. તાત્પર્ય શ્રી શિવાજી મહારાજ સાક્ષર, વિદ્વાન, રસિક, સાહિત્ય-પ્રેમી હોને કે સાથ સાથ બડે રાજા કે સમાન શહાજી રાજા કે ઘર મેં ઉત્પન્ન હોને કે કારણ સ્વરાજ સ્થાપન કરને કે લિયે જો પરિસ્થિતિ ચાહિએ, ઉસી પ્રકાર કી પરિસ્થિતિ મેં થે ઔર ઇસી કારણ ઉનકી રાજ્યસ્થાપનપદ્ધતિ ભી અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ રહી.

રાજ્યપદ્ધતિ મેં દો ભેદ હૈં, એક વ્યક્તિનિષ્ઠ ઔર દૂસરી સંસ્થાનિષ્ઠ. વ્યક્તિનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ વહ હોતી હૈ કિ જિસમેં એક એક વ્યક્તિ કા અધિકાર ન કેવલ ઉસકે મરને તક રહતા હૈ, પ્રત્યુત ઉનકે વંશ મેં ભી રહતા હૈ. સંસ્થાનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ વહ હોતી હૈ કિ જિસમેં રાજ્યસંસ્થાકે લિયે ઉપયોગી વીરોં કો હી યોગ્ય સ્થાન પર રખા જાતા હૈ, ઔર કિસી કા કોઇ આનુવંશિક યા મૃત્યુ તક અધિકાર માના નહીં જાતા. શ્રી શિવાજી મહારાજ કી બુદ્ધિમત્તા સંસ્થાનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ કો પ્રારંભ સે શુરૂ કરને મેં જો દિખાઇ દેતી હૈ વહ કિસી અન્ય ભારતીય રાજ્યસંસ્થાપક મેં દિખાઇ નહીં દેતી. શ્રી શિવાજી મહારાજ કે રાજ્યશાસન કી યહી મુખ્ય નીતિ થી. અપને મંત્રિયોં કો ભી ઇસી નીતિ કે અનુસાર કઈ વાર ઉન્હોંને અલગ કિયા થા ઔર કિસી કો ભી વંશપરંપરા સે કોઇ સરદારી નહીં દી થી. ઇતના હી નહીં, અપના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાજી

ભર કિસી ભી વીર કો નહીં હુઆ ઔર અન્ત તક મહારાષ્ટ્રીય નરેશ શત્રાઓં કે વિષય મેં પૂર્ણતયા યૂરોપિયન વ્યાપારિયોં કે આધીન હી રહે. બિલકુલ અન્ત મેં યહ બાત કઇ પુરુષોં કે ધ્યાન મેં આ ચુકી થી, પરન્તુ ઉસ સમય મામલા બહુત હી બિગડ બૈઠા થા. ઇસ લિયે ઇન અસ્ત્રોં કે અપને દેશી કારખાને હોને પર ભી અન્ત મેં કુછ લાભ નહીં હુઆ.

યદિ શ્રી શિવાજી કે સમય સે યહ પરવશતા કિસી કે ધ્યાન મેં આ જાતી, તો ઇસમેં યહાં ભી ઉન્નતિ હો સકતી થી; પરન્તુ કિસી કા ધ્યાન તક નહીં ગયા. અન્ત મેં યૂરોપ મેં અસ્ત્રવિદ્યા કી ક્રમશઃ ઉન્નતિ હો ગઇ ઔર યહાં વે હી પુરાને બન્દૂક રહેં, જિસકે કારણ ભારતવર્ષ કા પૂર્ણ પરાભવ હોના અપરિહાર્ય હી થા.

આપકે પાસ કિતની ભી સેના હો યદિ શત્રુ સે બઢકર શસ્ત્ર આપકે પાસ નહીં હોંગે, તો આપકા પરાજ્ય નિઃસંદેહ હી હોગા અર્થાત્ સન ૧૮૧૮ મેં મહારાષ્ટ્ર કે રાજ્ય કા લય હોનેકા મુખ્ય કારણ અથવા એક માત્ર કારણ યુદ્ધસામગ્રી કી હીનતા હી હૈ ઔર અન્ય કોઇ નહીં હૈ ઔર ઇસકી ભૂલ પ્રારંભ સે હી રહતી આયી થી. ઇસ કા મૂલ કારણ શસ્ત્રાસ્ત્રોં કી પરાધીનતા મેં થા ઔર કિસી કે ધ્યાન મેં યહ બાત આયી નહીં થી, ઔર વિદેશી લોગોને ઇસ બાતકો ખૂબ અચ્છી તરહ જાન લિયા થા.

ભારતવર્ષ કા યૂરોપ કે સાથ જો જંગ થા ઔર ઇસ સમય ભી હૈ વહ ફૌજી જંગ નહી હૈ. વહ વિજ્ઞાન કા યુદ્ધ હૈ. યૂરોપ મેં વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ ઔર યહા વિજ્ઞાન કા અભાવ થા ઔર અબ ભી હૈ. વિજ્ઞાન મેં પ્રવીણ યૂરોપ કે સાથ વિજ્ઞાનહીન ભારત કા યુદ્ધ હો રહા હૈ. ઇસ લિયે વૈજ્ઞાનિક સમબલ હોને કે અતિરિક્ત ઔર ઉદ્ધાર કા કોઇ દૂસરા માર્ગ નહીં હૈ.

ઇતિહાસ કે જ્ઞાન સે આજ કે લિયે યહ બોધ મિલ સકતા હૈ. દેખને વાલે દેખ લેં.

૮–શિવાજી કા મિરજા જયસિંહ કે નામ પત્ર

[ઔરંગઝેબ ને અપને લડકે તથા યશવન્તસિંહ કો શિવાજી પર આક્રમણ કરને ભેજા થા–પરન્તુ સંશયાલુ ઔરંગઝેબ ને યશવન્તસિંહ કો બુલાકર ઉસ કી જગહ જયસિંહ તથા દિલેરખાં કો ભેજા. જબ શિવાજી કો યહ માલૂમ હુઆ કિ ઔરંગઝેબ ને ઇસ પ્રકાર બડી ભારી સેના કે સાથ જયસિંહ કો ભેજા હૈ તબ જયસિંહ કી શક્તિ કો દેખકર, સામદાન આદિ દ્વારા ઉસે અપને પક્ષ મેં લાને કે લિયે કોશિશ કી. મધ્યકાલીન એક કવિ ને ઇસ ઘટના કો લક્ષ્ય મેં રખ કર, ફારસી મેં એક કવિતાત્મક પત્ર બનાકર

શત્રુ કે સૈન્ય કે સાથ સંબંધ રખકર એક સમય શત્રુ સૈન્ય સે શ્રી શિવાજી મહારાજ કો હી ઘેર બૈઠા થા, ઉસ સમય અપને પુત્ર પર હી તોપ ચલાને કી આજ્ઞા ઉન્હોંને દી થી; પરન્તુ પશ્ચાત્ સંભાજી કો રાજ્ય ન મિલને કા ભી ઉન્હોંને ઇન્તજામ કુછ અંશ મેં કર રખા થા; પરન્તુ મહારાષ્ટ્ર કે દુર્દૈવ સે ઉનકી શીઘ્ર મૃત્યુ હોને કે કારણ ઉનકી ઇચ્છા પૂર્ણ ન હો સકી. અર્થાત્ અપને અયોગ્ય જ્યેષ્ઠ પુત્ર કો ભી અપના રાજ્ય ન દેને તક "સંસ્થાનિષ્ઠ" શ્રી શિવાજી મહારાજ મેં થી ઔર ઇસી લિયે "મહારાષ્ટ્ર-રાજ્યશાસન-સંસ્થા" કે લિયે હી ઉનકે સબ પ્રયત્ન હોતે થે. શ્રી શિવાજી મહારાજ કી રાજનીતિ કા મહત્ત્વ ઇસ બાતમેં વિશેષ હૈ.

યહ રાજનીતિ રાજારામ તક ચલી. પશ્ચાત્ શાહૂ રાજા આ ગયે ઔર ઉન્હોંને ઇસ નીતિ કો તોડા ઔર વ્યક્તિનિષ્ઠ રાજ્યપદ્ધતિ શુરૂ કી. ખાનદાની જાગીર ઇસ સમય સે પ્રારંભ હો ગયી ઔર મહારાષ્ટ્ર મેં ઇસકે પશ્ચાત્ સ્થાન સ્થાનમેં છોટે બડે સરદાર બને. ઇસ પ્રકાર ભિન્ન રાજનીતિ હોને હી મહારાષ્ટ્ર કા રાજ્ય નષ્ટ હોનેકા પ્રારંભ હુઆ હૈ શાહૂ-પશ્ચાત્ કિસી કે અન્દર "સંસ્થાકી નિષ્ઠા" ઉત્પન્ન હુઈ હી નહીં.

શ્રી શિવાજી મહારાજ કા જો મહત્ત્વ હૈ વહ ઇસ ઉચ્ચ રાજનીતિ મેં હૈ. મહારાષ્ટ્ર કે સંપૂર્ણ ધુરંધર ઇતિહાસસંશોધકોં કા ઇસ વિષય મેં એક મત હૈ કિ શ્રી શિવાજી મહારાજ કા રાજ્ય સંસ્થાપન કે વિષય મેં તથા અન્યાન્ય ધાર્મિક સદ્ગુણો સે યુક્ત હોને કે વિષય મેં, ઇતના મહત્ત્વ હૈ કિ ઉસકી તુલના કિસી અન્ય ઐતિહાસિક પુરુષ કે સાથ હો હી નહીં સકતી અર્થાત્ સંપૂર્ણ જગત ઐતિહાસિક વીરો સે ઇનકી શ્રેષ્ઠતા સર્વમાન્ય હૈ

ઇતના હોને પર ભી એક વાત ઉનકે ભી ધ્યાન મેં નહીં આઇ ઔર વહી ભારતવર્ષ પરાધીન હોને કે લિયે અન્ત મેં કારણભૂત હો ગઇ. વહ બાત યહ હૈ. યૂરોપિયન વ્યાપારી યહાં આતે થે ઔર સ્થાન સ્થાન પર અપને પદાર્થ બેચતે થે. ઇનમે શ્રી શિવાજી મહારાજ ભી બન્દૂક તોપ આદિ પદાર્થ લેતે થે ઔર "પરદેશી સૌદાગરોં સે લિયે હુએ યુદ્ધસાધનો સે" અપને [illegible] કા પરાક્રમ કરતે થે. જો વીર અપને બનાયે શસ્ત્રાસ્ત્રો સે [illegible] સૈન્ય કો સજ્જ નહીં રખતા વહ પૂર્ણતયા ઉનકે હી આધીન રહતા હૈ કિ જહાં સે ઉનકો આવશ્યક શસ્ત્રાસ્ત્ર પ્રાપ્ત હોતે હૈ યહ [illegible] ન તો શ્રી શિવાજી કે ધ્યાન મેં આયા થા ઔર ન કિસી મહારાષ્ટ્રિય વીર કે ધ્યાન મેં આયા. ઇસી કારણ સેના [illegible] [illegible] નકો સમય પર બન્દૂક આદિ મિલની ભી નહીં થી ઔર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થા. ઇનની [illegible] [illegible] [illegible]

બન કિસી ભી વીર કો નહીં હુઆ ઔર અન્ત તક મહારાષ્ટ્રીય નરેશ રાજાઓં કે વિષય મેં પૂર્ણતયા યૂરોપિયન વ્યાપારિયોં કે આધીન હી રહે. બિલકુલ અન્ત મેં યહ બાત કુછ પુરુષોં કે ધ્યાન મેં આ ચુકી થી, પરન્તુ ઉસ સમય મામલા બહુત હી બિગડ બૈઠા થા. ઇસ લિયે ઇન અસ્ત્રોં કે અપને દેશી કારખાને હોને પર ભી અન્ત મેં કુછ લાભ નહીં હુઆ.

યદિ શ્રી શિવાજી કે સમય સે યહ પરવશતા કિસી કે ધ્યાન મેં આ જાતી, તો ઇસમેં યહાં ભી ઉન્નતિ હો સકતી થી; પરન્તુ કિસી કા ધ્યાન તક નહીં ગયા. અન્ત મેં યૂરોપ મેં અસ્ત્રવિદ્યા કી ક્રમશઃ ઉન્નતિ હો ગઇ ઔર યહાં વે હી પુરાને બન્દૂક રહે, જિસકે કારણ ભારતવર્ષ કા પૂર્ણ પરાભવ હોના અપરિહાર્ય હી થા.

આપકે પાસ કિતની ભી સેના હો યદિ શત્રુ સે બઢકર શસ્ત્ર આપકે પાસ નહીં હોંગે, તો આપકા પરાજય નિઃસંદેહ હી હોગા અર્થાત્ સન ૧૮૧૮ મેં મહારાષ્ટ્ર કે રાજ્ય કા લય હોનેકા મુખ્ય કારણ અથવા એક માત્ર કારણ યુદ્ધસામગ્રી કી હીનતા હી હૈ ઔર અન્ય કોઇ નહીં હૈ ઔર ઇસકી ભૂલ પ્રારંભ સે હી રહતી આયી થી. ઇસ કા મૂલ કારણ શસ્ત્રાસ્ત્રોં કી પરાધીનતા મેં થા ઔર કિસી કે ધ્યાન મેં યહ બાત આયી નહીં થી, ઔર વિદેશી લોગોંને ઇસ બાતકો ખૂબ અચ્છી તરહ જાન લિયા થા.

ભારતવર્ષ કા યૂરોપ કે સાથ જો જંગ થા ઔર ઇસ સમય ભી હૈ વહ ફૌજી જંગ નહી હૈ. વહ વિજ્ઞાન કા યુદ્ધ હૈ. યૂરોપ મેં વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ ઔર યહાં વિજ્ઞાન કા અભાવ થા ઔર અબ ભી હૈ. વિજ્ઞાન મેં પ્રવીણ યૂરોપ કે સાથ વિજ્ઞાનહીન ભારત કા યુદ્ધ હો રહા હૈ. ઇસ લિયે વૈજ્ઞાનિક સમબલ હોને કે અતિરિક્ત ઔર ઉદ્ધાર કા કોઇ દૂસરા માર્ગ નહીં હૈ.

ઇતિહાસ કે જ્ઞાન સે આજ કે લિયે યહ બોધ મિલ સકતા હૈ. દેખને વાલે દેખ લેં.

૮–શિવાજી કા મિરજા જયસિંહ કે નામ પત્ર

[ઔરંગઝેબ ને અપને લડકે તથા યશવન્તસિંહ કો શિવાજી પર આક્રમણ કરને ભેજા થા–પરન્તુ સંશયાલુ ઔરંગઝેબ ને યશવંતસિંહ કો બુલાકર ઉસ કી જગહ જયસિંહ તથા દિલેરખાં કો ભેજા. જબ શિવાજી કો યહ માલૂમ હુઆ કિ ઔરંગઝેબ ને ઇસ પ્રકાર બડી ભારી સેના કે સાથ જયસિંહ કો ભેજા હૈ તબ જયસિંહ કી શક્તિ કો દેખકર, સામદાન આદિ દ્વારા ઉસે અપને પક્ષ મેં લાને કે લિયે કોશિશ કી. મધ્યકાલીન એક કવિ ને ઇસ ઘટના કો લક્ષ્ય મેં રખ કર, ફારસી મેં એક કવિતાત્મક પત્ર બનાકર

અપના કાવ્ય બનાયા થા, યહ ફારસી કી કવિતા હિન્દી અનુવાદ કે સાથ કાશી કી પ્રસિદ્ધ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકામેં પ્રકાશિત હુઇ થી. હમ પાઠકોં કે મનોરંજન તથા વિનોદ કે લિયે ઉસ કવિતા કા હિન્દી અનુવાદ આપકો ભેંટ કરતે હૈં. કવિતા કો પઢને સે માલૂમ હોતા હૈ કિ કવિતા કા લેખક કવિ, શિવાજી સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટનાઓં સે અચ્છી તરહ પરિચિત થા.

યહ પત્ર જિસ સમય લિખા ગયા થા ઉસ સમય દેશ મેં મુસ્લિમ શક્તિ કા રાજ્ય થા. પત્ર મેં સ્થાન સ્થાનપર દારાશિકોહ, શાહજહાં તથા અકબર કી પ્રશંસા કી હૈ. ઇસસે પતા લગતા હૈ કિ વહ ઐસે શાસકો કો પસંદ કરતે થે જો ભારત દેશ કી સભ્યતા કો અપનાને કો તૈયાર હો. ઔરંગઝેબ મેં યહી બાત નહીં થી. ઉસકા ધ્યાન સદા મક્કા શરીફ કી ઓર થા, વહ ભારતીયતા કે રંગમેં રંગા હુઆ નહીં થા. વહ અત્યાચારી સ્વેચ્છાચારી શાસક થા. યહ પત્ર કિસી ભી સ્વેચ્છાચારી શાસક કો ચાહે વહ ઇસાઇ હો યા હિન્દુ–લિખા જા સકતા હૈ. હમારા ખ્યાલ હૈ કિ યદિ આજ ભારતમેં શિવાજી હોતે તો વહ બ્રિટિશ નૌકરશાહી કે ગુલામ રાજાઓં કો–વહ ચાહે કોઇ હોતા– ઐસા હી પત્ર લિખતે– હમેં આશા હૈં કિ પાઠકગણ ! ઇસ પત્ર કો ઇસી ભાવ સે પઢેંગે ઔર સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ કે લિયે અપને હૃદયોં મેં વીરતા કી ભાવના કો જાગૃત કરેંગે. —સંપાદક]

એ સરદાર કે સરદાર, રાજાઓં કે રાજા (તથા) ભારતોદ્યાન કી કિયારિયો કે વ્યવસ્થાપક !

એ રામચંદ્ર કે ચૈતન્ય હૃદયાંશ ! તુઝ સે રજપૂતોં કી ગ્રીવા ઉન્નત હૈ.

તુઝ સે બાબર વંશ કી રાજ્યલક્ષ્મી અધિક પ્રબળ હો રહી હૈ (તથા) તુઝ ભાગ્ય સે તુઝ સે સહાયતા મિલતી હૈં.

એ જવાન (પ્રબલ) ભાગ્ય (તથા) વૃદ્ધ (પ્રૌઢ) બુદ્ધિવાલે [illegible] (અર્થાત્ શિવાજી) કા પ્રમાણ તથા આશિષ સ્વીકૃત કર, જનન કા જનક તેરા રક્ષક હો (તથા) તુઝકો ધર્મ એવં ન્યાય કા માર્ગ દિખાવ

મૈંને સુના હૈ કિ તુ મુઝપર આક્રમણ કરને (એવં) દક્ષિણ [illegible] કે [illegible] આયા હૈ

હિન્દુઓં [illegible] તથા [illegible] કે રક્ત સે સંસાર મેં [illegible] [illegible] સકતા હૈ

[illegible] (મેરે મુહ પર) કાલિમ [illegible] [illegible] હૈ [illegible] આવલિ હો રહી હૈ

[illegible] બુદ્ધિ દ્વાર વિચાર કરે) [illegible] (ઠીક) દષ્ટિ કરે

તો તૂ દેખે' કિ યહ રંગ કિસ કે ખૂનકા હૈ ઔર ઇસ રંગ કા (વાસ્તવિક) રંગ દોનો લોકમેં ક્યા હૈ (લાલ યા કાલા ?)

યદિ તૂ સ્વયં (અપની ઓર સે) દક્ષિણ વિજય કરને આતા (તો) મેરે સિર ઔર આંખ તેરે રાસ્તે કે બિછાને બન જાતે. મેં તેરે ઉપર ટિકાન (ઘોડે કે સાથ) બડી સેના લેકર ચલતા. (ઔર) એક સિરે સે દૂસરે સિરે તક (ભૂમિ) તુઝે સોંપ દેતા (વિજય કરા દેતા).

પર તૂ તો ઔરંગઝેબ કી ઓર સે (ઉસ) ભદ્ર જનોં કો ધોખા દેનેવાલે કે બહકાવે મેં પડ કર આયા હૈ.

અબ મૈં નહીં જાનતા કિ તેરે સાથ કૌન ખેલ ખેલૂં ? (અગર) યદિ મૈં તુઝ સે મિલ જાઉં તો વહ મર્દી (પુરુષત્વ) નહીં હૈ.

ક્યોંકિ પુરુષ લોગ સમય કી સેવા નહીં કરતે. સિંહ લોમડી નહીં બના કરતે.

ઔર અગર મૈં તલવાર તથા કુવાર સેં કામ લેતા તો દોનોં ઔર હિન્દુઓં કો હી હાનિ પહુંચતી હૈ.

બડા ખેદ તો યહ હૈ કિ મુસલમાનોં કે ખૂન પીને કે અતિરિક્ત કિસી અન્ય કાર્ય કે નિમિત્ત મેરી તલવાર કો મ્યાન સે નિકલના પડે.

યદિ ઇસ લડાઇ કે લિયે તુર્ક આયે હોતે તો (હમ) શેર મર્દો કે નિમિત્ત (ઘર બૈઠે) શિકાર આયે હોતે.

પર વહ ન્યાય તથા ધર્મ સે વંચિત પાપી જો કિ મનુષ્ય કે રૂપ મેં રાક્ષસ હૈ.

જબ અફજલખા સે કોઇ શ્રેષ્ઠતા ન પ્રકટ હુઇ (ઔર) ન શાઇસ્તખાં કી યોગ્યતા દેખી.

(તો) તુમકો હમારે યુદ્ધ કે નિમિત્ત નિયત કરતા હૈ, ક્યોંકિ વહ સ્વયં તો હમારે આક્રમણ કે સહને કી યોગ્યતા રખતા નહીં. (વહ) ચાહતા હૈ કિ હિન્દુઓં કે દલ મેં કોઇ બલશાલી સંસાર મેં ન રહ જાય.

સિંહગણ આપસ મેં હી ઘાયલ તથા શ્રાંત હો જાય જિસમેં કિ ગીદડ જંગલ કે સિંહવન બૈઠે.

યહ ગુપ્ત ભેદ તેરે સિર મેં ક્યો નહીં બૈઠતા. પ્રતીત હોતા હૈ કિ ઉસકા જાદુ તુઝે વહકાએ રહતા હૈ.

તૈંને સંસાર મેં બહુત ભૂલા બુરા દેખા હૈ. ઉદ્યાન સે તૂને ફૂલ ઔર કાંટે દોનોં સંચિત કિયે હૈં.

યહ નહીં ચાહિયે કિ તૂ હમ લોગો સે યુદ્ધ કરે (ઔર) હિન્દુઓં કે સિરોં કો ધૂલ મેં મિલાવે.

ઐસી પરિપક્વ કર્મણ્યતા (પ્રાપ્ત હોને) પર ભી જવાની (યૌવનોચિત કાર્ય) મત કર, પ્રત્યુત સાદી કે ઇસ કથન કો સ્મરણ કર.

સબ સ્થાનોં પર ઘોડા નહીં દૌડાયા જાતા. કહીં ઢાલ ભી ફેંક કર ભાગના ઉચિત હોતા હૈ.

વ્યાઘ્ર મૃગાદિ પર આક્રમણ કરતા હૈ, સિંહ સિંહોં કે સાથ ગૃહયુદ્ધ મેં નહીં પ્રવૃત્ત હોતે.

યદિ તેરી કાટનેવાલી તલવાર મેં પાની હૈ, યદિ તેરે કુદનેવાલે ઘોડે મેં દમ હૈ;

(તો) તુઝ કો ચાહીયે કિ ધર્મ કે શત્રુ પર આક્રમણ કરે (ઔર) ઇસ્લામ કમૂકી જડ ખોદ ડાલે.

યદિ દેશ કા રાજા દારા શિકોહ હોતા, તો હમ લોગોં કે સાથ ભી કૃપા તથા અનુગ્રહ કે વર્તાવ હોતે.

પર તૂને જસવન્તસિંહ કો ધોખા દિયા (તથા) હૃદય મેં ઉચ નીચ નહીં સોચા.

તૂ લોમડી કા ખેલ ખેલકર અભી અઘાયા નહીં હૈ (ઔર) સિંહો સે યુદ્ધ કે નિમિત્ત ઢિઠાઈ કરકે આયા હૈ.

તુઝકો ઇસ દૌડધૂમ સે ક્યા મિલતા હૈ? તેરી તૃષ્ણા તુઝે મૃગતૃષ્ણા દિખલાતી હૈ,

તુ ઉસ તુચ્છ વ્યક્તિ કે સદશ હૈ; જો કિ બહુત શ્રમ કરતા હૈ.

(ઔર) કિસી સુન્દરી કો અપને હાથ મેં લાતા હૈ.

પર ઉસકી સૌન્દર્યવાટિકા કા ફલ સ્વયં નહીં ખાતા (પ્રત્યુત) ઉસકો અપને પ્રતિદ્વન્દ્વી કે હાથ મેં સોંપ દેતા હૈ.

તૂ ઉંચ નીચ કી કૃપા પર ક્યા અભિમાન કરતા હૈ. તૂ જુઝાર સિંહ કે કામ પરિણામ જાનતા હૈ?

તૂ જાનતા હૈ કિ કુમાર છત્રસાલ પર વહ કિસ પ્રકાર સે આપત્તિ પહુંચાના ચાહતા થા?

તૂ જાનતા હૈ કિ દૂસરે હિન્દુઓં પર ભી ઉસ દુષ્ટ કે હાથમેં ક્યા ક્યા વિપત્તિયાં નહીં આઇ?

મૈંને માન લિયા કિ તૈંને ઉસસે સંબંધ જોડ લિયા હૈ ઔર કુલ કી મર્યાદા ઉસકે લિયે તોડી હૈ.

(પર) ઉસ રાક્ષસ ... નિમિત્ત ઇસ બંધન કા જાલ ક્યા વસ્તુ હૈ, ક્યોંકિ વહ ... ... બદ્ધ મેં દઢ નહીં હૈ.

વહ તો અપને ... ... નિમિત્ત ભાઇ કે રક્ત (તથા) બાપ કે પ્રાણ ... ...

યદિ ... ... તો વહ તો સ્મરણ કર કિ ... ...

યદિ તુઝ... ... ... જાન લિયા હૈ (ઔ) ... ...

... ... લગાવે (તથા) ... ...

યહ અવસર હમ લોગોંકે આરામમેં લગનેકા નહીં હૈ ક્યોંકિ હિંદુઓં પર (ઉસ સમય) બડા કઠિન કાર્ય પડા હૈ.

હમારે લડકેવાલે, દેશ, ધન, દેવ, દેવાલય તથા પવિત્ર દેવપૂજક– ઇન સબ પર ઉસકે કામસે આપત્તિ પડ રહી હૈ (તથા) ઉસકા દુઃખ સીમા તક પહુંચ ગયા હૈ.

યદિ કુછ દિન તક ઉસકા કામ ઐસા હી ચલતા રહા (તો) હમ લોગોં કા કોઇ ચિન્હ (ભી) પૃથ્વી પર ન રહ જાયગા.

બડે આશ્ચર્ય કી બાત હૈ કિ એક મુઠ્ઠીભર મુસલમાન હમારે (ઇતને) બડે દેશપર પ્રભુતા જમાવેં.

યહ પ્રબલતા (કુછ) પુરુષાર્થ કે કારણ નહીં હૈ, યદિ તુઝકો સમઝ કી આંખ હૈ તો દેખ.

(કિ) વહ હમારે સાથ કૈસી ગોટિયાચાલી કરતા હૈ ઔર અપને મુંહ પર કૈસા કૈસા રંગ રંગાતા હૈ.

હમારે પાવોં કો હમારી હી સાંકલોંમેં જકડ દેતા હૈ (તથા હમારે) સિરોં કો હમારી હી તલવારોંસેં કાટતા હૈ.

હમ લોગોંકો (ઇસ સમય) હિંદુ, હિંદોસ્તાન તથા હિંદુધર્મ (કી રક્ષા) કે નિમિત્ત બહુત અધિક યત્ન કરના ચાહિયે.

હમકો ચાહિયે કિ યત્ન કરેં ઔર કોઇ રાય સ્થિર કરેં (તથા) અપને દેશકે લિયે ખૂબ હાથ પાંવ મારેં.

તલવાર ઔર તદબીર પર પાની દેં (અર્થાત્ ઉન્હેં ચમકાવેં ઔર) તુર્કોં કા જવાબ તુર્કીમેં (જૈસાકા તૈસા) દેં.

યદિ તૂ જસવન્તસિંહસે મિલ જાય તો નિશ્ચયસે ઉસ કપટકલેવર કે પેંડે પડ જાય.

(તથા) રાણાસે ભી તૂ એકતા કા વ્યવહાર કર લે તો આશા હૈ કિ બડા કામ નિકલ જાય.

ચારોં તરફ સે ધાવા કરકે તુમ લોગ યુદ્ધ કરો, ઉસ (ઔરંગઝેબ) સાંપકે સિરકો પથ્થર કે નીચે દબા લો (કુચલ ડાલો),

કિ કુછ દિનોં તક વહ ઇસ હી પરિણામકે સોચમેં પડા રહે ઔર દક્ષિણ પ્રાંત કા ઔર અપના જાલ ન ફૈલાવે.

(ઔર) મેં ઇસ ઓર ભાલા ચલાનેવાલે વીરોંકે સાથ ઇન દોનોં કુતુબશાહી, દક્ષિણી ઔર વિજાપુરી બાદશાહીકા બોઝા નિકાલ લૂં.

મેઘોં કી ભાંતિ ગરજનેવાલી સેના સે મુસલમાનોંપર તલવાર કા પાની વરસાઉં.

દક્ષિણ દેશ કે પટલપરસે એક સિરેસે દૂસરે સિરે તક ઇસ્લામ કા નામ તથા ચિન્હ છુડા દૂં.

ઇસકે પશ્ચાત્ કાર્યદક્ષ ચરોં તથા ભાલા ચલાનેવાલે સવારોં કી સેનાકે સાથ–

લહરેં લેતી હુઇ તથા કોલાહલ મચાતી હુઇ નદી કી ભાંતિ દક્ષિણ કે પહાડોં સે નિકલકર મૈદાનમેં આઉં.

ઔર અત્યંત શીઘ્ર તુમ લોગોં કી સેવા મેં ઉપસ્થિત હોઉં ઔર ફિર ઉસસે તુમ લોગોં કા હિસાબ પૂછું.

ફિર હમ લોગ ચારોં ઓર સે ઘોર યુદ્ધ ઉપસ્થિત કરેં ઔર લડાઇ કા મૈદાન ઉસકે નિમિત્ત સંકીર્ણ કર દેં.

હમ લોગ અપની સેનાઓં કી તરંગો કો દિલ્હી કે ઉસ જર્જરીભૂત ઘરમેં પહુંચા દેં.

ઉસકે નામ મેં સે ન તો ઔરંગ (રાજસિંહાસન) રહ જાય ઔર ન જેબ (શોભા); ન ઉસકી અત્યાચાર કી તલવાર (રહ જાય) ન કપટ કા જાલ.

હમ લોગ શુદ્ધ રક્ત સે ભરી હુઇ એક નદી બહા દેં ઔર ઉસ સે અપને પિતરોં કી આત્માઓં કા તર્પણ કરેં.

ન્યાયપરાયણ પ્રાણોં કે ઉત્પન્ન કરનેવાલે (ઈશ્વર) કી સહાયતા મે હમ લોગ ઉસકા સ્થાન પૃથ્વી કે નીચે (કબ્રમેં) બના દેં.

પર કામ (કુછ) બહુત કઠિન નહીં હૈ. (કેવલ યથોચિત) હૃદય, આંખ તથા હાથ કી આવશ્યકતા હૈ. દો હૃદય (યદિ) એક હો જાય તો પહાડ કો તોડ સકતે હૈં તથા સમૂહ કે સમૂહ કો તિતરબિતર કર સકતે હૈં.

ઇસ વિષય મેં મુઝ કો તુઝ સે બહુત કુછ કહના (સુનના) હૈ, જિસકા પત્ર મેં લાના (લિખના) (યુક્તિ) સંમત નહીં હૈ.

મૈં ચાહતા હૂં કિ હમ લોગ પરસ્પર બાતચીત કરલેં, જિસમેં કિ વ્યર્થ દુ:ખ તથા શ્રમ ન ઝેલેં.

યદિ તૂ ચાહે તો મૈં તુઝસે સાક્ષાત્ કરને આઉં (ઔર) તેરી બાતો કા ભેદ શ્રવણગોચર કરૂં.

હમ લોગ બાતરૂપી (બાતચીત) સુંદરી કા મુખ ઘોંઘટ [illegible] ખોલે. ઔર મૈં ઉનકી બાતચીત કી ઉલઝન પર કંઘી ફેરૂં.

યત્ન કે દામન પર હાથ ઔર ઉન ઉન્મત્ત રાક્ષસ પર કોઇ પંથ ન ચલાવેં અપને કાર્ય કી (સિદ્ધિ) કી ઓર કા કોઇ રાસ્તા નિકાલેં ઔર દોનોં લોકોં (ઇસ લોક તથા પરલોક) મેં અપના નામ ઉંચા કરેં.

[illegible] કી [illegible], ઘોડે કી [illegible] તથા ધર્મ કો [illegible] કરતા [illegible] કિ [illegible] [illegible]

[illegible] હૈ, ક્યોંકિ ઉનમેં [illegible] તરહ મેરે લિયે [illegible] પવિત્ર કી [illegible] [illegible]

રહ જાતા; પરંતુ મહારાષ્ટ્રઇતિહાસ કી ખોજ કરને પર અનેક ઘટનાએં ઐસી મિલી હૈં કિ, શાસનકર્તાઓંકો શુદ્ધિકી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઇ થી. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને યવનોંકા દમન કરકે મહારાષ્ટ્રસામ્રાજ્યકા સંગઠન કિયા ઔર હિંદુઓં કે સામ્રાજ્યકા ફિરસે સૂત્રપાત કિયા. શિવાજી મહારાજ કે રાજ્યપ્રબંધકી ખાસ બાત અષ્ટપ્રધાન મંડલ (કેબિનેટ કૌન્સલ) કી સ્થાપના હૈ. ઇન અષ્ટ પ્રધાનોં મેં સે એક કો "પંડિતરાવ" કહતે થે. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજકે રાજ્યાભિષેક કે સમયકા, અર્થાત્ સન ૧૬૭૪ કા એક કાગજ મિલા હૈ. ઉસ મેં પંડિતરાવ કે કર્તવ્ય કા ઉલ્લેખ ઇસ પ્રકાર કિયા હૈઃ—

પંડિતરાવ કો રાજ્ય કે ધર્મવિષયક સભી કાર્યોં કી દેખ ભાલ કરની ચાહીએ. ધર્મશાસ્ત્ર કે અનુકૂલ લોગોંકા વર્તાવ હૈ યા નહીં ઇસ બાત કી જાંચ કરકે દુરાચારિયોં કો દંડ ઔર સદાચારિયોંકા સન્માન કરના ચાહિએ. શિવાજી મહારાજને ધર્મશાસ્ત્રકી તીન શાખાયેં કી થી. આચાર, વ્યવહાર ઔર પ્રાયશ્ચિત્ત. ઇન શાખાઓંકી દેખ ભાલ ઔર ઉનકા નિર્ણય પંડિતરાવ કરતે થે. યહી મહારાષ્ટ્રસામ્રાજ્યમેં ધર્મ કે વ્યવસ્થાપક અર્થાત્ ધર્મસચિવ થે. ધર્મભ્રષ્ટ તથા અન્ય અપરાધિયોંકો પ્રાયશ્ચિત્ત તથા દંડ દેને દિલાનેકા કાર્ય પંડિતરાવ કે હી હાથમેં થા.

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને હી પહલે પહલ શુદ્ધિ કી પ્રથા અપને રાજ્યમેં પ્રચલિત કી થી. ઇસકા એક ઉદાહરણ હમકો મિલા હૈ. ઘટના ઇસ પ્રકાર હૈઃ—

બજાજીરાવ નિંબાલકર નામક ફલટન (એક તાલુકા) કે કોઇ બડે ભારી સરદાર થે. યે સરદાર મહારાજ બિજાપુર મેં બાદશાહ કે દરબારમેં રહતે થે. સંયોગવશ બાદશાહ કી આંખમેં ઇનકે ઉપર કોઇ અપરાધ લગા ગયા. શર્ત યહ થી કિ યદિ નરદાર [illegible] મુસલમાન ધર્મ કી દીક્ષા લે લેં, તો ઉન [illegible] ન [illegible] લિયા જાયગા; ઔર બાદશાહ કી લડકી ભી ઉનકો [illegible] ભી કર દિયા જાયગા. ઇસ શર્ત કે અનુસાર નરદાર [illegible] મુસલમાન ધર્મ કી દીક્ષા લે લી, ઔર બાદશાહ કી લડકી [illegible] કર દિયા ગયા. ઇનકે [illegible] નિંબાલકર [illegible] [illegible] ઉનકી [illegible] [illegible] તથા ઉનકી [illegible] ને, [illegible] ને [illegible] નિંબાલકર [illegible] હિંદુ [illegible] ને [illegible] કો [illegible] કિયા. ઔર ઉનકા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હિંદુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અંતતક પ્રચલિત રહી થી. શિવાજી મહારાજકી મૃત્યુ
રાષ્ટ્રમેં ચારોં ઓર ઉપદ્રવ મચે હુવે થે, અનેક લો
ભન મેં આકર અથવા અન્યાય સેં ધર્મચ્યુત હો રહે
મેં કંઇ બ્રાહ્મણ ભી થેં ઔર બહુત સેં 'મરાઠા'
થે, ઇન સબ કો પ્રાયશ્ચિત્ત દેકર શુદ્ધ કર લિયા જાત
...કર્તા અપની પ્રજાસે અનુમોદન લેકર ઇસ કામ કો કરતે
છત્રપતિ શાહૂ કે શાસનકાલ મેં પૂતાજી બંકર નામ કે એક ગ
જાતિકા મનુષ્ય જબરન મુસલમાન બનાયા ગયા થા. યહ મનુષ્ય
વર્ષ તક મુસલમાન બના રહા. ઇસ કે બાદ પહલે પેશ્વા બાલ
કી સેના જબ દિલ્હી પર ચડાઈ કરને કો ચલી, તબ ઉક્ત મુસલ
માન મરાઠા ઉનકી સેના મેં ભરતી હો ગયા, ઔર છત્રપતિ શા
મહારાજ સે અપની શુદ્ધિ કે લિયે પ્રાર્થના કી, ઔર ઉસકી ઇચ્છ
પૂર્ણ કી ગઇ.

એક કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ કો હૈદરઅલ્લી ને, રાજનૈતિક કૈદી કે
નાતે કારાગાર મેં રખા થા; ઔર ઉસ કે વિષયમેં આશંકા કી
ગઇથી કી આત્મરક્ષા કે લિયે વહ મુસલમાન બન ગયા હૈ. અંત
મેં સભી બ્રાહ્મણોં ઔર પેશ્વા સરકાર કી સંમતિ સે વહ બ્રાહ્મણ
શુદ્ધ કિયા ગયા. એક બાર એક બ્રાહ્મણ ધોખે સે મુસલમાન બનાયા
ગયા; ઔર દૂસરા રોગ નષ્ટ હોને કી આશા સેં ધર્મચ્યુત હુઆ;
પરંતુ અન્ત મેં પશ્ચાત્તાપ હોને પર બ્રાહ્મણો ઔર અધિકારીયાં
કી સંમતિ સે વે ભી શુદ્ધ કિયે ગયે. ઇન મેં સે એક ઘટના અહમદ-
નગર જિલ્લે કે પુણતાંવે નામક ગ્રામ મેં હુઇથી; ઔર દૂસરી નિઝા-
મશાહી કે પૈઠન નામક ગ્રામ મેં. સવાઇ માધવરાવ પેશ્વા કે શાસન-
કાલ મેં ભી નરહરિ રાનસેકર નામક એક બ્રાહ્મણ મુસલમાન હો
ગયા થા; પરંતુ અંત મેં ઉસે પશ્ચાત્તાપ હુવા; ઔર ઉસને ફિરસે
હિંદુધર્મ મેં લેને કે લિયે પેશ્વા સરકાર સે પ્રાર્થના કી. ઉસકી
પ્રાર્થના સ્વીકાર હુઇ. પૈઠન કે બ્રાહ્મણોને ઉસે શુદ્ધ કર લિયા.
ઉસસે બ્રાહ્મણો મેં દો દલ હો ગયે. તબ સરકારી કર્મચારિયોં ને
વહાં પહુંચકર દોનો દલોંમેં મેલ જોલ કરા દિયા. ઇસકા પરિણામ
યહ હુઆ કિ અન્ય સ્થાનો કે બ્રાહ્મણોને પૈઠન કે સભી બ્રાહ્મણોં કો
ભ્રષ્ટ સમઝકર ઉનકા બહિષ્કાર કર દિયા. ઇસસે પેશ્વા સરકારકો
પૈઠનકે સભી બ્રાહ્મણોંકો પ્રાયશ્ચિત્ત દિલાના પડા. ઇસસે માલૂમ હોતા
કિ શુદ્ધિ કે વિષય મેં ઉસ સમય ભી બ્રાહ્મણોં મેં મતભેદ હો
યા કરતા થા; પર સરકાર ઉસ મતભેદ કો અપને પ્રભાવસે દૂર
ા કરતી થી.

પરંતુ કભી કભી યહ મતભેદ ઇતના પ્રબલ હો જાતા થા કિ,
ભી કુછ નહીં કર સકતે થે. બાજીરાવ પેશ્વા (પ્રથમ) ભી

બ્રાહ્મણોંકે મતભેદકે કારણ હી અપની એક શુદ્ધિવિષયક ઇચ્છા નહિ પૂર્ણ કર સકેંગે. પેશ્વાકે ઇતિહાસમેં લિખા હૈ કિ, મસ્તાની નામક મુસલમાન ઔરતસેં બાજીરાવ કે જો પુત્ર હુઆ થા, ઉસકા યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર કરાનેકી ઉનકો બડી ઇચ્છા થી; પરંતુ બ્રાહ્મણો કે અસહમત હો જાનેસે બાજીરાવ સાહબ વૈસા નહીં કર સકે. બાજીરાવ કે એક ચરિત્રમેં બાજીરાવ ઔર મસ્તાનીકે વિવાહ કે વિષયમેં એક બડી વિચિત્ર બાત લિખી હૈ. ઉસમેં લિખા હૈ કિ મસ્તાની હૈદરાબાદકે નવાબ નિજામ કી લડકી થી. ઉસકી માતાકી યહ ઇચ્છા થી કિ યદિ મસ્તાનીકા બાજીરાવ કે સાથ વિવાહ હો જાય; તો નિઝામ ઔર પેશ્વા મેં એકતા બની રહેગી. ઉસને નિઝામ સે અપની યહ ઇચ્છા પ્રકટ કી. નિઝામને અપની બેગમકી ઇચ્છા કી પૂર્તિ કી; ઔર વિવાહ કિયા ગયા; પર બાજીરાવ કે સાથ નહીં; કિન્તુ ઉનકી કટારકે સાથ! બાજીરાવ સાહબ મસ્તાની કો પૂના લે આયે; ઔર વહાં શનિવાર બાડે કે પ્રાંગણમેં ઉસકે લિયે એક સુંદર મહલ બનવાકર ઉસે અપની પત્નીકી તરહ રખા. બાજીરાવ પેશ્વા ઉચ્ચકુલ કે મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ થે; ઔર ઉન્હોંને વિશુદ્ધ કુલકી યવન કુમારિકાકે સાથ લગ્ન કિયા થા. ઐસી દશામેં યદિ વે અપને યવનીગર્ભસંભૂત પુત્રકા યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરના ચાહતે થે, તો કોઇ અનુચિત બાત ન થી.

પેશ્વાઓં કે શાસનકાલમેં દક્ષિણ ભારતકે કઇ પ્રાંતોમેં ફ્રેંચોંકા રાજ્ય થા. ઉન્હીં પ્રાંતોમેં 'જમક' નામક એક ગાંવ ભી થા. ઇસ પ્રાંતમેં ગાજ્યવાલાકે બલ પર હિંદુઓંકા ઇસાઇ બનાયે જાતે થે. સરકારકી તરફ સે કુછ ઐસી આજ્ઞાએં નિકાલી ગઇ થી કિ, જિસસે ફ્રેંચ સરકારકા યહ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ માલૂમ હો જાતા હૈ કિ, ઉન સમય ફ્રેંચગવર્નમેન્ટકે બલ પર હિન્દુઓંકો ક્રિશ્ચિયન બનાનેપર તુલી હુઇ થી. ગવર્નરકી કુછ આજ્ઞાએં ઇસ પ્રકાર થીં—

(૧) મંદિરોંકી સ્થિતિ નષ્ટ કર દી જાય (૨) હિન્દુઓંકી ધર્મક્રિયા બંધ કર દી જાય. (૩) જો લોગ ઇસાઇ બન જાવેં, ઉનકો [illegible] ઔર ઉનકે [illegible] બ્રાહ્મણ [illegible] કિયે જાય, (૪) [illegible] જાય ઔર ઉનકો [illegible] બનાનેકા પ્રયત્ન કિયા જાય

[illegible]

ગયે હૈં; ઔર ઉનમેં શુદ્ધિકે લિયે પ્રાર્થના કી ગઇ હૈ. પ
નેસે યહ ભી વિદિત હો જાતા હૈ કિ ઉસ સમય ઇસાઇલોગ
કિન ઉપાયોંસે હિન્દુઓંકો ધર્મભ્રષ્ટ કિયા કરતે થે.

સન ૧૮૧૨ મેં મોંગલે નામક કિસી વંશ કે લોગોંને
પ્રધાન કી સેવા મેં ઇસ પ્રકાર પ્રાર્થનાપત્ર ભેજા થાઃ-

"ફિરંગિયોંકે શાસનકાલસે યહાં કે પાદરીલોગ અનેક હિ
ઓંકો અપને યહાં બુલાકર ક્રિશ્ચિયન બનાતે રહે હૈં. કુછ લોગો
ગિર્જામેં લે જા કર જબરજસ્તી ઉનકે શરીર પર અપના જૂઠા પા
ડાલ દિયા; ઔર ઉનકો ભ્રષ્ટ કિયા. કુછ દિન બાદ યહ પ્રાંત
શ્વાઓં કે અધિકારમેં આ ગયા, તબ કુછ લોગોંને સરકાર કી સેવામે
(શુદ્ધિકે લિયે) પ્રાર્થના કી; ઔર ઉનકો હિન્દુધર્મ મેં ફિર સે આ
નેકે લિયે સ્વતંત્રતા મિલ ગઇ; પરંતુ હમ લોગ અભી તક
સે હી બને હુએ હૈં. અભી તક પાદરીલોગ સિર્ફ હમારે વિવાહ
ભર કરાયા કરતે થે; પરંતુ અબ વે હમસે સભી હિન્દુ આચારોંકો
છોડ દેનેકે લિયે કહ રહે હૈં. વિવાહકે સમય ભી પાદરીલોગ હમકો
બહુત તંગ કરતે હૈં; હમસે બહુત સા દ્રવ્ય માગતે હૈં. ઉસ લિયે
શ્રીમાન કૃપા કરકે, અન્ય લોગોંકી તરહ, હમકો ભી ફિરસે હિન્દુધર્મ-
મેં પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા પ્રદાન કરેં."

ઇસ પ્રાર્થનાપત્ર પર વિચાર હુઆ; ઔર નિમ્નલિખિત
આજ્ઞા લિખી ગઇ.

"અન્ય લોગોંકો જિસ પ્રકાર હિન્દુધર્મમેં પ્રવેશ કરનેકી
આજ્ઞા દી ગઇ હૈ, ઉસી પ્રકાર તુમકો ભી, પ્રાયશ્ચિત્ત લેને કે બાદ,
હિન્દુધર્મમેં પ્રવિષ્ટ હોને કી આજ્ઞા દી જાતી હૈ."

સન ૧૮૧૫ મેં "ગાવડ" નામ કે વંશજોંને જો પ્રાર્થનાપત્ર
દિયા, ઉસકા અનુવાદ ઇસ પ્રકાર હૈઃ—

"પહલે જબ યહાં ફિરંગી રાજ્ય થા, તબ પ્રાંત કી બહુત સી પ્રજાકો
ઇસાઇયોંને ભ્રષ્ટ કિયા. ફિર સ્વરાજ હુઆ. ઉસ સમય ફિરંગી લોગ
જબ યહાંસે જાને લગે, લોગો પર પાની છિડકકર ઉસકો ભ્રષ્ટ કરતે
હુએ યહાંસે ચલે ગયે સ્વરાજ્ય હો જાને પર ધર્મભ્રષ્ટોમેંસે અનેક
લોગોંને સરકાર કે યહાં પ્રાર્થનાપત્ર દેકર અપની અપની શુદ્ધિ કરા લી;
પરંતુ હમારે બુજુર્ગ લોગ વૈસે હી બને રહે. ક્રિશ્ચિયન હો જાને પર
હમારે આચારવ્યવહાર સબ હિંદુઓં કે સે હી હૈ. સિર્ફ વિવાહ-
પાદરિયો કે મંદિર (ગિર્જા) મેં હોતા હૈ. હમારે ઘર થોડે
હિન્દુલોગ હમસે વિવાહવ્યવહાર કરનેકો તૈયાર હૈ; પરંતુ પાદરીલોગ
નહીં દેતે. લડકે ઔર લડકિયા બડી હો ગઈ હૈ, બ્યાહ હોને
પાતે. હમારી કોઇ ગતિ નહીં. ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે
હિન્દુધર્મમેં મિલાનેકે લિયે આજ્ઞા દે."

ઇસ પ્રાર્થનાપત્ર પર ભી યહી આજ્ઞા ચઢાઇ ગઇ હૈ કિ, "જિસ પ્રકાર અન્ય લોગોંકો હિન્દુધર્મ મેં પ્રવિષ્ટ હોને કી સ્વતંત્રતા દી ગઇ હૈ, ઉસી પ્રકાર તુમ્હારી જાતિ ભી પ્રાયશ્ચિત્ત કરકે સ્વધર્મ મેં પ્રવેશ કર સકતી હૈ."

ઇન દોનોં પત્રોંસે ઉસ કાલ કે ઇતિહાસ પર બહુત અચ્છા પ્રકાશ પડતા હૈ; ઔર યહ ભી વિદિત હો જાતા હૈ કિ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમેં શુદ્ધિ કી પ્રથા બડે વેગસે પ્રચલિત થી. જીતની શુદ્ધિયાં હોતી થી ઔર ધર્મચ્યુત લોગોં કો વિધિપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત દે કર ઉનકી જાતિ મેં મિલાયા જાતા યા ઇન શુદ્ધ હો જાનેવાલે લોગોંકો એક એક શુદ્ધિપત્ર ભી દિયા જાતા થા. ઇસી પ્રકાર શુદ્ધિયોં કે ઉદાહરણ મરાઠોં કે ઇતિહાસ મેં ખોજ કરને પર ઔર ભી મિલ સકતે હૈં.

પેશ્વાઓં કે શાસનકાલ મેં જો શુદ્ધિયાં હુઇ હૈ, ઉનકે વૃત્તાંતસે ઐસા માલૂમ હોતા હૈ કિ જો લોગ ક્રિશ્ચિયન હો જાતે થે, ઉનકો બ્રાહ્મણલોગ સિંધુ નદી અથવા સમુદ્રકે પાનીમેં સ્નાન કરાકર ફિરસે હિન્દુ બના લિયા કરતે થે. ગોકુલાષ્ટમી કી પવિત્ર તિથિ પર યહ વિધિ પ્રાયઃ હુઆ કરતી થી. કભી કભી ઇસાઈ લોગ સ્નાન કે સ્થાન પર 'ક્રાસ' લે જા કર ગાડ દિયા કરતે થે, જીસસે વહાં શુદ્ધિ કે લિયે લોગ ન આવેં' ઐસી દશામેં દૂસરી જગહ જાકર સ્નાનવિધિ કર લી જાતી થી. ઇસાઈ અધિકારીલોગ ચાહે જિતની કઠિનાઇયાં ઉપસ્થિત કરતે; પરંતુ બ્રાહ્મણલોગ ધર્મચ્યુત લોગોં કો નદી અથવા તાલાવ કે કિનારે લે જા કર અવશ્ય હી ઉનકો સ્નાન કરાતે; ઔર વેદમંત્રો કો પઢકર ઉનકો શુદ્ધ તથા 'નિર્મલ' કર લિયા કરતે થે.

૧૦–શિવાજી ઔર અફઝલખાં

(લેખક—પંડિત [illegible] વિદ્યાલંકાર)

[illegible]

[illegible]

...સી ઉત્તરદાયિતા તો લે લી, કિંતુ જબ તનિક ધ્યાન સે ઉ...
ઇસ ઉત્તરદાયિતા પર વિચાર કિયા તો ઉસકા હૃદય કાંપ ઉઠા.

× × ×

સામને કી લડાઇ ઠાનની ઉચિત ન સમઝકર અફ્ઝલખ...
અપને દૂત કૃષ્ણાજી ભાસ્કર દ્વારા શિવાજી કે પાસ યહ સંદેશ પહુ...
ચાયા કિ આપકે પિતા (શહાજી) મેરે પરમ મિત્ર રહે હૈં ઔ...
અતએવ આપ ભી મેરે લિયે સર્વથા અપરિચિત નહીં હૈં. આપ...
આઇયે, મુઝસે મુલાકાત કીજીએ, મૈં બિજાપુર સરકાર સે સિફારિશ...
કરકે જો જો ઇલાકે આપકે પાસ હૈં ઉન પર આપકે હી અધિકારકા...
થપ્પા લગવા દુંગા. યદિ આપ મુઝસે મુલાકાત કરેં તો આપકા મૈં...
સ્વાગત કરૂંગા.

ઔરંગઝેબ સે તો શિવાજી કી પહિલે હી ઠન લગ રહી થી–
વહ નહીં ચાહતા થા કિ વહ બિજાપુર સે ભી બિગાડ કર એક
ઔર કાંટા અપને માર્ગ મેં ખડા કર લે–અતઃ અફ્ઝલ કે પ્રસ્તાવ
સે સહમતિ પ્રકાશિત કરકે, શિવાજી ને અફ્ઝલ કે દૂત કૃષ્ણાજી
ભાસ્કર કે સાથ, અપને દૂત ગોપીનાથ પંત કો રવાના કર દિયા
કિ વહ મુલાકાત કે વિષય મેં સબ નિર્ણય કર આવે.

× × ×

પ્રતાપગઢ કે પહાડી કિલ્લે સે કુછ નીચે કી ઓર એક પહાડી
કી ચોટી પર મુલાકાત કે લિયે પ્રબન્ધ કરના નિશ્ચિત હુઆ. નિયત
સમય પર જબ અફ્ઝલખાં મુલાકાત કે લિયે આ પહુંચા તો શિવાજી
કે લિયે ઉપર કિલ્લે મેં દૂત દૌડાયે ગયે. શિવાજી શનૈઃ શનૈઃ
આગે બઢા કિન્તુ જબ શિવાજી ને દેખા કિ અફ્ઝલખાં કે એક
ઔર ચતુર તલવારબાજ સૈયદબા ભી ખડા હૈ, તો શિવાજી ને
આદમી ભેજકર ઉસે હટવા દિયા. આખિર શિવાજી ને મંડપ મેં
પ્રવેશ કિયા. ચાર વ્યક્તિ પ્રત્યેક કોને પર ખડી થી! શેષ સાથ કે
નૌકરચાકર ઔર રક્ષક આદિ નીચે કો, કુછ અન્તર પર બૈઠે થે!

× × ×

શિવાજી ચડે પર ચઢ કર અફ્ઝલખાં કે સામને કુછ ઝુકા.
...ન અપને સ્થાન સે ઉઠકર કુછ કદમ આગે બઢા ઔર શિવાજી
...આલિંગન કરને કે શૌક સે અપની લંબી લંબી ભુજાયેં ફૈલા
...નાટે કદ કા શિવાજી, કઠિનતા સે લમ્બકાય અફ્ઝલ કે કન્ધે
...પહુંચ પાયા. અફ્ઝલ ને યકાયક અપની પકડ કો સુદૃઢ કરકે
...જી કી ગરદન કો અપને બાંયે હાથ સે ઇસ જોર સે દબા
...માનો લોહે કે શિકંજે મેં જકડી ગઇ હો. ઔર અપને દાયે
...સે એક લમ્બા છુરા નિકાલ કર ઉસસે શિવાજી કે એક
...ર પ્રહાર કિયા. શિવાજીને લૌહકવચ ધારણ કિયા હુઆ થા

ઇસસે શિવાજી કી રક્ષા હુઇ. શિવાજી કા ગલા ઇસ જોરસે દબા હુઆ થા કિ વહ ચિલ્લા સે પડે; કિન્તુ અપનેકો સાવધાન કર કે અપના બાયાં હાથ અફ઼ઝલ કે કમર કી ઔર સે લાકર હાથ મેં પહિને હુએ લોહે કે પંજે સે એક ઐસા વાર કિયા કિ આતેં બાહિર નિકલ પડી–ઔર અપને દાયે હાથ મેં પહિને હુએ બિચ્છુઓ કો અફ઼ઝલ કે એક પાર્શ્વ મેં ભોંક દિયા.

આહત હોકર અફ઼ઝલ કો અપની પકડ ઢીલી કરની પડી. શિવાજી ચટ સે અપને આપકો છુડા કર, થડે સે ઉતર કર અપને સાથિયોં કી ઔર ભાગે.

ઇસ સારી ઘટના કે હોનેમેં કુછ હી ક્ષણ લગે, અફ઼ઝલખાં ચિલ્લા પડા, ધોખા! દગા! માર દિયા! સહાયતા! સહાયતા!

× × ×

તત્ક્ષણ દોનોં ઔર કે રક્ષક વહાં આ ધસ કે, સૈયદબાંડાને લપકકર શિવાજી કે સિર પર ઇસ જોર કા વાર કિયા કિ પગડી કે દો ટુક હો ગયે, શિવાજી કે સિર કી ભી યહી ગતિ હોતી યદિ લોહી કી ટોપી ને વાર કો અપને ઊપર ન લિયા હોતા. અફ઼ઝલ કે સાથી ઉસે પાલકી મેં બિઠાલ એક ઓર કો ભાગે, કિન્તુ સમ્ભુજી કાવજી ને પાલકીવાલો કી ટાંગો પર વાર કરકે ઉન્હેં નિકમ્મા બના દિયા–ઔર તલવાર કા એક ઐસા પ્રહાર કિયા કિ અફ઼ઝલ કા સિર ધડ સે પૃથક્ હો ગયા.

× + ×

અફ઼ઝલ ને શિવાજી દ્વારા આહત હોકર 'ધોખા' 'ધોખા' કી ચિલ્લાહટ કી। અનાયાસ ઇસ ચિલ્લાહટ કી પ્રતિધ્વનિ કુછ સ્થાનોં મેં સુનને મેં આતી હૈ, ઔર તો ઔર કિન્તુ ઐતિહાસિક ભી કહ ઉઠતે હૈં કિ શિવાજી ને 'ધોખા' કિયા 'દગા' કિયા–'છલ' કિયા.

× × ×

[illegible] વાર કિયા તો [illegible] કિયા।

[illegible] સહમત હૈ કિ [illegible] કિયા

[illegible]

[illegible]

મુલાકાત કે સ્થાનાદિ કા નિર્ણય કરને કે લિયે શિવાજીને કૃષ્ણાજી ભાસ્કર કે સાથ અપને દૂત ગોપીનાથ પંત કો ભેજા થા—

"કિન્તુ ગોપીનાથ ને ઘુંસકા બાજાર ગરમ કર કે ઇતના તો પતા લગા લિયા થા કિ, અફ્‌ઝલખાં કે અધિકારીયોં કો ઇસ બાત કી દૃઢ ધારણા થી કિ, ઇસ પ્રકાર કી પ્રબંધ-રચના હુઈ હૈ કિ મુલાકાત કે સમય હી શિવાજી કો કૈદ કર લિયા જાય, ક્યોં કિ વહ ઇતના ચતુર હૈ કિ ખુલી લડાઇ મેં ઉસકા વશ મેં લાના સંભવ નહીં."

× × ×

ઇન સાક્ષિયોં કે રહને હુએ યદિ અબ ભી કોઈ યહ કહને કા સાહસ કર સકતા હૈ કિ, શિવાજી ને છલ કિયા તો હમ યહી કહેંગે કિ યદિ અપને શત્રુ કી કૂટનીતિ કો પહિલે સે હી જાનકર સતર્ક હો જાના છલ હૈ, યદિ જાલ મેં પૈર રખ કર ભી, જાલ મેં ન ફંસને કા ઉપાય કર લેના 'ધોખા' હૈ, યદિ શત્રુ કે ખોદે હુએ ગઢો કો અપની ચાતુરી સે ઢુંઢ નિકાલકર ઉન સે સાવધાન હોજાના 'દગા' હૈ, યદિ અપની રક્ષા કા આયોજન કર લેના બચના હૈ, પ્રતારણા હૈ; તો યહ સંસાર 'ધોખા' હૈ—યહ બડે બડે શાસ્ત્ર 'ધોખા' હૈ—યહ ધર્મ કેવલ-ધોખે કા એક આડંબર હૈ.

× × ×

યહ ધોખા નહીં, ધર્મ હૈ, અપની રક્ષા ધર્મ હૈ, અપને શત્રુસે સતર્ક રહના ધર્મ હૈ, અપને શત્રુ કે વાર કરને સે પૂર્વ હી અપને વશ મેં કરે લેના ધર્મ હૈ—એક વાર નહીં, સૌ વાર ધર્મ હૈ.

શુક્ર ઔર કામંદક નીતિશાસ્ત્ર હી ઇસ બાતકી અનુજ્ઞા નહીં દેતે; અપિતુ સબ ધર્મોં કા નિચોડ મહાભાર, ઔર ધર્મશાસ્ત્રોં મેં અગ્રગણ્ય મનુસ્મૃતિ ભી મુક્તકંઠ સે કહતી હૈ.

"आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।"

આતે હુએ ઘાતક કો બિના બિચારે, માર દેના ચાહિયે.

કાશ ! કિ યહ શત્રુ કુચક્રોં કો ભાંપ લેનેવાલી, શિવાજી કી સી તીવ્ર દૃષ્ટિ રજપૂતોં કો ભી મિલી હોતી ! આહ ! યદિ ઇસ શત્રુદલ-પ્રતારિણી નીતિ ને રજપુતોં કા ભી સાથ દિયા હોતા—તો આજ વહ અસીમ બાહુબલ સબ કા સબ વ્યર્થ હી ન ચલા ગયા હોતા, યદિ શત્રુ કે છલને વાલી શિવાજી કી ઇસ ચાતુરીને પૃથ્વીરાજ સરીખે નૃપતિ વર કા સાથ દિયા હોતા તો, મુહમ્મદ ગૌરી કા પરાજિત હોકર ભી રાન કો ધોકે સે પુનરાક્રમણ કરના સફલ ન હોતા—આજ રાય પિથૌરા કે ઉસ દુર્દમનીય બલને ભારત કે નકશે કો પલટ દિયા હોતા—તપસ્વિયોં કે સિરતાજ સમરસિંહ કા તપોમય જીવન વિફલ ન હુઆ હોતા—ઔરંગઝેબ કા કુચક્ર, સેનાપતિ યશવંતસિંહ કો કિ ...

કાબૂલ કી લડાઇ મેં હી સમાપ્ત ન કર સકતા-ઔર યશવંતસિંહ કા પુત્ર, ઔરંગઝેબ કે ઉસ વિષાક્ત 'માનવાસ્ત્ર' કો પાકર કાલકા ગ્રાસ ન બના હોતા.

"व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं । भवन्ति मायाविषु ये न मायिन"

૧૧–શિવાજી કી અપૂર્વતા

(ડૉ. બાલકૃષ્ણજી એમ. એ. પ્રિન્સિપાલ, રાજારામ કૉલેજ, કોલ્હાપુર)

અદ્‌ભુત વીરતા

મહારાષ્ટ્રમેં અસંખ્ય પહાડિયાં હૈ–પર સાથ હી ઉન કે નીચે મૈદાન હૈ જિન મેં બસ્તિયાં બસી હુઇ હૈ ઔર ખેતીવાડી હોતી હૈ. કિસી એક ઉંચી પહાડી પર દુર્ગ હોનેસે નીચે કા સંપુર્ણ દેશ દુર્ગાધિપતિ કે અધીન રહ સકતા હૈ. શિવાજી ને એક એક કરકે વીરતા, છલ, નીતિ કે દ્વારા દક્ષિણ કે દુર્ગ અપને વશ મેં કર લિયે ઔર ઇસ પ્રકાર મુસલમાની રાજ્ય કો ક્રમશઃ નિકાલ દિયા. ઉસ કી અપૂર્વ વીરતા, ઉત્સાહ, બુદ્ધિમત્તા કે કારણ મુસલમાન રાજા ઇન દુર્ગોં કો વાપિસ ન લે સકે. સાથ હી શિવાજી ને આવશ્યકતા કે અનુસાર નયે દુર્ગ બનાયે. નિજામશાહી ઔર આદિલશાહી રાજ્યોં સે ૭૫ દુર્ગ શિવાજીને હસ્તગત કર લિયે. કર્નાટક મેં ૬૨ દુર્ગ, દોનો ઘાટોં પર કોઇ ૫૫ દુર્ગ શિવાજી કે કાબૂ મેં થે. ઘાટો કે નીચે કોઇ ૪૬ દુર્ગ ઔર કોંકન મેં કોઇ ૮૦ દુર્ગ થે, અર્થાત્ ૩૨૦ દુર્ગો મેં અપની મરાઠી સેના રખતે હુએ મહારાષ્ટ્ર, કર્નાટક, કોકન આદિ કે પ્રાંતો કો મુસલમાની રાજ્ય સે મહારાજને છુડા લિયા. યહ કાર્ય કેવલ શિવાજી કી વિચિત્ર બુદ્ધિ ઔર વિશાલ દૂરદર્શિતા કા થા. જબ જબ હમ પન્હાલા, [illegible], વિશાલગઢ, [illegible] આદિ કે પર્વતી દુર્ગોં મેં ઘૂમતે હૈ તો મહારાજ કી અપૂર્વ વીરતા તથા સંઘટનશક્તિ હૃદય પર અંકિત હો જાતી હૈ. હર એક પહાડી દુર્ગ કો મુસલમાનો સે છીનને મેં [illegible] મહારાજને [illegible] ઉન કા અપના ઇતિહાસ હૈ. યહી કારણ હૈ કિ [illegible]

[illegible]

શિવાજી ને કેવલ મરાઠોં કો હી સિપાહી નહીં બનાયા; પરંચ નીચલી જાતિયોં કો સેવા મેં લેકર ઉન્હેં અપના પૂર્ણ સેવક બના લિયા. ઇસ પ્રકાર જાત પાત કે ઝગડે કો ભી મિટાને કે યત્ન કિયા.

વૈદિક ધર્મકી સ્થાપના

રાજા કી પ્રાપ્તિ મેં હી અદ્‌ભુત બુદ્ધિ કા પ્રકાશ નહીં કિયા, બલ્કિ રાજ્ય કે સંગઠન ઔર સંચાલન મેં મહારાજ ને યહ બાત પૂર્ણતયા પ્રકટ કી, કિ ઉનકા રાજ્ય હિંદુરાજ્ય હૈ ઔર વહ પ્રાચીન શૈલી કે અનુસાર ચલેગા. ગૌબ્રાહ્મણ કી પૂર્ણ પૂજા ઔર રક્ષા હોતી થી. ગોવધ સારે રાજ્ય મેં બન્દ થા. તીર્થોં ઔર મંદિરોં કો ભૂમિદાને દી ગઇ. વિદ્વાનોં કા સમ્માન કિયા ગયા. સિંહાસન પર આરૂઢ હોતે સમય વૈદિક રીતિ સે રાજતિલક કિયા ગયા. પ્રાચીન અષ્ટપ્રધાન કી રીતિ પુનઃ ચલાઇ ગઇ. મનુસ્મૃતિ મેં વર્ણિત કર યા ટૈકસે લગાયે ગયે. સેવા કો આજ્ઞા દી ગઇ કિ કૃષકો, ગૌઓં, બ્રાહ્મણોં, બાલકોં મેં વૈદિક વિદ્યા ઔર યજ્ઞોં કા પુનઃ પ્રચાર કિયા જાય. અસંખ્ય ગૌએં રાજ કે જંગલોં મેં પાલી જાને લગી; ઔર વનિતાઓં કો કદાપિ કષ્ટ ન દિયા જાવે. શિવાજી ને સ્વયં કઈ બાર પકડી હુઇ મુસલમાની સ્ત્રિયોં કે સાથ ભાઇયોં કા સા વર્તાવ કર કે સન્માન કે સાથ ઉન્હેં ઉનકે સંબંધિયોં કે પાસ વાપિસ ભેજા. યહાં તક કિ અપને શત્રુ ઔરંગઝેબ કી પુત્રી કો પન્હાલા દુર્ગ મેં કૈદ રખતે હુએ ભી ઉસે પુત્રી સમાન માના ઔર ઉસ કે સાથ બુરા વ્યવહાર નહીં કિયા.

૧૨-મુસલમાન ઐતિહાસિક ઔર શિવાજી

૧૮૯૫ મેં પૂના કે જગદ્ધિતેચ્છુ સમાચારપત્ર મેં એક લેખકને શિવાજી કા મુસલમાનોં સે કૈસા વ્યવહાર થા-ઇસ વિષય પર વિચાર કરતે હુએ મુસલમાન ઐતિહાસિક ખાફીખાન કા નિમ્નલિખિત ઉદ્ધરણ લિખા થા.

"શિવાજીને મસ્જિદ મેં ઉપદ્રવ નહીં કિયા. કુરાને શરીફ કી જો પ્રતિ ઉનકે હાથ લગી ઉસે અપની સેના કે મુસલમાન સરદાર કે હાથ મેં સૌંપ દિયા." (ઇલિયટ પુ૦ ૭–પૃ૦ ૨૬૦)

ઇતના હી નહીં, યહી મુસલમાન ઐતિહાસિક સ્થાન સ્થાન પર શિવાજી કો ઘૃણિત અપશબ્દોં સે યાદ કરતા હૈ; પરંતુ લાચાર હોકર ઉસે ભી શિવાજી મહારાજ કે ગુણોં કા સ્વીકાર કરના પડા હૈ! વહ લિખતા હૈઃ—

"અપને રાજ્ય મેં લોગોંકી માનરક્ષા તથા અધિકારરક્ષા કે લિયે શિવાજી નિરંતર ઉદ્યોગ કરતા રહા. દેશ મેં વિદ્રોહ ઔર લૂંટમાર કા દૌર દૌરા થા, લોગ ભયભીત ઔર ત્રસ્ત થે; પરંતુ યહ સબકુછ હોને પર ભી ઉસને અપની આંખોં કે સામને યા-અપને

અધિકાર મેં નીચ કામ નહીં હોને દિયે. ઉસને કભી ભી મુસલમાન સ્ત્રિયો કે સતીત્વ કો નષ્ટ નહીં હોને દિયા. ઇસ વિષય મેં વહ બહુત સખ્ત થા. ઇસ પ્રચાર કે અપરાધી કો દંડ દિયે બિના વહ ચૈન નહીં લેતા થા."

૧૩–શિવાજી

(લેખકઃ–પં૰ ભગવાનદાસજી એમ. એ. બનારસ)

સબ સભ્ય દેશોં કે લિયે અપની "પરંપરા" (ટ્રેડિશન્સ) એક બડી ભારી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ હૈ. કષ્ટ કે સમય નૈરાશ્ય કી અવસ્થા મેં, પરંપરા કી હી યાદ નરનારિયોં કો નયા ઉત્સાહ દિલાતી હૈ, કર્મ કી ઓર પ્રવૃત્ત કરકે બડા બડા કામ કરાતી હૈ. ભારત દેશ પરંપરા સે રહિત નહીં હૈ. હર સમય ઉસકે વીર પુરુષોંને ઉસકે મસ્તક કો ઉંચા રખા હૈ ઇન કી યાદ કરના હમારા પરમધર્મ હૈ. હાલ કે પૂર્વ પુરુષોં મેં શિવાજી એક મહાપુરુષ હો ગયે હૈં. ઉનકા આજ હમ સબ આદર કરતે હૈં. ઉનકે જો વિરોધી થે, ઉનકો જો છોટા સા લૂટેરા સિદ્ધ કરના ચાહતે થે, વે ભી આજ ઉનકે દેશપ્રેમ, ઉનકે સાહસ, ઉનકે ઉત્સાહ કો માનકર ઉનકા સંમાન કરતે હૈં. હમ સબ ભારતવાસિયોં કે લિયે ચાહે વે કિસી ભી પ્રાંત યા કિસી ભી મઝહબ મેં હો–વે પૂજ્ય ઔર આરાધ્ય હૈં.

ઇસ પર યહ પ્રશ્ન ઉઠતા હૈ કિ ઉત્તર ખંડ કે વાસી શિવાજી કી ઉપાસના ક્યોં કરેંગે ? ઉનકે લિયે તો વે શત્રુ હૈં; ક્યોંકિ ઉન કે પૂર્વજોં કો તો ઉન્હોંને કષ્ટ દિયા થા, ઉન પર તો વે જબરદસ્તી સે રાજ્ય કરના ચાહતે થે. મુસલમાન ઉન્હેં ક્યોં બડા માને ? વે સાક્ષાત્ હી ઉનકે વિરુદ્ધ ઉઠે થે. ઇનકો અપને દેશ મેં હટાના ચાહતે થે. [illegible] અપને [illegible] મેં ઉન્હોંને કોઇ સ્થાન નહીં દિયા થા [illegible] હૈ [illegible] માનને હી હૈ, ઔર ઇન હી કે [illegible] ન કરને કા સ્થાન હૈ કિ [illegible] ને ઔર [illegible] ન કષ્ટ [illegible] ઉનકે તો વે [illegible]

[illegible]

પ્રસન્ન હોતે હૈ, ઔર યહ ભૂલ જાતે હૈ કિ યહ ઉદ્યોગ હમારે વિરોધ મેં થા યા પક્ષ મેં. બ્રિટેનકા એક ઉદાહરણ બડા હી અચ્છા હૈ. સબ ઇતિહાસવેત્તા જાનતે હૈ કિ ઇંગલૅંડ ઔર સ્કાટલૅંડ કિસી સમય દો સ્વતંત્ર દેશ થે ઔર ઉન કી આપસ મેં બડી બડી ભીષણ લડાઈ હુઇ હૈ. ઇંગલૅંડ કે રાજા પ્રથમ એડવર્ડ ઇંગલૅંડ કે પ્રસિદ્ધ ઔર સમ્માનિત રાજાઓ મેં ગિને જાતે હૈ. સ્કાટલૅંડ કે વીર પુરુષો મેં વાલેસ ઔર બ્રસ કી ગણના હૈ. એડવર્ડ સે ઔર ઇન દેશભક્તોં સે બડી લડાઇ હુઇ થી. વાલેસ કે સાથ વિશેષ ક્રૂરતા સે વ્યવહાર હુઆ થા; પર અબ દોનોં દેશ એક હો ગયે હૈ, તબ દોનોં કી પરંપરા એક માની જાને લગી હૈ. એક સમય કા સ્કાટલૅંડ કા શત્રુ પ્રથમ એડવર્ડ વહાં કી પરંપરા મેં વીર પુરુષ સમઝાને લગા હૈ. એક સમય કા ઇંગલૅંડ કા શત્રુ વાલેસ આજ અંગ્રેજો કા ભી પૂજ્ય હો ગયા હૈ. ઇસી ભાવ સે યહ કહના પરમ ઉચિત હૈ કિ શિવાજી ભારત કે સબ ભૂખંડોં ઔર સબ મઝહબવાલોં કે લિયે પૂજ્ય ઔર માન્ય હૈ. જબ તક હમ ઇસ પ્રકાર સે અપની પરંપરા કો એક ન કરેંગે તબ તક સારા ભારત ભી એક નહીં હો સકતા. જબ તક હમ પરસ્પર કી પુરાની લડાઇયોં કો એક દૂસરે કે પ્રતિ દ્વેષભાવ બના રખને કે લિયે હી સ્મરણ કરેંગે તબ તક હમારી ઉન્નતિ હો હી નહીં સકતી. જબ હમ ઇન લડાઇયોં કા ઔર ઇનકે બહાદુર નેતાઓં કા ઇસ લિયે સ્મરણ કરેંગે કિ હમારે પૂર્વજ ઐસે સાહસી, ઉદ્યોગી ઔર દેશભક્ત હો ગયે, જબ ઉનકી કીર્તિ મેં હમ સબ મિલ કર ભાગ લેંગે, તબ હમારા દેશ ભી સંસાર મેં મસ્તક ઉઠા સકેગા.

આજ ઇસકો કહને કી વિશેષ પ્રકાર સે આવશ્યકતા હૈ. આજ હિંદુ–મુસલમાન ખાહમખાહ પરસ્પર લડ રહે હૈં. આજ વ્યર્થ કે રાગદ્વેષ દિખલા કર હમ અપને દેશ કો તબાહ કર રહે હૈં. આજ હમ પુરાની બાતોં કો આપસ મેં ઇર્ષ્યા ઔર સત્રુતા કે ભાવ સે સ્મરણ કરતે હૈં, સંધિ ઔર સંમિલન ભાવ સે નહીં. યદિ હિંદુ રાના પ્રતાપ યા છત્રપતિ શિવાજી કા સ્મરણ કરતા હૈ તો ઇસ વાસ્તે કિ ઉન્હોને મુસલમાનોં સે લડકર અપને સમય કે હિંદુઓં કી માનમર્યાદા કી રક્ષા કરને કા યત્ન કિયા થા. આજ યદિ મુસલમાન અકબર ઔર ઔરંગઝેબ કા સ્મરણ કરતે હૈ તો ઇસ કારણ કિ હિંદુઓં કો ઇન્હોને દબાકર મુસલમાન રાજ્ય, દેશ મેં ફૈલાયા થા; પર ઐસે ભાવ સે ઇન વ્યક્તિયોં કા સ્મરણ કરના ઉચિત નહીં હૈ. સદિયોં કો વિતાતા હુઆ યહ દેશ ઇન સબ ઘટનાઓં કો દેખ ચુકા હૈ, ઉનકે અનુભવ સે અપને આપ કો પુષ્ટ કરના હૈ. આજ સબ ભારતવાસિયોં કે લિયે ઉચિત હૈ કિ

પ્રતાપ, ઔરંગઝેબ ઔર શિવાજી કો એક સા અપના આરાધ્ય વીર પુરુષ માને યહ સમઝેં કિ ઉસ સમય કે લિયે લડના હી ઠીક થા, ઉસમેં હી દેશભક્તિ થી. આજ ઉસી લડાઇ સે હમ એક હો સકે, ભાઇ ભાઈ કી તરહ એક હી દેશ કો અપના સકે, જિસકી જિસ સમય જો કુછ હાનિ હુઈ યા લાભ હુઆ, હાર હુઈ યા જીત, વહ સબ અપને દોષ અથવા ગુણ કે કારણ અંતરાત્મા કી પ્રેરણા સે ઈશ્વર કી આજ્ઞા સે હી હુઇ. અબ શાંત ચિત્ત હોકર, દોષોં કો ભુલાકર, ગુણોં કો યાદ કર, નયા પ્રબંધ કરના ચાહિયે.

મેરા તો વાસ્તવ મેં યહી વિચાર હૈ કિ ભારત મેં આયી હુઇ સબ જાતિયોં; ભારત કે પ્રચલિત સબ મઝહબો, ભારત મેં ફૈલે હુએ સબ આચારવિચારોં કા સમન્વય હો ઔર ભારતીય સભ્યતા ઔર શિષ્ટતા કી પુરાની જીવ અધ્યાત્મવિદ્યાપર હી હમ આજ એક નયી સભ્યતા ઔર શિષ્ટતા કાયમ કરેં; જિનમે હિંદુ મુસલમાન, ઇસાઇ, પારસી, જૈન, સિખ, ખ્રિસ્ત, યહૂદી આદિ મઝહબો ઔર બંગાલી, હિંદી, પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠી, તામિલ, આંધ્ર આદિ પ્રાંતોં કી એક સાધારણ પરંપરા બને; જિસ મેં સબ કે દેવી, દેવ ઔર સબ કે ઉત્તમ ઔર વીર સ્ત્રીપુરુષ સબકે માન્ય આરાધ્ય હો. મેરા વિશ્વાસ હૈ કિ ઐસા અવસ્ય હો સકતા હૈ ઔર કભી ન કભી હોગા. હમ કાલ કી ગતિ કા હ્રાસ કર સકતે હૈં, ઉસે સર્વથા રોક નહીં સકતે. જો હમ અપને મનમે નહીં કરેંગે વહ કાલ પુરા હમસે જબરન કરા લેગા. ઔર ઇસી આશા ઔર ઇસી વિશ્વાસમેં મૈં આજ શિવાજી કા સ્મરણ કરતા હું, ઇસ રૂપ મેં નહીં કિ ઉન્હોંને હમારે પ્રતાપ કો સતાયા થા, ઇસ રૂપ મેં નહીં કિ મુસલમાનોં કે વે વિરોધી થે, પર ઇસ રૂપ મે કિ વે ભારત કે વીર પુરુષ થે ઔર અપને વિચાર સે, અપને સમય કે ભાવોં કે અનુસાર, ઉન્હોંને અપને દેશ કી સેવા કી. [illegible] આજ સબ [illegible] કે [illegible] મેં [illegible] હું [illegible] ને દેશ કી [illegible] હૈ, ઇસી ને [illegible] હમ અપને સબ વીર [illegible] ઉનકી વીરતા [illegible]

[illegible]

દ્ધિ કી જૈસી ઉસ મેં આવશ્યકતા થી, વૈસી હી ઇસ મેં ભી.
ઇસ યુદ્ધ મેં સ્થૂલદૃષ્ટિ સે દેખને સે તો યહી જાન પડતા હૈ કિ
, એક ઓર મુસલમાન એક ઓર થે, પર વિશેષ રૂપ સે દેખને
વિદિત હોતા હૈ કિ યહ બાત કેવલ પ્રાધાન્યેન થી, ઔર અસલ
દોનોં દોનોં ઓર થે. આજ ભી પરરાજ પક્ષ મેં ઇસાઈ ભી
હિન્દૂ ઓર મુસલમાન ભી હૈ ઓર સ્વરાજપક્ષ મેં ભી તીનોં
હૈ. યહ હમારે સૌભાગ્ય કી બાત હૈ. ઔર હમારે પક્ષ કે ન્યાય-
ત હોને કા પ્રમાણ હૈ કિ હમારી ઓર ન્યાયપ્રિય અંગ્રેજ ઇસાઇ
ચાહે થોડે હી. યદિ હમ શિવાજી કી યાદ ઉનકે ગુણોં કે ગ્રહણ
લિયે કરેં, ઔર ઉનકે ઉત્સાહ ઔર અધ્યવસાય સે અપના શા-
ન્તિમય યુદ્ધ ચલાવેં તો અવશ્ય વિજય મિલેગી. યહ આદરપૂર્વક
ીર પુરુષ કી યાદ સબ કો કરની ચાહિયે, ચાહે કિસી મઝહબ કે હો.
ભીષ્મ પિતામહ કી યાદ કૌરવ પાંડવ દોનોં ને મિલકર કી—

वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे ॥

૧૪–શિવાજી કી અન્ય પુરુષોં સે તુલના*

(લેખકઃ—શ્રીયુત "તરુણભારત" એમ. એ. એલ. ટી.)

(૧) કિસી બાત કો જાનના હો તો હમ બહુધા દૃષ્ટાન્ત દ્વારા
સે અચ્છી તરહ સમઝ સકતે હૈં. કિસી પુરુષ કી યોગ્યતા જાનની
। તો પરિચિત પુરુષોં કે ઉદાહરણોં સે ઉસે અચ્છી તરહ જાન સકતે
ં. યહ હમ આપ સબ રોજ કિયા કરતે હૈં. ઇસી ન્યાય સે શિવા-
જી કી યોગ્યતા માલૂમ કરના અનુચિત ન હોગા; પરન્તુ એક દો બાતેં
હમ યહાં કહકર આપકો સાવધાન કર દેના ઉચિત સમઝતે હૈં.
કોઈ ભી દો પુરુષ સંસારસેં કભી એક સમાન નહીં હોતે. પ્રત્યેક
મનુષ્ય કી કૃતિ ઔર સ્વભાવ ભિન્ન હૈ ઔર યહ બાત સાર્વદૈશિક
ઔર સાર્વકાલિક હૈ. જબ હમ કભી દો પુરુષો કી તુલના કરતે
હૈં તબ બહુધા કિસી વિશેષ બાતકો સામને રખકર હી ઉન્હેં તૌલતે
હૈં, સબ બાતો મેં ઉન્હે સમાન નહીં સમઝ લેતે. ઉસ વિશેષ
બાત કા વિચાર કર કે કૌન અધિક હૈ, ઔર કૌન કમ હૈ, ઇસ બાતકા
નિશ્ચય કરતે હૈં. એક પુરુષ કી સબ બાતેં લેકર દૂસરે કિસી પુરુષ કી
સબ બાતોં સે તુલના કરને લગેં તો હમ કભી સફલ ન હોંગે, ન
કુછ નિર્ણય હી કર સકેંગે. દૂસરે પ્રત્યેક પુરુષ કી પરિસ્થિતિ કા

* આ અને આ પછીનો એમ બંને લેખો "શિવાજી કી યોગ્યતા" નામક હિંદી પુસ્તકમાંથી લેખકના આભાર સહિત લેવામાં આવ્યા છે. —સંપાદક

ભી ખ્યાલ રખના ઉચિત હૈ. પરિસ્થિતિ કે અનુસાર અગર હમ [illegible] ઉપાય [illegible] તો [illegible] નિર્ણય [illegible] ઔર [illegible] અન્યાય [illegible] કા ખ્યાલ રખનાર હી દુસરા કે [illegible] મેં [illegible] હોગા.

(૨) ગ્રાન્ટ ડફ [illegible] ને શિવાજી કી તુલના હૈદરઅલી, મહાદજી [illegible] આદિ [illegible] ને કી હૈ; અવશ્ય [illegible] ઇન પુરુષોં કા [illegible] શિવાજી કા હી [illegible] હૈ: પરન્તુ જૈસા હમ કહ ચુકે હૈ, [illegible] ઔર [illegible] પુરુષ હી શિવાજી કી [illegible] હૈ. યે [illegible] પુરુષ ઔર શિવાજી ભી [illegible] થા. ઇનમેં ન શિવાજી કે [illegible] કા વિચાર હમ કર ચુકે હૈ. અગર શિવાજી કે કાર્ય કા [illegible] તો ભી વહ અવશ્ય [illegible] કિ ઉસ [illegible] સ્વતંત્રતા, સ્વધર્મ ઔર સ્વરાજ્ય કા ઉદ્ધાર કિયા હૈ. હૈદરઅલી ને દૂસરોં કા સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કર કે કેવલ [illegible] પર ઉન્હેં અપને કો 'ગાઝી [illegible]' કહને કે લીયે બાધ્ય કિયા શિવાજી ન [illegible] પાની થી; હૈદરઅલી કી દૃષ્ટિ સ્વાર્થ મેં અંધી હો ગઈ થી. લોગોં કા સુખ ઔર હિત એક કે રાજ્ય કે આધાર-સ્તંભ થે; પર દૂસરે કે રાજ્ય કા [illegible] તલવાર કા જોર થા. એકને મુસલમાનોં કે ધર્મ કા કભી અનાદર ન કિયા તો દૂસરે ને હિન્દુધર્મ કે પૈરોં તલે કુચલને મેં અપની શક્તિ વ્યર્થ ખોઈ.

(૩) કુછ લોગોં ને શિવાજી કી તુલના ગ્રીસ કે બાદશાહ સિકન્દર સે કી હૈ, પરન્તુ વહ ભી સર્વથા ઠીક નહીં માલૂમ હોતી. દોનોં કે સમય, કર્તવ્ય ઔર ફલપ્રાપ્તિ મેં બડા અન્તર હૈ. જગત કો જીતને કી અથવા દિગન્ત મેં કીર્તિ ફૈલાને કી ઇચ્છા શિવાજી ને કભી નહીં કી. સ્વરાષ્ટ્ર કી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર લેના હી ઉનકા ઇતિકર્તવ્ય થા. સિકન્દર તો સારી દુનિયા હી જીતના ચાહતા થા. કેવલ વિજય કે સિવા ઉસને ઔર કુછ ભી નહીં કિયા. જિત પ્રદેશ કી રાજ્ય-વ્યવસ્થા કા ઉસને કુછ ભી ખ્યાલ ન કિયા, પરન્તુ શિવાજી કી બાત ઉસસે ભિન્ન થી. શિવાજી કોઈ ઐસા દેશ જીતને કે ફેર મેં નહીં પડે જિસકી રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરના કઠિન હો. સિકન્દર કિતના ભી ભારી જગજ્જેતા ક્યોં ન કહલાવે, વહ શિવાજી કે બરાબર નહીં હો સકતા. ઔર એક બાત ખ્યાલ રખને લાયક હૈ સિકંદર કે પિતા કે પાસ પહિલે હી બડા ભારી રાજ્ય થા; પર શિવાજી કે પાસ ક્યા થા? કેવલ છોટી સી જાગીર. ફિર ભી ખ્યાલ રખના ચાહીયે કિ શહરોં કે ઉપર કબ્જા કરને કે બાદ વહાં કે લોગોં કો કતલ કરના, અમૂલ્ય ગ્રન્થસંગ્રહ સે અગ્નિ કા [illegible] કરના, [illegible] કૈદિયોં કો યમસદન કો પહુંચા,

કરતે કરતે ઉન્મત્ત હો જાના, ઇત્યાદિ બાતોં સે શિવાજી સૈંકડો કોસ દૂર થે. ઇન બાતોં મેં તો સિકંદર હી સિકંદર થા.

(૪) યોરપ કે ઇતિહાસ મેં નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એક મહા-વ્યક્તિ હો ગયા હૈ. કુછ બાતોં મેં તો યે દો મહાપુરુષ બિલકુલ વિરુદ્ધ થે; પર કુછ બાતોં મેં ઉનકી સમતા ભી હો સકતી હૈ. બુદ્ધિ ઔર કલ્પકતા, દૂસરોં પર અપના રૌબ જમાને કી વિલક્ષણ કુશલતા, સ્વરાષ્ટ્ર કો ઉર્જિત કરને કી ઇચ્છા ઇત્યાદિ મહાપુરુષોં કે ગુણ દોનોં મેં થે, પર દેશકાલાનુસાર દોનોં કી કૃતિયાં અત્યંત ભિન્ન થી. અઠારહવીં ઔર ઉન્નીસવીં સદી મેં યોરપ મેં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર કે બીચ સ્પર્ધા ઉત્પન્ન હો ગઇ થી. ઉન લોગોં કી શિક્ષા હી અન્ય પ્રકાર કી થી. ઇસ કારણ વહાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષ કો અપના નામ દિગન્ત કરને કા જિતના અવકાશ થા ઉતના, હિંદુસ્તાનમેં નહીં થા. બડપ્પન પ્રાપ્ત કર કે અખરાડ કીર્તિ કમાને કા અવકાશ નેપોલિયન કો મિલા. યહ મહાપુરુષ ફ્રાન્સકા વિદ્વાન લેખક ઔર અચ્છા વકીલ થા. શિવાજી કો ઉસે પ્રકાર કી કુછ ભી શિક્ષા ન મિલી થી. પ્રાકૃતિક બુદ્ધિમત્તા ઔર અનુભવ દોનોં મેં સમાન થે, પરન્તુ શિક્ષા સે એક કે ગુણોં કા તો વિકાસ હુઆ, પર દૂસરે કો વહ અવસર હી પ્રાપ્ત ન હુઆ. ફિર ફ્રાન્સ કે સમાન સંપન્ન દેશ મેં કલા, વિદ્યા ઇત્યાદિ સાર્વજનિક લોકોપયોગી કાર્યોં મેં સુધાર કરકે સ્વદેશ કો ઉન્નત કરને કા મૌકા મિલા; પરન્તુ હિન્દુસ્તાન કી સ્થિતિ શિવાજી કે સમય મેં અત્યંત ભિન્ન થી. ઇસકે સિવા આસ્ટ્રિયા, રશિયા, પ્રશિયા, ઇંગલેંડ ઇત્યાદિ રણધુર રાષ્ટ્રોં સે લડને કા મૌકા જો નેપો-લિયન કો મિલા વહ શિવાજી કો મિલના અસંભવ થા. ઇસ કારણ ઇન બાતોં મેં ઇસ ફ્રેંચ મહાપુરુષ સે મહારાષ્ટ્રીય વીર હીન જાન પડતા હૈ; પરન્તુ યહાં ઔર અનેક બાતેં ધ્યાન મેં રખના ચાહિયે. કુછ ભી હો, નૈપોલિયન કે કારણ યોરપ મેં જો પ્રાણહાનિ હુઇ વહ હિન્દુસ્તાન મેં કભી નહીં હુઇ ઔર શિવાજી કે હાથ સે તો પ્રાણ-હાનિ નામમાત્ર કો હી હુઇ હોગી; પરન્તુ સબસે ભારી બાત યહ હૈ કિ નૈપોલિયન અત્યંત મહત્ત્વાકાંક્ષી થા, પર શિવાજી ઐસે વિકારોં સે કિતને દૂર થે, યહ હમ દિખલા હી ચુકે હૈં. ગીતા કા કર્મયોગ શિવાજી કે રોમ રોમ મેં ભરા થા. નઇ ફૌજ તૈયાર કરના, કિલે બનાકર દેશ કા બંદોબસ્ત કરના ઔર સબ દેશ મેં સરલ રાજ્ય-વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરકે ઉસે સમૃદ્ધ કરના ઇત્યાદિ બાતોં મેં દોનોં સમાન થે. પરંતુ નેપોલિયન કે કાર્ય કી નીંવ ફ્રાન્સ કે સમાન સંપન્ન દેશ પર થી. શિવાજી કી નીવ કુછ થી હી નહીં. સબ દેશ પરાધીન થા. ઉસે સ્વતંત્ર કરને કા ભાર ઉન પર આ પડા થા. ઇસકે વિપરીત નેપોલિયન ને એક સંપન્ન દેશ કો મહત્ પદ પર

મરને કા પ્રયત્ન કિયા. ઇસ મેં નેપોલિયન ને કૌન ભારી પ્રશં-સનીય કાર્ય કિયા? અત્યંત મહત્ત્વાકાંક્ષા ઔર બુદ્ધિ ને નેપોલિયન કો કેવલ સારે સંસાર કી શત્રુતા સંપાદિત કી, પરન્તુ શિવાજી ને યહ નીતિ ટાલી થી. ઉન કે અનેક મરાઠોં ને ઔરંગઝેબ કે સમાન પ્રચંડ બાદશાહ કો હરાયા.

(૫) અબ તો યહ હૈ કિ ઐસા પુરુષ જિનને શિવાજી કી તુલના હો સકે અપ્રાપ્ય હૈ. કુછ બાતોં મેં બાબરસે તુલના હો સકતી હૈ. બાબરકા નિજ રાજ્ય દૂસરોં કે હાથ મેં ચલા ગયા થા. શિવાજી કે સમાનહી ઉસકા ભી જીવન આપત્તિમય રહા ઔર કેવલ સાહસ, બુદ્ધિ ઔર કદર સ્વભાવ કે કારણ ઉસને હિન્દુસ્તાન કી બાદશાહત લી. શિવાજી કે સદૃશ હી વહ ભી માતા કે વચન કો પૂજ્ય માનતા થા. બાબર શૂર તો થા હી; પર રાજ્ય–વ્યવસ્થા ભી ઉસકી પૂરી ન થી. શિવાજી કી તરહ વહ અલ્પાયુષી રહા તથાપિ બાબરને ભી પરદેશ કો છીના. શિવાજી બાબર કે સમાન શૂર ઔર કદર, અકબર કે સમાન સબ પર સમદૃષ્ટિ સે રાજ્ય-વ્યવસ્થા કરને મેં કુશલ ઔર શાહજહાં કે સમાન મિતવ્યયી રહકર પ્રજા કે સુખ કો બઢાને મેં નિપુણ થે. બાબર ઔર અકબર કે સમાન હી ઇસ મહાપુરુષ ને અનેક સંકટોં કા સામના કિયા થા; ઇસ કારણ ગરીબ લોગોં કી દશા વે અચ્છી તરહ જાનતે થે, તથાપિ વે જહાંગીર ઔર શાહજહાં કે સમાન ઐશઆરામ મેં લિપટે ન થે. ઔરંગઝેબ કે સમાન બડી ભારી ઉદ્યોગશીલતા શિવાજી મેં થી; પર ઉસકે કપટ ઔર વિશ્વાસઘાત સે કોસોં દૂર થે.

(૬) કુછ બાતોં મેં આલ્ફ્રેડ ધી ગ્રેટ સે ઉનકી તુલના હો સકતી હૈ. ઇંગલૅંડ કો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરા દેને કા કાર્ય (૯ વીં શતાબ્દી કે અન્તમેં) ઇસ મહાપુરુષ ને કિયા. સારે ઇંગલૅંડ કો ડૅન લોગોં ને વ્યાપ્ત કર ડાલા થા. ઉનમેં ઉસને દેશકો બચાયા ઔર 'મહાપુરુષ' કહલાને કા પાત્ર હુવા. ઇસ દૃષ્ટિ સે શિવાજી કી યોગ્યતા ઉસ સે બહુત અધિક હૈ.

(૭) સોલહવીં સદી મેં સ્પેન કી સત્તા બહુત બઢ ગઇ થી. હૉલૅંડ, ઇટલી ઇત્યાદિ દેશ સ્પેન કે અધીન થે. ઉસી સમય ઇસાઇ ધર્મ મેં સુધારકરન કા ઝગડા ઉત્પન્ન હુઆ થા ઔર યોરપ મેં નયા મત બહુત પ્રચલિત હોને લગ ગયા થા ઐસે સમય મેં સ્પેન ને હૉલૅંડ પર ઘોર જુલ્મ કિયા, ઔર ડચ પ્રજા અત્યંત ક્ષુબ્ધ હો ગઇ. સ્પેન કે રાજા ફિલિપ કે દો હેતુ થે–એક તો ડચ લોગોં કો પ્રૉટેસ્ટંટ ન બનને દેના ઔર દૂસરે ઉસ દેશ પર અપના રાજ્ય કાયમ રખના. બુદ્ધિદરિદ્રતા, સ્વરાજ્યાભિમાન ઇત્યાદિ ગુણોં મેં ડચ

ઔર મહારાષ્ટ્રીય સમાન જાન પડતે હૈં. જૈસી પરિસ્થિતિ મેં શિવાજી ઉત્પન્ન હુએ ઉસી સ્થિતિ મેં હૉલેંડ કા ભ્રાતા ઑરેંજ કા સરદાર વિલિયમ પૈદા હુઆ. દોનોં મહાપુરુષોં કો જો યુદ્ધ કરને પડે ઉન મેં ભી બહુત સમતા હૈ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ સે ઉસ દેશ કા ઇતિહાસ ભી બડા મનોરંજક ઔર બોધપ્રદ હૈ. શિવાજી સે લગભગ એક સદી પહિલે યહ બાત હૉલેન્ડ મેં હુઇ; પર સ્પેન કે લોગ ધર્મ કે સંબંધ મેં જિતને ક્રૂર થે ઉતને ક્રૂર મુસલમાન ન થે; પરન્તુ બાકી ઇતિહાસ રાજારામ ઔર તારાબાઇ તક કા સમસમાન હૈ. ગુણોં મેં દોનોં પુરુષોં કી બહુત સમતા હૈ. દોનોં બડે દૂરદર્શી, દીર્ઘપ્રયત્ન, નિજ કે વિષય મેં નિરીચ્છ ઔર કેવલ સ્વદેશ કે હિત કે લિયે શક્તિ ખર્ચ કરનેવાલે થે. દોનોં ને સ્વદેશ કો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરા દી. દોનોં દેશોં મેં સ્વતંત્રતા કે ભી પરિણામ સમાન હી હુએ. મરાઠોં કા પ્રભાવ બઢતા બઢતા બહુત અધિક હો ગયા. ઉસી પ્રકાર ડચ લોગ યોરપ મેં પ્રમુખ હુએ. દોનોં કા ઉદ્‌ગમ બહુત ક્ષુદ્ર થા.

(૮) અબ કોઈ કહેંગે કિ હમ કુછકા કુછ હી કર રહે હૈં; પરન્તુ હમ ઉપર જિન તત્ત્વોં કા જિક્ર કર ચુકે હૈં ઉનપર ધ્યાન રખને સે હમારી તુલના ઠીક જાન પડેગી. કેવલ પરિણામ સે પુરુષ કી યોગ્યતા નિશ્ચિત કરના યુક્તિયુક્ત નહીં. ઇસ ન્યાય સે તો વારેન હેસ્ટિંગ્ઝ ઔર ડલહૌસી લોગ ભી બડે ભારી સમઝે જાયેંગે; પરંતુ સદાચાર કે નિયમોં કા સ્મરણ રખના ઉચિત હૈ. ઇસી કારણ આલ્ફ્રેડ, નેલ્સન, સિકન્દર, સીઝર, બોનાપાર્ટ ઇત્યાદિ રણધીરોં સે શિવાજી અધિક યોગ્ય હૈ. આલ્ફ્રેડ ને દુનિયા કા દિગ્વિજય નહીં કિયા તથાપિ વહ મહાપુરુષોં મેં ગિના જાતા હૈ. ઇસી પ્રકાર મર્યાદિતક્ષેત્ર મેં કાર્ય કર કે કિસી કી સ્વતંત્રતા કો ન કુચલને ઔર પ્રાણહાનિ કા પાપ ન કરતે હુએ શિવાજીને અપના કાર્ય કિયા, ઇસી કારણ શિવાજી મહાપુરુષ હૈ. સ્વરાષ્ટ્ર ઔર સ્વધર્મ કે પરે શિવાજીને પ્રયત્ન નહીં કિયા, ઇસી કારણ શિવાજી કો સીઝર કી તરહ કત્લ હો જાને કા મૌકા ન આયા, બોનાપાર્ટ કે સમાન શત્રુઓં કી કૈદમેં સડતે રહને કા અવસર ન આયા અથવા સિકન્દર કે સમાન લોગોં કે શાપ સહને કા અવસર પ્રાપ્ત ન હુઆ.

(૯) અગર કિસી અંગરેજ સજ્જન સે પુછિએ કિ આપ નેલ્સન કા ઇતના અધિક આદર ક્યોં કરતે હો ? તો વહ કહેગા. "આપ ભી અંગ્રેજ બન જાઇએ તો જાન જાઇએ ગા." યહી ન્યાય શિવાજી કે લીયે, ઇસસે ભી અધિક ઉપયુક્ત હૈ. ચારોં ઓર રાજ્યક્રાંતિ હૈ, અત્યાચાર હો રહા હૈ, ધર્મ રસાતલ કો જા રહા હૈ, રાષ્ટ્ર નષ્ટભ્રષ્ટ હો રહા હૈ ! ઐસે સમય મેં જો ત્રાતા મિલે ઉસકે ગુણાનુવાદ ગાને મેં હમારી જીભ નહીં થક સકતી. સારાંશ મેં હમ યહી

કહને હૈ કિ શિવાજી કે સમકાલીન જાન ઔરંગઝેબ તથા આજ ઇસ મહાપુરુષ કો અચ્છી તરહસે પહચાન સકેંગે.

૨૫–મરાઠી સત્તા કે નાશ કે કારણ

કિસી સત્તા કે નાશ કે કારણોં કા વિચાર કરતે સમય યહ ખ્યાલ રખના ચાહિયે કિ ઉનકે દો ભેદ હો સકતે હૈં. એક તો વે કારણ જો રાજ્ય કે શરીર કો ભીતર સે કમજોર બનાતે જાતે હૈં, દૂસરે વે કારણ હોતે હૈં જો આપત્તિરૂપ સે આ ગિરતે હૈં. ઇન મેં સે પહિલે કારણ હી અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ હૈં. બહુધા રાજ્યપ્રબંધ મેં શિથિલતા આ જાને સે સત્તા કા નાશ હુઆ કરતા હૈ. ઇસી દૃષ્ટિ સે હમ યહાં વિચાર કરતે હૈં:–

(૧) શિવાજી કા રાજ્ય–સંગઠન ઇસ પ્રકાર થા:—આઠ મંત્રિયોં કી અષ્ટ–પ્રધાન નામ કી એક કાર્યકારિણી સભા થી ઔર સબ કે ઉપર રાજા થા. પેશ્વા મુખ્ય મંત્રી થા ઔર ફૌજ ઔર મુલ્કી રાજ્ય પ્રબંધ કે લિયે વહ જીમ્મેવાર થા. સેનાપતિ ફૌજ–પ્રબંધ કા મુખિયા થા. પંત અમાત્ય મુલ્કી વસૂલ ઔર હિસાબ કે લિયે જીમ્મેવાર થા. પંત સચિવ રાજ્ય કે સારે દફતરોં કા કામ સંભાલતા થા; પર–રાજ્ય કા વ્યવહાર સુમંત કે હાથ મેં થા. મંત્રી રાજા કા ખાનગી કારોબાર દેખતા થા. ન્યાયાધીશ ન્યાયવિભાગ કા મુખિયા થા ઔર પંડિતરાવ ધર્મવિભાગ કા. ઇસ પ્રકાર રાજ્ય કા કામ બંટા હુઆ થા. ઇસ કારણ સબ કામ બરાબર ચલતા થા, સબ અધિકાર એક કે હાથ મેં રહને સે રાજ્ય પ્રબંધ ઠીક નહીં ચલ સકતા, ઔર શીઘ્ર હી સત્તા કા લય હો જાતા હૈ. યહ બાત સ્પષ્ટ હૈ, ઔર યહ એક ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત ભી હૈ. રાજ્યવિભાગ કે લિયે એક એક અધિકારી કો જીમ્મેવાર બનાકર સારા રાજ્ય એક રાજા કે અધીન હોને સે કામ અચ્છા ચલતા થા. એક સભા કે લોગ પરસ્પર સે દબે રહતે હૈં ઔર ઇસ કારણ કોઇ અનુચિત કામ નહીં કર સકતે, ન ઐસી સભા મેં કિસી તરહ કે પરસ્પર કે બિનાશ કે વ્યૂહ રચે જા સકતે હૈં. રાજા ભી ઐસી સભા સે દબા રહતા હૈ, ઔર કોઈ અનિયંત્રિત બાત નહીં કર સકતા. યહ ઠીક હૈ, કિ ઇસ પ્રધાન–મંડલ કો રાજા કી કોઇ કાર્રવાઇ મંસૂખ કરને કા અધિકાર નહીં થા; પર રાજા ઇસ અષ્ટપ્રધાનમંડલ કે સામને ઐસા દબ જાતા થા કિ ઉન મંત્રિયોં કી સલાહ કે બિના કોઇ કામ કરના ઉસે ખુદ હી ઉચિત ન માલૂમ હોતા થા. યહી બાત દૂસરે દેશોં કે ઇતિહાસોં સે સિદ્ધ હૈ, પર યહ અષ્ટ–પ્રધાન–સભા શિવાજી કે બાદ રહી. રાજા અનિયંત્રિત હો ગયે ઔર ઐસી દશા મેં બુદ્ધિમાન ઔર બલી લોગોં કી બન આઇ. શિવાજી કી મૃત્યુ કે બાદ ઇન અષ્ટ–

પ્રધાનોં મેં સે દો ચાર પ્રધાનો કો સંભાજીને મરવા ડાલા. બસ તભી સે યહ સભા કમજોર પડ ગઇ, ફિર શાહુ કે સમય મેં તો ઇસકા અસ્તિત્વ હી ન રહા. શાહુ વિલાસી ઔર ચૈની થા. રાજ્ય-કાર્ય દેખને કી તકલીફ ઉસે ભાતી ન થી. ઇસે કારણ તમામ અધિકાર પેશ્વા કે હાથ આ ગિરે થે. બાલાજી બિસ્વનાથ પેશ્વા ઐસા યોગ્ય પુરુષ થા કિ વહ સારા કામ સ્વયં કર સકતા થા. ઇસ કારણ ઉસને સબ અધિકાર હાથ મેં લે લિયે ઔર અપને પ્રતિનિધિયોં દ્વારા કામ ચલાને લગા. દો ચાર પ્રધાન બચે થે. ઉને ઉસને કમજોર કર ડાલા. ઇસ પ્રકાર આપ સ્વયં રાજ્ય મેં મુખિયા બન બૈઠા. ઉસકા પુત્ર બાજીરાવ ભી યોગ્ય પુરુષ નિકલા. ઉસને તો ઇતને અધિકાર લે લિયે કિ મહારાષ્ટ્ર કે ઇતિહાસ મેં રાજા કી કોઇ કાર્યવાઇ દિખાઇ હી નહીં દેતી. બસ, પેશ્વા હી જહાં તહાં ચમકતા હુઆ દિખલાઇ દેતા હૈ. બાજીરાવ કો સબ અધિકાર અપને હાથ મેં લેને કી ઇતની મહત્વાકાંક્ષા થી કિ ઉસે રાજા કહના અનુચિત ન હોગા. બાજીરાવ કે બાદ સભી પેશ્વે રાજા કી તરહ વર્તતે થે. યહાં તક કિ અસલી રાજા સે હી બાલાજીને યુદ્ધ કિયા. ફિર ક્યા થા ? રાજ્ય કિસ કા ? રાજા કા યા પેશ્વા કા ? ઔર ક્યા પેશ્વા પર કીસી કી નિયંત્રણ-શક્તી થી ? નહીં. ફીર ઐસા રાજ્ય કીતને દીન ચલ સકતા હૈ ? શિવાજી કી ચલાઇ રાજ્યવ્યવસ્થા તોડ ડાલને સે ક્યા ક્યા કુફલ ન હુએ ?

(૨) ઇસ કારણ કે સાથ સાથ એક ઔર કારણ હૈ. મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા જિસ સમય પ્રસ્થાપિત હુઇ, ઉસ સમય કી પરિસ્થિતિ કુછ ઐસી થી કિ પ્રત્યેક પ્રધાન કે હાથ મેં ફૌજી અધિકાર ભી થે-પ્રત્યેક પ્રધાન કુછ સેના કા અધિકારી થા! ઉસ સમય પ્રત્યેક કો લડના પડતા થા; ક્યોંકિ પુરી શાંતિ પ્રસ્થાપિત નહીં હુઇ થી. ફૌજી અધિકાર કે કારણ ઇસ રાજ્ય કા બડા નુકસાન હુઆ. ઉપર લિખા જા ચુકા હૈ કિ સબ અધિકાર પેશ્વા ને અપને હાથ મેં લે લિયે થે, ઔર ઉસે જોડી મિલી ફૌજ કી સહાયતા કી. ફિર ક્યા થા? પેશ્વે મનમાની કરને લગે ઔર ઉન્હેં કોઇ કહનેવાલા ન રહા. રાજ્ય કી કૌન વ્યક્તિ ઉનકે વિરુદ્ધ ખડી હો સકતી થી ? યહ ઐતિહાસિક સિદ્ધાંત હૈ કિ જબ ફૌજી ઔર મુલ્કી દોનોં અધિકાર એક હી મંત્રી કે હાથ મેં હોતે હૈં તબ રાજ્ય અલ્પજીવી હો જાતા હૈ, ક્યોંકિ વહ પુરુષ અનિયંત્રિત હો જાતા હૈ; યહા તક કિ રાજા કો ભી પુર્ણ અધિકાર ન રહને ચાહિયે; પર પેશ્વે સબ કુછ હો ગયે-મુલ્કી ઔર ફૌજી વ્યવસ્થા કે મુખિયા તો થે હી, ફૌજી સેનાપતિ ભી બન ગયે. ફિર મુલ્કી વ્યવસ્થા કી ઓર કૌન દેખતા હૈ ? સબ જગહ અપ્રબંધ હો ગયા ઔર ગડબડ હોને લગી. ઉસ સમય ઠીક પ્રબંધ કરના તો દૂર રહા,

ફૌજ કી તનખ્વાહ કો [illegible] હો [illegible] કરને કા પ્રયત્ન કરને લગે, તો ફૌજ કા અસંતોષ બઢકર ઓર અંતમેં ઉપદ્રવ હોને મેં ક્યા દેર લગી? રાજ કે અધિકાર જિસ કો મિલે ઓર વે મનમાની કરને લગે. જબ પેશ્વે ભી આપસમેં લડને લગ ગયે દૂસરોં કે હાથ મેં ગયે. વે ભી મનમાની કરને લગે. ઇસ પ્રકાર રાજ્ય-પ્રબંધ કા ઠિકાના ન રહા. ઉસકે હાથોં અધિકાર દેના યહ અપને હી અધિકાર કી બરબાદ કરના થા. . . . .

(૩) પર ઇન દોનોં દોષોં મેં એક તીસરા બડા ભારી દોષ-ઉત્પન્ન હુઆ, ઓર વહ યહ થા કિ અધિકાર વંશપરંપરા કે અનુસાર પ્રાપ્ત હોને લગે. એક તો પહલે હી પેશ્વા રાજ્ય મેં મુખિયા થે, દૂસરે ફૌજ ઉનકે અધિકાર મેં થી; ઓર ઉસ પર પેશ્વાઇ ખાનદાની માલકિયત હો ગઇ! ફિર ક્યા થા? રાજા બનનેમેં ઓર ક્યા બાકી થા? શિવાજી કે સમય મેં કોઇ અધિકાર વંશપરંપરા કે લિયે કાયમ નહીં રહને થે, વે અપને સબ કર્મચારિયોં કો યહ બાત બતાતે રહતે થે જિસસે કિ કોઇ ઉજડને કે યોગ્ય ન હોને પાવે! શિવાજી કે બાદ યહ વ્યવસ્થા કાયમ ન રહી ઉસ કારણ ઉસકે કડવે ફલ મહારાષ્ટ્ર કો ચખને પડે. બાલાજી વિશ્વનાથ કે બાદ બાજીરાવ ઓર બાલાજી બાજીરાવ તો યોગ્ય પુરુષ હુએ; ઇસમેં સંદેહ નહીં; પર જલ્દ હી અયોગ્ય પુરુષ ભી ઉત્પન્ન હોને લગે. યહ પ્રસિદ્ધ બાત હૈ, કિ કિસી ભી પ્રથા યા સંસ્થા કે પ્રસ્થાપક તો યોગ્ય પુરુષ હોતે હૈં, પર ઉનકે વંશજ, ક્રમ ઓર અધિકાર કે વશવર્તી હોકર વિલાસી, ચૈની ઓર અયોગ્ય નિકલતે હૈં. શિવાજી કે બાદ સંભાજી, શાહૂ ઇત્યાદિ કૈસે નિકલે; યહ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ હી હૈ, ફિર આયે પેશ્વે. વે ભી શીઘ્ર હી ઉસી માલા કે મણિ નિકલે. બસ ફિર ક્યા થા? જિસકે હાથ મેં યે પુરુષ પડે ઉનકી બન આઇ. આપસ કે ટંટે, ચાપલૂસોં કી ખુશામદ, રાજ્ય કા અપ્રબંધ ઇત્યાદિ કારણોંસે યહ રાજ્ય નષ્ટ ન હોતા તો ક્યા હોતા? ફિર કેવલ પેશ્વાઇ હી વંશપરંપરા ચલતી રહી હો; સો બાત નહીં. અન્ય નૌકરિયાં ભી વંશપરંપરા ચલીં. ઇસકા એક બડા ભારી કારણ યહ રહા કિ હિંદુસ્તાન મેં યહ રીતિ બડી પુરાની હૈ. યહાં નૌકરી કો ભી લોગ અપની માલકિયત હી સમઝતે હૈં; જિસ પ્રકાર સ્થાવર ઓર જંગમ જાયદાદ પુત્રો, પૌત્રો, પ્રપૌત્રો કો મિલતી હૈ, ઉસી પ્રકાર હિંદુસ્તાનિયોં કી પુરાની સમઝ થી કિ નૌકરિયાં ભી વંશપરંપરા ચલની ચાહિયે. અગર વંશજો કી મૂર્ખતા સે સ્થાવરજંગમ જાયદાદ નષ્ટ હો ગઇ તો એક હી ઘરાનેકા નુકસાન હોતા હૈ. પર નૌકરી જો વંશપરંપરા ચલે તો રાજ્ય કે સમસ્ત લોગોં કા નુકસાન હોતા હૈ. અબ ભી યહ કલ્પના નિતાન્ત નષ્ટ નહીં હુઇ હૈ, ઓર એક બાતમેં તો વહ કાયદે કા સ્વરૂપ પા ચુકી હૈ. યહ કેવલ હમારી સમ-

ઐસે કારણ હુઆ હૈ. પુરોહિતી કી બાત કિસે માલૂમ નહીં હૈ? પિતા
ને દેશ ભર કી પુરોહિતી કી. પિતા કે દો પુત્રોં ને ઉસે આપસ મેં બાંટ
લિયા ઔર ઇસ પ્રકાર વહ વિભક્ત હોતી ચલી ગઈ. એક તો યોંહી યે
ધંધે અનુત્પાદક હૈં ઔર ઇસ ધંધેવાલે નિકમ્મે હોતે હૈં. ફિર ઇસ
કલ્પના કે કારણ ઇન કે વંશજ ભી અનુત્પાદક હી હોતે હૈં ઔર નિકમ્મે
પડે રહતે હૈં ઇતના હી નહીં, વરન્ અદાલતોં મેં મુકદ્દમા લડકર
વકીલોં કે પેટ ભરતે હૈં. યહી બાત મહારાષ્ટ્ર કી નૌકરિયોં કે વિષય
મેં હુઈ. અગર યહ કલ્પના ન રહતી તો રઘોબા ને અપને ભાઇ-
બંદોં સે ઝગડા ન કિયા હોતા, ઔર નારાયણરાવ કા ખૂન ન હોતા.
યહ કલ્પના ન હોતી તો સવાઈ માધવરાવ કે સમાન થોડે મહીને કે
બચ્ચે રાજ્ય કે નામધારી સૂત્રધાર ન હોતે. મહારાષ્ટ્ર કી સચ્ચી સત્તા
દૂસરોં કે હાથ મેં ન જાતી, નાના ફડનવીસ ઔર સખારામ બાપુ
કો આપસ મેં ઝગડને કા મૌકા ન આતા, મહારાષ્ટ્ર કી બુદ્ધિ આપસ
કે ઝગડે મેં નષ્ટ ન હોતી ઔર ઇસ સત્તા કા નાશ ન હોતા.

(૪) એક બડા ભારી કારણ ઔર ભી હુઆ. શિવાજી કે
સમય મેં સબ કો વેતન નકદ દિયા જાતા થા. પેશવા લોગોં ને
યહ રીતિ ઉલટ દી, ઔર પુરાની રીતિ લા રક્ખી. વે નૌકરી કે
બદલે જાગીરેં દેને લગે. ઇસકે પરિણામ ઇતને બુરે હુએ, જિસકા
કુછ ઠિકાના નહીં. ભોંસલે, શિંદે, હોલકર, ગાયકવાડ, યે પહલે
જાગીરદાર હી થે. ઇન લોગોં ને ફૌજી નૌકરી કી થી, ઔર ઉસકે
બદલે ઇન્હેં પેશવાને જાગીર દે દી. યહ સાધારણ નિયમ હૈ કિ
જમીન પ્રાપ્ત હોને પર ઉસ વિષય કે તમામ હક ભી પ્રાપ્ત કરને
કી ઇચ્છા મનુષ્ય કો હોતી હૈ. મુગલ બાદશાહોં કે સમય મેં ભી
યહી પરિણામ હુએ. જિતને સિપાહી રખને ચાહિએ ઉતને વે રખતે
કે નહીં. સિર્ફ કિસી પ્રકાર થોડે આદમી રખકર અન્ય સત્તા કો
ધોખા દેતે થે ઔર બાકી રુપયા અપની જેબ મેં ભરતે જાતે થે.
ઇસ પ્રકાર ફૌજ કમજોર પડતી ગઈ. દફતરોં મેં તો ફૌજ નામ
પાંચ હજાર, પર રહેંગે સિર્ફ પાંચ સૌ. મૌકા હી આન પડા તો
ઊપર કે રંગરૂટ દસ પાંચ દિન કે લિયે ભરતી કર લિયે. કામ
હુઆ, કિ ફિર ઉન્હેં છુટ્ટી દે દી. હાર હુઇ તો ઉસકા કુછ નુક-
સાન હુઆ હી નહીં. જેબ તો પહલે હી સે ગરમ થી. મુલ્કી
વિભાગ મેં ભી યહી બાત હુઈ. જો જિતના ધન લે પાતા, વહ
બિના લિયે છોડતા ન થા. ઔર જો નાના પ્રાન્તોં મેં શાસન
કે અધિકારી થે ઉનકા તો કુછ પૂછના હી નહીં—વે હી સ્વતન્ત્ર
રાજા બન બૈઠે. વંશપરંપરા કી કલ્પના કે કારણ શાસિત પ્રાન્ત
અપની સન્તતિ કો ભી મિલે, ઇસકી યોજના તો વે કરતે હી થે;
ફિર શાસિત પ્રાન્ત કે ફૌજ ઔર મુલ્કી દોનોં અધિકાર ઉન્હેં

રહને કે કારણ ઔર સેના કે સેનાપતિ ભી હોને કે કારણ ઉનસે મૂલ સત્તા હી કમજોર પડ જાતી થી. જમીન સદા ઉત્પત્તિદાયક વસ્તુ હૈ, વહ ન કિસી પ્રકાર નષ્ટ હોતી હૈ, ન ઉસે કોઈ ચુરા લે જા સકતા હૈ. ઐસી વસ્તુ વંશપરંપરા ગલે ઔર ઉસકે સબ અધિકાર પ્રાપ્ત હોં, યહ ઇચ્છા પ્રત્યેક જન કો રહતી હૈ. ફિર જિન લોગોં કે હાથ મેં ફૌજ, મુલ્કી અધિકાર હોં ઔર સેના ભી હો, વે મૂલસત્તા સે કિસ પ્રકાર ન બઢ જાય! ઉનકે ચાલિત ભી યહી સમઝને લગતે હૈં કિ સચ્ચે રાજા યહી હૈં; ક્યોંકિ ઇન્હીં કે હાથ મેં ઉનકા સર્વ જીવન હૈ. ઐસી અવસ્થા મેં અગર પ્રાન્તાધિકારી ઔર મૂલ સત્તા કે બીચ ઝગડા હુઆ, તો પ્રાન્ત કે લોગ અપને અધિકારી કો હી સહાયતા દેંગે, ન કિ મૂલ રાજા કો. ઇસસે મૂલ સત્તા ઔર ભી કમજોર પડ જાતી હૈ. ઇસ પ્રકાર એક તો મૂલ સત્તા બન જાતી થી, દૂસરે યે દો ભાગ આપસ મેં હી લડકર નષ્ટ હો જાતે થે. મરાઠોં ને અંગ્રેજોં સે જિતની લડાઈયાં લડી હૈં, વે ઇસ બાત કે જ્વલંત ઉદાહરણ હૈં. પેશ્વા હો ગયા અકેલા, ઔર ગાયકવાડ, શિંદે, હોલકર, ભોંસલે ઐસે અનેક પ્રાન્તીય અધિકારી હુએ બલવાન. યહ જો ઉનકે તમામ સત્તા શત્રુઓં કે હરાને મેં લગતી, સો આપસ મેં કટ મરી. ફિર બતલાઇયે, કિસ પ્રકાર યહ સત્તા નષ્ટ ન હોતી! યોરપ કી મધ્યકાલીન અવસ્થા મેં બહુત કુછ યહી સ્થિતિ થી, પર વહાં જો અમીર–ઉમરા–સરદાર–જમીનદાર થે; ઉન્હેં રાજાઓં ને ઔર લોગોં ને ધીરે ધીરે કમજોર કર ડાલા. જહાં કહીં યે જમીનદાર બને ભી રહે, વહાં ઉન્હેં જમીન કી માલિકયત કે સિવા અન્ય કોઇ અધિકાર ન થે. ઇસ કારણ વે મૂલ સત્તા કો કમજોર ન કર સકે. જહાં કહીં જમીનદારોં કો વિશેષ અધિકાર થે, વે ભી ધીરે ધીરે ઉન્હેં છોડ દેને પડે. ફ્રાન્સ કી પ્રસિદ્ધ રાજ્ય–ક્રાંતિ કા યહી અર્થ હૈ. જમીનદારોં કો અપની બડી બડી જમીનદારિયાં ભી છોડ દેની પડી, પર હિંદુસ્થાન મેં ઔર મહારાષ્ટ્ર મેં બાત ઇસકે વિરુદ્ધ હોતી ગઇ.

(૫) ઇતને હી મહત્ત્વ કા એક ઔર કારણ હૈ. શિવાજી કે સમય મેં " સ્વરાજ્ય " કા ધ્યેય કેવલ મહારાષ્ટ્ર કી સીમા તક પરિમિત થા * શિવાજી કો કેવલ મહારાષ્ટ્ર એકત્ર કરકે સ્વરાજ્ય

* " મરાઠા તેવઢા મિળાવાવા, મહારાષ્ટ્રધર્મ બાઢવાવા " રામદાસ સ્વામી કે ઇસ ઉપદેશ કો ન ભૂલના ચાહિયે. હમેં યહ માલૂમ હૈ કિ " મહારાષ્ટ્ર " શબ્દ કે અર્થ કે સંબંધ મેં મતભેદ હૈ, પર હમ યહાં ઇસ પર વાદ નહીં કરના ચાહતે. શિવાજી કે પૂર્ણ જીવનચરિત્ર સે હમે યહી જ્ઞાન હોતા હૈ કિ, ઉસ સમય ભી મહારાષ્ટ્ર કા વહી અર્થ થા, જો આજ હૈ.

કી રચના કરની થી; સારા હિંદુસ્થાન મુસલમાનોં સે સ્વતંત્ર કરને કા ઉનકા વિચાર નહીં દેખા પડતા. નિદાન ઇતના તો અવસ્ય કહ સકતે હૈં કિ, શિવાજી કા સ્વરાજ્ય સિર્ફ મહારાષ્ટ્ર કે લિયે હી થા, ચાહે ઉનકી યહ ભી ઇચ્છા રહી હો કિ, ઔર ઔર પ્રાંત કે હિંદુ ભી ઇસી પ્રકાર અપના સ્વરાજ્ય વહાં વહાં સ્થાપિત કર લેં. યહ પ્રશ્ન બડે મહત્ત્વ કા હૈ. શિવાજી કે પૂર્વ ઔર સમકાલ મેં જો મહારાષ્ટ્રધર્મ ફૈલ રહા થા, વહ મહારાષ્ટ્ર હી મેં થા. ઉસ સમય જો સ્વરાજ્ય કી, રાષ્ટ્રીયતા કી, સ્વતંત્રતા કી કલ્પનાયે ફૈલ રહીં થીં વે સિર્ફ મહારાષ્ટ્ર ભરકે લિયે થી. તમામ હિંદુસ્થાન કે લિયે ન થી. આત્મીયતા સિર્ફ મહારાષ્ટ્ર મેં હી થી, સ્વદેશાભિમાન મહારાષ્ટ્ર કી સીમા તક સંકુચિત થા; પર પેશ્વાઓં ને શિવાજી કા ધ્યેય પલટ દિયા ઔર મહારાષ્ટ્ર કી સીમા છોડકર ઉત્તર ઔર પૂર્વ કી ઓર બઢને લગે. હમારા યહ કહના નહીં હૈ કિ, બાકી હિંદુસ્થાન કો સ્વરાજ્ય ઔર સ્વતંત્રતા ન મિલની ચાહિયે થી. નહીં, અગર ભિન્ન ભિન્ન હિંદુસ્વરાજ્ય સ્થાપિત હો જાતે તો અતિ ઉત્તમ હોતા; પર મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા મહારાષ્ટ્ર કે બહાર જાને સે મહારાષ્ટ્ર કા બડા ભારી નુકસાન હુઆ. જિસ સમય શાહૂ રાજા હુઆ, ઉસ સમય મહારાષ્ટ્ર કા સ્વદેશાભિમાન, આત્મીયતા કા ભાવ, ઔર સ્વતંત્રતા કી કલ્પના કુછ શિથિલ હો ચુકી થી. ઐસે સમય મેં મહારાષ્ટ્ર કા મધ્ય-પ્રદેશ-વરાડ-માલવા, ગુજરાત, ઉડીસા ઇત્યાદિ પ્રાંતોં મેં રાજ્ય કરના ઠીક ન થા. ઇન પ્રાંતોં મેં મહારાષ્ટ્રીય લોગ ન થે, ઔર વહાં કે લોગોં કા મહારાષ્ટ્રીયોં સે આત્મીયતા-પૂર્વક પ્રેમ હોના શક્ય ન થા. વહાં આત્મીયતા ન હોને સે ઇનકા રાજ્ય જુલ્મી હોને લગા. ઔર જુલ્મી રાજ્ય કા બહુત દિન તક ટિકના સંભવ નહીં થા. ઇસ કારણ ખાસ મહારાષ્ટ્ર મેં સ્વદેશાભિમાન ઔર સ્વતંત્રતા કે ભાવ ઢીલે પડને લગે. મહારાષ્ટ્ર કા રાજ્ય બઢ જાને સે મહારાષ્ટ્રીયો કે પ્રયત્ન ઇસ દેશ કી ભલાઈ કે લીયે કમ ઔર શિથિલ હોને લગે. લોગ મહારાષ્ટ્ર કો છોડકર ઇતર પ્રાંતો મેં જા બસે, ઇસ કારણ અધિકારી ભી અનિયન્ત્રિત હો ગયે. અધિકારી અનિયન્ત્રિત હોતે હી રાજ્ય-શાસન ઢીલા પડ ગયા ઔર આખિર કો મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા નષ્ટ હો ગઇ. ઇસ તત્ત્વ કે અનેક દૃષ્ટાંત હૈં. રોમ કી સત્તા નષ્ટ હોને કે કારણ ઉસકા અધિક ફૈલાવ હી હુઆ, જહાં આત્મીયતા કા સંબંધ હૈ ઉન્હી લોગોં કા એક રાજ્ય રહના ઉચિત હૈ; પર ઉનકી સત્તા તમામ યોરપ મેં ફૈલ ગઇ થી. ખાસ રોમમેં તો લોકસત્તા રહી, પર અન્યત્ર ઇનકા શાસન અન્યાયયુક્ત રહા. ઇસી કારણ રોમ કા ખાસ શાસન ઢીલા પડ ગયા, ઔર આખિર ઉનકા નાશ હી હો ગયા. મુગલ બાદ-

[illegible] દિગમ્બર [illegible]
[illegible] ઔર [illegible]
[illegible] ઔર [illegible]
[illegible] ઔર [illegible]
[illegible] ઔર [illegible]
[illegible]

[illegible] सहायता [illegible]
[illegible] मराठों [illegible]
[illegible] और [illegible]
[illegible] की [illegible]
[illegible]
और महाराष्ट्र की सत्ता [illegible]

[illegible] (१) [illegible] उत्पन्न हो गये थे,
वे [illegible] सिवा [illegible]
[illegible] था नदी पर [illegible] की [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] लूट [illegible] और [illegible] लौट [illegible]
[illegible] सिपाही से [illegible]
[illegible] नहीं [illegible]
[illegible] और अपना [illegible]
[illegible] में [illegible] करते थे [illegible]
[illegible] होता था [illegible]
[illegible] और [illegible] उस में [illegible]
[illegible] सरकार में [illegible] होता था [illegible]
[illegible] इस [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वहीं उसका [illegible]
[illegible] उनके अधीन
न थे वहीं वे लूटपाट मचाते थे [illegible]
[illegible] अनुसार [illegible] और
[illegible] इससे [illegible]
[illegible] और [illegible]
[illegible] परंतु
[illegible]
[illegible] पाते थे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

કા તત્ત્વ દૂર કર દિયા જાના હૈ ઔર ધની, માની અધિકારિયોં કે રિશ્તેદાર નૌકરી પાને લગતે હૈં, વહાં કા રાજ્યપ્રબંધ કહાં તક ઠીક ચલ સકતે હૈ, ઇસકે લિખને કિ આવશ્યકતા નહીં. વહ તો સ્વયં હિ સ્પષ્ટ હૈ. અનેક કાર્ય કરના કાર્ય કરને કી યોગ્યતા પર અવલમ્બિત હૈ–ધન, માન ઈત્યાદિ પર નહીં. યહ તત્ત્વ પેશ્વોં ને ભૂલા દિયા. ઇસી કારણ ઉન્હેં કડવે ફલ ચખને પડે.

(૮) શિવાજી કે સમય જમીન લગાન જમીંદારોં કે દ્વારા વસૂલ ન હોતા થા. સરકારી નૌકર વસૂલ કિયા કરતે થે. યહ જાની હુઈ બાત હૈ કિ જમીંદાર કિસ પ્રકાર રૈયતોં પર જુલ્મ કરતે થે. લગાન સે જ્યાદા વસૂલ કરના ઔર લગાન સે કમ દેના–ઇસ પ્રકાર આધા હિસ્સા બીચ મેં હી માર લેના–બહુધા જમીંદારોં કા કામ હી હૈ. ઇસ તરહ યે લોગોં કો નિર્ધન બનાતે હૈં. ઇસ સે રાજ્યપ્રબંધ કે લિયે દ્રવ્ય કી કમી અપને આપ હો જાતી હૈ. ઉસ ધન કે જોર પર યે બલવાન હો જાતે હૈં, કિલે બાંધને લગતે હૈં, ફૌજ રખને લગતે હૈં ઔર પ્રજા ઔર રાજા દોનોં કો સતા કર દોનોં કો કમજોર બનાયે રખતે હૈં. અતએવ જહાં કહીં જમીંદારોં કે દ્વારા લગાન વસૂલ હોતા થા, વહાં રાજા ઔર પ્રજા દોનોં કમજોર પડ જાતે થે. મુગલ બાદશાહી કા રાજ્યપ્રબંધ ઇસકા બડા ભારી ઉદાહરણ હૈ. શિવાજી કે સમય મેં તો યહ કુછ ન થા; પર આખિરી સમય મેં પેશ્વો ને યહ દોષ ભી ઉત્પન્ન કર દિયા. જહાં કમાવીસદાર, મહાલકરી, સૂબેદાર લગાન વસૂલ કરતે થે, વહાં જમીંદાર વસૂલ કરને લગે. બસ ઉપર લિખે તમામ દોષ ઉત્પન્ન હો ગયે. મહારાષ્ટ્ર કી સત્તા અનેક કારણોં સે કમજોર પડ હી ગઇ થી, અબ વહ ઔર ભી અધિક કમજોર પડ ગઈ. યહી કારણ હૈ કિ અંગ્રેજ સરકાર કો અપની પ્રજા કી રક્ષા કે લીયે ટેનન્સી એક્ટ કે સમાન અનેક જમીન–સંબંધી કાનૂન બનાને પડે.

(૯) અબ એક દો આક્ષેપ ઔર નિવારણ કરના હૈ. કોઈ કહતે હૈ, મરાઠોં ને અપની લડને કી પદ્ધતિ છોડ વિદેશી પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, ઇસ કારણ ઉનકી અંગ્રેજોં સે હાર હુઇ.

હમ ઉપર જિતને કારણ બતા ચુકે હૈં ઉન સે સ્પષ્ટ હૈ કિ અંગ્રેજોં કી ભેટ હોને કે પહિલે હી મરાઠી સત્તા કા શરીર રોગગ્રસ્ત હો ગયા થા–ઉસકે જીવન કી મુખ્ય શક્તિયેં પહિલે હી ચલ બસી થી. અંગ્રેજોં સે મુલાકાત હોને પર વહ રોગગ્રસ્ત શરીર ગિરકર બેકામ હો ગયા. જો લોગ કહતે હૈં કિ યુદ્ધપદ્ધતિ કે બદલને સે મરાઠી સત્તા કા નાશ હુવા વે સંકુચિત દૃષ્ટિ હૈં. શત્રુ સે મુઠભેડ ન કરકે ઉસ પર, સમય સમય પર, આક્રમણ કર, જર્જર કરના, શિવાજી કી પદ્ધતિ થી, ઇસકે સંબંધ મેં ખ્યાલ રખના ચાહિયે કિ યહ

પદ્ધતિ પહાડી દેશ મેં કામ દેતી હૈ, સમભૂમિ કે દેશ કે યોગ્ય યહ નહીં. યહ ઐતિહાસિક બાત હૈ. જહાં જહાં પહાડી મુલ્ક હૈં; દેખને મેં આતા હૈ, કિ વહીંવહીં યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર કી ગઇ હૈ. ક્યોંકિ બિનાજાને શત્રુ પર આક્રમણ કરના ઔર લૂટમાર કર કે ભાગ જાના પહાડી દેશોં મેં હી સંભવ હોતા હૈ. ઔર યહ બાત મહારાષ્ટ્ર કે હી ઇતિહાસ સે સાબિત હોતી હૈ. જબ મરાઠે સમભૂમિપર આયે તબ ઉન્હેં અપની પદ્ધતિ બદલની પડી, ક્યોંકિ ભગકર આશ્રય કહાં લે? ઇસ કારણ આમનેસામને કી લડાઇયાં લડની પડી, ઇન લડાઇયાં કે લિયે તોપેં રખની પડી ઔર ફૌજ કો નવીન પદ્ધતિ કી શિક્ષા દેની પડી. ઉપર ઉપર દેખને સે માલૂમ હોને હૈ કિ શિંદે, ભોંસલે ઇત્યાદિને જાનબૂઝ કર યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, પર બાત યહ હૈ કિ વે સમભૂમિ મેં રહતે થે. વહાં લડાઈ કે લિયે ખડા હોને કે સિવા કોઇ ઉપાય ન થા. સર આલ્ફ્રેડ લાયલ સાહબ અપને મત કી પુષ્ટી મેં કહતે હૈ કિ હોલકર ને યહ પદ્ધતિ સ્વીકાર નહીં કી થી, પર ક્યા હોલકર કો બી ખડી લડાઇયાં નહીં લડની પડી? ઔર ક્યા ઉન મેં ઉસ કી સેના કી જીત હુઇ? એક બાર છોટી સી અંગ્રેજી સેના પર વિજય પ્રાપ્ત કર લિયા તો ઇતને સે યહ બાત સુબૂત નહીં હો સકતી. ઇન કે હારને કે કારણ કુછ ઔર હી હૈં. હાં, હમેં યહ કબૂલ હૈ કિ જહાં તક હો સકે ખડી લડાઇ ન લડની ચાહીએ, અચાનક ધાવોં સે હી શત્રુ કો જર્જર કર ડાલના ઠીક હૈ; પર યહ હમ માનને કો તૈયાર નહીં હૈં કિ શિંદે ને યોરપીય પદ્ધતિ સ્વીકાર કરકે બડી ભારી ગલતી કી. આપ કહતે હૈ યોરપીય પદ્ધતિ સે યોરપીયનો સે લડકર હિંદુસ્થાની કભી વિજય નહીં પા સકતે થે. ખૈર, કુછ અંશ મેં યહ બી કબૂલ પર સર્વથા નહીં. ઇસ વિષય મેં હમારા ઇતના હી કહના હૈ કિ લાયલ સાહબ ને ઇસ બાત કો જિતના મહત્ત્વ દિયા હૈ ઇતના હમ નહીં દે સકતે. હમારી સમઝ મેં દોનોં પદ્ધતિયા કા મિશ્રણ ઠીક રહા હોતા, જૈસા કિ હમ ઉપર દિખલા ચુકે હૈ.

(૧૦) કુછ લોગ કહતે હૈં પાનીપત કી હાર કે કારણ મરાઠાશાહી નષ્ટ હો ગઇ. યહ મત કઇ અંગ્રેજી ગ્રંથકારો કા હૈ. ઉન્હેં બી હમ સંકુચિત-દૃષ્ટિ કે વર્ગ મેં હી રખેંગે. હમારા પુનઃ પુનઃ કહના હૈ કિ મરાઠી સત્તા પહિલે હી જીર્ણ હો ચુકી થી. ઉસ સમય ચાહે કિસી સે મુકાબલા હુઆ હોતા, ઉન્હેં અવસ્ય હાર ખાની પડતી. યદિ જીત બી હુઇ હોતી તો ક્યા મરાઠી સત્તા બની રહતી? હાર કે કારણ તો પહિલે હી મૌજૂદ થે. ચાહે કિતની સેના લે જાતે તો બી ક્યા હોતા? યુદ્ધ મેં સ્ત્રિયોં સહિત જાના—નહીં, એક નગર કા નગર ઉઠા લે જાના—અલગ અલગ સરદારોં કે અલગ અલગ મત,

આપસ મેં ઝગડા કરો શક્તિ નષ્ટ કરના, સ્વાર્થપૂર્ણ, સંકીર્ણ ધ્યાન, આજ કી અદૂરદર્શિતા, ઐસે સાધો કારણોં કે મૌજૂદ રહતે હુએ ચાહે કરોડોં મરાઠે પાનીપત પર ચલે જાતે, તો ભી ક્યા વે કુછ કર સકતે થે? ઔર જબ ભી જાતે તો મરાઠી સત્તા ક્યા દેર તક ટિકી રહતી? હમારી સમઝ મેં ઔર ભી જલ્દી હો જાતી, ક્યોંકિ શાસક કે દેશ કે સાથ સાથ રાજ્ય-પ્રબંધ ઢીલા પડ જાતા હૈ, ઐસે ભ્રાન્તિ ઔર હોતી. અંગ્રેજોં સે ૧૭૭૦ ઈસવી મેં જો સંધિ મુક્તિ-બિના હુઈ વહ શાયદ ન હુઈ હોતી, આદિ, જો કુછ હુઆ હૈ વહ ન હોતી; ઔર શાયદ મરાઠી સત્તા કા નાશ ઔર ભી પહિલે હી હો જાતા! હમ ઇસ પાનીપત કે યુદ્ધ કો વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ નહીં સમઝતે; મરાઠી સત્તા કી કમજોરી કે કારણ પહિલે હી સે મૌજૂદ થે. પાનીપત પર હારને સે બહુત હોતા તો મરાઠોં કી દશ પાંચ સાલ ઔર ઉસી દશા પર ઇમકા કોઈ અનિષ્ટ પરિણામ ન હોતા.

(૧૧) હમ ઉપર મરાઠી સત્તા કે નાશ કે અનેક કારણ દિખલા ચુકે હૈં। મીમાંસા કી દૃષ્ટિ સે હમારા ઐસા દેખના હી ભી ઉચિત. પર ઇતના કહ દેના આવશ્યક હૈ કિ, ઇન મેં કઈ કારણ તો પરિસ્થિતિ કે ન જાનને કે કારણ ઘુસ આયે; સભી કામ મનુષ્ય અપની બુદ્ધિ કે અનુસાર નહીં કર સકતા; તથાપિ કરતે સમય ઉસી ઉનકે પરિણામોં પર યથામતિ દૃષ્ટિ અવશ્ય દેની ચાહિયે. યહ બાત ઠીક હૈ કિ પેશ્વાઓં ને જાનબૂઝકર કઈ કારણ ઓર દિયે. યદિ શાહૂ વિલાસી ઔર ઐસી નિર્બલ થા તો બાલાજી વિશ્વનાથ યા બાજીરાવ કો યહ ઉચિત નહીં થા, કિ અષ્ટ-પ્રધાન કા અસ્તિત્વ ન રખકર સ્વયં હી રાજા બન બૈઠે. ફિર પેશ્વાઈ અથવા ઉત્તર અધિકાર વંશ-પરંપરા ચલાને કા ક્યા કારણ થા? નિજ કી મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરને કે લિયે ઔર લોગોં કી આંખોં મેં ધૂલ ડાલને કે લિયે મહારાષ્ટ્ર કા દ્રવ્ય ઔર બલ લડાઇયોં મેં ખર્ચ કરને કા ઉન્હેં ક્યા કારણ થા? ક્યા આવશ્યકતા થી કિ નૌકરી કે લિયે નકદ ન દેતે, વંશ-પરંપરા કી જાગીર દે કર અપને લિયે શત્રુ ખડે કર લેતે? પેશ્વાઓં ને જિસ પ્રકાર અપના ફાયદા દેખા, ઉસી પ્રકાર ઔર ઔર લોગોં ને ભી અપના અપના લાભ દેખા. ઇસ કારણ શિવાજી કે સમય કી દેશ-નાયક ધ્યેય વિચાર ઔર ઉચ્ચ સ્વદેશાભિમાન પેશ્વાઓં મેં સે કુછ ભી બાકી નહીં રહા। ફલ યહ હુઆ કિ નીતિમત્તા, વિચાર શુદ્ધિ ઔર આખિર સર્વનાશ હો ગયા. જહાં નીતિમત્તા બિગડ જાતી હૈ, વહાં શાસકોં ને મેં બહુત દેર નહીં લગતી। યહાં યહી બાત ધ્યાન દેને લાયક હૈ કિ, પેશ્વા ને અન્ત મેં અંગ્રેજોં કો સામ્રાજ્ય કર દિયા લોગ મુર્દોં કો મકાન [illegible] કારણ આગ મેં [illegible] હો ગઈ જિસ કા પરિણામ સબ કો માલૂમ હી હૈ। —[illegible]

૧૬-શિવાજી-મુક્તિના યુગનો પિતા

(લેખકઃ-સાધુ વાસવાણી)

શિવાજી એ તો મહારાષ્ટ્રની અણમોલ દોલત છે. મહારાષ્ટ્રની જ નહિ, પરંતુ આખા હિંદનો તે આત્મા છે. હું ધારું છું કે, એનો સમય આવી લાગ્યો છે કે, જ્યારે દૂરંદેશ પુરુષોના ગુણગાન કરી મહારાજા શિવાજીને માનવ-સમાજના પ્રવીર પુરુષોને મોખરે મૂકવામાં આવશે. ટીકાકારો એનામાં ખામીઓ શોધે છે, અને એની લડાઈઓને ખામી તરીકે આગળ ધરે છે; પરંતુ આ લડાઈઓ પોતાની જાતિને સ્વતંત્ર કરવાની ભાવનાથી લડવામાં આવી હતી. એના વિગ્રહો લોકરક્ષણને કાજે હતા. એ માટેજ એને ધર્મના રક્ષક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે વાજબી છે. હિંદુઓના એ નરવીરે ઇસ્લામ ઉપર આક્ષેપો કદી કર્યાજ નથી. એણે એક પણ મસ્જિદ તોડી નથી. એ ભણેલો ન હતો, છતાં એણે હિંદુધર્મના સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો પચાવ્યા હતા. તે મોગલોની આપખુદ સત્તાનો વિરોધી હતો, પણ મુસલમાનધર્મનો વિરોધી ન હતો. કેટલાક તેને કાયદાનો ઉચ્છેદક ગણે છે; પણ કર્મવીરો કાયદાનાં બણગાં નથી ફૂંકતા. કર્મવીરો નવી સમાજરચના અને તેની સુધારણા માટે બનાવટી કાયદાઓનો ભંગ કરે છે. કેટલાક કહે છે કે, શિવાજી બળવાખોર હતો; પણ ત્યારે તો જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન પણ એવોજ હતો. આવા બળવાખોરો તો જગતના ઉદ્ધારકો હોય છે. હું માનું છું કે, શિવાજી જગતની મહાશક્તિનો અંશ હતો, તેનું હથિયાર હતો. એણે ઇતિહાસને નવું રૂપ આપ્યું અને મુક્તિનો નવો યુગ આરંભ્યો. હાલના યુરોપમાં નેપોલિયન કરતાં વધારે લશ્કરી ભેજાનો પુરુષ જન્મ્યો નથી. યુરોપ આ બળવાન વીરની ગર્જનાથી ધ્રૂજતું હતું; પણ તે હાર્યો અને તેની હાર માટે તેનોજ દેશવાસી મારશલ ફોશ જણાવે છે કે, તેનામાં એક મોટી ખોડ હતી અને આ ખોડ તેનું અહંપણું હતું, નેપોલિયન મહાન હતો, છતાં તેનામાં અહંભાવ રહી ગયો હતો. એક જગવિખ્યાત વ્યક્તિ હોવા છતાં તે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ આગળ પોતાની લઘિમા સમજી શક્યો નહિ અને તેની પાસેથી બળ અને શક્તિ માટે તેણે પ્રાર્થના કરી નહિ.

શિવાજી તો અધ્યાત્મવાદી હતો. તેને દૈવીસ્વપ્નો આવતાં હતાં. તે દુર્ગાનો ભક્ત હતો અને એજ ભક્તિના પ્રતાપે તે ગરીબો અને નિરાધારોની વહારે જતો. તેનામાં અક્ષરજ્ઞાન ન હતું, છતાં ડહાપણ અગાધ હતું. શૂરવીરતા અને શક્તિની આ મૂર્તિમાં નિર્બળો, બચ્ચાંઓ, સ્ત્રીઓ અને નિરાધારોનું રક્ષણ કરવાની અડગ ભાવના હતી. એના નિખાલસ અને પ્રેમી હૃદયમાં ભક્તિનો ઝરો વહેતો હતો.

એ મહાન રાજ્ય મેળવીને પોતાના ગુરુ રામદાસ પાસે ગયો અ
તેને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કર્યું, શિવાજીને પોતાને માટે રાજ્ય
જરૂર ન હતી. પોતાના ગુરુની સાથે લોકોની સેવામાં પોતાનું જીવ
અર્પણ કરવાની તેણે કેટલીયે વાર પોતાના ગુરુને ઇચ્છા દર્શાવ
હતી. જ્યારે લોકોએ તેને પોતાનો મહારાજ બનાવ્યો ત્યારે
માનવા લાગ્યો કે, તે મહાદેવીનો સેવક થયો હતો. શિવાજીનું જીવ
ઉચ્ચ આશયો માટે અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. જે પુરુ
પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુભક્તિમાં કરશે તેઓનાજ હાથે હિંદ
નો ઉદ્ધાર થશે; કારણકે સ્વાર્થ માટે કરેલો શ્રમ ઘસાઈ જાય છે
અને નાશ પામે છે; પણ ઇશ્વરને માટે કરેલો શ્રમ અમર રહે છે.

('હિંદુસ્તાન' તા. ૨૧-૧૦-૨૪)

समाप्त